వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

కావ్య శృఙ్ఖలా

।। శ్రీః మహాకవిశ్రీకాలిదాసవిరచితం రఘువంశమ్ ।।

మల్లినాథకృతసంజీవినీసమేతమ్ ।

ప్రథమః సర్గః।

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే ।
సద్యో దక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే ।।
అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవమ్ ।
తం నరం వపుషి కుఞ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహః ।।
శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్ ।
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురు మామమ్బ! కృతార్థసార్థవాహమ్ ।।
వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాశాసీఞ్చ వైయాసికీ-
మన్తస్తన్త్రమరంస్త పన్నగగవీగుమ్ఫేషు చాజాగరీత్ ।
వాచామాకలయద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షిపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః ।।
మల్లినాథకవిః సోఽయం మన్దాత్మానుజిఘృక్షయా ।

వ్యాచష్టే కాలిదాసీయం కావ్యత్రయమనాకులమ్ ।।

కాలిదాసగిరాం సారం కాలిదాసః సరస్వతీ ।

చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షాద్విదుర్నాన్యే తు మాదృశాః ।।

తథాపి దక్షిణావర్త-నాథాద్యైః క్షుణ్ణవర్త్మసు ।

వయం చ కాలిదాసోక్తిష్వవకాశం లభేమహి ।।

భారతీ కాలిదాసస్య దుర్వ్యాఖ్యావిషమూర్చ్ఛితా ।

ఏషా సంజీవినీ టీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి ।।

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా ।

నామూలం లిఖఅయతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే ।।

ఇహ ఖలు సకలకవిశిరోమణిః కాలిదాసః-

`కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిశివేతరక్షతయే ।

సద్యః పరనిర్వృత్తయే కాన్తాసంమితతయోపదేశయుజే ।।'(కా.ప్ర. 2
ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్యానేకశ్రేయఃసాధనతాం `కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే ఇత్యస్య నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ రఘువంశాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనభూతవిశిష్టదేవతా నమస్కారస్య శిష్టాచారపరిప్రాప్తత్వాత్ `ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్'(కావ్యా.) ఇత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబన్ధముఖలక్షమత్వాత్కావ్యనిర్మాణస్య విశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తిమూలకత్వేన విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ `శబ్దజాతమశేషం తు ధత్తే శర్వస్య వల్లభా। అర్థరూపం యదఖిలం ధత్తే ముగ్ధేన్దుశేఖరః।।' ఇతి వాయుపురాణసంహితావచనబలేన పార్వతీపరమేశ్వరాయత్తత్వదర్శనాత్తత్ప్రతిపిత్సయా తావేవభివాదయతే-

వాగర్థావివ సంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే ।

జగతః పితరౌ వన్దే పార్వతీపరమేశ్వరౌ ।। 1.1 ।।

వాగర్థావితి।। `వాగర్థావివ' ఇత్యేకం పదమ్ । ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చేతి వక్తవ్యమ్,ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। వాగర్థావివ శబ్దార్థావివ,సంపృక్తౌ । నిత్యసంబద్ధావిత్యర్థః। నిత్యసంబద్ధయోరుపమానత్వేనోపాదానాత `నిత్యః శబ్దార్థసంబన్ధః' ఇతి మీమాంసకాః। జగతో లోకస్య పితరౌ। మాతా చ పితా చ పితరౌ,`పితా మాత్రా'(పా.1।2।70) ఇతి ద్వన్ద్వైకశేషః। `మాతాపితరౌ పితరౌ మాతరపితరౌ

ప్రసూ జనయితారౌ' ఇత్యమరః। ఏతేన శర్వశివయోః సర్వజగజ్జనకతయా వైశిష్ట్యమిష్టార్చప్రదానశక్తిః పరమకారుణికత్వం చ సూచ్యతే। పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ। `తస్యాపత్యమ్'(పా.4।1।92) ఇచ్యణ్,`టిడ్ఢాణఞ్-'(పా.4।1।15)ఇత్యాదినా ఙీప్। పార్వతీ చ పరమేశ్వరశ్చ పార్వతీపరమేశ్వరౌ। `పరమ' శబ్దః సర్వోత్తమత్వద్యోతనార్థః। మాతురభ్యర్హితత్వాదల్పాక్షరత్వాఇచ్చ `పార్వతీ'శబ్దస్య పూర్వనిపాతః। వాగర్థప్రతిపత్తయే శబ్దార్థయోః సమ్యగ్జ్ఞానార్థం వన్దేఽభివాదయే। అత్రోపమాలంకారః స్పుట ఏవ। తథోక్తమ్- `స్వతః సిద్ధేన భిన్నేన సంపన్నేన చ ధర్మతః। సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకగోపమా ।।' ఇతి। ప్రాయికశ్చోపమాలంకారః కాలిదాసోక్తకావ్యాదౌ భూదేవతాకస్య సర్వగురోర్మగణస్య ప్రయోగాచ్ఛుభలాభః సూచ్యతే। తదుక్తమ్-`శుభదో మో భూమిమయః' ఇతి। వకారస్యామృతబీజత్వాత్ప్రచయగమనాదిసిద్ధిః ।। 1.1 ।।

సంప్రతి కవిః స్వాహంకారం పరిహరతి `క్వ సూర్య-' ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన-

క్వ సూర్యప్రభవో వంశః క్వ చాల్పవిషయా మతిః ।

తితీర్షుర్దుస్తరం మోహాదుడుపేనాస్మి సాగరమ్ ।। 1.2 ।।

క్వ సూర్యేతి।। ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్। `ఋదోరప్' (పా.3।3।57)। `అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్' (పా.3।3।19) ఇతి సాధుః। సూర్యః ప్రభవో యస్య స సూర్యప్రభవో వంశః క్వ? అల్పో విషయో జ్ఞేయోఽర్థో యస్యాః సా మే మతిః ప్రజ్ఞా చ క్వ? ద్వౌ `క్వ'శబ్దౌ మహదన్తరం సూచయతః। సూర్యవంశమాకలయితుం న శక్నోమీత్యర్థః। తథా చ తద్విషయప్రబన్ధనిరూపణం తు దూరాపాస్తమితి భావః। తథా హి-దుస్తరం తరితుమశక్యమ్। `ఈషద్దుఃసుషు-' (పా.3।3।126) ఇత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః। సాగరం మోహాదజ్ఞానాత్ ఉడుపేన ప్లవేన। `ఉడుపం తు ప్లవః కోలః' ఇత్యమరః। అథవా,-చర్మావనద్ధేన పానపాత్రేణ। `చర్మావనద్ధముడుపం ప్లవః కాష్ఠం కరణ్డవత్' ఇతి సజ్జనః। తితీర్షుస్తరితుమిచ్ఛుః। అస్మి భవామి। తరతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। అల్పసాధనైరధికారమ్భోన సుకర ఇతి భావః। ఇదం చ వంశోత్కర్షకథం స్వప్రబన్ధమహత్త్వార్థమేవ। తదుక్తమ్-`ప్రతిపాద్యమహిమ్నా చ ప్రబన్ధో హి మహత్తరః' ఇతి ।। 1.2 ।।

మన్దః కవియశఃప్రార్థీ గమిష్యామ్యుపహాస్యతామ్ ।

ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభాదుద్బాహురివ వామనః ।। 1.3 ।।

మన్ద ఇతి।। కిం చ మన్దో మూఢః। `మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మన్దాః స్యుః' ఇత్యమరః। తథాపి కవియశఃప్రార్థీ। కవీనాం యశః కావ్యనిర్మాణేన జాతం తత్ప్రార్థనాశీలోఽహం ప్రాంశునోన్నతపురుషేణ లభ్యే ప్రాప్యే ఫలే ఫలవిషయే లోభాదుద్బాహుః ఫలగ్రహణాయోచ్ఛ్రితహస్తో వామనః హ్రస్వ ఇవ। `ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామనః' ఇత్యమరః।

ఉపహాస్యతా-ముపహాసవిషయతామ్। `ఋహలోర్ణ్యత్' (పా.3।1।124) ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః। గమిష్యామి ప్రాప్స్యామి ।। 1.3 ।।

అథ మన్దశ్చేత్తర్హి త్యజ్యతామయముద్యోగ ఇత్యత ఆహ-

అథ వా కృతవాగ్ద్వారే వంశేఽస్మిన్పూర్వసూరిభిః ।

మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః ।। 1.4 ।।

అథ వేతి।। అథ వా పక్షాన్తరే। పూర్వైః సూరిభిః కవిభిర్వాల్మీక్యాదిభిః కృతవాగ్ద్వారే కృతం రామాయణాదిప్రబన్ధరూపా యా వాక్ సైవ ద్వారం ప్రవేశో యస్య తస్మిన్। అస్మిన్ సూర్యప్రభవే వంశే కులే। జన్మనైకలక్షణః సంతానో వంశః। వజ్రేణ మణివేధకసూచీవిశేషణ। `వజ్రం త్వస్త్రీ కులిశశస్త్రయోః। మణివేధే రత్నభేదే' ఇతి కేశవః। సముత్కీర్ణే విద్ధే మణౌ రత్నే సూత్రస్యేవ మే మమ గతిః సంచారోఽస్తి। వర్ణనీయే రఘువంశే మమ వాక్ప్రసరోఽస్తీత్యర్థః ।। 1.4 ।।

ఏవం రఘువంశే లబ్ధప్రవేశస్తద్వర్ణనం ప్రతిజానానః `సోఽహమ్' ఇత్యాదిభిః పఞ్చభిః శ్లోకైః కులకేనాహ-

సోఽహమాజన్మశుద్ధానామాఫలోదయకర్మణామ్ ।

ఆసముద్రక్షితీశానామానాకరథవర్త్మనామ్ ।। 1.5 ।।

సోఽహమితి।। సోఽహమ్। `రఘూణామన్వయం వక్ష్యే' (1।9) ఇత్యుత్తరేణ సంబన్ధః। కింవిధానాం రఘూణామిత్యత్రోత్తరాణి విశేషణాని యోజ్యాని। ఆ జన్మనః। జన్మాభ్యేత్యర్థః। `ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' (పా.2।1।13) ఇత్యవ్యయీభావః,తస్య శుద్ధానామిత్యనేన సుప్సుపేతి సమాసః। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। ఆజన్మశుద్ధానామ్। నిషేకాదిసర్వసంస్కారసంపన్నానామిత్యర్థః। ఆఫలోదయమ్। ఆఫలసిద్ధేః కర్మ యేషాం తే తథోక్తాస్తేషామ్। ప్రారబ్ధాన్తగామినామిత్యర్థః। ఆసముద్రం క్షితేరీశానామ్। సార్వభౌమాణామిత్యర్థః। ఆనాకం రథవర్త్మ యేషాం తేషామ్। ఇన్ద్రసహచారిణామిత్యర్థః। అత్ర సర్వత్రాఽఽఙోఽభివిధ్యర్థత్వం ద్రష్టవ్యమ్। అన్యథా మర్యాదార్థత్వే జన్మాదిషు శుద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్ ।। 1.5 ।।

యథావిధిహుతాగ్నీనాం యథాకామార్చితార్థినామ్ ।

యథాపరాధదణ్డానాం యథాకాలప్రబోధినామ్ ।। 1.6 ।।

యథావిధీతి।। విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి। `యథాసాదృశ్యే'(పా.2।1।7) ఇత్యవ్యయీభావః। తథా `హుత'శబ్దేన సుప్సుపేతి సమాసః। ఏవం `యథాకామార్జిత-' ఇత్యాదీనామపి ద్రష్టవ్యమ్। యథావిధి హుతా అగ్నయో యైస్తేషామ్। యథాకామమభిలాషమనతిక్రమ్యార్చితార్థినామ్। యథాపరాధమపరాధమనతిక్రమ్య దణ్డో యేషాం తేషామ్। యథాకాలం కాలమనతిక్రమ్య

ప్రబోధినాం ప్రబోధనశీనలానామ్।
చతుర్భిర్విశేషణైర్దేవతాయజనాతిథిసత్కారదణ్డధరత్వప్రజాపాలనసమయజాగరూకత్వాదీని వివక్షితాని ।। 1.6 ।।

త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణామ్ ।

యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్ ।। 1.7 ।।

త్యాగాయేతి।। త్యాగాయ సత్పాత్రే వినియోగస్త్యాగః,తస్మై। `త్యాగో విహాపితం దానమ్' ఇత్యమరః। సంభృతార్థానాం సంచితధనానామ్ । న తు దుర్వ్యాపారాయ। సత్యాయమితభాషిణాం మితభాషణశీలానామ్, న తు పరాభవాయ। యశసే కీర్తయే। `యశః కీర్తిః సమజ్ఞా చ' ఇత్యామరః। విజిగీషూణాం విజేతుమిచ్ఛూనామ్। న త్వర్థసంగ్రహాయ। ప్రజాయై సంతానాయ గృహమేధినాం దారపరిగ్రహాణామ్, న తు కామోపభోగాయ। అత్ర `త్యాగాయ' ఇత్యాదిషు `చతుర్థీ తదర్థ-' (పా.2।1।36) ఇత్యాదినా తాదర్థ్యే చతుర్థీ। గృహైర్దారైర్మేధన్తే సంగచ్ఛన్త ఇతి గృహమేధినః। `దారేష్వపి గృహాః' ఇత్యమరః। `జాయా చ గృహిణీ గృహమ్' ఇతి హలాయుధః। `మేధృ సంగమే' ఇతి ధాతోర్ణినిః। ఏభిర్విశేషణైః పరోపకారిత్వం సత్యవచనత్వం యసః పరత్వం పిత్ృణాం శుద్ధత్వం చ వివక్షితాని ।। 1.7 ।।

శైశవేఽభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్ ।

వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాన్తే తనుత్యజామ్ ।। 1.8 ।।

శైశవ ఇతి।। శిశోర్భావః శైశవం బాల్యమ్। `ప్రాణభృజ్జాతివయోవచనోద్గాత్ర-' (పా.5।1।129) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। `శిశుత్వం శైశవం బాల్యమ్' ఇత్యమరః। తస్మిన్వయసి,అభ్యస్తవిద్యానామ్। ఏతేన బ్రహ్మచర్యాశ్రమో వివక్షితః। యూనో భావో యౌవనం తారుణ్యమ్। యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః । `తారుణ్యం యౌవనం సమే'ఇత్యమరః। తంస్మిన్వయసి విషయైషిణాం భోగాభిలాషిణామ్। ఏతేన గృహస్థాశ్రమో వివక్షితః। వృధ్ధస్య భావో వార్ధకం వృధ్ధత్వమ్। `ద్వన్ద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ' (పా.5।1।133) ఇతి వుఞ్ప్రత్యయః। వృధ్ధస్య భావో వార్ధకం వృధ్ధత్వమ్। `వార్ధకం వృధ్ధసంఘాతే వృధ్ధత్వే వృధ్ధకర్మణి' ఇతి విశ్వః। సంఘాతార్థేఽత్ర `వృధ్ధాఞ్చ' ఇతి వక్తవ్యాత్సామూహికో వుఞ్। తస్మిన్ వార్ధకే వయసి మునినాం వృత్తిరివ వృత్తిర్యేషాం తేషామ్। ఏతేన వానప్రస్థాశ్రమో వివక్షితః। అన్తే శరీరత్యాగకాలే యోగేన పరమాత్మధ్యానేన। `యోగః సంనహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు' ఇత్యమరః। తనుం దేహం త్యజన్తీతి తనుత్యజః, `కాయో దేహః క్లీబపుంసోః స్త్రియాం మూర్తిస్తనుస్తనూః' ఇత్యమరః। తనుత్యజాం దేహత్యాగినామ్। `అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే' (పా.3।2।178) ఇతి క్విప్। ఏతేన మోక్షభావో వివక్షితః ।। 1.8 ।।

రఘూణామన్వయం వక్ష్యే తనువాగ్విభవోఽపి సన్ ।

తద్గుణైః కర్ణమాగత్య చాపలాయ ప్రచోదితః ।। 1.9 ।।

రఘూణామితి।। సోఽహం లబ్ధప్రవేశః। తనువాగ్విభవోఽపి స్వల్పవాణీప్రసారోఽపి సన్। తేషాం రఘూణాం గుణైస్తద్గుణైః। ఆజన్మశుద్ధ్యాదిభిః కర్తృభిః కర్ణం మమ శ్రోత్రమాగత్య చాపలాయ చాపలం చపలకర్మావిమృశ్యకరణరూపం కర్తుమ్। యువాదిత్వాత్కర్మణ్యణ । `క్రియార్థోపపదస్య-' (పా. 2।3।14) ఇత్యాదినా చతుర్థీం। ప్రచోదితః ప్రేరితః సన్। రఘూణామన్వయం తద్విషయప్రబన్ధం వక్ష్యే। కులకమ్ ।। 1.9 ।।

సంప్రతి స్వప్రబన్ధపరీక్షార్థం సతః ప్రార్థయతే-

తం సన్తః శ్రోతుమర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః ।

హేమ్నః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధిః శ్యామికాపి వా ।। 1.10 ।।

తమితి।। తం రఘువంశాఖ్యం ప్రబన్ధం సదసతోర్గుణదోషయోర్వ్యక్తేర్హేతవః కర్తారః సన్తః శ్రోతుమర్హన్తి। తథా హి-హేమ్నో విశుద్ధిర్నిర్దోషస్వరూపం శ్యామికాపి లోహాన్తరసంగర్గాత్మకో దోషోఽపి వాఽగ్నౌ సంలక్ష్యతే,నాన్యత్ర। తద్వదత్రాపి సన్త ఏవ గుణదోషవివేకాధికారిణః,నాన్య ఇతి భావః ।। 1.10 ।।

వర్ణ్యం వస్తూపక్షిపతి-

వైవస్వతో మనుర్నామ మాననీయో మనీషిణామ్ ।

ఆసీన్మహీక్షితామాద్యః ప్రణవశ్ఛన్దసామివ ।। 1.11 ।।

వైవస్వత ఇతి।। మనస ఈషిణో మనీషిణో ధీరాః,విద్వాంస ఇతి త్యావత్। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। తేషాం మాననీయః పూజ్యః। ఛన్దసాం వేదానామ్। `ఛన్దః పద్యే చ వేదే చ'ఇతి విశ్వః। ప్రణవ ఓంకార ఇవ। మహీం క్షియన్తీశత ఇతి మహీక్షితః క్షితీశ్వరాః। క్షిధాతోరైశ్వర్యార్థాత్క్విప్,తుగాగమశ్చ। తేషామ్,ఆద్య ఆదిభూతః। వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యం పుమాన్ వైవస్వతో నామ వైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధో మనురాసీత్ ।। 1.11 ।।

తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూతః శుద్ధిమత్తరః ।

దిలీప ఇతి రాజేన్దురిన్దుః క్షీరనిధావివ ।। 1.12 ।।

తదన్వయ ఇతి।। శుద్ధిరస్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్। తస్మిన్ శుద్ధిరస్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్। తస్మిన్ శుద్ధిమతి తదన్వయే తస్య మనోరన్వయే కులే । `అన్వవాయోఽన్వయో వంశో గోత్రం చాభిజనం కులమ్' ఇతి హలాయుధః। అతిశయేన శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః। `ద్వివచనవిభజ్యోప-'(పా.5।3।57) ఇత్యాదినా తరప్ప్రత్యయః। దిలీప ఇతి ప్రసిద్ధో రాజా ఇన్దురివ రాజేన్దూ రాజశ్రేష్ఠః। ఉపమితం వ్యాఘ్రాదినా సమాసః। క్షీరనిధావిన్దురివ ప్రసూతో జాతః।। 1.12 ।।

`వ్యూఢ-' ఇత్యాదిత్రిభిః శ్లోకైర్దిలీపం విశినష్టి-

వ్యూఢోరస్కో వృషస్కన్ధః శాలప్రాంశుర్మహాభుజః ।

ఆత్మకర్మక్షమం దేహం క్షాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః ।। 1.13 ।।

వ్యూఢేతి ।। వ్యూఢం విపులమురో యస్య స వ్యూఢోరస్కః । `ఉరఃప్రభృతిభ్యః కప్' (పా.5।4।151)। `వ్యూఢం విపులం భద్రం స్ఫారం సమం వరిష్ఠం చ' ఇచి యాదవః। వృషస్య స్కన్ధ ఇవ స్కన్ధో యస్య స తథా। `సప్తమ్యుపమాన-'ఇత్యాదినోత్తరపదలోపీ బహువ్రీహిః। శాలో వృక్ష ఇవ ప్రాంశురున్నతః శాలప్రాంశుః। `ప్రాకారవృక్షయోః శాలః శాలః సర్జతరుః స్మృతః।' ఇతి యాదవః। `ఉచ్చప్రాంశూన్నతోదగ్రోచ్ఛ్రితాస్తుఙ్గే' ఇత్యమరః। మహాభుజో మహాబాహుః। ఆత్మకర్మక్షమం స్వవ్యాపారానురూపం దేహమాశ్రితః ప్రాప్తః,క్షాత్రః క్షత్రసంబన్ధీ ధర్మ ఇవ స్థితః,మూర్తిమాన్ పరాక్రమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా ।। 1.13 ।।

సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వతేజోభిభావినా ।

స్థితః సర్వోన్నతేనోర్వీం క్రాన్త్వా మేరురివాత్మనా ।। 1.14 ।।

సర్వాతిరిక్తేతి ।। సర్వాతిరిక్తసరేణ సర్వేభ్యో భూతేభ్యోఽధికబలేన। `సారోబలే స్థిరాంశే చ' ఇత్యమరః। సర్వాణి భూగతాని తేజసాఽభిభవతీతి సర్వతేజోభిభావీ తేన। సర్వేభ్య ఉన్నతేనాత్మనా శరీరేణ। `ఆత్మా దేహే ధృతౌ జీవే స్వభావే పరమాత్మని' ఇతి విశ్వః। మేరురివ। ఉర్వీం క్రాన్త్వాఽఽక్రమ్య స్థితః। మేరావపి విశేషణాని తుల్యాని। `అష్టాభిశ్చ సురేన్ద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః। తస్మాదభిభవత్యేష సర్వభూతాని తేజసా ।।' (మను.7।5)ఇతి మనువచనాద్రాజ్ఞః సర్వతేజోభిభావిత్వం జ్ఞేయమ్ ।। 1.14 ।।

ఆకారసదృశప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః ।

ఆగమైః సదృశారమ్భ ఆరమ్భసదృశోదయః ।। 1.15 ।।

ఆకారేతి ।। ఆకారేణ మూర్త్యా సదృశీ ప్రజ్ఞా యస్య సః। ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రపరిశ్రమః। ఆగమైః సదృశ ఆరమ్భః కర్మ యస్య స తథోక్తః। ఆరభ్యత ఇత్యారమ్భః కర్మ। తత్సదృశ ఉదయః ఫలసిద్ధిర్యస్య స తథోక్తః ।। 1.15 ।।

భీమకాన్తైర్నృపగుణైః స బభూవోపజీవినామ్ ।

అధృష్యశ్చాభిగమ్యశ్య యాదోరత్నైరివార్ణవః ।। 1.16 ।।

భీమేతి ।। భీమైశ్చ కాన్తైశ్చ నృపగుణై రాజగుణైస్తేజః ప్రతాపాదిభిః కులశీలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ స దిలీప ఉపజీవినామాశ్రితానామ్। యాదోభిర్జలజీవైః। `యాదాంసి జలజన్తవః' ఇత్యమరః। రత్నైశ్చార్ణవ ఇవ। అధృష్యోఽనభిభవనీయశ్చాభిగమ్య ఆశ్రయణీయశ్చ బభూవ ।। 1.16 ।।

రేఖామాత్రమపి క్షుణ్ణాదా మనోర్వర్త్మనః పరమ్ ।

న వ్యతీయుః ప్రజాస్తస్య నియన్తుర్నేమివృత్తయః ।। 1.17 ।।

రేఖామాత్రమితి।। నియన్తుః శిక్షకస్య సారథేశ్చ తస్య దిలీపస్య సంబన్ధిన్యో నేమీనాం చక్రధారాణాం వృత్తిరివ వృత్తిర్వ్యాపారో యాసాం తాః। `చక్రధారా ప్రధిర్నేమిః' ఇతి యాదవః। `చక్రం రథాఙ్గం తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః పుమాన్' ఇత్యమరః। ప్రజాః। ఆ మనోః,మనుమారభ్యేత్యభివిధిః। పదద్వయం చైతత్। సమాసస్య విభాషితత్వాత్। క్షుణ్ణాదభ్యస్తాత్ ప్రహతాఞ్చ వర్త్మన ఆచారపద్ధతేరధ్వనశ్చ పరమధికమ్। ఇతస్తత ఇత్యర్థః। రేఖా ప్రమాణమస్యేతి రేఖామాత్రం రేఖాప్రమాణమ్। ఈషదపీత్యర్థః। `ప్రమాణే ద్వయసచ్-'(పా.5।2।37) ఇత్యాదినా మాత్రచ్ప్రత్యయః। పరశబ్దవిశేషణం చైతత్। న వ్యతీయుర్నాతిక్రాన్తవత్యః। కుశలసారథిప్రేరితా రథనేమయ ఇవ తస్య ప్రజాః పూర్వక్షుణ్ణమార్గం న జహురితి భావః।। 1.18 ।।

ప్రజానామేవ భూత్యర్థం స తాభ్యో బలిమగ్రహీత్ ।

సహస్రగుణముత్స్రష్టుమాదత్తే హి రసం రవిః ।। 1.18 ।।

ప్రజానామితి।। స రాజా ప్రజానాం భూత్యా అర్థాయ భూత్యర్థం వృద్ధ్యర్థమేవ। అర్థేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చ వక్తవ్యా। గ్రహణక్రియావిశేషణం చైతత్। తాభ్యః ప్రజాభ్యో బలిం షష్ఠాంశరూపం కరమగ్రహీత్। `భాగధేయః కరో బలిః' ఇత్యమరః। తథా హి-రవిః సహస్రం గుణా యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా సహస్రగుణం సహస్రధా। ఉత్స్రష్టుం దాతుమ్। ఉత్సర్జనక్రియావిశేషణం చైతత్। రసమమ్బు। ఆదత్తే గృహ్ణాతి। `రసో గన్ధే రసే స్వాదేతిక్తాదౌ విషరాగయోః। శృఙ్గారాదౌ ద్రవే వీర్యే దేహధాత్వమ్బుపారదే।।' ఇతి విశ్వః ।। 1.18 ।।

సంప్రతి బుద్ధిశౌర్యసంపన్నస్య తస్యార్థసాధనేషు పరానపేక్షత్వమాహ-

సేనా పరిచ్ఛదస్తస్య ద్వయమేవార్థసాధనమ్ ।

శాస్త్రేష్వకుణ్ఠితా బుద్ధిర్మౌర్వీ ధనుషి చాతతా ।। 1.19 ।।

సేనేతి।। తస్య రాజ్ఞః సేనా చతురఙ్గబలమ్। పరిచ్ఛాద్యతేఽనేనేతి పరిచ్ఛద ఉపకరణం బభూవ। ఛత్రచామరాదితుల్యమభూదిత్యర్థః। `పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ' (పా.3।3।118) ఇతి ఘప్రత్యయః। `ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్య' (పా.6।4।96) ఇత్యుపధాహ్రస్వః। అర్థస్య ప్రయోజనస్య తు సాధనం ద్వయమేవ। శాస్త్రేష్వకుణ్ఠితాఽవ్యాహతా బుద్ధిః। `వ్యాపృతా'ఇత్యపి పాఠః। ధనుష్యాతతాఽఽరోపితా। మౌర్వీ జ్యా చ। `మౌర్వీ జ్యాశిఞ్జినీ గుణః' ఇత్యమరః। నీతిపురః సరమేవ తస్య శౌర్యమభూదిత్యర్థః।। 1.19 ।।

రాజ్యమూలం మన్త్రసంరక్షణం తస్యాసీదిత్యాహ-

తస్య సంవృతమన్త్రస్య గూఢాకారేఙ్గితస్య చ ।

ఫలానుమేయాః ప్రారమ్భాః సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ ।। 1.20 ।।

తస్యేతి।। సంవృతమన్త్రస్య గుప్తవిచారస్య। `వేదభేదే గుప్తవాదే మన్త్రః' ఇత్యమరః। శోకహర్షాదిసూచకో భ్రుకుటీముఖరాగాదిరాకారః। ఇఙ్గితం చేష్టితం హృదయగతవికారో వా। `ఇఙ్గితం హృద్గతో భావో బహిరాకార ఆకృతిః' ఇతి సజ్జనః। గూఢే ఆకారేఙ్గితే యస్య। స్వభావచాపలాద్భ్రమపరమ్పరయా ముఖరాగాదిలిఙ్గైర్వాఽతృతీయగామిమన్త్రస్య తస్య। ప్రారభ్యన్త ఇతి ప్రారమ్భాః సామాద్యుపాయప్రయోగాః। `ప్రాక్'ఇత్యవ్యయేన పూర్వజన్మోచ్యతే। తత్ర భవాః ప్రాక్తనాః। `సాయంచిరం-'(పా.4।3।23)ఇత్యాదినా ట్యుల్ప్రత్యయః। సంస్కారాః పూర్వకర్మవాసనా ఇవ ఫలేన కార్యేణ అనుమేయా అనుమాతుం యోగ్యా ఆసన్। అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః(ఆచార.13।344)-`మన్త్రమూలం యతో రాజ్యమతో మన్త్రం సురక్షితమ్ । కుర్యాద్యథా తన్న విదుః కర్మణామా ఫలోదయాత్ ।।' ఇతి ।। 1.20 ।।

సంప్రతి సామాద్యుపాయాన్ వినైవాత్మరక్షాదికం కృతవానిత్యాహ-

జుగోపాత్మానమత్రస్తో భేజే ధర్మమనాతురః ।

అగృధ్నురాదదే సోఽర్థమసక్తః సుఖమన్వభూత్ ।। 1.21 ।।

జుగోపేతి।। అత్రస్తోఽభీతః సన్। `త్రస్నో భీరుభీరుకభీలుకాః' ఇత్యమరః। త్రాసోపాధిమన్తరేణైవ త్రివర్గసిద్ధేః ప్రథమసాధనత్వాదేవాఽఽత్మానం శరీరం జుగోప రక్షితవాన్। అనాతురోఽరుగ్ణ ఏవ ధర్మం సుకృతం భేజే। అర్జితవానిత్యర్థః। అగృధ్నురగర్ధనశీల ఏవార్థమాదదే స్వీకృతవాన్। `గృధ్నుస్తు గర్ధనః । లుబ్ధోఽభిలాషుకస్తృష్ణక్సమౌలోలుపలోల్లభౌ।' ఇత్యమరః। `త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః'(పా.3।2।140) ఇతి క్నుప్రత్యయః। అసక్త ఆసక్తిరహిత ఏవ సుఖమన్వభూత్ ।। 1.21 ।।

పరస్పరవిరుద్ధానామపి గుణానాం తత్ర సాహచర్యమాసీదిత్యాహ-

జ్ఞానే మౌనం క్షమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః ।

గుణా గుణానుబన్ధిత్వాత్తస్య సప్రసవా ఇవ ।। 1.22 ।।

జ్ఞాన ఇతి।। జ్ఞానే పరావృత్తాన్తజ్ఞానే సత్యపి మౌనం వాఙ్నియమనమ్। యథాహ కామన్దకః- `నాన్యోపతాపి వచనం మౌనం వ్రతచరిష్ణుతా' ఇతి। శక్తౌ ప్రతీకారసామర్థ్యేఽపి క్షమాఽపకారసహనమ్। అత్ర చాణక్యః-`శక్తానాం భూషణం క్షమా' ఇతి। త్యాగే వితరణే సత్యపి శ్లాఘాయా వికత్థనస్య విపర్యయోఽభావః। అత్రాహ మనుః (4।236)-`న దత్త్వా పరికీర్తయేత్' ఇతి। ఇత్థం తస్య గుణా జ్ఞానాదయో గుణైర్విరుద్ధైర్మౌనాదిభిః అనుబన్ధిత్వాత్సహచారిత్వాత్। సహ ప్రసవో జన్మ యేషాం తే సప్రసవాః సోదరా ఇవాభూవన్। విరుద్ధా అపి గుణాస్తస్మిన్నవిరోధేనైవ స్థితా ఇత్యర్థః ।। 1.22 ।।

ద్వివిధం వృద్ధత్వం-జ్ఞానతో వయసా చ;తత్ర తస్య జ్ఞానేన వృద్ధత్వమాహ-

అనాకృష్టస్య విషయైర్విద్యానాం పారదృశ్వనః ।

తస్య ధర్మరతేరాసీద్వృద్ధత్వం జరసా వినా ।। 1.23 ।।

అనాకృష్టస్యేతి।। విషయైః శబ్దాదిభిః। `రూపం శబ్దో గన్ధరసస్పర్శాశ్చ విషయా అమీ' ఇత్యమరః। అనాకృష్టస్యావశీకృతస్య విద్యానాం వేదవేదాఙ్గాదీనాం పారదృశ్వనః పారమన్తం దృష్టవతః। దృశేః క్వనిప్। ధర్మే రతిర్యస్య తస్య రాజ్ఞో జరసా జరయా వినా। `విస్రసా జరా' ఇత్యమరః। `షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్' (పా. 3।3।104) ఇత్యఙ్ప్రత్యయః। `జరాయా జరసన్యతరస్యామ్' (పా.7।2।101) ఇతి జరసాదేశః। వృద్ధత్వం వార్ధకమాసీత్। తస్య యూనోఽపి విషయవైరాగ్యాదిజ్ఞానగుణసంపత్త్యా జ్ఞానతో వృద్ధత్వమాసీదిత్యర్థః। నాథస్తు- చతుర్విధం వృద్ధత్వమితి కృత్వా `అనాకృష్టస్య' ఇత్యాదినా విశేషణత్రయేణ వైరాగ్యజ్ఞానశీలవృద్ధత్వాన్యుక్తానీత్యవోచత్ ।। 1.23 ।।

ప్రజానాం వినయాధానాద్రక్షణాద్భరణాదపి ।

స పితా పితరస్తాసాం కేవలం జన్మహేతవః ।। 1.24 ।।

ప్రజానామితి।। ప్రజాయన్త ఇతి ప్రజా జనాః। `ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయామ్' (పా.3।2।99)ఇతి డప్రత్యయః। `ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జనే' ఇత్యమరః। తాసాం వినయస్య శిక్షాయా ఆధానాత్ కరణాత్। సన్మార్గప్రవర్తనాదితి యావత్। రక్షణాద్భయహేతుభ్యస్త్రాణాత్। ఆపన్నివారణాదితి యావత్। భరణాదన్నపానాదిభిః పోషణాదపి। అపిః సముచ్చయే। స రాజా పితాఽభూత్। తాసాం పితరస్తు జన్మహేతవో జన్మమాత్రకర్తారః కేవలముత్పాదకా ఏవాభూవన్। జననమాత్ర ఏవ పితౄణాం వ్యాపారః। సదా శిక్షారక్షణాదికం తు స ఏవ కరోతీతి తస్మిన్పితృత్వవ్యపదేశః। ఆహుశ్చ -`స పితా యస్తు పోషకః' ఇతి ।। 1.24 ।।

స్థిత్యై దణ్డయతో దణ్డ్యాన్పరిణేతుః ప్రసూతయే ।

అప్యర్థకామౌ తస్యాస్తాం ధర్మ ఏవ మనీషిణః ।। 1.25 ।।

స్థిత్యా ఇతి।। దణ్డమర్హన్తీతి దణ్డ్యాః। `దణ్డాదిభ్యో యత్' (పా. 5।1।36) ఇతి యప్రత్యయః। `అదణ్డ్యాన్దణ్డయన్రాజా దణ్డ్యాన్। అయశో మహదాప్నోతి నరకం చైవ గచ్ఛతి।।'(మను.8।128) ఇతి శాస్త్రవచనాత్। తాన్ దణ్డ్యానేవ స్థిత్యై లోకప్రతిష్ఠాయై దణ్డయతః శిక్షయతః। ప్రసూతయే సంతానాయైవ పరిణేతుర్దారాన్పరిగృహ్ణతః। మనీషిణో విదుషః। దోషజ్ఞస్యేతి యావత్। `విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞః సన్సుధీః కోవిదో బుధః। ధీరో మనీషో' ఇత్యమరః। తస్య దిలీపస్యార్థకామావపి ధర్మ ఏవాఽఽస్తాం జాతౌ। అస్తేర్లఙ్। అర్థకామసాధనయోర్దణ్డవివాహయోర్లోకస్థాపనప్రజోత్పాదనరూపధర్మార్థత్వేనానుష్ఠానాదర్థకామావపి ధర్మశేషతామాపాదయన్స రాజా ధర్మోత్తరోఽభూదిత్యర్థః। ఆహ చ గౌతమః(9।10)-`న పూర్వాహ్ణమధ్యందినాపరాహ్ణానఫలాన్కుర్యాత్। యథాశక్తి ధర్మార్థకామేభ్యస్తేషు ధర్మోత్తరః స్యాత్ ।।' ఇతి ।। 1.25 ।।

దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సస్యాయ మఘవా దివమ్ ।

సంపద్వినిమయేనోభౌ దధతుర్భువనద్వయమ్ ।। 1.26 ।।

దుదోహేతి।। స రాజా యజ్ఞాయ యజ్ఞం కర్తుం గాం భువం దుదోహ। కరగ్రహణేన రిక్తాం చకారేత్యర్థః। మఘవా దేవేన్ద్రః సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం దివం స్వర్గం దుదోహ। ద్యులోకాన్మహీలోకే వృష్టిముత్పాదయామాసేత్యర్థః। `క్రియార్థోపపదస్య-' (పా. 2।3।14) ఇత్యాదేనా యజ్ఞసస్యాభ్యాం చతుర్థీం। ఏవముభౌ సంపదో వినిమయేన పరస్పరమాదానప్రతిదానాభ్యాం భువనద్వయం దధతుః పుపుషతుః। రాజా యజ్ఞైరిన్ద్రలోకమిన్ద్రశ్చోదకేన భూలోకం పుపోషేత్యర్థః। ఉక్తం చ దణ్డనీతౌ-`రాజా త్వర్థాన్సమాహృత్య కుర్యాదిన్ద్రమహోత్సవమ్। ప్రీణితో మేఘవాహస్తు మహతీం వృష్టిమావహేత్ ।।' ఇతి ।। 1.26 ।।

న కిలానుయయుస్తస్య రాజానో రక్షితుర్యశః ।

వ్యావృత్తా యత్పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్కరతా స్థితా ।। 1.27 ।।

న కిలేతి।। రాజానోఽన్యే నృపా రక్షితుర్భయేభ్యస్త్రాతుః। తస్య రాజ్ఞో యశో నానుయయుః కిల నానుచక్రుః ఖలు। కుతః? యద్యస్మాత్కారణాత్ తస్కరతా చౌర్యం పరస్వేభ్యః పరధనేభ్యః స్వవిషయభూతేభ్యో వ్యావృత్తా సతీ శ్రుతౌ వాచకశబ్దే స్థితా ప్రవృత్తా। అపహార్యాన్తరాభావాత్ `తస్కర' శబ్ద ఏవాపహృత ఇత్యర్థః। అథవా,-`అత్యన్తాసత్యపి హ్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి హి' ఇతి న్యాయేన శబ్దే స్థితా స్ఫురితా,న తు స్వరూపతోఽస్తీత్యర్థః ।। 1.27 ।।

ద్వేష్యోఽపి సంమతః శిష్టస్తస్యార్తస్య యథౌషధమ్ ।

త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియోఽప్యాసీదఙ్గులీవోరగక్షతా ।। 1.28 ।।

ద్వేష్య ఇతి।। శిష్టో జనో ద్వేష్యః శత్రురపి। ఆర్తస్య రోగిణ ఔషధం యథౌషధమివ। తస్య సంమతోఽనుమత ఆసీత్। దుష్టో జనః ప్రియోఽపి ప్రేమాస్పదీభూతోఽపి ఉరగక్షతా సర్పదష్టాఽఙ్గులీవ। `ఛిన్ద్యాద్బాహుమపి దుష్టమాత్మః' ఇతి న్యాయాత్। త్యాజ్య ఆసీత్। తస్య శిష్ట ఏవ బన్ధుర్దుష్ట ఏవ శత్రురిత్యర్థః ।। 1.28 ।।

తస్య పరోపకారిత్వమాహ-

తం వేధా విదధే నూనం మహాభూతసమాధినా ।

తథా హి సర్వే తస్యాసన్పరార్థైకఫలా గుణా ।। 1.29 ।।

తమితి।। వేధాః స్రష్టా। `స్రష్టా ప్రజాపతిర్వేధాః' ఇత్యమరః। తం దిలీపమ్। స్మాధీయతేఽనేనేతి సమాధిః కారణసామగ్రీ। మహాభూతానాం యః సమాధిస్తేన మహాభూతసమాధినా విదధే ససర్జ। నూనం ధ్రువమ్। ఇత్యుత్ప్రేక్షా। తథా హి-తస్య రాజ్ఞః సర్వే గుణా రూపరసాదిమహాభూతగుణవదేవ పరార్థః పరప్రయోజనమేవైకం ముఖ్యం ఫలం

యేషాం తే తథోక్తా ఆసన్। మహాభూతగుణోపమానేన కారణగుణాః కార్యం సంక్రామన్తీతి న్యాయః సూచితః ।। 1.29 ।।

స వేలావప్రవలయాం పరిఖీకృతసాగరామ్ ।

అనన్యశాసనాముర్వీం శశాసైకపురీమివ ।। 1.30 ।।

స ఇతి।। స దిలీపః। వేలాః సముద్రకూలాని। `వేలా కూలేఽపి వారిధేః' ఇతి విశ్వః। తా ఏవ వప్రవలయాః ప్రాకారవేష్టనాని యస్యాస్తామ్। `స్యాఇ్చయో వప్రమస్త్రి_యామ్। ప్రాకారో వరణః సాలః ప్రాచీరం ప్రాన్తతో వృత్తిః ।।' ఇత్యమరః। పరితః ఖాతం పరిఖా దుర్గవేష్టనమ్। `ఖాతం ఖేయం తు పరిఖా' ఇత్యమరః । `అన్యేష్వపి దృశ్యతే' (పా.3।2।101)ఇత్యత్ర `అపి' శబ్దాత్ ఖనేర్డప్రత్యయః। అపరిఖాః పరిఖాః సంపద్యమానాః కృతాః పరిఖీకృతాః సాగరా యస్యాస్తామ్। అభూతతద్భావే చ్విః। అవిద్యమానమన్యస్య రాజ్ఞః శాసనం యస్యాస్తామనన్యశాననాముర్వీమేకపురీమివ శశాస। అనాయాసేన శాసితవానిత్యర్థః।। 1.30 ।।

తస్య దాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నా మగధవంశజా ।

పత్నీ సుదక్షిణేత్యాదీదధ్వరస్యేవ దక్షిణా ।। 1.31 ।।

తస్యేతి।। తస్య రాజ్ఞో మగధవంశే జాతా మగధవంశజా। `సప్తమ్యాం జనేర్డః' (పా.3।2।97) ఇతి డప్రత్యయః। ఏతేనాభిజాత్యముక్తమ్। దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువర్తనమ్। `దక్షిణః సరలోదారపరచ్ఛన్దానువర్తిషు' ఇతి శాశ్వతః। తేన రూఢం ప్రసిద్ధమ్। తేన నామ్నా। అధ్వరస్య యజ్ఞస్య దక్షిణా దక్షిణాఖ్యా పత్నీవ। సుదక్షిణేతి ప్రసిద్ధా పత్న్యాసీత్। అత్ర శ్రుతిః-`యజ్ఞో గన్ధర్వస్తస్య దక్షిణా అప్సరసః' ఇతి। `దక్షిణాయా దాక్షిణ్యం నామర్త్విజో దక్షిణత్వప్రాపకత్వమ్।' `తే దక్షన్తే దక్షిణాం ప్రతిగృహ్య' ఇతి చ ।। 1.31 ।।

కలత్రవన్తమాత్మానమవరోధే మహత్యపి ।

తయా మేనే మనస్విన్యా లక్ష్మ్యా చ వసుధాధిపః ।। 1.32 ।।

కలత్రవన్తమితి।। వసుధాధిపః। అవరోధేఽన్తః పురవర్గే మహతి సత్యపి। మనస్విన్యా దృఢచిత్తయా। పతిచిత్తానువృత్త్యాదినిర్బన్ధక్షమయేత్యర్థః। తయా సుదక్షిణయా లక్ష్మ్యా చాత్మానం కలత్రవన్తం భార్యావన్తం మేనే। `కలత్రం శ్రోణిభార్యయోః' ఇత్యమరః। `వసుధాధిప' ఇత్యనేన వసుధయా చేచి గమ్యతే ।। 1.32 ।।

తస్యామాత్మానురూపాయామాత్మజన్మసముత్సుకః ।

విలమ్బితఫలైః కాలం స నినాయ మనోరథైః ।। 1.33 ।।

తస్యామితి।। స రాజా। ఆత్మానురూపాయాం తస్యామ్। ఆత్మనో జన్మ యస్యాసావాత్మజన్మా పుత్రః,తస్మిన్ సముత్సుకః। యద్వా,-ఆత్మనో జన్మని పుత్రరూపేణోత్పత్తౌ సముత్సుకః సన్।

`ఆత్మా వై పుత్రనామాసి' (ఆ.గృ.1।15) ఇతి శ్రుతేః। విలమ్బితం ఫలం పుత్రప్రాప్తిరూపం యేషాం తైర్మనోరథైః కదా మే పుత్రో భవేదిత్యాశాభిః కాలం నినాయ యాపయామాస ।। 1.33 ।।

సంతానార్థాయ విధయే స్వభుజాదవతారితా ।

తేన ధూర్జగతో గుర్వీ సచివేషు నిచిక్షిపే ।। 1.34 ।।

సంతానేతి।। తేన దిలీపేన। సంతానోఽర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్మై సంతానార్థాయ విధయేఽనుష్ఠానాయ। స్వభుజాదవతారితాఽవరోపితా జగతో లోకస్య గుర్వీ ధూర్భారః సచివేషు నిచిక్షిపే నిహితా ।। 1.34 ।।

అథాభ్యర్చ్య విధాతారం ప్రయతౌ పుత్రకామ్యయా ।

తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్ ।। 1.35 ।।

అథఏతి।। అథ ధురోఽవతారానన్తరం పుత్రకామ్యయాఽఽత్మనః పుత్రేచ్ఛయా। `కామ్యఇచ్' (పా.3।1।9) ఇతి `పుత్ర' శబ్దాత్ కామ్యచ్ప్రత్యయః। `అ ప్రత్యయాత్' (పా.3।3।102) ఇతి పుత్రకామ్యధాతోరకారప్రత్యయః। తతష్టాప్,తయా। తౌ దంపతీ జాయాపతీ। రాజదన్తాదిషు జాయాశబ్దస్య దమితి నిపాతనాత్సాధుః। ప్రతయౌ పూతౌ విధాతారం బ్రహ్మాణమభ్యర్చ। `స ఖలు పుత్రార్థిభిరుపాస్యతే' ఇతి మాన్త్రికాః। గురోః కులగురోః। వసిష్ఠస్యాశ్రమం జగ్మతుః। పుత్రప్రాప్త్యుపాయాపేక్షయేతి శేషః।। 1.35 ।।

స్నిగ్ధగమ్భీరనిర్ఘోషమేకం స్యన్దనమాశ్రితౌ ।

ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదైరావతావివ ।। 1.36 ।।

స్నిగ్ధేతి।। స్నిగ్ధో మధురో గమ్భీరో నిర్ఘోషో యస్య తమేకం స్యన్దనం రథమ్। ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యః। `ప్రావృష ఏణ్యః' (పా.4।3।17) ఇత్యేణ్యప్రత్యయః। తం ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం మేఘం విద్యుదైరావతావివ। ఆస్థితావారూఢౌ। జగ్మతురితి పూర్వేణ సంబన్ధః। ఇరా ఆపః। `ఇరా భూవాక్సురాప్సు స్యాత్' ఇత్యమరః। ఇరావాన్ సముద్రః। తత్ర భవ ఐరావతోఽభ్రమాతఙ్గః। `ఐరావతోఽభ్రమాతఙ్గైరావణాభ్రమువల్లభాః' ఇత్మమరః। `అభ్రమాతఙ్గత్వాఙ్చాభ్రస్థత్వాదభ్రరూపత్వాత్' ఇతి క్షీరస్వామీ। అత ఏవ మేఘారోహణం విద్యుత్సాహచర్యం చ ఘటయే। కించ విద్యుత ఐరావతసాహచర్యాదేవైరావతీసంజ్ఞా। ఐరావతస్య స్త్రయైరావతీతి క్షీరస్వామీ। తస్మాత్సుష్ఠూక్తం విద్యుదైరావతావివేతి। ఏకరథారోహణోక్త్యా కార్యసిద్ధిబీజం దంపత్యోరత్యన్తసౌమనస్యం సూచయతి ।। 1.36 ।।

మా భూదాశ్రమపీడేతి పరిమేయపురః సరౌ ।

అనుభావవిశేషాత్తు సేనాపరివృతావివ ।। 1.37 ।।

మా భూదితి।। పునః కథంభూతౌ దంపతీ? ఆశ్రమపీడా మా భూన్మాఽస్త్వితి హేతోః। `మాజి లుఙ్' (పా.3।3।175) ఇత్యాశీరర్థే లుఙ్। `న మాఙ్యోగే' (పా.6।4।74) ఇత్యడాగమనిషేధః। పరిమేయపురఃసరౌ పరిమితపరిచరౌ। అనుభావవిశేషాత్తు తేజోవిశేషాత్ సేనాపరివృతావివ స్థితౌ ।। 1.37 ।।

సేవ్యమానౌ సుఖస్పర్శైః శాలనిర్యాసగన్ధిభిః ।

పుష్పరేణూత్కిరైర్వాతైరాధూతవనరాజిభిః ।। 1.38 ।।

సేవ్యమానావితి।। పునః కథంభూతౌ? సుఖః శీతలత్వాత్ప్రియః స్పర్శో యేషాం తైః। శాలనిర్యాసగన్ధిభిః సర్జతరునిస్యన్దగన్ధవద్భిః। `శాలః సర్జతరుః స్మృతః' ఇతి శాశ్వతః। ఉత్కిరన్తి విక్షిపన్తీత్యుత్కిరాః। `ఇగుపధ-' (పా.3।1।135) ఇత్యాదినా కిరతేః కప్రత్యయః। పుష్పరేణూనాముత్కిరాస్తైరాధూతా మాన్ద్యాదీషత్కమ్పితా వనరాజయో యైస్తైర్వాతైః సేవ్యమానౌ ।। 1.38 ।।

మనోభిరామాః శృణ్వన్తౌ రథనేమిస్వనోన్ముఖైః ।

షడ్జసంవాదినీః కేకా ద్విధా భిన్నాః శిఖణ్డిభిః ।। 1.39 ।।

మనోభిరామా ఇతి।। రథనేమిస్వనోన్ముఖైః। మేఘధ్వనిశఙ్కయోన్నమితముఖైరిత్యర్థః। శిఖణ్డిభిర్మయూరైర్ద్విధా భిన్నాః। శుద్ధవికృతభేదేనావిష్కృతావస్థాయాంచ్యుతాచ్యుతభేదేన వా షడ్జో ద్వివిధః। తత్సాదృశ్యాత్కేకా అపి ద్విధా భిన్నా ఇత్యుచ్యతే। అత ఏవాహ-షడ్జసంవాదినీరితి। షడ్భ్యః స్థానేభ్యో జాతః షడ్జః। తదుక్తమ్-
`నాసాకణ్ఠమురస్తాలుజిహ్వాదన్తాంశ్చ సంస్పృశన్ । షడ్భ్యః సంజాయతే యస్మాత్తస్మాత్షడ్జ ఇతి స్మృతః ।।' స చ తన్త్రీకణ్ఠజన్మా స్వరవిశేషః। `నిషాదర్షభగాన్ధారషడ్జమధ్యమధైవతాః। పఞ్చమశ్చేత్యమీ సప్త తన్త్రీకణ్ఠోత్థితాః స్వరాః।।' ఇత్యమరః। షడ్జేనసంవాదినీః సదృశీః। తదుక్తం మాతఙ్గేన-`షడ్జం మయూరో వదతి' ఇతి। మనోభిరామా మనసః ప్రియాః। కే మూర్ధ్ని కాయన్తి ధ్వనన్తీతి కేకా మయూరవాణ్యః। `కేకా వాణీ మయూరస్య' ఇత్యమరః। తాః కేకాః శృణ్వన్తౌ। ఇతి శ్లోకార్థః।। 1.39 ।।

పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమదూరోజ్ఝితవర్త్మసు ।

మృగద్వన్ద్వేషు పశ్యన్తౌ స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు ।। 1.40 ।।

పరస్పరేతి।। విశ్రమ్భాదదూరం సమీపం యథా భవతి తథోజ్ఝితం వర్త్మ యైస్తేషు । స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు స్యన్దనే రథ ఆబద్ధాఽఽసఞ్జితా దృష్టిర్నేత్రం యైస్తేషు। `దృగ్దృష్టినేత్రలోచనచక్షుర్నయనామ్బకేక్షణాక్షీణి' ఇతి హలాయుధః। కౌతుకవశాద్రథాసక్తదృష్టిష్విత్యర్థః। మృగ్యశ్చ మృగాశ్చ మృగాః। `పుమాన్స్త్రియా' (పా.1।2।67) ఇత్యేకశేషః। తేషాం ద్వన్ద్వేషు మిథునేషు। `స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వన్ద్వమ్'

ఇత్యమరః। పరస్పరాక్షాం సాదృశ్యం పశ్యన్తౌ। `ద్వన్ద్వ'శబ్దసామర్థ్యాన్మృగేషు సుదక్షిణాక్షిసాదృశ్యం దిలీపో దిలీపాక్షిసాదృశ్యం చ మృగేషు సుదక్షిణేత్యేవం వివేక్తవ్యమ్ ॥ 1.40 ॥

శ్రేణీబన్ధాద్వితన్వద్భిరస్తమ్భాం తోరణస్రజమ్ ।

సారసైః కలనిర్హ్రాదైః క్వచిదున్నమితాననౌ ॥ 1.41 ॥

శ్రేణీతి ॥ శ్రేణీబన్ధాత్ పఙ్క్తిబన్ధనాద్ధేతోః అస్తమ్భామాధారస్తమ్భరహితామ్। తోరణం బహిర్ద్వారమ్। `తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమ్' ఇత్యమరః। తత్ర యా స్రగ్విరచ్యతే తాం తోరణస్రజం వితన్వద్భిః। కుర్వద్భిరివేత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకేవశబ్దప్రయోగాభావేఽపి గమ్యోత్ప్రేక్షేయమ్। కలనిర్హ్రాదైరవ్యక్తమధురధ్వనిభిః సారసైః పక్షివిశేషైః కరణైః క్వచిదున్నమితాననౌ। `సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయః' ఇతి యాదవః ॥ 1.41 ॥

పవనస్యానుకూలత్వాత్ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః ।

రజోభిస్తురగోత్కీర్ణైరస్పృష్టాలకవేష్టనౌ ॥ 1.42 ॥

పవనస్యేతి ॥ ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినోఽనుకూలత్వాదేవ మనోరథసిద్ధిసూచకస్య పవనస్యానుకూలత్వాద్గన్తవ్యదిగభిముఖత్వాత్। తురగోత్కీర్ణై రజోభిరస్పృష్టా అలకా దేవ్యా వేష్టనముష్ణీషం చ రాజ్ఞో యయోస్తౌ తథోక్తౌ। `శిరసా వేష్టనశోభినా సుతః' (8। 12)ఇతి వక్ష్యతి ॥ 1.42 ॥

సరసీష్వరవిన్దానాం వీచివిక్షోభశీతలమ్ ।

ఆమోదముపజిఘ్రన్తౌ స్వనిఃశ్వాసానకారిణమ్ ॥ 1.43 ॥

సరసీష్వితి ॥ సరసీషు వీచివిక్షోభశీతలమూర్మిసంఘటనేన శీతలం స్వనిఃశ్వాసమనుకర్తుం శీలమస్యేతి స్వనిఃశ్వాసానుకారిణమ్। ఏతేన తయోరుత్కృష్టస్త్రీపుంసజాతీయత్వముక్తమ్। అరవిన్దానామామోదముపజిఘ్రన్తౌ ఘ్రాణేన గృహ్ణన్తౌ ॥ 1.43 ॥

గ్రామేష్వాత్మవిసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు యజ్వనామ్ ।

అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణన్తావర్ఘ్యానుపదమాశిషః ॥ 1.44 ॥

గ్రామేష్వితి ॥ ఆత్మవిసృష్టేషు స్వదత్తేషు। యూపో నామ సంస్కృతః పశుబన్ధాయ దారువిశేషః। యూపా ఏవ చిహ్నాని యేషాం తేషు గ్రామేష్వమోఘాః సఫలా యజ్వనాం విధినేష్టవతామ్। `యజ్వా తు విధినేష్టవాన్' ఇత్యమరః। `సుయజోర్ఙ్వనిప్' (పా.3।2।103) ఇతి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః। ఆశిష ఆశీర్వాదాన్। అర్ఘః పూజావిధిః,తదర్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యమ్। `పాదార్ఘాభ్యాం చ' (పా.5।4।25) ఇతి యత్ప్రత్యయః। `షట్ తు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థే పాద్యం

పాదాయ వారిణి' ఇత్యమరః। అర్ఘ్యస్యానుపదన్వక్। అర్ఘ్యస్వీకారానన్తరమిత్యర్థః। ప్రతిగృహ్ణన్తౌ స్వీకుర్వన్తౌ పదస్య పశ్చాదనుపదమ్। పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః। `అన్వగన్వక్షమనుగేఽనుపదం క్లీబమవ్యయమ్' ఇత్యమరః ।। 1.44 ।।

హైయంగవీనమాదాయ ఘోషవృద్ధానుపస్థితాన్ ।

నామధేయాని పృచ్ఛన్తౌ వన్యానాం మార్గశాఖినామ్ ।। 1.45 ।।

హైయంగవీనమితి।। హ్యస్తనగోదోహోద్భవం ఘృతం హైయంగవీనమ్। హ్యః పూర్వేద్యుర్భవమ్। `తత్తు హైయంగవీనం యద్ధ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతమ్' ఇత్యమరః। `హైయంగవీనం సంజ్ఞాయామ్' (పా.2।2।23) ఇతి నిపాతః। తత్సద్యోఘృతమ్। ఆదాయోపస్థితాన్ఘోషవృద్ధాన్। `ఘోష ఆభీరపల్లీ స్యాత్' ఇత్యమరః। వన్యానాం మార్గశాఖినాం నామధేయాని పృచ్ఛన్తౌ। `దుహ్యాచ్-'(వా.1090,1100) ఇత్యాదినా పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వమ్। కులకమ్।। 1.45 ।।

కాప్యభిఖ్యా తయోరాసీద్వ్రజతోః శుద్ధవేషయోః ।

హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే చిత్రాచన్ద్రమసోరివ ।। 1.46 ।।

కాపీతి। వ్రజతోర్గచ్ఛతోః శుద్ధవేషయోరుజ్జ్వలనేపథ్యయోః తయోః సుదక్షిణాదిలీపయోః। హిమనిర్ముక్తయోశ్చిత్రాచన్ద్రమసోరివ। యోగే సతి కాప్యనిర్వాచ్యాఽభిఖ్యా శోభాఽ।ఇాసీత్। `అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః। `ఆతశ్చోపసర్గే' (పా.3।3।106) ఇత్యఙ్ప్రత్యయః। చిత్రా నక్షత్రవిశేషః। శిశిరాపగమే చైత్ర్యాం చిత్రాపూర్ణచన్ద్రమసోరివేత్యర్థః ।। 1.46 ।।

తత్తద్భూమిపతిః పత్న్యై దర్శయన్ప్రియదర్శనః ।

అపి లఙ్ఘితమధ్వానం బుబుధే న బుధోపమః ।। 1.47 ।।

తత్తదితి।। ప్రియం దర్శనం స్వకర్మకం యస్యాసౌ ప్రియదర్శనః। దర్శనీయ ఇత్యర్థః। భూమిపతిః పత్న్యై తత్తదద్భుతం వస్తు దర్శయన్,లఙ్ఘితమతివాహితమప్యధ్వానం న బుబుధే న జ్ఞాతవాన్। బుధః సౌమ్య ఉపమోపమానం యస్యేతి విగ్రహః । ఇదం విశేషణం తత్తద్దర్శయన్నిత్యుపయోగితయైతస్య జ్ఞాతృత్వసూచనార్థమ్ ।। 1.47 ।।

స దుష్ప్రాపయశాః ప్రాపదాశ్రమం శ్రాన్తవాహనః ।

సాయం సంయమినస్తస్య మహర్షేర్మహిషీసఖః ।। 1.48 ।।

స ఇతి।। దుష్ప్రాపయశా దుష్ప్రాపమన్యదుర్లభం యశో యస్య స తథోక్తః। శ్రాన్తవాహనో దూరోపగమనాత్క్లాన్తయుగ్యః। మహిష్యాః సఖా మహిషీసఖః। `రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ' (పా.5।4।91)ఇతి టచ్ప్రత్యయః। సహాయాన్తరనిరపేక్ష ఇతి భావః। స రాజా సాయం

సాయంకాలే సంయమినో నియమవతస్తస్య మహర్షేర్వసిష్ఠస్యాశ్రమం ప్రాపత్ ప్రాప। పుషాదిత్వాదఙ్ ॥ 1.48 ॥

తమాశ్రమం విశినష్టి-

వనాన్తరాదుపావృత్తైః సమిత్కుశఫలాహరైః ।

పూర్యమాణమదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైస్తపస్విభిః ॥ 1.49 ॥

వనాన్తరాదితి॥ వనాన్తరాదన్యస్మాద్వనాత్ ఉపావృత్తైః ప్రత్యాగతైః। సమిధశ్చ కుశాంశ్చ ఫలాని చాహర్తుం శీలం యేషామితి సమిత్కుశఫలాహరాః,తైః। `ఆఙితాచ్ఛీల్యే'(పా.3।2।11) ఇతి హరతేరాఙ్పూర్వాదచ్ప్రత్యయః। అదృశ్యైర్దర్శనాయోగ్యైరగ్నిభిర్వైతానికైః ప్రత్యుద్యాతాః ప్రత్యుద్గతాః। తైస్తపస్విభిః పూర్యమాణమ్। `ప్రోష్యాగచ్ఛతామాహితాగ్నీనామగ్నయః ప్రత్యుద్యాన్తి' ఇతి శ్రుతేః। యథాహ-`కామం పితరం ప్రోషితవన్తం పుత్రాః ప్రత్యాధావన్తి,ఏవ హ వా ఏవమేతగ్నయః ప్రత్యాధావన్తి సశకలాన్దారూనివాహరన్' ఇతి॥ 1.49 ॥

ఆకీర్ణఋషిపత్నీనాముటజద్వారరోధిభిః ।

అపత్యైరివ నీవారభాగధేయోచితైర్మృగైః ॥ 1.50 ॥

ఆకీర్ణమితి॥ నీవారాణాం భాగ ఏవ భాగధేయోంఽశః। `రూపనామభాగేభ్యో ధేయప్రత్యయో వక్తవ్యః'(వా.3330) ఇతి వక్తవ్యసూత్రాత్స్వాభిధేయే ధేయప్రత్యయః,తస్యోచితైః। అత ఏవ,ఘుటజానాం పర్ణశాలానాం ద్వారరోధిభిర్ద్వారరోధకైర్మృగైః। ఋషిపత్నీనామపత్యైరివ ఆకీర్ణం వ్యాప్తమ్ ॥ 1.50 ॥

సేకాన్తే మునికన్యాభిస్తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్ ।

విశ్వాసాయ విహంగానామాలవాలామ్బుపాయినామ్ ॥ 1.51 ॥

సేకాన్తే ఇతి॥ సేకాన్తే వృక్షమూలసేచనావసానే మునికన్యాభిః స్త్రీభిః। ఆలవాలేషు జలావాపప్రదేశేషు యదమ్బు తత్పాయినామ్। `స్యాదాలవాలమావాలమావాపః' ఇత్యమరః। విహంగానాం పక్షిణాం విశ్వాసాయ విశ్రమ్భాయ। `సమౌ విశ్రమ్భవిశ్వాసౌ' ఇత్యమరః। తత్క్షణే సేకక్షణ ఉజ్ఝితా వృక్షకా హ్రస్వవృక్షా యస్మింస్తమ్। హ్రస్వార్థే కప్రత్యయః ॥ 1.51 ॥

ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు నిషాదిభిః ।

మృగైర్వర్తితరోమన్థముటజాఙ్గనభూమిషు ॥ 1.52 ॥

ఆతపాత్యయేతి॥ ఆతపస్యాత్యయేఽపగమే సతి సంక్షిప్తా రాశీకృతా నీవారాస్తృణధాన్యాని యాసు తాసు। `నీవారాస్తృణధాన్యాని' ఇత్యమరః। ఉటజానాం పర్ణశాలానామఙ్గనభూమిషు చత్వరస్థానేషు। `పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియామ్' ఇతి। `అఙ్గనం చత్వరాజిరే' ఇతి చామరః।

నిషాదిభిరుపవిష్టైర్మృగైర్వర్తితో నిష్పాదితో రోమన్థశ్చర్వితచర్వణం యస్మిన్నాశ్రమే తమ్ ।। 1.52 ।।

అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైరతిథీనాశ్రమోన్ముఖాన్ ।

పునానం పవనోద్ధూతైర్ధూమైరాహుతిగన్ధిభిః ।। 1.53 ।।

అభ్యుత్థితేతి ।। అభ్యుత్థితాః ప్రజ్వలితాః । హోమయోగ్యా ఇత్యర్థః । `సమిద్ధేఽగ్నావాహుతీర్జుహోతి' ఇతి వచనాత్ । తేషామగ్నీనాం పిశునైః సూచకైః పవనోద్ధూతైః । ఆహుతిగన్ధో యేషామస్తీత్యాహుతిగన్ధినః । తైర్ధూమైరాశ్రమోన్ముఖానతిథీన్ పునానం పవిత్రీకుర్వాణమ్ । కులకమ్ ।। 1.53 ।।

అథ యన్తారమాదిశ్య ధుర్యాన్విశ్రామయేతి సః ।

తామవారోహత్పత్నీం రథాదవతతార చ ।। 1.54 ।।

అథేతి ।। అథాశ్రమప్రాప్త్యనన్తరం స రాజా యన్తారం సారథిమ్ । ధురం వహన్తీతి ధుర్యా యుగ్యాః । `ధురో యడ్ఢకౌ' (పా.4।4।77) ఇతి యత్ప్రత్యయః । `ధూర్వహే ధుర్యధౌరేయధురీణాః సధురంధరాః' ఇత్యమరః । ధుర్యాన్ రథాశ్వాన్ విశ్రామయ వినీతశ్రమాన్కుర్విత్యాదిశ్యాజ్ఞాప్య తాం పత్నీం రథాదవారోహయదవతారితవాన్స్వయం చావతతార । `విశ్రమయ' ఇతి హ్రస్వపాఠే `జనీజృష్-',ఇతి మిత్త్వే 1`మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వః । దీర్ఘపాఠే `మితాం హ్రస్వః'(పా.6।4।92) ఇతి సూత్రే వా `చిత్తవిరాగే' ఇత్యతో `వా'ఇత్యనువర్త్య వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణత్వాద్ధ్రస్వాభావ ఇతి వృత్తికారః ।। 1.54 ।।

తస్మై సభ్యాః సభార్యాయ గోప్త్రే గుప్తతమేన్ద్రియాః ।

అర్హణామర్హతే చక్రుర్మునయో నయచక్షుషే ।। 1.55 ।।

తస్మా ఇతి ।। సభాయాం సాధవః సభ్యాః । `సభాయా యః' (పా.4।4।104) ఇతి యప్రత్యయః । గుప్తతమేన్ద్రియాః అత్యన్తనియమితేన్ద్రియాః । మునయః సభార్యాయ గోప్త్రే రక్షకాయ । నయః శాస్త్రమేవ చక్షుస్తత్త్వావేదకం ప్రమాణం యస్య తస్మై నయచక్షుషే । అత ఏవార్హతే ప్రశస్తాయ । పూజ్యాయేత్యర్థః । `అర్హః ప్రశంసాయామ్'(పా.3।2।133) ఇతి శతృప్రత్యయః । తస్మై రాజ్ఞేఽర్హణాం పూజాం చక్రుః । `పూజా నమస్యాపచితిః సపర్యార్చార్హణాః సమాః' ఇత్యమరః ।। 1.55 ।।

విధేః సాయంతనస్యాన్తే స దదర్శ తపోనిధిమ్ ।

అన్వాసితమరున్ధత్యా స్వాహయేవ హవిర్భుజమ్ ।। 1.56 ।।

విధేరితి ।। స రాజా సాంయంతనస్య సాయంభవస్య । `సాయంచిరమ్-' (పా.4।3।23) ఇత్యాదినా ట్యుల్ప్రత్యయః । విధేర్జపహోమాద్యనుష్ఠానస్య । అన్తేఽవసానేఽరున్ధత్యాన్వాసితం

పశ్చాదుపవేశనేనోపసేవితమ్। కర్మణి క్తః। ఉపసర్గవశాత్సకర్మకత్వమ్। `అన్వాస్యైనామ్' ఇత్యాదివదుపపద్యతే। తపోనిధిం వసిష్ఠమ్। స్వాహయా స్వాహాదేవ్యా। `అథాగ్నాయీ స్వాహా చ హుతభుక్ప్రియా' ఇత్యమరః। అన్వాసితం హవిర్భుజమివ। దదర్శ। `సమిత్పుష్పకుశాగన్యమ్బుమృదన్నాక్షతపాణికః। జపం హోమం చ కుర్వాణో నాభివాద్యో ద్విజో భవేత్ ।।' ఇత్యనుష్ఠానస్య మధ్యేఽభివాదననిషేధాద్విధేరన్తే దదర్శేత్యుక్తమ్। అన్వాసితం చాత్ర పతివ్రతాధర్మత్వేనోక్తం న తు కర్మాఙ్గత్వేన। `విధేరన్తే' ఇతి కర్మణః సమాప్త్యభిధానాత్ ।। 1.56 ।।

తయోర్జగృహతుః పాదాన్రాజా రాజ్ఞీ చ మాగధీ ।

తౌ గురుర్గురుపత్నీ చ ప్రీత్యా ప్రతినినన్దతుః ।। 1.57 ।।

తయోరితి।। మాగధీ మగధరాజపుత్రీ రాజ్ఞీ సుదక్షిణా రాజా చ తయోరరున్ధతీవసిష్ఠయోః పాదాఞ్జగృహతుః। `పాదః పదఙ్ఘ్రిశ్చరణో।ఽస్త్రియామ' ఇత్యమరః। పాదగ్రహణమభివాదనమ్। గురుపత్నీ గురుశ్చ కర్తారౌ సా చ స చ తౌ సుదక్షిణాదిలీపౌ కర్మభూతౌ ప్రీత్యా హర్షేణ ప్రతినినన్దతుః। ఆశీర్వాదాదిభిః సంభావయాంచక్రతురిత్యర్థః ।। 1.57 ।।

తమాతిథ్యక్రియాశాన్తరథక్షోభపరిశ్రమమ్ ।

పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః ।। 1.58 ।।

తమితి।। మునిః। అతిథ్యర్థమాతిథ్యమ్। `అతిథేర్ఞ్యః' (పా.5।4।26) ఇతి ఞ్యప్రత్యయః। ఆతిథ్యస్య క్రియా తయా శాన్తో రథక్షోభేణ యః పరిశ్రమః స యస్య స తం తథోక్తమ్। రాజ్యమేవాశ్రమస్తత్ర మునిమ్। మునితుల్యమిత్యర్థః। తం దిలీపం రాజ్యే కుశలం పప్రచ్ఛ। పృచ్ఛతేస్తు ద్వికర్మకత్వమిత్యుక్తమ్। యద్యపి `రాజ్య' శబ్దః పురోహితాదిష్వన్తర్గతత్వాద్రాజకర్మవచనః,తథాప్యత్ర సప్తాఙ్గవచనః,`ఉపపన్నం నను శివం సప్తస్వఙ్గేషు'(1।60)ఇత్యుత్తరవిరోధాత్। తథాహ మనుః(9।194)- `స్వామ్యమాత్యపురం రాష్ట్రం కోశదణ్డౌ తథా సుహృత్। సప్తైతాని సమస్తాని లోకేఽస్మిన్రాజ్యముచ్యతే।।' ఇతి। తత్ర `బ్రహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబన్ధుమనామయమ్। వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య శూద్రమారోగ్యమేవ చ ।।' (2।127) ఇతి మనువచనే సత్యపి తస్య రాజ్ఞో మహానుభావత్వాద్బ్రహ్మణోచితః కుశలప్రశ్న ఏవ కృత ఇత్యనుసంధేయమ్। అత ఏవోక్తమ్- `రాజ్యాశ్రమమునిమ్'ఇతి ।। 1.58 ।।

అథాథర్వనిధేస్తస్య విజితారిపురః పురః ।

అర్ఘ్యామర్ఘపతిర్వాచమాదదే వదతాం వరః ।। 1.59 ।।

అథేతి॥ అథ ప్రశ్నానన్తరం విజితారిపురో విజితశత్రునగరో వదతాం వక్తౄణాం వరః శ్రేష్ఠః। `యతశ్చనిర్ధారణమ్'(పా.2।3।41) ఇతి షష్ఠీ। అర్థపతీ రాజాథర్వణోఽథర్వవేదస్య నిధేస్తస్య మునేః పురోఽగ్రేఽర్థ్యామర్థామర్థాదనపేతామ్। `ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే'(పా.4।4।92) ఇతి యత్ప్రత్యయః। వాచమాదదే వక్తుముపక్రాన్తవానిత్యర్థః। `అథర్వనిధేః' ఇత్యనేన పురోహితకృత్యాభిజ్ఞత్వాత్తత్కర్మనిర్వాహకత్వం మునేరస్తీతి సూచ్యతే। యథాహ కామన్దకః- `త్రయ్యాం చ దణ్డనీత్యాం చ కుశలః స్యాత్పురోహితః । అథర్వవిహితం కుర్యాన్నిత్యం శాన్తికపౌష్టికమ్ ॥' ఇతి ॥1.59 ॥

ఉపపన్నం నను శివం సప్తస్వఙ్గేషు యస్య మే ।

దైవీనాం మానుషీణాం చ ప్రతిహర్తా త్వమాపదామ్ ॥1.60 ॥

ఉపపన్నమితి॥ హే గురో! సప్తస్వఙ్గేషు స్వామ్యమాత్యాదిషు । `స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోషరాష్ట్రదుర్గబలాని చ । సప్తాఙ్గాని' ఇత్యమరః। శివం కుశలముపపన్నం నను యుక్తమేవ। నన్వవధారణే। `ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రణే నను' ఇత్యమరః। కథమిత్యత్రాహ-యస్య మే దైవీనాం దేవేభ్య ఆగతానాం దుర్భిక్షాదీనామ్, మానుషీణాం మనుష్యేభ్య ఆగతానాం చౌరభయాదీనామ్। ఉభయత్రాపి `తత ఆగతః'(పా.4।3।74)ఇత్యణ్। `టిడ్ఢాణఞ్-' (పా.4।1।15) ఇత్యాదినా ఙీప్। ఆపదాం వ్యసనానాం త్వం ప్రతిహర్తా వారయితాఽసి। అత్రాహ కామన్దకః-`హుతాశనో జలం వ్యాధిర్దుర్భిక్షం మరణం తథా। ఇతి పఞ్చవిధం దైవం మానుషం వ్యసనం తతః ॥ ఆయుక్తకేభ్యశ్చౌరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్। పృథివీపతిలోభాఞ్చ నరాణాం పఞ్చధా మతమ్ ॥'ఇతి ॥1.60 ॥

తత్ర మానుషాపత్ప్రతీకారమాహ-

తవ మన్త్రకృతో మన్త్రైర్దూరాత్ప్రశమితారిభిః ।

ప్రత్యాదిశ్యన్త ఇవ మే దృష్టలక్ష్యభిదః శరాః ॥1.61 ॥

తవేతి॥ దూరాత్ పరోక్ష ఏవ ప్రశమితారిభిః। మన్త్రాన్కృతవాన్ మన్త్రకృత్। `సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషు కృఞః' (పా.3।2।89)ఇతి క్విప్। తస్య మన్త్రకృతో మన్త్రాణాం స్రష్టుః ప్రయోక్తుర్వా తవ మన్త్రైః కర్తృభిః దృష్టం ప్రత్యక్షం యల్లక్ష్యం తన్మాత్రం భిన్దన్తీతి దృష్టపేషకైరితి నిరాక్రియన్త ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। `ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః'ఇత్యమరః। త్వన్మన్త్రసామర్థ్యాదేవ నః పౌరుషం ఫలతీతి భావః ॥1.61 ॥

సంప్రతి దైవికాపత్ప్రతీకారమాహ-

హవిరావర్జితం హోతస్త్వయా విధివదగ్నిషు ।

వృష్టిర్భవతి సస్యానామవగ్రహవిశోషిణామ్ ॥1.62 ॥

హవిరితి।। హే హోతః। త్వయా విధివదగ్నిష్వావర్జితం ప్రక్షిప్తం హవిరాజ్యాదికం కర్తృ అవగ్రహో వర్షప్రతిబన్ధః। `అవే గ్రహో వర్షప్రతిబన్ధే'(పా.3।3।51)ఇత్యప్ప్రత్యయః। `వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' ఇత్యమరః। తేన విశోషిణాం విశుష్యతాం సస్యానాం వృష్టిర్భవతి । వృష్టిరూపేణ సస్యాన్యుపజీవయతీతి భావః। అత్ర మనుః(3।76)- `అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః ।।' ఇతి ।। 1.62 ।।

పురుషాయుషజీవిన్యో నిరాతఙ్కా నిరీతయః ।

యన్మదీయాః ప్రజాస్తస్య హేతుస్త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్ ।। 1.63 ।।

పురుషేతి।। ఆయుర్జీవితకాలః। పురుషస్యాయుః పురుపషాయుషమ్। వర్షశతమిత్యర్థః। `శతాయుర్వై పురుషః' ఇతి శ్రుతేః। `అచతుర-' (పా.5।4।77)ఆదిసూత్రేణాచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః। మదీయాః ప్రజాః। పురుషాయుషం జీవన్తీతి పురుషాయుషజీవిన్యః। నిరాతఙ్కా నిర్భయాః,`ఆతఙ్కో భయమాశఙ్కా' ఇతి హలాయుధః। నిరీతయోఽతివృష్ట్యాదిరహితా ఇతి యత్తస్య సర్వస్య త్వద్బ్రహ్మవర్చసం తవ వ్రతాధ్యయనసంపత్తిరేవ హేతుః। `వ్రతాధ్యయనసంపత్తిరిత్యేతద్బ్రహ్మవర్చసమ్' ఇతి హలాయుధః। బ్రహ్మణో వర్చో బ్రహ్మవర్చసమ్ । `బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చసః'(పా.5।4।78)ఇత్యచ్ప్రత్యయః। `అతివృష్టిరనావృష్టిర్మూషికాః శలభాః శుకాః । అత్యాసన్నాశ్చ రాజానః షడేతా ఈతయః స్మృతాః ।।' ఇతి కామన్దకః ।। 1.63 ।।

త్వయైవం చిన్త్యమానస్య గురుణా బ్రహ్మయోనినా ।

సానుబన్ధాః కథం న స్యుః సంపదో మే నిరాపదః ।। 1.64 ।।

త్వయేతి।। బ్రహ్మ యోనిః కారణం యస్య తేన బ్రహ్మపుత్రేణ గురుణా త్వయా। ఏవముక్తప్రకారేణ చిన్త్యమానస్యానుధ్యాయమానస్య। అత ఏవ నిరాపదో వ్యసనహీనస్య మే సంపదః సానుబన్ధాః సానుస్యూతయః। అవిచ్ఛిన్నా ఇతి యావత్। కథం న స్యుః? స్యురేవేత్యర్థః। 1.64 ।

సంప్రత్యాగమనప్రయోజనమాహ-

కింతు వధ్వాం తవైతస్యామదృష్టసదృశప్రజమ్ ।

న మామవతి సద్వీపా రత్నసూరపి మేదినీ ।। 1.65 ।।

కింత్వితి।। కింతు తవైతస్యాం వధ్యాం స్నుషాయామ్। `వధూర్జాయా స్నుషా చైవ'ఇత్యమరః। అదృష్టా సదృశ్యనురూపా ప్రజా యేన తం మాం సద్వీపాపి। రత్నాని సూయత ఇతి రత్నసూరపి। `సత్సూద్విష-'(పా.3।2।61) ఇత్యాదినా క్విప్। మేదినీ నావతి న

ప్రీణాతి। `అవ'ధాతూ రక్షణగతి ప్రీత్యాద్యర్థేషూపదేశాదత్ర ప్రీణనే। `రత్నసూరపి' ఇత్యనేన సర్వరత్నేభ్యః పుత్రరత్నమేవ శ్లాఘ్యమితి సూచితమ్।। 1.65 ।।

తదేవ ప్రతిపాదయతి-

నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః ।

న ప్రకామభుజః శ్రాద్ధే స్వధాసంగ్రహతత్పరాః ।। 1.66 ।।

నూనమితి।। మత్తః పరం మదనన్తరమ్। `పఞ్చమ్యాస్తసిల్' (పా.5।3।7)। పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః పిణ్డదానవిచ్ఛేదముత్ప్రేక్షమాణాః। వంశే భవా వంశ్యాః పితరః। స్వధేత్యవ్యయం పితృభోజ్యే వర్తతే। తస్యాః సంగ్రహే తత్పరా ఆసక్తాః సన్తః శ్రాద్ధే పితృకర్మణి। `పితృదానం నివాపః స్యాచ్ఛ్రాద్ధం తత్కర్మ శాస్త్రతః' ఇత్యమరః। ప్రకామభుజః పర్యాప్తభోజినో న భవన్తి నూనం సత్యమ్। `కామం ప్రకామం పర్యాప్తమ్' ఇత్యమరః। నిర్ధనా హ్యాపద్ధనం కియదపి సంగృహ్ణన్తీతి భావః ।। 1.66 ।।

మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూనమావర్జితం మయా ।

పయః పూర్వైః స్వనిఃశ్వాసైః కవోష్ణముపభుజ్యతే ।। 1.67 ।।

మత్పరమితి।। మత్పరం మదనన్తరమ్। `అన్యారాత్-' (పా.2।3।29) ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। దుర్లభం దుర్లభ్యం మత్వా మయావర్జితం దత్తం పయః పూర్వైః పితృభిః స్వనిఃశ్వాసైర్దుఃఖజైః కవోష్ణమీషదుష్ణం యథా తథోపభుజ్యతే। నూనమితి వితర్కే। కవేష్ణమితి కుశబ్దస్య కవాదేశః, `కోష్ణం కవోష్ణం మన్దోష్ణం కదుష్ణం త్రిషు తద్వతి' ఇత్యమరః।। 1.67 ।।

సోఽహమిజ్యావిశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమీలితః ।

ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇవాచలః ।। 68 ।।

సోఽహమితి।। ఇజ్యా యాగః। `వ్రజయజోర్భావే క్యప్' (పా.3।3।98) ఇతి క్యప్ప్రత్యయః। తయా విశుద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః ప్రజాలోపేన సంతత్యభావేన నిమీలితః కృతనిమీలనః సోఽహమ్। లోక్యత ఇతి లోకః। న లోక్యత ఇత్యలోకః। లోకశ్చాలోకశ్చాత్ర స్త ఇతి లోకశ్చాసావలోకశ్చేతి వా లోకాలోకశ్చక్రవాలోఽచల ఇవ। `లోకాలోకశ్చక్రవాలః' ఇత్యమరః। ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశశ్చ దేవర్ణవిమోచనాత్। న ప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ పితౄణావిమోచనాత్। పచాద్యచ్। అస్మీతి శేషః। లోకాలోకోఽప్యన్తః సూర్యసంపర్కాద్బహిస్తమోవ్యాప్త్యా చ ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చేతి మన్తవ్యమ్।।

నను తపోదానాదిసంపన్నస్య కిమపత్యైరిత్యత్రాహ-

లోకాన్తరసుఖం పుణ్యం తపోదానసముద్భవమ్ ।

సంతతిః శుద్ధవంశ్యా హి పరత్రేహ చ శర్మణే ।। 69 ।।

లోకాన్తరేతి।। సముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణమ్। తపోదానే సముద్భవో యస్య తత్ తపోదానసముద్భవం యత్పుణ్యం తల్లోకాన్తరే పరలోకే సుఖం సుఖకరమ్। శుద్ధవంశే భవా శుద్ధవంశ్యా సంతతిర్హి పరత్ర పరలోక ఇహ చ లోకే శర్మణే సుఖాయ। `శర్మశాతసుఖాని చ' ఇత్యమరః। భవతీతి శేషః।। 1.69 ।।

తయా హీనం విధాతర్మాం కథం పశ్యన్న దూయసే? ।

సిక్తం స్వయమివ స్నేహాద్వన్ధ్యమాశ్రమవృక్షకమ్ ।। 1.70 ।।

తయేతి।। హే విధాతః స్రష్టః! తయా సంతత్యా హీనమనపత్యం మామ్। స్నేహాత్ ప్రేమ్ణా స్వయమేవ సిక్తం జలసేకేన వర్ధితం వన్ధ్యమఫలమ్। `వన్ధ్యోఽఫలోఽవకేశీ చ' ఇత్యమరః। ఆశ్రమస్య వృక్షకం వృక్షపోతమివ। పశ్యన్ కథం న దూయసే న పరితప్యసే? `విధాతః' ఇత్యనేన సమర్థోఽప్యుపేక్షస ఇతి గమ్యతే।। 1.70 ।।

అసహ్యపీడం భగవన్నృణమన్త్యమవేహి మే ।

అరున్తుదమివాలానమనిర్వాణస్య దన్తినః ।। 1.71 ।।

అసహ్యేతి।। హే భగవన్! మే మమాన్త్యమృణం పైతృకమృణమ్। అనిర్వాణస్య మజ్జనరహితస్య। `నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్షే వినాశే గజమజ్జనే' ఇతి యాదవః। దన్తినో గజస్య। అరుర్మర్మ తుదతీత్యరుంతుదం మర్మస్పృక్। `వ్రణోఽస్త్రియామీర్మమరుః' ఇతి। `అరుంతుదం తు మర్మస్పృక్' ఇతి చామరః। `విధ్వరుషోస్తుదః' (పా.3।2।35) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। `అరుర్ద్విషత్-'(పా.6।3।67) ఇత్యాదినా ముమాగమః। ఆలానం గజబన్ధనస్తమ్భమివ। `ఆలానం బన్ధనస్తమ్భే' ఇత్యమరః। అసహ్యా సోఢుమశక్యా పీడా దుఃఖం యస్మింస్తదవేహి। దుఃసహదుఃఖజనకం విద్ధీత్యర్థః। `నిర్వాణోత్థానశయనాని త్రీణి గజకర్మాణి'ఇతి పాలకాప్యే। `ఋణం దేవస్య యాగేన ఋషీణాం దానకర్మణా। సంతత్యా పితౄలోకానాం శోధయిత్వా పరివ్రజేత్' ।। 1.71 ।।

తస్మాన్ముచ్యే యథా తాత! సంవిధాతుం తథార్హసి ।

ఇక్ష్వాకూణాం దురాపేఽర్థే త్వదధీనా హి సిద్ధయః ।। 1.72 ।।

తస్మాదితి।। హే తాత! తస్మాత్పైతృకాదృణాద్యథా ముచ్యే ముక్తో భవామి। కర్మణి లట్। తథా సంవిధాతుం కర్తుమర్హసి। హి యస్మాత్కారణాత్,ఇక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకువంశ్యానామ్। తద్రాజత్వాద్బహుష్వణో లుక్। దురాపే దుష్ప్రాప్యేఽర్థే। సిద్ధయస్త్వదధీనాస్త్వదాయత్తాః। ఇక్ష్వాకూణామితి శేషే షష్ఠీ। `న లోక-' (పా. 2।3।69) ఇత్యాదినా కృద్యోగే షష్ఠీనిషేధాత్ ।। 1.72 ।।

ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యానస్తిమితలోచనః ।

క్షణమాత్రమృషిస్తస్థౌ సుప్తమీన ఇవ హ్రదః ।। 1.73 ।।

ఇతీతి।। ఇతి రాజ్ఞా విజ్ఞాపిత ఋషిర్ధ్యానేన స్తిమితే లోచనే యస్య ధ్యానస్తిమితలోచనో నిశ్చలాక్షః సన్ క్షణమాత్రమ్। సుప్తమీనో హ్రద ఇవ। తస్థౌ।।

సోఽపశ్యత్ప్రణిధానేన సంతతేః స్తమ్భకారణమ్ ।

భావితాత్మా భువో భర్తురథైనం ప్రత్యబోధయత్ ।। 1.74 ।।

స ఇతి।। స మునిః ప్రణిధానేన చిత్తైకాగ్ర్యేణ భావితాత్మా శుద్ధాన్తఃకరణో భువో భర్తుర్నృపస్య సంతతేః స్తమ్భకారణం సంతానప్రతిబిన్ధకారణమపశ్యత్। అథానన్తరమేనం నృపం ప్రత్యబోధయత్। స్వదృష్టం జ్ఞాపితవానిత్యర్థః। ఏనమితి `గతిబుద్ధి-' (పా.1।4।52) ఇత్యాదినాణి కర్తుః కర్మత్వమ్ ।। 1.74 ।।

పురా శక్రముపస్థాయ తవోర్వీం ప్రతి యాస్యతః ।

ఆసీత్కల్పతరుచ్ఛాయామాశ్రితా సురభిః పథి ।। 1.75 ।।

పురేతి।। పురా పూర్వం శక్రమిన్ద్రముపస్థాయ సంసేవ్య,ఉర్వీం ప్రతి భువముద్దిశ్య యాస్యతో గమిష్యతస్తవ పథి కల్పతరుచ్ఛాయామాశ్రితా సురభిః కామధేనురాసీత్। తత్ర స్థితేత్యర్థః।। 1.75 ।।

తతః కిమిత్యత్రాహ-

ధర్మలోపభయాద్రాజ్ఞీమృతుస్నాతామిమాం స్మరన్ ।

ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః ।। 1.76 ।।

ధర్మలోపేతి।। ఋతుః పుష్పమ్। రజ ఇతి యావత్। `ఋతుః స్త్రీకుసుమేఽపి చ' ఇత్యమరః। ఋతునా నిమిత్తేన స్నాతామిమాం రాజ్ఞీం సుదక్షిణాం ధర్మస్యర్త్వభిగమనలక్షణస్య లోపాద్భ్రంశాద్యద్భయం తస్మాత్ స్మరన్ధ్యాయన్। `మృదం గాం దైవతం విప్రం ఘృతం మధు చతుష్పథమ్। ప్రదక్షిణాని కుర్వీత విజ్ఞాతాంశ్చ వనస్పతీన్।।' ఇతి శాస్త్రాత్ ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం ప్రదక్షిణకరణయోగ్యాయాం తస్యాం ధేన్వాం త్వం సాధు ప్రదక్షిణాదిసత్కారం నాచరోనాచరితవానసి। వ్యాసక్తా హి విస్మరన్తీతి భావః। ఋతుకాలాభిగమనే మనుః(3।45)- `ఋతుకాలామిగామీ స్యాత్స్వదారనిరతః సదా' ఇతి। అకరణే దోషమాహపరాశరః-(4।15)`ఋతుస్నాతాం తు యో భార్యాం స్వస్థః సన్నోపగచ్ఛతి। బాలగోఘ్నాపరాధేన విధ్యతే నాత్ర సంశయః।।' ఇతి ।। 1.76 ।।

అవజానాసి మాం యస్మాదత స్తే న భవిష్యతి।

మత్ప్రసూతిమనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా ।। 1.77 ।।

అవజానాసీతి।। యస్మాత్కారణాన్మామవజానాసి తిరస్కరోషి। అతః కారణాన్మత్ప్రసూతిం మమ సంతతిమనారాధ్యా సేవయిత్వా తే తవ ప్రజా న భవిష్యతీతి సా సురభిస్త్వాం శశాప। `శప ఆక్రోశే' ।। 1.77 ।।

కథం తదస్మాభిర్న శ్రుతమిత్యహ-

స శాపో న త్వయా రాజన్న చ సారథినా శ్రుతః ।

నదత్యాకాశగఙ్గాయాః స్రోతస్యుద్దామదిగ్గజే ।। 1.78 ।।

స ఇతి।। హే రాజన్! స శాపస్త్వయా న శ్రుతః। సారథినా చ న శ్రుతః। అథవణే హేతుమాహ- క్రీడార్థమాగతా ఉద్దామానో దామ్న ఉధ్గతా దిగ్గజా యస్మింస్తథోక్త ఆకాశగఙ్గాయా మన్దాకిన్యాః స్రోతసి ప్రవాహే నదతి సతి ।। 1.77 ।।

అస్తు; ప్రస్తుతే కిమాయాతమిత్యత్రాహ-

ఈప్సితం తదవజ్ఞానాద్విద్ధి సార్గలమాత్మనః ।

ప్రతిబధ్నాతి హి శ్రేయః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః ।। 1.79 ।।

ఈప్సితమితి।। తదవజ్ఞానాత్తస్యా ధేనోరవజ్ఞానాదపమానాదాత్మనః స్వస్యాప్తుమిష్టమీప్సితం మనోరథమ్। ఆప్నే తేః సన్నన్తాత్ క్తః,ఈకారశ్చ। సార్గలం సప్రతిబన్ధం విద్ధి జానీహి। తథా హి- పూజ్యపూజాయా వ్యతిక్రమోऽతిక్రమణం శ్రేయః ప్రతిబధ్నాతి ।। 1.79 ।।

తర్హి గత్వా తామారాధయామి; సా వా కథంచిదాగమిష్యతీత్యాశా న కర్తవ్యేత్యాహ-

హవిషే దీర్ఘసత్రస్య సా చేదానీం ప్రచేతసః ।

భుజఙ్గపిహితద్వారం పాతాలమధితిష్ఠతి ।। 1.80 ।।

హవిష ఇతి।। సా చ సురభిరిదానీం దీర్ఘం సత్రం చిరకాలసాధ్యో యాగవిశేషో యస్య తస్య ప్రచేతసో హవిషే దధ్యాజ్యాదిహవిరర్థం భుజఙ్గపిహితద్వారం భుజంగావరుద్ధద్వారం తతో దుష్ప్రవేశం పాతాలమధితిష్ఠతి। పాతాలే తిష్ఠతీత్యర్థః। `అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' (పా.1।4।46) ఇతి కర్మత్వమ్ ।। 1.80 ।।

తర్హి కా గతిరిత్యత ఆహ-

సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః ।

ఆరాధయ సపత్నీకః ప్రీతా కామదుఘా హి సా ।। 81 ।।

సుతామితి।। తస్యాః సురభేరియం తదీయా। తాం సుతాం సురభేః ప్రతినిధిం కృత్వా శుచిః శుద్ధః। సహ పత్న్యా వర్తత ఇతి సపత్నీకః సన్। `నద్యృతశ్చ' (పా.5।4।153) ఇతి కప్ప్రత్యయః।

ఆరాధయ। హి యస్మాత్కారణాత్,సా ప్రీతాతుష్టా సతీ। కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా భవతి। `దుహః కబ్ఘశ్చ' (పా.3।2।70)ఇతి కప్రత్యయః। ఘాదేశశ్చ ।। 1.81 ।।

ఇతి వాదిన ఏవాస్య హోతురాహుతిసాధనమ్ ।

అనిన్ద్యా నన్దినీ నామ ధేనురావవృతే వనాత్ ।। 1.82 ।।

ఇతీతి।। ఇతి వాదినో వదత ఏవ హోతుర్హ్వనశీలస్య । `తృన్'(పా.3।3।135) ఇతి తృన్ప్రత్యయః। అస్య మునేరాహుతీనాం సాధనం కారణమ్। నన్దయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నన్దినీ నామానిన్ద్యాగర్హ్యా ప్రశస్తా ధేనుర్వనాదావవృతే ప్రత్యాగతా। `అవ్యాక్షేపో భవిష్యన్త్యాః కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమ్' ఇతి భావః ।। 1.82 ।।

సంప్రతి ధేనుం విశినష్టి-

లలాటోదయమాభుగ్నం పల్లవస్నిగ్ధాపాటలా ।

బిభ్రతీ శ్వేతరోమాఙ్కం సంధ్యేవ శశినం నవమ్ ।। 1.83 ।।

లలాటేతి।। పల్లవవత్ స్నిగ్ధా చాసౌ పాటలా చ। సంధ్యాయామప్యేతద్విశేషణం యోజ్యమ్। లలాట ఉదయో యస్య స లలాటోదయః,తమ్। ఆభుగ్నమీషద్వక్రమ్। `ఆవిద్ధం కుటిలం భుగ్నం వేల్లితం వక్రమిత్యపి' ఇత్యమరః। `ఓదితశ్చ'(పా.8।2।45) ఇతి నిష్ఠాతస్య నత్వమ్। శ్వేతరోమాణ్యేవాఙ్కస్తం బిభ్రతీ। నవం శశినం బిభ్రతీ సంధ్యేవ। స్థితా ।। 1.83 ।।

భువం కోష్ణేన కుణ్డోధ్నీ మేధ్యేనావభృథాదపి ।

ప్రస్రవేణాభివర్షన్తీ వత్సాలోకప్రవర్తినా ।। 1.84 ।।

భువమితి।। కోష్ణేన కించిదుష్ణేన। `కవం చోష్ణే' (పా.6।3।107) ఇతి చకారాత్కాదేశః। అవభృథాదప్యవభృథస్నానాదపి మేధ్యేన పవిత్రేణ `పూతం పవిత్రం మేధ్యం చ' ఇత్యమరః। వత్సస్యాలోకేన ప్రదర్శనేన ప్రవర్తినా ప్రవహతా ప్రస్రవేన క్షీరాభిస్యన్దనేన భువమభివర్షన్తీ సిఞ్చన్తీ। కుణ్డమివోధ ఆపీనం యస్యాః సా కుణ్డోధ్నీ। `బహుర్వ్రీహేరూధసో జీష్'(పా.2।3।35) ఇతి జీష్।। 1.84 ।।

రజఃకణైః ఖురోద్ధూతైః స్పృశద్భిర్గాత్రమన్తికాత్ ।

తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధిమాదధానా మహీక్షితః ।। 1.85 ।।

రజ ఇతి।। ఖురోద్ధూతైరన్తికాత్సమీపే గాత్రం స్పృశద్భిః। `దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ'(పా.2।3।35)ఇతి చకారాత్పఞ్చమీ। రజసాం కణైః। మహీం క్షియత ఈష్ట ఇతి మహీక్షిత్। తస్య। తీర్థాభిషేకేణ జాతాం తీర్థాభిషేకజామ్। శుద్ధిమాదధానా కుర్వాణా। ఏతేన వాయవ్యం స్నానముక్తమ్। ఉక్తం చ మనునా` ఆగ్రేయం భస్మనా స్నానమవగాహ్యం తు వారుణమ్। ఆపోహిష్ఠేతి చ బ్రాహ్మం వాయవ్యం గోరజః స్మృతమ్।।' ఇతి।। 1.85 ।।

తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా నిమిత్తజ్ఞస్తపోనిధిః ।

యాజ్యమాశంసితావన్ధ్యప్రార్థనం పునరబ్రవీత్ ।। 1.86 ।।

తామితి ।। నిమిత్తజ్ఞః శకునజ్ఞస్తపోనిధిర్వసిష్ఠః। పుణ్యం దర్శనం యస్యాస్తాం తాం ధేనుం దృష్ట్వా ఆశంసితం మనోరథః। నపుంసకే భావే క్తః। తత్రావన్ధ్యం సఫలం ప్రార్థనం యస్య స తమాశంసితావన్ధ్యప్రార్థనమ్। అవన్ధ్యమనోరథమిత్యర్థః। యాజయితుం యోగ్యం యాజ్యం పార్థివం పునరబ్రవీత్ ।। 1.86 ।।

అదూరవర్తినీం సిద్ధిం రాజన్విగణయాత్మనః ।

ఉపస్థితేయం కల్యాణీ నామ్ని కీర్తిత ఏవ యత్ ।। 1.87 ।।

అదూరేతి ।। హే రాజన్! ఆత్మనః కార్యస్య సిద్ధిమదూరవర్తినీం శీఘ్రభావినీం విగణయ విద్ధి। యద్యస్మాత్కారణాత్ కల్యాణీ మఙ్గలమూర్తిః। `బహ్వాదిభ్యః'(పా.4।1।45)ఇతి ఙీప్। ఇయం ధేనుర్నామ్ని కీర్తితే కథితే సత్యేవోపస్థితా ।। 1.87 ।।

వన్యవృత్తిరిమాం శశ్వదాత్మానుగమనేన గామ్ ।

విద్యామభ్యసనేనేవ ప్రసాదయితుమర్హసి ।। 1.88 ।।

వన్యేతి ।। వనే భవం వన్యం కన్దమూలాదికం వృత్తిరాహారో యస్య తథాభూతః సన్। ఇమాం గాం శశ్వత్ సదా। ఆ ప్రసాదాదవిచ్ఛేదేనేత్యర్థః। ఆత్మనస్తవ కర్తుః అనుగమనేనానుసరణేన। అభ్యసనేనానుష్ఠాతురభ్యాసేన విద్యామివ। ప్రసాదయితుం ప్రసన్నాం కర్తుమర్హసి ।। 1.88 ।।

గవానుసరణప్రకారమాహ-

ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః స్థితాయాం స్థితిమాచరేః ।

నిషణ్ణాయాం నిషీదాస్యాం పీతామ్భసి పిబేరపః ।। 1.89 ।।

ప్రస్థితేతి ।। అస్యాం నన్దిన్యాం ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః ప్రయాహి। `సమవప్రవిభ్యః స్థః'(పా.1।3।22) ఇత్యాత్మనేపదమ్। స్థితాయాం నివృత్తగతికాయాం స్థితిమాచరేః స్థితిం కురు। తిష్ఠేత్యర్థః। నిషణ్ణాయాముపవిష్టాయాం నిషీదోపవిశ। విధ్యర్థే లోట్। పీతమమ్భో యయా తస్యాం పీతామ్భసి సత్యామపః పిబేః పిబ। 1.89 ।।

వధూర్భక్తిమతీ చైనామర్చితామా తపోవనాత్ ।

ప్రయతా ప్రాతరన్వేతు సాయం ప్రత్యుద్వ్రజేదపి ।। 1.90 ।।

వధూరితి ।। వధూర్జాయా చ భక్తిమతీ ప్రయతా సతీ గన్ధాదిభిరర్చితామేనాం గాం ప్రాతరా తపోవనాత్। ఆఙ్ మర్యాదాయామ్। పదద్వయం చైతత్। అన్వేత్వనుగచ్ఛతు। సాయమపి ప్రత్యుద్వ్రజేత్ ప్రత్యుద్గచ్ఛేత్। విధ్యర్థే లిఙ్ ।। 1.90 ।।

ఇత్యా ప్రసాదాదస్యాస్త్వం పరిచర్యాపరో భవ ।

అవిఘ్నమస్తు తే స్థేయాః పితేవ ధురి పుత్రిణామ్ ॥ 1.91 ॥

ఇతీతి॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ త్వమా ప్రసాదాత్ ప్రసాదపర్యన్తమ్। `ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' (పా.2।1।13) ఇత్యస్య వైభాషికత్వాదసమాసత్వమ్। అస్యా ధేనోః పరిచర్యాపరః శుశ్రూషాపరో భవః; తే తవావిఘ్నం విఘ్నస్యాభావోఽస్తు। `అవ్యయం విభక్తి-'(పా.2।1।6)ఇత్యాదినార్థాభావేఽవ్యయీభావః। పితేవ పుత్రీణాం సత్పుత్రవతామ్। ప్రశంసాయామినిప్రత్యయః। ధుర్యగ్రే స్థేయాస్తిష్ఠేః। ఆశీరర్థే లిఙ్। `ఏర్లిఙి'(పా.6।4।67) ఇత్యాకారస్యైకారాదేశః। త్వత్సదృశో భవతు్పుత్రోఽస్త్వితి భావః॥ 1.91 ॥

తథేతి ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిమాన్సపరిగ్రహః ।

ఆదేశం దేశకాలజ్ఞః శిష్యః శాసితురానతః ॥ 1.92 ॥

తథేతి॥ దేశకాలజ్ఞః దేశోఽగ్నిసంనిధిః। కాలోఽగ్నిహోత్రావసానసమయః,విశిష్టదేశకాలోత్పన్నమార్గం జ్ఞానమవ్యాహతమితి జానన్। అత ఏవ ప్రీతిమాన్ శిష్యోఽన్తేవాసీ రాజా సపరిగ్రహః సపత్నీకః। `పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః। ఆనతో వినయనమ్రః సన్। శాసితుర్గురోరాదేశమాజ్ఞాం తథేతి ప్రతిజగ్రాహ స్వీచకార॥ 1.92 ॥

అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞః సంవేశాయ విశాంపతిమ్ ।

సూనుః సూనృతవాక్స్రష్టుర్విససర్జోదితశ్రియమ్ ॥ 1.93 ॥

అథేతి॥ అథ ప్రదోషే రాత్రౌ దోషజ్ఞో విద్వాన్। `విద్వాన్విపశ్చిపశ్చిద్దోషజ్ఞః' ఇత్యమరః। సూనృతవాక్ సత్యప్రియవాక్। `ప్రియం సత్యం చ సూనృతమ్' ఇతి హలాయుధః। స్రష్టుః సూనుర్బ్రహ్మపుత్రో మునిః। అనేన ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం సూచయతి। ఉదితశ్రియం విశాంపతిం మనుజేశ్వరమ్। `ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజౌ'ఇత్యమరః। సంవేశాయ నిద్రాయై। `స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాపః స్వప్నః సంవేశ ఇత్యపి' ఇత్యమరః। విససర్జాజ్ఞాపయామాస ॥ 1.93 ॥

సత్యామపి తపఃసిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః ।

కల్పవిత్కల్పయామాస వన్యామేవాస్య సంవిధామ్ ॥ 1.94 ॥

సత్యామితి॥ కల్పవిద్వ్రతప్రయోగాభిజ్ఞో మునిః తపఃసిద్ధౌ సత్యామపి। తపసైవ రాజయోగ్యాహారసంపాదనసామర్థ్యే సత్యపీత్యర్థః। నియమాపేక్షయా తదాప్రభృత్యేవ వ్రతచర్యాపేక్షయా। అస్య రాజ్ఞో వన్యామేవ। సంవిధీయతేఽనయేతి సంవిధామ్। కుశాదిశయనసామగ్రీమ్। `ఆతశ్చోపసర్గే' (పా.3।1।136) ఇతి కప్రత్యయః, `అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్'(పా.3।3।19) ఇతి కర్మాద్యర్థత్వమ్। కల్పయామాస సంపాదయామాస ॥ 1.94 ॥

నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలా-

మధ్యాస్య ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః ।

తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం

సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం నినాయ ।। 1.95 ।।

నిర్దిష్టామితి।। స రాజా కులపతినా మునికులేశ్వరేణ వసిష్ఠేన నిర్దిష్టాం పర్ణశాలామధ్యాస్యాధిష్ఠాయ। తస్యామధిష్ఠానం కృత్వేత్యర్థః। `అధిశీఙ్-' (పా.1।4।46) ఇత్యాదినాధారస్య కర్మత్వమ్। కర్మణి ద్వితీయా। ప్రయతో నియతః పరిగ్రహః పత్నీ ద్వితీయో యస్యేతి స తథోక్తః। కుశానాం శయనే సంవిష్టః సుప్తః సన్। తస్య వసిష్ఠస్య శిష్యాణామధ్యయనేనాపరరాత్రవేదపాఠేన నివేదితమవసానం యస్యాస్తాం నిశాం నినాయ గమయామాస। అపరరాత్రాధ్యయనే మనుః-(4।99) `నిశాన్తే న పరిశ్రాన్తో బ్రహ్మాధీత్య పునః స్వపేత్'। `న చాపరరాత్రమధీత్య పునః స్వపేత్' ఇతి గౌతమశ్చ। ప్రహర్షిణీవృత్తమేతత్। తదుక్తమ్-`మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్'।।

ఇతి మహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితయా సంజీవనసీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యాయా సమేతో మహాకవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే వసిష్ఠాశ్రమాభిగమనో నామ ప్రథమః సర్గః।

****

.

ద్వితీయః సర్గః।

ఆశాసు రాశీభవదఙ్గవల్లీభాసైవ దాసీకృతదుగ్ధసిన్ధుమ్ ।

మన్దస్మితైర్నిన్దితశారదేన్దుం వన్దేఽరవిన్దాసనసున్దరి! త్వామ్ ।।

అథ ప్రజానామధిపః ప్రభాతే జాయాప్రతిగ్రాహితగన్ధమాల్యామ్ ।

వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సాం యశోధనో ధేనుమృషేర్ముమోచ ।। 2.1 ।।

అథేతి।। అథ నిశానయనానన్తరం యశోధనః ప్రజానామధిపః ప్రజేశ్వరః ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే జాయయా సుదక్షిణయా ప్రతిగ్రాహయిత్ర్యా। ప్రతిగ్రాహితే స్వీకారితే గన్ధమాల్యే యయా సా జాయాప్రతిగ్రాహితగన్ధమాల్యా। తాం తథోక్తమ్। పీతం పానమస్యాస్తీతి పీతః। పీతవానిత్యర్థః। `అర్శఆదిభ్యోఽచ్'(పా.5।2।127) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। `పీతా గావో భుక్తా బ్రాహ్మణాః' ఇతి మహాభాష్యే దర్శనాత్। పీతః ప్రతిబద్ధో వత్సో యస్యాస్తామృషేర్ధేనుం వనాయ వనం గన్తుమ్। `క్రియార్థోపపద-'(పా.2।3।14) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। ముమోచ ముక్తవాన్। `జాయాం' పదసామర్థ్యాత్సుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వమనుసంధేయమ్। తథా హి శ్రుతిః- `పతిర్జాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వేహ మాతరమ్। తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయతే। తజ్జాయా జాయా భవతి యదస్యాం జాయతే పునః।' ఇతి। `యశోధన' ఇత్యనేన పుత్రవత్తాకీర్తిలోభాద్రాజానర్థే గోరక్షణే ప్రవృత్త ఇతి గమ్యతే। అస్మిన్సర్గే వృత్తముపజాతిః- `అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః'ఇతి ।। 2.1 ।।

తస్యాః ఖురన్యాసపవిత్రపుంసుమపాంసులానాం ధురి కీర్తనీయా ।

మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ శ్రుతేరివార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్ ।। 2.2 ।।

తస్యా ఇతి।। పాంసవో దోషా ఆసాం సన్తీతి పాంసులాః స్వైరిణ్యః। `స్వైరిణీ పాంసులా' ఇత్యమరః। `సిధ్మాదిభ్యశ్చ'(పా.5।2।97) ఇతి లచ్ప్రత్యయః। అపాంసులానాం పతివ్రతానాం ధుర్యగ్రే కీర్తనీయా పరిగణనీయా మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ। ఖురన్యాసైః పవిత్రాః పాంసవో యస్య తమ్। `రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూలిః పాంసుర్నా న ద్వయో రజః' ఇత్యమరః। తస్యా ధేనోర్మార్గమ్। స్మృతిర్మన్వాదివాక్యం శ్రుతేర్వేదవాక్యస్యార్థమభిధేయమివ। అన్వగచ్ఛదనుసృతవతీ చ। యథా స్మృతిః శ్రుతిక్షుణ్ణమేవార్థమనుసరతి తథా సాపి గోఖురక్షుణ్ణమేవ మార్గమనుససారేత్యర్థః। ధర్మపత్నీత్యత్రాశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః,ప్రకృతివికారాభావాత్। పాంసులపథప్రవృత్తావప్యపాంసులానామితి విరోధాలంకారో ధ్వన్యతే।। 2.2 ।।

నివర్త్య రాజా దయితాం దయాలుస్తాం సౌరభేయీం సురభిర్యశోభిః ।

పయోధరీభూతచతుఃసముద్రాం జుగోప గోరూపధరామివోర్వీమ్ ।। 2.3 ।।

నివర్త్యేతి।। దయాలుః కారుణికః। `స్యాద్దయాలుః కారుణికః' ఇత్యమరః। `స్పృహిగృహి-'(పా.3।2।158)ఇత్యాదినాలుచ్ప్రత్యయః। యశోభిః సురభిర్మనోజ్ఞః। `సురభిః స్యాన్మనోజ్ఞేఽపి' ఇతి విశ్వః। స రాజా తాం దయితాం నివర్త్య సౌరభేయీం కామధేనుసుతాం నన్దినీమ్। ధరన్తీతి ధరాః। పచాద్యచ్। పయసాం ధరాః పయోధరాః స్తనాః। `స్త్రీస్తనాబ్దౌ పయోధరౌ' ఇత్యమరః। అపయోధరాః పయోధరాః సంపద్యమానాః పయోధరీభూతాః। అభూతతద్భావే చ్విః। `కుగతిప్రాదయః'(పా.2।2।18) ఇతి సమాసః। పయోధరీభూతాశ్చత్వారః సముద్రా యస్యాస్తామ్। `అనేకమన్యపదార్థే'(పా.2।2।24) ఇత్యనేకపదార్థగ్రహణసామర్థ్యాత్త్రిపదో బహువ్రీహిః। గోరూపధరాముర్వీమివ। జుగోప రరక్ష। భూరక్షణప్రయత్నేనేవ రరక్షేతి భావః। ధేనుపక్షే,-పయసా దుగ్ధేనాధరీభూతాశ్చత్వారః సముద్రా యస్యాః సా తథోక్తా తామ్। దుగ్ధతిరస్కృతసాగరామిత్యర్థః।। 2.3 ।।

వ్రతాయ తేనానుచరేణ ధేనోర్న్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయివర్గః ।

న చాన్యతస్తస్య శరీరరక్షా స్వవీర్యగుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః ।। 2.4 ।।

వ్రతాయేతి।। వ్రతాయ ధేరోరనుచరేణ। న తు జీవనాయేతి భావః। తేన దిలీపేన శేషోఽవశిష్టోఽప్యనుయాయివర్గోఽనుచరవర్గో న్యషేధి నివర్తితః। శేషత్వం సుదక్షిణాపేక్షయా। కథం తర్హ్యాత్మరక్షణమత ఆహ-న చేతి। తస్య దిలీపస్య శరీరరక్షా చాన్యతః పురుషాన్తరాన్న। కుతః? హి యస్మాత్కారణాన్మనోః। ప్రసూయత ఇతి ప్రసూతిః సంతతిః స్వవీర్యగుప్తా స్వవీర్యేణైవ రక్షితా। న హి స్వనిర్వాహకస్య పరాపేక్షేతి భావః ।। 2.4 ।।

ఆస్వాదవద్భిః కవలస్తృణానాం కణ్డూయనైర్దంశనివారణైశ్చ ।

అవ్యాహతైః స్వైరగతైః స తస్యాః సమ్రాట్ సమారాధనతత్పరోఽభూత్ ॥ 2.5 ॥

ఆస్వాదవద్భిరితి ॥ సమ్రాట్ మణ్డలేశ్వరః । `యేనేష్టం రాజసూయేన మణ్డలస్యేశ్వరశ్చ యః । శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞః స సమ్రాట్' ఇత్యమరః । స రాజా । ఆస్వాదవద్భీ రసవద్భిః । స్వాదయుక్తైరిత్యర్థః । తృణానాం కవలైర్గ్రాసైః `గ్రాసస్తు కవలార్థకః' ఇత్యమరః । కణ్డూయనైః ఖర్జనైః । దంశానాం వనమక్షికాణాం నివారణైః । `దంశస్తు వనమక్షికా' ఇత్యమరః । అవ్యాహతైరప్రతిహతైః స్వైరగతైః స్వచ్ఛన్దగమనైశ్చ తస్యా ధేన్వాః సమారాధనతత్పరః శుశ్రూషాసక్తోఽభూత్ । తదేవ పరం ప్రధానం యస్యేతి తత్పరః । `తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ' ఇత్యమరః ॥ 2.5 ॥

స్థితః స్థితాముచ్చలితః ప్రయాతాం నిషేదుషీమాసనబన్ధధీరః ।

జలాభిలాషీ జలమాదదానాం ఛాయేవ తాం భూపతిరన్వగచ్ఛత్ ॥ 2.6 ॥

స్థిత ఇతి ॥ భూపతిస్తాం గాం స్తితాం సతీం స్థితః సన్ । స్థితిరూర్ధ్వావస్థానమ్ । ప్రయాతాం ప్రస్థితాముచ్చలితః ప్రస్థితః । నిషేదుషీం నిషణ్ణామ్ । ఉపవిష్టామిత్యర్థః । `భాషాయాం సదవసశ్రువః' (పా.3।2।108) ఇతి క్వసుప్రత్యయః । `ఉగితశ్చ' (పా.4।1।6) ఇతి జీప్ । ఆసనబన్ధ ఉపవేశనే ధీరః స్థితః । ఉపవిష్టః సన్నిత్యర్థః । జలమాదదానాం పిబన్తీం జలాభిలాషీ । పిబన్నిత్యర్థః । ఇత్థం ఛాయేవాన్వగచ్ఛదనుసృతవాన్ ॥ 2.6 ॥

స న్యస్తచిహ్నామపి రాజలక్ష్మీం తేజోవిశేషానుమితాం తధానః ।

ఆసీదనావిష్కృతదానరాజిరన్తర్మదావస్థ ఇవ ద్విపేన్ద్రః ॥ 2.7 ॥

స ఇతి ॥ న్యస్తాని పరిహృతాని చిహ్నాని ఛత్రచామరాదీని యస్యాస్తాం తథాభూతామపి తేజోవిశేషేణ ప్రభావాతిశయేన । అనుమితాం సర్వథా రాజైవాయం భవేదిత్యూహితాం రాజలక్ష్మీం దధానః స రాజా । అనావిష్కృతదానరాజిర్బహిరప్రకటితమదరేఖః । అన్తర్గతా మదావస్థా యస్య సోఽన్తర్మదావస్థః । తథాభూతో ద్విపేన్ద్ర ఇవ । ఆసీత్ ॥ 2.7 ॥

లతాప్రతానోద్గ్రథితైః స కేశైరధిజ్యధన్వా విచచార దావమ్ ।

రక్షాపదేశాన్మునిహోమధేనోర్వన్యాన్వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వాన్ ॥ 2.8 ॥

లతేతి ॥ లతానాం వల్లీనాం ప్రతానైః కుటిలతన్తుభిరుద్గ్రథితా ఉన్నమయ్య గ్రథితా యే కేశాస్తైరుపలక్షితః । `ఇత్థంభూతలక్షణే'(పా.2।3।21) ఇతి తృతీయా । స రాజా । అధిజ్యమారోపితమౌర్వీకం ధనుర్యస్య సోఽధిజ్యధన్వా సన్ । `ధనుషశ్చ'(పా.5।4।132) ఇత్యనజాదేశః । మునిహోమధేనో రక్షాపదేశాద్రక్షణవ్యాజాత్ । వన్యాన్ వనే భవాన్ దుష్టసత్త్వాన్ దుష్టజన్తూన్ । `ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జన్తుషు' ఇత్యమరః । వినేష్యఞ్ఛిక్షయిష్యన్నివ । దావం వనమ్ । `వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇహేష్యతే' ఇతి

యాదవః। విచచార। వనే చచారేత్యర్థః। `దేశకాలాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్'ఇతి దావస్య కర్మత్వమ్॥ 2.8 ॥

`విసృష్ట-'ఇత్యాదిభిః షడ్భిః శ్లోకైస్తస్య మహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽపి రాజోపచారం చక్రురిత్యాహ-

విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య తస్య పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతా సమస్య ।

ఉదీరయామాసురివోన్మదానామాలోకశబ్దం వయసాం విరావైః ॥ 2.9 ॥

విసృష్టేతి॥ విసృష్టాః పార్శ్వానుచరాః పార్శ్వవర్తినో జనా యేన తస్య। పాశభృతా వరుణేన సమస్య తుల్యస్య। `ప్రచేతా వరుణః పాశీ' ఇత్యమరః। అనుభావోఽనేన సూచితః। తస్య రాజ్ఞః పార్శ్వయోర్ద్రుమాః। ఉన్మదానాముత్కటమదానాం వయసాం ఖగానామ్। `ఖగబాల్యాదినోర్వయః' ఇత్యమరః। విరావైః శబ్దైః। ఆలోకస్య శబ్దం వాచకమాలోకయేతి శబ్దమ్। జయశబ్దమిత్యర్థః। `ఆలోకో జయశబ్దః స్యాత్'ఇతి విశ్వః। ఉదీరయామాసురివావదన్నివ। ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥ 2.9 ॥

మరుత్ప్రయుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం తమర్చ్యమారాదభివర్తమానమ్ ।

అవాకిరన్బాలలతాః ప్రసూనైరాచారలాజైరివ పౌరకన్యాః ॥ 2.10 ॥

మరుదితి॥ మరుత్ప్రయుక్తా వాయునా ప్రేరితా బాలలతా ఆరాత్ సమీపేఽభివర్తమానమ్। `ఆరాద్దూరసమీపయోః' ఇత్యమరః। మరుతో వాయోః సఖా మరుత్సఖోఽగ్నిః। స ఇవాభాతీతి మరుత్సఖాభః। `ఆతశ్చోపసర్గే'(పా.3।1।136) ఇతి కప్రత్యయః। తమ్,అర్చ్యం పూజ్యం తం దిలీపం ప్రసూనైః పుష్పైః। పౌరకన్యాః పౌరాశ్చ తాః కన్యా ఆచారార్థైర్లాజైరాచారలాజైరివ। అవాకిరన్। తస్యోపరి నిక్షిప్తవత్య ఇత్యర్థః। సఖా హి సఖాయమాగతముపచరతీతి భావః ॥ 2.10 ॥

ధనుర్భృతోఽప్యస్య దయార్ద్రభావమాఖ్యాతమన్తఃకరణైర్విశఙ్కైః ।

విలోకయన్త్యో వపురాపురక్ష్ణాం ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః ॥ 2.11 ॥

ధనుర్భృత ఇతి॥ ధనుర్భృతోఽప్యస్య రాజ్ఞః। ఏతేన భయసంభావనా దర్శితా। తథాపి విశఙ్కైర్నిర్భీకైరన్తః కరణైః కర్తృభిః। దయయా కృపారసేనార్ద్రో భావోఽభిప్రాయో యస్య తద్దయార్ద్రభావం తదాఖ్యాతమ్। దయార్ద్రభావమేతదిత్యాఖ్యాతమిత్యర్థః। `భావః సత్త్వస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు' ఇత్యమరః। తథావిధం వపుర్విలోకయన్త్యో హరిణ్యోఽక్ష్ణాం ప్రకామవిస్తారస్యాత్యన్తవిశాలతాయాః ఫలమాపుః। `విమలం కలుషీభవచ్చ చేతః కథయత్యేవ హితైషిణం రిపుం చ' ఇతి న్యాయేన స్వాన్తఃకరణవృత్తిప్రామాణ్యాదేవ విశ్రబ్ధం దదృశురిత్యర్థః॥ 2.11 ॥

స కీచకైర్మారుతపూర్ణరన్ధ్రైః కూజద్భిరాపాదితవంశకృత్యమ్ ।

శుశ్రావ కుఞ్జేషు యశః స్వముచ్చైరుద్గీయమానం వనదేవతాభిః ।। 2.12 ।।

స ఇతి ।। స దిలీపో మారుతపూర్ణరన్ధ్రైః। అత ఏవ కూజద్భిః స్వనద్భిః కీచకైర్వేణువిశేషైః। `వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః। వంశః సుషిరవాద్యావశేషః। `వంశాదికం తు సుషిరమ్' ఇత్యమరః। ఆపాదితం సంపాదితం వంశస్య కృత్యం కార్యం యస్మిన్కర్మణి తత్తథా। కుఞ్జేషు లతాగృహేషు। `నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లిబే లతాదిపిహితోదరే'

ఇత్యమరః। వనదేవతాభిరుద్గీయమానముచ్చైర్గీయమానం స్వం యశః శుశ్రావ శ్రుతవాన్।। 2.12 ।।

పృక్తస్తుషారైర్గిరినిర్ఝరాణామనోకహాకమ్పితపుష్పగన్ధీ ।

తమాతపక్లాన్తమనాతపత్రమాచారపూతం పవనః సిషేవే ।। 2.13 ।।

పృక్త ఇతి ।। గిరిషు నిర్ఝరాణాం వారిప్రవాహాణామ్। `వారిప్రవాహో నిర్ఝరో ఝురః'ఇత్యమరః। తుషారః సీకరైః। `తుషారౌ హిమసీకరౌ' ఇతి శాశ్వతః। పృక్తః సంపృక్తోఽనోకహానాం వృక్షాణామాకమ్పితానీషత్కమ్పితాని పుష్పాణి తేషాం యో గన్ధః సోఽస్యాస్తీత్యాకమ్పితపుష్పగన్ధీ ఈషత్కమ్పితపుష్పగన్ధవాన్। ఏవం శీతో మన్దః సురభిః పవనో వాయురనాతపత్రం వ్రతార్థం పరిహృతచ్ఛత్రమ్। అత ఏవ,ఆతపక్లాన్తమాచారేణ పూతం శుద్ధం తం నృపం సిషేవే। ఆచారపూతత్వాత్స రాజా జగత్పావనస్యాపి సేవ్య ఆసీదితి భావః ।। 2.13 ।।

శశామ వృష్ట్యాపి వినా దవాగ్నిరాసీద్విశేషో ఫలపుష్పవృద్ధిః ।

ఊనం న సత్త్వేష్వధికో బబాధే తస్మిన్వనం గోప్తరి గాహమానే ।। 2.14 ।।

శశామేతి ।। గోప్తరి తస్మిన్ రాజ్ఞి వనం గాహమానే ప్రవిశతి సతి వృష్ట్యా వినాపి। దవాగ్నిర్వనాగ్నిః। `దవదావౌ వనానలే'ఇతి హైమః। శశామ। ఫలానాం పుష్పాణాం చ వృద్ధిః। విశేష్యత ఇతి విశేషా। అతిశయితాఽఽసీత్। కర్మార్థే ధఞ్ప్రత్యయః। సత్త్వేషు జన్తుషు మధ్యే। `యతశ్చ నిర్ధారణమ్'(పా.2।3।41) ఇతి సప్తమీ। అధికః ప్రబలో వ్యాఘ్రాదిరూనం దుర్బలం హరిణాదికం న బబాధే ।। 2.14 ।।

సంచారపూతాని దిగన్తరాణి కృత్వా దినాన్తే నిలయాయ గన్తుమ్ ।

ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా ప్రభా పతఙ్గస్య మునేశ్చ ధేనుః ।। 2.15 ।।

సంచారపూతానీతి ।। పల్లవస్య రాగో వర్ణః పల్లవరాగః। `రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిషు' ఇతి శాశ్వతః। స ఇవ తామ్రా పల్లవరాగతామ్రా పతఙ్గస్య సూర్యస్య ప్రభా కాన్తిః। `పతఙ్గః పక్షిసూర్యయోః' ఇతి శాశ్వతః। మునేర్ధేనుశ్చ। దిగన్తరాణి దిశామవకాశాన్। `అన్తరమవకాశావధిపరిధానాన్తర్ధిభాదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః। సంచారేణ పూతాని శుద్ధాని కృత్వా

దినాన్తే సాయంకాలే నిలయాయాస్తమయాయ;ధేనుపక్షే,-ఆలయాయ చ। గన్తుం ప్రచక్రమే।। 2.15 ।।

తాం దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థామన్వగ్యయౌ మధ్యమలోకపాలః ।

బభౌ చ సా మతేన సతాం తేన శ్రద్ధేవ సాక్షాద్విధినోపపన్నా ।। 2.16 ।।

తామితి।। మధ్యమలోకపాలో భూపాలః। దేవతాపిత్రతిథీనాం క్రియా యాగశ్రాద్ధదానాని తా ఏవార్థః ప్రయోజనం యస్యాస్తాం తాం ధేనుమన్వగనుపదం యయౌ। `అన్వగన్వక్షమనుగేఽనుపదం క్లీబమవ్యయమ్' ఇత్యమరః। సతాం మతేన సిద్ధిర్మాన్యేన। `గతిబుద్ధి-'(పా.1।4।52)ఇత్యాదినా వర్తమానే క్తః। `క్తస్య చ వర్తమానే'(పా.2।3।67)ఇతి షష్ఠీ। తేన రాజ్ఞోపపన్నా యుక్తా సా ధేనుః। సతాం మతేన విధినాఽనుష్ఠానేనోపపన్నా యుక్తా సాక్షాత్ ప్రత్యక్షా శ్రద్ధాఽఽస్తిక్యబుద్ధిరివ। బభౌ చ ।। 2.16 ।।

స పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాన్యావాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని ।

యయౌ మృగాధ్యాసితశాద్వలాని శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్ ।। 2.17 ।।

స ఇతి।। స రాజా। పల్వలేభ్యోఽల్పజలాశయభ్య ఉత్తీర్ణాని నిర్గతాని వరాహాణాం యూథాని కులాని యేషు తాని। బర్హాణ్యేషాం సన్తీతి బర్హిణా మయూరాః। `మయూరో బర్హిణో బర్హీ'ఇత్యమరః। ఫలబర్హాభ్యామినచ్ప్రత్యయో వక్తవ్యః। ఆవాసవృక్షా ణామున్ముఖా బర్హిణా యేషు తాని శ్యామాయమానాని వరాహబర్హిణాదిమలినిమ్నా శ్యామాని। శ్యామాని భవన్తీతి శ్యామాయమానాని। `లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్'(పా.3।1।13) ఇతి క్యష్ప్రత్యయః। `వా క్యషః'(పా.1।3।90) ఇత్యాత్మనేపదే శానచ్। మృగైరధ్యాసితా అధిష్ఠితాః శాద్వలా యేషు తాని। శాదాః శష్పాణ్యేషు దేశేషు సన్తీతి శాద్వలాః శష్పశ్యామదేశాః। `శాద్వలః శాదహరితే'ఇత్యమరః। `శాదః కర్దమశష్పయోః' ఇతి విశ్వః। `నడశాదాదూడ్వలచ్'(పా.4।2।88)ఇతి డ్వలచ్ప్రత్యయః। వనాని పశ్యన్యయౌ ।। 2.17 ।।

ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాద్గృష్టిర్గురుత్వాద్వపుషో నరేన్ద్రః ।

ఉభావలంచక్రతురఞ్చితాభ్యాం తపోవనావృత్తిపథం గతాభ్యామ్ ।। 2.18 ।।

ఆపీనేతి।। గృష్టిః సకృత్ప్రసూతా గౌః। `గృష్టిః సకృత్ప్రసూతా గౌః' ఇతి హలాయుధః। నరేన్ద్రశ్చ। ఉభౌ యథాక్రమమ్। ఆపీనమూధః। `ఊధస్తు క్లీబమాపీనమ్' ఇత్యమరః। ఆపీనస్య భారోద్వహనే ప్రయత్నాత్ ప్రయాసాత్ వపుషో గురుత్వాదాధిక్యాఞ్చ। అఞ్చితాభ్యాం చారుభ్యాం గతాభ్యాం గమనాభ్యాం తపోవనాదావృత్తేః పన్థాస్తం తపోవనావృత్తిపథమ్। `ఋక్పూః-'(పా.5।4।74)ఇత్యాదినా సమాసాన్తోఽప్రత్యయః। అలంచక్రతుర్భూషితవన్తౌ ।। 2.18 ।।

వసిష్ఠధేనోరనుయాయినం తమావర్తమానం వనితా వనాన్తాత్ ।

పపౌ నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిరుపోషితాభ్యామివ లోచనాభ్యామ్ ।। 2.19 ।।

వసిష్ఠేతి।। వసిష్ఠధేనుయాయినమనుచరం వనాన్తాదావర్తమానం ప్రత్యాగతం తం దిలీపం వనితా సుదక్షిణా నిమేషేష్వలసా మన్థా పక్ష్మణాం పఙ్క్తిర్యస్యాః సా। అనిమేషా సతీత్యర్థః,లోచనాభ్యాం కరణాభ్యామ్। ఉపోషితాభ్యామివ। ఉపవాసో భోజననివృత్తిః। తద్వద్భ్యామివ। వసతేః కర్తరి క్తః। పపౌ। యథోపోషితోఽతితృష్ణయా జలమధికం పిబతి తద్వదతితృష్ణయాధికం వ్యలోకయదిత్యర్థః ।। 2.19 ।।

పురస్కృతా వర్త్మని పార్థివేన ప్రత్యుద్గతా పార్థివధర్మపత్న్యా ।

తదన్తరే సా విరరాజ ధేనుర్దినక్షపామధ్యగతేవ సంధ్యా ।। 2.20 ।।

పురస్కృతేతి।। వర్త్మని పార్థివేన పృథివ్యా ఈశ్వరేణ। `తస్యేశ్వరః'(పా.5।1।42)ఇత్యఞ్ప్రత్యయః। పురస్కృతాఽగ్రతః కృతా। ధర్మస్య పత్నీ ధర్మపత్నీ। ధర్మార్థపత్నీత్యర్థః। అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః। పార్థివస్య ధర్మపత్న్యా సా ధేనుస్తదన్తరే తయోర్దంపత్యోర్మధ్యే। దినక్షపయోర్దినరాత్ర్యోర్మధ్యగతా సంధ్యేవ। రరాజ।। 2.20 ।।

ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినీం తాం సుదక్షిణా సాక్షతపాత్రహస్తా ।

ప్రణమ్య చానర్చ విశాలమస్యాః శృఙ్గాన్తరం ద్వారమివార్థసిద్ధేః ।। 2.21 ।।

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి।। అక్షతానాం పాత్రేణ సహ వర్తేతే ఇతి సాక్షతపాత్రౌ హస్తౌ యస్యాః సా సుదక్షిణా పయస్వినీం ప్రశస్తక్షీరాం తాం ధేనుం ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్య చ। అస్యాః ధేన్వా విశాలం శృఙ్గమధ్యమ్। అర్థసిద్ధేః కార్యసిద్ధేర్ద్వారం ప్రవేశమార్గమివ। ఆనర్చార్చయామాస,అర్చతేర్భ్వాదికాల్లిట్।। 2.21 ।।

వత్సోత్సుకాపి స్తిమితా సపర్యాం ప్రత్యగ్రహీత్సేతి ననన్దతుస్తౌ ।

భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని ।। 2.22 ।।

వత్సోత్సుకేతి।। సా ధేనుర్వత్సోత్సుకాపి వత్స ఉత్కణ్ఠితాపి స్తిమితా నిశ్చలా సతీ సపర్యాం పూజాం ప్రత్యగ్రహీదితి హెూతః,తౌ దంపతీ ననన్దతుః। పూజాస్వాకారస్యానన్దహేతుత్వమాహ-భక్త్యేతి। పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిః। తయోపపన్నేషు యుక్త్యేషు విషయే తద్విధానామ్। తస్యా ధేన్వా విధేవ విధా ప్రకారో యేషాం తేషామ్। మహతామిత్యర్థః। ప్రసాదస్య చిహ్నాని లిఙ్గాని పూజాస్వీకారాదీని పురఃఫలాని। పురోగతాని ప్రత్యాసన్నాని ఫలాని యేషాం తాని హి। అవిలమ్బితఫలసూచకలిఙ్గదశనాదానన్దో యుజ్యత ఇత్యర్థః।। 2.22 ।।

గురోః సదారస్య నిపీడ్య పాదౌ సమాప్య సాంధ్యం చ విధిం దిలీపః ।

దోహావసానే పునరేవ దోగ్ధ్రీం భేజే భుజోచ్ఛిన్నరిపుర్నిషణ్ణామ్ ।। 2.23 ।।

గురోరితి।। భుజోచ్ఛిన్నరిపుర్దిలీపః సదారస్య దారైరరున్ధత్యా సహ వర్తమానస్య గురోః,ఉభయోరపీత్యర్థః। `భార్యా జాయాథ పుం భూమ్ని దారాః'ఇత్యమరః। పాదౌ నిపీడ్యాభివన్ద్య। సాంధ్యం సంధ్యాయాం విహితం విధిననుష్ఠానం చ సమాప్య। దోహావసానే నిషణ్ణామాసీనాం దోగ్ధ్రీం దోహనశీలమ్। `తృన్'(పా.3।2।135)ఇతి తృన్ప్రత్యయః। ధేనుమేవ పునర్భేజే సేవితవాన్। `దోగ్ధ్రీమ్'ఇతి నిరుపపదప్రయోగాత్కామధేనుత్వం గమ్యతే ।। 2.23 ।।

తామన్తికన్యస్తబలిప్రదీపామన్వాస్య గోప్తా గృహిణీసహాయః ।

క్రమేణ సుప్తామను సంవివేశ సుప్తోత్థితాం ప్రాతరనూదతిష్ఠత్ ।। 2.24 ।।

తామితి।। గోప్తా రక్షకో గృహిణీసహాయః పత్నీద్వితీయః సన్। ఉభావపీత్యర్థః। అన్తికే న్యస్తా బలయః ప్రదీపాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తాం తాం పూర్వోక్తాం నిషణ్ణాం ధేనుమన్వాస్యానూపవిశ్య క్రమేణ సుప్తామన్వనన్తరం సంవివేశ సుష్వాప ప్రాతః సుప్తోత్థితామనూదష్ఠిదుత్థితవాన్। అత్ర `అను శబ్దేన ధేనుగజవ్యాపారయోః పౌర్వాపర్యముచ్యతే।' `క్రమ'శబ్దేన ధేనువ్యాపారాణామేవేత్యపౌనరుక్త్యమ్। `కర్మప్రవచనీయయుక్తే-'(పా.2।3।8)ఇతి ద్వితీయా ।। 2.24 ।।

ఇత్థం వ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం సమం మహిష్యా మహనీయకీర్తేః ।

సప్త వ్యతీయుస్త్రిగుణాని తస్య దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య ।। 2.24 ।।

ఇత్థమితి।। ఇత్థమనేన ప్రకారేణ ప్రజార్థం సంతానాయ మహిష్యా సమమభిషిక్తపత్న్యా సహ। `కృతాభిషేకా మహిషీ'ఇత్యమరః। వ్రతం ధారయతః। మహనీయా పూజ్యా కీర్తిర్యస్య తస్య దీనానాముద్ధరణం దైన్యవిమోచనమ్। తత్రోచితస్య పరిచితస్య తస్య నృపస్య। త్రయో గుణా ఆవృత్తయో యేషాం తాని త్రిగుణాని త్రిరావృత్తాని సప్త దినాన్యేకవింశతిదినాని వ్యతీయుః ।। 2.25 ।।

అన్యేద్యురాత్మానుచరస్య భావం జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః ।

గఙ్గాప్రపాతాన్తవిరూఢశష్పం గౌరీగురోర్గహ్వరమావివేశ ।। 2.26 ।।

అన్యేద్యురితి।। అన్యేద్యురన్యస్మిన్దినే ద్వావింశే దినే। `సద్యః పరుత్పరారి-(పా.5।3।22)' ఇత్యాదినా నిపాతనాదవ్యయమ్। `అద్యాత్రాహ్న్యథ పూర్వేఽహ్నీత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్ । తథాధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేంద్యురాదయః ।।' ఇత్యమరః। మునిహోమధేనుః ఆత్మానుచరస్య భావమభిప్రాయం దృఢభక్తిత్వమ్। `భావోఽభిప్రాయ ఆశయః' ఇతి యాదవః। జిజ్ఞాసమానా జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీ। `జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః'(పా.1।3।57)ఇత్యాత్మనేపదే శానచ్। ప్రపతత్యస్మిన్నితి ప్రపాతః పతనప్రదేశః గఙ్గాయాః ప్రపాతస్తస్యాన్తే సమీపే విరూఢాని జాతాని శష్పాణి బాలతృణాని యస్మింస్తత్। `శష్పం బాలతృణం ఘాసః' ఇత్యమరః। గౌరీగురోః పార్వతీపితుర్గహ్వరం గుహామావివేశ ।। 2.26 ।।

సా దుష్ప్రధర్షా మనసాపి హింస్రైరిత్యద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన ।

అలక్షితాభ్యుత్పతనో నృపేణ ప్రసహ్య సింహః కిల తాం చకర్ష ।। 2.27 ।।

సేతి ।। సా ధేనుర్హింస్రైర్వ్యాఘ్రాదిభిర్మనసాఽపి దుష్ప్రధర్షా దుర్ధర్షేతి హేతోః,అద్రిశోభాయాం ప్రహితేక్షణేన దత్తదృష్టినా నృపేణాలక్షితమభ్యుత్పతనమాభిముఖ్యేనోత్పతనం యస్య స సింహస్తాం ధేనుం ప్రసహ్య హఠాత్। `ప్రసహ్య తు హఠార్థకమ్' ఇత్యమరః। చకర్ష। `కిల' ఇత్యలీకే ।। 2.27 ।।

తదీయమాక్రన్దితమార్తసాధోర్గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘమ్ ।

రశ్మిష్వివాదాయ నగేన్ద్రసక్తాం నివర్తయామాస నృపస్య దృష్టిమ్ ।। 2.28 ।।

తదీయమితి ।। గుహానిబద్ధేన ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా దీర్ఘమ్। తస్యా ఇదం తదీయమ్। ఆక్రన్దితమార్తఘోషణమ్। ఆర్తేష్వాపన్నేషు సాధోర్హితకారిణో నృపస్య నగేన్ద్రసక్తాం దృష్టిమ్। రశ్మిషు ప్రగ్రహేషు। `కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ'ఇత్యమరః। ఆదాయేవ గృహీత్వేవ। నివర్తయామాస ।। 2.28 ।।

స పాటలాయాం గవి తస్థివాంసం ధనుర్ధరః కేసరిణం దదర్శ ।

అధిత్యకాయామివ ధాతుమయ్యాం లోధ్రద్రుమం సానుమతః ప్రఫుల్లమ్ ।। 2.29 ।।

స ఇతి ।। ధనుర్ధరః స నృపః పాటలాయాం రక్తవర్ణాయాం గవి తస్థివాంసం స్థితమ్। `క్కసుశ్చ'(పా.3।2।102)ఇతి క్వసుప్రత్యయః। కేసరిణం సింహమ్। సానుమత్తోఽద్రేః। ధాతోర్గైరికస్య వికారో ధాతుమయీ। తస్యామధిత్యకాయామూర్ధ్వభూమౌ। `ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమాధిత్యకా' ఇత్యమరః। `ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః (పా.5।2।34) ఇతి త్యకన్ప్రత్యయః। ప్రఫుల్లో వికసితస్తమ్। `ఫుల్ల వికసనే' ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్। `ప్రఫుల్తమ్'ఇతి తకారపాఠే ఞిఫలా విశరణే' ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః। `ఉత్పరస్యాతః'(పా.7।4।88)ఇత్యుకారాదేశః। లోధ్రాఖ్యం ద్రుమమివ దదర్శ।। 2.29 ।।

తతో మృగేన్ద్రస్య మృగేన్ద్రగామీ వధాయ వధ్యస్య శరం శరణ్యః ।

జాతాభిషఙ్గో నృపతిర్నిషఙ్గాదుద్ధర్తుమైచ్ఛత్ప్రసభోద్ధృతారిః ।। 2.30 ।।

తత ఇతి ।। తతః సింహదర్శనానన్తరం మృగేన్ద్రగామీ సింహగామీ। శరణం రక్షణమ్। `శరణం గృహరక్షిత్రోః' ఇత్యమరః। `శరణం రక్షణే గృహే'ఇతి యాదవః। శరణే సాధుః శరణ్యః,`తత్ర సాధుః'(పా.4।4।98) ఇతి యత్ప్రత్యయః। ప్రసభేన బలాత్కారేణోద్ధృతా అరయో యేన స నృపతీ రాజా జాతాభిషఙ్గో జాతపరాభవః సన్। `అభిషఙ్గః పరాభవే' ఇత్యమరః। వధ్యస్య వధార్హస్య। `దణ్డాదిభ్యో యత్'(పా.5।1।66) ఇతి యత్ప్రత్యయః। మృగన్ద్రస్య వధాయ నిషఙ్గాత్తూణీరాత్ `తూణోపాసఙ్గతూణీరనిషఙ్గా ఇషుధిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। శరముద్ధర్తుమైచ్ఛత్ ।। 2.30 ।।

వామేతరస్తస్య కరః ప్రహర్తుర్నఖప్రభాభూషితకఙ్కపత్రే ।

సక్తాఙ్గులిః సాయకపుఙ్ఖ ఏవ చిత్రార్పితారమ్భ ఇవావతస్థే ।। 2.31 ।।

వామేతి।। ప్రహర్తుస్తస్య వామేతరో దక్షిణః కరః। నఖప్రభాభిర్భూషితాని విచ్ఛురితాని కఙ్కస్య పక్షివిశేషస్య పత్రాణి యస్య తస్మిన్। `కఙ్కః పక్షివిశేషే స్యాద్గుప్తాకారే యుధిష్ఠిరే' ఇతి విశ్వః। `కఙ్కస్తు కర్కటః' ఇతి యాదవః। సాయకస్య పుఙ్ఖ ఏవ కర్తర్యాఖ్యే మూలప్రదేశే। `కర్తరీ పుఙ్ఖే'ఇతి యాదవః। సక్తాఙ్గులిః సన్। చిత్రార్పితారమ్భశ్చిత్రలిఖితశరోద్ధరణోద్యోగ ఇవ। అవతస్థే ।। 2.31 ।।

బాహుప్రతిష్టమ్భవివృద్ధమన్యురభ్యర్ణమాగస్కృతమస్పృశద్భిః ।

రాజా స్వతేజోభిరదహ్యతాన్తర్భోగీవ మన్త్రౌషధిరుద్ధవీర్యః ।। 2.32 ।।

బాహ్వితి।। బాహ్వోః ప్రతిష్మమ్భేన ప్రతిబన్ధేన। `ప్రతిబన్ధః ప్రతిష్టమ్భః' ఇత్యమరః। వివృద్ధమన్యుః ప్రవృద్ధరోషో రాజా। మన్త్రౌషధిభ్యాం రుద్ధవీర్యః ప్రతిబద్ధశక్తిర్భోగీసర్ప ఇవ। `భోగీ రాజభుజంగయోః' ఇతి శాశ్వతః। అభ్యర్ణమన్తికమ్। `ఉపకణ్ఠాన్తికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయమ్' ఇత్యమరః। ఆగస్కృతమపరాధకారిణమ్,అస్పృశద్భిః స్వతేజోభిరన్తరదహ్యత। `అధిక్షేపాద్యసహనం తేజః ప్రాణాత్యయేష్వపి' ఇతి యాదవః।। 2.32 ।।

తమార్యగృహ్యం నిగృహీతధేనుర్మనుష్యవాచా మనువంశకేతుమ్ ।

విస్మాయయన్విస్మితమాత్మవృత్తౌ సింహోరుసత్త్వం నిజగాద సింహః ।। 2.33 ।।

తమితి।। నిగృహీతా పీడితా ధేనుర్యేన స సింహః। ఆర్యాణాం సతాం గృహ్యం పక్ష్యమ్। `పదాస్వైరిబాహ్యాపక్ష్యేషు చ'(పా.3।1।119) ఇతి క్యప్। మనువంశస్య కేతుం చిహ్నం కేతువద్వ్యావర్తకమ్। సింహ ఇవోరుసత్త్వో మహాబలస్తమ్। ఆత్మనో వృత్తౌ బాహుస్తమ్భరూపే వ్యాపారేఽభూతపూర్వత్వాద్విస్మితమ్। కర్తరి క్తః। తం దిలీపం మనుష్యవాచా కరణేన। పునర్విస్మాయయన్ స్మయమాశ్చర్యం ప్రాపయన్నిజగాద। `స్మిఙ్ ఈషద్ధసనే' ఇతి ధాతోర్ణిచి వృద్ధావాయాదేశే శతృప్రత్యయే చ సతి విస్మాయయన్నితి రూపం సిద్ధమ్। `విస్మాపయన్' ఇతి పాఠే పుగాగమమాత్రం వక్తవ్యమ్। తఙ్చ `నిత్యం స్మయతేః'(పా.6।1।57) ఇతి హేతుభయవివక్షాయామేవేతి `భీస్మ్యోర్హేతుభయే' (పా.1।3।68) ఇత్యాత్మనేపదే విస్మాపయమాన ఇతి స్యాత్। తస్మాన్మనుష్యవాచా విస్మాయయన్నితి రూపం సిద్ధమ్। కరణవివక్షాయాం న కశ్చిద్దోషః।। 2.33 ।।

అలం మహీపాల! తవ శ్రమేణ ప్రయుక్తమప్యస్త్రమితో వృథా స్యాత్ ।

న పాదపోన్మూలనశక్తి రంహః శిలోచ్చయే మూర్చ్ఛతి మారుతస్య ।। 2.34 ।।

అలమితి।। హే మహీపాల! తవ శ్రమేణాలమ్,సాధ్యాభావాచ్ఛ్రమో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః। అత్ర గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా శ్రమస్య కరణత్వాత్తృతీయా। ఉక్తం చ న్యాసోద్ద్యోతే-`న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియా నిమిత్తం కరణభావస్య । అపి తర్హి గమ్యమానాపి' ఇతి। `అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమ్' ఇత్యమరః। ఇతోఽస్మిన్మయి। సార్వవిభక్తికస్తసిః। ప్రయుక్తమప్యస్త్రం వృథా స్యాత్। తథా హి-పాదపోన్మూలనే శక్తిర్యస్య తత్తథోక్తం మారుతస్య రంహో వేగః శిలోచ్చయే పర్వతే న మూర్చ్ఛతి న ప్రసరతి ।। 2.34 ।।

కైలాసగౌరం వృషమారురుక్షోః పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠమ్ ।

అవేహి మాం కింకరమష్టమూర్తేః కుమ్భోదరం నామ నికుమ్భమిత్రమ్ ।। 2.35 ।।

కైలాసేతి।। కైలాస ఇవ గౌరః శుభ్రస్తమ్। `చామీకరం చ శుభ్రం చ గౌరమాహుర్మనీషిణః' ఇతి శాశ్వతః। వృషం వృషభమ్,ఆరురుక్షోరారోఢుమిచ్ఛోః। స్వస్యోపరి పదం నిక్షిప్య వృషమారోహతీత్యర్థః। అష్టౌ మూర్తయో యస్య స తస్యాష్టమూర్తేః శివస్య పాదార్పణం పాదన్యాసస్తదేవానుగ్రహః ప్రసాదస్తేన పూతం పృష్ఠం యస్య తం తథోక్తం నికుమ్భమిత్రం కుమ్భోదరం నామ కింకరం మామవేహి విద్ధి। `పృథివీ సలిలం తేజో వాయురాకాశమేవ చ । సూర్యాం చన్ద్రమసౌ సోమయాజీ చేత్యష్టమూర్తయః ।।' ఇతి యాదవః।। 2.35 ।।

అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన ।

యో హేమకుమ్భస్తననిఃసృతానాం స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః ।। 2.36 ।।

అముమితి।। పురోఽగ్రతోఽగ్రతోఽముం దేవదారుం పశ్యసి। ఇతి కాకుః। అసౌ దేవదారుః। వృషభో ధ్వజే యస్య స తేన శివేన పుత్రీకృతః పుత్రత్వేన స్వీకృతః। అభూతతద్భావే చ్విః। యో దేవదారుః స్కన్దస్య మాతుర్గౌర్యా హేమ్నః కుమ్భ ఏవ స్తనః తస్మాన్నిఃసృతానాం పయసామమ్బూనాం రసజ్ఞః స్వాదజ్ఞః। స్కన్దపక్షే,-హేమకుమ్భ ఇవ స్తన ఇతి విగ్రహః। పయసాం క్షీరాణామ్। `పయః క్షీరం పయోఽమ్బు చ' ఇత్యమరః। స్కన్దసమానప్రేమాస్పదమితి భావః ।। 2.36 ।।

కణ్డూయమానేన కటం కదాచిద్వన్యద్విపేనోన్మథితా త్వగస్య ।

అథైనమద్రేస్తనయా శుశోచ సేనాన్యమాలీఢమివాసురాస్త్రైః ।। 2.37 ।।

కణ్డూయమానేనేతి।। కదాచిత్ కటం కపోలం కణ్డూయమానేన కర్షతా। `కణ్డ్వాదిభ్యో యక్'(పా.3।2।61) ఇతి యక। తతః శానచ్। వన్యద్విపేనాస్య దేవదారోస్త్వగున్మథితా అథాద్రేస్తనయా గౌరీ। అసురాస్త్రైరాలీఢం క్షతమ్। సేనాం నయతీతి సేనానీః స్కన్దః। `పార్వతీనన్దనః స్కన్దః సేనానీః' ఇత్యమరః। `సత్సూద్విష-' (పా.3।1।27)ఇత్యాదినా క్విప్। తమివ। ఏవం దేవదారుం శుశోచ ।। 2.37 ।।

తదాప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం త్రాసార్థమస్మిన్నహమద్రికుక్షౌ ।

వ్యాపారితః శూలభృతా విధాయ సింహత్వమఙ్కాగతసత్త్వవృత్తి ।। 2.38 ।

తదేతి ।। తదా తత్కాలః ప్రభృతిరాదిర్యస్మిన్కర్మణి తత్తథా తదాప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం త్రాసార్థం భయార్థం శూలభృతా శివేన । అఙ్గంసమీపమాగతాః ప్రాప్తాః సత్త్వాః ప్రాణినో వృత్తిర్యస్మింస్తత్। `అఙ్కః సమీప ఉత్సఙ్గే చిహ్నే స్థానాపరాధయోః' ఇతి కేశవః। సింహత్వం విధాయ। అస్మిన్నద్రికుక్షౌ గుహాయామహం వ్యాపారితో నియుక్తః ।। 2.38 ।।

తస్యాలమేషా క్షుధితస్య తృప్త్యై ప్రదిష్టకాలా పరమేశ్వరేణ ।

ఉపస్థితా శోణితపారణా మే సురద్విషశ్చాన్ద్రమసీ సుధేవ ।। 2.39 ।।

తస్యేతి ।। పరమేశ్వరేణ ప్రదిష్టో నిర్దిష్టః కాలో భోజనవేలా యస్యాః సోపస్థితా ప్రాప్తా ఏషా గోరూపా శోణితపారణా రుధిరస్య వ్రతాన్తభోజనమ్। సురద్విషోరాహోః చన్ద్రమస ఇయం చాన్ద్రమసీ సుధేవ క్షుధితస్య తస్యాఙ్కాగతసత్త్వవృత్తేర్మే మమ సింహస్య తృప్త్యా అలం పర్యాప్తా। `నమఃస్వస్తి-'(పా.2।3।16) ఇత్యాదినా చతుర్థీ ।। 2.39 ।।

స త్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్జాం గురోర్భవాన్దర్శితశిష్యభక్తిః ।

శస్త్రేణ రక్ష్యం యదశక్యరక్షం న తద్యశః శస్త్రభృతాం క్షిణోతి ।। 2.40 ।।

స ఇతి ।। స ఏవముపాయశూన్యస్త్వం లజ్జాం విహాయ నివర్తస్వ। భవాంస్త్వం గురోర్దర్శితా ప్రకాశితా శిష్యస్య కర్తవ్యా భక్తిర్యేన స తథోక్తోఽస్తి। నను గురుధనం వినాశ్య కథం తత్సమీపం గచ్ఛేయమత ఆహ-శస్త్రేణేతి। యద్రక్ష్యం ధనం శస్త్రేణాయుధేన। `శస్త్రమాయుధలోహయోః' ఇత్యమరః। అశక్యా రక్షా యస్య తదశక్యరక్షమ్; రక్షితుమశక్యమిత్యర్థః। తద్రక్ష్యం నష్టమపి శస్త్రభృతాం యశో న క్షిణోతి న హినస్తి। అశక్యార్థేష్వప్రతివిధానం న దోషాయేతి భావః ।। 2.40 ।।

ఇతి ప్రగల్భం పురుషాధిరాజో మృగాధిరాజస్య వచో నిశమ్య ।

ప్రత్యాహతాస్త్రో గిరిశప్రభావాదాత్మన్యవజ్ఞాం శిథిలీచకార ।। 2.41 ।।

ఇతి ప్రగల్భం పురుషాణామధిరాజో నృప ఇతి ప్రగల్భం మృగాధిరాజస్య వచోనిశమ్య శ్రుత్వా గిరిశస్యేశ్వరస్య ప్రభావాత్ప్రత్యాహతాస్త్రః' కుణ్ఠితాస్త్రః సన్ ఆత్మని విషయేఽవవజ్ఞామపమానం శిథిలీచకార। తత్యాజేత్యర్థః। అవజ్ఞాతోఽహమితి నిర్వేదం న ప్రాపేత్యర్థః। సమానేషు హి క్షత్రియాణామభిమానః న సర్వేశ్వరం ప్రతీతి భావః ।। 2.41 ।।
ప్రత్యబ్రవీఞ్చైనమిషుప్రయోగే తత్పూర్వభఙ్గే వితథప్రయత్నః ।

జడీకృతస్త్ర్యమ్బకవీక్షణేన వజ్రం ముముక్షన్నివ వజ్రపాణిః ।। 2.42 ।।

ప్రతీతి ।। స ఏవ పూర్వః ప్రథమో భఙ్గః ప్రతిబన్ధో యస్య తస్మిస్తత్పూర్వభఙ్గ ఇషుప్రయోగే వితథప్రయత్నో విఫలప్రయాసః। అత ఏవ వజ్రం కులిశం ముముక్షన్ మోక్తుమిచ్ఛన్।

అమ్బుకం లోచనమ్। దృగ్దృష్టినేత్రలోచనచక్షుర్నయనామ్బకేక్షణాక్షీణి' ఇతి హలాయుధః। త్రీణ్యమ్బకాని యస్య స త్ర్యమ్బకో హరః। తస్య వీక్షణేన జడీకృతో నిష్పన్దీకృతః। వజ్రం పాణౌ యస్య స వజ్రపాణిరిన్ద్రః। `ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి వక్తవ్యమ్'(వా.1415) ఇతి పాణేః సప్తమ్యన్తస్యోత్తరనిపాతః। స ఇవ స్థితో నృప ఏనం సింహం ప్రత్యబ్రవీఇ్చ। `బాహుం సవజ్రం శక్రస్య క్రుద్ధస్యాస్తమ్బయత్ప్రభుః' ఇతి మహాభారతే ।। 2.42 ।।

సంరుద్ధచేష్టస్య మృగేన్ద్ర! కామం హాస్యం వచస్తద్యదహం వివక్షుః ।

అన్తర్గతం ప్రాణభృతాం హి వేద సర్వం భవాన్భావమతోఽభిధాస్యే ।। 2.43 ।।

సంరుద్ధేతి।। హే మృగేన్ద్ర! సంరుద్ధచేష్టస్య ప్రతిబద్ధవ్యాపారస్య మమ తద్వచోవాక్యం కామం హాస్యం పరిహాసనీయమ్। యద్వచః `స త్వం మదీయేన'(2।45) ఇత్యాదికమహం వివక్షుర్వక్తుమిచ్ఛురస్మి। తర్హి తూష్ణీం స్థీయతామిత్యాశఙ్క్యేశ్వరకింకరత్వాత్సర్వజ్ఞం త్వాం ప్రతి న హాస్యమిత్యాహ-అన్తరితి। హి యతో భవాన్ ప్రాణభృతామన్తర్గతం హృద్గతం వాగ్వృత్త్యా బహిరప్రకాశితమేవ సర్వం భావం వేద వేత్తి। `విదో లటో వా'(పా.3।4।83)ఇతి ణలాదేశః। అతోఽభిధాస్యే వక్ష్యామి। వచ ఇతి ప్రకృతం కర్మ సంబధ్యతే। అన్యే త్విదృగ్వచనమాకర్ణ్యాసంభావితార్థమేతదిత్యుపహసన్తి। అతస్తు మౌనమేవ భూషణమ్। త్వం తు వాఙ్మనసయోరేకవిధ ఏవాయమితి జానాసి। అతోఽభిధాస్యే యద్వచోఽహం వివక్షురిత్యర్థః।। 2.43 ।।

మాన్యః స మే స్థావరజంగమానాం సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః ।

గురోరపీదం ధనమాహితాగ్నేర్నశ్యత్పురస్తాదనుపేక్షణీయమ్ ।। 2.44 ।।

మాన్య ఇతి।। ప్రత్యవహారః ప్రలయః। స్థావరాణాం తరుశైలాదీనాం జంగమానాం మనుష్యాదీనాం సర్గస్థితిప్రత్యవహారేషు హేతుః స ఈశ్వరో మే మమ మాన్యః పూజ్యః। అలఙ్ఘ్యశాసన ఇత్యర్థః। శాసనం చ `సింహత్వమఙ్కాగతసత్త్వవృత్తి'(2।38) ఇత్యుక్తరూపమ్। తర్హి విసృజ్య గమ్యతామ్; నేత్యాహ-గురోరపీతి। పురస్తాదగ్రే నశ్యదిదమాహితాగ్నేగురోర్ధనమపి గోరూపమనుపేక్షణీయమ్। `ఆహితాగ్నేః' ఇతి విశేషణేనానుపేక్షాకారణం హవిః సాధనత్వం సూచయతి।। 2.44 ।।

స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద ।

దినావసానోత్సుకబాలవత్సా విసృజ్యతాం ధేనురియం మహర్షేః ।। 2.45 ।।

స ఇతి।। సోఽఙ్కాగతసత్త్వవృత్తిస్త్వం మదీయేన దేహేన శరీరస్య వృత్తిం జీవనం నిర్వర్తయితుం సంపాదయితుం ప్రసీద। దినావసాన ఉత్సుకో `మాతా మమాగమిష్యతి' ఇత్యుత్కాణ్ఠతో బాలవత్సో యస్యాః సా మహర్షేరియం ధేనుర్విసృజ్యతామ్ ।। 2.45 ।।

అథాన్ధకారం గిరిగహ్వరాణాం దంష్ట్రామయూఖైః శకలాని కుర్వన్ ।

భూయః స భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ కించిద్విహస్యార్థపతిం బభాషే ।। 2.46 ।।

అథేతి।। అథ భూతేశ్వరస్య పార్శ్వవర్త్యనుచరః స సింహో గిరేర్గహ్వారాణాం గుహానామ్। `దేవఖాతబిలే గుహా। గహ్వరమ్' ఇత్యమరః। అన్ధకారం ధ్వాన్తం దంష్ట్రామయూఖైః శకలాని ఖణ్డాని కుర్వన్,నిరస్యన్నిత్యర్థః। కించిద్విహస్య। అర్థపతిం నృపం భూయో బభాషే। హాసకారణమ్ `అల్పస్య హేతోర్బహు హాతుమిచ్ఛన్'(2।47) ఇతి వక్ష్యమాణం ద్రష్టవ్యమ్।। 2.46 ।।

ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం నవం వయః కాన్తమిదం వపుశ్చ ।

అల్పస్య హేతోర్బహు హాతుమిచ్ఛన్విచారమూఢః ప్రతిభాసి మే త్వమ్ ।। 2.47 ।।

ఏకేతి।। ఏకాతపత్రమేకచ్ఛత్రం। జగతః ప్రభుత్వం స్వామిత్వమ్। నవం వయో యౌవనమ్। ఇదం కాన్తం రమ్యం వపుశ్చ। ఇత్యేవం బహు అల్పస్య హేతోరల్పేన కారణేన అల్పఫలాయేత్యర్థః। `షష్ఠీ హేతుప్రయోగే'(పా.2।3।36) ఇతి షష్ఠీ। హాతుం త్యక్తుమిచ్ఛంస్త్వం విచారే కార్యాకాయవిమర్శే మూఢో మూర్ఖో మే మమ ప్రతిభాసి ।। 2.47 ।।

భూతానుకమ్పా తవ చేదియం గౌరేకా భవేత్స్వస్తిమతీ త్వదన్తే ।

జీవన్పునః శశ్వదుపప్లవేభ్యః ప్రజాః ప్రజానాథ! పితేవ పాసి ।। 2.48 ।।

భూతేతి।। తవ భూతేష్వనుకమ్పా కృపా చేత్। `కృపా దయానుకమ్పా స్యాత్'ఇత్యమరః। కృపైవ వర్తతే చేదిత్యర్థః। తర్హి త్వదన్తే తవ నాశే సతి,ఇయమేకా గౌః। స్వస్తి క్షేమమస్యా అస్తీతి స్వస్తిమతీ। భవేత్,జీవేదిత్యర్థధః। `స్వస్త్యాశీఃక్షేమపుణ్యాదౌ'ఇత్యమరః। హే ప్రజానాథ! జీవన్ పునః పితేవ ప్రజా ఉపప్లవేభ్యో విపద్భ్యః శశ్వత్ సదా ।`పునః సదార్థయోః శశ్వత్' ఇత్యమరః। పాసి రక్షసి। స్వప్రాణవ్యయేనైకధేనురక్షణాద్వరం జీవితేనైవ శశ్వదఖిలజగత్త్రాణమిత్యర్థః।। 2.48 ।।

న ధర్మలోపాదియం ప్రవృత్తిః కింతు గురుభయాదిత్యత ఆహ-

అథైకధేనోరపరాధచణ్డాద్గురోః కృశానుప్రతిమాద్విభేషి ।

శక్యోఽస్య మన్యుర్భవతా వినేతుం గాః కోటిశః స్పర్శయతా ఘటోధ్నీః ।। 2.49 ।।

అథేతి।। అథేతి పక్షఆన్తరే,అథవా। ఏకైవ ధేనుర్యస్య తస్మాత్। అయం కోపకారణోపన్యాస ఇతి జ్ఞేయమ్। అత ఏవాపరాధే గవోపేక్షాలక్షణే సతి చణ్డాదతికోపనాత్। `చణ్డస్త్వత్యన్తకోపనః' ఇత్యమరః। అత ఏవ కృశానుః ప్రతిమోపమా యస్య తస్మాదగ్నికల్పాద్గురోర్బిభేషి ఇతి కాకుః। `భీత్రార్థానాం భయహేతుః'(పా.1।4।25)ఇత్యపాదానాత్పఞ్చమీ। అల్పవిత్తస్య ధనహానిరతిదుఃసహేతి భావః। అస్య గురోర్మన్యుః క్రోధః। `మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి' ఇత్యమరః। ఘటా ఇవోధాంసి యాసాం తా ఘటోధ్నీః। `ఊధసోఽనఙ్'(పా.5।4।131) ఇత్యనఙాదేశః। `

బహువ్రీహేరూధసో ఙీష్'(పా.4।1।25) ఇతి ఙీష్। కోటిశో గాః స్పర్శయతా ప్రతిపాదయతా। `విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమ్' ఇత్యమరః। భవతా వినేతుమపనేతుం శక్యః ।। 2.49 ।।

తద్రక్ష కల్యాణపరమ్పరాణాం భోక్తారమూర్జస్వలమాత్మదేహమ్ ।

మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నమృద్ధం హి రాజ్యం పదమైన్ద్రమాహుః ।। 2.50 ।।

తదితి ।। తత్తస్మాత్కారణాత్ కల్యాణపరమ్పరాణాం భోక్తారమ్। కర్మణి షష్ఠీ। ఊర్జో బలమస్యాస్తీత్యూర్జస్వలమ్। `జ్యోత్స్నాతమిస్రా-'(పా.5।2।114) ఇత్యాదినా బలచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః। ఆత్మదేహం రక్ష। నను గాముపేక్ష్యాత్మదేహరక్షణే స్వర్గహానిః స్యాత్। నేత్యాహ- మహీతలేతి। ఋద్ధం సమృద్ధం రాజ్యం మహీతలస్పర్శనమాత్రేణ భూతలసంబన్ధమాత్రేణ భిన్నమైన్ద్రమిన్ద్రసంబన్ధి పదం స్థానమాహుః। స్వర్గాన్న భిద్యత ఇత్యర్థః।। 2.50 ।।

ఏతావదుక్త్వా విరతే మృగేన్ద్రే ప్రతిస్వనేనాస్య గుహాగతేన ।

శిలోచ్చయోఽపి క్షితిపాలముచ్చైః ప్రీత్యా తమేవార్థమభాషతేవ ।। 2.51 ।।

ఏతావదితి ।। మృగేన్ద్ర ఏతావదుక్త్వా విరతే సతి గుహాగతేనాస్య సింహస్య ప్రతిస్వనేన శిలోచ్చయః శైలోఽపి ప్రీత్యా తమేవార్థం క్షితిపాలముచ్చైరభాషతేవ। ఇత్యుత్ప్రేక్షా। భాషిరయం బ్రువిసమానార్థత్వాద్ద్వికర్మకః। బ్రువిస్తు ద్వికర్మకేషు పఠితః। తదుక్తమ్- `దుహియాచిరుధిప్రచ్ఛిభిక్షిచిఞాముపయోగనిమిత్తమపూర్వవిధౌ। బ్రువిశాసిగుణేన చ యత్సచతే తదకీర్తితమాచరితం కవినా ।।' ఇతి ।। 2.51 ।।

నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం మనుష్యదేవః పునరప్యువాచ ।

ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా నిరీక్ష్యమాణః సుతరాం దయాసుః ।। 2.52 ।।

నిశమ్యేతి ।। దేవానుచరస్యేశ్వరకింకరస్య సింహస్య వాచం నిశమ్య,మనుష్యదేవో రాజా పునరప్యువాచ। కింభూతః సన్? తేన సింహేన యదధ్యాసితం వ్యాక్రమణమ్। నపుంసకే భావే క్తః। తేన కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్తయా। `బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్'(పా.5।4।113) ఇతి షచ్। `షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ'(పా.4।1।41) ఇతి ఙీష్। `కింవా వక్ష్యతి' ఇతి మీత్యైవం స్థితయేత్యర్థః। ధేన్వా నిరీక్ష్యమాణః। అత ఏవ సుతరాం దయాలుః సన్। `సుతరామ్' ఇత్యత్ర `ద్వివచనవిభజ్య-'(పా.4।1।41) ఇత్యాదినా సుశబ్దాత్తరప్। `కిమేత్తిఙవ్యయ-'(పా.5।4।11) ఇత్యాదినామ్ప్రత్యయః। `తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః'(పా.1।1।38) ఇత్యవ్యయసంజ్ఞా ।। 2.53 ।।

కిమువాచేత్యాహ-

క్షతాత్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః క్షత్త్రస్య శబ్దో భువనేషు రూఢః ।

రాజ్యేన కిం తద్విపరీతవృత్తేః ప్రాణైరుపక్రోశమలీమసైర్వా ।। 2.53 ।।

క్షతాదితి।। `క్షణు హింసాయామ్' ఇతి ధాతోః సంపదాదిత్వాత్క్విప్। `గమాదీనామ్'(వా.4073) ఇతి వక్తవ్యాదనునాసికలోపే తుగాగమే చ క్షదితి రూపం సిద్ధమ్। క్షతో నాశాత్త్రాయత ఇతి క్షత్త్రః। `సుపి-'(పా.3।2।4) ఇతి యోగవిభాగాత్కః। తామేతాం వ్యుత్పత్తిం కవిరర్థతోఽనుక్రామతి-క్షతాదిత్యాదినా। ఉదగ్ర ఉన్నతః క్షత్త్రవర్ణస్య శబ్దో వాచకః। క్షత్త్రశబ్ద ఇత్యర్థః। క్షతాత్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా భువనేషు రూఢః కిల ప్రసిద్ధః। ఖలు। నాశ్వకర్ణాదివత్కేవలరూఢః కింతు పఙ్కజాదివద్యోగరూఢ ఇత్యర్థః। తతః కిమిత్య ఆహ-తస్య `క్షత్త్ర'శబ్దస్య విపరీతవృత్తేర్విరుద్ధవ్యాపారస్య క్షతత్రాణమకుర్వతః పుంసో రాజ్యేన కిమ్? ఉపక్రోశమలీమసైర్నిన్దామలినైః। `ఉపక్రోశోజుగుప్సా చ కుత్సా నిన్దా చ గర్హణే'ఇత్యమరః। `జ్యోత్స్నాతమిస్రా-'(పా.5।2।114)ఇత్యాదినా `మలీమైస'శబ్దో నిపాతితః। `మలీమసం తు మలినం కఞ్చరం మలదూషితమ్'ఇత్యమరః। తైః ప్రాణైర్వా కిమ్? నిన్దితస్య సర్వం వ్యర్థమిత్యర్థః। ఏతేన `ఏకాతపత్రమ్'(2।47)ఇత్యాదినా శ్లోకద్వయేనోక్తం ప్రత్యుక్తమితి వేదితవ్యమ్ ।। 2.53 ।।

`అథైకధేనోః'(2।47)ఇత్యత్రోత్తరమాహ-

కథం ను శక్యోఽనునయో మహర్షేర్విశ్రాణనాఞ్చాన్యపయస్వినీనామ్ ।

ఇమామనూనాం సురభేరవేహి రుద్రౌజసా తు ప్రహృతం త్వయాఽస్యామ్ ।। 2.54 ।।

కథమితి।। అనునయః క్రోధాపనయః। చకారో వాకారార్థః। మహర్షేరనునయో వాఽన్యాసాం పయస్వినీనాం దోగ్ధ్రీణాం గవాం విశ్రాణనాద్దానాత్। `త్యాగో వితరణం దానముత్సర్జనవిసర్జనే। విశ్రాణనం వితరణమ్' ఇత్యమరః। కథం ను శక్యః? న శక్య ఇత్యర్థః। అత్ర హేతుమాహ-ఇమాం గాం సురభేః కామధేనోః। `పఞ్చమీ విభక్తే'(పా.2।3।42)ఇతి పఞ్చమీ। అనూనామన్యూనామవేహి జానీహి। తర్హి కథమస్యాః పరిభవోఽభూదిత్యాహ-రుద్రౌజసేతి। అస్యాం గవి త్వయా కర్త్రా ప్రహృతం తు ప్రహారస్తు। నపుంసకే భావే క్తః। రుద్రౌజసేశ్వరసామర్థ్యేన। న తు త్వయేత్యర్థః। `సప్తమ్యధికరణే చ'(పా.2।3।36) ఇతి సప్తమీ।। 2.54 ।।

తర్హి కిం చికీర్షితమిత్యత్రాహ-

సేయం స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ న్యాయ్యా మయా మోచయితుం భవత్తః ।

న పారణా స్యాద్విహతా తవైవం భవేదలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః ।। 2.55 ।।

సేయమితి।। సేయం గౌర్మయా। నిష్క్రీయతే ప్రత్యాహ్రియతేఽనేన పరగృహీతమితి నిష్క్రయః ప్రతిశీర్షకమ్। `ఏరచ్'(పా.3।3।56) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రయస్తేన భవత్తస్త్వత్తః। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। మోచయితుం న్యాయ్యా న్యాయాదనపేతా। యుక్తేత్యర్థః। `ధర్మపథ్యర్థం-'(పా.4।4।92) ఇత్యాదినా యత్ప్రత్యయః। ఏవం సతి తవ పారణా

భోజనం విహతా న స్యాత్। మునేః క్రియా హోమాదిః స ఏవార్థః ప్రయోజనమ్। స చాలుప్తో భవేత్। స్వప్రాణవ్యయేనాపి స్వామిగురుధనం సంరక్ష్యమితి భావః।। 2.55 ।।

అత్ర భవానేవ ప్రమాణమిత్యాహ-

భవానపీదం పరవానవైతి మహాన్హి యత్నస్తవ దేవదారౌ ।

స్థాతుం నియోక్తుర్న హి శక్యమగ్రే వినాశ్య రక్ష్యం స్వయమక్షతేన ।। 2.56 ।।

భవానితి।। పరవాన్ స్వామిపరతన్త్రో భవానపి। `పరతన్త్రః పరాధీనః పరవాన్నాథవానపి' ఇత్యమరః। ఇదం వక్ష్యమాణమవైతి। భవతానుభూయత ఏవేత్యర్థః। `శేషే ప్రథమః'(పా.1।4।108) ఇతి ప్రథమపురుషః। కిమిత్యత ఆహ-హి యస్మాద్ధేతోః,`హి హేతావవధారణే'ఇత్యమరః। తవ దేవదారౌ విషయే మహాన్ యత్నః। మహతా యత్నేన రక్ష్యత ఇత్యర్థః। ఇదంశబ్దోక్తమర్థం దర్శయతి-స్థాతుమితి।। రక్ష్యం వస్తు వినాశ్య వినాశం గమయిత్వా స్వయమక్షతేనావ్రణేన। నుయుక్తేనేతి శేషః। నియోక్తుః స్వామి నోఽగ్రే స్థాతుం శక్యం న హి ।। 2.56 ।।

సర్వథా చైతదప్రతిహార్యమిత్యాహ-

కిమప్యహింస్యస్తవ చేన్మతోఽహం యశఃశరీరే భవ మే దయాలుః ।

ఏకాన్తవిధ్వంసిషు మద్విధానాం పిణ్డేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు ।। 2.57 ।।

కిమితి।। కిమపి కిం వాఽహం తవాహింస్యోఽవధ్యో మతశ్చేత్తర్హి మే యశ ఏవ శరీరం తస్మిన్ దయాలుః కారుణికో భవ। `స్యాద్దయాలుః కారుణికః' ఇత్యమరః। నను ముఖ్యముపేక్ష్యాముఖ్యశరీరే కోఽభినివేశః? అత ఆహ-ఏకాన్తేతి।। మద్విధానాం మాదృశానాం వివేకినామేకాన్తవిధ్వంసిష్వవశ్యవినాశిషు భౌతికేషు పృథివ్యాదిభూతవికారేషు పిణ్డేషు శరీరేష్వనాస్థా ఖల్వనపేక్షైవ। `ఆస్థా త్వాలమ్బనాస్థానయత్నాపేక్షాసు కథ్యతే' ఇతి విశ్వః ।। 2.57 ।।

సౌహార్దాదహమనుసరణీయోఽస్మీత్యాహ-

సంబన్ధమాభాషణపూర్వమాహుర్వృత్తః స నౌ సంగతయోర్వనాన్తే ।

తద్భూతనాథానుగ! నార్హసి త్వం సంబన్ధినో మే ప్రణయం విహన్తుమ్ ।। 2.58 ।।

సంబన్ధమితి।। సంబన్ధం సఖ్యమ్। ఆభాషణమాలాపః పూర్వం కారణం యస్య తమాహుః। `స్యాదాభాషణమాలాపః'ఇత్యమరః। స తాదృక్సంబన్ధో వనాన్తే సంగతయోర్నావావయోర్వృత్తో జాతః। తత్తతో హేతోర్హే భూతనాథానుగ శివానుచర!। ఏతేన తస్య మహత్త్వం సూచయతి। అత ఏవ సంబన్ధినో మిత్రస్య మే ప్రణయం యాఞ్చామ్। `ప్రణయాస్త్వమీ। విస్రమ్భయాఞ్చాప్రేమాణః' ఇత్యమరః। విహన్తుం నార్హసి ।। 2.58 ।।

తథేతి గాముక్తవతే దిలీపః సద్యః ప్రతిష్టమ్భవిముక్తబాహుః ।

సన్న్యస్తశస్త్రో హరయే స్వదేహముపానయత్పిణ్డమివామిషస్య ।। 2.59 ।।

తథేతి ।। తథేతి గాముక్తవతే హరయే సింహాయ । `కపౌ సింహే సువర్ణే చ వర్ణే విష్ణౌ హరిం విదుః' ఇతి శాశ్వతః । సద్యస్తత్క్షణే ప్రతిష్టమ్భాత్ప్రతిబన్ధాద్విముక్తో బాహుర్యస్య సః । దిలీపః । న్యస్తశస్త్రస్త్యక్తాయుధః సన్ । స్వదేహం,ఆమిషస్య మాంసస్య, `పలలం క్రవ్యమామిషమ్' ఇత్యమరః । పిణ్డం కవలమివ । ఉపానయత్ సమర్పితవాన్ । ఏతేన నిర్మమత్వముక్తమ్ ।। 2.59 ।।

తస్మిన్క్షణే పాలయితుః ప్రజానాముత్పశ్యతః సింహనిపాతముగ్రమ్ ।

అవాఙ్ముఖస్యోపరి పుష్పవృష్టిః పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా ।। 2.60 ।।

తస్మిన్నితి ।। తస్మిన్క్షణే ఉగ్రం సింహనిపాతముత్పశ్యత ఉత్ప్రేక్షమాణస్య తర్కయతోఽవాఙ్ముఖస్యాధోముఖస్య । `స్యాదవాఙప్యధోముఖః' ఇత్యమరః । ప్రజానాం పాలయితూ రాజ్ఞ ఉపర్యుపరిష్టాత్ । `ఉపర్యుపరిష్టాత్'(పా.5।3।31) ఇతి నిపాతః । విద్యాధరాణాం దేవయోనివిశేషణాం హస్తైర్ముక్తా పుష్పవృష్టిః పపాత ।। 2.60 ।।

ఉత్తిష్ఠ వత్సేత్యమృతాయమానం వచో నిశమ్యోత్థితముత్థితః సన్ ।

దదర్శ రాజా జననీమివ స్వాం గామగ్రతః ప్రస్రవిణీం న సింహమ్ ।। 2.61 ।।

ఉత్తిష్ఠేతి ।। రాజా । అమృతమివాచరతీత్యమృతాయమానమ్ । `ఉపమానాదాచారే'(పా.3।1।10)ఇతి క్యచ్ । తతః శానచ్ । ఉత్థితముత్పన్నమ్, `హే వత్స! ఉత్తిష్ఠ' ఇతి వచో నిశమ్య శ్రుత్వా । ఉత్థితః సన్ । అస్తేః శతృప్రత్యయః । అగ్రతోఽగ్రే ప్రస్రవః క్షీరస్రావోఽస్తి యస్యాః సా తాం ప్రస్రవిణీం గాం స్వాం జననీమివ దదర్శ । సింహం న దదర్శ ।। 2.61 ।।

తం విస్మితం ధేనురువాచ సాధో! మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోఽసి ।

ఋషిప్రభావాన్మయి నాన్తకోఽపి ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాన్యహింస్రాః ।। 2.62 ।।

తమితి ।। విస్మితమాశ్చర్యం గతమ్ । కర్తరి క్తః । తం దిలీపం ధేనురువాచ । కిమిత్యత్రాహ-హే సాధో! మయా మాయాముద్భావ్య కల్పయిత్వా పరీక్షితోఽసి । ఋషిప్రభావాన్మయ్యన్తకో యమోఽపి ప్రహర్తుం న ప్రభుర్న సమర్థః । అన్యే హింస్రా ఘాతుకాః । `శరారుర్ఘాతుకో హింస్రః' ఇత్యమరః । `నమికమ్పి-'(పా.3।1।167)ఇత్యాదినా రప్రత్యయః । కిముత సుష్ఠు,న ప్రభవ ఇతి యోజ్యమ్ । `బలవత్సుష్ఠు కిముత స్వత్యతీవ చ నిర్భరే' ఇత్యమరః ।। 2.62 ।।

భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకమ్పయా చ ప్రీతాస్మి తే పుత్ర! వరం వృణీష్వ ।

న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతిమవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్ ।। 2.63 ।।

భక్త్యేతి।। హే పుత్ర! గురౌ। భక్త్యా। మయ్యనుకమ్పయా చ। తే తుభ్యం ప్రీతాఽస్మి। `క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమ్' ఇతి చతుర్థీ। వరం దేవేభ్యో వరణీయమర్థమ్। `దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మనాక్ప్రియే' ఇత్యమరః। వృణీష్వ స్వీకురు। తథా హి-మాం కేవలానాం పయసాం ప్రసూతిం కారణం నావేహి న విద్ధిః। కిన్తు ప్రసన్నాం మామ్। కామాన్దోగ్ధీతి కామదుఘా। తామవేహి। `దుహః కబ్ఘశ్చ'(పా.3।2।70) ఇతి కప్ప్రత్యయః ।। 2.63 ।।

తతః సమానీయ స మానితార్థీ హస్తౌ స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః ।

వంశస్య కర్తారమనన్తకీర్తిం సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే ।। 2.64 ।।

తత ఇతి।। తతో మానితార్థీ। స్వహస్తార్జితో వీర ఇతి శబ్దో యేన సః। ఏతేనాస్య దాతృత్వం దైన్యరాహిత్యం చోక్తమ్। స రాజా హస్తౌ సమానీయ సంధాయ। అఞ్జలిం బద్ధ్వేత్యర్థః। వంశస్య కర్తారం ప్రవర్తయితారమ్। అత ఏవ రఘుకులమితి ప్రసిద్ధిః। అనన్తకీర్తిం స్థిరయశసం తనయం సుదక్షిణాయాం యయాచే ।। 2.64 ।

సంతానకామాయ తథేతి కామం రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా ।

దుగ్ధ్వా పయః పత్రపుటే మదీయం పుత్రోపభుఙ్క్ష్వేతి తమాదిదేశ ।। 2.65 ।।

సంతానేతి।। సా పయస్వినీ గౌః। సంతానం కామయత ఇతి హ్యంతానకామః। `కర్మణ్యణ్'(పా.3।2।1)త స్మై రాజ్ఞే తథేతి। కామ్యత ఇతి కామో వరః। కర్మార్థే ఘఞ్ప్రత్యయః। తం ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ,` హే పుత్ర!మదీయం పయః పత్రపుటే పత్రనిర్మితే పాత్రే దుగ్ధ్వోపభుఙ్క్ష్వ పిబ' ఇతి తమాదిదేశాజ్ఞాపితవతీ। `ఉపయుఙ్క్ష్వ' ఇతి వా పాఠః।। 2.65 ।।

వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్చ శేషమృషేరనుజ్ఞామధిగమ్య మాతః ।

ఊధస్యమిచ్ఛామి తవోపభోక్తుం షష్ఠాంశముర్వ్యా ఇవ రక్షితాయాః ।। 2.66 ।।

వత్సస్యేతి।। హే మాతః!వత్సస్య వత్సపీతస్య శేషమ్। వత్సపీతావశిష్టమిత్యర్థః। హోమ ఏవార్థః। తస్య విధిరనుష్ఠానమ్। తస్య చ శేషమ్। హోమావశిష్టమిత్యర్థః। తవ। ఊధసి భవమూధస్యం క్షీరమ్। `శరీరావయవాచ్చ'(పా.4।3।55)ఇతి యత్ప్రత్యయః। పక్షితాయా ఉర్వ్యాః షష్ఠాంశం షష్ఠభాగమివ। ఋషేరనుజ్ఞామధిగమ్య ఉపభోక్తుమిచ్ఛామి ।। 2.66 ।।

ఇత్థం క్షితీశేన వసిష్ఠధేనుర్విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ ।

తదన్వితా హైమవతాచ్చ కుక్షేః ప్రత్యాయయావాశ్రమమశ్రమేణ ।। 2.67 ।।

ఇత్థమితి।। ఇత్థం క్షితీశేన విజ్ఞాపితా వసిష్ఠస్య ధేనుః ప్రీతతరా పూర్వం శుశ్రూషయా ప్రీతా। సంప్రత్యనయా విజ్ఞాపనయా ప్రీతతరాఽతిసంతుష్టా బభూవ। తదన్వితా తేన దిలీపేనాన్వితా హైమవతాద్ధిమవత్సంబన్ధినః కుక్షేగుహాయాః సకాశాదశ్రమేణానాయాసేనాశ్రమం ప్రత్యాయయావాగతా చ ।। 2.67 ।।

తస్యాః ప్రసన్నేన్దుముఖః ప్రసాదం గురుర్నృపాణాం గురవే నివేద్య ।

ప్రహర్షచిహ్నానుమితం ప్రియాయై శశంస వాచా పునరుక్తయేవ ।। 2.68 ।।

తస్యా ఇతి।। ప్రసన్నేన్దురివ ముఖం యస్య స నృపాణాం గురుర్దిలీపః ప్రహర్షచిహ్నైర్ముఖరాగాదిభిరనుమితమభ్యూహితం తస్యా ధేనోః ప్రసాదమనుగ్రహం ప్రహర్షచిహ్నైరేవ జ్ఞాతత్వాత్పునరుక్తయేవ వాచా గురవే నివేద్య విజ్ఞాప్య పశ్చాత్ప్రియాయై శశంస । కథితస్యైవ కథనం పునరుక్తిః,న చేహ తదస్తి। కింతు చిహ్నైః కథితప్రాయత్వాత్పునరుక్తయేవ స్థితయేవేత్యుత్ప్రేక్షా ।। 2.68 ।।

స నన్దినీస్తన్యమనిన్దితాత్మా సద్వత్సలో వత్సహుతావశేషమ్ ।

పపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞః శుభ్రం యశో మూర్తమివాతితృష్ణః ।। 2.69 ।।

స ఇతి।। అనిన్దితాత్మాఽగర్హితస్వభావః। సత్సు వత్సలః ప్రేమవాన్ సద్వత్సలః। `వత్సాంసాభ్యాం కామబలే'(పా.5।2।98)ఇతి లచ్ప్రత్యయః। వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞః కృతానుమతిః స రాజా వత్సస్య హుతస్య చావశేషం పీతహుతావశిష్టం నన్దిన్యాః స్తన్యం క్షీరమ్। శుభ్రం మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం యశ ఇవ। అతితృష్ణః సన్పపౌ ।। 2.69 ।।

ప్రాతర్యథోక్తవ్రతపారణాన్తే ప్రాస్థానికం స్వస్త్యయనం ప్రయుజ్య ।

తౌ దంపతీ స్వాం ప్రతి రాజధానీం ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః ।। 2.70 ।।

ప్రాతరితి।। వశీ వసిష్ఠః ప్రాతః। యథోక్తస్య పూర్వోక్తస్య వ్రతస్య గోసేవారూపస్యాఙ్గభూతా యా పారణా తస్యా అన్తే ప్రాస్థానికం ప్రస్థానకాలే భవమ్। తత్కాలోచితమిత్యర్థః। `కాలాట్ఠఞ్'(పా.4।3।11) ఇతి ఠఞ్ప్రత్యయః। `యథాకథంచిద్గుణవృత్త్యాపి కాలే వర్తమానత్వాత్తత్ప్రత్యయ ఇష్యతే' ఇతి వృత్తికారః। ఈయతే ప్రాప్యతేఽనేనేత్యయనం స్వస్త్యయనం శుభావహమాశీర్వాదం ప్రయుజ్య । తౌ దంపతీ స్వాం రాజధానీం పురీం ప్రతి ప్రస్థాపయామాస ।। 2.70 ।।

ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశమనన్తరం భర్తురరున్ధతీం చ ।

ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే సన్మఙ్గలోదగ్రతరప్రభావః ।। 2.71 ।।

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి।। నృపో హుతం తర్పితమ్। హుతమశ్నాతీతి హుతాశోఽగ్నిః। `కర్మణ్యణ్'(పా.3।2।12)। తం భర్తుర్మునేరనన్తరమ్। ప్రదక్షిణానన్తరమిత్యర్థః। అరున్ధతీం చ సవత్సాం ధేనుం చ ప్రదక్షిణీకృత్య । ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణమ్। `తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చ'(పా.2।1।17) ఇత్యవ్యయీభావః। తతశ్చ్విః। అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానం కృత్వా ప్రదక్షిణీకృత్య। సద్భిర్మఙ్గలైః ప్రదక్షిణాదిభిర్మఙ్గలాచారైరుదగ్రతరప్రభావః సన్। ప్రతస్థే ।। 2.71 ।।

శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా రథేన స ధర్మపత్నీసహితః సహిష్ణుః ।

యయావనుద్ధాతసుఖేన మార్గం స్వేనేవ పూర్ణేన మనోరథేన ।। 2.72 ।।

శ్రోత్రేతి ।। ధర్మపత్నీసహితః సహిష్ణుర్వ్రతాదిదుఃఖసహనశీలః స నృపః శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా కర్ణాహ్లాదకరస్వనేనానుద్ధాతః పాషాణాది ప్రతి ఘాతరహితః। అత ఏవ సుఖయతీతి సుఖః,తేన రథేన। స్వేన పూర్ణేన సఫలేన మనోరథేనేవ। మార్గమధ్వానం యయౌ। మనోరథపక్షే,-ధ్వనిః శ్రుతిః। అనుద్ధాతః ప్రతిబన్ధనివృత్తిః।। 2.72 ।।

తమాహితౌత్సుక్యమదర్శనేన ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్శితాఙ్గమ్ ।

నేత్రైః పపుస్తృప్తిమనాప్నువద్భిర్నవోదయం నాథమివౌషధీనామ్ ।। 2.73 ।।

తమితి ।। అదర్శనేన ప్రవాసనిమిత్తేనాహితౌత్సుక్యం జనితదర్శనోత్కణ్ఠమ్। ప్రజార్థేన సంతానార్థేన వ్రతేన నియమేన కర్శితం కృశీకృతమఙ్గం యస్య తమ్। నవోదయం నవాభ్యుదయం ప్రజాస్తృప్తిమనాప్నువద్భిరతిగృధ్నుభిర్నేత్రైః। ఓషధీనాం నాథం సోమమివ। తం రాజానం పపుః । అత్యాస్థయా దదృశురిత్యర్థః। చన్ద్రపక్షే,-అదర్శనం కలాక్షయనిమిత్తమ్। ప్రజార్థే లోకహితార్థమ్। వ్రతం దేవతాభ్యః కలాదాననియమః-`తం చ సోమం పపుర్దేవాః పర్యాయేణానుపూర్వశః' ఇతి వ్యాసః। ఉదయ ఆవిర్భావః । అన్యత్సమానమ్।। 2.73 ।।

పురందరశ్రీః పురముత్పతాకం ప్రవిశ్య పౌరైరభినన్ద్యమానః ।

భుజే భుజంగేన్ద్రసమానసారే భూయః స భూమేర్ధురమాససఞ్జ ।। 2.74 ।।

పురందరేతి ।। పురః పురీరసురాణాం దారయతీతి పురందరః శకః। `పూఃసర్వయోర్దారిసహోః'(పా.3।2।41)ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। `వాచంయమపురందరౌ చ'(పా.6।3।69)ఇతి ముమాగమో నిపాతితః। తస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యసః। స నృపః పౌరైరభినన్ద్యమానః। ఉత్పతాకముచ్ఛ్రితధ్వజమ్। `పతాకా వైజయన్తీ స్యాత్కేతనం ధ్వజమస్త్రియామ్'ఇత్యమరః। పురం ప్రవిశ్య భుజంగేన్ద్రేణ సమానసారే తుల్యబలే। `సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రుషు' ఇత్యమరః। భుజే భూయో భూమేర్ధురమాససఞ్జ అర్పితవాన్।। 2.74 ।।

అథ నయనసముత్థం జ్యోతిరత్రేరివ ద్యౌః

సురసరిదివ తేజో వహ్నినిష్ఠ్యూతమైశమ్ ।

నరపతికులభూత్యై గర్భమాధత్త రాజ్ఞీ

గురుభిరభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః ।। 2.75 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ నన్దినీవరప్రదానో నామ ద్వితీయః సర్గః।

అథేతి॥ అథ ద్యౌః సురవర్త్మ। `ద్యౌః స్వర్గసురవర్త్మనోః' ఇతి విశ్వః। అత్రేర్మహర్షేర్నయనయోః సముత్థముత్పన్నం నయనసముత్థమ్। `ఆతశ్చోపసర్గే'(పా.3।1।136)ఇతి కప్రత్యయః। జ్యోతిరివ। చన్ద్రమివేత్యర్థః। `ఋక్షేశః స్యాదత్రినేత్రప్రసూతః' ఇతి హలాయుధః। చన్ద్రస్యాత్రినేత్రోద్భూతత్వముక్తం హరివంశే- `నేత్రాభ్యాం వారి సుస్రావ దశధా ద్యోతయద్దిశః। తద్గర్భవిధినా హృష్టా దిశో దేవ్యో దధుస్తదా। సమేత్య ధారయామాసుర్న చైతాః సమశక్నువన్। స తాభ్యః సహసైవాథ దిగ్భ్యో గర్భః ప్రభాన్వితః। పపాత పావయఁల్లోకాఞ్శీతాంశుః సురభావనః॥' ఇతి। సురసరిద్గఙ్గా వహ్నినా నిష్ఠ్యూతం విక్షిప్తమ్। `చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ'(పా.6।4।19)ఇత్యనేన నిపూర్వాత్ష్ఠీవతేర్వకారస్య ఊఠ్। `నుత్తనున్నాస్తనిష్ఠ్యూతావిద్ధక్షిప్తేరితాః సమాః' ఇత్యమరః। ఐశం తేజః స్కన్దమివ। అత్ర రామాయణమ్(బాల.3।6।10)-`తే గత్వా పర్వతం రామ! కైలాసం ధాతుమణ్డితమ్। అగ్నిం నియోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః। దేవకార్యమిదం దేవ సమాధత్స్వ హుతాశన!। శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో గఙ్గాయాం తేజ ఉత్సృజ। దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గఙ్గామభ్యేత్య పావకః। గర్భం ధారయ వై దేవి! దేవతానామిదం ప్రియమ్। ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూపమధారయత్। స తస్యామహిమాం దృష్ట్వా సమన్తాదవశీర్యత। సమన్తతస్తు తాం దేవీమభ్యషిఞ్చత పావకః। సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గఙ్గాయా రఘునన్దన!॥' ఇతి। రాజ్ఞీ సుదక్షిణా నరపతేర్దిలీపస్య కులభూత్యై సంతతిలక్షణాయై గురుభిర్మహద్భిర్లోకపాలానామనుభావైస్తేజోభిరభినివిష్టమనుప్రవిష్టం గర్భమాధత్త। దధావిత్యర్థః। అత్ర మనుః(5।96)-`అష్టానాం లోకపాలానాం వపుర్ధారయతే నృపః' ఇతి। అత్ర `ఆధత్త' ఇత్యనేన స్త్రీకర్తృకధారణమాత్రముచ్యతే। తథా మన్త్రే చ దృశ్యతే-`యథేయం పృథివీ మహ్యుత్తానా గర్భమాదధే। ఏవం త్వం గర్భమాధేహి దశమే మాసి సూతవే।' ఇత్యాశ్వలాయనానాం సీమన్తమన్త్రే స్త్రీవ్యాపారధారణ ఆధానశబ్దప్రయోగదర్శనాదితి। మాలినీవృత్తమేతత్। తదుక్తమ్-`ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్ ॥ 2.75 ॥

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం ద్వితీయః సర్గః।

****

.

తృతీయః సర్గః

ఉపాధిగమ్యోఽప్యనుపాధిగమ్యః సమావలోక్యోఽప్యసమావలోక్యః ।
భవోఽపి యోఽభూదభవః శివోఽయం జగత్యపాయాదపి నః స పాయాత్ ।।
`రాజ్ఞీ గర్భమాధత్త'(2।75) ఇత్యుక్తమ్,సంప్రతి గర్భలక్షణాని వర్ణయితుం ప్రస్తౌతి-
అథేప్సితం భర్తురుపస్థితోదయం సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖమ్ ।
నిదానమిక్ష్వాకుకులస్య సంతతేః సుదక్షిణా దౌర్హృదలక్షణం దధౌ ।। 3.1 ।।

అథేతి।। అథ గర్భధారణానన్తరమ్। సుదక్షిణా। ఉపస్థితోదయం ప్రాప్తకాలం భర్తుర్దిలీపస్యేప్సితం మనోరథమ్। భావే క్తః। పునః సఖీజనస్యోద్వీక్షణానాం దృష్టీనాం కౌముదీముఖం చన్ద్రికాప్రాదుర్భావమ్। యద్వా,-కౌముదీ నామ దీపోత్సవతిథిః। తదుక్తం భవిష్యోత్తరే-`కౌ మోదన్తే జనా యస్యాం తేనాసౌ కౌముదీ మతా' ఇతి। తస్యా ముఖం ప్రారమ్భమ్। అత ఏవ కేచిత్-`సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీమహమ్' ఇతి పాఠం పఠన్తి। ఇక్ష్వాకుకులస్య సంతతే రవిచ్ఛేదస్య నిదానం మూలకారణమ్। `నిదానం త్వాదికారణమ్' ఇత్యమరః। ఏవంవిధం దౌర్హృదలక్షణం గమ్భచిహ్నం వక్ష్యమాణం దధౌ। స్వహృదయేన గర్భహృదయేన చ ద్విహృదయా గర్భిణీ। యథాహ వాగ్భటః(అ.హృ.శా.1।52)-`మాతృజం హ్యస్య హృదయం మాతుశ్చ హృదయం తు తత్। సంబద్ధం తేన గర్భిణ్యాః శ్రేష్ఠం శ్రద్ధాభిమాననమ్।।' ఇతి। తత్సంబన్ధిత్వాద్గర్భో దౌర్హృదమిత్యుచ్యతే। సా చ తద్యోగాద్దౌహృదినీతి। తదుక్తం సంగ్రహే(అ.2)-`ద్విహృదయాం నారీం దౌర్హృదినీమాచక్షతే' ఇతి। అత్ర దౌర్హృదలక్షణస్యేప్సితత్వేన కౌముదీముఖత్వేన చ నిరూపణాద్రూపకాలంకారః। అస్మిన్సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్-`జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ' ఇతి లక్షణాత్ ।। 3.1 ।।

సంప్రతి క్షామతాఖ్యం గర్భలక్షణం వర్ణయతి-

శరీరసాదాదసమగ్రభూషణా ముఖేన సాలక్ష్యత లోధ్రపాణ్డునా ।

తనుప్రకాశేన విచేయతారకా ప్రభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ ।। 3.2 ।।

శరీరేతి।। శరీరస్య సాదాత్ కార్శ్యాదసమగ్రభూషణా పరిమితాభరణా లోధ్రపుష్పవత్ పాణ్డునా ముఖేనోపలక్షితా సా సుదక్షిణా। విచేయా మృగ్యాస్తారకా యస్యాం సా తథోక్తా। విరలనక్షత్రేత్యర్థః। తనుప్రకాశేనాల్పకాన్తినా శశినోపలక్షితేషదసమాప్తప్రభాతా ప్రభాతకల్పా। ప్రభాతాదీషదూనేత్యర్థః। `తసిలాదిష్వా కృత్వసుచః'(పా.6।3।35) ఇతి `ప్రభాత'శబ్దస్య పుంవద్భావః। శర్వరీ రాత్రిరివ। అలక్ష్యత। శరీరసాదాదిగర్భలక్షణమాహ వాగ్భటః(అ.హృ.శా1।50)-`క్షామతా గరిమా కుక్షేర్మూర్చ్ఛా ఛర్దిరరోచకమ్। జృమ్భా ప్రసేకః సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశనమ్।।' ఇతి ।। 3.2 ।।

దోహదలక్షణే మృద్భక్షణే హేత్వన్తరముత్ప్రేక్షతే-

తదాననం మృత్సురభి క్షితీశ్వరో రహస్యుపాఘ్రాయ న తృప్తిమాయయౌ ।

కరీవ సిక్తం పృషతైః పయోముచాం శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలమ్ ।। 3.3 ।।

తదితి।। క్షితీశ్వరో రహసి మృత్సురభి మృదా సుగన్ధి తస్యా ఆననం తదాననం సుదక్షిణాముఖముపాఘ్రాయ తృప్తిం నాయయౌ। కః కమివ? శుచివ్యపాయే గ్రీష్మావసానే। `శుచి శుద్ధేఽనుపహతే శృఙ్గారాషాఢయోః సితే। గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యాదుపధాశుద్ధమన్త్రిణీ।।' ఇతి విశ్వః। పయోముచాం మేఘానాం పృషతైర్బిన్దుభిః। `పృషన్తి బిన్దుపృషతాః' ఇత్యమరః। సిక్తముక్షితం వనరాజ్యాః పల్వలముపాఘ్రాయ కరీ గజ ఇవ ।

అత్ర కరివనరాజిపల్వలానాం కాన్తకామినీవదనసమాధిరనుసంధేయః। గర్భిణీనాం మృద్భక్షణం లోకప్రసిద్ధమేవ। ఏతేన దోహదాఖ్యం గర్భలక్షణముచ్యతే ॥ 3.3 ॥

దివం మరుత్వానివ భోక్ష్యతే భువం దిగ విశ్రాన్తరథో హి తత్సుతః ।

అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే మనో బవన్ధాన్యరసాన్విలఙ్ఘ్య సా ॥ 3.4 ॥

దివమితి॥ హి యస్మాద్దిగన్తవిశ్రాన్తరథశ్చక్రవర్తీ తస్యాః సుతస్తత్సుతః। మరుత్వానిన్ద్రః। `ఇన్ద్రో మరుత్వాన్మఘవా' ఇత్యమరః। దివం స్వర్గమివ। భువం భోక్ష్యతే। `భుజోఽనవనే'(పా.1।3।36)ఇత్యాత్మనేపదమ్। అతః ప్రథమం సా సుదక్షిణా తథా మృద్రూపే। అభిలష్యత ఇత్యభిలాషో భోగ్యవస్తు। కర్మణి ఘఞ్ప్రత్యయః। రస్యన్తే స్వాద్యన్తవిధే భూవికారే ఇతి రసా భోగ్యార్థాః। అన్యే చ తే రసాశ్చ తాన్విలఙ్ఘ్య విహాయ మనో బబన్ధ। విదధావిత్యర్థః। దోహదహేతుకస్య మృద్భక్షణస్య పుత్రభూభోగసూచనార్థత్వముత్ప్రేక్షతే ॥ 3.4 ॥

న మే హ్రియా శంసతి కించిదీప్సితం స్పృహావతీ వస్తుషు కేషు మాగధీ ।

ఇతి స్మ పృచ్ఛత్యనువేలమాదృతః ప్రియాసఖీరుత్తరకోసలేశ్వరః ॥ 3.5 ॥

నేతి॥ మగధస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ మాగధీ సుదక్షిణా। `వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్'... `వ్యఙ్మగధకలిఙ్గసూరమసాదణ్'(పా.4।1।170)ఇత్యణ్ప్రత్యయః। హ్రియా కించిత్కిమపీప్సితమిష్టం మే మహ్యం న శంసతి నాచష్టే। కేషు వస్తుషు స్పృహావతీత్యనువేలమనుక్షణమాదృత ఆదృతవాన్। కర్తరి క్తః। `ఆదృతౌ సాదరార్చితౌ' ఇత్యమరః। ప్రియాయాః సఖీః సహచరీరుత్తరకోసలేశ్వరో దిలీపః పృచ్ఛతి స్మ పప్రచ్ఛ। `లట్ స్మే'(పా.3।2।118) ఇత్యనేన భూతార్థే లట్। సఖీనాం విశ్రమ్భభూమిత్వాదితి భావః ॥ 3.5 ॥

ఉపేత్య సా దోహదదుఃఖశీలతాం యదేవ వవ్రే తదపశ్యదాహృతమ్ ।

న హీష్టమస్య త్రిదివేఽపి భూపతేరభూదనాసాద్యమధిజ్యధన్వనః ॥ 3.6 ॥

ఉపేత్యేతి॥ దోహదం గర్భిణీమనోరథః। `దోహదం దౌర్హృదం శ్రద్ధా లాలసం చ సమం స్మృతమ్' ఇతి హలాయుధః। సా సుదక్షిణా దోహదేన గర్భిణీమనోరథేన దుఃఖశీలతాం దుఃఖస్వభావతాముపేత్య ప్రాప్య యద్వస్తు వవ్ర ఆచకాఙ్క్ష తదాహృతమానీతమ్। భర్త్రేతి శేషః। అపశ్యదేవ। అలభతేత్యర్థః। కుతః? హి యస్మాదస్య భూపతేస్త్రిదివేఽపి స్వర్గేఽపీష్టం వస్త్వనాసాద్యమనవాప్యం నాభూత్। కిం యాఞ్చయా? నేత్యాహ-అధిజ్యధన్వన ఇతి। న హి వీరపత్నీనామలభ్యాం నామ కించిదస్తీతి భావః। అత్ర వాగ్భటః (అ.హృ.శా।1।52)`పాదశోఫో విదాహోఽన్తే శ్రద్ధా చ వివధాత్మికా'ఇతి। ఏతఞ్చ పత్నీమనోరథపూరణాకరణే దృష్టదోషసంభవాత్,న తు రాజ్ఞః ప్రీతిలౌల్యాత్। తదుక్తమ్(అ.హృ.శా.1।53)-

`దేయమప్యహితం తస్యై హితాయ హితమల్పకమ్। శ్రద్ధావిఘాతే గర్భస్య వికృతిశ్చ్యుతిరేవ వా'।। అన్యత్ర చ-`దోహదస్యాప్రదానేన గర్భో దోషమవాప్నుయాత్' ఇతి ।। 3.6 ।।

క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం ప్రచీయమానావయవా రరాజ సా ।

పురాణపత్రాపగమాదనన్తరం లతేవ సంనద్ధమనోజ్ఞపల్లవా ।। 3.7 ।।

క్రమేణేతి।। సా సుదక్షిణా క్రమేణ దోహదవ్యథాం చ నిస్తీర్య ప్రచీయమానావయవా పుష్యమాణావయవా సతీ। పురాణపత్రాణామపగమాన్నాశాదనన్తరం సంనద్ధాః సంజాతాః ప్రత్యగ్రత్వాన్మనోజ్ఞాః పల్లవా యస్యాః సా లతేవ। రరాజ ।। 3.7 ।।

లక్షణాన్తరం వర్ణయతి-

దినేషు గచ్ఛత్సు నితాన్తపీవరం తదీయమానీలముఖం స్తనద్వయమ్ ।

తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః సుజాతయోః పఙ్కజకోశయోః శ్రియమ్ ।। 3.8 ।।

దినేష్వితి।। దినేషు దోహదదివసేషు గచ్ఛత్సు సత్సు నితాన్తపీవరమతిస్థూలమ్। ఆ సమన్తాన్నీలే ముఖే చూచుకే యస్య తత్। తదీయం స్తనద్వయమ్। భ్రమరైరభిలీనయోరభివ్యాప్తయోః సుజాతయోః సున్దరయోః పఙ్కజకోశయోః పద్మముకులయోః శ్రియం తిరశ్చకార। అత్ర వాగ్భటః(అ.హృ.శా 1।51)-`అమ్లేష్టతా స్తనౌ పీనౌ శ్వేతాన్తౌ కృష్ణచూచుకౌ' ఇతి ।। 3.8 ।।

నిధానగర్భామివ సాగరామ్బరాం శమీమివాభ్యన్తరలీనపావకామ్ ।

నదీమివాన్తఃసలిలాం సరస్వతీం నృపః ససత్త్వాం మహిషీమమన్యత ।। 3.9 ।।

నిధానేతి।। నృపః ససత్త్వామాపన్నసత్త్వామ్। గర్భిణీమిత్యర్థః। `ఆపన్నసత్త్వా స్యాద్గుర్విణ్యన్తర్వత్నీ చ గర్భిణీ' ఇత్యమరః। మహిషీమ్। నిధానం నిధిర్గర్భే యస్యాస్తాం సాగరామ్బరాం సముద్రవసనామ్। భూమిమివేత్యర్థః;`భూతధాత్రీ రత్నగర్భా విపులా సాగరామ్బరా' ఇతి కోశః। అభ్యన్తరే లీనః పావకో యస్యాస్తాం శమీమివ। శమీతరౌ వహ్నిరస్తీత్యత్ర లిఙ్గం-శమీగర్భాదగ్నిం మథ్నన్తీతి। అన్తః సలిలామన్తర్గతజలాం సరస్వతీం నదీమివ। అమన్యత। ఏతేన గర్భస్య భాగ్యవత్త్వ-తేజస్విత్వ-పావనత్వాని వివక్షితాని ।। 3.9 ।।

ప్రియానురాగస్య మనః సమున్నతేర్భుజార్జితానాం చ దిగన్తసంపదామ్ ।

యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రియా ధృతేశ్చ ధీరః సదృశీర్వ్యధత్త సః ।। 3.10 ।।

ప్రియేతి।। ధీరః స రాజా ప్రియాయామనురాగస్య స్నేహస్య । మనసః సమున్నతేరౌదార్యస్య। భుజేన భుజబలేన కరేణ వాఽర్జితానామ్,న తు వాణిజ్యాదినా। దిగన్తేషు సంపదామ్। ధృతేః పుత్రో మే భవిష్యతీతి సంతోషస్య చ,`ధృతిర్యోగాన్తరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు' ఇతి విశ్వః। సదృశీరనురూపాః। పుమాన్ సూయతేఽనేనేతి

పుంసవనమ్। తదాదిర్యాసాం తాః క్రియా యథాక్రమం క్రమమనతిక్రమ్య వ్యధత్త కృతవాన్। `ఆది'- శబ్దేనానవలోభనసీమన్తోన్నయనే గృహ్యేతే। అత్ర మాసి ద్వితీయే తృతీయే వా పుంసవనమ్। `యదహః పుంసా నక్షత్రేణ చన్ద్రమా యుక్తః స్యాత్' (1।16।3) ఇతి పారస్కరః। `చతుర్థేఽనవలోభనమ్'(1।14) ఇత్యాశ్వలాయనః । `షష్ఠేఽష్టమే వా సీమన్తోన్నయనం' (ఆచార.11) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః ।। 3.10 ।।

సురేన్ద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవాత్ప్రయత్నముక్తాసనయా గృహాగతః ।

తయోపచారాఞ్జలిఖిన్నహస్తయా ననన్ద పారిప్లవనేత్రయా నృపః ।। 3.11 ।।

సురేన్ద్రేతి।। గృహాగతో నృపః సురేన్ద్రాణాం లోకపాలానాం మాత్రాభిరంశైరాశ్రితస్యానుప్రవిష్టస్య గర్భస్య గౌరవాద్భారాత్ ప్రయత్నేన ముక్తాసనయా। ఆసనాదుత్థితయేత్యర్థః। ఉపచారస్యాఞ్జలావఞ్జలికరణే ఖిన్నహస్తయా పారిప్లవనేత్రయా తరలాక్ష్యా। `చఞ్చలం తరలం చైవ పారిప్లవపరిప్లవే' ఇత్యమరః। తయా సుదక్షిణయా ననన్ద। `సురేన్ద్రమాత్రాశ్రిత-' ఇత్యత్ర మనుః(5।96)- `అష్టాభిశ్చ సురేన్ద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః' ఇతి ।। 11 ।।

కుమారభృత్యాకుశలైరనుష్ఠితే భిషగ్భిరాప్తైరథ గర్భభర్మణి ।

పతిః ప్రతీతః ప్రసవోన్ముఖీం ప్రియాం దదర్శ కాలే దివమభ్రితామివ ।। 3.12 ।।

కుమారేతి।। అథ । కుమారభృత్యా బాలచికిత్సా। `సంజ్ఞాయాం సమజనిషద-' (పా.3।3।99) ఇత్యాదినా క్యప్। తస్యాం కుశలైః కృతిభిః। `కృతీ కృశలః'ఇత్యమరః। ఆప్తైర్హితైర్భిషగ్భిర్వైద్యైః। `భిషగ్వైద్యౌ చికిత్సకౌ' ఇత్యమరః। గర్భస్య భర్మణి భరణే। `భరణే పోషణే భర్మ' ఇతి హైమః। `భృతిర్భర్మ' ఇతి శాశ్వతః। మృఞో మనిన్ప్రత్యయః। `గర్భకర్మణి'ఇతి పాఠే గర్భాధానప్రతీతావౌచిత్యభఙ్గః। అనుష్ఠితే కృతే సతి। కాలే దశమే మాసి। అన్యత్ర,గ్రీష్మావసానే। ప్రసవస్య గర్భమోవనస్యోన్ముఖీమ్। ఆసన్నప్రసవామిత్యర్థః। `స్యాదుత్పాదే ఫలే పుష్పే ప్రసవో గర్భమోచనే' ఇత్యమరః। ప్రియాం భార్యామ్। అభ్రాణ్యస్యాః సంజాతాన్యభ్రితా తామ్। `తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్'(పా.5।2।36)ఇతీతచ్ప్రత్యయః। దివమివ। పతిర్భర్తా ప్రతీతో హృష్టః సన్। `దివః ఖ్యాతే హృష్టే ప్రతీతః' ఇత్యమరః। దదర్శ దృష్టవాన్।। 3.12 ।।

గ్రహైస్తతః పఞ్చభిరుఞ్చసంశ్రయైరసూర్యగైః సూచితభాగ్యసంపదమ్ ।

అసూత పుత్రం సమయే శచీసమా త్రిసాధనా శక్తిరివార్థమక్షయమ్ ।। 3.13 ।।

గ్రహైరితి।। తతః శచ్యేన్ద్రాణ్యా సమా। `పులోమజా శచీన్ద్రాణీ' ఇత్యమరః। సా సుదక్షిణా సమయే ప్రసూతికాలే సతి। దశమే మాసీత్యర్థః। `దశమే మాసి జాయతే' ఇతి శ్రుతిః। ఉచ్ఛ్రసంశ్రయైరుఞ్చసంస్థైస్తుఙ్గస్థానగైరసూర్యగైరనస్తమితైః కైశ్చిద్యథాసంభవం

పఞ్చభిర్గ్రహైః సూచితా భాగ్యసంపద్యస్య తం పుత్రమ్। త్రీణి ప్రభావమన్త్రోత్సాహాత్మకాని సాధనాన్యుత్పాదకాని యస్యాః సా త్రిసాధనా శక్తిః। `శక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమన్త్రజాః' ఇత్యమరః। అక్షయమర్థమివ। అసూత। `షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' ఇత్యాత్మనేపదిషు పఠ్యతే। తస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙ్। అత్రేదమనుసంధేయమ్-`అజవృషభమృగాఙ్గనాకులీరా ఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుఙ్గాః। దశశిఖిమనుయుక్తిథీన్ద్రియాంశైస్త్రినవకవింశతిభిశ్చ తేఽస్తనీచాః।।'(బృ.జా.) ఇతి। సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహాణాం మేషవృషభాదయో రాశయః శ్లోకోక్తక్రమవిశిష్టా ఉఞ్చస్థానాని। స్వస్వతుఙ్గాపేక్షయా సప్తమస్థస్థానాని చ నీచాని। తత్రోఞ్చేష్వపి దశమాదయో రాశిత్రింశాంశా యథాక్రమముఞ్చేషు పరమోఞ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః। అత్రాంశస్త్రింశో భాగః। యథాహ నారదః-`త్రింశద్భాగాత్మకం లగ్నమ్' ఇతి। సూర్యప్రత్యాసత్తిర్గ్రహాణామస్తమయో నామ్। తదుక్తం లఘుజాతకే-`రవిణాస్తమయో యోగో వియోగస్తూదయో భవేత్' ఇతి। తే చ స్వోఞ్చస్థాః ఫలాన్తి నాస్తగా నాపి నీచగాః। తదుక్తం రాజమృగాఙ్కే-`స్వోఞ్చే పూర్ణం స్వర్క్షకేఽర్ధం సుహృద్భే పాదం ద్విడ్భేఽల్పం శుభం ఖేచరేన్ద్రః। నీచస్థాయీ నాస్తగో వా న కించిత్పాదం నూనం స్వత్రికోణే దదాతి।।' ఇతి। తదిదమాహ కవిః-`ఉఞ్చసంశ్రయైరసూర్యగైః' ఇతి చ। ఏవం సతి యస్య జన్మకాలే పఞ్చప్రభృతయో గ్రహాః స్వోఞ్చస్థాః స ఏవ తుఙ్గో భవతి। తదుక్తం కూటస్థీయే-`సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకాశ్చ రాజానః। ఏకద్విత్రిచతుర్భిర్జాయన్తేఽతః పరం దివ్యాః।।' ఇతి। తదిదమాహ-పఞ్చభిరితి ।।3.13 ।।

దిశః ప్రసేదుర్మరుతో వవుః సుఖాః ప్రదక్షిణార్చిర్హవిరగ్నిరాదదే ।

బభూవ సర్వం శుభశంసి తత్క్షణం భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశామ్ ।।3.14 ।।

దిశ ఇతి।। తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే। `కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా' (పా.2।3।5)దిశః ప్రసేదుః ప్రసన్నా బభూవుః। మరుతో వాతాః సుఖా మనోహరా వవుః। అగ్నిః ప్రదక్షిణార్చిః సన్ హవిరాదదే స్వీచకార । ఇత్థం సర్వం శుభశంసి శుభసూచకం బభూవ। తథా హి-తాదృశాం రఘుప్రకారాణాం భవో జన్మ లోకాభ్యుదయాయ। భవతీతి శేషః। తతో దేవా అపి సంతుష్టా ఇత్యర్థః। 3.14 ।।

అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణా సుజన్మనస్తస్య నిజేన తేజసా ।

నిశీథదీపాః సహసా హతత్విషో బభూవురాలేఖ్యసమర్పితా ఇవ ।।3.15 ।।

అరిష్టేతి।। `అరిష్టం సూతికాగృహమ్' ఇత్యమరః। అరిష్టే సూతికాగృహే శయ్యాం తల్పం పరితః సర్వతః। `అభితః పరితః సమయానికషాప్రతియోగేఽపి'(వా.1422) ఇతి ద్వితీయా। విసారిణా। సుజన్మనః శోభనోత్పత్తేః। `జనుర్జననజన్మాని జనిరుత్పత్తిరుద్భవః' ఇత్యమరః। తస్య శిశోర్నిజేన నైసర్గికేణ తేజసా సహసా హతత్విషః క్షీణకాన్తయో నిశీథదీపా అర్ధరాత్రప్రదీపాః `అర్ధరాత్రనిశీథౌద్వౌ'ఇత్యమరః। ఆలేఖ్యే చిత్రే సమర్పితా ఇవ బభూవుః। `నిశీథ'శబ్దో దీపానాం ప్రభాధిక్యసంభావనార్థః।। 3.15 ।।

జనాయ శుద్ధాన్తచరాయ శంసతే కుమారజన్మామృతసంమితాక్షరమ్ ।

అదేయమాసీత్త్రయమేవ భూపతేః శశిప్రభ ఛత్రముభే చ చామరే ।। 3.16 ।।

జనాయేతి।। భూపతేర్దిలీపస్యామృతసంమితాక్షరమమృతసమానాక్షరమ్। `సరూపసమసంమితాః' ఇత్యాహ దణ్డీ। కుమారజన్మ పుత్రోత్పత్తిం శంసతే కథయతే శుద్ధాన్తచరాయాన్తఃపురచారిణే జనాయ త్రయమేవాదేయమాసీత్। కిం తత్? శశిప్రభముజ్జ్వలం ఛత్రమ్। ఉభే చామరే చ, ఛత్రాదీనాం రాజ్ఞః ప్రధానాఙ్గత్వాదితి భావః ।। 3.16 ।।

నివాతపద్మస్తిమితేన చక్షుషా నృపస్య కాన్తం పిబతః సుతాననమ్ ।

మహోదధేః పూర ఇవేన్దుదర్శనాద్గురుః ప్రహర్షః ప్రబభూవ నాత్మని ।। 3.17 ।।

నివాతేతి।। నివాతో నిర్వాతప్రదేశః। `నివాతావాశ్రయావాతౌ' ఇత్యమరః। తత్ర యత్పద్మం తద్వత్స్తిమితేన నిష్పన్దేన చక్షుషా నేత్రేణ కాన్తం సున్దరం సుతాననం పుత్రముఖం పిబతస్తృష్ణయా పశ్యతో నృపస్య గురురుత్కటః ప్రహర్షః కర్తా ఇన్దుదర్శనాద్గురుర్మహోదధేః పూరో జలౌఘ ఇవ ఆత్మానే శరీరే న ప్రబభూవ స్థాతుం న శశాక। అన్తర్న మాతి స్మేతి యావత్। న హ్యల్పాధారేఽధికం మీయత ఇతి భావః। యద్వా,-హర్ష ఆత్మని స్వస్మిన్విషయే న ప్రబభూవ। ఆత్మానం నియన్తుం న శశాక। కింతు బహిర్నిర్జగామేత్యర్థః।। 3.17 ।।

స జాతకర్మణ్యఖిలే తపస్వినా తపోవనాదేత్య పురోధసా కృతే ।

దిలీపసూనుర్మణిరాకరోద్భవః ప్రయుక్తసంస్కార ఇవాధికం బభౌ ।। 3.18 ।।

స ఇతి।। స దిలీపసూనుః। సపస్వినా పురోధసా పురోహితేన। `పురోధాస్తు పురోహితః' ఇత్యమరః। వసిష్ఠేన। తపస్విత్వాత్తదనుష్ఠితం కర్మ సవీర్యం స్యాదితి భావః। తపోవనాదేత్యాగత్య। అఖిలే సమగ్రే జాతకర్మణి జాతస్య కర్తవ్యసంస్కారవిశేషే కృతే సతి। ప్రయుక్తః సంస్కారః శాణోల్లేఖనాదిర్యస్య స తథోక్తః। ఆకరోద్భవః ఖనిప్రభవః। `ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాత్' ఇత్యమరః। మణిరివ। అధికం బభౌ। వసిష్ఠమన్త్రప్రభావాత్తేజిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః। అత్ర మనుః (2।29)-`ప్రాఙ్నాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మ విధీయతే' ఇతి ।। 3.18 ।।

సుఖశ్రవా మఙ్గలతూర్యనిస్వనాః ప్రమోదనృత్త్యైః సహ వారయోషితామ్ ।

న కేవలం సద్మని మాగధీపతేః పథి వ్యజృమ్భన్త దివౌకసామపి ।। 3.19 ।।

సుఖశ్రవా ఇతి।। సుఖః సుఖకరః శ్రవః శ్రవణం యేషాం తే సుఖశ్రవాః। శ్రుతిసుఖా ఇత్యర్థః। మఙ్గలతూర్యనిస్వనా మఙ్గలవాద్యధ్వనయో వారయోషితాం వేశ్యానామ్। `వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవా' ఇత్యమరః। ప్రమోదనృత్త్యైర్హర్షనర్తనైః సహ మాగధీపతేర్దిలీపస్య సద్మని కేవలం గృహ ఏవ న వ్యజృమ్భన్త,కింతు ద్యౌరోకో యేషాం తే దివౌకసో దేవాః।

పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః,తేషాం పథ్యాఽఽకాశేఽపి వ్యజృమ్భన్త। తస్య దేవాంశత్వాద్దేవోపకారిత్వాచ్చ దేవదున్దుభయోఽపి నేదురితి భావః।। 3.19 ।।

న సంయతస్తస్య బభూవ రక్షితుర్విసర్జయేద్యం సుతజన్మహర్షితః ।

ఋణాభిధానాత్స్వయమేవ కేవలం తదా పితౄణాం ముముచే స బన్ధనాత్ ।। 3.20 ।।

నేతి।। రక్షితుః సమ్యక్పాలనశీలస్య తస్య దిలీపస్య। అత ఏవ చౌరాద్యభావాత్। సంయతో బద్ధో న బభూవ నాస్తి స్మ। కిం తేనాత ఆహ-విసర్జయేదితి।। సుతజన్మ హర్షితస్తోషితః సన్। యం బద్ధం విసర్జయేద్విమోచయేత్। కిన్తు స రాజా తదా పితౄణామృణాభిధానాద్బాన్ధనాత్ కేవలమేకం యథా తథా। స్వయమేవ। ఏక ఏవేత్యర్థః। `కేవలః కృత్స్న ఏకశ్చ కేవలశ్చావధీరితః' ఇతి శాశ్వతః। ముముచే। కర్మకర్తరి లిట్। స్వయమేవ ముక్త ఇత్యర్థః। అస్మిన్నర్థే-`ఏష వా అనృణో యః పుత్రీ' ఇతి శ్రుతిః ప్రమాణమ్ ।। 3.20 ।।

శ్రుతస్య యాయాదయమన్తమర్భకస్తథా పరేషాం యుధి చేతి పార్థివః ।

అవేక్ష్య ధాతోర్గమనార్థమర్థవిచ్చకార నామ్నా రఘుమాత్మసంభవమ్ ।। 3.21 ।।

శ్రుతస్యేతి।। అర్థవిచ్ఛబ్దార్థజ్ఞః పార్థివః పృథివీశ్వరో దిలీపః। అయమర్భకో బాలకః శ్రుతస్య శాస్త్రస్యాన్తం పారం యాయాత్। తథా యుధి పరేషాం శత్రూణామన్తం పారం చ యాయాత్। యాతుం శక్నుయాదిత్యర్థః। `శకి లిఙ్ చ'(పా.3।3।172)ఇతి శక్యార్థే లింఙ్। ఇతి హేతోర్ధాతోః `అధివధిలధి గత్యర్థాః' ఇతి లధిధాతోర్గమనాఖ్యమర్థమర్థవిత్త్వాదవేక్ష్యాలోచ్య। ఆత్మసంభవం పుత్రం నామ్నా రఘుం చకార। `లఙ్ఘేవం హ్యోర్నలోపశ్చ'(వా.4798) ఇత్యప్రత్యయే `బలమూలలఘ్వలమఙ్గులీనాం వా లో రత్వమాపద్యతే'(ఉ.సూ.29) ఇతి వైకల్పికే రేఫాదేశే రఘురితి రూపం సిద్ధమ్। అత్ర శఙ్ఖః-`ఆశౌచే తు వ్యతిక్రాన్తే నామకర్మ విధీయతే' ఇతి ।। 3.21 ।।

పితుః ప్రయత్నాత్స సమగ్రసంపదః శుభైః శరీరావయవైర్దినే దినే ।

పుపోష వృద్ధిం హరిదశ్వదీధితేరనుప్రవేశాదివ బాలచన్ద్రమాః ।। 3.22 ।।

పితురితి।। స రఘుః సమగ్రసంపదః పూర్ణలక్ష్మీకస్య పితుర్దిలీపస్య ప్రయత్నాచ్ఛుభైర్మనోహరైః శరీరావయవైః। హరిదశ్వదీధితేః సూర్యస్య రశ్మేః। `భాస్వద్వివస్వత్సప్తాశ్వహరిదశ్వోష్ణరశ్మయః' ఇత్యమరః। అనుప్రవేశాద్బాలచన్ద్రమా ఇవ। దినే దినే ప్రతిదినమ్। `నిత్యవీప్సయోః'(పా.8।1।4) ఇతి ద్విర్వచనమ్। వృద్ధిం పుపోష। అత్ర వరాహసంహితావచనమ్-`సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్చ్ఛితాస్తమోనైశమ్। క్షపయన్తి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మన్దిరస్యాన్తః।।' ఇతి ।। 3.22 ।।

ఉమావృషాఙ్కౌ శరజన్మనా యథా యథా జయన్తేన శచీపురందరౌ ।

తథా నృపః సా చ సుతేన మాగధీ ననన్దతుస్తత్సదృశేన తత్సమౌ ।। 3.23 ।।

ఉమేతి।। ఉమావృషాఙ్కౌ పార్వతీ-వృషభధ్వజౌ శరజన్మనా కార్తికేయేన। `కార్తికేయో మహాసేనః శరజన్మా షడాననః' ఇత్యమరః। యథా ననన్దతుః। శచీపురందరౌ జయన్తేన జయన్తాఖ్యేన సుతేన। `జయన్తః పాకశాసనిః' ఇత్యమరః। యథా ననన్దతుః। తథా తత్సమౌ తాభ్యాముమాన్వృషాఙ్కాభ్యాం శచీ-పురందరాభ్యాం చ సమౌ సమానౌ సా మాగధీ నృపశ్చ తత్సదృశేన తాభ్యాం కుమార-జయన్తాభ్యాం సదృశేన సుతేన ననన్దతుః। మాగధీ ప్రగ్వ్యాఖ్యాతా ।।3.23 ।।

రథాఙ్గనామ్నోరివ భావబన్ధనం బభూవ యత్ప్రేమ పరస్పరాశ్రయమ్ ।

విభక్తమప్యేకసుతేన తత్తయోః పరస్పరస్యోపరి పయచీయత ।।3.24 ।।

రథాఙ్గేతి।। రథాఙ్గనామ్నీ చ రథాఙ్గనామా చ రథాఙ్గనామానో చక్రవాకౌ। `పుమాన్స్త్రియా'(పా.1।2।67)ఇత్యేకశేషః। తయోరివ తయోర్దపత్యోర్భావబన్ధనం హృదయాకర్షకం పరస్పరాశ్రయమన్యోన్యవిషయం యత్ప్రేమ బభూవ తదేకేన కేవలేన తాభ్యామన్యేన వా। `ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః' ఇత్యమరః। సుతేన విభక్తమపి కృతవిభాగమపి పరస్పరస్యోపరి పర్యచీయత వవృధే। కర్మకర్తరి లిట్। అకృత్రిమత్వాత్స్వయమేవోపచితమిత్యర్థః। యదేకాధారం వస్తు తదాధారద్వయే విభజ్యమానం హీయతే। అత్ర తు తయోః ప్రాగేకైకకర్తృకమేకైకవిషయం ప్రేమ సంప్రతి ద్వితీయవిషయలామేఽపి నాహీయత,ప్రత్యుతోపచితమేవాభూదితి భావః ।।3.24 ।।

ఉవాచ ధాత్ర్యా ప్రథమోదితం వచో యయౌ తదీయామవలమ్బ్య చాఙ్గులిమ్ ।

అభూఞ్చ నమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయా పితుర్ముదం తేన తతాన సోఽర్భకః ।।3.25 ।।

ఉవాచేతి।। సోఽర్భకః శిశుః। `పోతః పాకోఽర్భకో డిమ్భః పృథుకః శావకః శిశుః' ఇత్యమరః। ధాత్ర్యోపమాత్రా। `ధాత్రీజనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృషు' ఇతి విశ్వః। ప్రథమముదితముపదిష్టం వచ ఉవాచ। తదీయామఙ్గులిమవలమ్బ్య యయౌ చ। ప్రణిపాతస్య శిక్షయోపదేశేన నమ్రోఽభూఞ్చ। ఇతి యత్తేన పితుర్ముదం తతాన ।।3.25 ।।

తమఙ్కమారోప్య శరీరయోగజైః సుఖైర్నిషిఞ్చన్తమివామృతం త్వచి ।

ఉపాన్తసంమీలితలోచనో నృపశ్చిరాత్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయౌ ।।3.26 ।।

తమితి।। శరీరయోగజైః సుఖైస్త్వచి త్వగిన్ద్రియేఽమృతం నిషిఞ్చన్తం వర్షన్తమివ తం పుత్రమఙ్కమారోప్య ముదావిర్భావాదుపాన్తయోః ప్రాన్తయోః సంమీలితలోచనః సన్। నృపశ్చిరాత్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయౌ। రసః స్వాదః।। 3.26 ।।

అమంస్త చానేన పరార్ధ్యజన్మనా స్థితేరభేత్తా స్థితిమన్తమన్వయమ్ ।

స్వమూర్తిభేదేన గుణాగ్ర్యవర్తినా పతిః ప్రజానామివ సర్గమాత్మనః ।।3.27 ।।

అమంస్తేతి।। స్థితేరభేత్తా మర్యాదాపాలకః స నృపః పరార్ధ్యజన్మనోత్కృష్టజన్మనాఽనేన రఘుణాఽన్వయం వంశమ్। ప్రజానాం పతిర్బ్రహ్మా। గుణాః సత్త్వాదయః। తేష్వగ్ర్యేణ ముఖ్యేన సత్త్వేన వర్తతే వ్యాప్రియత ఇతి గుణాగ్ర్యవర్తీ। తేన స్వస్య మూర్తిభేదేనావతారవిశేషేణ విష్ణునాఽఽత్మనః సర్గం సృష్టిమివ। స్థితిమన్తం ప్రతిష్ఠావన్తమమంస్త మన్యతే స్మ। మన్యతేరనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః। అత్రోపమానోపమేయయోరితరేతరవిశేషణానీతరేతరత్ర యోజ్యాని। తత్ర రఘుపక్షే,- గుణా విద్యావినయాదయః। `గుణోఽప్రధానే రూపాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే। స్తమ్బే సత్త్వాదిసంధ్యాదివిద్యాదిహరితాదిషు।।' ఇతి విశ్వః। శేషం సుగమమ్ ।। 3.27 ।।

స వృత్తచూలశ్చలకాకపక్షకైరమాత్యపుత్రైః సవయోభిరన్వితః ।

లిపేర్యథావద్గ్రహణేన వాఙ్మయం నదీముఖేనేవ సముద్రమావిశత్ ।। 3.28 ।।

స ఇతి।। `చూడాకర్మ ద్విజాతీనాం సర్వేషామేవ ధర్మతః। ప్రథమేఽబ్దే తృతీయే వా కర్తవ్యం శ్రుతిచోదనాత్।।' (2।34) ఇతి మనుస్మరణాత్తృతీయే వర్షే వృత్తచూలో నిష్పన్నచూడాకర్మా సన్। డలయోరభేదః। స రఘుః। `ప్రాప్తే తు పఞ్చమే వర్షే విద్యారమ్భం చ కారయేత్' ఇతి వచనాత్పఞ్చమే వర్షే చలకాకపక్షకైశ్చఞ్చలశిఖణ్డకైః। `బాలానాం తు శిఖా ప్రోక్తా కాకపక్షః శిఖణ్డకః' ఇతి హలాయుధః। సవయోభిః స్నిగ్ధైః। `వయస్యః స్నిగ్ధః సవయాః' ఇత్యమరః। అమాత్యపుత్రైరన్వితః సన్। లిపేః పఞ్చాశద్వర్ణాత్మికాయా మాతృకాయా యథావద్గ్రహణేన సమ్యగ్బోధేనోపాయభూతేన వాఙ్మయం శబ్దజాతమ్। నద్యాముఖం ద్వారమ్। `ముఖం తు వదనే ముఖ్యారమ్భే ద్వారాభ్యుపాయయోః' ఇతి యాదవః। తేన కశ్చిన్మకరాదిః సముద్రమివ। ఆవిశత్ ప్రవిష్టః। జ్ఞాతవానిత్యర్థః।। 3.28 ।।

అథోపనీతం విధివద్విపశ్చితో వినిన్యురేనం గురవో గురుప్రియమ్ ।

అవన్ధ్యయత్నాశ్చ బభూవురత్ర తే క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి ।। 3.29 ।।

అథేతి।। `గర్భాష్టమేఽబ్దే కుర్వీత బ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్। గర్భాదేకాదశే రాజ్ఞో గర్భాఞ్చ ద్వాదశే విశః।।' (2।36) ఇతి మనుస్మరణాత్। అథ గర్భైకాదశేఽబ్దే విధివదుపనీతం గురుప్రియమేనం రఘుం విపశ్చితో విద్వాంసో గురవో వినిన్యుః శిక్షితవన్తః। తే గురవోఽత్రాస్మిన్రఘౌ అవన్ధ్యయత్నాశ్చ బభూవుః। తథా హి-క్రియా శిక్షా। `క్రియా తు నిష్కృతౌ శిక్షాచికిత్సోపాయకర్మసు' ఇతి యాదవః। వస్తుని పాత్రభూత ఉపహితా ప్రయుక్తా ప్రసీదతి ఫలతి। `క్రియా హి ద్రవ్యం వినయతి నాద్రవ్యమ్' ఇతి కౌటిల్యః ।। 3.29 ।।

ధియః సమగ్రైః స గుణైరుదారధీః క్రమాఞ్చతస్రశ్చతురర్ణవోపమాః ।

తతార విద్యాః పవనాతిపాతిభిర్దిశో హరిద్భిర్హరితామివేశ్వరః ।। 3.30 ।।

ధియ ఇతి।। అత్ర కామన్దకః-`శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా। ఊహాపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణాః।।' ఇతి। `ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దణ్డనీతిశ్చ శాశ్వతీ। ఏతా విద్యాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవః।।' ఇతి చ। ఉదారధీరుత్కృష్టబుద్ధిః స రఘుః సమగ్రైర్ధియో గుణైః। చత్వారోఽర్ణవా ఉపమా యాసాం తాశ్చతురర్ణవోపమాః। `తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ' (పా.2।1।41) ఇత్యుత్తరపదసమాసః। చతస్రో విద్యాః। హరితాం దిశామీశ్వరః సూర్యః పవనాతిపాతిభిర్హరిద్భిర్నిజాశ్వైః। `హరిత్కకుభి వర్ణే చ తృణవాజివిశేషయోః' ఇతి విశ్వః। చతస్రో దిశ ఇవ। క్రమాత్తతార। చతురర్ణవోపమత్వం దిశామపి ద్రష్టవ్యమ్ ।। 3.30 ।।

త్వచం స మేధ్యాం పరిధాయ రౌరవీమశిక్షతాస్త్రం పితురేవ మన్త్రవత్ ।

న కేవలం తద్గురురేకపార్థివః క్షితావభూదేకధనుర్ధరోఽపి సః ।। 3.31 ।।

త్వచమితి।। స రఘుః। `కార్ష్ణరౌరవబాస్తాని చర్మాణి బ్రహ్మచారిణః। వసీరన్నానుపూర్వ్యేణ శాణక్షౌమాదికాని చ।।' (2।41) ఇతి మనుస్మరణాన్మేధ్యాం శుద్ధాం రౌరవీం రురుసంబన్ధినీమ్। `రురుర్మహాకృష్ణసారః' ఇతి యాదవః। త్వచం చర్మ పరిధాయ వసిత్వా మన్త్రవత్ సమన్త్రకమస్త్రమాగ్నేయాదికం పితురేవోపాధ్యాయాదశిక్షతాఽభ్యస్తవాన్। `ఆఖ్యాతోపయోగే'(పా.1429) ఇత్యపాదానసంజ్ఞా। పితురేవేత్యవధారణముపపాదయతి-నేతి।। తద్గురురేకోఽద్వితీయః పార్థివః కేవలం పృథివీశ్వర ఏవ నాభూత్,కింతు క్షితౌ స దిలీప ఏకో ధనుర్ధరోఽప్యభూత్ ।। 3.31 ।।

మహోక్షతాం వత్సతరః స్పృశన్నివ ద్విపేన్ద్రభావం కలభః శ్రయన్నివ ।

రఘుః క్రమాద్యౌవనభిన్నశైశవః పుపోష గామ్భీర్యమనోహరం వపుః ।। 3.32 ।।

మహోక్షతామితి।। రఘుః క్రమాద్యౌవనేన భిన్నశైశవో నిరస్తశిశుభావః సన్। మహానుక్షా మహోక్షో మహర్షభః। `అచతుర-' (పా.5।4।77) ఆదిసూత్రేణ నిపాతనాదకారాన్తత్వమ్,తస్య భావస్తత్తా। తాం స్పృశన్గచ్ఛన్ వత్సతరో దమ్య ఇవ।`దమ్యవత్సతరౌ సమౌ' ఇత్యమరః। ద్విపేన్ద్రభావం మహాగజత్వం శ్రయన్వ్రజన్ కలభః కరిపోత ఇవ। గామ్భీర్యేణాచాపలేన మనోహరం వపుః పుపోష।। 3.32 ।।

అథాస్య గోదానవిధేరనన్తరం వివాహదీక్షాం నిరవర్తయద్గురుః ।

నరేన్ద్రకన్యాస్తమవాప్య సత్పతిం తమోనుదం దక్షసుతా ఇవాబభుః ।। 3.33 ।।

అథేతి।। `గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః। స్త్రీ తు స్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపి।। పుంస్త్రియోః స్వర్గవజ్రామ్బురశ్మిదృగ్బాణలోమసు।।' ఇతి కేశవః। గావో లోమాని కేశా దీయన్తే ఖణ్డ్యన్తేఽస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాన్తాఖ్యం కర్మోచ్యతే। తదుక్తం మనునా(2।65)-`కేశాన్తః షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య

విధీయతే। రాజన్యబన్ధోర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తతః॥' ఇతి। అథ గురుః పితా। `గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యౌ' ఇత్యమరః। అస్య గోదానవిధేరనన్తరం వివాహదీక్షాం నిరవర్తయత్। కృతవానిత్యర్థః। అథ నరేన్ద్రకన్యాస్తం రఘుమ్। దక్షస్య సుతా రోహిణ్యాదయస్తమోనుదం చన్ద్రమివ। `తమోనుదోఽగ్నిచన్ద్రార్కాః' ఇతి విశ్వః। సత్పతిమవాప్యాబభుః। రఘురపి తమోనుత్। అత్ర మనుః(3।2)-`వేదానధీత్య వేదౌ వా వేదం వాపి యథాక్రమమ్। అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యే గృహస్థాశ్రమమావిశేత్॥' ఇతి॥ 3.33 ॥

సంప్రతి యౌవరాజ్యయోగ్యతామాహ-

యువా యుగవ్యాయతబాహురంసలః కపాటవక్షాః పరిణద్ధకంధరః ।

వపుః ప్రకర్షాదజయద్గురుం రఘుస్తథాపి నీచైర్వినయాదదృశ్యత ॥ 3.34 ॥

యువతి॥ యువా। యుగో నామ ధుర్యస్కన్ధగః సచ్ఛిద్రప్రాన్తో యానాఙ్గభూతో దారువిశేషః। `యానాద్యఙ్గే యుగః పుంసి యుగం యుగ్మే కృతాదిషు' ఇత్యమరః। యుగవద్వ్యాయతౌ దీర్ఘౌ బాహూ యస్య సః। అంసావస్య స్త ఇత్యంసలో బలవాన్। మాంసలశ్చేతి వృత్తికారః। `బలవాన్మాంసలోంఽసలః' ఇత్యమరః। `వత్సాంసాభ్యాం కామబలే'(పా.5।2।98) ఇతి లచ్ప్రత్యయః। కపాటవక్షాః పరిణద్ధకంధరో విశాలగ్రీవః। `పరిణాహో విశాలతా' ఇత్యమరః। రఘుర్వపుషః ప్రకర్షాదాధిక్యాద్యౌవనకృతాద్గురుం పితరమజయత్। తథాపి వినయాన్నమ్రత్వేన నీచైరల్పకోఽదృశ్యత॥ అనౌద్ధత్యం చ వివక్షితమ్॥ 3.34 ॥

తతః ప్రజానాం చిరమాత్మనా ధృతాం నితాన్తగుర్వీం లఘయిష్యతా ధురమ్ ।

నిసర్గసంస్కారవినీత ఇత్యసౌ నృపేణ చక్రే యువరాజశబ్దభాక్ ॥ 3.35 ॥

తత ఇతి॥ తత ఆత్మనా చిరం ధృతాం నితాన్తగుర్వీమ్। `వోతో గుణవచనాత్'(పా.4।1।44) ఇతి జీష్। ప్రజానాం ధురం పాలనప్రయాసం లఘయిష్యతా లఘుం కరిష్యతా। `తత్కరోతి తదాచష్టే'(గ.204) ఇతి లఘుశబ్దాణ్ణిచ్। తతో `లృటః సద్వా'(పా.3।3।18) ఇతి శతృప్రత్యయః। నృపేణ దిలీపేన। అసౌ రఘుర్నిసర్గేణ స్వభావేన సంస్కారేణ శాస్త్రాభ్యాసజనితవాసనయా చ వినీతో నమ్ర ఇతి హేతోః। యువరాజ ఇతి శబ్దం భజతీతి తథోక్తః। `భజో ణ్విః'(పా.3।2।62) ఇతి ణ్విప్రత్యయః। చక్రే కృతః। `ద్వివిధో వినయః స్వాభావికః కృత్రిమశ్చ' ఇతి కౌటిల్యః। తదుభయసంపన్నత్వాత్పుత్రం యువరాజం చకారేత్యర్థః। అత్ర కామన్దకః- `వినీయోపగ్రహాన్భృత్యైః కుర్వీత నృపతిః సుతాన్। అవినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే ॥ వినీతమౌరసం పుత్రం యౌవరాజ్యేఽభిషేచయేత్॥' ఇతి ॥ 3.35 ॥

నరేన్ద్రమూలాయతనాదనన్తరం తదాస్పదం శ్రీర్యువరాజసంజ్ఞితమ్ ।

అగచ్ఛదంశేన గుణాభిలాషిణీ నవావతారం కమలాదివోత్పలమ్ ॥ 3.36 ॥

నరేన్ద్రేతి।। గుణాన్వినయాదీన్సౌరభ్యాదీంశ్చాభిలషతీతి గుణాభిలాషిణీ శ్రీ రాజ్యలక్ష్మీః పద్మాశ్రయా చ నరేన్ద్రో దిలీప ఏవ మూలాయతనం ప్రధానస్థానం తస్మాత్। అపాదానాత్। అనన్తరం సంనిహితమ్। `యువరాజ' ఇతి సంజ్ఞాస్య సంజాతా యువరాజసంజ్ఞితమ్। తారకాదిత్వాత్ఇతచ్ప్రత్యయః। ఆత్మనః పదం స్థానమాస్పదమ్। `ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్'(పా.6।1।146) ఇతి నిపాతః। స రఘురిత్యాస్పదం తదాస్పదమ్। కమలాఇవ్చిరోత్పన్నవావతారమచిరోత్పన్నముత్పలమివ। అంశేనాగచ్ఛత్। ప్రియో హి యూని రజ్యన్త ఇతి భావః ।। 3.36 ।।

విభావసుః సారథినేవ వాయునా ఘనవ్యపాయేన గభస్తిమానివ ।

బభూవ తేనాతితరాం సుదుఃసహః కటప్రభేదేన కరీవ పార్థివః ।। 3.37 ।।

విభావసురితి।। సారథినా సహాయభూతేన। ఏతద్విశేషణముత్తరవాక్యేష్వప్యనుషఞ్జనీయమ్। వాయునా వాభావసుర్వహ్నిరివ। `సూర్యవర్హ్నీ విభావసూ' ఇత్యమరః। ఘనవ్యపాయేన శరత్సమయేన సారథినా గభస్తిమాన్ సూర్య ఇవ। కటో గణ్డః। `గణ్డః కటో మదోదానమ్' ఇత్యమరః। తస్య ప్రభేదః స్ఫుటనమ్। మదోదయ ఇత్యర్థః। తేన కరీవ। పార్థివో దిలీపః। తేన రఘుణాఽతితరామత్యన్తం సుదుఃసహః సుష్ఠ్వసహ్యో బభూవ ।। 3.37 ।।

నియుజ్య తం హోమతురంగరక్షణే ధనుర్ధరం రాజసుతైరనుద్రుతమ్ ।

అపూర్ణమేకేన శతక్రతూపమః శతం క్రతూనామపవిఘ్నమాప సః ।। 3.38 ।।

నియుజ్యేతి।। శతక్రతురిన్ద్ర ఉపమా యస్య స శతక్రతూపమః స దిలీపః। `శతం వై తుల్యా రాజపుత్రా దేవా ఆశాపాలాః' ఇత్యాదిశ్రుత్యా। రాజసుతైరనుద్రుతమనుగతం ధనుర్ధరం తం రఘుం హోమతురంగాణాం రక్షణే నియుజ్య। ఏకేన క్రతునాఽపూర్ణమేకోనం క్రతూనామశ్వమేధానాం శతమపవిఘ్నమపగతవిఘ్నం యథా తథాఽఽప ।। 3.38 ।।

తతః పరం తేన మఖాయ యజ్వనా తురంగముత్సృష్టమనర్గలం పునః ।

ధనుర్భృతామగ్రత ఏవ రక్షిణాం జహార శక్రః కిల గూఢవిగ్రహః ।। 3.39 ।।

తత ఇతి।। తతః పరమేకోనశతక్రతుప్రాప్త్యనన్తరం యజ్వనా విధినేష్టవతా తేన దిలీపేన పునః పునరపి మఖాయ మఖం కర్తుమ్। `క్రియార్థోపపదస్య-'(పా.2।3।14)ఇత్యాదినా చతుర్థీ। ఉత్సృష్టం ముక్తమనర్గలమప్రతిబన్ధమ్। అవ్యాహతస్వైరగతిమిత్యర్థః। `అపర్యావర్తయన్తోఽశ్వమనుచరన్తి' ఇత్యాపస్తమ్బస్మరణాత్। తురంగం ధనుర్భృతాం రక్షిణాం రక్షకాణామగ్రత ఏవ శక్రో గూఢవిగ్రహః సన్। జహార కిల। `కిల' ఇత్యైతిహ్యే ।। 3.39 ।।

విషాదలుప్తప్రతిపత్తి విస్మితం కుమారసైన్యం సపది స్థితం చ తత్ ।

వసిష్ఠధేనుశ్చ యదృచ్ఛయాగతా శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ నన్దినీ ।। 3.40 ।।

విషాదేతి।। తత్ కుమారస్య సైన్యం సేనా సపది। విషాద ఇష్టనాశకృతో మనోభఙ్గః। తదుక్తమ్-`విషాదశ్చేతసో భఙ్గ ఉపాయాభావనాశయోః' ఇతి। తేన లుప్తా ప్రతిపత్తిః కర్తవ్యజ్ఞానం యస్య తత్తథోక్తమ్। విస్మితమశ్వనాశస్యాకస్మికత్వాదాశ్చర్యావిష్టం సత్। స్థితం తస్థౌ। అథ శ్రుతప్రభావా యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయాగతా। రఘోః స్వప్రసాదలబ్ధత్వాదనుజిఘృక్షయేతి భావః। నన్దినీ నామ వసిష్ఠధేనుశ్చ దదృశే। ద్వౌ చకారావవిలమ్బసూచకౌ ।। 3.40 ।।

తదఙ్గనిస్యన్దజలేన లోచనే ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృతః సత్తామ్ ।

అతీన్ద్రియేష్వప్యుపపన్నదర్శనో బభూవ భావేషు దిలీపనన్దనః ।। 3.41 ।।

తదితి।। సతాం పురస్కృతః పూజితో దిలీపనన్దనో రఘుః పుణ్యేన తస్యా నన్దిన్యా యదఙ్గం తస్య నిస్యన్దో ద్రవః స ఏవ జలమ్। మూత్రమిత్యర్థః। తేన లోచనే ప్రమృజ్య శోధయిత్వా। అతీన్ద్రియేష్విన్ద్రియాణ్యతిక్రాన్తేషు। `అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా' (వా.1336) ఇతి సమాసః। ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు పరవల్లిఙ్గతాప్రతిషేధాద్విశేష్యనిఘ్నత్వమ్। భావేష్వపి వస్తుషూపపన్నదర్శనః సంపన్నసాక్షాత్కారశక్తిర్బభూవ ।। 3.41 ।।

స పూర్వతః పర్వతపక్షశాతనం దదర్శ దేవం నరదేవసంభవః ।

పునః పునః సూతనిషిద్ధచాపలం హరన్తమశ్వం రథరశ్మిసంయతమ్ ।। 3.42 ।।

స ఇతి।। నరదేవసంభవః స రఘుః పునః పునః సూతేన నిషిద్ధచాపలం నివారితౌద్ధత్యం రథస్య రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః। `కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ' ఇత్యమరః। సంయతం బద్ధమశ్వం హరన్తం పర్వతపక్షాణాం శాతనం ఛేదకం దేవమిన్ద్రం పూర్వతః పూర్వస్యాం దిశి దదర్శ ।। 3.42 ।।

శతైస్తమక్ష్ణామనిమేషవృత్తిభిర్హరిం విదిత్వా హరిభిశ్చ వాజిభిః ।

అవోచదేనం గగనస్పృశా రఘుః స్వరేణ ధీరేణ నివర్తయన్నివ ।। 3.43 ।।

శతైరితి।। రఘుస్తమశ్వహర్తారమనిమేషవృత్తిభిర్నిమేషవ్యాపారశూన్యైరక్ష్ణాం శతైర్హరిభిర్హరిద్వర్ణైః। `హరిర్వాచ్యవదాఖ్యాతో హరిత్కపిలవర్ణయోః' ఇతి విశ్వః। వాజిభిరశ్వైశ్చ హరిమిన్ద్రం విదిత్వా। `హరిర్వాతార్కచన్ద్రేన్ద్రయమోపేన్ద్రమరీచిషు' ఇతి విశ్వః। ఏనమిన్ద్రం గగనస్పృశా వ్యోమవ్యాపినా ధీరేణ గభీరేణ స్వరేణ ధ్వనినైవ నివర్తయన్నివ। అవోచత్ ।। 3.43 ।।

మఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభిస్త్వమేవ దేవేన్ద్ర! సదా నిగద్యసే ।

అజస్రదీక్షాప్రయతస్య మద్గురోః క్రియావిఘాతాయ కథం ప్రవర్తసే ? ।। 3.44 ।।

మఖేతి।। హే దేవేన్ద్ర! మనీషిభిస్త్వమేవ మఖాంశభాజాం యజ్ఞభాగభుజాం ప్రథమః సదా నిగద్యసే కథ్యసే। తథాప్యజస్రదీక్షాయాం నిత్యదీక్షాయాం ప్రయతస్య మద్గురోః క్రియావిఘాతాయ క్రతువిఘాతాయ,క్రియాం విహన్తుమిత్యర్థః। `తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్'(పా.2।3।15)ఇతి చతుర్థీం। కథం ప్రవర్తసే? ।। 3.44 ।।

త్రిలోకనాథేన సదా మఖద్విషస్త్వయా నియమ్యా నను దివ్యచక్షుషా ।

స చేత్స్వయం కర్మసు ధర్మచారిణాం త్వమన్తరాయో భవసిచ్యుతోవిధిః ।। 3.45 ।।

త్రిలోకేతి।। త్రయాణాం లోకానాం నాథస్త్రిలోకనాథః। `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51) ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః। తేన త్రైలోక్యనియామకేన దివ్యచక్షుషాऽతీన్ద్రియార్థదర్శినా త్వయా మఖద్విషః క్రతువిఘాతకాః సదా నియమ్యా నను శిక్ష్యాఃఖలు। స త్వం ధర్మచారిణాం కర్మసు క్రతుషు స్వయమన్తరాయో విఘ్నో భవసి చేత్। విధిరనుష్ఠానం చ్యుతః క్షతః। లోకే సత్కర్మకథైవాస్తమియాదిత్యర్థః।। 3.45 ।।

తదఙ్గమగ్ర్యం మఘవన్మహాక్రతోరముం తురంగం ప్రతిమోక్తుమర్హసి ।

పథః శ్రుతేర్దర్శయితార ఈశ్వరా మలీమసామాదదతే న పద్ధతిమ్ ।। 3.46 ।।

తదితి।। హే మఘవన్! తత్తస్మాత్కారణాత్। మహాక్రతోరశ్వమేధస్యాగ్ర్యం శ్రేష్ఠమఙ్గం సాధనమముం తురంగం ప్రతిమోక్తుం ప్రతిదాతుమర్హసి। తథా హి-శ్రుతేః పథో దర్శయితారః సన్మార్గప్రదర్శకా ఈశ్వరా మహాన్తో మలీమసాం మలినాం పద్ధతిం మార్గం నాదదతే న స్వీకుర్వతే,అసన్మార్గం నావలమ్బన్త ఇత్యర్థః। `మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషితమ్' ఇత్యమరః।। 3.46 ।।

ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితం వచో నిశమ్యాధిపతిర్దివౌకసామ్ ।

నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః ప్రచక్రమే చ ప్రతివక్తుముత్తరమ్ ।। 3.47 ।।

ఇతీతి।। ఇతి రఘుణా సమీరితం ప్రగల్భం వచో నిశమ్యాऽऽకర్ణ్య। దివౌకసః స్వర్గౌకసః। `దివం స్వర్గేऽన్తరిక్షే చ' ఇతి విశ్వః। తేషామధిపతిర్దేవేన్ద్రో రఘుప్రభావాత్ సవిస్మయః సన్। రథం నివర్తయామాస। ఉత్తరం ప్రతివక్తుం ప్రచక్రమే చ ।। 3.47 ।।

యదాత్థ రాజన్యకుమార! తత్తథా యశస్తు రక్ష్యం పరతో యశోధనైః ।

జగత్ప్రకాశం తదశేషమిజ్యయా భవద్గురుర్లఙ్ఘయితుం మమోద్యతః ।। 3.48 ।।

యదితి।। హే రాజన్యకుమార క్షత్రియకుమార! `మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరాట్' ఇత్యమరః। యద్వాక్యమాత్థ బ్రవీషి। `బ్రువః పఞ్చానామ్-'(పా.3।4।84) ఇత్యాదినాహాదేశః। తత్తథా సత్యమ్;కింతు యశోధనైరస్మాదృశైః పరతః శత్రుతో యశో

రక్ష్యమ్। తతః కిమత ఆహ-భవద్గురుస్త్వాత్పితా జగత్ప్రకాశం లోకప్రసిద్ధమశేషం సర్వం మమ తద్యశ ఇత్యయా యాగేన లఙ్ఘయితుం తిరస్కర్తుముద్యత ఉద్యుక్తః ।। 3.48 ।।

కిం తద్యశ ఇత్యాహ-

హరిర్యథైకః పురుషోత్తమః స్మృతో మహేశ్వరస్త్ర్యమ్బక ఏవ నాపరః ।

తథా విదుర్మాం మునయః శతక్రతుం ద్వితీయగామీ న హి శబ్ద ఏష నః ।। 3.49 ।।

హరిరితి।। పురుషేషూత్తమ ఇతి సప్తమీసమాసః। `న నిర్ధారణే' (పా.2।2।50)ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధాత్। కర్మధారయే తు `సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః' ఇత్యుత్తమపురుష ఇతి స్యాత్। యథా హరిర్విష్ణురేక ఏవ పురుషోత్తమః స్మృతః। యథా చ త్ర్యమ్బకః శివ ఏవ మహేశ్వరః స్మృతః। నాపరోఽపరః పుమాన్న। తథా మాం మునయః శతక్రతుం విదుర్విదన్తి। `విదో లటో వా'(పా.3।4।83) ఇతి ఝేర్జుసాదేశః। నోఽస్మాకమ్। హరిహరయోర్మమ చేత్యర్థః। ఏష త్రితయోఽపి శబ్దో ద్వితీయగామీ న హి। ద్వితీయాప్రకరణే నమిగమ్యాదీనాముపసంఖ్యానాత్సమాసః ।। 3.49 ।।

అతోఽయమశ్వః కపిలానుకారిణా పితుస్త్వదీయస్య మయాపహారితః ।

అలం ప్రయత్నేన తవాత్ర మా నిధాః పదం పదవ్యాం సగరస్య సంతతేః ।। 3.50 ।।

అత ఇతి। అతోఽహమేవ శతక్రతురతస్త్వదీయస్య పితురయం శతతమోఽశ్వః కపిలానుకారిణా కపిలమునితుల్యేన మయాఽపహారితోఽపహృతః। అపహారిత ఇతి స్వార్థే ణిచ్। తవాత్రాశ్వే ప్రయత్నేనాలమ్;ప్రయత్నో మాకారీత్యర్థః। నిషేధ్యస్య నిషేధం ప్రతి కరణత్వాత్తృతీయా। సగరస్య రాజ్ఞః సంతతేః సంతానస్య పదవ్యాం పదం మా నిధా న నిధేహి। నిపూర్వాద్ధాధాతోర్లుఙ్। `న మాఙ్యోగే'(పా.6।4।74) ఇత్యడాగమప్రతిషేధః। మహదాస్కన్దనం తే వినాశమూలం భవేదితి భావః ।। 3.50 ।।

తతః ప్రహస్యాపభయః పురందరం పునర్బభాషే తురగస్య రక్షితా ।

గృహాణ శస్త్రం యది సర్గ ఏష తే న ఖల్వనిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాన్ ।। 3.51 ।।

తత ఇతి।। తతస్తురగస్య రక్షితా రఘుః ప్రహస్య ప్రహాసం కృత్వా। అపభయో నిర్భీకః సన్। పునః పురందరం బభాషే। కిమితి? హే దేవేన్ద్ర! యద్యేషోఽశ్వామోచనరూపస్తే తవ సర్గో నిశ్చయః। `సర్గః స్వభావనిర్మోక్షనిశ్చయాధ్యాయసృష్టిషు' ఇత్యమరః। తర్హి శస్త్రం గృహాణ। భవాన్ రఘుం మామనిర్జిత్య। కృతమనేనేతి కృతీ। కృతకృత్యో న ఖలు। `ఇష్టాదిభ్యశ్చ'(పా.5।2।88) ఇతీనిప్రత్యయః। రఘుమిత్యనేనాత్మనో దుర్జయత్వం సూచితమ్।। 3.51 ।।

స ఏవముక్త్వా మఘవన్తమున్ముఖః కరిష్యమాణః సశరం శరాసనమ్ ।

అతిష్ఠదాలీఢవిశేషశోభినా వపుఃప్రకర్షేణ విడమ్బితేశ్వరః ।। 3.52 ।।

స ఇతి ।। స రఘురున్ముఖః సన్ మఘవన్తమిన్ద్రమేవముక్త్వా శరాసనం చాపం సశరం కరిష్యమాణః। ఆలీఢేనాలీఢాఖ్యేన స్థానభేదేన విశేషశోభినాఽతిశయశోభినా వపుఃప్రకర్షేణ దేహౌన్నత్యేన విడమ్బితేశ్వరోఽనుసృతపినాకీ సన్। అతిష్ఠత్। ఆలీఢలక్షణమాహ యాదవః- `స్థానాని ధన్వినాం పఞ్చ తత్ర వైశాఖమస్త్రియామ్। త్రివితస్త్యన్తరౌ పాదౌ మణ్డలం తోరణాకృతి।। అన్వర్థం స్యాత్సమపదమాలీఢం తు తతోఽగ్రతః। దక్షిణే వామమాకుఞ్చ్య ప్రత్యాలీఢవిపర్యయః।।' ఇతి ।। 3.52 ।।

రఘోరవష్టమ్భమయేన పత్రిణా హృది క్షతో గోత్రభిదప్యమర్షణః ।

నవామ్బుదానీకముహూర్తలాఞ్ఛనే ధనుష్యమోఘం సమధత్త సాయకమ్ ।। 3.53 ।।

రఘోరితి।। రఘోరవష్టమ్భమయేన స్తమ్భరూపేణ। `అవష్టమ్భః సువర్ణే చ స్తమ్భప్రారమ్భయోరపి' ఇతి విశ్వః। పత్రిణా బాణేన హృది హృదయే క్షతో విద్ధః। అత ఏవామర్షణోఽసహనః। క్రుద్ధ ఇత్యర్థః। గోత్రభిదిన్ద్రోఽపి । `సంభావనీయే చౌరేఽపి గోత్రః క్షోణీధరే మతః' ఇతి విశ్వః। నవామ్బుదానామనీకస్య వృన్దస్య ముహూర్తం క్షణమాత్రం లాఞ్ఛనే చిహ్నభూతే ధనుషి। దివ్యే ధనుషీత్యర్థః। అమోఘమవన్ధ్యం సాయకం బాణం సమధత్త సంహితవాన్ ।। 3.53 ।।

దిలీపసూనోః స బృహద్భుజాన్తరం ప్రవిశ్య భీమాసురశోణితోచితః ।

పపావనాస్వాదితపూర్వమాశుగః కుతూహలేనేవ మనుష్యశోణితమ్ ।। 3.54 ।।

దిలీపేతి।। భీమానాం భయంకరాణామసురాణాం శోణితే రుధిరే ఉచితః పరిచితః స ఇన్ద్రముక్త ఆశుగః సాయకో దిలీపసూనో రఘోర్బృహద్విశాలం భుజాన్తరం వక్షః ప్రవిశ్య అనాస్వాదితపూర్వం పూర్వమనాస్వాదితమ్। సుప్సుపేతి సమాసః। మనుష్యశోణితం కుతూహలేనేవ పపౌ ।। 3.54 ।।

హరేః కుమారోఽపి కుమారవిక్రమః సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాఙ్గులౌ ।

భుజే శచీపత్రవిశేషకాఙ్కితే స్వనామచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్ ।। 3.55 ।।

హరేరితి।। కుమారస్య స్కన్దస్య విక్రమ ఇవ విక్రమో యస్య స తథోక్తః। `సప్తమ్యుపమాన-' ఇత్యాదినా సమాసః। కుమారోఽపి రఘురపి సురద్విపస్యైరావతస్యాస్ఫాలనేన కర్కశా అఙ్గులయో యస్య సః। తస్మిన్। శచ్యాః పత్రవిశేషకైరఙ్కితే శచీపత్రవిశేషకాఙ్కితే హరేరిన్ద్రస్య భుజే స్వనామచిహ్నం స్వనామాఙ్కితం సాయకం నిచఖాన నిఖాతవాన్। నిష్కణ్టకరాజ్యమాప్తస్యాయం మహానభిభవ ఇతి భావః ।। 3.55 ।।

జహార చాన్యేన మయూరపత్రిణా శరేణ శక్రస్య మహాశనిధ్వజమ్ ।

చుకోప తస్మై స భృశం సురశ్రియః ప్రసహ్య కేశవ్యపరోపణాదివ ।। 3.56 ।।

జహారేతి ।। అన్యేన మయూరపత్త్రిణా మయూరపత్త్రవతా శరేణ శక్రస్యేన్ద్రస్య మహాశనిధ్వజం మహాన్తమశనిరూపం ధ్వజం జహార చిచ్ఛేద చ। స శకః। సురశ్రియః ప్రసహ్య బలాత్కృత్య కేశానాం వ్యపరోపణాదవతారణాచ్ఛేదనాదివ। తస్మై రఘవే భృశమత్యర్థం చుకోప। తం హన్తుమియేషేత్యర్థః। `క్రుధద్రుహ-'(పా.1।4।37) ఇత్యాదినా సంప్రదానాఞ్చతుర్థీ ।। 3.56 ।।

తయోరుపాన్తస్థితసిద్ధసైనికం గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః ।

బభూవ యుద్ధం తుములం జయైషిణోరధోముఖైరూర్ధ్వముఖైశ్చ పత్త్రిభిః ।। 3.57 ।।

తయోరితి ।। జయైషిణోరన్యోన్యజయాకాఙ్క్షిణోస్తయోరిన్ద్రరధ్వోః। గరుత్మన్తః పక్షవన్తః। `గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్త్రమ్' ఇత్యమరః। ఆశీవిషాః। ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విషం యేషాం త ఆశీవిషాః సర్పాః। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। `స్త్రీ ్త్వాశీర్హితాశంసాహిదంష్ట్రయోః' ఇత్యమరః। త ఇవ భీమదర్శనాః సపక్షాః సర్పా ఇవ। ద్రష్టౄణాం భయావహా ఇత్యర్థః। తైరధోముఖైరూర్ధ్వముఖైశ్చ। ధన్వినోరుపర్యధోదేశావస్థితత్వాదితి భావః । పత్త్రిభిర్బాణైరుపాన్తస్థితాస్తటస్థాః సిద్ధా దేవా ఇన్ద్రస్య సైనికాశ్చ రఘోర్యస్మింస్తథోక్తం తుములం సంకులం సంకులం యుద్ధం బభూవ ।। 3.57 ।।

అతిప్రబన్ధప్రహితాస్త్ర్రవృష్టిభిస్తమాశ్రయం దుష్ప్రసహస్య తేజసః ।

శశాక నిర్వాపయితుం న వాసవః స్వతశ్చ్యుతం వహ్నిమివాద్భిరమ్బుదః ।। 3.58 ।।

అతీతి ।। వాసవోఽతిప్రబన్ధేనాతిసాతత్యేన ప్రహితాభిః ప్రయుక్తాభిరస్త్ర్రవృష్టిభిర్దుష్ప్రసహస్య దుఃఖేన ప్రసహ్యత ఇతి దుష్ప్రసహం తస్య। దుఃఖేనాప్యసహ్యస్యేత్యర్థః। తేజసః ప్రతాపస్యాశ్రయం తం రఘుమ్। అమ్బుదోఽద్భిః స్తతశ్చ్యుతం నిర్గతం వహ్నిమివ నిర్వాపయితుం న శశాక। రఘోరపి లోకపాలాత్మకస్యేన్ద్రాంశసంభవత్వదితి భావః ।। 3.58 ।।

తతః ప్రకోష్ఠే హరిచన్దనాఙ్కితే ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీమ్ ।

రఘుః శశాఙ్కార్ధముఖేన పత్త్రిణా శరాసనజ్యామలునాద్బిడౌజసః ।। 3.59 ।।

తత ఇతి ।। తతో రఘుర్హరిచన్దనాఙ్కితే ప్రకోష్ఠే మణిబన్ధే ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీం ప్రమథ్యమానార్ణవ ఇవ ధీరం గమ్భీరం నదతీతి తాం తథోక్తామ్। వేవేష్టి వ్యాప్నోతీతి విట్ వ్యాపకమోజో యస్య స తస్య బిడౌజస ఇన్ద్రస్య। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। శరాసనజ్యాం ధనుర్మౌర్వీమ్। శశాఙ్కస్యార్ధః ఖణ్డ ఇవ ముకం ఫలం యస్య తేన పత్త్రిణాఽలునాదచ్ఛినత్ ।। 3.59 ।।

స చాపముత్సృజ్య వివృద్ధమత్సరః ప్రణాశనాయ ప్రబలస్య విద్విషః ।

మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమస్త్రమాదదే ।। 3.60 ।।

స ఇతి ।। వివృద్ధమత్సరః ప్రవృద్ధవైరః స ఇన్ద్రశ్చాపముత్సృజ్య ప్రబలస్య విద్విషః శత్రోః ప్రణాశనాయ వధాయ। మహీం ధారయన్తీతి మహీధ్రాః పర్వతాః। మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః। తేషాం పక్షవ్యపరోపణే పక్షచ్ఛేద ఉచితం స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమస్త్రం వజ్రాయుధమాదదే జగ్రాహ ।। 3.60 ।।

రఘుర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః పపాత భూమౌ సహ సైనికాశ్రుభిః ।

నిమేషమాత్రాదవధూయ చ వ్యథాం సహోత్థితః సైనికహర్షనిస్వనైః ।। 3.61 ।।

రఘురితి ।। రఘుస్తేన వజ్రేణ భృశమత్యర్థం వక్షసి తాడితో హతః సన్ । సైనికానామశ్రుభిః సహ భూమౌ పపాత। తస్మిన్పతితే తే రురుదురిత్యర్థః। నిమేషమాత్రాద్వ్యథాం దుఃఖమవధూయ తిరస్కృత్య సైనికానాం హర్షేణ యే నిస్వనాః క్ష్వేడాస్తైః సహోత్థితశ్చ। తస్మిన్నుత్థితే హర్షాత్సింహనాదాంశ్చక్రురిత్యర్థః।। 3.61 ।।

తథాపి శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే విపక్షభావే చిరమస్య తస్థుషః ।

తుతోష వీర్యాతిశయేన వృత్రహా పదం హి సర్వత్ర గుణైర్నిధీయతే ।। 3.62 ।।

తథాపీతి ।। తథాపి వజ్రఘాతేఽపి శస్త్రాణామాయుధానాం వ్యవహారేణ వ్యాపారేణ నిష్ఠురే క్రూరే విపక్షభావే శాత్రవే చిరం తస్థుషః స్థితవతోఽస్య రఘోర్వీర్యాతిశయేన। వృత్రం హతవానితి వృత్రహా। `బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్'। (పా.3।2।87) తుతోష। స్వయం వీర ఏవ వీరం జానాతీతి భావః। కథం శత్రోః సంతోషోఽత ఆహ-గుణైః సర్వత్ర శత్రుమిత్రోదాసీనేషు పదమఙ్ఘ్రిర్నిధీయతే। గుణైః సర్వత్ర సంక్రమ్యత ఇత్యర్థః। గుణాః శత్రూనప్యావర్జయన్తీతి భావః ।। 3.62 ।।

అసఙ్గమద్రిష్వపి సారవత్తయా న మే త్వదన్యేన విసోఢమాయుధమ్ ।

అవేహి మాం ప్రీతమృతే తురంగమాత్కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుటమాహ వాసవః ।। 3.63 ।।

అసఙ్గమితి ।। సారవత్తయాఽద్రిష్వసఙ్గమప్రతిబన్ధం మే ఆయుధం వజ్రం త్వదన్యేన న విసోఢమ్। అతో మాం ప్రీతం సంతుష్టమవేహి। తురంగమాదృతే దురంగం వర్జయిత్వా। `అన్యారాదితరర్తే-' (పా.2।3।29) ఇతి పఞ్చమీ। కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుటం వాసవ ఆహ। తురంగమాదన్యదదేయం నాస్తీతి భావః।। 3.63 ।।

తతో నిషఙ్గాదసమగ్రముద్ధృతం సువర్ణపుఙ్ఖద్యుతిరఞ్జితాఙ్గులిమ్ ।

నరేన్ద్రసూనుః ప్రతిసంహరన్నిషుం ప్రియంవదః ప్రత్యవదత్సురేశ్వరమ్ ।। 3.64 ।।

తత ఇతి ।। తతో నిషఙ్గాత్తూణీరాదసమగ్రం యథా తథోద్ధృతం సువర్ణపుఙ్ఖద్యుతిభీ రఞ్జితా అఙ్గులయో యేన తమిషుం ప్రతిసంహరన్నివర్తయన్। `నాప్రహరన్తం ప్రహరేత్' ఇతి

నిషేధాదితి భావః। ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః। `ప్రియవశే వదః ఖచ్'(పా.3।2।38) ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। `అరుర్ద్విషట్-'(పా.6।3।67) ఇత్యాదినా ముమాగమః। నరేన్ద్రసూనూ రఘుః సురేశ్వరం ప్రత్యవదత్। న తు ప్రాహరదితి భావః।। 3.64 ।।

అమోచ్యమశ్వం యది మన్యసే ప్రభో! తతః సమాప్తే విధినైవ కర్మణి ।

అజస్రదీక్షాప్రయతః స మద్గురుః క్రతోరశేషేణ ఫలేన యుజ్యతామ్ ।। 3.65 ।।

అమోచ్యమితి।। హే ప్రభో ఇన్ద్ర! అశ్వమమోచ్యం మన్యసే యది తతస్తర్హ్యజస్రదీక్షాయాం ప్రయతః స మద్గురుర్మమ పితా విధినైవ కర్మణి సమాప్తే సతి క్రతోర్యత్ఫలం తేన ఫలేనాశేషేణ కృత్స్నేన యుజ్యతాం యుక్తోఽస్తు । అశ్వమేధఫలలాభే కిమశ్వేనేతి భావః।। 3.65 ।।

యథా చ వృత్తాన్తమిమం సదోగతస్త్రిలోచనైకాంశతయా దురాసదః ।

తవైవ సందేశహరాద్విశాంపతిః శృణోతి లోకేశ! తథావిధీయతామ్ ।। 3.66 ।।

యథేతి।। సదోగతః సదో గృహం గతస్త్రిలోచనస్యేశ్వరస్యైకాంశతయా,అష్టానామన్యతమమూర్తిత్వాత్। దురాసదో మాదృశైర్దుష్ప్రాపో విశాంపతిర్యథేమం వృత్తాన్తం తవ సందేశహరాద్వార్తాహరాదేవ శృణోతి చ। హే లోకేశేన్ద్ర! తథా విధీయతామ్।। 3.66 ।।

తథేతి కామం ప్రతిశుశ్రువాన్రఘోర్యథాగతం మాతలిసారథిర్యయౌ ।

నృపస్య నాతిప్రమనాః సదోగృహం సుదక్షిణాసూనురపి న్యవర్తత ।। 3.67 ।।

తథేతి।। మాతలిసారథిరిన్ద్రో రఘోః సంబన్ధినం కామం మనోరథం తథేతి `తథాస్తు' ఇతి ప్రతిశుశ్రువాన్। `భాషాయాం సదవసశ్రువః'(పా.3।2।108) ఇతి క్వసుప్రత్యయః। తథాగతం యయౌ సుదక్షిణాసూనూ రఘురపి నాతిప్రమనా విజయలాభేఽప్యశ్వనాశాన్నాతీవ తుష్టః సన్। నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః। నృపస్య సదోగృహం ప్రతి న్యవర్తత ।। 3.67 ।।

తమభ్యనన్దత్ప్రథమం ప్రబోధితః ప్రజేశ్వరః శాసనహారిణా హరేః ।

పరామృశన్హర్షజడేన పాణినా తదీయమఙ్గం కులిశవ్రణాఙ్కితమ్ ।। 3.68 ।।

తమితి।। హరేరిన్ద్రస్య శాసనహారిణా పురుషేణ ప్రథమం ప్రబోధితో జ్ఞాపితః। వృత్తాన్తమితి శేషః। ప్రజేశ్వరో దిలీపో హర్షజడేన హర్షజడేన హర్షశిశిరేణ పాణినా కులిశవ్రణాఙ్కితమ్। తస్య రఘోరిదం తదీయమ్। అఙ్గం శరీరం పరామృశన్,తం రఘుమభ్యనన్దత్ ।। 3.68 ।।

ఇతి క్షితీశో నవతిం నవాధికాం మహాక్రతూనాం మహనీయశాసనః ।

సమారురుక్షుర్దివమాయుషః క్షయే తతాన సోపానపరమ్పరామివ ।। 3.69 ।।

ఇతీతి।। మహనీయశాసనః పూజనీయాజ్ఞః క్షితీశ ఇత్యనేన ప్రకారేణ। `ఇతి హేతుప్రకరణప్రకర్షాదిసమాప్తిషు' ఇత్యమరః'। మహాక్రతూనామశ్వమేధానాం నవభిరధికాం నవతిమేకోనశతమాయుషః క్షయే సతి దివం స్వర్గం సమారురుక్షురారోఢుమిచ్చుః సోపానానాం పరమ్పరాం పఙ్క్తిమివ తతాన ।। 3.69 ।।

అథ స విషయవ్యావృత్తాత్మా యథావిధి సూనవే

నృపతికకుదం దత్త్వా యూనే సితాతపవారణమ్ ।

మునివనతరుచ్చాయాం దేవ్యా తయా సహ శిశ్రియే

గలితవయసామిక్ష్వాకూణామిదం హి కులవ్రతమ్ ।। 3.70 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ రఘురాజ్యాభిషేకో నామ తృతీయః సర్గః ।

అథేతి।। అథ విషయేభ్యో వ్యావృత్తాత్మా నివృత్తచితః స దిలీపో యథావిధి యథాశాస్త్రం యూనే సూనవే నృపతికకుదం రాజచిహ్నమ్। `కకుద్వత్కకుదం శ్రేష్ఠే వృషాఙ్కే రాజలక్ష్మణి' ఇతి విశ్వః। సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం దత్త్వా తయా దేవ్యా సుదక్షిణయా సహ మునివనతరోశ్చాయాం శిశ్రియే శ్రితవాన్। వానప్రస్థాశ్రమం స్వీకృతవానిత్యర్థః। తథా హి-గలితవయసాం వృద్ధానామిక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకోర్గోత్రాపత్యానామ్। తద్రాజసంజ్ఞకత్వాదణో లుక్। ఇదం వనగమనం కులవ్రతమ్। `దేవ్యా సహ' ఇత్యనేన సపత్నీకవానప్రస్థాశ్రమపక్ష ఉక్తః। తథా చ యాజ్ఞవల్క్యః(ప్రాయ.3।45)- `సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయా వాఽనుగతో వనమ్। వానప్రస్థో బ్రహ్మచారీ సాగ్నిః సోపాసనో వ్రజేత్।।' ఇతి। హరిణీవృత్తమేతత్। తదుక్తమ్- `రసయుగహయైర్న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో యదా హరిణీ తదా' ఇతి।। 3.70 ।।

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం తృతీయః సర్గః ।

****

.

చతుర్థః సర్గః।

శారదా శారదామ్భోజవదనా వదనామ్బుజే ।

సర్వదా సర్వదాఽస్మాకం సన్నిధిం సంనిధిం క్రియాత్ ।।

స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ ।

దినాన్తే నిహితం తేజః సవిత్రేవ హుతాశనః ।। 4.1 ।।

స ఇతి ।। స రఘుర్గురుణా పిత్రా దత్తం రాజ్యం రాజ్ఞః కర్మ ప్రజాపరిపాలనాత్మకమ్। పురోహితాదిత్వాద్యక్। ప్రతిపద్య ప్రాప్య। దినాన్తే సాయంకాలే సవిత్రా సూర్యేణ నిహితం తేజః ప్రతిపద్య హుతాశనోఽగ్నిరివ। అధికం బభౌ। `సౌరం తేజః సాయమగ్నిం సంక్రమతే। ఆదిత్యో వా అస్తం యన్నగ్నిమనుప్రవిశతి। అగ్నిం వా ఆదిత్యః సాయం ప్రవిశతి।' ఇత్యాదిశ్రుతిప్రామాణ్యమ్ ।। 4.1 ।।

దిలీపానన్తరం రాజ్యే తం నిశమ్య ప్రతిష్ఠితమ్ ।

పూర్వం ప్రధూమితో రాజ్ఞాం హృదయేఽగ్నిరివోత్థితః ।। 4.2 ।।

దిలీపేతి।। దిలీపానన్తరం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితమవస్థితం తం రఘుం నిశమ్యాకర్ణ్యం పూర్వం దిలీపకాలే రాజ్ఞాం హృదయే ప్రకర్షేణ ధూమోఽస్య సంజాతః ప్రధూమితోఽగ్నిః సంతాపాగ్నిరుత్థిత ఇవ ప్రజ్వలిత ఇవ। పూర్వాభ్యధికః సంతాపోఽభూదిత్యర్థః। రాజకర్తృకస్యాపి నిశమనస్యాగ్నావుపచారాన్న సమానకర్తృకత్వవిరోధః ।। 4.2 ।।

పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనపఙ్క్తయః ।

నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యో ననన్దుః సప్రజాః ప్రజాః ।। 4.3 ।।

పురుహూతేతి।। పురుహూతధ్వజ ఇన్ద్రధ్వజః। స కిల రాజభిర్వృష్ట్యర్థం పూజ్యత ఇత్యుక్తం భవిష్యోత్తరే-`ఏవం యః కురుతే యాత్రామిన్ద్రకేతోర్యుధిష్ఠిర!। పర్యన్యః కామవర్షీ స్యాత్తస్య రాజ్యే న సంశయః।।' ఇతి। `చతురస్రం ధ్వజాకారం రాజద్వారే ప్రతిష్ఠితమ్। ఆహుః శక్రధ్వజం నామ పౌరలోకసుఖావహమ్।।' ఇతి చ। పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్య రఘోర్నవమభ్యుత్థానమభ్యున్నతిమభ్యుదయం చ పశ్యన్తీతి నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః। ఉదూర్ధ్వం ప్రస్థితా ఉల్లసితాశ్చ నయనపఙ్క్తయో యాసాం తాః సప్రజాః ససంతానాః ప్రజాః జనాః। `ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జనే' ఇత్యుత్రయత్రాప్యమరః। ననన్దుః ।। 3.3 ।।

సమమేవ సమాక్రాన్తం ద్వయం ద్విరదగామినా ।

తేన సింహాసనం పిత్ర్యమఖిలం చారిమణ్డలమ్ ।। 4.4 ।।

సమమితి।। ద్విరద ఇవ ద్విరదైశ్చ గచ్ఛతీతి ద్విరదగామినా। `కర్తర్యుపమానే'(పా.3।2।79)ఇతి,`సుప్యజాతౌ-'(పా.3।2।78)ఇతి చ ణినిః। తేన రఘుణా సమం యుగపదేవ ద్వయం సమాక్రాన్తమధిష్ఠితమ్। కిం తద్వయమ్? పితురాగతం పిత్ర్యమ్। `పితుర్యత-'(పా.4।3।79)ఇతి యత్ప్రత్యయః। సింహాసనమ్। అఖిలమరీణాం మణ్డలం రాష్ట్రం చ ।। 4.4 ।।

అథ సింహాసనారోహణానన్తరం తస్య లక్ష్మీసంనిధానమాహ-

ఛాయామణ్డలలక్ష్యేణ తమదృశ్యా కిల స్వయమ్ ।

పద్మా పద్మాతపత్రేణ భేజే సామ్రాజ్యదీక్షితమ్ ।। 4.5 ।।

ఛాయేతి।। అత్ర రఘోస్తేజోవిశేషేణ స్వయం సంనిహితయా లక్ష్మ్యా ఛత్రధారణం కృతమిత్యుత్ప్రేక్షతే-పద్మా లక్ష్మీః। `లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్హరిప్రియా' ఇత్యమరః। సా స్వయమదృశ్యా కిల। `కిల' ఇతి సంభావనాయామ్। సతీ ఛాయామణ్డలలక్ష్యేణ కాన్తిపుఞ్జానుమేయేన। న తు స్వరూపతో దృశ్యేన। `ఛాయామణ్డలమ్'

ఇత్యనేనానాతపజ్ఞానం లక్ష్యతే। `ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బమనాతపః' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః। పద్మాతపత్రేణ పద్మమేవాతపత్రం తేన కారణభూతేన సామ్రాజ్యదీక్షితం సామ్రాజ్యే సామ్రాజ్యకర్మణి మణ్డలాధిపత్యే దీక్షితమభిషిక్తం తం భేజే। అన్యథా కథమేతాదృశీ కాన్తిసంపత్తిరితి భావః ।। 4.5 ।।

సంప్రతి సరస్వతీసాంనిధ్యమాహ-

పరికల్పితసాంనిధ్యా కాలే కాలే చ బన్దిషు ।

స్తుత్యం స్తుతిభిరర్థ్యాభిరుపతస్థే సరస్వతీ ।। 4.6 ।।

పరికల్పితేతి।। సరస్వతీ చ కాలే కాలే సర్వేష్వపి యోగ్యకాలేషు। `నిత్యవీప్సయోః'(పా.8।1।4) ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్। బన్దిషు పరికల్పితసాంనిధ్యా కృతసంనిధానా సతీ స్తుత్యం స్తోత్రార్హం తం రఘుమ్। అర్థ్యాభిరర్థాదనపేతాభిః। `ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే'(పా.4।4।92)ఇతి యత్ప్రత్యయః। స్తుతిభిః స్తోత్రైః। ఉపతస్థే। దేవతాబుద్ధ్యా పూజితవతీత్యర్థః। దేవతాత్వం చ-`నా విష్ణుః పృథివీపతిః' ఇతి వా లోకపాలాత్మకత్వాద్వేత్యనుసంధేయమ్। ఏవం చ సతి`ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణమిత్రకరణపథిషు'(వా.914) ఇతి వక్తవ్యాదాత్మనేపదం సిధ్యతి।। 4.6 ।।

మనుప్రభృతిభిర్మాన్యైర్భుక్తా యద్యపి రాజభిః ।

తథాప్యనన్యపూర్వేవ తస్మిన్నాసీద్వసుంధరా ।। 4.7 ।।

మన్వితి।। వసుంధరా మనుప్రభృతిభిర్మన్వాదిభిర్మాన్యైః పూజ్యై రాజభిర్భుక్తా యద్యపి। భుక్తైవేత్యర్థః। `యద్యపి' ఇత్యవధారణే। `అప్యర్థే యది వార్థే `స్యాత్' ఇతి కేశవః। తథాపి తస్మిన్ రాజ్ఞి। అన్యః పూర్వో యస్యాః సాఽన్యపూర్వా। అన్యపూర్వా న భవతీత్యనన్యపూర్వా। అనన్యోపభుక్తేవాసీత్। తత్ప్రథమపతికేవానురక్తవతీత్యర్థః।। 4.7 ।।

అత్ర కారణమాహ-

స హి సర్వస్య లోకస్య యుక్తదణ్డతయా మనః ।

ఆదదే నాతిశీతోష్ణో నభస్వానివ దక్షిణః ।। 4.8 ।।

స ఇతి।। హి యస్మాత్కారణాత్ స రఘుర్యుక్తదణ్డతయా యథాపరాధదణ్డతయా సర్వస్య లోకస్య మన ఆదదే జహార। క ఇవ? అతిశీతోఽత్యుష్ణో వా న భవతీతి నాతిశీతోష్ణః। నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః। దక్షిణో దక్షిణదిగ్భవో నభస్వాన్ వాయురివ। మలయానిల ఇవేత్యర్థః। `యుక్తదణ్డతయా' ఇత్యత్ర కామన్దకః-`ఉద్వేజయతి తీక్ష్ణేన మృదునా పరిభూయతే। దణ్డేన నృపతిస్తస్మాద్యుక్తదణ్డః ప్రశస్యతే ।।' ఇతి ।। 4.8 ।।

మన్దోత్కణ్ఠాః కృతాస్తేన గుణాధికతయా గురౌ ।

ఫలేన సహకారస్య పుష్పోద్గమ ఇవ ప్రజాః ।। 4.9 ।।

మన్దేతి। తేన రఘుణా ప్రజా గురౌ దిలీపవిషయే। సహకారోఽతిసౌరభశ్చూతః। `ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽసౌరభః' ఇత్యమరః। తస్య ఫలేన పుష్పోద్గమే పుష్పోదయ ఇవ। తతోఽపి గుణాధికతయా హేతునా మన్దోత్కణ్ఠా అల్పౌత్సుక్యాః కృతాః। గుణోత్తరశ్చేత్తరో విషయః పూర్వం విస్మారయతీతి భావః।। 4.9 ।।

నయవిద్భిర్నవే రాజ్ఞి సదసఞ్చోపదర్శితమ్ ।

పూర్వం ఏవాభవత్పక్షస్తస్మిన్నాభవదుత్తరః ।। 4.10 ।।

నయవిద్భిరితి।। నయవిద్భిర్నీతిశాస్త్రజ్ఞైర్నవే తస్మిన్రాజ్ఞి విషయే। తమధికృత్యేత్యర్థః। సద్ధర్మయుద్ధాదికమ్,అసత్ కూటయుద్ధాదికం చోపదర్శితమ్। తస్మిన్రాజ్ఞి పూర్వః పక్ష ఏవాభవత్। సంకాన్త ఇత్యర్థః। ఉత్తరః పక్షో నాభవత్। న సంక్రాన్త ఇత్యర్థః। తత్ర సదసతోర్మధ్యే సదేవాభిమతం నాసత్। తదుద్భావనం తు జ్ఞానార్థమేవేత్యర్థః। పక్షః సాధనయోగ్యార్థః। `పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిషు' ఇతి కేశవః।। 4.10 ।।

పఞ్చానామపి భూతానాముత్కర్షం పుపుషుర్గుణాః ।

నవే తస్మిన్మహీపాలే సర్వం నవమివాభవత్ ।। 4.11 ।।

పఞ్చానామితి।। పృథివ్యాదీనాం పఞ్చానాం భూతానామపి గుణా గన్ధాదయ ఉత్కర్షమతిశయం పుపుషః। అత్రోత్ప్రేక్షతే-తస్మిన్ రఘౌ నామ నవే మహీపాలే సతి సర్వం కృత్స్నజాతం నవమివాభవత్। తదేవ భూతజాతమిదానీమపూర్వగుణయోగాదపూర్వమివాభవదితి భావః ।। 4.11 ।।

యథా ప్రహ్లాదనాచ్చన్ద్రః ప్రతాపాత్తపనో యథా ।

తథైవ సోఽభూదన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరఞ్జనాత్ ।। 4.12 ।।

యథేతి।। యథా చన్దయత్యాహ్లాదయతీతి చన్ద్ర ఇన్దుః। చదిధాతోరౌణాదికోరప్రత్యయః। ప్రహ్లాదనాదాహ్లాదకరణాదన్వర్థోఽనుగతార్థనామకోఽభూత్। యథా చ తపతీతి తపనః సూర్యః। నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రత్యయః। ప్రతాపాత్ సంతాపజననాదన్వర్థః। తథైవ స రాజా ప్రకృతిరఞ్జనాదన్వర్థః సార్థకరాజశబ్దోఽభూత్। యద్యపి `రాజ' శబ్దో రాజతేర్దీప్త్యర్థాత్కనిన్ప్రత్యయాన్తో న తు రఞ్జేస్తథాపి ధాతూనామనేకార్థత్వాద్రఞ్జనాద్రాజేత్యుక్తం కవినా ।। 4.12 ।।

కామం కర్ణాన్తవిశ్రాన్తే విశాలే తస్య లోచనే ।

చక్షుష్మత్తా తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా ।। 4.13 ।।

కామమితి।। విశాలే తస్య రఘోర్లోచనే కామం కర్ణాన్తయోర్విశ్రాన్తే కర్ణప్రాన్తగతే। చక్షుష్మత్తా తు। చక్షుఃఫలం త్విత్యర్థః। సూక్ష్మాన్ కార్యార్థాన్కర్తవ్యార్థాన్ దర్శయతి ప్రకాశయతీతి సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా శాస్త్రేణైవ। శాస్త్రం దృష్టిర్వివేకినామితి భావః।। 4.13 ।।

లబ్ధప్రశమనస్వస్థమథైనం సముపస్తితా ।

పార్థివశ్రీర్ద్వితీయేవ శరత్పఙ్కజలక్షణా ।। 4.14 ।।

లబ్ధేతి।। అథ లబ్ధస్య రాజ్యస్య ప్రశమనేన పరిపన్థినామనురఞ్జనప్రతీకారాభ్యాం స్థిరీకరణేన స్వస్థం సమాహితచిత్తమేనం రఘుం పఙ్కజలక్షణా పద్మచిహ్నా। శ్రియోఽపి విశేషణమేతత్। శరత్। ద్వితీయా పార్థివశ్రీ రాజలక్ష్మీరివ। సముపస్థితా ప్రాప్తా। `రక్షా పౌరజనస్య దేశనగరగ్రామేషు గుప్తిస్తథా యోధానామపి సంగ్రహోఽపి తులయా మానవ్యవస్థాపనమ్। సామ్యం లిఙ్గిషు దానవృత్తికరణం త్యాగః సమానేఽర్చనం కార్యాణ్యేవ మహీభుజాం ప్రశమనాన్యేతాని రాజ్యే నవే।।' ఇతి।। 4.14 ।।

నిర్వృష్టలఘుభిర్మేఘైర్ముక్తవర్త్మా సుదుఃసహః ।

ప్రతాపస్తస్య భానోశ్చ యుగపద్వ్యానశే దిశః ।। 4.15 ।।

నిర్వృష్టేతి।। నిఃశేషం వృష్టా నిర్వృష్టాః। కర్తరి క్తః। అత ఏవ లఘవః,తైర్మేఘైర్ముక్తవర్త్మా త్యక్తమార్గః। అత ఏవ సుదుఃసహః। తస్య రఘోర్భానోశ్చ ప్రతాపః పౌరుషమాతపశ్చ। `ప్రతాపౌ పౌరుషాతపౌ' ఇతి యాదవః। యచుగపద్దిశో వ్యానశే వ్యాపః ।। 4.15 ।।

వార్షికం సంజహారేన్ద్రో ధనుర్జైత్రం రఘుర్దధౌ ।

ప్రజార్థసాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ ।। 4.16 ।।

వార్షికమితి।। ఇన్ద్రః। వర్షాసు భవం వార్షికమ్,వర్షానిమిత్తమిత్యర్థః। `వర్షాభ్యష్ఠక్'(పా.4।3।18) ఇతి ఠక్ప్రత్యయః। ధనుః సంజహార। రఘుర్జైత్రం జయశీలమ్। `జేతృ'శబ్దాత్తృన్నన్తాత్ `ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ'(పా.5।4।38) ఇతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః। ధనుర్దధౌ। హి యస్మాత్ తావిన్ద్రరఘూ ప్రజానామర్థస్య ప్రయోజనస్య వృష్టివిజయలక్షణస్య సాధనే విషయే పర్యాయేణోద్యతే కార్ముకే యాభ్యాం తౌ పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ। `పర్యాయోద్యమవిశ్రమౌ' ఇతి పాఠాన్తరే పర్యాయేణోద్యమో విశ్రమశ్చ యయోస్తౌ పర్యాయోద్యమవిశ్రమౌ। ద్వయోః పర్యాయకరణాదక్లేశః ఇతి భావః ।। 4.16 ।।

పుణ్డరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః ।

ఋతుర్విడమ్బయామాస న పునః ప్రాప తచ్ఛ్రియమ్ ।। 4.17 ।।

పుణ్డరీకేతి।। పుణ్డరీకం సితామ్బోజమేవాత్తపత్రం యస్య స తథోక్తః। వికసన్తి కాశాని కాశాఖ్యతృణకుసుమాన్యేవ చామరణి యస్య స తథోక్తః। ఋతుః శరదృతుః

పుణ్డరీకనిభాతపత్రం కాశనిభచామరం తం రఘుం విడమ్బయామాసానుచకార। తస్య రఘోః శ్రియం పునః శోభాం తు న ప్రాప। `శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరివ దశ్యతే' ఇతి శాశ్వతః ।। 4.17 ।।

ప్రసాదసుముఖే తస్మింశ్చన్ద్రే చ విశదప్రభే ।

తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతిరాసీత్సమరసా ద్వయోః ।। 4.28 ।।

ప్రసాదేతి।। ప్రసాదేన సుముఖే తస్మిన్ రఘౌ విశదప్రభే నిర్మలకాన్తౌ చన్ద్రే చ ద్వయోర్విషయే తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతిరనురాగః సమరసా సమస్వాదా। తుల్యభోగేతి యావత్। `రసో గన్ధే రసః స్వాదే' ఇతి విశ్వః। ఆసీత్।। 4.18 ।।

హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముద్వత్సు చ వారిషు ।

విభూతయస్తదీయానాం పర్యస్తా యశసామివ ।। 4.19 ।।

హంసేతి।। హంసానాం శ్రేణీషు పఙ్క్తిషు। తారాసు నక్షత్రేషు। కుముదాని యేషు సన్తీతి కుముద్వన్తి। `కుముద్వాన్కుముదప్రాయే' ఇత్యమరః। `కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్'(పా.4।2।87)। తేషు। కుముదప్రాయేష్విత్యర్థః। వారిషు చ తదీయానాం రఘుసంబన్ధినాం యశసాం విభూతయః సంపదః పర్యస్తా ఇవ ప్రసారితాః కిమ్ ? ఇత్యుత్ప్రేక్షా। అన్యథా కథమేషాం ధవలిమేతి భావః।। 4.19 ।।

ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యస్తస్య గోప్తుర్గుణోదయమ్ ।

ఆకుమారకథోద్ఘాతం శాలిగోప్యో జగుర్యశః ।। 4.20 ।।

ఇక్ష్వితి।। ఇక్షూణాం ఛాయేక్షుచ్ఛాయమ్। `ఛాయా బాహుల్యే'(పా.2।4।22) ఇతి నపుంసకత్వమ్; తత్ర నిషణ్ణా ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః। `ఇక్షుచ్ఛాయానిషాదిన్యః' ఇతి స్త్రీలిఙ్గపాఠ ఇక్షోశ్ఛాయేతి విగ్రహః; అన్యథా బహుత్వే నపుంసకత్వప్రసఙ్గాత్। శాలీన్ గోపాయన్తి రక్షన్తీతి శాలిగోప్యః సస్యపాలికాః స్త్రియః। `కర్మణ్యణ్' (పా.3।2।1) । `టిడ్ఢాణఞ-'(పా.4।1।15)ఇత్యాదినా జీప్। గోప్తూ రక్షకస్య తస్య రఘోః। గుణేభ్య ఉదయో యస్య తద్గుణోదయం గుణోత్పన్నమాకుమారం కుమారాదారభ్య కథోద్ఘాతః కథారమ్భో యస్య తమ్। కుమారైరపి స్తూయమానమిత్యర్థః। యశో జగుర్గాయన్తి స్మ। అథవా,-కుమారస్య సతో రఘోర్యాః కథా ఇన్ద్రవిజయాదయస్తత యశో జగుర్గాయన్తి స్మ। అథవా,-కుమారస్య సతో రఘోర్యాః కథా ఇన్ద్రవిజయాదయస్తత ఆరభ్యాకుమారకథమ్। తత్రాప్యభివిధావవ్యయీభావః। ఆకుమారకథముద్ఘాతో యస్మిన్ కర్మణి। గానకియావిశేషణమేతత్। `స్యాదభ్యాదానముద్ఘాత ఆరమ్భః'ఇత్యమరః। `ఆకుమారకథోద్భూతమ్' ఇతి పాఠే కుమారస్య సతస్తస్య కథభిశ్చరిత్రైరుద్భూతం యద్యశస్తద్యశ ఆరభ్య యశో జగురితి వ్యాఖ్యేయమ్ ।। 4.20 ।।

ప్రససాదోదయాదమ్భః కుమ్భయోనేర్మహౌజసః ।

రఘోరభిభవాశఙ్కి చుక్షుభే ద్విషతాం మనః ।। 4.21 ।।

ప్రససాదేతి।। మహౌజసః కుమ్భయోనేరగస్త్యస్య। `అగస్త్యః కుమ్భసంభవః' ఇత్యమరః। ఉదయాదమ్భః ప్రససాద ప్రసన్నం బభూవ। మహౌజసో రఘోరుదయాదభిభవాశఙ్కి ద్విషతాం మనశ్చుక్షుభే కాలుష్యం ప్రాప। `అగస్త్యోదయే జలాని ప్రసీదన్తి' ఇత్యమరః।। 4.21 ।।

మదోదగ్రాః కకుద్మన్తః సరితాం కూలముద్రుజాః ।

లీలాఖేలమనుప్రాపుర్మహోక్షాస్తస్య విక్రమమ్ ।। 4.22 ।।

మదేతి।। మదోదగ్రా మదోద్ధాతాః। కకుదేషామస్తీతి కకుద్మన్తః। మహాకకుద ఇత్యర్థః। యవాదిత్వాన్మకారస్య వత్వాభావః। సరితాం కూలాన్యుద్రుజన్తీతి కూలముద్రుజాః। `ఉది కూలే రుజివహోః'(పా.3।2।31) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। `అరుర్ద్విషద్-'(పా.6।3।67)ఇత్యాదినా ముమాగమః। మహన్త ఉక్షాణో మహోక్షాః। `అచతుర-'(పా.5।4।77) ఇత్యాదినా నిపాతనాదకారాన్తః। లీలాఖేలం విలాససుభగం తస్య రఘోరుత్సాహవతో వపుష్మతః పరభఞ్జకస్య విక్రమం శౌర్యమ్। అనుప్రాపురనుచక్రుః।। 4.22 ।।

ప్రసవైః సప్తపర్ణానం మదగన్ధిభిరాహతాః ।

అసూయయేవ తన్నాగాః సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః ।। 4.23 ।।

ప్రసవైరితి।। మదస్యేవ గన్ధో యేషాం తైర్మదగన్ధిభిః। `ఉపమానాఇఅచ'(పా.5।4।137)ఇతీకారః సమాసాన్తః। సప్తపర్ణానాం వృక్షవిశేషాణామ్। `సప్తపర్ణో విశాలత్వక్శారదో విషమచ్ఛదః'ఇత్యమరః। ప్రసవైః పుష్పైరాహతాస్తస్య రఘోర్నాగాగజాః। `గజేఽపి నాగమాతఙ్గౌ' ఇత్యమరః। అసూయయేవాహతినిమిత్తయా స్పర్ధయేవ సప్తధైవ ప్రసుస్రువుర్మదం వవృషుః। ప్రతిగజగన్ధాభిమానాదితి భావః। `కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాఇఛ నేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతిః' ఇతి పాలకాప్యే। కరాన్నాసారన్ధ్రాభ్యామిత్యర్థః।। 4.23 ।।

సరితః కుర్వతీ గాధాః పథశ్చాశ్యానకర్దమాన్ ।

యాత్రాయై చోదయామాస తం శక్తేః ప్రథమం శరత్ ।। 4.24 ।।

సరిత ఇతి।। సరితో గాధాః సుప్రతరాః కుర్వతీ। పథో మార్గాంశ్చాశ్యానకర్దమాఇశుష్కపఙ్కాన్ కుర్వంతీ। `సంయోగాదేరాతో ధాతోర్యణ్వతః'(పా.8।4।43)ఇతి శ్యతేర్నిష్ఠాతస్య నత్వమ్। శరచ్ఛరదృతుస్తం రఘుం శక్తేరుత్సాహశక్తేః ప్రథమం ప్రాగ్యాత్రాయై దణ్డయాత్రాయై చోదయామాస ప్రేరయామాస। ప్రభుమన్త్రశక్తిసంపన్నస్య శరత్ స్వయముత్సాహముత్పాదయామాసేత్యర్థః।। 4.24 ।।

తస్మై రుమ్యగ్పుతో విప్రైర్వాజినీరాజనావిధౌ ।

ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన హస్తేనేవ జయం దదౌ ।। 4.25 ।।

తస్మా ఇతి ।। వాజినామశ్వానాం నీరాజనావిధౌ నీరాజనాఖ్యే శాన్తికర్మణి సమ్యగ్విధివద్ధుతో హోమసమిద్ధో వహ్నిః। ప్రగతా దక్షిణం ప్రదక్షిణమ్। తిష్ఠద్గుప్రభృతిత్వాదవ్యయీభావః। ప్రదక్షిణం యాఽర్చిర్జ్వాలా తస్యా వ్యాజేన హస్తేనేవ తస్మై జయం దదౌ। ఉక్తం మహాయాత్రాయామ్-`ఇద్ధః ప్రదక్షిణగతో హుతభుజ్ నృపస్య ధాత్రీం సముద్రరశనాం వశగా కరోతి' ఇతి। `వాజి'గ్రహణం గజాదీనామప్యుపలక్షణమ్,తేషామపి నీరాజనావిధానాత్ ।। 4.25 ।।

స గుప్తమూలప్రత్యన్తః శుద్ధపార్ష్ణిరయాన్వితః ।

షడ్విధం బలమాదాయ ప్రతస్థే దిగ్జిగీషయా ।। 4.26 ।।

స ఇతి ।। గుప్తౌ మూలం స్వనివాసస్థానం ప్రత్యన్తః ప్రాన్తదుర్గం చ యేన స గుప్తమూలప్రత్యన్తః। శుద్ధపార్ష్ణిరుద్ధృతపృష్టశత్రుః సేనయా రక్షితపృష్ఠదేశో వా। అయాన్వితః శుభదైవాన్వితః। `అయః శుభావహో విధిః'ఇత్యమరః। స రఘుః షడ్విధం మౌలభృత్యాదిరూపం బలం సైన్యమ్। `మౌలం భృత్యః సుహృచ్ఛ్రేణీ ద్విషదాటవికం బలమ్'ఇతి కోశః। ఆదాయ దిశాం జిగీషయా జేతుమిచ్ఛయా ప్రతస్థే చచాల ।। 4.26 ।।

అవాకిరన్వయోవృద్ధాస్తం లాజైః పౌరయోషితః ।

పృషతైర్మన్దరోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇవాచ్యుతమ్ ।। 4.27 ।।

అవాకిరన్నితి ।। వయోవృద్ధాః పౌరయౌషితస్తం రఘుం ప్రయాన్తం లాజైరాచారలాజైః। మన్దరోద్ధూతైః పృషతైర్బిన్దుభిః క్షీరోర్మయః క్షీరసముద్రోర్మయోఽచ్యుతం విష్ణుమివ। అవాకిరన్ పర్యక్షిపన్।। 4.27 ।।

స యయౌ ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిషా ।

అహితాననిలోద్ధూతైస్తర్జయన్నివ కేతుభిః ।। 4.28 ।।

స ఇతి ।। ప్రాచీనబర్హిర్నామ కశ్చిన్మహారాజ ఇతి కేచిత్। ప్రాచీనవర్హిరిన్ద్రః। `పర్జన్యో మఘవా వృషా హరిహయః ప్రాచీనబర్హిస్తథా'ఇతీన్ద్రపర్యాయేషు హలాయుధాభిధానాత్। తేన తుల్యః స రఘుః। అనిలేనానుకూలవాతేనోద్ధూతైః కేతుభిర్ధ్వజైరహితాన్ రిపూన్। తర్జయన్నివ భర్త్సయన్నివ। తర్జభిర్త్స్యోరనుదాత్తేత్త్వే।ఇపి చక్షిఙో జిత్కరణేనానుదాత్తేత్త్వనిమిత్తస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి వామనః। ప్రథమం ప్రాచీం దిశం యయౌ ।। 4.28 ।।

రజోభిః స్యన్దనోద్ధూతైర్గజైశ్చ ఘనసంనిభైః ।

భువస్తలమివ వ్యోమ కుర్వన్వ్యోమేవ భూతలమ్ ।। 4.29 ।।

రజోభిరితి।। కిం కుర్వన్? స్యన్దనోద్ధూతై రజోభిర్ఘనసంనిభైర్వర్ణతః క్రియాతఃపరిమాణతాశ్చ మేఘతుల్యైర్గజైశ్చ యథాక్రమం వ్యోమాకాశం భువస్తలమివ భూతలం చ వ్యోమేవ కుర్వన్। `యయౌ'ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః।। 4.29 ।।

ప్రతాపోఽగ్రే తతః శబ్దః పరాగస్తదనన్తరమ్ ।

యయౌ పశ్చాద్రథాదీతి చతుఃస్కన్ధేవ సా చమూః ।। 4.30 ।।

ప్రతాప ఇతి।। అగ్రే ప్రతాపస్తేజోవిశేషః। `స ప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కోశదణ్డజమ్' ఇత్యమరః। తతః శబ్దః సేనాకలకలః। తదనన్తరం పరాగో ధూలిః। `పరాగః పుష్పరజసి ధూలిస్నానీయయోరపి'ఇతి శబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యమ్। ఇతీత్థం చతుఃస్కన్ధేవ చతుర్వ్యూహేవ। `స్కన్ధః ప్రకాణ్డే కాయాంశే విజ్ఞానాదిషు పఞ్చసు। నృపేసమూహే వ్యూహే చ' ఇతి హైమః। సా చమూర్యయౌ ।। 4.30 ।।

మరుపృష్ఠాన్యుదమ్భాంసి నావ్యాః సుప్రతరా నదీః ।

విపినాని ప్రకాశాని శక్తిమత్త్వాఞ్చకార సః ।। 4.31 ।।

మర్వితి।। స రఘుః శక్తిమత్త్వాత్సమర్థత్వాన్మరుపృష్ఠాని నిర్జలస్థానాని। `సమానౌ మరుధాన్వానౌ' ఇత్యమరః। ఉదమ్భాంస్యుద్భూతజలాని చకార। నావ్యా నౌభిస్తార్యా నదీః। `నావ్యం త్రిలిఙ్గం నౌతార్యే'ఇత్యమరః। a`నౌవయోధర్మవిషమూల-'(పా.4।4।91)ఇత్యాదినా యత్ప్రత్యయః। సుప్రతరాః సుఖేన తార్యాశ్చకార। విపినాన్యరణ్యాని। `అటవ్యరణ్యం విపినమ్'ఇత్యమరః। ప్రకాశాని నిర్వృక్షాణి చకార। శక్త్యుత్కర్షాత్తస్యాగమ్యం కిమపి నాసీదితి భావః।। 4.31 ।।

స సేనాం మహతీం కర్షన్పూర్వసాగరగామినీమ్ ।

బభౌ హరజటాభ్రష్టాం గఙ్గామివ భగీరథః ।। 4.32 ।।

స ఇతి।। మహతీం సేనాం పూర్వసాగరగామినీం కర్షన్ స రఘుః। హరస్య జటాభ్యో భ్రష్టాం గఙ్గాం కర్షన్। సాపి పూర్వసాగరగామినీ। భగీరథ ఇవ। బభౌ। భగీరథో నామ కశ్చిత్కపిలదగ్ధానాం సాగరాణాం నప్తా తత్పావనాయ హరకిరీటాద్గఙ్గా ప్రవర్తయితా రాజా। యత్సంబన్ధాద్గఙ్గా చ భాగీరథీతి గీయతే ।। 4.32 ।।

త్యాజితైః ఫలముత్ఖాతైర్భగ్నైశఅచ బహుధా నృపైః ।

తస్యాసీదుల్బణో మార్గః పాదపైరివ దన్తినః ।। 4.33 ।।

త్యాజితైరితి।। `ఫలం ఫలే ధనే బీజే నిష్పత్తౌ భోగలాభయోః' ఇతి కేశవః। ఫలం లాభమ్। వృక్షపక్షే,-ప్రసవం చ। త్యాజితైః। త్యజేర్ణ్యన్తాద్ద్వికర్మకాదప్రధానే కర్మణి క్తః। ఉత్ఖాతైః స్వపదాఙ్చ్యావితైః। అన్యత్ర,-ఉత్పాటితైః। బహుధా భగ్నై రణే జితైః। అన్యత్ర,-ఛిన్నైః।

నృపైః। పాదపైర్దన్తినో గజస్యేవ తస్య రఘోర్మార్గ ఉల్బణః ప్రకాశ ఆసీత్। `ప్రకాశం ప్రకటం స్పష్టముల్బణం విశదం స్ఫుటమ్' ఇతి యాదవః।। 4.33 ।।

పౌరస్త్యానేవమాక్రామంస్తాంస్తాఞ్జనపదాఞ్జయీ ।

ప్రాప తాలీవనశ్యామముపకణ్ఠం మహోదధేః ।। 4.34 ।।

పౌరస్త్యానితి।। జయీ జయనశీలః। `జిదృక్షివిశ్రీ-'(పా.3।2।147) ఇత్యాదినేనిప్రత్యయః। స రఘురేవమ్। పురో భవాన్ పౌరస్త్యాన్ప్రాచ్యాన్। `దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్'(పా.4।2।98) ఇతి త్యక్ప్రత్యయః। తాంస్తాన్,సర్వానిత్యర్థః। వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః। జనపదాన్దేశానాక్రామన్। తాలీవనైః శ్యామం మహోదధేరుపకణ్ఠమన్తికం ప్రాప।। 4.34 ।।

అనమ్రాణాం సముద్ధర్తుస్తస్మాత్సిన్ధురయాదివ ।

ఆత్మా సంరక్షితః సుహ్మైర్వృత్తిమాశ్రిత్య వైతసీమ్ ।। 4.35 ।।

అనమ్రాణామితి।। అనమ్రాణామ్। కర్మణి షష్ఠీ। సముద్ధర్తురున్మీలయితుస్తస్మాద్రఘోః సకాశాత్। `భీత్రార్థానాం భయహేతుః'(పా.1।4।25)ఇత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ। సిన్ధురయాన్నదీవేగాదివ సుహ్మైః సుహ్మదేశీయైః। సుహ్మాదయః శబ్దా జనపదవచనాః క్షత్రియమాచక్షతే। వైతసీం వేతసః సంబన్ధినీం వృత్తిమ్। ప్రణతిమిత్యర్థః। ఆశ్రిత్య। ఆత్మా సంరక్షితః। అత్ర కౌటిల్యః-`బలీయసాభియుక్తో దుర్బలః సర్వత్రానుప్రణతో వేతసం ధర్మమాతిష్ఠేత్'ఇతి ।। 4.35 ।।

వఙ్గానుత్ఖాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్ ।

నిచఖాన జయస్తమ్భాన్గఙ్గాస్రోతోన్తరేషు సః ।। 4.36 ।।

వఙ్గానితి।। నేతా నాయకః స రఘుర్నౌభిః సాధనైరుద్యతాన్సంనద్ధాన్ వఙ్గాన్రాజ్ఞస్తరసా బలేన। `తరసీ బలరంహసీ' ఇతి యాదవః। ఉత్ఖాయోన్మూల్య గఙ్గాయాః స్రోతసాం ప్రవాహాణామన్తరేషు ద్వీపేషు జయస్తమ్భాన్నిచఖాన। స్థాపితవానిత్యర్థః।। 4.36 ।।

ఆపాదపద్మప్రణతాః కలమా ఇవ తే రఘుమ్ ।

ఫలైః సంవర్ధయామాసురుత్ఖాతప్రతిరోపితాః ।। 4.37 ।।

ఆపాదేతి।। ఆపాదపద్మమఙ్ఘ్రిపద్మపర్యన్తం ప్రణతాః। అత ఏవ,ఉత్ఖాతాః పూర్వముద్ధృతా అపి ప్రతిరోపితాః పశ్చాత్స్థాపితాస్తే వఙ్గాః। కలమా ఇవ శాలివిశేషా ఇవ। `శాలయః కలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ పుంస్యమీ'ఇత్యమరః। తేఽప్యాపాదపద్మం పాదపద్మమూలపర్యన్తం ప్రణతాః। `పాదో బుధ్నే తురీయాంశశైలప్రత్యన్తపర్వతాః'ఇతి విశ్వః। ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాశ్చ। రఘుం ఫలైర్ధనైః। అన్యత్ర,-సస్యైః। సంవర్ధయామాసుః। `ఫలం ఫలే ధనే బీజే నిష్పత్తౌ భోగలాభయోః। సస్యే' ఇతి కేశవః।। 4.37 ।।

స తీర్త్వా కపిశాం సైన్యైర్బద్ధద్విరదసేతుభిః ।

ఉత్కలాదర్శితప్థః కలిఙ్గాభిముఖో యయౌ ।। 4.38 ।।

స ఇతి।। స రఘుర్బద్ధా ద్విరదా ఏవ సేతవో యైస్తైః సైన్యైః కపిశాం నామ నదీం తీర్త్వా। `కరభామ్'ఇతి కేచిత్పఠన్తి। ఉత్కలై రాజభిరాదర్శితపథః సందర్శితమర్గః సన్ కలిఙ్గాభిముఖో యయౌ ।। 4.38 ।।

స ప్రతాపం మహేన్ద్రస్య మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం న్యవేశయత్ ।

అఙ్కుశం ద్విరదస్యేవ యన్తా గమ్భీరవేదినః ।। 4.39 ।।

స ఇతి।। స రఘుర్మహేన్ద్రస్య కులపర్వతవిశేషస్య। `మహేన్ద్రో మలయః సహ్యః శక్తిమానృక్షపర్వతః। విన్ధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతాః।' ఇతి విష్ణుపురాణాత్। మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం దుఃసహం ప్రతాపమ్। యన్తా సారథిర్గమ్భీరవేదినో ద్విరదస్య గజవిశేషస్య మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం నిశితమఙ్కుశమివ। న్యవేశయన్నిక్షిప్తవాన్।
`త్వగ్భేదాచ్ఛోణితస్రావాన్మాంసస్య క్రథనాదపి। ఆత్మానం యో న జానాతి స స్యాద్గమ్భీరవేదితా।।' ఇతి రాజపుత్రీయే। `చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి । గమ్భీరవేదీ విజ్ఞేయః స గజో గజవేదిభిః।।' ఇతి మృగచర్మీయే ।। 4.39 ।।

ప్రతిజగ్రాహ కాలిఙ్గస్తమస్త్రైర్గజసాధనః ।

పక్షచ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షీవ పర్వతః ।। 4.40 ।।

ప్రతీతి।। గజసాధనః సన్ కాలిఙ్గః కలిఙ్గానాం రాజా। `ద్వ్యఞ్మగధకలిఙ్గ-'(పా.4।1।170)ఇత్యాదినాణ్ప్రత్యయః। అస్త్రైరాయుధైస్తం రఘుమ్। పక్షాణాం ఛేద ఉద్యతముద్యుక్తం శక్రం శిలావర్షీ పర్వత ఇవ। ప్రతిజగ్రాహ ప్రత్యభియుక్తవాన్ ।। 4.40 ।।

ద్విషాం విషహ్య కాకుత్స్థస్తత్ర నారాచదుర్దినమ్ ।

సన్మఙ్గలస్నాత ఇవ ప్రతిపేదే జయశ్రియమ్ ।। 4.41 ।।

ద్విషామితి।। కాకుత్స్థో రఘుస్తత్ర మహేన్ద్రాద్రౌ ద్విషాం నారాచదుర్దినం నారాచానాం బాణవిశేషాణాం దుర్దినమ్। లక్షణయా వర్షముచ్యతే। విషహ్య సహిత్వా సద్యథాశాస్త్రం మఙ్గలస్నాత ఇవ విజయమఙ్గలార్థమభిషిక్త ఇవ జయశ్రియం ప్రతిపేదే ప్రాప। `యత్తు సర్వౌషధిస్నానం తన్మాఙ్గల్యముదీరితమ్'ఇతి యాదవః ।। 4.41 ।।

తామ్బూలీనాం దలైస్తత్ర రచితాపానభూమయః ।

నారికేలాసవం యోధాః శాత్రవం చ పపుర్యశః ।। 4.42 ।।

తామ్బూలీనామితి।। తత్ర మహేన్ద్రాద్రౌ। యుధ్యన్త ఇతి యోధాః। పచాద్యచ్। రచితాః కల్పితా ఆపానభూమయః పానయోగ్యప్రదేశా యైస్తే తథోక్తాః సన్తో నారికేలాసవం నారికేలమద్యం తామ్బూలీనాం నాగవల్లీనాం దలైః పపుః। తత్ర విజహ్రురిత్యర్థః। శాత్రవం యశశ్చ పపుః,జహ్రురిత్యర్థః।। 4.42 ।।

గృహీతప్రతిముక్తస్య స ధర్మవిజయీ నృపః ।

శ్రియం మహేన్ద్రనాథస్య జహార న తు మేదినీమ్ ।। 4.43 ।।

గృహీతేతి।। ధర్మవిజయీ ధర్మార్థవిజయశీలః స నృపో రఘుః। గృహీతశ్చాసౌ ప్రతిముక్తశ్చ గృహీతప్రతిముక్తః। తస్య మహేన్ద్రనాథస్య కాలిఙ్గస్య శ్రియం జహార। ధర్మార్థమితి భావః। మేదినీం తు న జహార। శరణాగతవాత్సల్యాదితి భావః ।। 4.43 ।।

తతో వేలాతటేనైవ ఫలవత్పూగమాలినా ।

అగస్త్యాచరితామాశామనాశాస్యజయో యయౌ ।। 4.44 ।।

తత ఇతి।। తతః ప్రాచీవిజయానన్తరం ఫలవత్పూగమాలినా ఫలితక్రముకశ్రేణీమతా। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిప్రత్యయః। వేలాయాః సముద్రకూలస్య తటేనోపాన్తేనైవాగస్త్యేనాచరితామాశాం దక్షిణాం దిశమనాశాస్యజయః। అయత్నసిద్ధత్వాదప్రార్థనీయజయః సన్। యయౌ। `అగస్త్యో దక్షిణమాశామాశ్రిత్య నభసి స్థితః। వరుణస్యాత్మజో యోగీ విన్ధ్యవాతాపిమర్దనః' ఇతి బ్రహ్మపురాణే ।। 4.44 ।।

స సైన్యపరిభోగేణ గజదానసుగన్ధినా ।

కావేరీం సరితాం పత్యుః శఙ్కనీయామివాకరోత్ ।। 4.45 ।।

స ఇతి।। స రఘుః గజానాం దానేన మదేన సుగన్ధినా సురభిగన్ధినా। `గన్ధస్యేత్-'(పా.5।4।135)ఇత్యాదినేకారాదేశః సమాసాన్తః। యద్యపి గన్ధస్యేత్త్వే తదేకాన్తగ్రహణం కర్తవ్యమితి నైసర్గిగ్ధవివక్షాయామేవేకారాదేశః,తథాపి `నిరఙ్కుశాః కవయః'। తథా చ మాఘకావ్యే(6।50)-`వవురయుక్ఛదగుచ్ఛసుగన్ధయః సతతగాస్తగానగిరోఽలిభిః', నైషధే చ (3।93)-`అపాం హి తృప్తాయ న వారిధారాః స్వాదుసుగన్ధిః స్వదతే తుషారా'ఇతి। `న కర్మధారయాన్మత్వర్థీయ' ఇతి నిషేధాదినిప్రత్యయపక్షోఽపి జఘన్య ఏవ। సేనాయాం సమవేతాః సైన్యాః। `సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ తే' ఇత్యమరః। `సేనాయా వా'(పా.4।4।45)ఇతి ణ్యప్రత్యయః। తేషాం పరిభోగేన కావేరీం నామ సరితం సరితాం పత్యుః సముద్రస్య శఙ్కనీయాం న విశ్వసనీయామివాకరోత్। సంభోగలిఙ్గదర్శనాద్భర్తురవిశ్వాసో భవతీతి భావః ।। 4.45 ।।

బలైరధ్యుషితాస్తస్య విజిగీషోర్గతాధ్వనః ।

మారీచోద్భ్రాన్తహారీతా మలయాద్రేరుపత్యకాః ।। 4.46 ।।

బలైరితి।। విజిగీషోర్విజేతుమిచ్ఛోర్గతాధ్వనస్తస్య రఘోర్బలైః సైన్యైః। `బలం శక్తిర్బలం సైన్యమ్'ఇతి యాదవః। మారీచేషు మరీచవనేషూద్భ్రాన్తాః పరిభ్రాన్తా హ్రారీతాః పక్షివిశేషా యాసుతాః। `తేషాం విశేషా హారీతో మద్గుః కారణ్డవః ప్లవః' ఇత్యమరః। మలయాద్రేరుపత్యకా ఆసన్నభూమయః। `ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకా' ఇత్యమరః। `ఉపాధిభ్యాం త్యకన్-'(పా.5।4।34)ఇత్యాదినా త్యకన్ప్రత్యయః। అధ్యుషితాః। ఉపత్యకాసూషితమిత్యర్థః। `ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః'(పా.1।4।48) ఇతి కర్మత్వమ్।। 4.46 ।।

ససఞ్జురశ్వక్షుణ్ణానామేలానాముత్పతిష్ణవః ।

తుల్యగన్ధిషు మత్తేభకటేషు ఫలరేణవః ।। 4.47 ।।

ససఞ్జురితి।। అశ్వైః క్షుణ్ణానామేలానామేలాలతానాముత్పతిష్ణవ ఉత్పతనశీలాః `అలంకృఞ్-'(పా.3।2।136)ఇత్యాదినేష్ణుచ్ప్రత్యయః। ఫలరేణవః ఫలరజాంసి తుల్యగన్ధిషు సమానగన్ధిషు। సర్వధనీతివదిన్నన్తాద్బహువ్రీహిః। మత్తేభానాం కటేషు ససఞ్జుః సక్తాః। `గజగణ్డకటీ కటౌ'ఇతి కోషః ।। 4.47 ।।

భోగివేష్టనమార్గేషు చన్దనానాం సమర్పితమ్ ।

నాస్రసత్కరిణాం గ్రైవం త్రిపదీచ్ఛేదినామపి ।। 4.48 ।।

భోగీతి।। చన్దనానాం చన్దనద్రుమాణాం భోగివేష్టనమార్గేషు సర్పవేష్టనాన్నిమ్నేషు సమర్పితం సఞ్జితం త్రిపదీచ్ఛేదినాం పాదశృఙ్ఖలచ్ఛేదకానామపి। `గ్రీవాభ్యోఽణ్చ' (పా.4।3।57) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। నాస్రసన్న స్రస్తమభూత్। `ద్యుద్భ్యో లుఙి'(పా.1।3।91) ఇతి పరస్మైపదమ్। పుషాదిత్వాదఙ్। `అనిదితామ్-'(పా.6।4।24) ఇతి నకారలోపః।। 4.48 ।।

దిశి మన్దాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవేరపి ।

తస్యామేవ రఘోః పాణ్డ్యాః ప్రతాపం న విషేహిరే ।। 4.49 ।।

దిశీతి।। దక్షిణస్యాం దిశి రవేరపి తేజో మన్దాయతే మన్దం భవతి। లోహితాదిత్వాత్క్యష్ప్రత్యయః। `వా క్యషః'(పా.1।3।90) ఇత్యాత్మనేపదమ్। దక్షిణాయనే తేజోమాన్ద్యాదితి భావః। తస్యామేవ దిశి। పాణ్డ్యాః పాణ్డూనాం జనపదానాం రాజానః పాణ్డ్యాః। `పాణ్డోర్డ్యణ్వక్తవ్యః'(వా.2671)। రఘోః ప్రతాపం న విషేహిరే న సోఢవన్తః। సూర్యవిజయినోఽపి విజితవానితి నాయకస్య మహానుత్కర్షో గమ్యతే ।। 4.49 ।।

తామ్రపర్ణీసమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః ।

తే నిపత్య తదుస్తస్మై యశః స్వమివ సంచితమ్ ।। 4.50 ।।

తామ్రపర్ణీతి।। తే పాణ్డ్యాస్తామ్రపర్ణ్యా నద్యా సమేతస్య సంగతస్య మహోదధేః సంబన్ధి సంచితం ముక్తాసారం మౌక్తికవరమ్। `సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిషు'

ఇత్యమరః। స్వం స్వకీయం సంచితం యశ ఇవ తస్మై రఘవే నిపత్య ప్రణిపత్య దదుః। యశసః శుభ్రత్వాదౌపమ్యమ్। తామ్రపర్ణీసంగమే మౌక్తికోత్పత్తిరితి ప్రసిద్ధమ్ ।। 4.50 ।।

స నిర్విశ్య యథాకామం తటేష్వాలీనచన్దనౌ ।

స్తనావివ దిశస్తస్యాః శైలౌ మలయదర్దురౌ ।। 4.51 ।।

అసహ్యవిక్రమః సహ్యం దూరాన్ముక్తముదన్వతా ।

నితమ్బమివ మేదిన్యాః స్రస్తాంశుకమలఙ్ఘయత్ ।। 4.52 ।।

స ఇతి ।। అసహ్యేతి చ ।। యుగ్మమేతత్। అసహ్యవిక్రమః స రఘుస్తటేషు సానుష్వాలీనచన్దనౌ వ్యాప్తచన్దనద్రుమౌ। గన్ధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చన్దనోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। స్తనపక్షే,-ప్రాన్తేషు వ్యాప్తచన్దనానులేపౌ। తస్యా దక్షిణస్యా దిశః స్తనావివ స్థితౌ మలయదర్దురౌ నామ శైలౌ యథాకామం యథేచ్ఛం నిర్విశ్యోపభుజ్య। `నిర్వేశో భృతిభోగయోః'ఇత్యమరః। ఉదకాన్యస్య సన్తీత్యుదన్వానుదధిః। `ఉదన్వానుదధౌ చ' ఇతి(పా.8।2।13)నిపాతః। ఉదన్వతా దూరాన్ముక్తం దూరతస్త్యక్తమ్। `స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేన'(పా.2।1।39) ఇతి సమాసః। ` పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః'(పా.6।3।3) ఇత్యలుక్। స్రస్తాంశుకం మేదిన్యా నితమ్బమివ స్థితం సహ్యం సహ్యాద్రిమలఙ్ఘయత్ ప్రాప్తోఽతిక్రాన్తో వా ।। 4.52 ।।

సంప్రతి ప్రతీచీం దిశమభియయావిత్యాహ-

తస్యానీకైర్విసర్పద్భిరపరాన్తజయోద్యతైః ।

రామాస్త్రోత్సారితోఽప్యాసీత్సహ్యలగ్న ఇవార్ణవః ।। 4.53 ।।

తస్యేతి ।। అపరాన్తానాం పాశ్చాత్త్యానాం జయ ఉద్యతైరుద్యుక్తైః। `అపరాన్తాస్తు పాశ్చాత్త్యాస్తే చ సూర్యరికాదయః' ఇతి యాదవః। విసర్పద్భిర్గచ్ఛద్భిస్తస్య రఘోరనీకైః సైన్యైః। `అనీకం తు రణే సైన్యే' ఇతి విశ్వః। అర్ణవో రామస్య జామదగ్న్యస్యాస్త్రైరుత్సారితః పరిసారితోఽపి సహ్యలగ్న ఇవాసీత్। సైన్యం ద్వితీయోఽర్ణవ ఇవాదృశ్యతేతి భావః ।। 4.53 ।।

భయోత్సృష్టవిభూషాణాం తేన కేరలయోషితామ్ ।

అలకేషు చమూరేణుశ్చూర్ణప్రతినిధీకృతః ।। 4.54 ।।

భయేతి ।। తేన రఘుణా భయేనోత్సృష్టవిభూషాణాం పరిహృతభూషణానాం కేరలయోషితాం కేరలాఙ్గనానామలకేషు చమూరేణుః చూర్ణస్య సేనారజశ్చూర్ణస్య కుఙ్కుమాదిరజసః ప్రతినిధీకృతః। ఏతేన యోషితాం పలాయనం చమూనాం చ తదనుధావనం ధ్వన్యతే ।। 4.54 ।।

మురలామారుతోద్ధూతమగమత్కైతకం రజః ।

తద్యోధవారబాణానామయత్నపటవాసతామ్ ।। 4.55 ।।

మురలేతి।। మురలా నామ కేరలదేశేషు కాచిన్నదీ,తస్యా మారుతేనోద్ధూతముత్థాపితమ్। `మురవీమారుతోద్ధూతమ్' ఇతి కేచిత్పఠన్తి। కైతకం కేతకసంబన్ధి రజస్తద్యోధవారబాణానాం రఘుభటకఞ్చుకానామ్,`కఞ్చుకో వారబాణోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః। అయత్నపటవాసతామయత్నసిద్ధవస్త్రవాసనాద్రవ్యత్వమగమత్। `పిష్టాతః పటవాసకః' ఇత్యమరః ।। 4.55 ।।

అభ్యభూయత వాహానాం చరతాం గాత్రశిఞ్జితైః ।

వర్మభిః పవనోద్ధూతరాజతాలీవనధ్వనిః ।। 4.56 ।।

అభ్యభూయతేతి।। చరతాం గచ్ఛతాం వాహానాం వాజినాం,`వాజివాహార్వగన్ధర్వహయసైన్ధవసప్తయః'ఇత్యమరః। గాత్రశిఞ్జితైర్గాత్రేషు శబ్దాయమానైః। కర్తరి క్తః। `గాత్రసఞ్జితైః' ఇతి వా పాఠః। సఞ్జతేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః। వర్మభిః కవచైః। `మర్మరైః' ఇతి పాఠే వాహానాం గాత్రశిఞ్జితైర్గాత్రధ్వనిభిరిత్యర్థః। మర్మరో మర్మరాయమాణ ఇతి ధ్వనేర్విశేషణమ్। పవనేనోద్ధూతానాం కమ్పితానాం రాజతాలీవనానాం ధ్వనిరభ్యభూయత తిరస్కృతః ।। 4.56 ।।

ఖర్జూరీస్కన్ధనద్ధానాం మదోద్గారసుగన్ధిషు ।

కటేషు కరిణాం పేతుః పుంనాగేభ్యః శిలీముఖాః ।। 4.57 ।।

ఖర్జూరీతి।। ఖర్జూరీణాం తృణద్రుమవిశేషాణామ్। `ఖర్జూరః కేతకీ తాలీ ఖర్జూరీ చ తృణద్రుమాః' ఇత్యమరః। స్కన్ధేషు ప్రకాణ్డేషు। `అస్త్రీ ప్రకాణ్డః స్కన్ధః స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధిస్తరోః' ఇత్యమరః। నద్ధానాం బద్ధానాం కరిణాం మదోద్గారేణ మదస్రావేణ సుగన్ధిషు। `గన్ధస్యేత్-'(పా.5।4।135) ఇత్యాదినేకారః। కటేషు గణ్డేషు పుంనాగేభ్యో నాగకేశరేభ్యః పుంనాగపుష్పాణి విహాయ। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। శిలీముఖా అలయః పేతుః। `అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః। తతోఽపి సౌగన్ధ్యాతిశయాదితి భావః ।। 4.57 ।।

అవకాశం కోలోదన్వాన్ రామాయాభ్యర్థితో దదౌ ।

అపరాన్తమహీపాలవ్యాజేన రఘవే కరమ్ ।। 4.58 ।।

అవకాశమితి।। ఉదన్వానుదధీ రామాయ జామదగ్న్యాయ। అభ్యర్థితో యాచితః సన్। అవకాశం స్థానం దదౌ కిల। `కిల' ఇతి ప్రసిద్ధౌ। రఘవే త్వపరాన్తమహీపాలవ్యాజేన కరం బలిం దదౌ। `బలిహస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః। అపరాన్తానాం సముద్రమధ్యదేశవర్తిత్వాత్తైర్దత్తే కరే సముద్రదత్తత్వోపచారః। కరదానం చ భీత్యా,న తు యాఞ్చయేతి రామాద్రఘోరుత్కర్షః ।। 4.58 ।।

మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణమ్ ।

త్రికూటమేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తమ్భం చకార సః ।। 4.59 ।।

మత్తేతి।। తత్ర స రఘుర్మత్తానామిభానాం రదనోత్కీర్ణాని దన్తక్షతాన్యేవ। భావే క్తః। వ్యక్తాని స్ఫుటాని విక్రమలక్షణాని పరాక్రమచిహ్నాని విజయవర్ణావలిస్థానాని యస్మింస్తం తథోక్తం త్రికూటమేవోచ్చైర్జయస్తమ్భం చకార। గాఢప్రహారస్త్రికూటో।ఇద్రిరేవోత్కీర్ణవర్ణస్తమ్భ ఇవ రఘోర్జయస్తమ్భోఽభూదిత్యర్థః ।। 4.59 ।।

పారసీకాంస్తతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్త్మనా ।

ఇన్ద్రియాఖ్యానివ రిపూంస్తత్త్వజ్ఞానేన సంయమీ ।। 4.60 ।।

పారసీకానితి।। తతః స రఘుః। సంయమీ యోగీ తత్త్వజ్ఞానేనేన్ద్రియాఖ్యానిన్ద్రియనామకాన్ రిపూనివ। పారసీకాన్ రాజ్ఞో జేతుం స్థలవర్త్మనా ప్రతస్థే। న తు నేదిష్ఠేనాపి జలపథేన। సముద్రయానస్య నిషిద్ధత్వాదితి భావః ।। 4.60 ।।

యవనీముఖపద్మానాం సేహే మధుమదం న సః ।

బాలాతపమివాబ్జానామకాలజలదోదయః ।। 4.61 ।।

యవనీతి।। స రఘుర్యవనీనాం యవనస్త్రీణామ్। `జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్'(పా.4।1।63)ఇతి జీష్। ముఖాని పద్మానీవ ముఖపద్మాని। ఉపమితసమాసః। తేషాం మధునా మద్యేన యో మదో మదరాగః। కార్యకారణభావయోరభేదేన నిర్దేశః। తం న సేహే। కమివ? అకాలే ప్రావృడ్వ్యతిరిక్తే కాలే జలదోదయః। ప్రాయేణ ప్రావృషి పద్మవికాశస్యాప్రసక్తత్వాదబ్జానాం సంబన్ధినం బాలాతపమివ। అబ్జహితత్వాదబ్జసంబన్ధిత్వం సౌరాతపస్య ।। 4.61 ।।

సఙ్గ్రామస్తుములస్తస్య పాశ్చాత్త్యైరశ్వసాధనైః ।

శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజస్యభూత్ ।। 4.62 ।।

సఙ్గ్రామ ఇతి।। తస్య రఘోరశ్వసాధనైర్వాజిసైన్యైః। `సాధనం సిద్ధిసైన్యయోః' ఇతి హైమః। పశ్చాద్భవైః పాశ్చాత్త్యైర్యవనైః సహ `దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్'(పా.4।2।98)। సహార్థే తృతీయా। శృఙ్గాణాం వికారాః శార్ఙ్గాణి ధనూంషి తేషాం కూజితైః శబ్దైః। `శార్ఙ్గం పునర్ధనుషి శార్ఙ్గిణః। జయే చ శృఙ్గవిహితే చాపేఽప్యాహ విశేషతః।।' ఇతి కేశవః। అథవా,-శార్ఙ్గైః శృఙ్గసంబన్ధిభిః కూజితైర్విజ్ఞేయా అనుమేయాః ప్రతియోధాః ప్రతిభటాః యస్మింస్తస్మిన్ రజసి తుములః సఙ్గ్రామః సంకులం యుద్ధమభూత్। `తుములం రణసంకులే' ఇత్యమరః ।। 4.62 ।।

భల్లాపవర్జితైస్తేషాం శిరోభిః శ్మశ్రులైర్మహీమ్ ।

తస్తార సరఘావ్యాప్తైః స క్షౌద్రపటలైరివ ॥ 4.63 ॥

భల్లేతి॥ స రఘుర్భల్లాపవలర్జితైర్బాణవిశేషకృత్తైః। `స్నుహీదలఫలో భల్లః' ఇతి యాదవః। శ్మశ్రులైః ప్రవృద్ధముఖరోమవద్భిః। `సిధ్మాదిభ్యశ్చ'(పా.5।2।97) ఇతి లచ్ప్రత్యయః। తేషాం పాశ్చాత్త్యానాం శిరోభిః। సరఘాభిర్మధుమక్షికాభిర్వ్యాప్తైః। `సరఘా మధుమక్షికా' ఇత్యమరః। క్షుద్రాః సరఘాః। `క్షుద్రా వ్యఙ్గా నటీ వేశ్యా సరఘా కణ్టకారికా' ఇత్యమరశాశ్వతౌ। క్షుద్రాభిః కృతాని క్షౌద్రాణి మధూని। `మధు క్షౌద్రం మాక్షికాది' ఇత్యమరః। `క్షుద్రాభఅరమరవటరపాదపాదఞ్'(పా.4।3।119) ఇతి సంజ్ఞాయామఞ్ప్రత్యయః। తేషాం పటలైః స్తబకైరివ। `పటలం తిలకే నేత్రరోగే ఛన్దసి సంచయే। పటికే పరివారే చ' ఇతి హైమః। మహీం తస్తారాచ్ఛాదయామాస ॥ 4.63 ॥

అపనీతశిరస్త్రాణాం శేషాస్తం శరణం యయుః ।

ప్రణిపాతప్రతీకారః సంరమ్భో హి మహాత్మనామ్ ॥ 4.64 ॥

అపనీతేతి॥ శేషా హతావశిష్టా అపనీతశిరస్త్రాణా అపసారితశీర్షణ్యాః సన్తః `శీర్షకమ్। శీర్షణ్యం చ శిరస్త్రే' ఇత్యమరః। శరణాగతలక్షణమేతత్। తం రఘుం శరణం యయుః। తథా హి-మహాత్మనాం సంరమ్భః కోపః। `సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే' ఇతి విశ్వః। ప్రణిపాతః ప్రణతిరేవ ప్రతీకారో యస్య స హి। మహతాం పరకీయమౌద్ధత్యమేవాసహ్యం, న తు జీవితమితి భావః ॥ 4.64 ॥

వినయన్తే స్మ తద్యోధా మధుభిర్విజయశ్రమమ్ ।

ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు ద్రాక్షావలయభూమిషు ॥ 4.65 ॥

వినయన్త ఇతి॥ తస్య రఘోర్యోధా భటా ఆస్తీర్ణాన్యజినరత్నాని చర్మశ్రేష్ఠాని యాసు తాసు ద్రాక్షావలయానాం భూమిషు। `మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షా స్వాద్వీ మధురసేతి చ' ఇత్యమరః। మధుభిర్ద్రాక్షాఫలప్రకృతికైర్మద్యైర్విజయశ్రమం యుద్ధఖేదం వినయన్తే స్మాపనీతవన్తః। `కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణి'(పా.1।3।37) ఇత్యాత్మనేపదమ్। `లట్ స్మే' (పా.3।2।118) ఇతి భూతార్థే లట్ ॥ 4.65 ॥

తతః ప్రతస్థే కౌబేరీం భాస్వానివ రఘుర్దిశమ్ ।

శరైరుస్రైరివోదీచ్యానుద్ధరిష్యన్ రసానివ ॥ 4.66 ॥

తత ఇతి॥ తతో రఘుర్భాస్వాన్ సూర్య ఇవ శరైర్బాణైరుస్రైః కిరణైరివ। `కిరణోస్రమయూఖాంశుగభస్తిఘృణిరశ్మయః' ఇత్యమరః। ఉదీచ్యానుదగ్భవాన్నృపాన్ రసానుదకానీవోద్ధరిష్యన్ కౌబేరీం కుబేరసంబన్ధినీం దిశముదీచీం ప్రతస్థే। అనేకేవశబ్దేనేయముపమా। యథాహ దణ్డీ-`ఏకానేకేవశబ్దత్వాత్సా వాక్యార్థోపమా ద్విధా' ఇతి ॥ 4.66 ॥

వినీతాధ్వశ్రమాస్తస్య సిన్ధుతీరవిచేష్టనైః ।

దుధువుర్వాజినః స్కన్ధాంల్లగ్నకుఙ్కుమకేసరాన్ ।। 4.67 ।।

వినీతేతి।। సిన్ధుర్నామ కాశ్మీరదేశేషు కశ్చిన్నదవిశేషః। `దేశే నదవిశేషేఽబ్ధేః సిన్ధుర్నా సరితి స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। సిన్ధోస్తీరే విచేష్టనైరఙ్గపరివర్తనైర్వినీతాధ్వశ్రమాస్తస్య రఘోర్వాజినోఽశ్వా లగ్నాః కుఙ్కుమకేసరాః కుఙ్కుమకుసుమకిఞ్జల్కా యేషాం తాన్। యద్వా,-లగ్నకుఙ్కుమాః కేసరాః సటా యేషాం తాన్। `అథ కుఙ్కుమమ్। కాశ్మీరజన్మ' ఇత్యమరః। `కేసరో నామకేసరే। తురంగసింహయోః స్కన్ధకేశేషు బహులద్రుమే। పుంనాగవృక్షే కిఞ్జల్కే స్యాత్' ఇతి హైమః। స్కన్ధాన్ కాయాన్। `స్కన్ధః ప్రకాణ్డే కాయేంఽసే విజ్ఞానాదిషు పఞ్చసు। నృపే సమూహే వ్యూహే చ' ఇతి హైమః। దుధువుః కమ్పయన్తి స్మ ।। 4.67 ।।

తత్ర హూణావరోధానాం భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమమ్ ।

కపోలపాటలాదేశి బభూవ రఘుచేష్టితమ్ ।। 4.68 ।।

తత్రేతి।। తత్రోదీచ్యాం దిశి భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమమ్। భర్తృవధేన స్ఫుటపరాక్రమమిత్యర్థః। రఘుచేష్టితం రఘువ్యాపారః। హూణా జనపదాఖ్యాః క్షత్రియాః। తేషామవరోధా అన్తః పురస్త్రియస్తాసాం కపోలేషు పాటలస్య పాటలిమ్నస్తాడనాదికృతారుణ్యస్యాదేశ్యుపదేశకం బభూవ। అథవా,-పాటల ఆదేశ్యాదేష్టా యస్య తద్బభూవ। స్వయం లేఖ్యాయత ఇత్యర్థః ।। 4.68 ।।

కామ్బోజాః సమరే సోఢుం తస్య వీర్యమనీశ్వరాః ।

గజాలానపరిక్లిష్టైరక్షోటైః సార్ధమానతాః ।। 4.69 ।।

కామ్బోజా ఇతి।। కామ్బోజా రాజానః సమరే తస్య రఘోర్వీర్యం ప్రభావమ్। `వీర్యం తేజఃప్రభావయోః' ఇతి హైమః।। సోఢుమనీశ్వరా అశక్తాః సన్తః। గజానామాలానం బన్ధనమ్। భావే ల్యుటి `విభాషా లీయతేః'(పా.6।1।51) ఇత్యాత్వమ్। తేన పరిక్లిష్టైః పరిక్షతైరక్షోటైర్వృక్షవిశేషైః సార్ధమానతాః ।। 4.69 ।।

తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠాస్తుఙ్గా ద్రవిణరాశయః ।

ఉపదా వివిశుః శశ్వన్నోత్సేకాః కోసలేశ్వరమ్ ।। 4.70 ।।

తేషామితి।। తేషాం కామ్బోజానాం సద్భిరశ్వైర్భూయిష్ఠా బహులాస్తుఙ్గా ద్రవిణానాం హిరణ్యానామ్। `హిరణ్యం ద్రవిణం ద్యుమ్నమ్' ఇత్యమరః। రాశయ ఏవోపదా ఉపాయనాని। `ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదా' ఇత్యమరః। కోసలేశ్వరం కోసలదేశాధిపతిం తం రఘుం శశ్వదసకృద్వివిశుః। `ముహుః పునః పునః శశ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమాః' ఇత్యమరః। తథాప్యుత్సేకా గర్వాస్తు న వివిశుః। సత్యపి గర్వకారణే న జగర్వేత్యర్థః ।। 4.70 ।।

తతో గౌరీగురుం శైలమారురోహాశ్వసాధనః ।

వర్ధయన్నివ తత్కూటానుద్ధూతైర్ధాతురేణుభిః ।। 4.71 ।।

తత ఇతి ।। తతోఽనన్తరమశ్వసాధనః సన్ గౌర్యా గురుం పితరం శైలం హిమవన్తమ్। ఉద్ధూతైరశ్వస్ఖురోద్ధూతైర్ధాతూనాం గైరికాదీనాం రేణుభిస్తత్కూటాంస్తస్య శృఙ్గాణి। `కూటో।ఽస్త్రీ శిఖరం శృఙ్గమ్' ఇత్యమరః। వర్ధయన్నివ। ఆరురోహ। ఉత్పతద్ధూలిదర్శనాద్గిరిశిఖరవృద్ధిభ్రమో జాయత ఇతి భావః ।। 4.71 ।।

శశంస తుల్యసత్త్వానాం సైన్యఘోషేఽప్యసంభ్రమమ్ ।

గుహాశయానాం సింహానాం పరివృత్త్యావలోకితమ్ ।। 4.72 ।।

శశంసేతి ।। తుల్యసత్త్వానాం సైన్యైః సమానబలానామ్। గుహాసు శేరత ఇతి గుహాశయాస్తేషామ్। `అధికరణే శేతే'(పా.3।2।15)ఇత్యచ్ప్రత్యయః। `దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీ దేవఖాతబిలే గుహా' ఇత్యమరః। సంబన్ధి పరివృత్య పరావృత్యావలోకితం శయిత్వైవ గ్రీవాభఙ్గేనావలోకనం కర్తృ సైన్యఘోషే సేనాకలకలే సంభ్రమకారణే సత్యప్యసంభ్రమమన్తః క్షోభవిరహిత్వమ్। నఞః ప్రసజ్యప్రతిషేధే।ఽపి సమాస ఇష్యతే। శశంస కథయామాస। `సైన్యేభ్యః' ఇత్యర్థాల్లభ్యతే। బాహ్యచేష్టితమేవ మనోవృత్తేరనుమాపకమితి భావః। అసంభ్రాన్తత్వే హేతుః-తుల్యసత్త్వానామితి। న హి సమబలః సమబలాద్బిభేతీతి భేవః ।। 4.72 ।।

భూర్జేషు మర్మరీభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః ।

గఙ్గాశీకరిణో మార్గే మరుతస్తం సిషేవిరే ।। 4.73 ।।

భూర్జేష్వితి ।। భూర్జేషు భూర్జేపత్రేషు। `భూర్జపత్రో భుజో భూర్జో మృదుత్వక్చర్మికా మతా' ఇతి యాదవః। మర్మరః శుకపర్ణధ్వనిః । `మర్మరః శుష్కపర్ణానామ్' ఇతి యాదవః। అయం చ శుక్లాదిశబ్దవద్గుణిన్యపి వర్తతే। ప్రయోజ్యతే చ-`మర్మరైరగురుధూపగన్ధిభిః' ఇతి। అతో మర్మరీభూతాః। `మర్మర' శబ్దవన్తో భూతా ఇత్యర్థః। కీచకానాం వేణువిశేషాణాం ధ్వనిహేతవః। శ్రోత్రసుఖాశ్చేతి భావః। గఙ్గాశీకరిణః శీతలా ఇత్యర్థః। మరుతో వాతా మార్గే తం సిషేవిరే ।। 4.73 ।।

విశశ్రముర్నమేరూణాం ఛాయాస్వధ్యాస్య సైనికాః ।

దృషదో వాసితోత్సఙ్గా నిషణ్ణమృగనాభిభిః ।। 4.74 ।।

విశశ్రమురితి।। సైనికాః సేనాయాం సమవేతాః। ప్రాగ్వహతీయఠక్ప్రత్యయః। నమేరూణాం సురపుంనాగానాం ఛాయాసు నిషణ్ణానాం దృషదుపవిష్టానాం మృగాణాం కస్తూరీమృగాణాం నాభిభిర్వాసితోత్సఙ్గాః సురభితతలా దృషదః శిలా అధ్యాస్యాధిష్ఠాయ। అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' (పా.1।4।46) ఇతి కర్మ। దృషత్స్వధిరుహ్యేత్యర్థః। విశశ్రముర్విశ్రాన్తాః ।। 4.74 ।।

సరలాసక్తమాతఙ్గగ్రైవేయస్ఫురితత్విషః ।

ఆసన్నోషధయో నేతుర్నక్తమస్నేహదీపికాః ।। 4.75 ।।

సరలేతి।। సరలేషు దేవదారువిశేషేష్వాసక్తాని యాని మాతఙ్గానాం గజానామ్। గ్రీవాసు భవాని గ్రైవేయాణి కణ్ఠశృఙ్ఖలాని। `గ్రీవాభ్యోఽణ్చ'(పా.4।3।57) ఇతి చకారాడ్ఢత్రఞ్ప్రత్యయః। తేషు స్ఫురితత్విషః ప్రతిఫలితభాస ఓషధయో జ్వలన్త్యో జ్యోతిర్లలావిశేషా నక్తం రాత్రౌ నేతుర్నాయకస్య రఘోరస్నేహదీపికాస్తైలనిరపేక్షాః ప్రదీపా ఆసన్ ।। 4.75 ।।

తస్యోత్సృష్టనివాసేషు కణ్ఠరజ్జుక్షతత్వచః ।

గజవర్ష్మ కిరాతేభ్యః శశంసుర్దేవదారవః ।। 4.76 ।।

తస్యేతి।। తస్య రఘోరుత్సృష్టేషూజ్ఝితేషు నివాసేషు సేనానివేశేషు కణ్ఠరజ్జుభిర్గజగ్రైవైః క్షతా నిష్పిష్టాస్త్వచో యేషాం తే దేవదారవః కిరాతేభ్యో వనచరేభ్యో గజానాం వర్ష్మ ప్రమాణమ్। `వర్ష్మ దేహప్రమాణయోః' ఇత్యమరః। శశంసుః కథితవన్తః,దేవదారుస్కన్ధత్వక్క్షతైర్గజానామౌన్నత్యమనుమీయత ఇత్యర్థః ।। 4.76 ।।

తత్రేతి।। తత్ర హిమాద్రౌ రఘోః పర్వతే భవైః పర్వతీయైః। `పర్వతాచ్చ'(పా.4।2।143)ఇతి ఛప్రత్యయః। గణైరుత్సవసంకేతాఖ్యైః సప్తభిః సహ। `గణానుత్సవసంకేతానజయత్సప్తపాణ్డవః' ఇతి మహాభారతే। నారాచానాం బాణవిశేషాణాం క్షేపణీయానాం భిన్దిపాలానామశ్మనాం చ నిష్పేషేణ సంఘర్షేణోత్పతితా అనలా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। `క్షేపణీయో భిన్దిపాలః ఖఙ్గో దీర్ఘో మహాఫలః' ఇతి యాదవః। ఘోరం భీమం జన్యం యుద్ధమభూత్। `యుద్ధమాయోధనం జన్యమ్' ఇత్యమరః।। 4.77 ।।

శరైరుత్సవసంకేతాన్స కృత్వా విరతోత్సవాన్ ।

జయోదాహరణం బాహ్వోర్గాపయామాస కింనరాన్ ।। 4.78 ।।

శరైరితి।। స రఘుః శరైర్బాణైరుత్సవసంకేతాన్నామ గణాన్విరతోత్సవాన్కృత్వా। డితేత్యర్థః। కింనరాన్బాహ్వోః స్వభుజయోర్జయోదాహరణం జయఖ్యాపకం ప్రబన్ధవిశేషం గాపయామాస। `గతిబుద్ధి-'(పా.1।4।52) ఇత్యాదినా కింకరాణాం కర్మత్వమ్।। 4.78 ।।

పరస్పరేణ విజ్ఞాతస్తేషూపాయనపాణిషు ।

రాజ్ఞా హిమవతః సారో రాజ్ఞః సారో హిమాద్రిణా ।। 4.79 ।।

పరస్పరేతి।। తేషు గణేషూపాయనయుక్తాః పాణయో యేషాం తేషు సత్సు పరస్పరేణాన్యోన్యం రాజ్ఞా హిమవతః సారో ధనరూపో విజ్ఞాతః। హిమాద్రిణాఽపి రాజ్ఞః సారో బలరూపో విజ్ఞాతః। ఏతేన తత్రత్యవస్తూనామనర్ఘ్యత్వం గణానామభూతపూర్వశ్చ పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే ।। 4.79 ।।

తత్రాక్షోభ్యం యశోరాశిం నివేశ్యావరురోహ సః ।

పౌలస్త్యతులితస్యాద్రేరాదధాన ఇవ హ్రియమ్ ।। 4.80 ।।

తత్రేతి।। స రఘుస్తత్ర హిమాద్రావక్షోభ్యమధృష్యం యశోరాశిం నివేశ్య నిధాయ పౌలస్త్యేన రావణేన తులితస్య చాలితస్యాద్రేః కైలాసస్య హ్రియమాదధానో జనయన్నివ। అవరురోహావతతార। కైలాసమగత్వైవ ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః। న హి శూరాః పరేణ పరాజితమభియుజ్యన్త ఇతి భావః ।। 4.80 ।।

చకమ్పే తీర్ణలౌహిత్యే తస్మిన్ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః ।

తద్గజాలానతాం ప్రాప్తైః సహ కాలాగురుద్రుమైః ।। 4.81 ।।

చకమ్ప ఇతి।। తస్మిన్రఘౌ। తీర్ణా లౌహిత్యా నామ నదీ యేన తస్మింస్తీర్ణలౌహిత్యే సతి। ప్రాగ్జ్యోతిషాణాం జనపదానామీశ్వరస్తస్య రఘోర్గజానామాలానతాం ప్రాప్తైః కాలాగురుద్రుమైః కృష్ణాగురువృక్షైః సహ చకమ్పే కమ్పితవాన్ ।। 4.81 ।।

న ప్రసేహే స రుద్ధార్కమధారావర్షదుర్దినమ్ ।

రథవర్త్మరజోఽప్యస్య కుత ఏవ పతాకినీమ్ ।। 4.82 ।।

నేతి।। స ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరో రుద్ధార్కమావృతసూర్యమ్। అధారావర్షం చ తద్దుర్దినం చ ధారావృష్టిం వినా దుర్దినీభూతమ్। అస్య రఘో రథవర్త్మరజోఽపి న ప్రసేహే। పతాకినీం సేనాం తు కుత ఏవ ప్రసేహే? న కుతోఽపీత్యర్థః ।। 4.82 ।।

తమీశః కామరూపాణామత్యాఖణ్డలవిక్రమమ్ ।

భేజే భిన్నకటైర్నాగైరన్యానుపరురోధ యైః ।। 4.83 ।।

తమితి।। కామరూపాణాం నామ దేశానామీశోఽత్యాఖణ్డలవిక్రమమతీన్ద్రపరాక్రమం తం రఘుమ్। భిన్నాః స్రవన్మదాః కటా గణ్డా యేషాం తైర్నాగైర్గజైః సాధనైః । భేజే। నాగాన్దత్త్వా శరణం గత ఇత్యర్థః। కీదృశైర్నాగైః? యైరన్యాన్ రఘువ్యతిరిక్తాన్నృపానుపరురోధ శూరాణామపి శూరో రఘురితి భావః ।। 4.83 ।।

కామరూపేశ్వరస్తస్య హేమపీఠాధిదేవతామ్ ।

రత్నపుష్పోపహారేణ ఛాయామానర్చ పాదయోః ।। 4.84 ।।

కామరూపేశ్వర ఇతి।। కామరూపేశ్వరో హేమపీఠస్యాధిదేవతాం తస్య రఘోః పాదయోశ్ఛాయాం కనకమయపాదపీఠవ్యాపినీం కాన్తిం రత్నాన్యేవ పుష్పాణి తేషాముపహారేణ సమర్పణేనానర్చార్చయామాస ।। 4.84 ।।

ఇతి జిత్వా దిశో జిష్ణుర్న్యవర్తత రథోద్ధతమ్ ।

రజో విశ్రామయన్రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మౌలిషు ।। 4.85 ।।

ఇతీతి।। జిష్ణుర్జయశీలః। `గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః'(పా.3।2।139) ఇతి గ్స్నుప్రత్యయః। స రఘురితీత్థం దిశో జిత్వా రథైరుద్ధతం రజశ్ఛత్రశూన్యేషు। రఘోరేకచ్ఛత్రకత్వాదితి భావః। రాజ్ఞాం మౌలిషు కిరీటేషు। `మౌలిః కిరిటే ధమ్మిల్లేచూడాకంకేలిమూర్ధజే' ఇతి హైమః। విశ్రామయన్। సంక్రామయన్నిత్యర్థః। న్యవర్తత నివృత్తః ।। 4.85 ।।

స విశ్వజితమాజహ్నే యజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణమ్ ।

ఆదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచామివ ।। 4.86 ।।

స ఇతి।। స రఘుః సర్వస్వం దక్షిణా యస్య తం సర్వస్వదక్షిణమ్। `విశ్వజిత్సర్వస్వదక్షిణః'ఇతి శ్రుతేః। విశ్వజితం నామ యజ్ఞమాజహ్నే। కృతవానిత్యర్థః। యుక్తం చైతదిత్యాహ-సతాం సాధూనామ్। వారిముచాం మేఘానామివ। ఆదానమర్జనం విసర్గాయ త్యాగాయ హి। పాత్రవినియోగాయేత్యర్థః।। 4.86 ।।

సత్రాన్తే సచివసఖః పురస్క్రియాభి-

ర్గుర్వీభిః శమితపరాజయవ్యలీకాన్ ।

కాకుత్స్థశ్చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్

రాజన్యాన్స్వపురనివృత్తయేఽనుమేనే ।। 4.87 ।।

సత్రాన్త ఇతి।। కాకుత్స్థో రఘుః సత్రాన్తే యజ్ఞాన్తే। `సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే సదాదానే ధనేఽపి చ' ఇత్యమరః। సచివానామమాత్యానాం సఖేతి సచివసఖః సన్। `సచివో భృతకేఽమాత్యే' ఇతి హైమః। తేషామత్యన్తానుసరణద్యోతనార్థం రాజ్ఞః సఖిత్వవ్యపదేశః। `రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్'(పా.5।4।91) గుర్వీభిర్మహతీభిః। `గురుర్మహత్యాఙ్గిరసే పిత్రాదౌ ధర్మదేశకే' ఇతి హైమః। పురస్క్రియాభిః పూజాభిః శమితం పరాజయేన వ్యలీకం దుఃఖం వైలక్ష్యం వా యేషాం తాన్। `దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యలీకమ్' ఇతి యాదవః। చిరవిరహేణోత్సుకా ఉత్కణ్ఠితా అవరోధా అన్తఃపురాఙ్గనా యేషాం తాన్। రాజ్ఞోఽపత్యాని రాజన్యాః క్షత్రియాః। తాన్। `రాజశ్వశురాద్యత్'(పా.4।1।137) ఇత్యపత్యార్థే యత్ప్రత్యయః। `మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరాట్'ఇత్యమరః। స్వపురం ప్రతినివృత్తయే ప్రతిగమనాయానుమేనేఽనుజ్ఞాతవాన్ । ప్రహర్షిణీవృత్తమేతత్। తదుక్తమ్-`మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్'ఇతి ।। 4.67 ।।

తే రేఖాధ్వజకులిశాతపత్రచిహ్నం

సమ్రాజశ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యమ్ ।

ప్రస్థానప్రణతిభిరఙ్గులీషు

చకుర్మౌలిస్రక్చ్యుతమకరన్దరేణుగౌరమ్ ।। 4.88 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ రఘుదిగ్విజయో నామ చతుర్థః సర్గః ।

త ఇతి।। తే రాజానః । రేఖా ఏవ ధ్వజాశ్చ కులిశాని చాతపత్రాణి చ। ధ్వజాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః। తాని చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తమ్। ప్రసాదేనైవ లభ్యం ప్రసాదలభ్యమ్। సమ్రాజః సార్వభౌమస్య రఘోశ్చరణయుగం ప్రస్థానే ప్రయాణసమయే యాః ప్రణతయో నమస్కారాస్తాభిః కరణైః। అఙ్గులీషు। మౌలిషు కేశబన్ధేషు యాః స్రజో మాల్యాని తాభ్యశ్చ్యుతైర్మకరన్దైః పుష్పరసైః। `మకరన్దః పుష్పరసః' ఇత్యమరః। రేణుభిః పరాగైశ్చ। `పరాగః సుమనోరజః' ఇత్యమరః। గౌరం గౌరవర్ణం చక్రుః। 4.88 ।।

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం చతుర్థః సర్గః ।

****

.

పఞ్చమః సర్గః

ఇన్దీవరదలశ్యామమిన్దిరానన్దకన్దలమ్ ।

వన్దారుజనమన్దారం వన్దేఽహం యదునన్దనమ్ ।।

తమధ్వరే విశ్వజితి క్షితీశం నిఃశేషవిశ్రాణితకోశజాతమ్ ।

ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ కౌత్సః ప్రపేదే వరతన్తుశిష్యః ।। 5.1 ।।

తమితి ।। విశ్వజితి విశ్వజిన్నామ్న్యధ్వరే యజ్ఞే। `యజ్ఞః సవోఽధ్వరో యాగః' ఇత్యమరః। నిఃశేషం విశ్రాణితం దత్తమ్। `శ్రణ దానే'చురాదిః। కోశానామర్థరాశీనాం జాతం సమూహో యేన తం తథోక్తమ్। `కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే ఖఙ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోః' ఇత్యమరః। `జాతం జనిసమూహయోః' ఇతి శాశ్వతః। ఏతేన కౌత్సస్యానవసరప్రాప్తిం సూచయతి। త్తం క్షితీశం రఘుముపాత్తవిద్యో లబ్ధవిద్యో వరతన్తోః శిష్యః కౌత్సః। `ఋష్యన్ధక-'(పా.4।1।114) ఇత్యణ్। ఇఞోఽపవాదః। గురుదక్షిణార్థీ। `పుష్కరాదిభ్యో దేశే'(పా.5।2।135) ఇత్యత్రార్థాఞ్చసంనిహితే తదన్తాఞ్చేతీనేః। అప్రత్యాఖ్యేయ ఇతి భావః। ప్రపేదే ప్రాప। అస్మిన్సర్గే వృత్తముపజాతిః। తల్లక్షణం తు-`స్యాదిన్ద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః। ఉపేన్ద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ। అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీథావుపజాతయస్తాః' ఇతి।। 5.1 ।।

స మృణ్మయే వీతహిరణ్మయత్వాత్పాత్రే నిధాయార్ఘ్యమనర్ఘశీలః ।

శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః ప్రత్యుజ్జగామాతిథిమాతిథేయః ।। 5.2 ।।

స ఇతి।। అనర్ఘశీలోఽమూల్యస్వభావః। అసాధారణస్వభావ ఇత్యర్థః। `మూల్యే పూజావిధఆవర్ఘః' ఇతి। `శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇతి చామరశాశ్వతౌ। యశసా కీర్త్యా। ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః। పచాద్యచ్। అతిథిషు సాధురాతిథఏయః। `పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ'(పా.4।4।104) ఇతి ఢఞ్। స రఘుః। హిరణ్యస్య వికారో

హిరణ్మయమ్। `దాణ్డినాయన-'(పా.6।4।174) ఆదిసూత్రేణ నిపాతః। వీతహిరణ్మయత్వాదపగతసువర్ణపాత్రత్వాత్। యజ్ఞస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వాదితి భావః। మృణ్మయే మృద్వికారే పాత్రే। అర్ఘార్థమిదమర్ఘఅయమ్। `పాదార్ఘాభ్యాం చ'(పా.5।4।25)ఇతి యత్। పూజార్థం ద్రవ్యం నిధఆయ శ్రుతేన శాస్త్రేణ ప్రకాశం ప్రసిద్ధమ్। శ్రూయత ఇతి శ్రుతం వేదశాస్త్రమ్।`శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోః'ఇత్యమరః। అతిథిమభ్యాగతం కౌత్సమ్। `అతిథిర్నా గృహాగతే'ఇత్యమరః। ప్రత్యుజ్జగామ ।। 5.2 ।।

తమర్చయిత్వా విధివద్విధిజ్ఞస్తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ ।

విశాంపతిర్విష్టరభాజమారాత్కృతాఞ్జలిః కృత్యవిదిత్యువాచ ।। 5.3 ।।

తమితి।। విధిజ్ఞః శాస్త్రజ్ఞః। అకరణే ప్రత్యవాయభీరురిత్యర్థః। మానధనానామగ్రయాయ్యగ్రేసరః। అపయశోభీరురిత్యర్థః। కృత్యవిత్ కార్యజ్ఞః। ఆగమన ప్రయోజనమవశ్యం ప్రష్టవ్యమితి కృత్యవిత్। విశాంపతిర్మనుజేశ్వరః। `ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజౌ' ఇత్యమరః। విష్టరభాజమాసనగతమ్। ఉపవిష్టమిత్యర్థః। `విష్టరో విటపీ దర్భముష్టిః పీఠాద్యమాసనమ్'। ఇత్యమరః। `వృక్షాసనయోర్విష్టరః'(పా.8।3।93) ఇతి నిపాతః। తం తపోధనం విధివద్విధ్యర్హమ్। యథాశాస్త్రమిత్యర్థః। `తదర్హమ్'(పా.5।1।117)ఇతి వతిప్రత్యయః। అర్చయిత్వా। ఆరాత్ సమీపే। `ఆరాద్దూరసమీపయోః' ఇత్యమరః। కృతాఞ్జలిః సన్। ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణోవాచ ।। 5.3 ।।

అప్యగ్రణీర్మన్త్రకృతామృషీణాం కుశాగ్రబుద్ధే! కుశలీ గురుస్తే ।

యతస్త్వయా జ్ఞానమశేషమాప్తం లోకేన చైతన్యమివోష్ణరశ్మేః ।। 5.4 ।।

అప్యగ్రణీరితి।। హే కుశాగ్రబుద్ధే సూక్ష్మబుద్ధే!`కుశాగ్రీయమతిః ప్రోక్తః సూక్ష్మదర్శీ చ యః పుమాన్' ఇతి హలాయుధః। మన్త్రకృతాం మన్త్రస్రష్టౄణామ్। `సుకర్మపాపమన్త్ర-'(పా.3।2।89)ఇత్యాదినా క్విప్। ఋషీణామగ్రణీః శ్రేష్ఠస్తే తవ గురుః కుశల్యపి క్షేమవాన్కిమ్? `అపి'ప్రశ్నే। `గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశఙ్కాసంభావనాస్వపి' ఇత్యమరః। యతో యస్మాద్గురోః సకాశాత్ త్వయాఽశేషం జ్ఞానమ్। లోకేనోష్ణరశ్మేః సూర్యాచ్చైతన్యం ప్రబోధ ఇవ। ఆప్తం స్వీకృతమ్ ।। 5.4 ।।

కాయేన వాచా మనసాపి శశ్వద్యత్సంభృతం వాసవధైర్యలోపి ।

ఆపాద్యతే న వ్యయమన్తరాయైః కచ్చిన్మహర్షేస్త్రివిధం తపస్తత్ ।। 5.5 ।।

కాయేనేతి।। కాయేనోపవాసాదికృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదినా వాచా వేదపాఠేన మనసా గాయత్రీజపాదినా కాయేన వాచా మనసాపి కరణేన వాసవస్యేన్ద్రస్య ధైర్యం లుమ్పతీతి వాసవధైర్యలోపి। స్వపదాపహారశఙ్కాజనకమిత్యర్థః। యత్తపః శశ్వదసకృత్। `ముహుః పునః పునః శశ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమాః' ఇత్యమరః। సంభృతం సంచితం మహర్షేర్వరతన్తోస్త్రివిధం

వాఙ్మనః కాయజం తత్తపోఽన్తరాయైర్విఘ్నైరిన్ద్రప్రేరితాప్సరః శాపైర్వ్యయం నాశం నాపాద్యతే కఙ్చిత్ న నీయతే కిమ్? `కఙ్చిత్ కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః।। 5.5 ।।

ఆధారబన్ధప్రముఖైః ప్రయత్నైః సంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషమ్ ।

కఙ్చిన్న వాయ్వాదిరుపప్లవో వః శ్రమచ్ఛిదామాశ్రమపాదపానామ్ ।। 5.6 ।।

ఆధారేతి।। ఆధారబన్ధప్రముఖైరాలవాలనిర్మాణాదిభిః ప్రయత్నైరుపాయైః। `ఆధార ఆలవాలేఽమ్బుబన్ధేఽధికరణేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। సుతేభ్యో నిర్గతో విశేషోఽతిశయో యస్మిన్కర్మణి తత్తథా సంవర్ధితానాం శ్రమచ్ఛిదాం వ ఆశ్రమపాదపానాం వాయ్వాదిః। `ఆది'శబ్దాద్దావానలాదిః। ఉపప్లవో బాధకో న కఙ్చిన్నాస్తి కిమ్? ।। 5.6 ।।

క్రియానిమిత్తేష్వపి వత్సలత్వాదభగ్నకామా మునిభిః కుశేషు ।

తదఙ్కశయ్యాచ్యుతనాభినాలా కఙ్చిన్మృగీణామనఘా ప్రసూతిః ।। 5.7 ।।

క్రియేతి।। క్రియానిమిత్తేష్వప్యనుష్ఠానసాధనేష్వపి కుశేషు మునిభిర్వత్సలత్వాన్మృగస్నేహాదభగ్నకామాఽప్రతిహతేచ్ఛా। తేషాం మునీనామఙ్క ఏవ శయ్యాస్తాసు చ్యుతాని నాభినాలాని యస్యాః సా తథోక్తా మృగీణాం ప్రసీతిః సంతతిరనఘాఽవ్యసనా కఙ్చిత్? అనపాయినీ కిమిత్యర్థః। `దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘమ్' ఇతి యాదవః। తే హి వ్యాలభయాద్దశరాత్రమఙ్క ఏవ ధారయన్తి ।। 5.7 ।।

నిర్వర్త్యతే యైర్నియమాభిషేకో యేభ్యో నివాపాఞ్జలయః పితౄణామ్ ।

తాన్యుఞ్ఛషష్ఠాఙ్కితసైకతాని శివాని వస్తీర్థజలాని కఙ్చిత్ ।। 5.8 ।।

నిర్వర్త్యత ఇతి।। యైస్తీర్థజలైర్నియమాభిషేకో నిత్యస్నానాదిర్నిర్వర్త్యతే నిష్పాద్యతే। యేభ్యో జలేభ్యః। ఉద్ధృత్యేతి శేషః। పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనాం నివాపాఞ్జలయస్తర్పణాఞ్జలయః। `పితృదానం నివాపః స్యాత్' ఇత్యమరః। నిర్వర్త్యన్తే। ఉఞ్ఛానాం ప్రకీర్ణోద్ధృతధాన్యానాం షష్ఠైః షష్ఠభాగైః పాలకత్వాద్రాజగ్రాహ్యైరఙ్కితాని సైకతాని పునినాని యేషాం తాని తథోక్తాని వో యుష్మాకం తాని తీర్థజలాని శివాని భద్రాణి కఙ్చిత్? అనుపప్లవాని కిమిత్యర్థః। `ఉఞ్ఛో ధాన్యాంశకాదానం కణిశాద్యర్జనం శిలమ్' ఇతి యాదవః। `।షష్ఠాష్టమాభ్యాం ఞ చ'(పా.5।3।50) ఇతి షష్ఠశబ్దాద్భాగార్థేఽన్ప్రత్యయః। అత ఏవాపూరణార్థత్వాత్ `పూరణగుణ-'(పా.2।2।11) ఇత్యాదినా న షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః। సికతా యేషు సన్తి సైకతాని। `సికతాశర్కరాభ్యాం చ'(పా.5।2।104) ఇత్యణ్ప్రత్యయః ।। 5.8 ।।

నీవారపాకాది కడంగరీయైరామృశ్యతే జానపదైర్న కఙ్చిత్ ।

కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం వన్యం శరీరస్థితిసాధనం వః ।। 5.9 ।।

నీవారేతి।। కాలేషు యోగ్యకాలేషూపపన్నానామగతానామతిథీనాం కల్పాః భాగా యస్య తత్తథోక్తమ్। వనే భవం వన్యమ్। శరీరస్థితే ర్జీవనస్య సాధనం వో యుష్మాకమ్। పచ్యత ఇతి పాకః ఫలమ్। ధాన్యమితి యావత్। నీవారపాకాది। `ఆది'శబ్దాఇఙ్గ్యామాకాదిధాన్యసంగ్రహః। జనపదేభ్య ఆగతైర్జానపదైః। `తత ఆగతః' (పా.4।3।74) ఇత్యణ్। కడంగరీయైః। కడంగరం బుసమర్హన్తీతి కడంగరీయాః। `కడంగరో బుసంక్లీబే ధాన్యత్వచి తుషః పుమాన్'ఇత్యమరః। `కడంగరదక్షిణాచ్ఛ చ'(పా.5।1।69) ఇతి ఛప్రత్యయః। త్రైర్గోమహిషాదిభిర్నామృశ్యతే కఞ్చిత్ ? న భక్ష్యతే కిమిత్యర్థః।। 5.9 ।।

అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం సమ్యగ్వినీయానుమతో గృహాయ ।

కాలో హ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం సర్వోపకారక్షమమాశ్రమం తే ।। 5.10 ।।

అపీతి।। కించ,త్వం ప్రసన్నేన సతా మహర్షిణా సమ్యగ్వినీయ శిక్షయిత్వా। విద్యాముపదిశ్యేత్యర్థః। గృహాయ గృహస్థాశ్రమం ప్రవేష్టుమ్। `క్రియార్థోపపద-'(పా.2।3।14)ఇత్యాదినా చతుర్థీ। అనుమతోఽప్యనుజ్ఞాతః కిమ్ ? హి యస్మాత్తే తవ సర్వేషామాశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్య-వనప్రస్థ యతీనాముపకారే క్షమం శక్తమ్। `క్షమం శక్తే హితే త్రిషు' ఇత్యమరః। ద్వితీయమాశ్రమం గార్హస్థ్యం సంక్రమితుం ప్రాప్తుమయం కాలః। విద్యాగ్రహణానన్తర్యాత్తస్యేతి భావః। `కాలసమయవేలాసు తుమున్'(పా.3।3।164) ఇతి తుమున్। సర్వోపకారక్షమమిత్యత్ర మనుః(3।77)-`యథా మాతరమాశ్రిత్య సర్వే జీవన్తి జన్తవః। వర్తన్తే గృహిణస్తద్వదాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమాః ।।' ఇతి ।। 5.10 ।।

కుశలప్రశ్నం విధాయాగమనప్రయోజనప్రశ్నం చికీర్షురాహ-

తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే ।

అప్యాజ్ఞయా శాసితురాత్మనా వా ప్రాప్తోఽసి సంభావయితుం వనాన్మామ్ ।। 5.11 ।।

తవేతి।। అర్హతః పూజ్యస్య ప్రశంస్యస్య। `అర్హః ప్రశంసాయామ్'(పా.3।2।113) ఇతి శతృప్రత్యయః। తవాభిగమేనాగమనమాత్రేణ మే మనో న తృప్తం న తుష్టమ్। కింతు నియోగక్రియయాఽఽజ్ఞాకరణేనోత్సుకం సోత్కణ్ఠమ్। `ఇష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుకః' ఇత్యమరః। `ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ'(పా.2।3।44) ఇతి సప్తమ్యర్థే తృతీయా। శాసితుర్గురోరాజ్ఞయాప్యాత్మనా స్వతో వా। `ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్'(వా.1466) ఇతి తృతీయా। మాం సంభావయితుం వనాత్ప్రాప్తోఽసి? గుర్వర్థం స్వార్థం వాఽఽగమనమిత్యర్థః।। 5.11 ।।

ఇత్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య రఘోరుదారామపి గాం నిశమ్య ।

స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశస్తమిత్యవోచద్వరతన్తుశిష్యః ।। 5.12 ।।

ఇతీతి।। అర్ఘ్యపాత్రేణ మృష్మయేనానుమితో వ్యయః సర్వస్వత్యాగో యస్య తస్య రఘోరిత్యుక్తప్రకారాముదారామౌదార్యయుక్తామపి గాం వాచమ్। `మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే' (5।11) ఇత్యేవంరూపామ్।
`స్వర్గేషుపశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే। లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌః' ఇత్యమరః। నిశమ్య శ్రుత్వా వరతన్తుశిష్యః కౌత్సః స్వార్థోపపత్తిం స్వకార్యసిద్ధిం ప్రతి దుర్బలాశః సన్ మృణ్మయపాత్రదర్శనాచ్ఛిథిలమనోరథథః సన్। తం రఘుమితి వక్ష్యమాణప్రకారేణావోచత్ ।। 5.12 ।।

సర్వత్ర నో వార్తమవేహి రాజన్నాథే కుతస్త్వయ్యశుభం ప్రజానామ్ ।

సూర్యే తపత్యావరణాయ దృష్టేః కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా ।। 5.13 ।।

సర్వత్రేతి।। హే రాజన్! త్వం సర్వత్ర నోఽస్మాకం వార్తం స్వాస్థ్యమవేహి జానీహి। `వార్తం వల్గున్యరోగే చ' ఇత్యమరః। `వార్తం పాటవమారోగ్యం భవ్యం స్వాస్థ్యమనామయమ్' ఇతి యాదవః। న చైతదాశ్చర్యమిత్యాహ-నాథ ఇతి। త్వయి నాథ ఈశ్వరే సతి ప్రజానామశుభం దుఃఖం కుతః? తథా హి-అర్థాన్తరం న్యస్యతి సూర్య ఇత్యాదినా। సూర్యే తపతి ప్రకాశమానే సతి తమిస్రా తమస్తతిః। `తమిస్రం తిమిరం రోగే తమిస్రా తు సమస్తతౌ । కృష్ణపక్షే నిశాయాం చ' ఇతి విశ్వః। `తమిస్రమ్' ఇతి పాఠే తమిస్రం తిమిరమ్। `తమిస్రం తిమిరం తమః' ఇత్యమరః। లోకస్య జనస్య। `లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః। దృష్టేరావరణాయ కథం కల్పేత? దృష్టిమావరితుం నాలమిత్యర్థః। క్లృపేరలమర్థత్వాత్తద్యోగే `నమఃస్వస్తి-'(పా.2।3।16) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। `అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్' ఇతి భగవాన్భాష్యకారః। కల్పేత। సంపద్యేత। న కల్పత ఇత్యర్థః। `క్లృపి సంపద్యమానే చతుర్థీ' (వా.1459) ఇతి వక్తవ్యాత్ ।। 5.13 ।।

`తవార్హత-'(5।11) ఇత్యాదినోక్తం యత్తన్న చిత్రమిత్యాహ-

భక్తిః ప్రతీక్ష్యేషు కులోచితా తే పూర్వాన్మహాభాగ! తయాతిశేషే ।

వ్యతీతకాలస్త్వహమభ్యుపేతస్త్వామర్థిభావాదితి మే విషాదః ।। 5.14 ।।

భక్తిరితి।। ప్రతీక్ష్యేషు పూజ్యేషు। `పూజ్యః ప్రతీక్ష్యః' ఇత్యమరః। భక్తిరనురాగవిశేషస్తే తవ కులోచితా కులాభ్యస్తా। `అభ్యస్తేఽప్యుచితం న్యాయ్యమ్' ఇతి యాదవః। హే మహాభాగ సార్వభౌమ! తయా భక్త్యా పూర్వానతిశేషేఽతివర్తసే। కింతు సర్వత్ర వార్తం చేత్తర్హి కథం ఖేదఖిన్న ఇవ దృశ్యసేఽత ఆహ-వ్యతీతేతి। అహం వ్యతీతకాలోఽతిక్రాన్తకాలః సన్నర్థిభావాత్త్వామభ్యుపేత ఇతి మే మమ విషాదః ।। 5.14 ।।

శరీరమాత్రేణ నరేన్ద్ర! తిష్ఠన్నాభాసి తీర్థప్రతిపాదితర్ద్ధిః ।

ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిః స్తమ్బేన నీవార ఇవావశిష్టః ।। 5.15 ।।

శరీరేతి।। హే నరేన్ద్ర! తీర్థే సత్పాత్రే ప్రతిపాదితా దత్తా బుద్ధిర్యేన స తథోక్తః। `యోనౌ జలావతారే చ మన్త్ర్యాద్యష్టాదశస్వపి। పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాద్ధర్శనేష్వపి ।।' ఇతి హలాయుధః। శరీరమాత్రేణ తిష్ఠన్। ఆరణ్యకా అరణ్యే భవా మనుష్యా మునిప్రముఖాః। `అరణ్యాన్మనుష్యే'(పా.4।2।129) ఇతి వుఞ్ప్రత్యయః। త్రైరుపాత్తా ఫలమేవ ప్రసూతిర్యస్య స స్తమ్బేన కాణ్డేనావశిష్టః। ప్రకృత్యాదిత్వాత్తృతీయా। నీవార ఇవ। ఆభాసి శోభసే ।। 5.15 ।।

స్థానే భవానేకనరాధిపః సన్నకించనత్వం మఖజం వ్యనక్తి ।

పర్యాయపీతస్య సురైర్హిమాంశోః కలాక్షయః శ్లాఘ్యతరో హి వృద్ధేః ।। 5.16 ।।

స్థాన ఇతి।। భవానేకనరాధిపః సార్వభౌమః సన్। మఖజం మఖజన్యమ్। న విద్యతే కించన యస్యేత్యకించనః। మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్తత్పురుషః। తస్య భావస్తత్త్వం నిర్ధనత్వం వ్యనక్తి ప్రకటయతి। స్థానే యుక్తమ్। `యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే' ఇత్యమరః । తథా హి-సురైర్దేవైః పర్యాయేణ క్రమేణ పీతస్య హిమాంశోః కలాక్షయో వృద్ధేరుపచయాచ్ఛ్లాఘ్యతరో హి వరః ఖలు। `మణిః శాణోల్లీఢః సమరవిజయీ హేతి నిహతో మదక్షీణో నాగః శరది సరితః శ్యానపులినాః। క్రలాశేషశ్చన్ద్రః సురతమృదితా బాలవనితా తనిమ్నా శోభన్తే గలితవిభవాశ్చార్థిషు నృపాః।।' (భర్తృ.2।44) ఇతి భావః। అత్ర కామన్దకః-`ధర్మార్థం క్షీణకోశస్య క్షీణత్వమపి శోభతే। సురైః పీతావశేషస్య కృష్ణపక్షే విధోరివ ।।' ఇతి ।। 5.16 ।।

తదన్యతస్తావదనన్యకార్యో గుర్వర్థమాహర్తుమహం యతిష్యే ।

స్వస్త్యస్తు తే నిర్గలితామ్బుగర్భం శరద్ఘనం నార్దతి చాతకోఽపి ।। 5.17 ।।

తదితి।। తత్తస్మాత్। తావదనన్యకార్యః। `యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇతి విశ్వః। ప్రయోజనాన్తరరహితోఽహమన్యతో వదాన్యాన్తరాద్గుర్వర్థం గురు-ధనమాహర్తుమర్జయితుం యతిష్య ఉద్యోక్ష్యే। తే తుభ్యం స్వస్తి శుభమస్తు। `నమఃస్వస్తి-' (పా.2।3।16) ఇత్యాదినా చతుర్థీ। తథా హి-చాతకోఽపి। `ధరణీపతితం తోయం చాతకానాం రుజాకరమ్' ఇతి హేతోరనన్యగతికోఽపీత్యర్థః। నిర్గలితోఽమ్బ్వేవ గర్భో యస్య తం శరద్ఘనం నార్దతి న యాచతే। `అర్ద గతౌ యాచనే చ' ఇతి ధాతుః। `యాచనార్థే రణేఽర్దనమ్' ఇతి యాదవః ।। 5.17 ।।

ఏతావదుక్త్వా ప్రతియాతుకామం శిష్యం మహర్షేర్నృపతిర్నిషిధ్య ।

కిం వస్తు విద్వన్గురవే ప్రదేయం త్వయా కియద్వేతి తమన్వయుక్త ।। 5.18 ।।

ఏతావదితి।। ఏతావద్వాక్యముక్త్వా ప్రతియాతుం కామో యస్య తం ప్రతియాతుకామం గన్తుకామమ్ । `తుం కామమనసోరపి' ఇతి మకారలోపః। మహర్షేర్వరతన్తోః శిష్యం కౌత్సం నృపతీ రఘుర్నిషిధ్య నివార్య, హే విద్వన్! త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు కిం కిమాత్మకం

కియత్ కింపరిమాణం వా? ఇత్యేవం తం కౌత్సమన్వయుఙ్క్తాపృచ్ఛత్। `ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః ।। 5.18 ।।

తతో యథావద్విహితాధ్వరాయ తస్మై స్మయావేశవివర్జితాయ ।

వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణీ విచక్షణః ప్రస్తుతమాచచక్షే ।। 5.19 ।।

తత ఇతి ।। తతో యథావద్యథార్థమ్। అర్థార్థే వతిః। విహితాధ్వరాయ విధివదనుష్ఠితయజ్ఞాయ। సదాచారాయేత్యర్థః। స్మయావేశవివర్జితాయ గర్వాభినివేశశూన్యాయ। అనుద్ధతాయేత్యర్థః। వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనామశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ గురవే నియామకాయ। `వర్ణాః స్యుర్బ్రాహ్మణాదయః' ఇతి। `బ్రహ్మచారీ గృహీ వానప్రస్థో భిక్షుశ్చతుష్టయే। ఆశ్రమోఽస్త్రీ' ఇతి చామరః। సర్వకార్యనిర్వాహకాయేత్యర్థః। తస్మై రఘవే విచంక్షణో విద్వాన్ వర్ణీ బ్రహ్మచారీ। `వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః' ఇత్యమరః। `వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణి' (పా.5।2।134) ఇతీనిప్రత్యయః। సః కౌత్సః ప్రస్తుతం ప్రకృతమాచచక్షే ।। 5.19 ।।

సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షిర్విజ్ఞాపితోఽభూద్గురుదక్షిణాయై ।

స మే చిరాయాస్ఖలితోపచారాం తాం భక్తిమేవాగణయత్పురస్తాత్ ।। 5.20 ।।

సమాప్తేతి ।। సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షిర్గురుదక్షిణాయై గురుదక్షిణాస్వీకారార్థం విజ్ఞాపితోఽభూత్। స చ గురుశ్చిరాయాస్ఖలితోపచారాం తాం దుష్కరాం మే భక్తిమేవ పురస్తాత్ ప్రథమమ్। అగణయత్ సంఖ్యాతవాన్। భక్త్యైవ సంతుష్టః,కిం దక్షిణయేత్యుక్తవానిత్యర్థః। అథవా,-భక్తిమేవ తాం దక్షిణామగణయదితి యోజ్యమ్ ।। 5.20 ।।

నిర్బన్ధసంజాతరుషార్థకార్శ్యమచిన్తయిత్వా గురుణాహముక్తః ।

విత్తస్య విద్యాపరిసంఖ్యయా మే కోటీశ్చతస్రో దశ చాహరేతి ।। 5.21 ।।

నిర్బన్ధేతి ।। నిర్బన్ధేన ప్రార్థనాతిశయేన సంజాతరుషా సంజాతక్రోధేన గురుణా। అర్థకార్శ్యం దారిద్ర్యమచిన్తయిత్వాఽవిచార్య। అహం విత్తస్య ధనస్య చతస్రో దశ చ కోటీశ్చతుర్దశకోటీర్మే మహ్యామాహరానయేతి విద్యాపరిసంఖ్యయా విద్యపరిసంఖ్యానుసారేణైవోక్తః। అత్ర మనుః- `అఙ్గాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః। పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్దశ ।।' ఇతి ।। 5.21 ।।

సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన మత్వా భవన్తం ప్రభుశబ్దశేషమ్ ।

అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోపరోద్ధుమల్పేతరత్వాచ్ఛ్రుతనిష్క్రయస్య ।। 5.22 ।।

సోఽహమితిః ।। సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేనార్ఘ్యపాత్రేణ భవన్తం `ప్రభు'-శబ్ద ఏవ శేషో యస్య తం మత్వా। నిఃస్వం నిశ్చిత్యేత్యర్థః। శ్రుతనిష్క్రయస్య

విద్యామూల్యస్యాల్పేతరత్వాదతిమహత్త్వాత్ సంప్రత్యుపరోద్ధుం నిర్బన్ధుం నాభ్యుత్సహే ।। 5.22 ।।

ఇత్థం ద్విజేన ద్విజరాజకాన్తిరావేదితో వేదవిదాం వరేణ ।

ఏనోనివృత్తేన్ద్రియవృత్తిరేనం జగాద భూయో జగదేకనాథః ।। 5.23 ।।

ఇత్థమితి ।। ద్విజరాజకాన్తిశ్చన్ద్రకాన్తిః । `ద్విజరాజః శశధరో నక్షత్రేశః క్షపాకరైః' ఇత్యమరః । `తస్మాత్సోమో రాజా నో బ్రాహ్మణానామ్'ఇతి శ్రుతేః । ద్విజరాజకాన్తిత్వేనార్థావాప్తివైరాగ్యం వారయతి । ఏనసః పాపాన్నివృత్తేన్ద్రియవృత్తిర్యస్య స జగదేకనాథో రఘుర్వేదవిదాం వరేణ శ్రేష్ఠేన ద్విజేన కౌత్సేన । ఇత్థమావేదితో నివేదితః సన్ । ఏనం కౌత్సం భూయః పునర్జగాద ।। 5.23 ।।

గుర్వర్థమర్థీ శ్రుతపారదృశ్వా రఘోః సకాశాదనవాప్య కామమ్ ।

గతో వదాన్యాన్తరమిత్యయం మే మా భూత్పరీవాదనవావతారః ।। 5.24 ।।

గుర్వర్థమితి ।। శ్రుతస్య పారం దృష్టవాఞ్ఛ్రుతపారదృశ్వా । `దృశేః క్వనిప్'(పా3।2।94) ఇతి క్వనిప్ । గుర్వర్థం గురుదక్షిణార్థం యథా తథాఽర్థీ యాచకః । విశేషణద్వయేనాప్యస్యాప్రత్యాఖ్యేయత్వమాహ । రఘోః సకాశాత్ కామం మనోరథమనవాప్యాప్రాప్య వదాన్యాన్తరం తాత్రన్తరం గతః । `స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష్యదానశౌణ్డా బహుప్రదే' ఇత్యమరః । ఇత్యేవంరూపోఽయం పరీవాదస్యాపవాదస్య నవో నూతనః ప్రథమోఽవతార ఆవిర్భావో మే మా భూన్మాఽస్తు । `రఘోః' ఇతి స్వనామగ్రహణం సంభావితత్వద్యోతనార్థమ్ । తథా చ(భ.గీ.2।34)-`సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే' ఇతి భావః ।। 5.24 ।।

స త్వం ప్రశస్తే మహితే మదీయే వసంశ్చతుర్థోఽగ్నిరివాగ్న్యగారే ।

ద్విత్రాణ్యహాన్యర్హసి సోఢుమర్హన్! యావద్యతే సాధయితుం త్వదర్థమ్ ।। 5.25 ।।

స ఇతి ।। స త్వం మహితే పూజితే ప్రశస్తే ప్రసిద్ధే మదీయేఽగ్న్యగారే త్రేతాగ్నిశాలాయాం చతుర్థోఽగ్నిరివ వసన్ ద్విత్రాణి ద్వే త్రీణి వాఽహాని దినాని । `సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే'(పా.2।2।25) ఇతి బహువ్రీహిః । `బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్'(పా.5।4।73) ఇతి డచ్ప్రత్యయః సమాసాన్తః । సోఢుమర్హసి । హే అర్హన్మాన్య! త్వదర్థం తవ ప్రయోజనం సాధయితుం యావద్యతే యతిష్యే । `యావత్పురానిపాతయోర్లట్'(పా.3।3।4) ఇతి భవిష్యదర్థే లట్ ।। 5.25 ।।

తథేతి తస్యావితథం ప్రతీతః ప్రత్యగ్రహీత్సంగరమగ్రజన్మా ।

గామాత్తసారాం రఘురప్యవేక్ష్య నిష్క్రష్టుమర్థం చకమే కుబేరాత్ ।। 5.26 ।।

తథేతీతి।। అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః ప్రతీతః ప్రీతః సన్,తస్య రఘోరవితథమమోఘం సంగరం ప్రతిజ్ఞామ్। `అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగరః' ఇత్యమరః। `తాం గిరమ్' ఇతి కేచిత్పఠన్తి। తథేతి ప్రత్యగ్రహీత్। రఘురపి గాం భూమిమాత్తసారాం గృహీతధనామవేక్ష్య కుబేరాదర్థం నిష్క్రష్టుమాహర్తుం చకమ ఇయేష ।। 5.26 ।।

వసిష్ఠమన్త్రోక్షణజాత్ప్రభావాదుదన్వదాకాశమహీధరేషు ।

మరుత్సఖస్యేవ బలాహకస్య గతిర్విజఘ్నే న హి తద్రథస్య ।। 5.27 ।।

వసిష్ఠేతి।। వసిష్ఠస్య యన్మన్త్రేణోక్షణమభిమన్త్ర్య ప్రోక్షణం తజ్జాత్ప్రభావాత్ సామర్థ్యాద్ధేతోః। ఉదన్వదాకాశమహీధరేషూదన్వత్యుదధావాకాశే మహీధరేషు వా। మరుత్సఖస్య। మరుతః సఖేతి తత్పురుషో బహువ్రీహౌ సమాసాన్తాభావాత్। తతో వాయుసహాయస్యేతి లభ్యతే। వారీణాం వాహకో బలాహకః। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః,తస్యేవ మేఘస్యేవ। తద్రథస్య గతిః సంచారో న విజఘ్నే న విహతా హి ।। 5.27 ।।

అథాధిశిశ్యే ప్రయతః ప్రదోషే రథం రఘుః కల్పితశస్త్రగర్భమ్ ।

సామన్తసంభావనయైవ ధీరః కైలాసనాథం తరసా జిగీషుః ।। 5.28 ।।

అథేతి।। అథ ప్రదోషే రజనీముఖే। తత్కాలే యానాధిరోహణవిధానాత్। ప్రయతో ధీరో రఘుః। సమన్తాద్భవః సామన్తః రాజమాత్రమితి సంభావనయైవ కైలాసనాథం కుబేరం తరసా బలేన జిగీషుర్జేతుమిచ్ఛుః సన్। కల్పితం సజ్జితం శస్త్రం గర్భే యస్య తం రథమధిశిశ్యే। రథే శయితవానిత్యర్థః। `అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ'(పా.1।4।46) ఇతి కర్మత్వమ్ ।। 5.28 ।।

ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై సవిస్మయాః కోషగృహే నియుక్తాః ।

హిరణ్మయీం కోషగృహస్య మధ్యే వృష్టిం శశంసుః పతితాం నభస్తః ।। 5.29 ।।

ప్రాతరితి।। ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై రఘవే కోషగృహే నియుక్తా అధికృతా భాణ్డాగారికాః సవిస్మయాః సన్తః కోషగృహస్య మధ్యే నభస్తో నభసః। పఞ్చమ్యాస్తసిల్ప్రత్యయః। పతితాం హిరణ్మయీం సువర్ణమయీమ్। `దాణ్డినాయన-' (పా.6।4।174) ఇత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః। వృష్టిం శశంసుః కథయామాసుః ।। 5.29 ।।

తం భూపతిర్భాసురహేమరాశిం లబ్ధం కుబేరాదభియాస్యమానాత్ ।

దిదేశ కౌత్సాయ సమస్తమేవ పాదం సుమేరోరివ వజ్రభిన్నమ్ ।। 5.30 ।।

తమితి।। భూపతీ రఘుః। అభియాస్యమానాదభిగమిష్యమాణాత్ కుబేరాల్లబ్ధమ్। వజ్రేణ కులిశేన భిన్నం సుమేరోః పాదం ప్రత్యన్తపర్వనమివ స్థితమ్। `పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతాః' ఇత్యమరః। `శృఙ్గమ్' ఇతి క్వచిత్పాఠః। తం భాసురం భాస్వరమ్। `భఞ్జభాసమిదో

ఘురచ్'(పా.3।2।161) ఇతి ఘురచ్। హేమరాశిం సమస్తం కృత్స్నమేవ కౌత్సాయ దిదేశ దదౌ। న తు చతుర్దశకోటిమాత్రమిత్యేవకారార్థః ।। 5.30 ।।

జనస్య సాకేతనివాసినస్తౌ ద్వావప్యభూతామభినన్ద్యసత్త్వౌ ।

గురుప్రదేయాధికనిఃస్పృహోఽర్థీ నృపోఽర్థికామాదధికప్రదశ్చ ।। 5.31 ।।

జనస్యేతి।। తావర్థి-దాతారౌ ద్వావపి సాకేతనివాసినోఽయోధ్యావాసినః। `సాకేతః స్యాదయోధ్యాయాం కోసలా నన్దినీ చ సా' ఇతి యాదవః। జనస్యాభినన్ద్యసత్త్వౌ స్తుత్యవ్యవసాయావభూతామ్। `ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జన్తుషు' ఇత్యమరః। కౌ ద్వౌ? గురుప్రదేయాదధికేఽతిరిక్తద్రవ్యే నిఃస్పృహోఽర్థీ। అర్థికామాదర్థిమనోరథాదధికం ప్రదదాతీతి తథోక్తః। `ప్రే దాజ్ఞః'। (పా.3।2।6) ఇతి కప్రత్యయః। నృపశ్చ ।। 5.31 ।।

అథోష్ట్రవామీశతవాహితార్థం ప్రజేశ్వరం ప్రీతమనా మహర్షిః ।

స్పృశన్కరేణానతపూర్వకాయం సంప్రస్థితో వాచమువాచ కౌత్సః ।। 5.32 ।।

అథేతి।। అథ ప్రీతమనా మహర్షిః కౌత్సః సంప్రస్థితః ప్రస్థాస్యమానః సన్। `ఆశంసాయాం భూతవఇ్చ'(పా.3।3।132) ఇతి భవిష్యదర్థే క్తః। ఉష్ట్రాణాం క్రమేలకానాం వామీనాం వడవానాం చ శతైర్వాహితార్థం ప్రాపితధనమానతపూర్వకాయమ్। వినయనమ్రమిత్యర్థః। ప్రజేశ్వరం రఘుం కరేణ స్పృశన్,వాచమువాచ ।। 5.32 ।।

కిమత్ర చిత్రం యది కామసూర్భూర్వృత్తే స్థితస్యాధిపతేః ప్రజానామ్ ।

అచిన్తనీయస్తు తవ ప్రభావో మనీషితం ద్యౌరపి యేన దుగ్ధా ।। 5.33 ।।

కిమితి।। వృత్తే స్థితస్య। `న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా। సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధమ్।।' ఇతి కామన్దకః। తస్మిన్వృత్తే స్థితస్య ప్రజానామధిపతేర్నృపస్య భూః కామాన్సూత ఇతి కామసూర్యది। `సత్సూద్విషద్రుహ-'(పా.3।2।61) ఇత్యాదినా క్విప్। అత్ర కామప్రసవనే కిం చిత్రమ్? న చిత్రమిత్యర్థః। కింతు తవ ప్రభావో మహిమా త్వచిన్తనీయః। యేన త్వయా ద్యౌరపి మనీషితమభిలషితం దుగ్ధా। దుహేర్ద్వికర్మకత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః। `ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్। అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః ।।' ఇతి స్మరణాత్ ।। 5.33 ।।

ఆశాస్యమన్యత్పునరుక్తభూతం శ్రేయాంసి సర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే ।

పుత్రం లభస్వాత్మగుణానురూపం భవన్తమీడ్యం భవతః పితేవ ।। 5.34 ।।

ఆశాస్యమితి।। సర్వాణి శ్రేయాంసి శుభాన్యధిజగ్ముషః ప్రాప్తవత స్తే తవాన్యత్ పుత్రాతిరిక్తమాశాస్యమాశీః సాధ్యమాశంసనీయం వా పునరుక్తభూతమ్। సర్వం సిద్ధమిత్యర్థః।

కిం త్వీడ్యం స్తుత్యం భవన్తం భవతః పితేవాత్మగుణానురూపమ్। త్వయా తుల్యగుణమిత్యర్థః। పుత్రం లభస్వ ప్రాప్నుహి ॥5.34॥

ఇత్థం ప్రయుజ్యాశిషమగ్రజన్మా రాజ్ఞే ప్రతీయాయ గురోః సకాశమ్ ।

రాజాపి లేభే సుతమాశు తస్మాదాలోకమర్కాదివ జీవలోకః ॥5.35॥

ఇత్థమితి॥ అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః। `అగ్రజన్మా ద్విజే శ్రేష్ఠే భ్రాతరి బ్రహ్మణి స్మృతః' ఇతి విశ్వః। ఇత్థం రాజ్ఞ ఆశిషం ప్రయుజ్య దత్త్వా గురోః సకాశం సమీపం ప్రతీయాయ ప్రాప। రాజాఽపి। జీవలోకో జీవసమూహః। `జీవః ప్రాణిని గీష్పతౌ' ఇతి విశ్వః। అర్కాదాలోకం ప్రకాశమివ। `చైతన్యమ్' ఇతి పాఠే జ్ఞానమ్। తస్మాదృషేరాశు సుతం లేభే ప్రాప ॥5.35॥

బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ కుమారకల్పం సుషువే కుమారమ్ ।

అతః పితా బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా తమాత్మజన్మానమజం చకార ॥5.36॥

బ్రాహ్మ ఇతి॥ తస్య రఘోర్దేవీ మహిషీ బ్రాహ్మే। `తస్యేదమ్'(పా.4।3।120)ఇత్యణ్। బ్రహ్మదేవతాకేఽభిజిన్నామకే ముహూర్తే కిలేషదసమాప్తం కుమారం కుమారకల్పం స్కన్దసదృశమ్। `ఈషదసమాప్తౌ-'(పా.5।6।67) ఇత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః। కుమారం పుత్రం సుషువే। `కుమారో బాలకే స్కన్దే' ఇతి విశ్వః। అతో బ్రాహ్మమునహూర్తోత్పన్నత్వాత్ పితా రఘుర్బ్రహ్మణో విధేరేవ నామ్నా తమాత్మజన్మానం పుత్రమజ మజనామకం చకార। `అజో హరౌ హరే కామే విధౌ ఛాగే రఘోః సుతే' ఇతి విశ్వః ॥5.36॥

రూపం తదోజస్వి తదేవ వీర్యం తదేవ నైసర్గికమున్నతత్వమ్ ।

న కారణాత్స్వాద్బిభిదే కుమారః ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్ ॥5.37॥

రూపమితి॥ ఓజస్వి తేజస్వి బలిష్ఠం వా। `ఓజస్తేజసి ధాతూనామవష్టమ్భప్రకాశయోః। ఓజో బలే చ దీప్తౌ చ' ఇతి విశ్వః। రూపం వపుః। `అథ రూపం నపుంసకమ్। స్వభావాకృతిసౌన్దర్యవపుషి శ్లోకశబ్దయోః।' ఇతి విశ్వః। తదేవ పైతృకమేవ । వీర్యం శౌర్యం తదేవ। నైసర్గికం స్వాభావికమున్నతత్వం తదేవ। తాదృశమేవేత్యర్థః। కుమారో బాలకః। ప్రవర్తిత ఉత్పాదితో దీపః ప్రదీపాత్ స్వోత్పాదకదీపాదివ। స్వాత్స్వకీయాత్। `పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా'(పా.7।1।16) ఇతి స్మాద్భావో వైకల్పికః। కారణాజ్జనకాన్న బిభిదే భిన్నో నాభూత్। సర్వాత్మనాతాదృశ ఏవాభూదిత్యర్థః ॥5.37॥

ఉపాత్తవిద్యం విధివద్గురుభ్యస్తం యౌవనోద్భేదవిశేషకాన్తమ్ ।

శ్రీః సాభిలాషాపి గురోరనుజ్ఞాం ధీరేవ కన్యా పితురాచకాఙ్క్ష ॥5.38॥

ఉపాత్తేతి॥ గురుభ్యో విధివద్యథాశాస్త్రముపాత్తవిద్యం లబ్ధవిద్యమ్। యౌవనస్యోద్భేదాదావిర్భావాద్ధేతోర్విశేషేణ కాన్తం సౌమ్యం తమజం ప్రతి సాభిలాషాపి శ్రీః।

ధీరా స్థిరోన్నతచిత్తా। `స్థిరా చిత్తోన్నతిర్యా తు తద్ధైర్యమితి సంజ్ఞితమ్' ఇతి భూపాలః। కన్యా పితురివ। గురోరనుజ్ఞామాచకాఙ్క్షేయేష। యౌవరాజ్యార్థోఽభూదిత్యర్థః।
`అనుజ్ఞా'శబ్దాత్పితృపారతన్త్ర్యముపమాసామర్థ్యాత్పాణిగ్రహణయోగ్యతా చ ధ్వన్యతే ।। 5.38 ।।

అథేశ్వరేణ క్రథకైశికానాం స్వయంవరార్థం స్వసురిన్దుమత్యాః ।

ఆప్తః కుమారానయనోత్సుకేన భోజేన దూతో రఘవే విసృష్టః ।। 5.39 ।।

అథేతి।। అథ స్వసుర్భగిన్యా ఇన్దుమత్యాః స్వయంవరార్థం కుమారస్యాజస్యానయన ఉత్సుకేన క్రథకైశికానాం విదర్భదేశానామీశ్వరేణ స్వామినా భోజేన రాజ్ఞాప్తో హితో దూతో రఘవే విసృష్టః ప్రేషితః। క్రియామాత్రయోగేఽపి చతుర్థీ ।। 5.39 ।।

తం శ్లాఘ్యసంబన్ధమసౌ విచిన్త్య దారక్రియాయోగ్యదశం చ పుత్రమ్ ।

ప్రస్థాపయామాస ససైన్యమేనమృద్ధాం విదర్భాధిపరాజధానీమ్ ।। 5.40 ।।

తమితి।। అసౌ రఘుస్తం భోజం శ్లాఘ్యసంబన్ధమనూచానత్వాదిగుణయోగాత్స్పృహణీయసంబన్ధం విచిన్త్య విచార్య పుత్రం చ దారక్రియాయోగ్యదశం వివాహయోగ్యవయసం విచిన్త్య ససైన్యమేనం పుత్రమృద్ధా విదర్భాధిపస్య ధానీ। `కరణాధికరణయోశ్చ'(పా.3।3।117) ఇత్యధికరణే ల్యుట్ప్రత్యయః। రాజ్ఞాం ధానీతి విగ్రహః।। 5.40 ।।

తస్యోపకార్యారచితోపచారా వన్యేతరా జానపదోపదాభిః ।

మార్గే నివాసా మనుజేన్ద్రసూనోర్బభూవురుద్యానవిహారకల్పాః ।। 5.41 ।।

తస్యేతి।। ఉపకార్యాసు రాజయోగ్యేషు పటభవనాదిషు। `సౌధోఽస్త్రీ రాజసదనముపకార్యోపకారికా' ఇత్యమరవచనవ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామీ। ఉపక్రియత ఉపకరోతి వా పటమణ్డపాది రాజసదనమితి। రచితా ఉపచారాః శయనాదయో యేషు తే తథోక్తాః। జానపదానాం జనపదేభ్య ఆగతానాముపదాభిరుపాయనైః। వన్యా వనే భవా ఇతరే యేషాం తే వన్యేతరాః। అవన్యా ఇత్యర్థః। `న బహువ్రీహౌ'(పా.1।1।29) ఇతి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధః। తత్పురుషే సర్వనామసంజ్ఞా దుర్వారైవ। తస్య మనుజేన్ద్రసూనోరజస్య మార్గే నివాసా వాసనికా ఉద్యానాన్యాక్రీడాః। `పుమానాక్రీడ ఉద్యానమ్' ఇత్యమరః। తాన్యేవ విహారా విహారస్థానాని తత్కల్పాః। తత్సదృశా ఇత్యర్థః। `ఈషదసమాప్తౌ-'(పా.5।3।67) ఇతి కల్పప్ప్రత్యయః। బభూవుః ।। 5.41 ।।

స నర్మదారోధసి సీకరార్ద్రైర్మరుద్భిరానర్తితనక్తమాలే ।

నివేశయామాస విలఙ్ఘితాధ్వా క్లాన్తం రజోధూసరకేతు సైన్యమ్ ।। 5.52 ।।

స ఇతి।। విలఙ్ఘితాధ్వాఽతిక్రాన్తమార్గః సోఽజః సీకరార్ద్రైః। శీతలైరిత్యర్థః। మరుద్భిర్వాతైరానర్తితాః కమ్పితా నక్తమాలాశ్చిరబిల్వాఖ్యవృక్షభేదాః। `చిరబిల్వో నక్తమాలః కరజశ్చ కరఞ్జకే' ఇత్యమరః। యస్మింస్తస్మిన్। నివేశార్హ ఇత్యర్థః। నర్మదాయా రోధసి రేవాయాస్తీరే క్లాన్తం శ్రాన్తం రజోభిర్ధూసరాః కేతవో ధ్వజా యస్య తత్సైన్యం నివేశయామాస ।। 5.42 ।।

అథోపరిష్టాద్భ్రమరైర్భ్రమద్భిః ప్రాక్సూచితాన్తఃసలిలప్రవేశః ।

నిర్ధౌతదానామలగణ్డభిత్తిర్వన్యః సరిత్తో గజ ఉన్మమజ్జ ।। 5.43 ।।

అథేతి।। అథోపరిష్టాదూర్ధ్వమ్। `ఉపర్యుపరిష్టాత్'(పా.5।3।31) ఇతి నిపాతః। భ్రమద్భిః। మదలోభాదితి భావః। భ్రమరైః ప్రాగున్మజ్జనాత్పూర్వం సూచితో జ్ఞాపితోఽన్తః సలిలే ప్రవేశో యస్య స తథోక్తః। నిర్ధౌతదానే క్షాలితమదే అత ఏవ,అమలే గణ్డభిత్తీ యస్య స తథోక్తః। `దానం గజమదే త్యాగే' ఇతి శాశ్వతః। ప్రశక్తౌ గణ్డౌ గణ్డభిత్తీ। `ప్రశంసావచనైశ్చ'(పా.2।1।66) ఇతి సమాసః। `భిత్తి'శబ్దః ప్రశస్తార్థః। తథా చ గణరత్నమహోదధౌ- ౌ`మతల్లికోద్ధమిశ్రాః స్యుః ప్రకాణ్డస్థలభిత్తయః' ఇతి। భిత్తిః ప్రదేశో వా । `భిత్తిః ప్రదేశే కుడ్యేఽపి' ఇతి విశ్వః। నిర్ధౌతదానేనామలా గణ్డభిత్తిర్యస్యేతి వా। వన్యో గజః సరిత్తో నర్మదాయాః సకాశాత్। పఞ్చమ్యాస్తసిల్ప్రత్యయః। ఉన్మమజ్జోత్థితః।। 5.43 ।।

నిఃశేషవిక్షాలితధాతునాపి వప్రక్రియామృక్షవతస్తటేషు ।

నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన శంసన్దన్తద్వయేనాశ్మవికుణ్ఠితేన ।। 5.44 ।।

నిఃశేషేతి।। కథంభూతో గజః? నిఃశేషవిక్షాలితధాతునాపి ధౌతగైరికాదినాపి। నీలాభిరూర్ధ్వాభీ రేఖాభిస్తటాభిఘాతజనితాభిః శబలేన కర్బురేణ। `చిత్రం కిర్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చ కర్బురే' ఇత్యమరః। అశ్మభిః పాషాణైర్వికుణ్ఠితేన కుణ్ఠీకృతేన దన్తద్వయేన ఋక్షవాన్నామ కశ్చిత్తత్రత్యః పర్వతః తస్య తటేషు వప్రక్రియాం వప్రక్రీడామ్। `ఉత్ఖాతకేలిః శృఙ్గాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యతే' ఇతి శబ్దార్ణవః। శంసన్ కథయన్। సూచయన్నిత్యర్థః। యుగ్మమ్।। 5.44 ।।

సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ హస్తేన తీరాభిముఖః సశబ్దమ్ ।

బభౌ స భిన్దన్బృహతస్తరంగాన్వార్యర్గలాభఙ్గ ఇవ ప్రవృత్తః ।। 5.45 ।।

సంహారేతి।। సంహారవిక్షేపయోః సంకోచనప్రసారణయోర్లఘుక్రియేణ క్షిప్రవ్యాపారేణ। `లఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమ్' ఇత్యమరః। హస్తేన శుణ్డాదణ్డేన। `హస్తో నక్షత్రభేదే స్యాత్కరేభకరయోరపి' ఇతి విశ్వః। సశబ్దం సఘోషం బృహతస్తరంగాన్భిన్దన్విదారయంస్తీరాభిముఖః స గజః వారీ గజబన్ధనస్థానమ్। `వారీ తు

గజబన్ధనీ' ఇతి యాదవః। వార్యా అర్గలాయా విష్కమ్భస్య భఙ్గే భఞ్జనే ప్రవృత్త ఇవ బభౌ ॥ 5.45 ॥

శైలోపమః శైవలమఞ్జరీణాం జాలాని కర్షన్నురసా స పశ్చాత్ ।

పూర్వం తదుత్పీడితవారిరాశిః సరిత్ప్రవాహస్తటముత్ససర్ప ॥ 5.46 ॥

శైలేతి ॥ శైలోపమః స గజః శైవలమఞ్జరీణాం జాలాని వృన్దాన్యురసా కర్షన్ పశ్చాత్తటముత్ససర్ప। పూర్వం తేన గజేనోత్పీడితో నున్నో వారిరాశిర్యస్య స సరిత్ప్రవాహస్తటముత్ససర్ప ॥ 5.46 ॥

శైలేతి ॥ శైలోపమః స గజః శైవలమఞ్జరీణాం జాలాని వృన్దాన్యురసా కర్షన్ పశ్చాత్తటముత్ససర్ప। పూర్వం తేన గజేనోత్పీడితో నున్నో వారిరాశిర్యస్య స సరిత్ప్రవాహస్తటముత్ససర్ప ॥ 5.46 ॥

తస్యైకనాగస్య కపోలభిత్త్యోర్జలావగాహక్షణమాత్రశాన్తా ।

వన్యేతరానేకపదర్శనేన పునర్దిదీపే మదదుర్దినశ్రీః ॥ 5.47 ॥

తస్యేతి ॥ తస్యైకనాగస్యైకాకినో గజస్య కపోలభిత్త్యోర్జలావగాహేన క్షణమాత్రం శాన్తా నివృత్తా మదదుర్దినశ్రీర్మదవర్షలక్ష్మీర్వన్యేతరేషాం గ్రామ్యాణామనేకపానాం ద్విపానాం దర్శనేన పునర్దిదీపే వవృధే ॥ 5.47 ॥

సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహమసహ్యమాఘ్రాయ మదం తదీయమ్ ।

విలఙ్ఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః ॥ 5.48 ॥

సప్తచ్ఛదేతి ॥ సప్తచ్ఛదస్య వృక్షవిశేషస్య క్షీరవత్ కటుః సురభిః ప్రవాహః ప్రసారో యస్య తమ్। `కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభ్యేఽపి ప్రకీర్తితాః' ఇతి యాదవః। అసహ్యం తదీయం మదమాఘ్రాయ సేనాగజేన్ద్రాః। విలఙ్ఘితస్తిరస్కృత ఆధోరణానాం హస్తిపకానాం తీవ్రో మహాన్ యత్నో యైస్తే తథోక్తాః సన్తః। `ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదినః' ఇత్యమరః। విముఖాః పరాఙ్ముఖా బభూవుః ॥ 5.48 ॥

స చ్ఛిన్నబన్ధద్రుతయుగ్యశూన్యం భగ్నాక్షపర్యస్తరథం క్షణేన ।

రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం సేనానివేశం తుములం చకార ॥ 5.49 ॥

స ఇతి ॥ స గజః। ఛిన్నా బన్ధా యైస్తే ఛిన్నబన్ధా ద్రుతాః పలాయితాః యుగం వహన్తీతి యుగ్యా వాహా యస్మిన్సః। స చాసౌ శూన్యశ్చ తమ్। భగ్నా అక్షా రథావయవదారువిశేషాః। `అక్షో రథస్యావయవే పాశకేఽప్యక్షమిన్ద్రియమ్' ఇతి శాశ్వతః। యేషాం తే భగ్నాక్షా అత ఏవ పర్యస్తాః పతితా రథా యస్మింస్తమ్। రామాణాం స్త్రీణాం పరిత్రాణే సంరక్షణే విహస్తా వ్యాకులాః।

`విహస్తవ్యాకులౌ సమౌ' ఇత్యమరః। యోధా యస్మింస్తం సేనానివేశం శిబిరం క్షణేన తుములం సంకులం చకార ।। 5.49 ।।

తమాపతన్తం నృపతేరవధ్యో వన్యః కరీతి శ్రుతవాన్కుమారః ।

నివర్తయిష్యన్విశిఖేన కుమ్భే జఘాన నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః ।। 5.50 ।।

తమితి ।। నృపతే రాజ్ఞో వన్యః కర్యవధ్య ఇతి శ్రుతవాన్ శాస్త్రా_ జ్జ్ఞాతవాన్। కమార ఆపతతన్మభిధావన్తం తం గజం నివర్తయిష్యన్న తు ప్రహరిష్యన్। అత ఏవ నాత్యాయతమనతిదీర్ఘం యథా స్యాత్। నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః। కృష్టశార్ఙ్గం ఈషదాకృష్టచాపః సన్విశిఖేన బాణేన కుమ్భే జఘాన। అత్ర చాక్షుషః- `లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కుర్యాత్। ఇయం హి శ్రీర్యే కరిణః' ఇతి। అత ఏవ `యుద్ధాదన్యత్ర' ఇతి ద్యోతనార్థమేవ `వన్య'గ్రహణం కృతమ్ ।। 5.50 ।।

స విద్ధమాత్రః కిల నాగరూపముత్సృజ్య తద్విస్మితసైన్యదృష్టః ।

స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమధ్యవర్తి కాన్తం వపుర్వ్యోమచరం ప్రపేదే ।। 5.51 ।।

స ఇతి ।। స గజో విద్ధమాత్రస్తడితమాత్రః కిల న తు ప్రహృతస్తథాపి నాగరూపం గజశరీరముత్సృజ్య తేన వృత్తాన్తేన విస్మితైస్తద్విస్మితైః సైన్యైర్దృష్టః సన్ । స్ఫురతః ప్రభామణ్డలస్య మధ్యవర్తి కాన్తం మనోహరం వ్యోమచరం వపుః ప్రపేదే ప్రాప ।। 5.51 ।।

అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం కల్పద్రుమోత్థైరవకీర్య పుష్పైః ।

ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభిః సంవర్ధితోరః స్థలతారహారః ।। 5.52 ।।

అథేతి ।। అథ ప్రభావేనోపనతైః ప్రాప్తైః కల్పద్రుమోత్థైః కల్పవృక్షోత్పన్నైః పుష్పైః కుమారమజమవకీర్యాభివృష్య దశనప్రభాభిర్దన్తకాన్తిభిః సంవర్ధితా ఉరఃస్థలే యే తారహారాః స్థూలముక్తాహారాస్తే యేన స తథోక్తః। వాచోఽస్య సన్తీతి వాగ్మీ వక్తా। `వాచో గ్మినిః'(పా.5।2।124) ఇతి గ్మినిప్రత్యయః। స పురుష ఉవాచ ।। 5.52 ।।

మతఙ్గశాపాదవలేపమూలాదవాప్తవానస్మి మతఙ్గజత్వమ్ ।

అవేహి గన్ధర్వపతేస్తనూజం ప్రియంవదం మాం ప్రియదర్శనస్య ।। 5.53 ।।

మతఙ్గేతి ।। అవలేపమూలాద్గర్వహేతుకాత్। `అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే ద్వేషణేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। మతఙ్గస్య మునేః శాపాన్తమఙ్గజత్వమవాప్తవానస్మి। మాం ప్రియదర్శనస్య ప్రియదర్శనాఖ్యస్య గన్ధర్వపతేర్గన్ధర్వరాజస్య తనూజం పుత్రమ్। `స్త్రి_యాం మూర్తిస్తనుస్తనూః' ఇత్యమరః। `తన్వాదేర్వా'(పా.3।1।79) ఇత్యూజితి కేచిత్। ప్రియంవదం ప్రియంవదాఖ్యమవేహి జానీహే। ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః। `ప్రియవశే వదః ఖచ్'(పా.3।2।38) ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః ।। 5.53 ।।

స చానునీతః ప్రణతేన పశ్చాన్మయా మహర్షిర్మృదుతామగచ్ఛత్ ।

ఉష్ణత్వమగ్న్యాతపసంప్రయోగాచ్ఛైత్యం హి యత్సా ప్రకృతిర్జలస్య ।। 5.54 ।।

స ఇతి।। స మహర్షిశ్చ ప్రణతేన మయాఽనునీతః సన్ పశ్చాన్మృదుతాం శాన్తిమగచ్ఛత్। తథా హి-జలస్యోష్ణత్వమగ్నేరాతపస్య వా సంప్రయోగాత్ సంపర్కాత్। న తు ప్రకృత్యోష్ణత్వమ్। యచ్ఛైత్యం సా ప్రకృతిః స్వభావః। విధేయప్రాధాన్యాత్ `సా' ఇతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః। మహర్షీణాం శాన్తిరేవ స్వభావో న క్రోధ ఇత్యర్థః ।। 5.54 ।।

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో యదా తే భేత్స్యత్యజః కుమ్భమయోముఖేన ।

సంయోక్ష్యసే స్వేన వపుర్మహిమ్నా తదేత్యవోచత్స తపోనిధిర్మామ్ ।। 5.55 ।।

హక్ష్వాక్వితి।। ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య సోఽజో యదా తే కుమ్భమయోముఖేన లోహాగ్రేణ శరేణ భేత్స్యతి విదారయిష్యతి తదా స్వేన వపుషో మహిమ్నా పునః సంయోక్ష్యసే సంగంస్యస ఇతి స తపోనిధిర్మామవోచత్ ।। 5.55 ।।

సంమోచితః సత్త్వవతా త్వయాహం శాపాఞ్చిరప్రార్థితదర్శనేన ।

ప్రతిప్రియం చేద్భవతో న కుర్యాం వృథా హి మే స్యాత్స్వపదోపలబ్ధిః ।। 5.56 ।।

సంమోచిత ఇతి।। చిరం ప్రార్థితం దర్శనం యస్య తేన సత్త్వవతా బలవతా త్వయాఽహం శాపాత్సంమోచితో మోక్షం ప్రాపితః। భవతః ప్రతిప్రియం ప్రత్యుపకారం న కుయా చేన్మే స్వపదోపలబ్ధిః స్వస్థానప్రాప్తిః। `పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు' ఇత్యమరః। వృథా స్యాద్ధి। తదుక్తమ్-`ప్రతికర్తుమశక్తస్య జీవితాన్మరణం వరమ్' ఇతి ।। 5.56 ।।

సంమోహనం నామ సఖే! మమాస్త్రం ప్రయోగసంహారవిభక్తమన్త్రమ్ ।

గాన్ధర్వమాదత్స్వ యతః ప్రయోక్తుర్న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే ।। 5.57 ।।

సంమోహనమితి।। హే సఖే! `సఖి'శబ్దేన సమప్రాణతోక్తా। యథోక్తమ్-`అత్యాగసహనో బన్ధుః సదైవానుమతః సుహృత్। ఏకక్రియం భవేన్మిత్రం సమప్రాణః సఖా మతః ।।' ఇతి।। ప్రయోగసంహారయోర్విభక్తమన్త్రం గాన్ధర్వం గన్ధర్వదేవతాకమ్। సంమోహ్యతేఽనేనేతి సంమోహనం నామ మమాస్త్రమాదత్స్వ గృహాణ। యతోఽస్త్రాత్ప్రయోక్తురస్త్రప్రయోగిణోఽరిహింసా న చ విజయశ్చ హస్తే। హస్తగతో విజయో భవతీత్యర్థః।। 5.57 ।।

వధలజ్జితః కథమస్త్రగ్రహణపరః స్యామితి చేత్తత్రాహ-

అలం హ్రియా మాం ప్రతి యన్ముహూర్తం దయాపరోఽభూః ప్రహరన్నపి త్వమ్ ।

తస్మాదుపచ్ఛన్దయతి ప్రయోజ్యం మయి త్వయా న ప్రతిషేధరౌక్ష్యమ్ ।। 5.58 ।।

అలమితి।। కిం చ,మాం ప్రతి ప్రియా ప్రహారనిమిత్తయాఽలమ్। కుతః? యద్యతో హేస్తోఽస్త్వం మాం ప్రహరన్నపి ముహూర్తం దయాపరః కృపాలురభూః। తస్మాదుపచ్ఛన్దయతి ప్రార్థయమానే మయి త్వయా। ప్రతిషేధః పరిహారః స ఏవ రౌక్ష్యం పారుష్యమ్। తన్న ప్రయోజ్యం న కర్తవ్యమ్ ।। 5.58 ।।

తథేత్యుపస్పృశ్య పయః పవిత్రం సోమోద్భవాయాః సరితో నృసోమః ।

ఉదఙ్ముఖః సోఽస్త్రవిదస్త్రమన్త్రం జగ్రాహ తస్మాన్నిగృహీతశాపాత్ ।। 5.59 ।।

తథేతి।। నా సోమశ్చన్ద్ర ఇవ నృసోమః। ఉపమితసమాసః। `సోమ ఓషధిచన్ద్రయోః' ఇతి శాశ్వతః। పురుషశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః। అస్త్రవిదస్త్రజ్ఞః సోఽజః। `తథా' ఇతి। సోమ ఉద్భవో యస్యాః సా తస్యాః సోమోద్భవాయాః సరితో నర్మదాయాః। `   రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకా' ఇత్యమరః। పవిత్రం పయ ఉపస్పృశ్య పీత్వా। ఆచమ్యేత్యర్థః। ఉదఙ్ముఖః సన్నిగృహీతఽశాపాన్నివర్తితశాపాత్। ఉపకృతాదిత్యర్థః। తస్మాత్ ప్రియంవదాదస్త్రమన్త్రం జగ్రాహ ।। 5.59 ।।

ఏవం తయోరధ్వని దైవయోగాదాసేదుషోః సఖ్యమచిన్త్యహేతు ।

ఏకో యయౌ చైత్రరథప్రదేశాన్ సౌరాజ్యరమ్యానపరో విదర్భాన్ ।। 5.60 ।।

ఏవమితి।। ఏవమధ్వని మార్గే దైవయోగాద్దైవవశాదచిన్త్యహేత్వనిర్ధార్యహేతుకం సఖ్యం సఖిత్వమ్। `సఖ్యుర్యః'(పా.5।1।126) ఇతి యప్రత్యయః। ఆసేదుషోః ప్రాప్తవతోస్తయోర్మధ్య ఏకో గన్ధర్వశ్చైత్రరథస్య కుబేరోద్యానస్య ప్రదేశాన్। `అస్యోద్యానం చైత్రరథమ్' ఇత్యమరః। అపరోఽజః సౌరాజ్యేన రాజన్వత్తయా రమ్యాన్విదర్భాన్విదర్భదేశాన్ యయౌ ।। 5.60 ।।

తం తస్థివాంసం నగరోపకణ్ఠే తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః ।

ప్రత్యుజ్జగామ క్రథకైశికేన్ద్రశ్చన్ద్రం ప్రవృద్ధోర్మిరివోర్మిమాలీ ।। 5.61 ।।

తమితి।। నగరస్యోపకణ్ఠే సమీపే తస్థివాంసం స్థిత తమజం తస్యాజస్యాగమేనాగమనేనారూఢ ఉత్పన్నో గురుః ప్రహర్షో యస్య స క్రథకైశికేన్ద్రో విదర్భరాజః। ప్రవృద్ధోర్మిరూర్మిమాలీ సముద్రశ్చన్ద్రమివ। ప్రత్యుజ్జగామ ।। 5.61 ।।

ప్రవేశ్య చైనం పురమగ్రయాయీ నీచైస్తథోపాచరదర్పితశ్రీః ।

మేనే యథా తత్ర జనః సమేతో వైదర్భమాగన్తుమజం గృహేశమ్ ।। 5.62 ।।

ప్రవేశ్యేతి।। ఏనమజమగ్రయాయీ। సేవాధర్మేణ పురో గచ్ఛన్నిత్యర్థః। నీచైర్నమ్రః పురం ప్రవేశ్య ప్రవేశం కారయిత్వా ప్రీత్యాఽర్పితశ్రీస్తథా తేన ప్రకారేణోపాచరదుపచరితవాన్। యథా యేన ప్రకారేణ తత్ర పురే సమేతో మిలితో జనో వైదర్భం భోజమాగన్తుం ప్రాఘూర్ణికం మేనే। అజం గృహేశం గృహపతిం మేనే ।। 5.62 ।।

తస్యాధికారపురుషైః ప్రణతైః ప్రదిష్టాం

ప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితపూర్ణకుమ్భామ్ ।

రమ్యాం రఘుప్రతినిధిః స నవోపకార్యాం

బాల్యాత్పరామివ దశాం మదనోఽధ్యువాస ।। 5.63 ।।

తస్యేతి।। రఘుప్రతినిధీ రఘుకల్పః। రఘుతుల్య ఇత్యర్థః। ఉక్తం చ దణ్డినా సాదృశ్యవాచకప్రస్తావే-`కల్పదేశీయదేశ్యాది ప్రఖ్యప్రతినిధీ అపి' ఇతి। సోఽజః ప్రణతైర్నమస్కృతవద్భిః। కర్తరి క్తః। తస్య భోజస్యాధికారో నియోగస్తస్య పురుషైః। అధికృతైరిత్యర్థః। ప్రదిష్టాం నిర్దిష్టాం ప్రాగ్ద్వారస్య వేద్యాం వినివేశితః ప్రతిష్ఠాపితః పూర్ణకుమ్భో యస్యాస్తామ్। స్థాపితమఙ్గలకలశామిత్యర్థః। రమ్యాం రమణీయాం నవోపకార్యాం నూతనం రాజభవనమ్। `ఉపకార్యా రాజసద్మన్యుపచారచితేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। మదనో బాల్యాత్పరాం శైశవాదనన్తరాం దశామివ। యౌవనమివేత్యర్థః। అధ్యువాసాధిష్ఠితవాన్। తత్రోషితవానిత్యర్థః। `ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః'(పా.1।4।48) ఇతి కర్మత్వమ్ ।। 5.63 ।।

తత్ర స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం

కన్యాలలామ కమలీయమజస్య లిప్సోః ।

భావావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రౌ

నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ ।। 5.64 ।।

తత్రేతి।। తత్రోపకార్యాయామ్। స్వయంవరనిమిత్తం సమాహృతః సంమేలితో రాజలోకో యేన తత్కమనీయం స్పృహణీయం కన్యాలలామ కన్యాసు శ్రేష్ఠమ్। `లలామోఽస్త్రీ లలామాపి ప్రభావే పురుషే ధ్వజే। శ్రేష్ఠభూషాశుణ్డశృఙ్గపుచ్ఛచిహ్నేశ్వలిఙ్గిషు' ఇతి యాదవః। లిప్సోర్లబ్ధుమిచ్ఛోః। లభేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। అజస్య భావావబోధే పురుషస్యాభిప్రాయపరిజ్ఞానే కలుషాఽసమర్థా దయితేవ। రాత్రౌ నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ। `రాజానం కామినం చౌరం ప్రవిశన్తి ప్రజాగరాః' ఇతి భావః। `అభిముఖీ'శబ్దో జీషన్తశ్చ్వ్యన్తో వా ।। 5.64 ।।

తం కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం

శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాఙ్గరాగమ్ ।

సూతాత్మజాః సవయసః ప్రథితప్రబోధం

ప్రాబోధయన్నుషసి వాగ్భిరుదారవాచః ।। 5.65 ।।

తమితి।। కర్ణభూషణాభ్యాం నిపీడితౌ పీవరౌ2 పీనావంసౌ యస్య తమ్। శయ్యాయా ఉత్తరచ్ఛదస్యోపర్యాస్తరణవస్త్రస్య విమర్దేన ఘర్షణేన కృశో విరలోఽఙ్గరాగో యస్య తమ్। న త్వఙ్గనాసఙ్గాదితి భావః। ప్రథితప్రబోధం ప్రకృష్టజ్ఞానం తమేనమజం సవయసః సమానవయస్కా ఉదారవాచః ప్రగల్భగిరః సూతాత్మజా బన్దిపుత్రాః। `వైతాలికాః' ఇతి వా పాఠః। `వైతాలికా బోధకరాః' ఇత్యమరః। వాగ్భిః స్తుతిపాఠైః। ఉషసి। ప్రాబోధయన్ ప్రబోధయామాసుః ।। 5.65 ।।

రాత్రిర్గతా మతిమతాం వర! ముఞ్చ శయ్యాం

ధాత్రా ద్విధైవ నను ధూర్జగతో విభక్తా ।

తామేకతస్తవ బిభర్తి గురుర్వినిద్ర-

స్తస్యా భవానపరధుర్యపదావలమ్బీ ।। 5.66 ।।

రాత్రిరితి।। హే మతిమతాం వర! నిర్ధారణే షష్ఠీ। రాత్రిర్గతా। శయ్యాం ముఞ్చ। వినిద్రో భవేత్యర్థః। వినిద్రత్వే ఫలమాహ-ధాత్రేతి।। ధాత్రా బ్రహ్మణా జగతో ధూర్భారః `ధూః స్యాద్యానముఖే భారే' ఇతి యాదవః। ద్విధైవ। ద్వయోరేవేత్యర్థః। ఏవకారస్తృతీయనిషేధార్థః। విభక్తా నను విభజ్య స్థాపితా ఖలు। తత్కితమ ఆహ-తాం ధురమేకత ఏకకోటౌ తవ గురుః పితా వినిద్రః సన్ బిభర్తి। తస్యా ధురో భవాన్। ధురం వహతీతి ధుర్యో భారవాహీ। తస్య పదం వహనస్థానమ్। అపరం యద్ధుర్యపదం తదవలమ్బీ। తతో వినిద్రో భవేత్యర్థః। న హ్యుభయవాహ్యమేకో వహతీతి భావః।। 5.66 ।।

నిద్రావశేన భవతాప్యనవేక్షమాణా

పర్యుత్సుకత్వమబలా నిశి ఖణ్డితేవ ।

లక్ష్మీర్వినోదయతి యేన దిగన్తలమ్బీ

సోఽపి త్వదాననరుచిం విజహాతి చన్ద్రః ।। 5.67 ।।

నిద్రేతి।। చన్ద్రారవిన్దరాజవదనాదయో లక్ష్మీనివాసస్థానానీతి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యోచ్యతే। నిద్రావశేన నిద్రాధీనేన। స్త్ర్యన్తరాసఙ్గేఽత్ర ధ్వన్యతే। భవతా పర్యుత్సుః కత్వమపి త్వయ్యనురక్తత్వమపీత్యర్థః। `ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ'(పా.2।3।44) ఇతి సప్తమ్యర్థే తృతీయా। `అపి'శబ్దస్తద్విషయానురాగస్యానపేక్ష్యత్వద్యోతనార్థః। నిశిఖణ్డితా భర్తురన్యాసఙ్గజ్ఞానకలుషితాఽబలేవ నాయికేవ। `జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా'(2।25) ఇతి దశరూపకే। అనవేక్షమాణాఽవిచారయన్తీ సతీ। ఉపేక్షమాణేత్యర్థః। `హ్యనవేక్ష్యమాణా' ఇతి పాఠే నిద్రావశేన భవతాఽనవేక్ష్యమాణాఽనిరీక్ష్యమాణా। కర్మణి శానచ్। లక్ష్మీః ప్రయోజకకర్త్రీం। యేన। ప్రయోజ్యేన చన్ద్రేణ। పర్యుత్సుకత్వం త్వద్విరహవేదనామ్। `కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యం

మనస్తాపజ్వరాదికృత్' ఇత్యలంకారే। వినోదయతి నిరాసయతీతి యోజనా। శేషం పూర్వవత్। నాథస్త్వర్థోపపత్తిమపశ్యన్నిమం పక్షముపైక్షిష్ట। లక్ష్మీర్యేన చన్ద్రేణ సహ। త్వదాననసదృశత్వాదితి భావః। వినోదయతి వినోదం కరోతి। `వినోద'శబ్దాత్ `తత్కరోతి తదాచష్టే'(గ.సూ.204) ఇతి ణిచ్ప్రత్యయః। సాదృశ్యదర్శనాదయో హి విరహిణాం వినోదస్థానానీతి భావః। స చన్ద్రోఽపి దిగన్తలమ్బీ పశ్చిమాశాం గతః సన్। అస్తం గచ్ఛన్నిత్యర్థః। అత ఏవ త్వదాననరుచిం త్వన్ముఖసాదృశ్యం విజహాతి। త్యజతీత్యర్థః। అతో నిద్రాం విహాయ తాం లక్ష్మీమనన్యశరణం పరిగృహాణేతి భావః ।। 5.67 ।।

తద్వల్గునా యుగపదున్మిషితేన తావ-

త్సద్యః పరస్పరతులామధిరోహతాం ద్వే ।

ప్రస్పన్దమానపరుషేతరతారమన్త-

శ్చక్షుస్తవ ప్రచలితభ్రమరం చ పద్మమ్ ।। 5.68 ।।

తదితి।। తత్తస్మాల్లక్ష్మీపరిగ్రహణాద్వల్గునా మనోజ్ఞేన। `వల్గు స్థానే మనోజ్ఞే చ వల్గు భాషితమన్యవత్' ఇతి విశ్వః। యుగపత్తావదున్మిషితేన యుగపదేవోన్మీలనేన సద్యో ద్వే అపి పరస్పరతులామన్యోన్యసాదృశ్యమధిరోహతాం ప్రాప్నుతామ్। ప్రార్థనాయాం లోట్। కే ద్వే? అన్తః ప్రస్పన్దమానా చలన్తీ పరుషేతరా స్నిగ్ధా తారా కనీనికా యస్య తత్తథోక్తమ్। `తారకాక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః। తవ చక్షుః। అన్తః ప్రచలితభ్రమరం చలద్భృఙ్గం పద్మం చ। యుగపదున్మిషితే సతి సంపూర్ణసాదృశ్యలాభ ఇతి భావః ।। 5.68 ।।

వృన్తాచ్ఛ్లథం హరతి పుష్పమనోకహానాం

సంసృజ్యతే సరసిజైరరుణాంశుభిన్నైః ।

స్వాభావికం పరగుణేన విభాతవాయుః

సౌరభ్యమీప్సురివ తే ముఖమారుతస్య ।। 5.69 ।।

వృన్తాదితి।। విభాతవాయుః ప్రభాతవాయుః స్వాభావికం నైసర్గితం తే తవ ముఖమారుతస్య నిఃశ్వాసపవనస్య సౌరభ్యమ్। తాదృక్సౌగన్ధ్యమిత్యర్థః। పరగుణేనాన్యదీయగుణేన। సాంక్రామికగన్ధేనేత్యర్థః। ఈప్సురాప్నుమిచ్ఛురివ। `ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్' (పా.7।4।55) ఇతీకారాదేశః। అనోకహానాం వృక్షాణాం శ్లథం శిథిలం పుష్పం వృన్తాత్ ప్రసవబన్ధనాత్। `వృన్తం ప్రసవబన్ధనమ్' ఇత్యమరః। హరత్యాదత్తే। అరుణాంశుభిన్నైస్తరణికిరణోద్భేధితైః సరసి జాతైః సరసిజైః కమలైః సహ। `తత్పురుషే కృతి బహులమ్'(పా.6।3।14) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। సంసృజ్యతే సంగచ్ఛతే। సృజేర్దైవాదికాత్కర్తరి లట్ ।। 5.69 ।।

తామ్రోదరేషు పతితం తరుపల్లవేషు

నిర్ధౌతహారగులికావిశదం హిమామ్భః ।

ఆభాతి లబ్ధపరభాగతయాధరోష్ఠే

లీలాస్మితం సదశనార్చిరివ త్వదీయమ్ ।। 5.70 ।।

తామ్రేతి।। తామ్రోదరేష్వరుణాభ్యన్తరేషు తరుపల్లవేషు పతితం నిర్ధౌతా యా హారగులికా ముక్తామణయస్తద్వద్విశదం హిమామ్బో లబ్ధపరభాగతయా లబ్ధోత్కర్షతయా। `పరభాగో గుణోత్కర్షే' ఇతి యాదవః। అధరోష్ఠే త్వదీయం సదశనార్చిర్దన్తకాన్తిసహితం లీలాస్మితమివాభాతి శోభతే ।। 5.70 ।।

యావత్ప్రతాపనిధిరాక్రమతే న భాను-

రహ్నాయ తావదరుణేన తమో నిరస్తమ్ ।

ఆయోధనాగ్రసరతాం త్వయి వీర! యాతే

కిం వా రిపూంస్తవ గురుః స్వయముచ్ఛినత్తి? ।। 5.71 ।।

యావదితి।। ప్రతాపనిధిస్తేజోనిధిర్భానుర్యావన్నాక్రమతే నోద్గచ్ఛతి। `ఆఙఉద్గమనే'(పా.1।3।40) ఇత్యాత్మనేపదమ్। తావత్। భానావనుదిత ఏవేత్యర్థః। అహ్నాయ ఝటితి। `ద్రాగ్ఝటిత్యఞ్జసాహ్నాయ' ఇత్యమరః। అరుణేనానూరుణా। `సూర్యసూతోఽరుణోఽనూరుః' ఇత్యమరః। తమో నిరస్తమ్। తథా హి- హే వీర। త్వయ్యాయోధనేషు యుద్ధేషు। `యుద్ధమాయోధనం జన్యమ్' ఇత్యమరః। అగ్రసరతాం పురఃసరతాం యాతే సతి తవ గురుః పితా రిపూన్ స్వయముచ్ఛినత్తి కిం వా? నోచ్ఛినత్త్యేవేత్యర్థః। న ఖలు యోగ్యపుత్రన్యస్తభారాణాం స్వామినాం స్వయం వ్యాపారఖేద ఇతి భావః ।। 5.71 ।।

శయ్యాం జహత్యుభయపక్షవినీతనిద్రాః

స్తమ్బేరమా ముఖరశృఙ్ఖలకర్షిణస్తే ।

యేషాం విభాన్తి తరుణారుణరాగయోగా-

ద్భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ దన్తకోశాః ।। 5.72 ।।

శయ్యామితి।। ఉభాభ్యాం పక్షాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం వినీతాఽపగతా నిద్రా యేషాం త ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః। అత్ర సమాసవిషయ `ఉభ'శబ్దస్థానే `ఉభయ' శబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయమ్। యథాహ కైయటః-`-"ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్" ఇతి నిత్యగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయ `ఉభ'శబ్దస్య ప్రయోగో మా భూత్। `ఉభయ'శబ్దస్యైవ యథా స్యాత్। ఉభయపుత్ర ఇత్యాది భవతి' ఇతి। ముఖరాణ్యుత్థానచలనాచ్ఛబ్దాయమానాని శృఙ్ఖలాని నిగడాని కర్షన్తీతి తథోక్తాస్తే తవ స్తమ్బే

రమన్త ఇతి స్తమ్బేరమా హస్తినః। `స్తమ్బకర్ణయో రమిజపాః'(పా.3।2।13)ఇత్యచ్ప్రత్యయః। `హస్తిసూచకయోః'(వా.1994)ఇతి వక్తవ్యాత్। `ఇభః స్తమ్బేరమః పద్మీ'ఇత్యమరః। `తత్పురుషే కృతి బహులమ్'(పా.6।3।14) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। శయ్యాం జహతి త్యజన్తి యేషాం స్తమ్బేరమాణామ్। దన్తాః కోశాః ఇవ దన్తకోశాః। దన్తకుడమ్బలాస్తరుణారుణరాగయోగాద్బాలార్కారుణసంపర్కాద్ధేతోర్భిన్నాద్రాగైరికతటా ఇవ విభాన్తి। ధాతురక్తా ఇవ భాన్తీత్యర్థః।। 5.72 ।।

దీర్ఘేష్వమీ నియమితాః పటమణ్డపేషు

నిద్రాం విహాయ వనజాక్ష! వనాయుదేశ్యాః ।

వక్త్రోష్మణా మలినయన్తి పురోగతాని

లేహ్యాని సైన్ధవశిలాశకలాని వాహాః ।। 5.73 ।।

దీర్ఘేష్వితి।। హే వనజాక్ష నీరజాక్ష! `వనం నీరం వనం సత్త్వమ్' ఇతి శాశ్వతః। దీర్ఘేషు పటమణ్డపేషు నియమితా బద్ధా వనాయుదేశ్యా వనాయుదేశే భవాః। `పారసీకా వనాయుజాః' ఇతి హలాయుధః। అమీ వాహా అశ్వా నిద్రాం విహాయ పురోగతాని లేహ్యాన్యాస్వాద్యాని సైన్ధవశిలాశకనలాని। `సైన్ధవోఽస్త్రీ సితశివం మాణిమన్థం చ సిన్ధుజే' ఇత్యమరః। వక్త్రోష్మణా మలినయన్తి మలినాని కుర్వన్తి। ఉక్తం చ సిద్ధయోగసంగ్రహే-`పూర్వాహ్ణకాలే చాశ్వానాం ప్రయాశో లవణం హితమ్। శూలానాహవిబన్ధఘ్నం లవణం సైన్ధవం వరమ్ ।।' ఇత్యాది ।। 5.73 ।।

భవతి విరలభక్తిర్మ్లానపుష్పోపహారః

స్వకిరణపరివేషోద్భేదశూన్యాః ప్రదీపాః ।

అయమపి చ గిరం నస్త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తా-

మనువదతి శుకస్తే మఞ్జువాక్యఞ్జరస్థః ।। 5.74 ।।

భవతీతి। మ్లానః పుష్పోపహారః పుష్పపూజా మ్లానత్వాదేవ విరలభక్తిర్విరలరచనో భవతి। ప్రదీపాశ్చ స్వకిరణానాం పరివేషస్య మణ్డలస్యోద్భేదేన స్ఫురణేన శూన్యా భవన్తి,నిస్తేజస్కా భవన్తీత్యర్థః। అపి చాయం మఞ్జువాఙ్మధురవచనః పఞ్జరస్థస్తే తవ శుకస్త్వత్ప్రబోధనిమిత్తే ప్రయుక్తాముఞ్చారితాం నోఽస్మాకం గిరం వాణీమనువదతి,అనుకృత్య వదతీత్యర్థః। ఇత్థం ప్రభాతలిఙ్గాని వర్తన్తే, అతః ప్రబోద్ధవ్యమితి భావః ।। 5.74 ।।

ఇతి విరచితవాగ్భిర్బన్దిపుత్రైః కుమారః

సపది విగతనిద్రస్తల్పముజ్ఝాంచకార ।

మదపటునినదద్భిర్బోధితో రాజహంసైః

సురగజ ఇవ గాఙ్గం సైకతం సుప్రతీకః ।। 5.75 ।।

ఇతీతి ।। ఇతీత్థం విరచితవాగ్భిర్బన్దిపుత్రైర్వైతాలికైః। `పుత్ర'గ్రహణం సమానవయస్కత్వద్యోతనార్థమ్। సపది విగతనిద్రః కుమారః। తల్పం శయ్యామ్। `తల్పం శయ్యాట్టదారేషు' ఇత్యమరః। ఉజ్ఝాంచకార విససర్జ। `ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః' (పా.3।1।36) ఇత్యామ్ప్రత్యయః। కథమివ? మదేన పటు మధురం నినదద్భి రాజహంసైర్బోధితః సుప్రతీకాఖ్యః సురగజ ఈశానదిగ్గజః। గఙ్గాయా ఇదం గాఙ్గమ్। సైకతం పులినమివ। `తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయమ్' ఇత్యమరః। `సికతాశర్కరాభ్యాం చ'(పా.5।2।104) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। `సుప్రతీక'గ్రహణం ప్రాయశః కైలాసవాలినస్తస్య నిత్యం గఙ్గాతటవిహారసంభవాదిత్యనుసంధేయమ్ ।। 5.75 ।।

అథ విధిమవసాయ్య శాస్త్రదృష్టం

దివసముఖోచితమఞ్చితాక్షిపక్ష్మా ।

కుశలవిరచితానుకూలవేషః

క్షితిపసమాజమగాత్స్వయంవరస్థమ్ ।। 5.76 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతావజస్వయంవరాభిగమనో నామ పఞ్చమః సర్గః ।

అథేతి ।। అథోత్థానానన్తరమ్। అఞ్చితాని చారుణ్యక్షిపక్ష్మాణి యస్య సోఽజః శాస్త్రే దృష్టమవగతం దివసముఖోచితం ప్రాతఃకాలోచితం విధిమనుష్ఠానమవసాయ్య సమాప్య। స్తతేర్ణ్యన్తాల్లయమ్। కుశలైః ప్రసాధనదక్షైర్విరచితోఽనుకూలః స్వయంవరోచితో వేషో నేపథ్యం యస్య స తథోక్తః సన్ స్వయంవరస్థం క్షితిపసమాజం రాజసమూహమగాదగమత్- `ఇణో గా లుఙి'(పా.2।4।45)ఇతి గాదేశః। పుష్పితాగ్రావృత్తమేతత్। తల్లక్షణమ్- `అయుజి నయుగరేఫలో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి ।। 5.76 ।।

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం పఞ్చమః సర్గః ।

****

.

షష్ఠః సర్గః ।

జాహ్నవీ మూర్ధ్ని పాదే వా కాలః కణ్ఠే వపుష్యథ ।

కామారిం కామతాతం వా కంచిదేకం భజామహే ॥

స తత్ర మఞ్చేషు మనోజ్ఞవేషాన్సింహాసనస్థానుపచారవత్సు ।

వైమానికానాం మరుతామపశ్యదాకృష్టలీలాన్నరలోకపాలాన్ ॥ 6.1 ॥

స ఇతి॥ సోఽజస్తత్ర స్థాన ఉపచారవత్సు రాజోపకరణవత్సు మఞ్చేషు పర్యఙ్కేషు సింహాసనస్థాన్ మనోజ్ఞవేషాన్ మనోహరనేపథ్యాన్ వైమానికానాం విమానైశ్చరతామ్।

`చరతి'(పా.4।4।8) ఇతి ఠక్ప్రత్యయః। మరుతామమరాణామ్। `మరుతౌ పవనామరౌ' ఇత్యమరః। ఆకృష్టలీలాన్ గృహీతసౌభాగ్యాన్। ఆకృష్టమరుల్లీలానిత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః। నరలోకం పాలయన్తీతి నరలోకపాలాః। కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః। తాన్భూపాలానపశ్యత్। సర్గేఽస్మిన్నుపజాతిశ్ఛన్దః ।। 6.1 ।।

రతేర్గృహీతానునయేన కామం ప్రత్యర్పితస్వాఙ్గమివేశ్వరేణ ।

కాకుత్స్థమాలోకయతాం నృపాణాం మనో బభూవేన్దుమతీనిరాశమ్ ।। 6.2 ।।

రతేరితి।। `రతిః స్మరప్రియాయాం చ రాగే చ సురతే స్మృతా' ఇతి విశ్వః। రతేః కామప్రియాయా గృహీతానునయేన స్వీకృతప్రార్థనేన। గృహీతరత్యనునయేనేత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః। ఈశ్వరేణ హరేణ ప్రత్యర్పితస్వాఙ్గం కామమివ స్థితం కాకుత్స్థమజమాలోకయతాం నృపాణాం మన ఇన్దుమతీనిరాశం వైదర్భీనిఃస్పృహం బభూవ,`ఇన్దుమతీ సత్పతిమేనం విహాయ నాస్మాన్వరిష్యతి' ఇతి నిశ్చిక్యురిత్యర్థః। సర్వాతిశయసౌన్దర్యం మత్వేతి భావః ।। 6.2 ।।

వైదర్భనిర్దిష్టమసౌ కుమారః క్లృప్తేన సోపానపథేన మఞ్చమ్ ।

శిలావిభఙ్గైర్మృగరాజశావస్తుఙ్గం నగోత్సఙ్గమివారురోహ ।। 6.3 ।।

వైదర్భేతి।। అసౌ కుమారో వైదర్భేణ భోజేన నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం మఞ్చం పర్యఙ్కం క్లప్తేన సువిహితేన సోపానపథేన। మృగరాజశావః సింహపోతః। `పోతః పాకోఽర్భకో డిమ్భః పృథుకః శావకః శిశుః' ఇత్యమరః। శిలానాం విభఙ్గైర్భఙ్గీస్తుఙ్గమున్నతం నగోత్సఙ్గం శైలాగ్రమివ। ఆరురోహ ।। 6.3 ।।

పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నమాసేదివాన్రత్నవదాసనం సః ।

భూయిష్ఠమాసీదుపమేయకాన్తిర్మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన ।। 6.4 ।।

పరార్ధ్యేతి।। పరార్ధ్యయాః శ్రేష్ఠా వర్ణా నీలపీతాదయో యస్య తేనాస్తరణేన కమ్బలాదినాపపన్నం సంగతం రత్నవద్రత్నఖచితమాసనం సింహాసనమాసేదివానధిష్ఠితవాన్ సోఽజః। మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన సేనాన్యా సహ। `సేనానీరగ్నిభూర్గుహః' ఇత్యమరః। భూయిష్ఠమత్యర్థముపమేయకాన్తిరాసీత్। మయూరస్య విచిత్రరూపత్వాత్తత్సామ్యం రత్నాసనస్య,తద్ద్వారా చ తదారూఢయోరపగీతి భావః ।। 6.4 ।।

తాసు శ్రియా రాజపరమ్పరాసు ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః ।

సహస్రధాత్మా వ్యరుచద్విభక్తః పయోముచాం పఙ్క్తిషు విద్యుతేవ ।। 6.5 ।।

తాస్వితి।। తాసు రాజపరమ్పరాసు శ్రియా లక్ష్మ్యా కాన్త్యా పయోముచాం మేఘానాం పఙ్క్తిషు విద్యుతేవ సహస్రధా విభక్తః। తరంగేషు తరణిరివ స్వయమేక ఏవ ప్రత్యేకం

సంక్రామిత ఇత్యర్థః। ప్రభావిశేషస్యోదయేనావిర్భావేన దుర్నిరీక్ష్యో దుర్దర్శన ఆత్మా శ్రియః స్వరూపం వ్యరుచద్వ్యద్యోతిష్ట। `ద్యుద్భ్యో లుఙి'(పా.1।3।91) ఇతి పరస్మైపదమ్। ద్యుతాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః। తస్మిన్సమయే ప్రత్యేకం సంక్రాన్తలక్ష్మీకతయా తేషాం కిమపి దురాసదం తేజః ప్రాదురాసీదిత్యర్థః ।। 6.5 ।।

తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానాముదారనేపథ్యభృతాం స మధ్యే ।

రరాజ ధామ్నా రఘుసూనురేవ కల్పద్రుమాణామివ పారిజాతః ।। 6.6 ।।

తేషామితి।। మహార్హాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానామ్। ఉదారనేపథ్యభృతాముజ్జ్వలవేషధారిణాం తేషాం రాజ్ఞాం మధ్యే। కల్పద్రుమాణాం మధ్యే పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ। `పఞ్చైతే దేవతరవో మన్దారః పారిజాతకః। సంతానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచన్దనమ్।।' ఇత్యమరః। స రఘుసూనురేవ ధామ్నా తేజసా। `భూమ్నా' ఇతి పాఠేఽతిశయేనేత్యర్థః। రరాజ। అత్ర `కల్పద్రుమ'శబ్దః పఞ్చాన్యతమవిశేషవచనః। ఉపకల్పయన్తి మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యా సురద్రుమమాత్రోపలక్షకతయా ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయమ్। కల్పా ఇతి ద్రుమాః కల్పద్రుమా ఇతి విగ్రహః ।। 6.6 ।।

నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్విహాయ సర్వాన్నృపతీన్నిపేతుః ।

మదోత్కటే రేచితపుష్పవృక్షా గన్ధద్విపే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః ।। 6.7 ।।

నేత్రేతి।। పౌరజనస్య నేత్రవ్రజాః సర్వాన్నృపతీన్విహాయ తస్మిన్నజే నిపేతుః। స ఏవ సర్వోత్కర్షేణ దదృశ ఇత్యర్థః। కథమివ? మదోత్కటే మదేనోద్భిన్నగణ్డే నిర్భరమదే వా వన్యే గన్ధద్విపే గన్ధప్రధానే ద్విపే గజే। రేచితా రిక్తీకృతాః పుష్పాణాం వృక్షా యైస్తే। త్యక్తపుష్పవృక్షా ఇత్యర్థః। ద్విరేఫా భృఙ్గా ఇవ। ద్విపస్య `వన్య' విశేషణై ద్విరేఫాణాం పుష్పవృక్షత్యాగసంభావనార్థం కృతమ్ ।। 6.7 ।।

త్రిభిర్విశేషకమాహ-

అథ స్తుతే బన్దిభిరన్వయజ్ఞైః సోమార్కవంశ్యే నరదేవలోకే ।

సంచారితే చాగురుసారయోనౌ ధూపే సముత్సర్పతి వైజయన్తీః ।। 6.8 ।।

అథేతి।। అథాన్వయజ్ఞై రాజవంశాభిజ్ఞైర్బన్దిభిః స్తుతిపాఠకైః। `బన్దినః స్తుతిపాఠకాః' ఇత్యమరః। సోమార్కవంశ్యే సోమసూర్యవంశభవే నరదేవలోకే రాజసమూహే స్తుతే సతి। వివేశేత్యుత్తరేణ సంబన్ధః। ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యమ్। సంచారితే సమన్తాత్ప్రచారితే। అగురుంసారో యోనిః కారణం యస్య తస్మిన్ ధూపే చ వైజయన్తీః పతాకాః సముత్సర్పతి సతి అతిక్రమ్య గచ్ఛతి సతి ।। 6.8 ।।

పురోపకణ్ఠోపవనాశ్రయాణాం కలాపినాముద్ధతనృత్యహేతౌ ।

ప్రధ్మాతశఙ్ఖే పరితో దిగన్తాంస్తూర్యస్వనే మూర్చ్ఛతి మఙ్గలార్థే ।। 6.9 ।।

పురోపకణ్ఠేతి।। కించ,పురస్యోపకణ్ఠే సమీప ఉపవనాన్యాశ్రయో యేషాం తేషాం కలాపినాం బర్హిణాముద్ధతనృత్యహేతౌ మేఘధ్వనిసాదృశ్యాత్తాణ్డవకారణే। ప్రధ్మాతాః పూరితాః శఙ్ఖా యత్ర తస్మిన్। మఙ్గలార్థే మఙ్గలప్రయోజనకే । తూర్యస్వనే వాద్యఘోషే। పరితః సర్వతో దిగన్తాన్మూర్చ్ఛతి వ్యాప్నువతి సతి ।। 6.9 ।।

మనుష్యవాహ్యం చతురస్రయానమధ్యాస్య కన్యా పరివారశోభి ।

వివేశ మఞ్చాన్తరరాజమార్గం పతింవరా క్లృప్తవివాహవేషా ।। 6.10 ।।

మనుష్యేతి।। పతిం వృణోతీతి పతింవరా స్వయంవరా। `అథ స్వయంవరా। పతింవరా చ వర్యాథ' ఇత్యమరః। `సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి-'(పా.3।2।46) ఇత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః। క్లృప్తవివాహవేషా కన్యేన్దుమతీ మనుష్యైర్వాహ్యం పరివారేణ పరిజనేన శోభి చతురస్రయానం చతురస్రవాహనం శిబికామధ్యాస్యారుహ్య మఞ్చాన్తరే మఞ్చమధ్యే యో రాజమార్గస్తం వేవేశ ।। 6.10 ।।

తస్మిన్విధానాతిశయే విధాతుః కన్యామయే నేత్రశతైకలక్ష్యే ।

నిపేతురన్తః కరణైర్నరేన్ద్రా దేహైః స్థితాః కేవలమాసనేషు ।। 6.11 ।।

తస్మిన్నితి।। నేత్రశతానామేకలక్ష్య ఏకదృశ్యే కన్యామయే కన్యారూపే తస్మిన్విధాతుర్విధానాతిశయే సృష్టివిశేషే నరేన్ద్రా అన్తఃకరణైర్నిపేతుః। ఆసనేషు దేహైః కేవలం దేహైరేవ స్థితాః। దేహానపి విస్మృత్య తత్రైవ దత్తచిత్తా బభూవురిత్యర్థః। అన్తఃకరణకర్తృకే నిపతనే నరేన్ద్రాణాం కర్తృత్వవ్యపదేశ ఆదరాతిశయార్థః ।। 6.11 ।।

తాం ప్రత్యభివ్యక్తమనోరథానాం మహీపతీనాం ప్రణయాగ్రదూత్యః ।

ప్రవాలశోభా ఇవ పాదపానాం శృఙ్గారచేష్టా వివిధా బభూవుః ।। 6.12 ।।

తామితి।। తామిన్దుమతీం ప్రతి। అభివ్యక్తమనోరథానాం ప్రరూఢాభిలాషాణాం మహీపతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణయాగ్రదూత్యః। ప్రణయః ప్రార్థనా ప్రేమ వా। `ప్రణయాస్త్వమీ। విస్రమ్భయాచ్ఞాప్రేమాణః' ఇత్యమరః। ప్రణయేష్వగ్రదూత్యః ప్రథమదూతికాః। ప్రణయప్రకాశకత్వసామ్యాద్దూతీత్వవ్యపదేశః। వివిధాః శృఙ్గారచేష్టాః శృఙ్గారవికారః పాదపానాం ప్రవాలశోభాః పల్లవసంపద ఇవ బభూవురుత్పన్నాః। అత్ర శృఙ్గారలక్షణం రససుధాకరే-`విభావైరనుభావైశ్చ స్వోచితైర్వ్యభిచారిభిః। నీతా సదస్యరస్యత్వం రతిః శృఙ్గార ఉచ్యతే ।।'రతిరిచ్ఛావిశేషః। తఞ్చోక్తం తత్రైవ-`యూనోరన్యోన్యవిషయస్థాయినీచ్ఛా రతిః స్మృతా' ఇతి।। `చేష్టా'శబ్దేన తదనుభావవిశేషా ఉచ్యన్తే। తేఽపి తత్రైవోక్తాః-`భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యఞ్జయన్తి యే। తేఽనుభావా ఇతి ఖ్యాతా భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః। తే చతుర్ధా చిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారమ్భసంభవాః।।' ఇతి। తత్ర

గాత్రారమ్భసంభవాంశ్చేష్టాశబ్దోక్తాననుభావాన్ `కశ్చిత్'(6।13) ఇత్యాదిభిః శ్లోకైర్వక్ష్యతి। శృఙ్గారాభాసశ్చాయమ్; ఏకత్రైవ ప్రతిపాదనాత్। తదుక్తమ్-
`ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యక్ష్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా। యోషితాం బహుసక్తిశ్చేద్రసాభాసస్త్రిధా మతః।।'
ఇతి ।। 6.12 ।।

`శృఙ్గారచేష్టా బభూవుః'(6।12) ఇత్యుక్తమ్,తా ఏవ దర్శయతి-

కశ్చిత్కరాభ్యాముపగూఢనాలమాలోలపత్రాభిహతద్విరేఫమ్ ।

రజోభిరన్తః పరివేషబన్ధి లీలారవిన్దం భ్రమయాంచకార ।। 6.13 ।।

కశ్చిదితి।। కశ్చిద్రాజా కరాభ్యాం పాణిభ్యాముపగూఢనాలం గృహీతనాలమ్। ఆలోలైశ్చఞ్చలైః పత్రైరభిహతతాస్తాడితా ద్విరేఫా భ్రమరా యేన తత్తథోక్తమ్। రజోభిః పరాగైరన్తః పరివేషం మణ్డలం బధ్నాతీత్యన్తః పరివేషబన్ధి। లీలారవిన్దం భ్రమయాంచకార। `కరస్థలీలారవిన్దవత్త్వయాఽహం భ్రమయితవ్యః' ఇతి-నృపాభిప్రాయః। `హస్తఘూర్ణకోఽయమపలక్షణకః'-ఇతీన్దుమత్యభిప్రాయః ।। 6.13 ।।

విస్రస్తమంసాదపరో విలాసీ రత్నానువిద్ధాఙ్గదకోటిలగ్నమ్ ।

ప్రాలమ్బముత్కృష్య యథావకాశం నినాయ సాచీకృతచారువక్త్రః ।। 6.14 ।।

విస్రస్తమితి।। విలసనశీలో విలాసీ। `వౌ కషలసకత్థస్రమ్భః'(పా.3।2।143) ఇతి ఘినుణ్ప్రత్యయః। అపరో రాజా । అంసాద్విస్రస్తం రత్నానువిద్ధం రత్నఖచితం యదఙ్గదం కేయూరం తస్య కోటిలగ్నం ప్రాలమ్బ మృజులమ్బినీం స్రజమ్। `ప్రాలమ్బమృజులమ్బి స్యాత్కణ్ఠాత్' ఇత్యమరః। `ప్రావారమ్' ఇతి పాఠే తూత్తరీయం వస్త్రమ్। ఉత్కృష్యోద్ధృత్య సాచీకృతం తిర్యక్కృతం చారు వక్త్రం యస్య స తథోక్తః సన్,యథావకాశం స్వస్థానం నినాయ। `ప్రావారోత్క్షేపణచ్ఛలేనాహం త్వామేవం పరిరప్స్యే'- ఇతి నృపాభిప్రాయః। `గోపనీయం కించిదఙ్గేఽస్తి తతోఽయం ప్రావృణుతే'-ఇతీన్దుమత్యభిప్రాయః ।। 6.14 ।।

ఆకుఞ్చితాగ్రాఙ్గులినా తతోఽన్యః కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః ।

తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ పాదేన హైమం విలిలేఖ పీఠమ్ ।। 6.15 ।।

ఆకుఞ్చితేతి।। తతః పూర్వోక్తాదన్యోఽపరో రాజా కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభ ఈషదర్వాక్పాతితనేత్రశోభః సన్। ఆకుఞ్చితా ఆభుగ్నా అగ్రాఙ్గులయో యస్య తేన తిర్యగ్విసంసర్పిణ్యో నఖప్రభా యస్య తేన చ పాదేన హైమం హిరణ్మయం పీఠం పాదపీఠం విలిలేఖ లిఖితవాన్। పాదాఙ్గులీనామాకుఞ్చనేన `త్వం మత్సమీపమాగచ్ఛ'-ఇతి నృపభిప్రాయః। `భూమివిలేఖకోఽయమపలక్షణకః'-ఇతీన్దుమత్యాశయః। భూమివిలేఖనం తు లక్ష్మీవినాశహేతుః ।। 6.15 ।।

నివేశ్య వామం భుజమాసనార్ధే తత్సంనివేశాదధికోన్నతాంసః ।

కశ్చిద్వివృత్తత్రికభిన్నహారః సుహృత్సమాభాషణతత్పరోఽభూత్ ।। 6.16 ।।

నివేశ్యేతి।। కశ్చిద్రాజా వామం భుజమాసనార్ధే సింహాసనైకదేశే నివేశ్య సంస్థాప్య తత్సంనివేశాత్తస్య వామభుజస్య సంనివేశాత్సంస్థాపనాదధికోన్నతోంఽసో వామాంస ఏవ యస్య స తథోక్తః సన్। వివృత్తే పరావృత్తే త్రికే త్రికప్రదేశే భిన్నహారో లుణ్ఠితహారః సన్। `పృష్ఠవంశాధరే త్రికమ్' ఇత్యమరః। సుహృత్సమాభాషణతత్పరోఽభూత్। వామపార్శ్వవర్తినైవ మిత్రేణ సంభాషితుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః। అత ఏవ వివృత్తత్రికత్వం ఘటతే। `త్వయా వామాఙ్గే నివేశితయా సహైవం వార్తాం కరిష్యే'-ఇతి నృపాభిప్రాయః। పరం `దృష్ట్వా పరాఙ్ముఖోఽయం న కార్యకర్తా'- ఇతీన్దుమత్యభిప్రాయః ।। 6.16 ।।

విలాలినీవిభ్రమదన్తపత్రమాపాణ్డురం కేతకబర్హమన్యః ।

ప్రియానితమ్బోచితసంనివేశైర్విపాటయామాస యువా నఖాగ్రైః ।। 6.17 ।।

విలాసినీతి।। అన్యో యువా విలాసిన్యాః ప్రియాయా విభ్రమార్థం దన్తపత్రం దన్తపత్రభూతమాపాణ్డురం కేతకబర్హం కేతకదలమ్। `దలేఽపి బర్హమ్' ఇత్యమరః। ప్రియానితమ్బ ఉచితసంనివేశైరభ్యస్తనిక్షేపణైర్నఖాగ్రైర్విపాటయామాస। `అహం తవ నితమ్బ ఏవం నఖవ్రణాదీన్దాస్యామి'- ఇతి నృపాశయః। `తృణచ్ఛేదకవత్ పత్రపాటకోఽయమపలక్షణకః'-ఇతీన్దుమత్యాశయః ।। 6.17 ।।

కుశేశయాతామ్రతలేన కశ్చిత్కరేణ రేఖాధ్వజలాఞ్ఛనేన ।

రత్నాఙ్గులీయప్రభయానువిద్ధానుదీరయామాస సలీలమక్షాన్ ।। 6.18 ।।

కుశేశయేతి।। కశ్చిద్రాజా కుశేశయం శతపత్రమివాతామ్రం తలం యస్య తేన। `శతపత్రం కుశేశయమ్' ఇత్యమరః। రేఖారూపో ధ్వజో లాఞ్ఛనం యస్య తేన కరేణ। అఙ్గులిషు భవాన్యఙ్గులీయాన్యూర్మికాః। `అఙ్గులీయకమూర్మికా' ఇత్యమరః। `జిహ్వామూలాఙ్గులేశ్ఛః' (పా.4।3।62) ఇతి ఛప్రత్యయః। రత్నానామఙ్గులీయాని తేషాం ప్రభయాఽనువిద్ధాన్ వ్యాప్తానక్షాన్ పాశాన్। `అక్షాస్తు దేవనాః పాశకాశ్చ తే' ఇత్యమరః। సలీలముదీరయామాసోఽఞ్చిక్షేప। `అహం త్వయా సహైవం రంస్యే'-ఇతి నృపాభిప్రాయః। `అక్షచాతుర్యే కాపురుషోఽయమ్-' ఇతీన్దుమత్యభిప్రాయః। `అక్షైర్మా దీవ్యః' ఇతి శ్రుతినిషేధాత్ ।। 6.18 ।।

కశ్చిద్యథాభాగమవస్థితేఽపి స్వసంనివేశాద్వ్యతిలఙ్ఘినీవ ।

వజ్రాంశుగర్భాఙ్గులిరన్ధ్రమేకం వ్యాపారయామాస కరం కిరీటే ।। 6.19 ।।

కశ్చిదితి।। కశ్చిద్యథాభాగం యథాస్థానమవస్థితేఽపి స్వసంనివేశాద్వ్యతిలఙ్ఘినీవ స్వస్థానాఞ్చలిత ఇవ కిరీటే వజ్రాణాం కిరీటగతానామంశవో గర్భే యేషాం తాన్యఙ్గులిరన్ధ్రాణి యస్య తమేకం కరం వ్యాపారయామాస। `కిరీటవన్మమ శిరసి స్థితామపి త్వాం భారం న

మన్యే'- ఇతి నృపాభిప్రాయః। `శిరసి న్యస్తహస్తోఽయమపలక్షణః'-ఇతీన్దుమత్యభిప్రాయః ।। 6.19 ।।

తతో నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా పుంవత్ప్రగల్భా ప్రతిహారరక్షీ ।

ప్రాక్సంనికర్షం మగధేశ్వరస్య నీత్వా కుమారీమవదత్సునన్దా ।। 6.20 ।।

తత ఇతి ।। తతోఽనన్తరం నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా। శ్రుతవృత్తావంశేత్యర్థః। సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః। ప్రగల్భా వాగ్మినీ సునన్దా సునన్దాఖ్యా ప్రతిహారం రక్షతీతి ప్రతిహారరక్షీ ద్వారపాలికా। కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః। `టిడ్ఢాణఞ్-' (పా.4।1।15) ఇత్యాదినా ఙీప్। ప్రాక్ ప్రథమం కుమారీమిన్దుమతీం మగధేశ్వరస్య సంనికర్షం సమీపం నీత్వా పుంవత్ పుంసా తుల్యమ్। `తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' (పా.5।1।115) ఇతి వతిప్రత్యయః। అవదత్ ।। 6.20 ।।

అసౌ శరణ్యః శరణోన్ముఖానామగాధసత్త్వో మగధప్రతిష్ఠః ।

రాజా ప్రజారఞ్జనలబ్ధవర్ణః పరంతపో నామ యథార్థనామా ।। 6.21 ।।

అసావితి ।। అసౌ రాజా। `అసౌ' ఇతి పురోవర్తినో నిర్దేశః। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। శరణోన్ముఖానాం శరణార్థినాం శరణ్యః శరణే రక్షణే సాధుః। ఇతి యత్ప్రత్యయః। శరణం భవితుమర్హః శరణ్య ఇతి-నాథనిరుక్తిర్నిర్మూలైవ। అగాధసత్త్వో గమ్భీరస్వభావః। `సత్త్వం గుణే పిశాచాదౌ బలే ద్రవ్యస్వభావయోః' ఇతి విశ్వః। మగధా జనపదాః, తేషు ప్రతిష్ఠాస్పదం యస్య స మగధప్రతిష్ఠః। `ప్రతిష్ఠాకృత్యమాస్పదమ్' ఇత్యమరః। ప్రజారఞ్జనే లబ్ధవర్ణో విచక్షణః। యద్వా,-ప్రజారఞ్జనేన లబ్ధోత్కర్షః। పరాఞ్శత్రూంస్తాపయతీతి పరంతపః పరంతపాఖ్యః। `ద్విషత్పరయోస్తాపేః'(పా.3।2।39)। ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। `ఖచి హ్రస్వః'(పా.6।4।94) ఇతి హ్రస్వః। `అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్'(పా.6।3।67)ఇతి ముమాగమః। నామేతి ప్రసిద్ధౌ। యథార్థనామా। శత్రుసంతాపనాదితి భావః ।। 6.21 ।।

కామం నృపాః సన్తు సహస్రశోఽన్యే రాజన్వతీమాహురనేన భూమిమ్ ।

నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాపి జ్యోతిష్మతీ చన్ద్రమసైవ రాత్రిః ।। 6.22 ।।

కామమితి ।। అన్యే నృపాః కామం సహస్రశః సన్తు। భూమిమనేన రాజన్వతీం శోభనరాజవతీమాహుః। నైతాదృక్కశ్చిదస్తీత్యర్థః। `సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్స్యాత్తతోఽన్యత్ర రాజవాన్' ఇత్యమరః। `రాజన్వాన్సౌరాజ్యే'(పా.8।2।14) ఇతి నిపాతనాత్సాధుః। తథా హి - నక్షత్రైరశ్విన్యాదిభిస్తారాభిః సాధారణైర్జ్యోతిర్భిర్గ్రహైర్భౌమాదిభిశ్చ సంకులాఽపి రాత్రిశ్చన్ద్రమసైవ జ్యోతిరస్యా అస్తీతి జ్యోతిష్మతీ। నాన్యేన జ్యోతిషేత్యర్థః ।। 6.22 ।।

క్రియాప్రబన్ధాదయమధ్వరాణామజస్రమాహూతసహస్రనేత్రః ।

శచ్యాశ్చిరం పాణ్డుకపోలలమ్బాన్మన్దారశూన్యానలకాంశ్చకార ।। 6.23 ।।

క్రియేతి।। అయం పరంతపోఽధ్వరాణాం క్రతూనాం క్రియాప్రబన్ధాదనుష్ఠానసాతత్యాత్,అవిచ్ఛిన్నాదనుష్ఠానాదిత్యర్థః। అజస్రం నిత్యమాహూతసహస్రనేత్రః సన్,చిరం శచ్యా అలకాన్ పాణ్డుకపోలయోర్లమ్బాన్స్రస్తాన్। పచాద్యచ్। మన్దారైః కల్పద్రుమకుసుమైః శూన్యాంశ్చకార। ప్రోషితభర్తృకా హి కేశసంస్కారం న కుర్వన్తి। `ప్రోషితే మలినా కృశా' ఇతి `క్రీడాం శరీరసంస్కారం సమాజోత్సవదర్శనమ్। హాస్యం పరగృహే యానం త్యజేత్ప్రోషితభర్తృకా।।' (యాజ్ఞ.1।3।84) ఇతి చ స్మరణాత్ ।। 6.23 ।।

అనేన చేదిచ్ఛసి గృహ్యమాణం పాణిం వరేణ్యేన కురు ప్రవేశే ।

ప్రాసాదవాతాయనసంశ్రితానాం నేత్రోత్సవం పుష్పపురాఙ్గనానామ్ ।। 6.24 ।।

అనేనేతి।। వరేణ్యేన వరణీయేన। వృణోతేరౌణాదిక ఏణ్యప్రత్యయః। అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం పాణిమిచ్ఛసి చేత్। పాణిగ్రహణమిచ్ఛసి చేదిత్యర్థః। ప్రవేశే ప్రవేశకాలే ప్రాసాదవాతాయనసంశ్రితానాం రాజభవనగవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాఙ్గనానాం పాటలిపురాఙ్గనానాం నేత్రోత్సవం కురు। సర్వోత్తమానాం తాసామపి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః ।। 6.24 ।।

ఏవం తయోక్తే తమవేక్ష్య కించిద్విస్రంసిదూర్వాఙ్కమధూకమాలా ।

ఋజుప్రణామక్రియయైవ తన్వీ ప్రత్యాదిదేశైనమభాషమాణా ।। 6.25 ।।

ఏవమితి।। ఏవం తయా సునన్దయోక్తే సతి తం పరంతపమవేక్ష్య కించిద్విస్రంసినీ దూర్వాఙ్కా దూర్వాచిహ్నా మధూకమాలా గుహపుష్పమాలా యస్యాః సా। `మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమౌ' ఇత్యమరః। వరేణ శిథిలప్రయత్నేతి భావః। తన్వీన్దుమతీ। ఏనం నృమభాషమాణమ్। ఋజ్వ్యా భావశూన్యయా ప్రణామక్రియయైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిజహార ।। 6.25 ।।

తాం సైవ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా రాజాన్తరం రాజసుతాం నినాయ ।

సమీరణోత్థేవ తరంగలేఖా పద్మాన్తరం మానసరాజహంసీమ్ ।। 6.26 ।।

తామితి।। సైవ నాన్యా। చిత్తజ్ఞత్వాదితి భావః। వేత్రగ్రహణే నియుక్తా దౌవారికీ సునన్దా తాం రాజసుతాం రాజాన్తరమన్యరాజానం నినాయ। నయతిర్ద్వికర్మకః। కథమివ? సమీరణోత్థా వాతోత్పన్నా తరంగలేఖోర్మిపఙ్క్తిర్మానసే సరసి యా రాజహంసీ తాం పద్మాన్తరమివ ।। 6.26 ।।

జగాద చైనామయమఙ్గనాథః సురాఙ్గనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః ।

వినీతనాగః కిల సూత్రకారైరైన్ద్రం పదం భూమిగతోఽపి భుఙ్క్తే ।। 6.27 ।।

జగాదేతి।। ఏనామిన్దుమతీం జగాద। కిమితి? అయమఙ్గనాథోఽఙ్గదేశాధీశ్వరః సురాఙ్గనాభిః ప్రార్థితా కామితా యౌవనశ్రీర్యస్య స తథోక్తః। పురా కిలైనమిన్ద్రసాహాయ్యార్థమిన్ద్రపురాగామినమకామయన్తాప్సరస ఇతి ప్రసిద్ధిః। కించ,సూత్రకారైర్గజశాస్త్రకృద్భిః పాలకాప్యాదిభిర్మహర్షిభిర్వినీతనాగః శిక్షితగజః। `కిల' ఇత్త్యైతి హ్యే। అత ఏవ భూమిగతోఽప్యైన్ద్రం భుఙ్క్తే। భూర్లోక ఏవ స్వర్గసుఖమనుభవతీత్యర్థః। గజాప్సరోదేవర్షిసేవ్యత్వం `ఐన్ద్రపద'శబ్దార్థః। పురా కిల కుతశ్చిచ్చాపకారణాద్భువమవతీర్ణం దిగ్గజవర్గమాలోక్య స్వయమశక్తైరిన్ద్రాభ్యనుజ్ఞయానీతైర్దేవర్షిభిః ప్రణీతేన శాస్త్రేణ గజాన్వశీకృతే భువి సంప్రదాయం ప్రావర్తయదితి కథా గీయతే ।। 6.27 ।।

అనేన పర్యాసయతాశ్రుబిన్దూన్ముక్తాఫలస్థూలతమాన్స్తనేషు ।

ప్రత్యర్పితాః శత్రువిలాసినీనామున్ముచ్య సూత్రేణ వినైవ హారాః ।। 6.28 ।।

అనేనేతి।। శత్రువిలాసినీనాం స్తనేషు ముక్తాఫలస్థూలతమానశ్రుబిన్దూన్। `అస్రమశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః। ప్రయాసయతా ప్రస్తారయతా। భర్తృవధాదితి భావః। అనేనాఙ్గనాథేనోన్ముచ్యాక్షిప్య సూత్రేణ వినా హారా ఏవ ప్రత్యర్పితాః। అవిచ్ఛిన్నాశ్రుబిన్దుప్రవర్తనాదుత్సూత్రహారార్పణమేవ కృతమివేత్యుత్ప్రేక్షా గమ్యతే ।। 6.28 ।।

నిసర్గభిన్నాస్పదమేకసంస్థమస్మిన్ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ ।

కాన్త్యా గిరా సూనృతయా చ యోగ్యా త్వమేవ కల్యాణి! తయోస్తృతీయా ।। 6.29 ।।

నిసర్గేతి।। నిసర్గతః స్వభావతో భిన్నాస్పదం భిన్నాశ్రయమ్। సహావస్థానవిరోధీత్యర్థః। శ్రీశ్చ సరస్వతీ చేతి ద్వయమస్మిన్నఙ్గనాథ ఏకత్ర సంస్థా స్థితిర్యస్య తదేకసంస్థమ్। ఉభయమిహ సంగతమిత్యర్థః। హే కల్యాణి! `బాహ్వాదిభ్యశ్చ'(పా.4।1।96) ఇతి జీప్। కాన్త్యా సూనృతయా సత్యప్రియయా గిరా చ యోగ్యా సంసర్గార్హా త్వమేవ తయోః శ్రీసరస్వత్యోః స్తృతీయా। సమానగుణయోర్యువయోర్దాంపత్యం యుజ్యత ఏవేతి భావః। దక్షిణనాయకత్వం చాస్య ధ్వన్యతే- తదుక్తమ్-`తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః' ఇతి ।। 6.29 ।।

అథాఙ్గరాజాదవతార్య చక్షుర్యాహీతి జన్యామవదత్కుమారీ ।

నాసౌ న కామ్యో న చ వేద సమ్యగ్ద్రష్టుం న సా భిన్నరుచిర్హి లోకః ।। 6.30 ।।

అథేతి।। అథ కుమార్యఙ్గరాజాచ్చక్షురవతార్య। అపనీయేత్యర్థః। జన్యాం మాతృసఖీమ్। `జన్యా మాతృసఖీముదోః' ఇతి విశ్వః। సునన్దాం యాహి గచ్ఛేత్యవదత్। `యాతేతి జన్యానవదత్' ఇతి పాఠే-జనీం వధూం వహన్తీతి జన్యా వధూబన్ధవః। తాన్యాత గచ్ఛతేత్యవదత్। `జన్యో వరవధూజ్ఞాతిప్రియతుల్యహితే।ఇపి చ' ఇతి విశ్వః। అథవా,-జన్యా వధూభృత్యాః। `భృత్యాశ్చాపి నవోఢాయాః' ఇతి కేశవః। `సంజ్ఞాయాం జన్యా'(పా.4।4।82) ఇతి

యత్ర్ప్రత్యయాన్తే నిపాతః। యదత్రాహ వృత్తికారః-`జనీం వధూం వహన్తీతి జన్యా జామాతుర్వయస్యాః' ఇతి। యచ్చామరః-`జన్యాః స్నిగ్ధా వరస్య యే' ఇతి। తత్సర్వముపలక్షణార్థమిత్యవిరోధః। న చాయమఙ్గరాజనిషేధో దృశ్యదోషాన్నాపి ద్రష్టృదోషాదిత్యాహ-నేత్యాదినా।। అసావఙ్గరాజః కామ్యః కమనీయో నేతి న,కింతు కామ్య ఏవేత్యర్థః। సా కుమారీ చ సమ్యగ్ద్రష్టుం వివేక్తుం న వేదేతి న,వేదేత్యర్థః। లోకో జనో భిన్నరుచిర్హి రుచిరమపి కించిత్కస్మైచిన్న రోచతే। కిం కుర్మో న హీచ్ఛా నియన్తుం శక్యత ఇతి భావః ।। 6.30 ।।

తతః పరం దుఃప్రసహం ద్విషద్భిర్నృపం నియుక్తా ప్రతిహారభూమౌ ।

నిదర్శయామాస విశేషదృశ్యమిన్దుం నవోత్థానమివేన్దుమత్యై ।। 6.31 ।।

తత ఇతి।। తతోఽనన్తరం ప్రతిహారభూమౌ ద్వారదేశే నియుక్తా దౌవారికీ। `స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః। ద్విషద్భిః శత్రుభిర్దుఃప్రసహం దుఃసహమ్। శూరమిత్యర్థః। విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయమ్। రూపవన్తమిత్యర్థః। పరమన్యం నృపమ్। నవోత్థానం నవోదయమిన్దుమివ। ఇన్దుమత్యై నిదర్శయామాస ।। 6.31 ।।

అవన్తినాథోఽయముదగ్రబాహుర్విశాలవక్షాస్తనువృత్తమధ్యః ।

ఆరోప్య చక్రభ్రమముష్ణతేజాస్త్వష్ట్రేవ యత్నోల్లిఖితో విభాతి ।। 6.32 ।।

అవన్తీతి।। ఉదగ్రబాహుర్దీర్ఘబాహుర్విశాలవక్షాస్తనువృత్తమధ్యః కృశవర్తులమధ్యోఽయం రాజాఽవన్తినాథోఽవన్తిదేశాధీశ్వరః। త్వష్ట్రా విశ్వకర్మణా। భర్తుస్తేజోవేగమసహమానయా దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా ప్రార్థితేనేతి శేషః। చక్రభ్రమం చక్రాకారం శస్త్రోత్తేజనయన్త్రమ్। `భ్రమోఽమ్బునిర్గమే భ్రాన్తౌ కుణ్డాఖ్యే శిల్పియన్త్రకే' ఇతి విశ్వః। ఆరోప్యయత్నేనోల్లిఖిత ఉష్ణతేజాః సూర్య ఇవ విభాతి। అత్ర మార్గణ్డేయః-`విశ్వకర్మాత్వనుజ్ఞాతః శాకద్వీపే వివస్వతా। భ్రమమారోప్య తత్తేజః శాతనాయోపచక్రమే ।।' ఇతి ।। 6.32 ।।

అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తేరగ్రేసరైర్వాజిభిరుత్థితాని ।

కుర్వన్తి సామన్తశిఖామణీనాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం రజాంసి ।। 6.33 ।।

అస్యేతి।। సమగ్రశక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్యాస్యావన్తినాథస్య ప్రయాణేషు జైత్రయాత్రాస్వగ్రేసరైర్వాజిభిరశ్వైరుత్థితాని రజాంసి సామన్తానాం సమన్తాద్భక్తానాం రాజ్ఞాం యే శిఖామణయశ్చూడామణయస్తేషాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం తేజోఽఙ్కురనాశం కుర్వన్తి। నాసీరైరేవాస్య శత్రవః పరాజీయన్త ఇతి భావః ।। 6.33 ।।

౫ అసౌ మహాకాలనికేతనస్య వసన్నదూరే కిల చన్ద్రమౌలేః ।

తమిస్రపక్షేఽపి సహ ప్రియాభిర్జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్ ।। 6.34 ।।

అసావితి।। అసావవన్తినాథః మహాకాలం నామ స్థానవిశేషః,తదేవ నికేతనం స్థానం యస్య తస్య చన్ద్రమౌలేరీశ్వరస్యాఽదూరే సమీపే వసన్। అత ఏవ హేతోస్తమిస్రపక్షే కృష్ణపక్షేఽపి ప్రియాభిః సహ జ్యోత్స్నావతః ప్రదోషాన్రాత్రీర్నిర్విశత్యనుభవతి కిల। నిత్యజ్యోత్స్నావిహారత్వమేతస్యైవ నాన్యస్యేతి భావః ।। 6.34 ।।

అనేన యూనా సహ పార్థివేన రమ్భోరు! కచ్చిన్మనసో రుచిస్తే ? ।

సిప్రాతరంగానిలకమ్పితాసు విహర్తుముద్యానపరంపరాసు ।। 6.35 ।।

అనేనేతి।। రమ్భే కదలీస్తమ్భావివోరూ యస్యాః సా రమ్భోరుస్తస్యాః సంబోధనమ్। హే రమ్భోరు! `ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే'(పా.4।1।69) ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః। నదీత్వాద్ధ్రస్వః। యూనాఽనేన పార్థివేన సహ। సిప్రా నామ తత్రత్యా నదీ తస్యాస్తరంగాణామనిలేన కమ్పితాసూద్యానానాం పరంపరాసు పఙ్క్తిషు విహర్తుం తే తవ మనసో రుచిః కచ్చిత్? స్పృహాఽస్తి కిమిత్యర్థః। `అభిష్వఙ్గే స్పృహాయాం చ గభస్తౌ చ రుచిః స్త్రియామ్' ఇత్యమరః ।। 6.35 ।।

తస్మిన్నభిద్యోతితబన్ధుపద్మే ప్రతాపసంశోషితశత్రుపఙ్కే ।

బబన్ధ సా నోత్తమసౌకుమార్యా కుముద్వతీ భానుమతీవ భావమ్ ।। 6.36 ।।

తస్మిన్నితి।। ఉత్తమసౌకుమార్యోత్కృష్టాఙ్గమార్దవా సేన్దుమతీ। అభిద్యోతితాన్యుల్లసితాని బన్ధవ ఏవ పద్మాని యేన తస్మిన్। ప్రతాపేన తేజసా సంశోషితాః శత్రవ ఏవ పఙ్కాః కర్దమా యేన తస్మిన్। తస్మిన్నవన్తినాథే కుముద్వతీ। `కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్'(పా.4।2।87)ఇతి డ్మతుప్ప్రత్యయః। భానుమత్యంశుమతీవ। భావం చిత్తం న బబన్ధ। న తత్రానురాగమకరోదిత్యర్థః। బన్ధూనాం పద్మత్వేన శత్రూణాం పఙ్కత్వేన చ నిరూపణం రాజ్ఞః సూర్యసామ్యార్థమ్ ।। 6.36 ।।

తామగ్రతస్తామరసాన్తరాభామనూపరాజస్య గుణైరనూనామ్ ।

విధాయ సృష్టిం లలితాం విధాతుర్జగాద భూయః సుదతీం సునన్దా ।। 6.37 ।।

తామితి।। సునన్దా తామరసాన్తరాభాం పద్మోదరతుల్యకాన్తిమ్। కనకగౌరీమిత్యర్థః। గుణైరనూనామ్। అధికామిత్యర్థః। శోభనా దన్తా యస్యాః సా సుదతీ। `వయసి దన్తస్య దతృ'(పా.5।4।141) ఇతి దత్రాదేశః। `ఉగితశ్చ'(పా.4।1।6)ఇతి ఙీప్। తాం ప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా విధాతుర్లలితాం సృష్టమ్। మధురనిర్మాణాం స్త్రియమిత్యర్థః। అనుగతా ఆపో యేషు తేఽనూపా నామ దేశాః। `ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే'(పా.5।4।74) ఇత్యప్రత్యయః సమాసాన్తః। `ఊదనోర్దేశే'(పా.6।3।98) ఇత్యూదాదేశః। తేషాం రాజ్ఞోఽనూపరాజస్యాగ్రతో విధాయ వ్యవస్థాప్య భూయః పునర్జగాద ।। 6.37 ।।

సఙ్గ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహురష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః ।

అనన్యసాధారణరాజశబ్దో బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః ॥ 6.38 ॥

సఙ్గ్రామేతి॥ సఙ్గ్రామేషు యుద్ధేషు నిర్విష్టా అనుభూతాః సహస్రం బాహవో యస్య స తథోక్తః। యుద్ధాదన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః। అష్టాదశసు ద్వీపేషు నిఖాతాః స్థాపితా యూపా యేన స తథోక్తః। సర్వక్రతుయాజీ సార్వభౌమశ్చేతి భావః। జరాయుజాదిసర్వభూతరక్షణాదనన్యసాధారణో రాజశబ్దో యస్య స తథోక్తః। యోగీ। బ్రహ్మవిద్వానిత్యర్థః। స కిల భగవతీ దత్తాత్రేయాల్లబ్ధయోగ ఇతి ప్రసిద్ధిః। కృతవీర్యస్యాపత్యం పుమాన్ కార్తవీర్యో నామ రాజా బభూవ కిలేతి। అయం చాస్య మహిమా సర్వోఽపి దత్తాత్రేయవరప్రసాదలబ్ధ ఇతి భారతే(వన.అ.115;అను.అ.152) దృశ్యతే ॥ 6.38 ॥

అకార్యచిన్తాసమకాలమేవ ప్రాదుర్భవంశ్చాపధరః పురస్తాత్ ।

అన్తఃశరీరేష్వపి యః ప్రజానాం ప్రత్యాదిదేశావినయం వినేతా ॥ 6.39 ॥

అకార్యేతి॥ వినేతా శిక్షకో యః కార్తవీర్యః। అకార్యస్యాసత్కార్యస్య చిన్తయా చ `అహం చౌర్యాదికం కరిష్యామీ'తి బుద్ధ్యా। సమకాలమేకకాలమేవ యథా తథా పురస్తాదగ్రే చాపధరః। అన్తః శరీరేష్వన్తఃకరణేషు। `శరీర'శబ్దేనేన్ద్రియం లక్ష్యతే। అవినయమపి ప్రత్యాదిదేశ। మానసాపరాధమపి నివారయామాసేత్యర్థః। అన్యే తు వాక్కాయాపరాధమాత్రప్రతికర్తార ఇతి భావః ॥ 6.39 ॥

జ్యాబన్ధనిష్పన్దభుజేన యస్య వినిఃశ్వసద్వక్త్రపరంపరేణ ।

కారాగృహే నిర్జితవాసవేన లఙ్కేశ్వరేణోషితమా ప్రసాదాత్ ॥ 6.40 ॥

జ్యాన్దేతి॥ జ్యాయా మౌర్వ్యా బన్ధేన బన్ధనేన నిష్పన్దా నిశ్చేష్టా భుజా యస్య తేన వినిఃశ్వసతీ జాయాబన్ధోపరోధాద్దీర్ఘం నిఃశ్వసతీ వక్త్రపరంపరా దశముఖీ యస్య తేన నిర్జితవాసవేనేన్ద్రవిజయినా। అత్రేన్ద్రాదయోఽప్యనేన జితప్రాయా ఏవేతి భావః। లఙ్కేశ్వరేణ దశాస్యేన యస్య కార్తవీర్యస్య కారాగృహే బన్ధనాగారే। `కారా స్యాద్బన్ధనాలయే' ఇత్యమరః। ఆ ప్రసాదాదనుగ్రహపర్యన్తముషితం స్థితమ్। `నపుంసకే భావే క్తః' (పా.3।3।114)। ఏతత్ప్రసాద ఏవ తస్య మోక్షోపాయో న తు క్షాత్రమితి భావః ॥ 6.40 ॥

తస్యాన్వయే భూపతిరేష జాతః ప్రతీప ఇత్యాగమవృద్ధసేవీ ।

యేన శ్రియః సంశ్రయదోషరూఢం స్వభావలోలేత్యయశః ప్రమృష్టమ్ ॥ 6.41 ॥

తస్యేతి॥ ఆగమవృద్ధసేవీ శ్రుతవృద్ధసేవీ ప్రతీప ఇతి। ఖ్యాత ఇతి శేషః। ఏష భూపతిస్తస్య కార్తవీర్యస్యాన్వయే వంశే జాతః। యేన ప్రతీపేన సంశ్రయస్యాశ్రయస్య పుంసో దోషైర్వ్యసనాదిభీ రూఢముత్పన్నం శ్రియః సంబన్ధి స్వభావలోలా ప్రకృతిచఞ్చలేత్యేవంరూపమయశో దుష్కీర్తిః ప్రమృష్టం నిరస్తమ్।

దుష్టాశ్రయత్యాగశీలాయాః శ్రియః ప్రకృతిచాపలప్రవాదో మూఢజనపరికల్పిత ఇత్యర్థః। అయం తు దోషరాహిత్యాన్న కదాచిదపి శ్రియా త్యజ్యత ఇతి భావః ।। 6.41 ।।

ఆయోధనే కృష్ణగతిం సహాయమవాప్య యః క్షత్రియకాలరాత్రిమ్ ।

ధారాం శితాం రామపరశ్వధస్య సంభావయత్యుత్పలపత్రసారామ్ ।। 6.42 ।।

ఆయోధన ఇతి।। యః ప్రతీప ఆయోధనే యుద్ధే కృష్ణగతిం కృష్ణవర్త్మానమగ్నిం సహాయమవాప్య క్షత్రియాణాం కాలరాత్రిమ్। సంహారరాత్రిమిత్యర్థః। రామపరశ్వధస్య జామదదగ్న్యపరశోః। `ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధః'ఇత్యమరః। శితాం తీక్ష్ణాం ధారాం ముఖమ్। `ఖఙ్గాదీనాం చ నిశితముఖే ధారా ప్రకీర్తితా'ఇతి విశ్వః। ఉత్పలపత్రస్య సార ఇవ సారో యస్యాస్తాం తథాభూతాం సంభావయతి మన్యతే। ఏతన్నగరజిగీషయాగతాన్రిపూన్స్వయమేవ ధక్ష్యామీతి భగవతా వైశ్వానరేణ దత్తవరోఽయం రాజా దహ్యన్తే చ తథాగతాః శత్రవ ఇతి భారతే (వన.అ.117)కథానుసంధేయా।। 6.42 ।।

అస్యాఙ్కలక్ష్మీర్భవ దీర్ఘబాహోర్మాహిష్మతీవప్రనితమ్బకాఞ్చీమ్ ।

ప్రాసాదజాలైర్జలవేణిరమ్యాం రేవాం యది ప్రేక్షితుమస్తి కామః ।। 6.43 ।।

అస్యేతి।। దీర్ఘబాహోరస్య ప్రతీపస్యాఙ్కలక్ష్మీర్భవ। ఏనం వృణీష్వేత్యర్థః। అనేనాయం విష్ణుతుల్య ఇతి ధ్వన్యతే। మాహిష్మతీ నామాస్య నగరీ। తస్యా వప్రః ప్రాకార ఏవ నితమ్బః। తస్య కాఞ్చీం రశనాభూతాం జలానాం వేణ్యా ప్రవాహేణ రమ్యామ్। `ఓఘః ప్రవాహో వేణీ చ' ఇతి హలాయుధః। రేవాం నర్మదాం ప్రాసాదజాలైర్గవాక్షైః। `జాలం సమూహ ఆనాయో గవాక్షక్షారకావపి' ఇత్యమరః। ప్రేక్షితుం కామ ఇచ్ఛాఽస్తి యది।। 6.43 ।।

తస్యాః ప్రకామం ప్రియదర్శనోఽపి న స క్షితీశో రుచయే బభూవ ।

శరత్ప్రమృష్టామ్బుధరోపరోధః శశీవ పర్యాప్తకలో నలిన్యాః ।। 6.44 ।।

తస్యా ఇతి।। ప్రకామం ప్రియం ప్రీతికరం దర్శనం యస్య సోఽపి। దర్శనీయోఽపీకత్యర్థః। స క్షితీశః। శరదా ప్రమృష్టామ్బుధరోపరోధో నిరస్తమేఘావరణః పర్యాప్తరుచిం నాజీజనదిత్యర్థః। లోకో భిన్నరుచిరితి భావః ।। 6.44 ।।

సా శూరసేనాధిపతిం సుషేణముద్దిశ్య లోకాన్తరగీతకీర్తిమ్ ।

ఆచారశుద్ధోభయవంశదీపం శుద్ధాన్తరక్ష్యా జగదే కుమారీ ।। 6.45 ।।

సేతి।। లోకాన్తరే స్వర్గాదావపి గీతకీర్తిమాచారేణ శుద్ధయోరుభయోవంశయోర్మాతాపితృకులయోర్దీపం ప్రకాశకమ్। `ఉభయవంశ'ఇత్యత్రోభయపక్షవన్నిర్వాహః। శూరసేనానాం దేశానామధిపతిం సుషేణం

నామ నృపతిముద్దిశ్యాభిసంధాయ శుద్ధాన్తరక్ష్యాఽన్తఃపురపాలికయా। `కర్మణ్యణ్'(పా.3।2।1)। `టిడ్ఢాణఞ్-'(పా.4।1।15)ఇతి ఙీప్। సా కుమారీ జగదే ।।6.45 ।।

నీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్వా గుణైర్యమాశ్రిత్య పరస్పరేణ ।

సిద్ధాశ్రమం శాన్తమివైత్య సత్త్వైర్నైసర్గికోఽప్యుత్ససృజే విరోధః ।।6.46 ।।

నీపేతి।। యజ్వా విధఇవదిష్టవాన్। `సుయజోర్ఙ్వనిప్'(పా.3।2।103)ఇతి ఙ్వనిప్రత్యయః। ఏష పార్తివః। నీపో నామాన్వయోఽస్యేతి నీపాన్వయో నీపవంశజః। యం సుషేణమాశ్రిత్య గుణైర్జ్ఞానమౌనాదిభిః। శాన్తం ప్రసన్నం సిద్ధాశ్రమమృష్యాశ్రమమేత్య ప్రాప్య సత్త్వైర్గజసింహాదిభిః ప్రాణిభిరివ। నైసర్గికః స్వాభావికోఽపి పరస్పరేణ విరోధ ఉత్ససృజే త్యక్తః ।।6.46 ।।

యస్యాత్మగేహే నయనాభిరామా కాన్తిర్హిమాంశోరివ సంనివిష్టా ।

హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాఙ్కురేషు తేజోఽవిషహ్యం రిపుమన్దిరేషు ।।6.47 ।।

యస్యేతి।। హిమాంశోః కాన్తిశ్చన్ద్రకిరణా ఇవ నయనయోరభిరామా యస్య సుషేణస్యా కాన్తిః శోభాఽఽత్మగేహే స్వభవనే సంనివిష్టా సంక్రాన్తా। అవిషహ్యం విసోఢుమశక్యం తేజః ప్రతాపస్తు। హర్మ్యాగ్రేషు ధనికమన్దిరప్రాన్తేషు। `హర్మ్యాది ధనినాం వాసః' ఇత్యమరః। సంరూఢాస్తృణాఙ్కురా యేషాం తేషు। శూన్యేష్విత్యర్థః। రిపుమన్దిరేషు శత్రునగరేషు। `మన్దిరం నగరే గృహే' ఇతి విశ్వః। సంనివిష్టమ్। స్వజనాహ్లాదకోఽయం ద్విషంతపశ్చేతి భావః ।।6.47 ।।

యస్యావరోధస్తనచన్దనానాం ప్రక్షాలనాద్వారివిహారకాలే ।

కలిన్దకన్యా మధురాం గతాపి గఙ్గోర్మిసంసక్తజలేవ భాతి ।।6.48 ।।

యస్యేతి।। యస్య సుషేణస్య వారివిహారకాలే జలక్రీడాసమయేఽవరోధానామన్తఃపురాఙ్గనానాం స్తనేషు చన్దనానాం మలయజానాం ప్రక్షాలనాద్ధేతోః కలిన్దో నామ శైలస్తత్కన్యా యమునా। `కాలిన్దీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసా'ఇత్యమరః। మధురా నామాస్య రాజ్ఞో నగరీ। తాం గతాపి। గఙ్గాయా విప్రకృష్టాపీత్యర్థః। మధురాయాం గఙ్గాభావం సూచయతి`అపి'శబ్దః। కాలిన్దీతీరే మధురా లవణాసురవధకాలే శత్రుఘ్నేన నిర్మాస్యతేతి వక్ష్యతి। తత్కథమధునా మధురాసంభవ ఇతి చిన్త్యమ్। మధురా మధురాపురీతి శబ్దభేదః। యద్వా,-సామ్యేతి గఙ్గాయా భాగీరథ్యా ఊర్మిభిః సంసక్తజలేవ భాతి। ధవలచన్దనసంసర్గాత్ప్రయాగాదన్యత్రాప్యత్ర గఙ్గాసంగతేవ భాతీత్యర్థః। `సితాసితే హి గఙ్గాయమునే' ఇతి ఘణ్టాపథః ।।6.48 ।।

త్రస్తేన తార్క్ష్యాత్కిల కాలియేన మణిం విసృష్టం యమునౌకసా యః ।

వక్షఃస్థలవ్యాపిరుచం దధానః సకౌస్తుభం హ్రేపయతీవ కృష్ణమ్ ।।6.49 ।।

త్ర స్తేనేతి।। తార్క్ష్యాద్గరుడాత్త్రస్తేన। యమునౌకః స్థానం యస్య తేన। కాలియేన నామ నాగేన విసృష్టం కిలాభయదాననిష్క్రయత్వేన దత్తమ్। `కిల'ఇత్యైతి హ్యే। వక్షఃస్థలవ్యాపిరుచం మణి దధానో యః సుషేణః సకౌస్తుభం కృష్ణం విష్ణుం హ్రపయతీవ వ్రీడయతీవ । `అర్తిహ్రీ-'(పా.7।3।36) ఇత్యాదినా పుగాగమః। కౌస్తుభమణేరప్యుత్కృష్టోఽస్య మణిరితి భావః ।। 6.49 ।।

సంభావ్య ర్తారమముం యువానం మృదుప్రవాలోత్తరపుష్పశయ్యే ।

వృన్దావనే చైత్రరథాదనూనే నిర్విశ్యతాం సున్దరి! యౌవనశ్రీః ।। 6.50 ।।

సంభావ్యేతి।। యువానమముం సుషేణం భర్తారం సంభావ్య మత్వా। పతిత్వేనాఙ్గీకృత్యేత్యర్థః। మృదుప్రవాలోత్తరోపరిప్రస్తారితకోమలపల్లవా పుష్పశయ్యా యస్మింస్తత్తస్మిశ్చైత్రరథాత్కుబేరోద్యానాదనూనే వృన్దావనే వృన్దావననామక ఉద్యానే హే సున్దరి!యౌవనశ్రీర్యౌవనఫలం నిర్విశ్యతాం భుజ్యతామ్ ।। 6.50 ।।

అధ్యాస్య చామ్బుఃపృషతోక్షితాని శైలాయగన్ధీని శిలాతలాని ।

కలాపినాం ప్రవృషి పశ్య నృత్యం కాన్తాసు గోవర్ధనకన్దరాసు ।। 6.51 ।।

అధ్యాస్యేతి।। కించ,ప్రావృషి వర్షాసు కాన్తాసు గోవర్ధనస్యాద్రేః కన్దరాసు దరీషు। `దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీ' ఇత్యమరః। అమ్బుసః పృషతైర్బిన్దుభిరుక్షితాని సిక్తాని। శిలాయాం భవంశైలేయమ్। `శిలాజతు చ శైలేయమ్' ఇతి యాదవః। యద్వా,-శిలాపుష్పాఖ్య ఓషధివిశేషః। `కాలానుసార్యవృద్ధాశ్యపుష్పశీతశివాని తు।శైలేయమ్' ఇత్యమరః। `శిలాయా ఢః'(పా.5।3।102) ఇత్యత్ర శిలాయా ఇతి యోగవిభాగాదివార్థే ఢప్రత్యయః। తద్గనధవన్తి శైలేయగన్ధీని శిలాతలాన్యధ్యాస్యాధిష్ఠాయ కలాపినాం బర్హిణాం నృత్యం పశ్య ।। 6.51 ।।

నృపం తమావర్తమనోజ్ఞనాభిః సా వ్యత్యగాదన్యవధూర్భవిత్రీ ।

మహీధరం మార్గవశాదుపేతం స్రోతోవహా సాగరగామినీవ ।। 6.52 ।।

నృపమితి।। `స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః' ఇత్యమరః। ఆవర్తమనోజ్ఞా నాభిర్యస్యాః సా। ఇదం చ నదీసామ్యార్థముక్తమ్। అన్యవధూరన్యపత్నీ భవిత్రీ భావినీ సా కుమారీ మహీధరం తం నృపమ్। సాగరగామినీ సాగరం గన్త్రీ స్రోతోవహా నదీమార్గవశాదుపేతం ప్రాప్తం మహీధరం పర్వతమివ। వ్యత్యగాదతీత్య గతా ।। 6.52 ।।

అథాఙ్గదాశ్లిష్టభుజం భుజిష్యా హేమాఙ్గదం నామ కలిఙ్గనాథమ్ ।

ఆసేదుషీం సాదితశత్రుపక్షం బాలామవాలేన్దుముఖీం బభాషే ।। 6.53 ।।

అథేతి।। అథ భుజిష్యా కింకరీ సునన్దా। `భుజిష్యా కింకరీ మతా' ఇతి హలాయుధః। అఙ్గదాశ్లిష్టభుజం కేయూరనద్ధబాహుం సాదితశత్రుపక్షం వినాశితశత్రువర్గం హేమాఙ్గదం

నామ కలిఙ్గనాథమాసేదుషీమాసన్నామబాలేన్దుముఖీం పూర్ణేన్దుముఖీం బాలామిన్దుమతీం బభాషే ।। 6.53 ।।

అసౌ మహేన్ద్రాద్రిసమానసారః పతిర్మహేన్ద్రస్య మహోదధేశ్చ ।

యస్య క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన యాత్రాసు యాతీవ పురో మహేన్ద్రః ।। 6.54 ।।

అసావితి ।। మహేన్ద్రాద్రేః సమానసారస్తుల్యసత్త్వోఽసౌ హేమాఙ్గదో మహేన్ద్రస్య నామ కులపర్వతస్య మహేన్ద్రాద్రేః సమానసారస్తుల్యసత్త్వోఽసౌ హేమాఙ్గదో మహేన్ద్రస్య నామ కులపర్వతస్య మహోదధేశ్చ పతిః స్వామీ । మహేన్ద్రమహోదధీ ఏవాస్య గిరిజలదుర్గే ఇతి భావః । యస్య యాత్రాసు క్షరతాం మదస్రావిణాం సైన్యగజానాం ఛలేన మహేన్ద్రో మహేన్ద్రాద్రిః పురోఽగ్రే యాతీవ । అద్రికల్పా అస్య గజా ఇత్యర్థః ।। 6.54 ।।

జ్యాఘాతరేఖే సుభుజో భుజాభ్యాం బిభర్తి యశ్చాపభృతాం పురోగః ।

రిపుశ్రియాం సాఞ్జనబాష్పసేకే బన్దీకృతానామివ పద్ధతీ ద్వే ।। 6.55 ।।

జ్యాఘాతేతి ।। సుభుజశ్చాపభృతాం పురోగో ధనుర్ధరాగ్రేసరో యః । బన్దీకృతానాం ప్రగృహీతానామ్ । `ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బన్ద్యామ్'ఇత్యమరః । రిపుశ్రియా సాఞ్జనో బాష్పసేకో యయోస్తే । కజ్జలమిశ్రాశ్రసిక్తే ఇత్యర్థః । పద్ధతీ ఇవ । ద్వే జ్యాఘాతానాం మౌర్వీకిణానాం రేఖే రాజీ భుజాభ్యాం బిభర్తి । ద్వివచనాత్సవ్యసచిత్వం గమ్యతే । రిపుశ్రియాం భుజాభ్యామేవాహరణాత్తద్గతరేఖయోస్తత్పద్ధతిత్వేనోత్ప్రేక్షా । తయోః శ్యామత్వాత్సాఞ్జనాశ్రుసేకోక్తిః ।। 6.55 ।।

యమాత్మనః సద్మని సంనికృష్టో మన్ద్రధ్వనిత్యాజితయామతూర్యః ।

ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యవీచిః ప్రబోధయత్యర్ణవ ఏవ సుప్తమ్ ।। 6.56 ।।

యమితి ।। ఆత్మనః సద్మని సుప్తం యం హేమాఙ్గదం సంనికృష్టః సమీపస్థోఽత ఏవ ప్రాసాదవాతాయనైర్దృశ్యవీచిర్మన్ద్రేణ గమ్భీరేణ । `మన్ద్రస్తు గమ్భీరే'ఇత్యమరః । ధ్వనినా త్యాజితం వివర్జితం యామస్య తూర్యం ప్రహరావసానసూచకం వాద్యం యేన స తథోక్తః । `ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ' ఇత్యమరః । అర్ణవ ఏవ ప్రబోధయతి । అర్ణవస్యైవ తూర్యకార్యకారిత్వాత్తద్వైయర్థ్యమిత్యర్థథః । సముద్రస్యాపి సేవ్యః కిమన్యేషామితి భావః ।। 6.56 ।।

అనేన సార్ధం విహరామ్బురాశేస్తీరేషు తాలీవనమర్మరేషు ।

ద్వీపాన్తరానీతలవఙ్గపుష్పైరపాకృతస్వేదలవా మరుద్భిః ।। 6.57 ।।

అనేనేతి ।। అనేన రాజ్ఞా సార్ధం తాలీవనైర్మర్మరేషు మర్మరేతి ధ్వనత్సు । `అథ మర్మరః । స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్'ఇత్యమరవచనాద్గుణపరస్యాపి `మర్మర' శబ్దస్య గుణిపరత్వం

ప్రయోగాదవసేయమ్। అమ్బురాశేః సముద్రస్య తీరేషు ద్వీపాన్తరేభ్య ఆనీతాని లవఙ్గపుష్పాణి దేవకుసుమాని యైస్తైః। `లవఙ్గం దేవకుసుమమ్'ఇత్యమరః। మరుద్భిర్వాతైరపాకృతాః ప్రశమితాః స్వేదస్య లవా బిన్దవో యస్యాః సా తథాభూతా సతీ త్వం విహర క్రీడ ।। 6.57 ।।

ప్రలోభితాప్యాకృతిలోభనీయా విదర్భరాజావరజా తయైవమ్ ।

తస్మాదపావర్తత దూరకృష్టా నీత్యేవ లక్ష్మీః ప్రతికూలదైవాత్ ।। 6.58 ।।

ప్రలోభితేతి।। ఆకృత్యా రూపేణ లోభనీయాऽऽకర్షణీయా। న తు వర్ణనమాత్రేణేత్యర్థః। విదర్భరాజావరజా భోజానుజేన్దుమతీ తయా సునన్దయైవం ప్రలోభితాపి ప్రచోదితాపి। నీత్యా పురుషకారేణ ద్వరకృష్టా దూరమానీతా లక్ష్మీః ప్రతికూలం దైవం యస్య తస్మాత్పుంస ఇవ। తస్మాద్ధేమాఙ్గదాదపావర్తత ప్రతినివృత్తా ।। 6.58 ।।

అథోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం దౌవారికీ దేవసరూపమేత్య ।

ఇతశ్చకోరాక్షి! విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యామ్ ।। 6.59 ।।

అథేతి।। అథ ద్వారే నియుక్తా దౌవారికీ సునన్దా। `తత్ర నియుక్తః'(పా.4।4।69) ఇతి ఠక్ప్రత్యయః। `ద్వారాదీనాం చ'(పా.7।3।4)ఇత్యౌ-ఆగమః। ఆకారేణ దేవసరూపం దేవతుల్యమ్। ఉరగాఖ్యస్య పురస్య పాణ్డ్యదేశే కాన్యకుబ్జతీరవర్తినాగపురస్య నాథమేత్య ప్రాప్య। హే చకోరాక్షి! ఇతో విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం పూర్వముక్తాం భోజస్య రాజ్ఞో గోత్రాపత్యం స్త్రియం భోజ్యామిన్దుమతీమ్। `క్రౌడ్యాదిభ్యశ్చ'(పా.4।1।80)ఇత్యత్ర `భోజాక్షత్రియాత్'ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ష్యఙ్ప్రత్యయః। `యజశ్చాప్'(పా.4।1।74) ఇతి చాప్। నిజగాద। `ఇతో విలోక్య' ఇతి పూర్వముక్త్వా పశ్చాద్వక్తవ్యం నిజగాదేత్యర్థః ।। 6.59 ।।

పాణ్డ్యోఽయమంసార్పితలమ్బహారః క్లృప్తాఙ్గరాగో హరిచన్దనేన ।

ఆభాతి బాలా4తపరక్తసానుః సనిర్ఝరోద్గార ఇవాద్రిరాజః ।। 6.60 ।।

పాణ్డ్య ఇతి।। అంసయోరర్పితా లమ్బన్త ఇతి లమ్బా హారా యస్య సః। హరిచన్దనేన గోశీర్షాఖ్యేన చన్దనేన। `తైలపర్ణకగోశీర్షే హరిచన్దనమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। క్లృప్తాఙ్గరాగః సిద్ధానులేపనోऽయం పాణ్డూనాం జనపదానాం రాజా పాణ్డ్యః।
`పాణ్డోర్జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాడ్డ్యణ్వక్తవ్యః'(వా.2671) ఇతి డ్యణ్ప్రత్యయః। `తస్య రాజన్యపత్యవత్' ఇతి వచనాత్। బాలాతపేన రక్తా అరుణాః సానవో యస్య స సనిర్ఝరోద్గారః ప్రవాహస్యన్దనసహితః। `వారిప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః' ఇత్యమరః। అద్రిరాజ ఇవాభాతి ।। 6.60 ।।

విన్ధ్యస్య సంస్తమ్భయితా మహాద్రేర్నిఃశేషపీతోజ్ఝితసిన్ధురాజః ।

ప్రీత్యాశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తేః సౌస్నాతికో యస్య భవత్యగస్త్యః ।। 6.61 ।।

విన్ధ్యస్యేతి।। విన్ధ్యస్య నామ్నో మహాద్రేః। తపనమార్గనిరోధాయ వర్ధమానస్యేతి శేషః। సంస్తమ్భయితా నివారయితా। నిఃశేషం పీత ఉజ్ఝితః పునస్త్యక్తః సిన్ధురాజః సముద్రో యేన సోఽగస్త్యోఽశ్వమేధస్యావభృథే దీక్షాన్తే కర్మణి। `దీక్షాన్తోఽవభృథో యజ్ఞే' ఇత్యమరః। ఆర్ద్రమూర్తేః। స్నాతస్యేత్యర్థః। యస్య పాణ్డ్యస్య ప్రీత్యా స్నేహేన। న తు దాక్షిణ్యేన। సుస్నాతం పృచ్ఛతీతి సౌస్నాతికః। భవతి। `పృచ్ఛతౌ సుస్నాతాదిభ్యః'(వా.2953) ఇత్యుపసంఖ్యానాట్ఠక్ ।। 6.61 ।।

అస్త్రం హరాదాప్తవతా దురాపం యేనేన్ద్రలోకావజయాయ దృప్తః ।

పురా జనస్థానవిమర్దశఙ్కీ సంధాయ లఙ్కాధిపతిః ప్రతస్థే ।। 6.62 ।।

అస్త్రమితి।। పురా పూర్వం జనస్థానస్య ఖరాలయస్య విమర్దశఙ్కీ దృప్త ఉద్ధతో లఙ్కాధిపతీ రావణో దురాపం దుర్లభమస్త్రం బ్రహ్మశిరోనామకం హరాదాప్తవతా యేన పాణ్డ్యేన సంధాయ ఇన్ద్రలోకావజయాయేన్ద్రలోకం జేతుం ప్రతస్థే। ఇన్ద్రవిజయినో రావణస్యాపి విజేతేత్యర్థః।। 6.62 ।।

అనేన పాణౌ విధివద్గృహీతే మహాకులీనేన మహీవ గుర్వీ ।

రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖలాయా దిశః సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః ।। 6.63 ।।

అనేనేతి।। మహాకులీనేన మహాకులే జాతేన। `మహాకులాదఞ్ఖఞౌ'(పా.4।1।141) ఇతి ఖఞ్ప్రత్యయః। అనేన పాణ్డ్యేన పాణౌ త్వదీయే విధివద్యథాశాస్త్రం గృహీతే సతి గుర్వీ గురుః। `వోతో గుణవచనాత్'(పా.4।1।44)ఇతి ఙీష్। మహీవ రత్నైరనువిద్ధో వ్యాప్తోఽర్ణవ ఏవ మేఖలా యస్యాస్తస్యాః। ఇదం విశేషణం మహ్యామిన్దుమత్యాం చ యోజ్యమ్। దక్షిణస్యా దిశః సపత్నీ భవ। అనేన సపత్న్యన్తరాభావో ధ్వన్యతే ।। 6.63 ।।

తామ్బూలవల్లీపరిణద్ధపూగాస్వేలాలతాలిఙ్గితచన్దనాసు ।

తమాలపత్రాస్తరణాసు రన్తుం ప్రసీద శశ్వన్మలయస్థలీషు ।। 6.64 ।।

తామ్బూలేతి।। తామ్బూలవల్లీభిర్నాగవల్లీభిః పరిణద్ధాః పరిరబ్ధాః పూగాః క్రముకా యాసు తాసు। `తామ్బూలవల్లీ తామ్బూలీ నాగవల్ల్యపి'ఇతి,`ఘోణ్టా తు పూగః క్రముకః' ఇతి చామరః। ఏలాలతాభిరాలిఙ్గితాశ్చన్దనా మలయజా యాసు తాసు। `గన్ధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చన్దనోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తమాలస్య తాపిచ్ఛస్య పత్రాణ్యేవాస్తరణాని యాసు తాసు। `కాలస్కన్ధస్తమాలః స్యాత్తాపిచ్ఛోఽపి' ఇత్యమరః। మలయస్థలీషు శశ్వన్ముహుః సదా వా రన్తుం ప్రసీదానుకూలా భవ ।। 6.64 ।।

ఇన్దీవరశఅయామతనుర్నృపోఽసౌ త్వం రోచనాగౌరశరీరయష్టిః ।

అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే వాం యోగస్తడిత్తోయదయోరివాస్తు ।। 6.65 ।।

ఇన్దీవరేతి।। అసౌ నృప ఇన్దీవరశ్యామతనుః,త్వం రోజనా గోరోచనేవ గౌరీ శరీరయష్టిర్యస్యాః సా। తతస్తడిత్తోయదయోర్విద్యున్మేఘయోరివ వాం యువయోర్యోగః సమాగమోఽన్యోన్యశోభాయాః పరివృద్ధయేఽస్తు ।। 6.65 ।।

స్వసుర్విదర్భాధిపతేస్తదీయో లేభేఽన్తరం చేతసి నోపదేశః ।

దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే నక్షత్రనాథాంశురివారవిన్దే ।। 6.66 ।।

స్వసురితి।। విదర్భాధిపతేర్భోజస్య స్వసురిన్దుమత్యాశ్చేతసి తదీయః సునన్దాసంబన్ధ్యుపదేశో వాక్యమ్। దివాకరస్యాదర్శనేన బద్ధకోశే ముకులితేఽరవిన్దే నక్షత్రనాథాంశుశ్చన్ద్రకిరణ ఇవ। అన్తరమవకాశం న లేభే ।। 6.66 ।।

సంచారిణీ దీపశిఖేవ రాత్రౌ యం యం వ్యతీయాయ పతింవరా సా ।

నరేన్ద్రమార్గాట్ట ఇవ ప్రపేదే వివర్ణభావం స స భూమిపాలః ।। 6.67 ।।

సంచారిణీతి।। పతింవరా సేన్దుమతీ రాత్రౌ సంచారిణీ దీపశిఖేవ యం యం భూమిపాలం వ్యతీయాయాతీత్య గతా స స భూమిపాలః। స సర్వ ఇత్యర్థః। `నిత్యవీప్సయోః'(పా.8।1।4) ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్। నరేన్ద్రమార్గే రాజపథేఽట్టాఖ్యో గృహభేద ఇవ। `స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। వివర్ణభావం విచ్ఛాయత్వమ్। అట్టస్తు తమోవృతత్వమ్। ప్రపేదే ।। 6.67 ।।

తస్యాం రఘోః సూనురుపస్థితాయాం వృణీత మాం నేతి సమాకులోఽభూత్ ।

వామేతరః సంశయమస్య బాహుః కేయూరబన్ధోచ్ఛ్వసితైర్నునోద ।। 6.68 ।।

తస్యామితి।। తస్యామిన్దుమత్యాముపస్థితాయామాసన్నాయాం సత్యాం రఘోః సూనురజో మాం వృణీత న వేతి సమాకులః సంశయితోఽభూత్। అథాస్యాజస్య వామేతరో వామాదితరో దక్షిణో బాహుః। కేయూరం బధ్యతేఽత్రేతి కేయూరబన్ధోఽఙ్గదస్థానమ్। తస్యోచ్ఛ్వసితైః స్ఫురణైః సంశయం నునోద ।। 6.68 ।।

తం ప్రాప్య సర్వావయవానవద్యం వ్యావర్తతాన్యోపగమాత్కుమారీ ।

న హి ప్రఫుల్లం సహకారమేత్య వృక్షాన్తరం కాఙ్క్షతి షట్పదాలీ ।। 6.69 ।।

తమితి।। కుమారీ। సర్వేష్వవయవేష్వనవద్యమదోషం తమజం ప్రాప్య। అన్యోపగమాద్రాజాన్తరోపగమాద్వ్యావర్తత నివృత్తా। తథా హి-షట్పదానీ భృఙ్గావలిః। ప్రఫుల్లతీతి ప్రఫుల్లం వికసితమ్। పుష్పితమిత్యర్థః। ప్రపూర్వాత్ఫుల్లతేః పచాద్యచ్। ఫలతేస్తు ప్రఫుల్లమితి పఠితవ్యమ్। `అనుపసర్గాత్-'(పా.8।2।55) ఇతి నిషేధాత్। ఇత్యుభయశ్చాపి న కదాచిదనుపపత్తిరిత్యుక్తం ప్రాక్। సహకారం చూతవిశేషమేత్య। `ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ

సహకారోఽతిసౌరభః' ఇత్యమరః। వృక్షాన్తరం న కాఙ్క్షతి। న హి సర్వోత్కృష్టవస్తులాభేఽపి వస్త్వన్తరస్యాభిలాషః స్యాదిత్యర్థః।। 6.69 ।।

తస్మిన్సమావేశితచిత్తవృత్తిమిన్దుప్రభామిన్దుమతీమవేక్ష్య ।

ప్రచక్రమే వక్తుమనుక్రమజ్ఞా సవిస్తరం వాక్యమిదం సునన్దా ।। 6.70 ।।

తస్మిన్నితి।। తస్మిన్నజే సమావేశితా సంక్రామితా చిత్తవృత్తిర్యయా తామ్। ఇన్దోః ప్రభేవ ప్రభా యస్యాస్తామ్। ఆహ్లాదకత్వాదిన్దుసామ్యమ్। ఇన్దుమతీమవేక్ష్యానుక్రమజ్ఞా వాక్యపౌర్వాపర్యాభిజ్ఞా సునన్దేదం వక్ష్యమాణం సవిస్తరం సప్రపఞ్చమ్। `ప్రథనే వాచశబ్దే'(పా.3।3।33) ఇతి ఘఞో నిషేధాత్' , `ఋదోరప్'(పా.3।3।57)ఇత్యప్ప్రత్యయః। `విస్తారో విగ్రహో వ్యాసః స చ శబ్దస్య విస్తరః' ఇత్యమరః। వాక్యం వక్తుం ప్రచక్రమే ।। 6.70 ।।

ఇక్ష్వాకువంశ్యః కకుదం నృపాణాం కకుత్స్థ ఇత్యాహితలక్షణోఽభూత్ ।

కాకుత్స్థశబ్దం య ఉన్నతేచ్ఛాః శ్లాఘ్యం దధత్యుత్తరకోసలేన్ద్రాః ।। 6.71 ।।

ఇక్ష్వాక్వితి।। ఇక్ష్వాకోర్మనుపుత్రస్య వంశ్యో వంశే భవః। నృపాణాం కకుదం శ్రేష్ఠః। `కకుఞ్చ కకుదం శ్రేష్ఠే వృషాంసే రాజలక్ష్మణి' ఇతి విశ్వః। ఆహితలక్షణః ప్రఖ్యాతగుణః। `గుణైః ప్రతీతే తు కృతలక్షణాహితలక్షణౌ' ఇత్యమరః। కకుది వృషాంసే తిష్ఠతీతి కకుత్స్థ ఇతి ప్రసిద్ధః కశ్చిద్రాజాభూత్। యతః కకుత్స్థాదారభ్యోన్నతేచ్ఛా మహాశయాః। `మహేచ్ఛస్తు మహాశయః' ఇత్యమరః। ఉత్తరకోసలేన్ద్రా రాజానో దిలీపాదయః శ్లాఘ్యం ప్రశస్తమ్। కకుత్స్థస్యాపత్యం పుమాన్ కాకుత్స్థ ఇతి శబ్దం సంజ్ఞాం దధతి బిభ్రతి। తన్నామసంస్పర్శోఽపి వంశస్య కీర్తికర ఇతి భావః। పురా కిల పురంజయో నామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణోరంశావతారః కశ్చిదైక్ష్వాకో రాజా దేవైః సహ సమయబన్ధేన దేవాసురయుద్ధే మహోక్షరూపధారిణో మహేన్ద్రస్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా నిఖిలమసురకులం నిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞాం లేభ ఇతి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసంధేయా। వక్ష్యతే చాయమేవార్థ ఉత్తరశ్లోకే ।। 6.71 ।।

మహేన్ద్రమాస్థాయ మహోక్షరూపం యః సంయతి ప్రాప్తపినాకిలీలః ।

చకార బాణైరసురాఙ్గనానాం గణ్డస్థలీః ప్రోషితపత్రలేఖాః ।। 6.72 ।।

మహేన్ద్రమితి।। యః కకుత్స్థః సంయతి యుద్ధే। మహానుక్షా మహోక్షః। `అచతుర-'(పా.5।4।77) ఇత్యాదినా నిపాతః। తస్య రూపమివ రూపం యస్య తం మహేన్ద్రమాస్థాయారుహ్య। అత ఏవ ప్రాప్తా పినాకిన ఈశ్వరస్య లీలా యేన స తథోక్తః సన్ బాణైరసురాఙ్గనానాం గణ్డస్థలీః ప్రోషితపత్రలేఖా నివృత్తపత్రరచనాశ్చకార। తద్భర్తౄనసురానవధీదిత్యర్థః। న హి విధవాః ప్రసాధ్యన్త ఇతి భావః।। 6.72 ।।

ఐరావతాస్ఫాలనవిశ్లథం యః సంఘట్టయన్నఙ్గదమఙ్గదేన ।

ఉపేయుషః స్వామపి మూర్తిమగ్ర్యామర్ధాసనం గోత్రభిదోఽధితష్ఠౌ ।। 6.73 ।।

ఐరావతేతి ।। యః కకుత్స్థ ఐరావతస్య స్వర్గజస్యాస్ఫాలనేన తాడనేన విశ్లథం శిథిలమఙ్గదమైన్ద్రమఙ్గదేన స్వకీయేన సంఘట్టయన్ సంఘర్షయన్ స్వామగ్ర్యాం శ్రేష్ఠాం మూర్తిముపేయుషోఽపి ప్రాప్తస్యాపి గోత్రభిద ఇన్ద్రస్యార్ధమాసనస్యార్ధాసనమ్। `అర్ధం నపుంసకమ్' (పా.2।2।2) ఇతి సమాసః। అధితష్ఠావధిష్ఠితవాన్। `స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్య'(పా.8।3।64) ఇత్యభ్యాసేన వ్యవాయేఽపి షత్వమ్। న కేవలం మహోక్షరూపధారిణ ఏవ తస్య కకుదమారురుక్షత్। కింతు నిజరూపధారిణోఽపీన్ద్రస్యార్ధాసనమిత్యపిశబ్దార్థః। అథవా,-అర్ధాసనమపీత్యపేరన్వయః ।। 6.73 ।।

జాతః కులే తస్య కిలోరుకీర్తిః కులప్రదీపో నృపతిర్దిలీపః ।

అతిష్ఠదేకోనశతక్రతుత్వే శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే యః ।। 6.74 ।।

జాత ఇతి ।। ఉరుకీర్తిర్మహాయశాః కులప్రదీపో వంశప్రదీపకో దిలీపో నృపతిస్తస్య కకుత్స్థస్య కులే జాతః కిల। యో దిలీపః శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే। న త్వశక్త్యేతి భావః। ఏకేనోనాః శతం క్రతవో యస్య స ఏకోనశతక్రతుస్తస్య భావే తత్త్వేఽతిష్ఠత్। ఇన్ద్రప్రీతయే శతతమం క్రతుమవశేషితవానిత్యర్థః। 6.74 ।।

యస్మిన్మహీం శాసతి వాణినీనాం నిద్రాం విహారార్ధపథే గతానామ్ ।

వాతోఽపి నాస్రంసయదంశుకాని కో లమ్బయేదాహరణాయ హస్తమ్ ।। 6.75 ।।

యస్మిన్నితి ।। యస్మిన్ దిలీపే మహీం శాసతి సతి। విహరత్యత్రేతి విహారః క్రీడాస్థానమ్। తస్యార్ధపథే నిద్రాం గతానాం వాణినీనాం మత్తాఙ్గనానామ్। `వాణినీ నర్తకీమత్తావిదగ్ధవనితాసు చ' ఇతి విశ్వః। `వాణిన్యౌ నర్తకీమత్తే'ఇత్యమరశ్చ। అంశుకాని వస్త్రాణి వాతోఽపి నాస్రంసయన్నాకమ్పయత్। ఆహరణాయాపహర్తుం కో హస్తం లమ్బయేత్? తస్యాజ్ఞాసిద్ధత్వాదకుతోభయసంచారాః ప్రజా ఇత్యర్థః। అర్ధశ్చాసౌ పన్థాశ్చేతి విగ్రహః। సమప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాన్నైకదేశిసమాసః ।। 6.75 ।।

పుత్రో రఘుస్తస్య పదం ప్రశాస్తి మహాక్రతోర్విశ్వజితః ప్రయోక్తా ।

చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం యో మృత్పాత్రశేషామకరోద్విభూతిమ్ ।। 6.76 ।।

పుత్ర ఇతి ।। విశ్వజితో నామ మహాక్రతోః ప్రయోక్తాఽనుష్ఠాతా తస్య దిలీపస్య పుత్రో రఘుః పదం పైత్ర్యమేవ। ప్రశాస్తి పాలయతి। యో రఘుశ్చతసృభ్యో దిగ్భ్య ఆవర్జితాహృతా సంభృతా సమ్యగ్వర్ధితా చ యా తాం చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం విభూర్తి సంపదం మృత్పాత్రమేవ శేషో యస్యాస్తామకరోత్। విశ్వజిద్యాగస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వాదిత్యర్థః ।। 6.76 ।।

ఆరూఢమద్రీనుదధీన్వితీర్ణం భుజంగమానాం వసతిం ప్రవిష్టమ్ ।

ఊర్ధ్వం గతం యస్య న చానుబన్ధి యశః పరిచ్ఛేత్తుమియత్తయాలమ్ ।। 6.77 ।।

ఆరూఢమితి।। కించ,అద్రీనారూఢమ్। ఉదధీన్వితీర్ణమవగాఢమ్। సకలభూగోలవ్యాపకమిత్యర్థః। భుజంగమానాం వసతిం పాతాలం ప్రవిష్టమ్। ఊర్ధ్వం స్వర్గాదికం గతం వ్యాప్తమ్। ఇత్థం సర్వదిగ్వ్యాపీత్యర్థః। అనుబధ్నాతీత్యనుబన్ధి చావిచ్ఛేది। కాలత్రయవ్యాపకం చేత్యర్థః। అత ఏవైవంభూతం యస్య యశ ఇయత్తయా దేశతః కాలతో వా కేనచిన్మానేన పరిచ్ఛేత్తుం పరిమాతుం నాలం న శక్యమ్ ।। 6.77 ।।

అసౌ కుమారస్తమజోఽనుజాతస్త్రివిష్టపస్యేవ పతిం జయన్తః ।

గుర్వీం ధురం యో భువనస్య పిత్రా ధుర్యేణ దమ్యః సదృశం బిభర్తి ।। 6.78 ।।

అసావితి।। అసావజాఖ్యః కుమారః। త్రివిష్టపస్య స్వర్గస్య పతిమిన్ద్రం జయన్త ఇవ। `జయన్తః పాకశాసనిః' ఇత్యమరః। తం రఘుమనుజాతః। తస్మాజ్జాత ఇత్యర్థః। తజ్జాతోఽపి తదనుజాతో భవతి; జన్యజనకయోరానన్తర్యాత్। `గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ'(పా.3।4।72) ఇతి క్తః। సోపసృష్టత్వాత్సకర్మకత్వమ్। ఆహ చాత్రైవ సూత్రే వృత్తికారః-`శ్లిషాదయః సోపసృష్టాః సకర్మకా భవన్తి' ఇతి। దమ్యః శిక్షణీయావస్థః। యోఽజో గుర్వీం భువనస్య ధురం ధుర్యేణ ధురంధరేణ చిరనిరూఢేన పిత్రా సదృశం తుల్యం యథా తథా బిభర్తి। యథా కశ్చిద్వత్సతరోఽపి ధుర్యేణ మహోక్షేణ సమం వహతీత్యుపమాలంకారో ధ్వన్యతే। `దమ్యవత్సతరౌ సమౌ' ఇత్యమరః ।। 6.78 ।।

కులేన కాన్త్యా వయసా నవేన గుణైశ్చ తైస్తైర్వినయప్రధానైః ।

త్వమాత్మనస్తుల్యమముం వృణీష్వ రత్నం సమాగచ్ఛతు కాఞ్చనేన ।। 6.79 ।।

కులేనేతి।। కులేన కాన్త్యా లావణ్యేన నవేన వయసా యౌవనేన వినయః ప్రధానం యేషాం తైస్తైర్గుణైః శ్రుతశీలాదిభిశ్చాత్మనస్తుల్యం స్వానురూపమముమజం త్వం వృణీష్వ। కిం బహునా,రత్నం కాఞ్చనేన సమాగచ్ఛతు సంగచ్ఛతామ్। ప్రార్థనాయాం లోట్। రత్నకాఞ్చనయోరివాత్యన్తానురూపత్వాద్యువయోః సమాగమః ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః ।। 6.79 ।।

తతః సునన్దావచనావసానే లజ్జాం తనూకృత్య నరేన్ద్రకన్యా ।

దృష్ట్యా ప్రసాదామలయా కుమారం ప్రత్యగ్రహీత్సంవరణస్రజేవ ।। 6.80 ।।

తత ఇతి।। తతః సునన్దావచనస్యావసానేఽన్తే నరేన్ద్రకన్యేన్దుమతీ లజ్జాం తనూకృత్య సంకోచ్య ప్రసాదేన మనఃప్రసాదేనామలయా ప్రసన్నయా దృష్ట్యా సంవరణస్య స్రజా స్వయంవరణార్థం స్రజేవ కుమారమజం ప్రత్యగ్రహీత్ స్వీచకార। సమ్యక్సానురాగమపశ్యదిత్యర్థః ।। 6.80 ।।

సా యూని తస్మిన్నభిలాషబన్ధం శశాక శాలీనతయా న వక్తుమ్ ।

రోమాఞ్చలక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం భిత్త్వా నిరాక్రామదరాలకేశ్యాః ।। 6.81 ।।

సేతి ।। సా కుమారీ యూని తస్మిన్నజేఽభిలాషబన్ధమనురాగగ్రన్థిం శాలీనతయాఽధృష్టతయా । `స్యాదధృష్టే తు శాలీనః'ఇత్యమరః । `శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయోః'(పా.5।2।20) ఇతి నిపాతః । వక్తుం న శశాక । తథాప్యరాలకేశ్యాః సోఽభిలాషబన్ధో రోమాఞ్చలక్ష్యేణ పులకవ్యాజేన । `వ్యాజోఽపదేశో లక్ష్యం చ' ఇత్యమరః । గాత్రయష్టిం భిత్త్వా నిరాక్రామత్ । సాత్త్వికావిర్భావలిఙ్గేన ప్రకాశిత ఇత్యర్థః ।। 6.81 ।।

తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం సఖ్యాం సఖీ వేత్రభృదాబభాషే ।

ఆర్యే! వ్రజామోఽన్యత ఇత్యథైనాం వధూరసూయాకుటిలం దదర్శ ।। 6.82 ।।

తథేతి ।। సఖ్యామిన్దుమత్యాం తథాగతాయాం తథాభూతాయామ్ । దృష్టానురాగాయాం సత్యామిత్యర్థః । సఖీ సహచరీ । `సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామ్'(పా.4।1।62) ఇతి నిపాతనాన్ఙీష్ । వేత్రభృత్ సునన్దా । హే ఆర్యే పూజ్యే! అన్యతోఽన్యం ప్రతి వ్రజామ ఇతి పరిహాసపూర్వమాబభాషే । అథ వధూరిన్దుమత్యేనాం సునన్దామసూయయా రోషేణ కుటిలం దదర్శ । అన్యాగమనస్యాసహ్యత్వాదిత్యర్థః ।। 6.82 ।।

సా చూర్ణగౌరం రఘునన్దనస్య ధాత్రీకరాభ్యాం కరభోపమోరూః ।

ఆసఞ్జయామాస యథాప్రదేశం కణ్ఠే గుణం మూర్తమివానురాగమ్ ।। 6.83 ।।

సేతి ।। కరభః కరప్రదేశవిశేషః । `మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః'ఇత్యమరః । కరభ ఉపమా యయోస్తావూరూ యస్యాః సా కరభోపమోరుః ।
`ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే'(పా.4।1।69)ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః । సా కుమారీ చూర్ణేన మఙ్గలచూర్ణేన గౌరం లోహితం గుణం స్రజమ్ । మూర్తం మూర్తిమన్తమనురాగమివ । ధాత్ర్యా ఉపమాతుః సునన్దాయాః కరాభ్యాం రఘునన్దనస్యాజస్య కణ్ఠే యథాప్రదేశం యథాస్థానమాసఞ్జయామాసాసక్తం కారయామాస । న తు స్వయమాససఞ్జ,అనౌచిత్యాత్ ।। 6.83 ।।

తయా స్రజా మఙ్గలపుష్పమయ్యా విశాలవక్షఃస్థలలమ్బయా సః ।

అమంస్త కణ్ఠార్పితబాహుపాశాం విదర్భరాజావరజాం వరేణ్యః ।। 6.84 ।।

తయేతి ।। వరేణ్యో వరణీయ ఉత్కృష్టః । వృఞ ఏణ్యః । సోఽజో మఙ్గలపుష్పమయ్యా మధుకాదికుసుమమయ్యా విశాలవక్షఃస్థలే లమ్బయా లమ్బమానయా తయా ప్రకృతయా స్రజా విదర్భరాజావరజామిన్దుమతీం కణ్ఠార్తితౌ బాహూ ఏవ పాశౌ యయా తామమంస్త । మన్యతేర్లుఙ్ । బాహుపాశకల్పసుఖమన్వభూదిత్యర్థః ।। 6.84 ।।

శశినముపగతేయం కౌముదీ మేఘముక్తం

జలనిధిమనురూపం జహ్నుకన్యావతీర్ణా ।

ఇతి సమగుణయోగప్రీతయస్తత్ర పౌరాః

శ్రవణకటు నృపాణామేకవాక్యం వివవ్రుః ॥ 6.85 ॥

శశినమితి॥ తత్ర స్వయంవరే సమగుణయోస్తుల్యగుణయోరిన్దుమతీ-రఘునన్దనయోర్యోగేన ప్రీతిర్యేషాం తే సమగుణయోగప్రీతయః పౌరాః పురే భవా జనాః ఇయమజసంగతేన్దుమతీ మేఘైర్ముక్తం శశినం శరఇచ్చన్ద్రముపగతా కౌముదీ। అనురూపం సదృశం జలనిధిమవతీర్ణా ప్రవిష్టా జహ్నుకన్యా భాగీరథీ। తత్సదృశీత్యర్థః। ఇత్యేవం నృపాణాం శ్రవణయోః కటు పరుషమేకమవిసంవాది వాక్యమేకవాక్యం వివవ్రుః। మాలినీవృత్తమ్ ॥ 6.85 ॥

ప్రముదితవరపక్షమేకతస్తత్క్షితిపతిమణ్డలమన్యతో వితానమ్ ।

ఉషసి సర ఇవ ప్రఫుల్లపద్మం కుముదవనప్రతిపన్ననిద్రమాసీత్ ॥ 6.86 ॥

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ స్వయంవరవర్ణనో నామ షష్ఠః సర్గః ।

ప్రముదితేతి॥ ఏకత ఏకత్ర ప్రముదితో హృష్టో వరస్య జామాతుః పక్షో వర్గో యస్య తత్తథోక్తమ్। అన్యతోఽన్యత్ర వితానం శూన్యమ్। భగ్నాశత్వాదప్రహృష్టమిత్యర్థః। తత్క్షితిపతిమణ్డలమ్। ఉషసి ప్రఫుల్లపద్మం కుముదవనేన ప్రతిపన్ననిర్ద్రప్రాప్తనిమీలనం సర ఇవ సరస్తుల్యమ్। ఆసీత్। పుష్పితాగ్రావృత్తమేతత్ ॥ 6.86 ॥

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవననీసమాఖ్యాయాం రఘువంశటీకాయాం షష్ఠః సర్గః ।

****

.

సప్తమః సర్గః ।

భజేమహి నిపీయైకం ముహురన్యం పయోధరమ్ ।

మార్గన్తం బాలమాలోక్యాశ్వాసయన్తౌ హి దంపతీ ।।

అథోపయన్త్రా సదృశేన యుక్తాం స్కన్దేన సాక్షాదివ దేవసేనామ్ ।

స్వసారమాదాయ విదర్భనాథః పురప్రవేశాభిముఖో బభూవ ।। 7.1 ।।

అథేతి।। అథ విదర్భనాథో భోజః సదృశేనోపయన్త్రా వరేణ యుక్తామ్। అత ఏవ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షమ్। `సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోః' ఇత్యమరః। స్కన్దేన యుక్తాం దేవసేనామివ। దేవసేనా నామ దేవపుత్రీ స్కన్దపత్నీ తామివ స్థితాం స్వసారం భగినీమున్దుమతీమాదాయ గృహీత్వా పురప్రవేశాభిముఖో బభూవ। ఉపజాతివృత్తం సర్గేఽస్మిన్ ।। 7.1 ।।

సేనానివేశాన్పృథివీక్షితోఽపి జగ్ముర్విభాతగ్రహమన్దభాసః ।

భోజ్యాం ప్రతి వ్యర్థమనోరథత్వాద్రూపేషు వేశేషు చ సాభ్యసూయా ।। 7.2 ।।

సేనేతి।। భోజస్య రాజ్ఞో గోత్రాపత్యం స్త్రీ భోజ్యా తామిన్దుమతీం ప్రతి వ్యర్థమనోరథత్వాద్రూపేష్వాకృతిషు వేశేషు నేపథ్యేషు చ సాభ్యసూయా వృథేతి నిన్దన్తః। కించ విభాతే ప్రాతఃకాలే యే గ్రహాశ్చన్ద్రాదయస్త ఇవ మన్దభాసః క్షీణకాన్తయః పృథివీక్షితో నృపా అపి సేనానివిశాన్ శిబిరాణి జగ్ముః ।। 7.2 ।।

నను క్రుద్ధాశ్చేద్యుధ్యన్తాం తత్రాహ-

సాం నిధ్యయోగాత్కిల తత్ర శచ్యాః స్వయంవరక్షోభకృతామభావః ।

కాకుత్స్థముద్ధిశ్య సమత్సరోఽపి శశామ తేన క్షితిపాలలోకః ।। 7.3 ।।

సాంనిధ్యేతి।। తత్ర స్వయంవరక్షేత్రే శచ్యా ఇన్ద్రాణ్యా। సంనిధఇరేవ సాంనిధ్యమ్। తస్య యోగాత్సద్భావాద్ధేతోః స్వయంవరస్య క్షోభకృతాం విఘ్నకారిణామభావః కిస। `కిల'ఇతి స్వయంవరవిఘాతకాః శచ్యా వినాశ్యన్త ఇత్యాగమసూచనార్థమ్। తేన హేతునా కాకుత్స్థమజముద్ధిశ్య సమత్సరోఽపి సవైరోఽపి క్షితిపాలలోకః శశామ నాక్షుభ్యత్ ।। 7.3 ।।

తావత్ప్రకీర్ణాభినవోపచారమిన్ద్రాయుధద్యోతితతోరణాఙ్కమ్ ।

వరః సవధ్వా సహ రాజమార్గం ప్రాప ధ్వజచ్ఛాయనివారితోష్ణమ్ ।। 7.4 ।।

తావదితి।। `యావత్తావఞ్చ సాకల్యే' ఇత్యమరః। తావత్ప్రకీర్ణా సాకల్యేన ప్రసారితా అభినవా నూతనా ఉపచారాః పుష్పప్రకరాదయో యస్య తం తథోక్తమ్। ఇన్ద్రాయుధానీవ ద్యోతితాని ప్రకాశితాని తోరణాన్యఙ్కాశ్చిహ్నాని యస్య తమ్। ధ్వజానాం ఛాయా ధ్వజచ్ఛాయమ్,`ఛాయా బాహుల్యే'(పా.2।4।22) ఇతి నపుంసకత్వమ్। తేన నివారిత ఉష్ణ ఆతపో యత్ర తం తథా రాజమార్గం స వరో వోఢావధ్వా సహ ప్రాప వివేశ ।। 7.4 ।।

తతస్తదాలోకనతత్పరాణాం సౌధేషు చామీకరజాలవత్సు ।

బభూవురిత్థం పురసున్దరీణాం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచిష్టితాని ।। 7.5 ।।

తత ఇతి।। తతస్తదనన్తరం చామీకరజాలవత్సు సౌవర్ణగవాక్షయుక్తేషు సౌధేషు తస్యాజస్యాలోకనే తత్పరాణామాసక్తానాం పురసున్దరీణామిత్థం వక్ష్యమాణప్రకారాణి త్యక్తాన్యన్యకార్యాణి కేశబన్ధనాదీని యేషు తాని విచేష్టితాని వ్యాపారాః। నపుంసకే భావే క్తః। బభూవుః ।। 7.5 ।।

తాన్యేవాహ పఞ్చభిః శ్లోకైః-

ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజన్త్యా కయాచిదుద్వేష్టనవాన్తమాల్యః ।

బద్ధుం న సంభావిత ఏవ తావత్కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాశః ।। 7.6 ।।

ఆలోకేతి ।। సహసాఽఽలోకమార్గం గవాక్షపథం వ్రజన్త్యా కయాచిత్కామిన్యోద్వేష్టనవాన్తమాల్యః । ఉద్వేష్టనో ద్రుతగతివశాదున్ముక్తబన్ధనః । అత ఏవ వాంన్తమాల్యో బన్ధవిశ్లేషేణోద్గీర్ణమాల్యః । కరేణ రుద్ధో గృహీతోఽపి చ కేశపాశః కేశకలాపః । `పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పరే' ఇత్యమరః । తావదాలోకమార్గప్రాప్తిపర్యన్తం బద్ధుం బన్ధనార్థం న సంభావితో న చిన్తిత ఏవ ।। 7.6 ।।

ప్రసాధికాలమ్బితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిద్ద్రవరాగమేవ ।

ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగవాక్షాదలక్తకాఙ్కాం పదవీం తతాన ।। 7.7 ।।

ప్రసాధికేతి ।। కాచిత్ । ప్రసాధికయాఽలంకర్త్ర్యా లమ్బితం రఞ్జనార్థం ధృతం ద్రవరాగమేవార్ద్రాలక్తకమేవ । అగ్రశ్చాసౌ పాదశ్చేత్యగ్రపాద ఇతి కర్మధారయసమాసః । ` `హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదాభ్యామ్'(కా.సూ.) ఇతి వామనః । తమాక్షిప్యాకృష్య । ఉత్సృష్టలీలాగతిస్త్యక్తమన్దగమనా సతీ । ఆ గవాక్షాద్గవాక్షపర్యన్తం పదవీం పన్థానమలక్తకాఙ్కాం లాక్షారాగచిహ్నాం తతాన విస్తారయామాస ।। 7.7 ।।

విలోచనం దక్షిణమఞ్జనేన సంభావ్య తద్వఞ్చితవామనేత్రా ।

తథైవ వాతాయనసంనికర్షం యయౌ శలాకామపరా వహన్తీ ।। 7.8 ।।

విలోచనమితి ।। అపరా స్త్రీ దక్షిణం విలోచనమఞ్జనేన సంభావ్యాలంకృత్య । సంభ్రమాదితి భావః । దద్వఞ్చితం తేనాఞ్జనేన వర్జితం వామనేత్రం యస్యాః సా సతీ తథైవ శలాకామఞ్జనతూలికాం వహన్తీ సతీ వాతాయనసంనికర్షం గవాక్షసమీపం యయౌ । `దక్షిణ'గ్రహణం సంభ్రమాద్వ్యుత్క్రమకరణద్యోతనార్థమ్ । `సవ్యం హి పూర్వం మనుష్యా అఞ్జతే' ఇతి శ్రుతేః ।। 7.8 ।।

జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిరన్యా ప్రస్థానభిన్నాం న బబన్ధ నీవీమ్ ।

నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవలమ్బ్య వాసః ।। 7.9 ।।

జాలేతి ।। అన్యా స్త్రీ జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిర్గవాక్షమధ్యప్రేరితదృష్టిః సతీ ప్రస్థానేన గమనేన భిన్నాం త్రుటితాం నీవీం వసనగ్రన్థిమ్ । `నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాససి' ఇతి విశ్వః । న బబన్ధ । కింతు నాభిప్రవిష్టాభరణానాం కఙ్కణాదీనాం ప్రభా యస్య తేన । ప్రభైవ నాభేరాభరణమభూదితి భావః । హస్తేన వాసోఽవలమ్బ్య గృహీత్వా తస్థౌ ।। 7.9 ।।

అర్ధాఞ్చితా సత్వరముత్థితాయాః పదే పదే దుర్నిమితే గలన్తీ ।

కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీమఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా ।। 7.10 ।।

అర్ధేతి।। సత్వరముత్థితాయాః కస్యాశ్చిదర్ధాఞ్చితా మణిభిరర్ధగుమ్భితా దుర్నిమిత్తే సంభ్రమాద్ధురుత్క్షిప్తే। `డుమిఞ్ప్రక్షేపణే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః। పదే పదే ప్రతిపదమ్। వీప్సాయాం ద్విర్భావః। గలన్తీ గలద్రత్నా సతీ రశనా మేఖలా తదానీం గమనసమయేఽఙ్గుష్ఠమూలేఽర్పితం సూత్రమేవ శేషో యస్యాః సా। ఆసీత్ ।। 7.10 ।।

తాసాం ముఖైరాసవగన్ధగర్భైర్వ్యాప్తాన్తరాః సాన్ద్రకుతూహలానామ్ ।

విలోలనేత్రభ్రమరైర్గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్ ।। 7.11 ।।

తాసామితి।। తదానీం సాన్ద్రకుతూహలానాం తాసాం స్త్రీణామాసవగన్ధో గర్భే యేషాం తైః। విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరా యేషాం తైః। ముఖైర్వ్యాప్తాన్తరాశ్ఛన్నావకాశా గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవ కమలాలంకృతా ఇవ। `సహస్రపత్రం కలలమ్'ఇత్యమరః। ఆసన్ ।। 7.11 ।।

తా రాఘవం దృష్టిభిరాపిబన్త్యో నార్యో న జగ్ముర్విషయాన్తరాణి ।

తథా హి శేషేన్ద్రియవృత్తిరాసాం సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా ।। 7.12 ।।

తా ఇతి।। తా నార్యో రఘోరపత్యం రాఘవమజమ్। `తస్యాపత్యమ్' (పా.4।1।92)ఇత్యణ్ప్రత్యయః। దృష్టిభిరాపిబన్త్యోఽతితృష్ణయా పశ్యన్త్యో విషయాన్తరాణ్యన్యాన్విషయాన్న జగ్ముః। న వివిదురిత్యర్థః। తథా హి-ఆసాం నారీణాం శేషేన్ద్రియవృత్తిశ్చక్షుర్వ్యతిరిక్తశ్రోత్రాదీన్ద్రియవ్యాపారః సర్వాత్మనా స్వరూపకార్త్స్న్యేన చక్షుః ప్రవిష్టేవ। శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి స్వాతన్త్ర్యేణ గ్రహణాశక్తేశ్చక్షురేవ ప్రవిశ్య కౌతుకాత్స్వయమప్యేనముపలభన్తే కిము। అన్యథా స్వస్వవిషయాధిగమః కిం న స్యాదితి భావః ।। 7.12 ।।

`శృణ్వన్కథాః శ్రోత్రసుఖాః కుమారః'(7।16) ఇతి వక్ష్యతి। తాః కథయతి `స్థానే' ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః-

స్థానే వృతా భూపతిభిః పరోక్షైః స్వయంవరం సాధుమమంస్త భోజ్యా ।

పద్మేవ నారాయణమన్యథాసౌ లభేత కాన్తం కథమాత్మతుల్యమ్? ।। 7.13 ।।

స్థఆన ఇతి।। భోజ్యేన్దుమతీ పరోక్షైరదృష్టైర్భూపతిభిర్వృతా `మమైవేయమ్' ఇతి ప్రార్థితాపి యం వరమేవ సాధుం హితమమంస్త మేనే। న తు పరోక్షమేవ కంచిత్ప్రార్థకం వవ్రే। స్థానే యుక్తమేతత్। `యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే'ఇత్యమరః। కుతః? అన్యథా స్వయంవరాభవే। అసావిన్దుమతీ। పద్మమస్యా అస్తీతి పద్మా లక్ష్మీః। `అర్శఆదిభ్యోఽచ్'(పా.5।1।127)ఇత్యచ్ప్రత్యయః। నారాయణమివ। ఆత్మతుల్యం స్వానురూపం కాన్తం పతిం కథం లభేత? న లభేతైవ। సదసద్వివేకాసౌకర్యాదితి భావః ।। 7.13 ।।

పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం న చేదిదం ద్వన్ద్వమయోజయిష్యత్ ।

అస్మిన్ద్వయే రూపవిధానయత్నః పత్యుః ప్రజానాం వితథోఽభవిష్యత్ ॥ 7.14 ॥

పరస్పరేణేతి॥ స్పృహణీయశోభం సర్వాశాస్యసౌన్దర్యమిదం ద్వన్ద్వం మిథునమ్। `ద్వన్ద్వం రహస్య-'(పా.8।1।15) ఇత్యాదినా నిపాతః। పరస్పరేణ నాయోజయిష్యఞ్చేత్ న యోజయేద్యది తర్హి ప్రజానాం పత్యుర్విధాతురస్మిన్ద్వయే ద్వన్ద్వే రూపవిధానయత్నః సౌన్దర్యనిర్మాణప్రయాసో వితథో విఫలోఽభవిష్యత్। ఏతాదృశానురూపస్త్రీపుంసాన్తరాభావాదితి భావః। `లిఙ్నిమిత్తే లృఙ్క్రియాతిపత్తౌ'(పా.3।3।139) ఇతి లృఙ్। `కుతశ్చిత్కారణవైగుణ్యాత్క్రియాయా అనభినిష్పత్తిః క్రియాతిపత్తిః' ఇతి వృత్తికారః ॥ 7.14 ॥

రతిస్మరౌ నూనమిమావభూతాం రాజ్ఞాం సహస్రేషు తథా హి బాలా ।

గతేయమాత్మప్రతిరూపమేవ మనో హి జన్మాన్తరసంగతిజ్ఞమ్ ॥ 7.15 ॥

రతీతి॥ రతిస్మరౌ యౌ నిత్యసహచరావిత్యభిప్రాయః। నూనం తావేవేయం చాయం చేమౌ దంపతీ। అభూతామ్। ఏతద్రూపేణోత్పన్నౌ। కుతః? తథా హి-ఇయం బాలా రాజ్ఞాం సహస్రేషు రాజసహస్రమధ్యే। సత్యపి వ్యత్యాసకరణ ఇతి భావః। ఆత్మప్రతిరూపం స్వతుల్యమేవ। `తుల్యసంకాశనీకాశప్రకాశప్రతిరూపకాః' ఇతి దణ్డీ। గతా ప్రాప్తా। తదపి కథం జాతమత ఆహ-హి యస్మాన్మనో జన్మాన్తరసంగతిజ్ఞం భవతి। `తదేవేదమ్' ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాభావేఽపి వాసనావిశేషశాదనుభూతార్థేషు మనః ప్రవృత్తిరస్తీత్యుక్తమ్। జన్మాన్తరసాహచర్యమేవాత్ర ప్రవర్తకమితి భావః ॥ 7.15 ॥

ఇత్యుద్గతాః పౌరవధూముఖేభ్యః శృణ్వన్కథాః శ్రోత్రసుఖాః కుమారః ।

ఉద్భాసితం మఙ్గలసంవిధాభిః సంబన్ధినః సద్మ సమాససాద ॥ 7.16 ॥

ఇతీతి॥ ఇతి `స్థానే వృతా'(7।13) ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ పౌరవధూముఖేభ్య ఉద్గతా ఉత్పన్నాః శ్రోత్రయోః సుఖా మధురాః। `సుఖ' శబ్దో విశేష్యనిఘ్నః। `పాపపుణ్యసుఖాది చ' ఇత్యమరః। కథా గిరః శృణ్వన్ కుమారోఽజో మఙ్గలసంవిధాభిర్మఙ్గలరచనాభిరుద్భాసితం శోభితం-సంబన్ధినః కన్యాదాయినః సద్మ గృహం సమాససాద ప్రాప ॥ 7.16 ॥

తతోఽవతీర్యాశు కరేణుకాయాః స కామరూపేశ్వరదత్తహస్తః ।

వైదర్భనిర్దిష్టమథో వివేశ నారీమనాంసీవ చతుష్కమన్తః ॥ 7.17 ॥

తత ఇతి॥ తతోఽనన్తరం కరేణుకాయా హస్తిన్యాః సకాశాదాశు శీఘ్రమవతీర్య। కామరూపేశ్వరే దత్తో హస్తో యేన సోఽజః। అథో అనన్తరం వైదర్భేణ నిర్దిష్టం ప్రదర్శితమన్తశ్చతుష్కం చత్వరమ్। నారీణాం మనాంసీవ వివేశ ॥ 7.17 ॥

మహార్హసింహాసనసంస్థితోఽసౌ సరత్నమర్ఘ్యం మధుపర్కమిశ్రమ్ ।

భోజోపనీతం చ తుకూలయుగ్మం జగ్రాహ సార్ధం వనితాకటాక్షైః ।। 7.18 ।।

మహార్హేతి ।। మహార్హసింహాసనే సంస్థితోఽసావజః। భోజేనోపనీతమ్। రత్నైః సహితం సరత్నమ్। మధుపర్కమిశ్రమర్ఘ్యం పూజాసాధనద్రవ్యం దుకూలయోః క్షౌమయోర్యుగ్మం చ వనితాకటాక్షైరన్యస్త్రీణామపాఙ్గదర్శనైః సార్ధమ్। జగ్రాహ గృహీతవాన్ ।। 7.18 ।।

దుకూలవాసాః స వధూసమీపం నిన్యే వినీతైరవరోధరక్షైః ।

వేలాసకాశం స్ఫుటఫేనరాజిర్నవైరుదన్వానివ చన్ద్రపాదైః ।। 7.19 ।।

దుకూలేతి ।। దుకూలవాసాః సోఽజః
వినీతైర్నమ్రైరవరోధరక్షైరన్తఃపురాధికృతైర్వధూసమీపం నిన్యే। తత్ర దృష్టన్తః-స్ఫుటఫేనరాజిరుదన్వాన్ సముద్రో నవైర్నూతనైశ్చన్ద్రపాదైశ్చన్ద్రకిరణైర్వేలాయాః సకాశం సమీపమివ। పూర్ణదృష్టాన్తోఽయమ్ ।। 7.19 ।।

తత్రార్చితో భోజపతేః పురోధా హుత్వాగ్నిమాజ్యాదిభిరగ్నికల్పః ।

తమేవ చాధాయ వివాహసాక్ష్యే వధూవరౌ సంగమయాంచకార ।। 7.20 ।।

తత్రేతి ।। తత్ర సద్మన్యర్చితః పూజితోఽగ్నికల్పోఽగ్నితుల్యో భోజపతేర్భోజదేశాధీశ్వరస్య పురోధాః పురోహితః। `పురోధాస్తు పురోహితః' ఇత్యమరః। ఆజ్యాదిభిర్ద్రవ్యైరగ్నిం హుత్వా తమేవ చాగ్నిం వివాహసాక్ష్య ఆధాయ। సాక్షిణం చ కృత్వేత్యర్థః। వధూవరౌ సంగమయాంచకార యోజయామాస ।। 7.20 ।।

హస్తేన హస్తం పరిగృహ్య వధ్వాః స రాజసూనుః సుతరాం చకాసే ।

అనన్తరాశోకలతాప్రవాలం ప్రాప్యేవ చూతః ప్రతిపల్లవేన ।। 7.21 ।।

హస్తేనేతి ।। స రాజసూనుర్హస్తేన స్వకీయేన వధ్వా హస్తం పరిగృహ్య। అనన్తరాయాః సంనిహితాయా అశోకలతాయాః ప్రవాలం పల్లవం ప్రతిపల్లవేన స్వకీయేన ప్రాప్య చూత ఆమ్ర ఇవ। సుతరాం చకాసే ।। 7.21 ।।

ఆసీద్వరః కణ్టకితప్రకోష్ఠః స్విన్నాఙ్గులిః సంవవృతే కుమారీ ।

తస్మిన్ద్వయే తత్క్షణమాత్మవృత్తిః సమం విభక్తేవ మనోభవేన ।। 7.22 ।।

ఆసీదితి ।। వరః కణ్టకితః పులకితః ప్రకోష్ఠో యస్య స ఆసీత్। `సీచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహర్షే చ కణ్టకః' ఇత్యమరః। కుమారీ స్విన్నాఙ్గులిః సంవవృతే బభూవ। అత్రోత్ప్రేక్షతే-తస్మిన్ద్వయే మిథునే తత్క్షణమాత్మవృత్తిః సాత్త్వికోదయరూపా వృత్తిర్మనోభవేన కామేన సమం విభక్తేవ పృథక్కృతేవ। ప్రాక్సిద్ధస్యాప్యనురాగసామ్యస్య సంప్రతి
తత్కార్యదర్శనాత్పాణిస్పర్శకృతత్వముత్ప్రేక్షతే। అత్ర వాత్స్యాయనః-`కన్యా తు ప్రథమసమాగమే స్విన్నాఙ్గులిః స్విన్నముఖీ చ భవతి। పురుషస్తు రోమాఞ్చితో భవతి।

ఏభిరనయోర్భావం పరీక్షిత్।' ఇతి। స్త్రీ-పురుషయోః స్వేదరోమాఞ్చాభిధానం సాత్త్వికమాత్రోపలక్షణమ్। న తు ప్రతినియమో వివక్షితః; `ఏభిః' ఇతి బహువచనసామర్థ్యాత్। ఏవం సతి కురామసంభవే(7।77)-`రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః స్విన్నాఙ్గులిః పుంగవకేతురాసీత్' ఇతి వ్యుత్క్రమవచనం న దోషాయేతి। `వృత్తిస్తయోః పాణిసమాగమేన సమం విభక్తేవ మనోభవస్య 'ఇత్యపరార్ధస్య పాఠాన్తరే వ్యాఖ్యానాన్తరమ్-పాణిసమాగమేన పాణ్యోః సంస్పర్శేన కర్త్రా తయోర్వధూవరయోర్మనోభవస్య వృత్తిః స్థితిః సమం విభక్తేవ। సమీకృతేవేత్యర్థః ।। 7.22 ।।

తయోరపాఙ్గప్రతిసారితాని క్రియాసమాపత్తినివర్తితాని ।

హ్రీయన్త్రణామానశిరే మనోజ్ఞామన్యోన్యలోలాని విలోచనాని ।। 7.23 ।।

తయోరితి।। అపాఙ్గేషు నేత్రప్రాన్తేషు ప్రతిసారితాని ప్రవర్తితాని క్రియయోర్నిరీక్షణలక్షణయోః సమాపత్త్యా యదృచ్ఛాసంగత్యా నివర్తితాని ప్రత్యాకృష్టాన్యన్యోన్యస్మింల్లోలాని సతృష్ణాని। `లోలశ్చలసతృష్ణయోః'ఇత్యమరః। తయోర్దంపత్యోర్విలోచనాని దృష్టయో మనోజ్ఞాం రమ్యాం హ్రియా నిమిత్తేన యన్త్రణాం సంకోచమానశిరే ప్రాపుః ।। 7.23 ।।

ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్కృశానోరుదర్చిషస్తన్మిథునం చకాసే ।

మేరోరుపాన్తేష్వివ వర్తమానమన్యోన్యసంసక్తమహస్త్రియామమ్ ।। 7.24 ।।

ప్రదక్షిణేతి।। తన్మిథునముదర్చిష ఉన్నతజ్వాలస్య కృశానోర్వహ్నేః ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ ప్రదక్షిణీకరణాత్। మేరోరుపాన్తేషు సమీపేషు వర్తమానమావర్తమానమ్। మేరుం ప్రదక్షిణీకుర్వదిత్యర్థః। అన్యోన్యసంసక్తం పరస్పరసంగతమ్। మిథునస్యాప్యేతద్విశేషణమ్। అహశ్చ త్రియామా చాహస్త్రియామం రాత్రిందివమివ। సమాహారే ద్వన్ద్వైకవద్భావః। చకాసే దిదీపే ।। 7.24 ।।

నితమ్బగుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తా వధూర్విధాతృప్రతిమేన తేన ।

చకార సా మత్తచకోరనేత్రా లజ్జావతీ లాజవిసర్గమగ్నౌ ।। 7.25 ।।

నితమ్బేతి।। నితమ్బేన గుర్వ్యలఘ్వీ। `దుర్ధరాలఘునోర్గుర్వీ' ఇతి శాశ్వతః। విధాతృప్రతిమేన బ్రహ్మతుల్యేన తేన గురుణా యాచకేన ప్రయుక్తా `జుహుధి' ఇతి నియుక్తా। మత్తచకోరస్యేవ నేత్రే యస్యాః సా వధూః। అగ్నౌ లాజవిసర్గం చకార ।। 7.25 ।।

హవిఃశమీపల్లవలాజగన్ధీ పుణ్యః కృశానోరుదియాయ ధూమః ।

కపోలసంసర్పిశిఖః స తస్యా ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే ।। 7.26 ।।

హవిరితి।। హవిష ఆజ్యాదేః శమీపల్లవానాం లాజానాం చ గన్ధోఽస్యాస్తీతి హవిః-శమీపల్లవలాజగన్ధీ। `శమీపల్లవమిశ్రాఁల్లాజానఞ్జలినా వపతి' ఇతి కాత్యాయనః। పుణ్యో ధూమః కృశానోః పావకాదుదియాయోద్భూతః। కపోలయోః సంసర్పిణీ ప్రసహరణశీలా శిఖా యస్య స తథోక్తః స ధూమస్తస్యా వధ్వా ముహూర్త్తం కర్ణోత్పలతాం కర్ణాభరణతాం ప్రపేదే ।। 7.26 ।।

తదఞ్జనక్లేదసమాకులాక్షం ప్రమ్లానబీజాఙ్కురకర్ణపూరమ్ ।

వధూముఖం పాటలగణ్డలేఖమాచారధూమగ్రహణాద్బభూవ ।। 7.27 ।।

తదితి।। తద్వధూముఖమాచారేణ ప్రాప్తాద్ధూమగ్రహణాత్। అఞ్జనస్య క్లేదోఽఞ్జనక్లేదః। అఞ్జనభిశ్రబాష్పోదకమిత్యర్థః। తేన సమాకులాక్షమ్। ప్రమ్లానో బీజాఙ్కురో యవాఙ్కుర ఏవ కర్ణపూరోఽవతంసో యస్య తత్ పాటలగణ్డలేఖమరుణగణ్డస్థలం చ బభూవ ।। 7.27 ।।

తౌ స్నాతకైర్బన్ధుమతా చ రాజ్ఞా పురంధ్రిభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తమ్ ।

కన్యాకుమారౌ కనకాసనస్థావార్ద్రాక్షతారోపణమన్వభూతామ్ ।। 7.28 ।।

తావితి।। కనకాసనస్థౌ తౌ క్యాకుమారౌ స్నాతకైర్గృహస్థవిశేషైః। `స్నాతకస్త్వాప్లుతో వ్రతీ'ఇత్యమరః। బన్ధుమతా। బన్ధుపురః సరేణేత్యర్థః। రాజ్ఞా చ పురంధ్రిభిః పతిపుత్రవతీభిర్నారీభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తం స్నాతకాదీనాం పూర్వపూర్వవైశిష్ట్యాత్క్రమేణ కృతమార్ద్రాక్షతానామారోపణమన్వభూతామనుభూతవన్తౌ ।। 7.28 ।।

ఇతి స్వసుర్భోజకులప్రదీపః సంపాద్య పాణిగ్రహణం స రాజా ।

మహీపతీనాం పృథగర్హణార్థం సమాదిదేశాధికృతానధిశ్రీః ।। 7.29 ।।

ఇతీతి।। అధిశ్రీరధికసంపన్నో భోజకులప్రదీపః స రాజా। ఇతి స్వసురిన్దుమత్యాః పాణిగ్రహణం వివాహం సంపాద్య కారయిత్వా। మహీపతీనాం రాజ్ఞాం పృథగేకైకశోఽర్హణార్థం పూజార్థమధికృతానధికారిణః సమాది దేశాజ్ఞాపయామాస ।। 7.29 ।।

లిఙ్గైర్ముదః సంవృతవిక్రియాస్తే హ్రదాః ప్రసన్నా ఇవ గూఢనక్రాః ।

వైదర్భమామన్త్ర్య యయుస్తదీయాం ప్రత్యర్ప్య పూజాముపదాఛలేన ।। 7.30 ।।

లిఙ్గైరితి।। ముదః సంతోషస్య లిఙ్గైశ్చిహ్నైః కపటహాసాదిభిః సంవృతవిక్రియా నిగూహితమత్సరాః। అత ఏవ ప్రసన్నా బహిర్నిర్మలా గూఢనక్రా అన్తర్లీనగ్రాహా హ్రదా ఇవ స్థితాస్తే నృపా వైదర్భం భోజమామన్త్ర్యాపృచ్ఛ్య తదీయాం వైదర్భీయాం పూజాముపదాఛలేనోపాయనమిషేణ ప్రత్యర్ప్య యయుర్గతవన్తః ।। 7.30 ।।

స రాజలోకః కృతపూర్వసంవిదారమ్భసిద్ధౌ సమయోపలభ్యమ్ ।

ఆదాస్యమానః ప్రమదామిషం తదావృత్య పన్థానమజస్య తస్థౌ ।। 7.31 ।।

స ఇతి ।। ఆరమ్భసిద్ధౌ కార్యసిద్ధౌ విషయే। పూర్వం కృతా కృతపూర్వా। సుప్సుపేతి సమాసః। కృతపూర్వా సంవిత్ సంకేతో మార్గావరోధరూప ఉపాయో యేన స తథోక్తః। `సంవిద్యుద్ధే ప్రతిజ్ఞాయాం సంకేతాచారనామసు' ఇతి కేశవః। స రాజలోకః సమయోపలభ్యమజప్రస్థానకాలే లభ్యమ్। తదా తస్యైకాకిత్వాదితి భావః। `సమరోపలభ్యమ్' ఇతి పాఠే యుద్ధసాధ్యమిత్యర్థః। తత్రప్రమదైవామిషం భోగ్యవస్తు। `ఆమిషం త్వస్త్రియాం మాంసే తథా స్యాద్భోగ్యవస్తుని' ఇతి కేశవః। ఆదాస్యమానో గ్రహీష్యమాణః సన్,అజస్య పన్థానమావృత్యావరుధ్య తస్థౌ ।। 7.31 ।।

భర్తాపి తావత్క్రథకైశికానామనుష్ఠితానన్తరజావివాహః ।

సత్త్వానురూపాహరణీకృతశ్రీః ప్రాస్థాపయద్రాఘవమన్వగాఞ్చ ।। 7.32 ।।

భర్తేతి ।। అనుష్ఠితః సంపాదితోఽనన్తరజాయా అనుజాయా వివాహో యేన స తథోక్తః క్రథకైశికానాం దేశానాం భర్తా స్వామీ భోజోఽపి తావత్ తదా సత్త్వానురూపముత్సాహానురూపం యథా తథా। ఆ సమన్తాత్। అనేనానియతవస్తుదానమిత్యర్థః। హరణం కన్యాయై దేయం ధనమ్। `యౌతకాది తు యద్దేయం సుదాయో హరణం చ తత్' ఇత్యమరః। ఆహరణీకృతా శ్రీర్యేన తథోక్తః సన్,రాఘవమజం ప్రాస్థాపయత్ ప్రస్థాపితవాన్। స్వయమన్వగాదనుజగామ చ ।। 7.32 ।।

తిస్రస్త్రిలోకప్రథితేన సార్ధమజేన మార్గే వసతీరుషిత్వా ।

తస్మాదపావర్తత కుణ్డినేశః పర్వాత్యయే సోమ ఇవోష్ణరశ్మేః ।। 7.33 ।।

తిస్ర ఇతి ।। కుణ్డినం విదర్భనగరం తస్యేశో భోజస్త్రిషు లోకేషు ప్రథితేనాజేన సార్ధం మార్గం పథి తిస్రో వసతీ రాత్రీరుషిత్వా స్థిత్వా। `వసతీ రాత్రివేశ్మనోః' ఇత్యమరః। `కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే'(పా.2।3।5) ఇతి ద్వితీయా। పర్యాత్యయే దర్శాన్త ఉష్ణరశ్మేః సూర్యాత్ సోమశ్చన్ద్ర ఇవ। తస్మాదజాదపావర్తత । తం విసృజ్య నివృత్త ఇత్యర్థః ।। 7.33 ।।

ప్రమన్యవః ప్రాగపి కోసలేన్ద్రే ప్రత్యేకమాత్తస్వతయా బభూవుః ।

అతో నృపాశ్చక్షమిరే సమేతాః స్త్రీరత్నలాభం న తదాత్మజస్య ।। 7.34 ।।

ప్రమన్యవ ఇతి ।। నృపా రాజానః ప్రాగపి ప్రత్యేకమాత్తస్వతయా దిగ్విజయే గృహీతధనత్వేన కోసలేన్ద్రే రఘౌ ప్రమన్యవో రూఢవైరా బభూవుః। అతో హేతోః సమేతాః సంగతాః సన్తస్తదాత్మజస్య రఘుసూనోః స్త్రీరత్నలాభం న చక్షమిరే న సేహిరే ।। 7.34 ।।

తముద్వహన్తం పథి భోజకన్యాం రురోధ రాజన్యగణః స దృప్తః ।

బలిప్రదిష్టాం శ్రియమాదదానం త్రైవిక్రమం పాదమివేన్ద్రశత్రుః ।। 7.35 ।।

తమితి।। దృప్త ఉద్వృతః స రాజన్యగణో రాజసంఘాతః। భోజకన్యాముద్వహన్తం నయన్తం తమజమ్। బలినా వైరోచనినా ప్రదిష్టాం దత్తాం శ్రియమాదదానం స్వీకుర్వాణమ్। త్రివిక్రమస్యేమం త్రైవిక్రమమ్। పాదమిన్ద్రశత్రుః ప్రహ్లాద ఇవ। పథిరురోధ। తథా చ బ్రహ్మాణ్డపురాణే-`విరోచనవిరోధేఽపి ప్రహ్లాదః ప్రాక్తనం స్మరన్। విషఅణోస్తు క్రమమాణస్య పాదామ్భోజం రురోధ హ ।।' ఇతి ।। 7.35 ।।

తస్యాః స రక్షార్థమనల్పయోధమాదిశ్య పిత్ర్యం సచివం కుమారః ।

ప్రత్యగ్రహీత్పార్థివవాహినీం తాం భాగీరథీం శోణ ఇవోత్తరంగః ।। 7.36 ।।

తస్యా ఇతి।। స కుమారోఽజస్తస్యా ఇన్దుమత్యా రక్షార్థమనల్పయోధం బహుభటమ్। పితురాగంత పిత్ర్యమ్। ఆప్తమిత్యర్థః। సచివమాదిశ్యాజ్ఞాప్య తాం పార్థివ వాహినీం రామసేనామ్। `ధ్వజినీ వాహినీ సేనా' ఇత్యమరః। భాగీరథీముత్తరంగః శోణః శోణాఖ్యో నద ఇవ। ప్రత్యగ్రహీదభియుక్తవాన్ ।। 7.36 ।।

పత్తిః పదాతిం రథినం రథేగశస్తురంగసాదీ తురగాధిరూఢమ్ ।

యన్తా గజస్యాభ్యపతద్గజస్థం తుల్యప్రతిద్వన్ద్వి బభూవ యుద్ధమ్ ।। 7.37 ।।

పత్తిరితి।। పత్తిః పాదచారో యోద్ధా పదాతిం పాదచారమభ్యపతత్। పదా పాదాభ్యామతతీతి పదాతిః । `పాదస్య పద్-'(పా.6।3।52)ఇత్యాదినా పదాదేశః। `పదాతిపత్తిపదగపాదాతికపదాజయః' ఇత్యమరః। రథేశో రథికో రథినం రథారోహమభ్యపతత్। తురంగసాద్యశ్వారోహస్తురగాధిరూఢమశ్వారోహమభ్యపతత్। `రథినః స్యన్దనారోహా అశ్వారోహాస్తు సాదినః' ఇత్యమరః। గజస్య యన్తా హస్త్యారోహో గజస్థం పురుషమభ్యపతత్। ఇత్థమనేన ప్రకారేణ తుల్యప్రతిద్వన్ద్వైకజాతీయప్రతిభటం యుద్ధం బభూవ। అన్యోన్యం ద్వన్ద్వం కలహోఽస్త్యేషామితి ప్రతిద్వన్ద్వినో యోధాః। `ద్వన్ద్వం కలహయుగ్మయోః' ఇత్యమరః ।। 7.37 ।।

నదత్సు తూర్యేష్వవిభావ్యవాచో నోదీరయన్తి స్మ కులోపదేశాన్ ।

బాణాక్షరైరేవ పరస్పరస్య నామోర్జితం చాపభృతః శశంసుః ।। 7.38 ।।

నదత్స్వితి।। తూర్యేషు నదత్సు సత్సు,అవిభావ్యవాచోఽనవధార్యగిరశ్చాపభృతో ధానుష్కాః కులముపదిశ్యతే ప్రఖ్యాప్యతే యైస్తే కులోపదేశాస్తాన్కులనామాని నోదీరయన్తి స్మ నోచ్చారయామాసుః। శ్రోతుమశక్యత్వాద్వాచో నాబ్రువన్నిత్యర్థః। కింతు బాణాక్షరైర్బాణేషు లిఖితాక్షరైరేవ పరస్పరస్యాన్యోన్యస్యోర్జితం ప్రఖ్యాతం నామ శశంసురూచుః ।। 7.38 ।।

ఉత్థాపితః సంయతి రేణురశ్వైః సాన్ద్రీకృతః స్యన్దనవంశచక్రైః ।

విస్తారితః కుఞ్జరకర్ణతాలైర్నేత్రక్రమేణోపరురోధ సూర్యమ్ ।। 7.39 ।।

ఉత్థాపిత ఇతి।। సంయతి సంగ్రామేఽశ్వైరుత్థాపితః । స్యన్దనవంశానాం రథసమూహానాం చక్రై రథాఙ్గైః సాన్ద్రీకృతో ఘనీకృతః। `వంశః పృష్ఠాస్థి గేహోర్ధ్వకాష్ఠే;వేణౌ గణే కులే' ఇతి కేశవః। కుఞ్జరకర్ణానాం తాలైస్తానైర్విస్తారితః ప్రసారితో రేణుర్నేత్రక్రమేణాంశుకపరిపాట్యా। అంశుకమివేత్యర్థః। `స్యాజ్జటాంశుకయోర్నేత్రమ్' ఇతి,`క్రమోఽఙ్ఘ్రౌ పరిపాట్యాం చ' ఇతి చ కేశవః। సూర్యముపరురోధాచ్ఛాదయామాస ।।7.39।।

మత్స్యధ్వజా వాయువశాద్విదీర్ణైర్ముఖైః ప్రవృద్ధధ్వజినీరజాంసి ।

బభుః పిబన్తః పరమార్థమత్స్యాః పర్యావిలానీవ నవోదకాని ।।7.40।।

మత్స్యేతి।। వాయువశాద్విదీర్ణైర్వివృతైర్ముఖైః ప్రవృద్ధాని ధ్వజినీరజాంసి సైన్యరేణూన్ పిబన్తో గృహ్ణన్తో మత్స్యధ్వజా మత్స్యాకారా ధ్వజాః పర్యావిలాని పరితః కలుషాణి నవోదకాని పిబన్తః పరమార్థమత్స్యాః సత్యమత్స్యా ఇవ। బభుర్భాన్తి స్మ ।।7.40।।

రథో రథాఙ్గధ్వనినా విజజ్ఞే విలోలఘణ్టాక్వణితేన నాగః ।

స్వభర్తృనామగ్రహణాద్బభూవ సాన్ద్రే రజస్యాత్మపరావబోధః ।।7.41।।

రథ ఇతి।। సాన్ద్రే ప్రవృద్ధే రజసి రథో రథాఙ్గధ్వనినా చక్రస్వనేన విజజ్ఞే జ్ఞాతః। నాగో హస్తీ విలోలానాం ఘణ్టానాం క్వణితేన నదిన విజజ్ఞే। ఆత్మపరావబోధః స్వపరవివేకః। యోధానామితి శేషః। స్వభర్తౄణాం స్వస్వామినాం నామగ్రహణాన్నామోఞ్చారణాద్బభూవ। రజోఽన్ధతయా సర్వే స్వం పరం చ శబ్దాదేవానుమాయ ప్రజహ్రురిత్యర్థః ।।7.41।।

ఆవృణ్వతో లోచనమార్గమాజౌ రజోన్ధకారస్య విజృమ్భితస్య ।

శస్త్రక్షతాశ్వద్విపవీరజన్మా బాలారుణోఽభూద్రుధిరప్రవాహః ।।7.42।।

ఆవృణ్వత ఇతి।। లోచనమార్గమావృణ్వతో దృష్టిపథముపరున్ధతః। ఆజౌ యుద్ధే విజృమ్భితస్య వ్యాప్తస్య। రజ ఏవాన్ధకారం తస్య। శస్త్రక్షతేభ్యోఽశ్వద్విపవీరేభ్యో జన్మ యస్య స తథోక్తో రుధిరప్రవాహో బాలారుణో బాలార్కోఽభూత్। `అరుణో భాస్కరేఽపి స్యాత్' ఇత్యమరః। బాలవిశేషణం రుధఇరసావర్ణ్యార్థమ్ ।।7.42।।

స చ్ఛిన్నమూలః క్షతజేన రేణుస్తస్యోపరిష్టాత్పవనావధూతః ।

అఙ్గారశేషస్య హుతాశనస్య పూర్వోత్థితో ధూమ ఇవాబభాసే ।।7.43।।

స ఇతి।। క్షతజేన రుధఇరేణ ఛిన్నమూలః। త్యాజితభూతలసంబన్ధ ఇత్యర్థః। తస్య క్షతజస్యోపరిష్టాత్ పవనావధూతో వాతాహతః స రేణుః। అఙ్గారశేషస్య హుతాశనస్యాగ్నేః పూర్వోత్థితో ధూమ ఇవ। ఆబభాసే దిదీపే ।।7.43।।

ప్రహారమూర్చ్ఛాపగమే రథస్థా యన్తౄనుపాలభ్య నివర్తితాశ్వాన్ ।

యైః సాదితా లక్షితపూర్వకేతూంస్తానేవ సామర్షతయా నిజఘ్నుః ।। 7.44 ।।

ప్రహారేతి।। రథస్థా రథినః ప్రహారేణ యా మూర్చ్ఛా తస్యా అపగమే సతి। మూర్చ్ఛితానామన్యత్ర నీత్వా సంరక్షణం సారథిధర్మ ఇతి కృత్వా। నివర్తితాశ్వాన్యన్తౄన్ సారథీనుపాలభ్య `అసాధు కృతమ్'ఇత్యధిక్షిప్య। పూర్వం యైః స్వయం సాదితా హతాః। లక్షితపూర్వకేతూన్। పూర్వదృష్టైః కేతుభిః ప్రత్యభిజ్ఞాతానిత్యర్థః। తానేవ సామర్షతయా సకోపత్వేన హేతునా నిజఘ్నుః ప్రజహ్రుః ।। 7.44 ।।

అప్యర్ధమార్గే పరబాణలూనా ధనుర్భృతాం హస్తవతాం పృషత్కాః ।

సంప్రాపురేవాత్మజవానువృత్త్యా పూర్వార్ధభాగైః ఫలిభిః శరవ్యమ్ ।। 7.45 ।।

అపీతి।। అర్ధశ్చాసౌ మార్గశ్చ తస్మిన్నర్ధమార్గే పరేషాం బాణైర్లూనాశ్ఛిన్నా అపి హస్తవతాం కృతహస్తానాం ధనుర్భృతాం పృషత్కాః శరా ఆత్మజవానువృత్త్యా స్వవేగానుబన్ధేన హేతునా ఫలిభిర్లోహాగ్రవద్భిః। `సస్యబాణాగ్రయోః ఫలమ్' ఇతి విశ్వః। పూర్వార్ధభాగైః। శృణాతీతి శరుః। తస్మై హితం శరవ్యం లక్ష్యమ్। `ఉగవాదిభ్యో యత్'(పా.5।1।2)ఇతి యత్ప్రత్యయః। `లక్షం లక్ష్యం శరవ్యం చ' ఇత్యమరః। సంప్రాపురేవ,న తు మధ్యే పతితా ఇత్యర్థః।। 7.45 ।।

ఆధోరణానాం గజసంనిపాతే శిరాంసి చక్రైర్నిశితైః క్షురాగ్రైః ।

హతాన్యపి శ్యేననఖాగ్రకోటివ్యాసక్తకేశాని చిరేణ పేతుః ।। 7.46 ।।

ఆధోరణానామితి।। గజసంనిపాతే గజయుద్ధే నిశితైరత ఏవ క్షురాగ్రైః క్షురస్యాగ్రమివాగ్రం యేషాం తైశ్చక్రైరాయుధవిశేషైర్హృతాని ఛిన్నాన్యపి। శ్యేనానాం పక్షివిశేషాణామ్। `పక్షీ శ్యేనః'ఇత్యమరః। నఖాగ్రకోటిషు వ్యాసక్తాః కేశా యేషాం తాని। ఆధోరణానాం హస్త్యారోహాణామ్। `ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదినః' ఇత్యమరః। శిరాంసి చిరేణ పేతుః పతితాని। శిరః పాతాత్ప్రాగేవారుహ్య పశ్చాదుత్పతతాం పక్షిణాం నఖేషు కేశసఙ్గశ్చిరపాత హేతురితి భావః ।। 7.46 ।।

పూర్వం ప్రహర్తా న జఘాన భూయః ప్రతిప్రహారాక్షమమశ్వసాదీ ।

తురంగమస్కన్ధనిషణ్ణదేహం ప్రత్యాశ్వసన్తం రిపుమాచకాఙ్క్ష ।। 7.47 ।।

పూర్వమితి।। పూర్వం ప్రథమం ప్రహర్తాఽశ్వసాదీ తౌరంగికః ప్రతిహారేఽక్షమమశక్తం తురంగమస్కన్ధే నిషణ్ణదేహమ్। మూర్చ్ఛితమిత్యర్థః। రిపుం భూయో న జఘాన పునర్న ప్రజహార। కింతు ప్రత్యాశ్వసన్తం పునరుజ్జీవన్తమాచకాఙ్క్ష। `నాయుధవ్యసనం ప్రాప్తం నార్తం నాతిపరిక్షతమ్'(మను.7।93) ఇతి నిషేధాదితి భావః ।। 7.47 ।।

తనుత్యజాం వర్మభృతాం వికోశైర్బృహత్సు దన్తేష్వసిభిః పతద్భిః ।

ఉద్యన్తమగ్నిం శమయాంబభూవుర్గజా వివిగ్నాః కరశీకరేణ ।। 7.48 ।।

తనుత్యజామితి।। తనుత్యజామ్। తనుషు నిఃస్పృహాణామిత్యర్థః। వర్మభృతాం కవచినాం సంబన్ధిభిర్బృహత్సు దన్తేషు పతద్భిరత ఏవ వికోశైః పిధానాదుద్ధృతైః। `కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే ఖఙ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోః' ఇత్యమరః। అసిభిః ఖఙ్గైరుద్యన్తముత్థితమగ్నిం వివిగ్నా భీతా గజాః కరశీకరేణ శుణ్డాదణ్డజలకణేన శమయాం బభూవుః శాన్తం చక్రుః ।। 7.48 ।।

శిలీముఖోత్కృత్తశిరఃఫలాఢ్యా చ్యుతైః శిరస్త్రైశ్చషకోత్తరేవ ।

రణక్షితిః శోణితమద్యకుల్యా రరాజ మృత్యోరివ పానభూమిః ।। 7.49 ।।

శిలీముఖేతి।। శిలూముఖైర్బాణైరుత్కృత్తాని శిరాంస్యేవ ఫలాని తైరాఢ్యా సంపన్నా। చ్యుతైర్భ్రష్టైః శిరాంసి త్రాయన్త ఇతి శిరస్త్రాణి శీర్షణ్యాని। `శీర్షణ్యం చ శిరస్త్రే చ' ఇత్యమరః। తైశ్చషకోత్తరా చషకః పానపాత్రముత్తరం యస్యాః సేవ। `చషకోఽస్త్రీ పానపాత్రమ్' ఇత్యమరః। శోణితాన్యేవ మద్యం తస్య కుల్యాః ప్రవాహా యస్యాం సా। `కుల్యాల్పా కృత్రిమా సరిత్' ఇత్యమరః। రణక్షితిర్యుద్ధభూమిర్మృత్యోః పానభూమిరివ రరాజ ।। 7.49 ।।

ఉపాన్తయోర్నిష్కుషితం విహంగైరాక్షిప్య తేభ్యః పిశితప్రియాపి ।

కేయూరకోటిక్షతతాలుదేశా శివా భుజచ్ఛేదమపాచకార ।। 7.50 ।।

ఉపాన్తయోరితి।। ఉపాన్తయోః ప్రాన్తయోర్విహంగైః పక్షిభిర్నిష్కుషితం ఖణ్డితమ్। `ఇణ్నిష్ఠాయామ్'(పా.7।2।47)ఇతీడాగమః। భుజచ్ఛేదం భుజఖణ్డం తేభ్యాం విహంగేభ్య ఆక్షిప్యాచ్ఛిద్య పిశితప్రియా మాంసప్రియాఽపి శివా క్రోష్టీ। `శివః కీలః శివా క్రోష్టీ' ఇతి విశ్వః। కేయూరకోట్యాఽఙ్గదాగ్రేణ క్షతస్తాలుదేశో యస్యాః సా సతీ। అపాచకారాపసారయామాస। కిరతేః కరోతేర్వా లిట్।। 7.50 ।।

కశ్చిద్ద్విషత్ఖఙ్గహృతోత్తమాఙ్గః సద్యో విమానప్రభుతాముపేత్య ।

వామాఙ్గసంసక్తసురాఙ్గనః స్వం నృత్యత్కబన్ధం సమరే దదర్శ ।। 7.51 ।।

కశ్చిదితి।। ద్విషతః ఖఙ్గేన హృతోత్తమాఙ్గశ్ఛిన్నశిరాః కశ్చిద్వీరః సద్యో విమానప్రభుతాం విమానాధిపత్యమ్। దేవత్వమిత్యర్థః। ఉపేత్య ప్రాప్య వామాఙ్గసంసక్తా సవ్యోత్సఙ్గసఙ్గినీ సురాఙ్గనా యస్య స తథోక్తః సన్,సమరే నృత్యత్స్వం నిజం కబన్ధం అశిరస్కం కలేవరం దదర్శ। `కబన్ధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తమపమూర్ధకలేవరమ్' ఇత్యమరః ।। 7.51 ।।

అన్యోన్యసూతోన్మథనాదభూతాం తావేవ సూతౌ రథఇనౌ చ కౌచిత్ ।

వ్యశ్వౌ గదావ్యాయతసంప్రహారౌ భగ్నాయుధౌ బాహువిమర్దనిష్ఠౌ ।। 7.52 ।।

అన్యోన్యేతి।। కౌచిద్వీరావన్యోన్యస్య సూతయోః సారథ్యోరున్మథనాన్నిఘనాత్తావేవ సూతౌ రథినౌ యోద్ధారౌ చాభూతామ్। తావేవ వ్యశ్వౌ నష్టాశ్వౌ సన్తౌ గదాభ్యాం వ్యాయతో దీర్ఘః

సంప్రహారో యుద్ధం యయోస్తావభూతామ్। తతో భగ్నాయుధౌ సన్తౌ బాహువిమర్దే నిష్ఠా నాశో యయోస్తౌ బాహుయుద్ధసక్తావభూతామ్। `నిష్ఠా నిష్పత్తినాశాన్తాః' ఇత్యమరః॥ 7.52 ॥

పరస్పరేణ క్షతయోః ప్రహర్త్రోరుత్క్రాన్తవాయ్వోః సమకాలమేవ ।

అమర్త్యభావేఽపి కయోశ్చిదాసీదేకాప్సరః ప్రార్థితయోర్వివాదః ॥ 7.53 ॥

పరస్పరేణేతి॥ పరస్పరేణాన్యోన్యం క్షతయోః క్షతతన్వోః సమకాలమేకకాలం యథా తథోత్క్రాన్తవాయ్వోర్యుగపదుద్గతప్రాణయోః। ఏకైవాప్సరాః ప్రార్థితా యాభ్యాం తయోరేకాప్సరః ప్రార్థితయోః। ప్రార్థితైకాప్సరసోరిత్యర్థః। `వాహితాగ్న్యాదిషు'(పా.2।2।37) ఇతి పరనిపాతః। అథవా,-ఏకస్యామప్సరసి ప్రార్థితం ప్రార్థనా యయోరితి విగ్రహః। `స్త్రియాం బాహుష్వప్సరసః' ఇతి బహుత్వాభిధానం ప్రాయికమ్। కయోశ్చిత్ప్రహర్త్రోర్యోధయోరమర్త్యభావేఽపి దేవత్వేఽపి వివాదః కలహ ఆసీత్। ఏకామిషాభిలాషో హి మహద్వైరబీజమితి భావః ॥ 7.53 ॥

వ్యూహావుభౌ తావితరేతరస్మాద్భఙ్గం జయం చాపతురవ్యవస్థమ్ ।

పశ్చాత్పురోమారుతయోః ప్రవృద్ధౌ పర్యాయవృత్త్యేవ మహార్ణవోర్మీ ॥ 7.54 ॥

వ్యూహావితి॥ తావుభౌ వ్యూహౌ సేనాసంఘాతౌ। `వ్యూహస్తు బలవిన్యాసః' ఇత్యమరః। పశ్చాత్పురశ్చ యౌ మారుతౌ తయోః పర్యాయవృత్త్యా క్రమవృత్త్యా ప్రవృద్ధౌ మహాన్తావర్ణవోర్మీ మహార్ణవోర్మీ ఇవ। ఇతరేతరస్మాదన్యోన్యస్మాదవ్యవస్థం వ్యవస్థారహితమనియతం జయం భఙ్గం పరాజయం చాపతుః ప్రాప్తవన్తౌ ॥ 7.54 ॥

పరేణ భగ్నేఽపి బలే మహౌజా యయావజః ప్రత్యరిసైన్యమేవ ।

ధూమో నివర్త్యేత సమీరణేన యతస్తు కక్షస్తత ఏవ వహ్నిః ॥ 7.55 ॥

పరేణేతి॥ బలే స్వసైన్యే పరేణ పరబలేన భగ్నేఽపి మహౌజా మహాబలోఽజోఽరిసైన్యం ప్రత్యేవ యయౌ। తథా హి--సమీరణేన వాయునా ధూమో నివర్త్యేత కక్షాదపసార్యేత। వర్తతేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి సంభావనాయాం లిఙ్। వహ్నిస్తు యతో యత్ర కక్షస్తృణమ్। `కక్షౌ తు తృణవీరుధౌ' ఇత్యమరః। తత ఏవ తత్రైవ। ప్రవర్తత ఇతి శేషః। సార్వవిభక్తికస్తసిః ॥ 7.55 ॥

రథీ నిషఙ్గీ కవచీ ధనుష్మాన్దృప్తః స రాజన్యకమేకవీరః ।

నివారయామాస మహావరాహః కల్పక్షయోద్వృత్తమివార్ణవామ్బుః ॥ 7.56 ॥

రథీతి॥ రథీ రథారూఢో నిషఙ్గీ తూణీరవాన్। `తూణోపాసఙ్గతూణీరనిషఙ్గా ఇషుధిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః। కవచీ వర్మధరో ధనుష్మాన్ ధనుర్ధరో దృప్తో రణదృప్త ఏకవీరోఽసహాయశూరః సోఽజో రాజన్యకం రాజసమూహమ్। `గోత్రోక్ష-'(పా.4।2।39) ఇత్యాదినా వుఞ్ప్రత్యయః।

మహావరాహో వరాహావతారో విష్ణుః కల్పక్షయే కల్పాన్తకాల ఉద్వృత్తముద్వేలమర్ణవామ్బు ఇవ। నివారయామాస ।। 7.56 ।।

స దక్షిణం తూణముఖేన వామం వ్యాపారయన్హస్తమలక్ష్యతాజౌ ।

ఆకర్ణకృష్టా సకృదస్య యోద్ధుర్మౌర్వీవ బాణాన్సుషువే రిపుఘ్నాన్ ।। 7.57 ।।

స ఇతి।। సోఽజః। ఆజౌ సంగ్రామే దక్షిణం హస్తం తూణముఖేన నిషఙ్గవివరేణ వామమతిసున్దరమ్। `వామం సవ్యే ప్రతీతే చ ద్రవిణే చాతిసున్దరే' ఇతి విశ్వః। వ్యాపారయన్నలక్ష్యత,శరసంధానాదయస్తు దుర్లక్ష్యా ఇత్యర్థః। సకృదాకర్ణకృష్టా। యోద్ధురస్యాజస్య మౌర్వీ జ్యా రిపూన్ఘ్నన్తీతి రిపుఘ్నాః। తాన్। `అమనుష్యకర్తృకే చ'(పా.3।2।53) ఇతి క్రృత్యయః। బాణాన్సుషువ ఇవ సుషువే కిము। ఇత్యుత్ప్రేక్షా ।। 7.57 ।।

స రోషదష్టాధికలోహితోష్ఠైర్వ్యక్తోర్ధ్వరేఖా భ్రుకుటీర్వహద్భిః ।

తస్తార గాం భల్లనికృత్తకణ్ఠైర్హూంకారగర్భైర్ద్విషతాం శిరోభిః ।। 7.58 ।।

స ఇతి।। శోఽజః రోషేణ దష్టా అత ఏవాధికలోహితా ఓష్ఠా యేషాం తాని తైః। వ్యక్తా ఊర్ధ్వా రేఖా యాసాం తా భ్రుకుటీర్భ్రూభఙ్గాన్వహద్భిః। భల్లనికృత్తా బాణవిశేషచ్ఛిన్నాః కణ్ఠా యేషాం తైః। హూంకారగర్భైః సహూంకారైః। హూంకుర్వద్భిరిత్యర్థః। ద్విషతాం శిరోభిర్గాం భూమిం తస్తార ఛాదయామాస ।। 7.58 ।।

సర్వైర్బలాఙ్గైర్ద్విరదప్రధానైః సర్వాయుధైః కఙ్కటభేదిభిశ్చ ।

సర్వప్రయత్నేన చ భూమిపాలాస్తస్మిన్ప్రజహ్రుర్యుధి సర్వ ఏవ ।। 7.59 ।।

సర్వైరితి।। ద్విరదప్రధానైర్గజముఖ్యైః సర్వైర్బలాఙ్గైః సేనాఙ్గైః। `హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాఙ్గం స్యాచ్చతుష్టయమ్' ఇత్యమరః। కఙ్కటభేదిభిః కకవచభేదిభిః। `ఉరశ్ఛదఃకఙ్కటకోఽజగరః కవచోఽస్త్రియామ్'ఇత్యమరః। సర్వాయుధైశ్చ బాహ్యబలముక్త్వాన్తరమాహ-సర్వప్రయత్నేన చ సర్వ ఏవ భూమిపాలా యుధి తస్మిన్నజే ప్రజహ్రుః। తం ప్రజహ్రురిత్యర్థః। సర్వత్ర సర్వకారకశక్తిసంభవాత్కర్మణోఽప్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ। తదుక్తమ్-`అనేకశక్తియుక్తస్య విశ్వస్యానేకకర్మణః। సర్వదా సర్వథాభావాత్క్వచిత్కించిద్వివక్ష్యతే' ।। 7.59 ।।

సోఽస్త్రవ్రజైశ్ఛన్నరథః పరేషాం ధ్వజాగ్రమాత్రేణ బభూవ లక్ష్యః ।

నీహారమగ్నో దినపూర్వభాగః కించిత్ప్రకాశేన వివస్వతేవ ।। 7.60 ।।

స ఇతి।। పరేషాం ద్విషామస్త్రవ్రజైశ్ఛన్నరథః సోఽజః। నీహారైర్హిమైర్మగ్నో దినపూర్వభాగః ప్రాతఃకాలః కించిత్ప్రకాశేనేషల్లక్ష్యేణ వివస్వతేవ। ధ్వజాగ్రమాత్రేణ లక్ష్యో బభూవ। ధ్వజాగ్రాదన్యన్న కించిల్లక్ష్యతే స్మేత్యర్థః ।। 7.60 ।।

ప్రియంవదాత్ప్రాప్తమసౌ కుమారః ప్రాయుఙ్క్త రాజస్వధిరాజసూనుః ।

గాన్ధర్వమస్త్రం కుసుమాస్త్రకాన్తః ప్రస్వాపనం స్వప్ననివృత్తలౌల్యః ॥ 7.61 ॥

ప్రియంవదాదితి । అధిరాజసూనుర్మహారాజపుత్రః కుసుమాస్త్రకాన్తో మదనసున్దరః స్వప్ననివృత్తలౌల్యః స్వప్నవితృష్ణః । జాగరూక ఇత్యర్థః । అసౌ కుమారోఽజః ప్రియంవదాత్పూర్వోక్తాద్గన్ధర్వాత్ప్రాప్తం గాన్ధర్వం గన్ధర్వదేవతాకమ్ । `సాస్య దేవతా' (పా.4।2।24) ఇత్యణ్ । ప్రస్వాపయతీతి ప్రస్వాపనం నిద్రాజనకమస్త్రం రాజసు ప్రాయుఙ్క్త ప్రయుక్తవాన్ ॥ 7.61 ॥

తతో ధనుష్కర్షణమూఢహస్తమేకాంసపర్యస్తశిరస్త్రజాలమ్ ।

తస్థౌ ధ్వజస్తమ్భనిషణ్ణదేహం నిద్రావిధేయం నరదేవసైన్యమ్ ॥ 7.62 ॥

తత ఇతి ॥ తతో ధనుష్కర్షణే చాపకర్షణే మూఢహస్తమవ్యాపృతహస్తమ్ । ఏకస్మిన్నంసే పర్యస్తం స్రస్తం శిరస్త్రాణానాం శీర్షణ్యానాం జాలం సమూహో యస్య తత్ । ధ్వజస్తమ్భేషు నిషణ్ణా అవష్టబ్ధా దేహా యస్య తత్ । నరదేవానాం రాజ్ఞాం సేనైవ సైన్యమ్ । చతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః । నిద్రావిధేయం నిద్రాపరతన్త్రం తస్థౌ ॥ 7.62 ॥

తతః ప్రియోపాత్తరసేఽధరోష్ఠే నివేశ్య దధ్మౌ జలజం కుమారః ।

తేన స్వహస్తార్జితమేకవీరః పిబన్యశో మూర్తమివాబభాసే ॥ 7.63 ॥

తత ఇతి ॥ తతః కుమారోఽజః ప్రియయేన్దుమత్యోపాత్తరస ఆస్వాదితమాధుర్యే । అతిశ్లాఘ్య ఇతి భావః । అధరోష్ఠే జలజం శఙ్ఖం నివేశ్య । `జలజం శఙ్ఖపద్మయోః'ఇతి విశ్వః । దధ్మౌ ముఖమారుతేన పూరయామాస । తేనౌష్ఠనివిష్టేన శఙ్ఖేనైకవీరః స స్వహస్తార్జితం మూర్తం మూర్తిమద్యశః పిబన్నివాబభాసే । యశసః శుభ్రత్వాదితి భావః ॥ 7.63 ॥

శఙ్ఖస్వనాభిజ్ఞతయా నివృత్తాస్తం సన్నశత్రుం దదృశుః స్వయోధాః ।

నిమీలితానామివ పఙ్కజానాం మధ్యే స్ఫురన్తం ప్రతిమాశశాఙ్కమ్ ॥ 7.64 ॥

శఙ్ఖేతి ॥ శఙ్ఖస్వనస్యాజశఙ్ఖధ్వనేరభిజ్ఞతయా ప్రత్యభిజ్ఞాతత్వాన్నివృత్తాః ప్రకప్లాయ్య సంప్రతి ప్రత్యాగతాః స్వయోధాః సన్నశత్రుం నిద్రాణశత్రుం తమజమ్ । నిమీలితానాం ముకులితానాం పఙ్కజానాం మధ్యే స్ఫురన్తం ప్రతిమా చాసౌ శశాఙ్కశ్చ తం ప్రతిమాశశాఙ్కం ప్రతిబిమ్బచన్ద్రమివ దదృశుః ॥ 7.64 ॥

సశోణితైస్తేన శిలీముఖాగ్రైర్నిక్షేపితాః కేతుషు పార్థివానామ్ ।

యశో హృతం సంప్రతి రాఘవేణ న జీవితం వః కృపయేతి వర్ణాః ॥ 7.65 ॥

సశోణితైరితి।। సంప్రతి రాఘవేణ రఘుపుత్రేణ। పూర్వం రఘుణేతి భావః। హే రాజానః। వో యుష్మాకం యశో హృతం,జీవితం తు కృపయా న హృతమ్। న త్వశక్త్యేతి భావః। ఇత్యేవంరూపా వర్ణాః। ఏతదర్థప్రతిపాదకం వాక్యమిత్యర్థః। సశోణితైః శోణితదిగ్ధైః శిలీముఖాగ్రైర్బాణాగ్రైః సాధనైస్తేనాజేన ప్రయోజకకర్త్రా। పార్థివానాం రాజ్ఞాం కేతుషు ధ్వజస్తమ్భేషు నిక్షేపితాః ప్రయోజ్యైరన్యైర్నివేశితాః లేఖితా ఇత్యర్థః। క్షిపతేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః ।। 7.65 ।।

స చాపకోటీనిహితైకబాహు శిరస్త్రనిష్కర్షణభిన్నమౌలిః ।

లలాటబద్ధశ్రమవారిబిన్దుర్భీతాం ప్రియామేత్య వచో బభాషే ।। 7.66 ।।

స ఇతి।। చాపకోట్యాం నిహిత ఏకబాహుర్యేన సః। శిరస్త్రస్య నిష్కర్షణేనాపనయనేన భిన్నమౌలిః శ్లథకేశబన్ధః। `చూడాకిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌలయస్త్రయః'ఇత్యమరః। లలాటే బద్ధాః శ్రమవారిబిన్దవో యస్య సః సోఽజో భీతాం ప్రియామిన్దుమతీమేత్యాసాద్య వచో బభాషే ।। 7.66 ।।

కిమిత్యాహ-

ఇతః పరానర్భకహార్యశస్త్రాన్వైదర్భి! పశ్యానుమతా మయాసి ।

ఏవంవిధేనాహవచేష్టితేన త్వం ప్రార్థ్యసే హస్తగతా మమైభిః ।। 7.67 ।।

స ఇతి।। హే వైదర్భి ఇన్దుమతి! ఇత ఇదానీమర్భకహార్యశస్త్రాన్ బాలకాపహార్యాయుధాన్ పరాఞ్శత్రూన్పశ్య। మయాఽనుమతాసి। ద్రష్టుమితి శేషః। ఏభిర్నృపైరేవంవిధేన నిద్రారూపేణాహవచేష్టితేన రణకర్మణా మమ హస్తగతా। హస్తగతవద్దుర్గ్రహేత్యర్థః। త్వం ప్రార్థ్యసే। అపజిహీర్ష్యస ఇత్యర్థః। `ఏవంవిధేన'ఇత్యత్ర స్వహస్తనిర్దేశేన సోపహాసమువాచేతి ద్రష్టవ్యమ్ ।। 7.67 ।।

తస్యాః ప్రతిద్వన్ద్విభవాద్విషాదాత్సద్యో విముక్తం ముఖమాబగభాసే ।

నిఃశ్వాసబాష్పాపగమాత్ప్రపన్నః ప్రసాదమాత్మీయమివాత్మదర్శః ।। 7.68 ।।

తస్యా ఇతి।। ప్రతిద్వన్ద్విభవాద్రిపూత్థాద్విషాదాద్దైన్యాత్ సద్యో విముక్తం తస్యా ముఖమ్। నిఃశ్వాసస్య యో బాష్ప ఊష్మా। `బాష్పో నేత్రజలోష్మణోః' ఇతి విశ్వః। తస్యాపగమాద్ధేతోరాత్మీయం ప్రసాదం నైర్మల్యం ప్రపన్నః ప్రాప్తః। ఆత్మా స్వరూపం దృశ్యతేఽనేనేత్యాత్మదర్శో దర్పణ ఇవ। ఆబభాసే ।। 7.68 ।।

హృష్టాపి సా విజితా న సాక్షాద్వాగ్భిః సఖీనాం ప్రియమభ్యనన్దత్ ।

స్థలీ నవామ్భఃపృషతాభివృష్టా మయూరకేకాభిరివాభ్రవృన్దమ్ ।। 7.69 ।।

హృష్టేతి॥ సేన్దుమతీ హృష్టాపి పత్యుః పౌరుషేణ ప్రముదితాపి హ్రియా బిజితా యతోఽతః ప్రియమజం సాక్షాత్ స్వయం నాభ్యనన్దన్న ప్రశశంస। కింతు నవైరమ్బుః పృషత్రైః పయోబిన్దుభిరభివృష్టాఽభిషిక్తా స్థల్యకృత్రిమా భూమిః। `జానపదకుణ్ణగోణస్థల-'(పా.4।1।49)ఇత్యాదినాఽకృత్రిమార్థే జీష్। అభ్రవృన్దం మేఘసంఘం మయూరకేకాభిరివ సఖీనాం వాగ్భిరభ్యనన్దత్ ॥ 7.69 ॥

ఇతి శిరసి స వామం పాదమాధాయ రాజ్ఞా-

మ్ముదవహదనవద్యాం తామవద్యాదపేతః।

రథతురగరజోభిస్తస్య రూక్షాలకాగ్రా

సమరవిజయలక్ష్మీః సైవ మూర్తా బభూవ ॥ 7.70 ॥

ఇతీతి॥ నోద్యతే నోచ్త ఇత్యవద్యం గర్హ్యమ్। `అవద్యపణ్య-'(పా.3।1।101)ఇత్యాదినా నిపాతః। `కుపూయకుత్సితావద్యఖేటగర్హ్యాణకాః సమాః' ఇత్యమరః। తస్మాదపేతః। నిర్దోష ఇత్యర్థః। సోఽజ ఇతి రాజ్ఞాం శిరసి వామం పాదమాధాయానవద్యామదోషాం తామిన్దుమతీముదవహదుపానయత్। ఆత్మసాఞ్చకారేత్యర్థః। అయమర్థః `తముద్వహన్తం పథి భోజకన్యామ్'(7।35)ఇత్యత్ర న శ్లిష్టః। తస్యాజస్య రథతురగాణాం రజోభీ రూక్షాణి పరుషాణ్యలకాగ్రాణి యస్యాః సా సేన్దుమత్యేవ మూర్తా మూర్తిమతీ సమరవిజయలక్ష్మీర్బభూవ। ఏతల్లాభాదన్యః కో విజయలక్ష్మీలాభ ఇత్యర్థః॥ 7.70 ॥

ప్రథమపరిగతార్థస్తం రఘుః సంనివృత్తం

విజయినమభినన్ద్య శ్లాఘ్యజాయాసమేతమ్।

తదుపహితకుటుమ్బః శాన్తిమార్గోత్సుకోఽభూ-

న్న హి సతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యా గృహాయ ॥ 7.71 ॥

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతావజస్వయంవరాభిగమనోనామ సప్తమః సర్గః।

ప్రథమేతి॥ ప్రథమమజాగమనాత్ప్రాగేవ పరిగతో జ్ఞాతోఽర్థో వివాహవిజయరూపో యేన స ప్రథమపరిగతార్థో రఘుర్విజయినం విజయయుక్తం శ్లాఘ్యజాయాసమేతం సంనివృత్తం ప్రత్యాగతం తమజమభినన్ద్య। తస్మిన్నజ ఉపహితకుటుమ్బః సన్। `సుతవిన్యస్తపత్నీకః'(ప్రాయ.3।451) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యస్మరణాదితి భావః। శాన్తిమార్గో మోక్షమార్గ ఉత్సుకోఽభూత్। తథా హి-కులధుర్యే కులధురంధరే సతి సూర్యవంశ్యా గృహాయ గృహస్థాశ్రమాయ న భవన్తి ॥ 7.71 ॥

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం సప్తమః సర్గః ।

****

.

అష్టమః సర్గః।

హేరమ్బమవలమ్బేఽహం యస్మిన్పాతాలకేలిషు ।

దన్తేనోదస్యతి క్షోణీం విశ్రామ్యన్తి ఫణీశ్వరాః ।।

అథ తస్య వివాహకౌతుకం లలితం బిభ్రత ఏవ పార్థివః ।

వసుధామపి హస్తగామినీమకరోదిన్దుమతీమివాపరామ్ ।। 8.1 ।।

అథేతి ।। అథ పార్థివో రఘుర్లలితం సుభగం వివాహకౌతుకం వివాహమఙ్గలం వివాహహస్తసూత్రం వా బిభ్రత ఏవ। `కౌతుకం మఙ్గలే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే' ఇతి శాశ్వతః। తస్యాజస్య। అపరామిన్దుమతీమివ। వసుధామపి హస్తగామినీమకరోత్। అస్మిన్సర్గే వైతాలీయం ఛన్దః ।। 8.1 ।।

దురితైరపి కర్తుమాత్మసాత్ప్రయతన్తే నృపసూనవో హి యత్ ।

తదుపస్థితమగ్రహీదజః పితురాజ్ఞేతి న భోగతృష్ణయా ।। 8.2 ।।

దురితైరితి ।। నృపసూనవో రాజపుత్రా యద్రాజ్యం దురితైరపి విషప్రయోగాదినిషిద్ధోపాయైరపి ఆత్మసాత్ స్వాధీనమ్। `తదధీనవచనే'(పా.5।4।54) ఇతి సాతిప్రత్యయః। కర్తుం ప్రయతన్తే హి। ప్రవర్తన్త ఏవేత్యర్థః। `హి' శబ్దోఽవధారణే। `హి హేతావవధారేణ' ఇత్యమరః। ఉపస్థితం స్వతఃప్రాప్తం తద్రాజ్యమ్। అజః పితురాజ్ఞేతి హేతోరగ్రహీత్ స్వీచకార। భోగతృష్ణయా తు నాగ్రహీత్ ।। 8.2 ।।

అనుభూయ వసిష్ఠసంభృతైః సలిలైస్తేన సహాభిషేచనమ్ ।

విశదోచ్ఛ్వసితేన మేదినీ కథయామాస కృతార్థతామివ ।। 8.3 ।।

అనుభూయేతి ।। మేదినీ భూమిర్మహిషీ చ ధ్వన్యతే। వసిష్ఠేన సంభృతైః సలిలైస్తేనాజేన సహాభిషేచనమనుభూయ విశదోచ్ఛ్వసితేన స్ఫుటముద్బృహణేన। ఆనన్దనిర్మలోచ్ఛ్వసితేన చేతి ధ్వన్యతే। కృతార్థతాం గుణవద్భర్తృలాభకృతం సాఫల్యం కథయామాసేవ। న చైతావతా పూర్వేషామపకర్షః;ప్రశంసాపరత్వాత్। `సర్వత్ర జయమన్విచ్ఛేత్ పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయమ్' ఇత్యఙ్గీకృతత్వాఞ్చ ।। 8.3 ।।

స బభూవ దురాసదః పరైర్గురుణాఽథర్వవిదా కృతాక్రియః ।

పవనాగ్నిసమాగమో హ్యయం సహితం బ్రహ్మ యదస్త్రతేజసా ।। 8.4 ।।

స ఇతి ।। అథర్వవిదాఽథర్వవేదాభిజ్ఞేన గురుణా వసిష్ఠేన కృతక్రియః। అథర్వోక్తవిధినా కృతాభిషేకసంస్కార ఇత్యర్థః। సోఽజః పరైః శత్రుభిర్దురాసదో దుర్ధర్షో బభూవ। తథా హి-

అస్త్రతేజసా క్షత్రతేజసా సహితం యుక్తం యద్బ్రహ్మ బ్రహ్మతేజోఽయం పవనాగ్నిసమాగమో హి తత్కల్ప ఇత్యర్థః। `పవనాగ్ని'ఇత్యత్ర పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వాత్ `ద్వన్ద్వే ఘి'(పా.2।2।32)ఇతి నాగ్నిశబ్దస్య పూర్వనిపాతః। తథా చ కాశికాయామ్-`అయమేకస్తు లక్షణహేత్వోరితి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారచిహ్నమ్'ఇతి। క్షాత్రేణైవాయం దుర్ధర్షః కిమయం పునర్వసిష్ఠమన్త్రప్రభావే సతీత్యర్థః। అత్ర మనుః-`నాక్షత్రం బ్రహ్మ భవతి క్షత్రం నాబ్రహ్మ వర్ధతే। బ్రహ్మక్షత్రే తు సంయుక్తే హహాముత్ర చ వర్ధతే।।' ఇతి ।। 8.4 ।।

రఘుమేవ నివృత్తయౌవనం తమమన్యన్త నవేశ్వరం ప్రజాః ।

స హి తస్య న కేవలాం శ్రియం ప్రతిపేదే సకలాన్గుణానపి ।। 8.5 ।।

రఘుమితి।। ప్రజా నవేశ్వరం తమజం నివృత్తయౌవనం ప్రత్యావృత్తయౌవనం రఘుమేవామన్యన్త। న కించిద్భేదకమస్తీత్యర్థః। కుతః? హి యస్మాత్ సోఽజస్తస్య రఘోః కేవలామేకాం శ్రియం న ప్రతిపేదే। కింతు సకలాన్గుణాన్ శౌర్యదాక్షిణ్యదీనపి ప్రతిపేదే। అతస్తద్గుణయోగాత్తందుబ్ధిర్యథేత్యర్థః ।। 8.5 ।।

అధికం శుశుభే శుభంయునా ద్వితయేన ద్వయమేవ సంగతమ్ ।

పదమృద్ధమజేన పైతృకం వినయేనాస్య నవం చ యౌవనమ్ ।। 8.6 ।।

అధికమితి।। ద్వయమేవ శుభంయునా శుభవతా। `శుభంయుస్తు శుభాన్వితః' ఇత్యమరః। `అహంశుభమోర్యుస్(పా.5।2।140) ఇతి యుస్ప్రత్యయః। ద్వితయేన సంగతం యుతం సదధికం శుశుభే। కిం కేనేత్యాహ-పదమితి। పైతృకం పితురాగతమ్। `ఋుతష్ఠఞ్'(పా.4।3।78)ఇతి ఠఞ్ప్రత్యయః। ఋద్ధం సమృద్ధం పదం రాజ్యమజేన అస్యాజస్య నవం యౌవనం వినయేనేన్ద్రియజయేన చ। `విజయో హీన్ద్రియజయస్తద్యుక్తః శాస్త్రమర్హతి' ఇతి కామన్దకః। రాజ్యస్థోఽపి ప్రాకృతవన్న దృప్తోఽభూదిత్యర్థః ।। 8.6 ।।

సదయం బుభుజే మహాభుజః సహసోద్వేగమియం వ్రజేదితి ।

అచిరోపనతాం స మేదినీం నవపాణిగ్రహణాం వధూమివ ।। 8.7 ।।

సదయమితి।। సహాభుజః సోఽజోఽచిరోపనతాం నవోపగతాం మేదినీం భువమ్। నవం పాణిగ్రహణం వివాహో యస్యాస్తాం నవోఢాం వధూమివ। సహసా బలాత్కారేణ చేత్। `సహో బలం సహా మార్గః' ఇత్యమరః। ఇయం మేదినీర్వా। ఉద్వేగం భయం వ్రజేదితి హేతోః। సదయం సకృపం బుభుజే భుక్తవాన్। `భుజోఽనవనే'(పా.1।3।66) ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।। 8.7 ।।

అహమేవ మతో మహీపతేరితి సర్వః ప్రకృతిష్వచిన్తయత్ ।

ఉదధేరివ నిమ్నగాశతేష్వభవన్నాస్య విమాననా క్వచిత్ ।। 8.8 ।।

అహమితి।। ప్రకృతిషు ప్రజాసు మధ్యే సర్వోఽపి జనః। అథవా,- ప్రకృతిష్విత్యస్యాహమిత్యనేనాన్వయః। వ్యవధానం తు సహ్యమ్। సర్వోఽపి జనః ప్రకృకతిష్వహమేవ మహీపతేర్మతో మహీపతినా మన్యమానః। `మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ'(పా.3।2।188)ఇతి వర్తమానే క్తః,`క్తస్య చ వర్తమానే'(పా.2।3।67)ఇతి షష్ఠీ। ఇత్యచిన్తయదమన్యత। ఉదధేర్నిమ్రగాశతేష్వివాస్య నృపస్య కర్తుః। `కర్తృకర్మణోః కృతి'(పా.2।3।65)ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। క్వచిదపి జనవిషయే విమాననాఽవగణనా తిరస్కారో నాభవత్,యతో న కంచిదవమన్యతేఽతః సర్వోఽప్యహమేవాస్య మత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః ।। 8.8 ।।

న ఖరో న చ భూయసా మృదుః పవమానః పృథివీరుహానివ ।

స పురస్కృతమధ్యమక్రమో నమయామాస నృపాననుద్ధరన్ ।। 8.9 ।।

నేతి।। స నృపో భూయసా బాహుల్యేన ఖరస్తీక్ష్ణో న। భూయసా మృదురతిమృదురపి న। కుంతు పురస్కృతమధ్యమక్రమః సన్,మధ్యమపరిపాటీమవలమ్బ్యేత్యర్థః। పవమానో వాయుః పృథివీరుహాంస్తరూనివ నృపాననుద్ధరన్ననుత్పాటయన్నేవ నమయామాస। అత్ర కామన్దకః-`మృదుశ్చేదవమన్యేత తీక్ష్ణాదుద్విజతే జనః। తీక్ష్ణశ్చైవ మృదుశ్చైవ ప్రజానాం స చ సంమతః ।।' ఇతి ।। 8.9 ।।

అథ వీక్ష్య రఘుః ప్రతిష్ఠితం ప్రకృతిష్వాత్మజమాత్మవత్తయా ।

విషయేషు వినాశధర్మసు త్రిదివస్థేష్వపి నిఃస్పృహోఽభవత్ ।। 8.10 ।।

అథేతి।। అథ రఘురాత్మజం పుత్రమాత్మవత్తయా। నిర్వికారమనస్కతయేత్యర్థః। `ఉదయాదిష్వవికృతిర్మనసః సత్త్వముచ్యతే। ఆత్మవాన్సత్త్వవానుక్తః' ఇత్యుత్పలమాలాయామ్। ప్రకృతిష్వమాత్యాదిషు ప్రతిష్ఠితం రూఢమూలం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా వినాశో ధర్మో యేషాం తేషు వినాశధర్మసు। అనిత్యేష్విత్యర్థః। `ధర్మాదనిచ్కేవలాత్'(పా.5।4।124) ఇత్యనిచ్ప్రత్యయః సమాసాన్తః। త్రిదివస్థేషు స్వర్గస్థేష్వపి విషయేషు శబ్దాదిషు నిఃస్పృహో నిర్గతేచ్ఛోఽభవత్ ।। 8.10 ।।

అథేతి।। అథ రఘురాత్మజం పుత్రమాత్మవత్తయా। నిర్వికారమనస్కతయేత్యర్థథః। `ఉదయాదిష్వవికృతిర్మనసః సత్త్వముచ్యతే। ఆత్మవాన్సత్త్వవానుక్తః'ఇత్యుత్పలమాలాయామ్। ప్రకృతిష్వమాత్యాదిషు ప్రతిష్ఠితం రూఢమూలం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా వినాశో ధర్మో యేషాం తేషు వినాశధర్మసు। అనిత్యేష్విత్యర్థః। `ధర్మాదనిచ్కేవలాత్'(పా.5।4।124)ఇత్యనిచ్ప్రత్యయః సమాసాన్తః। త్రిదివస్థేషు స్వర్గస్థేష్వపి విషయేషు శబ్దాదిషు నిఃస్పృహో నిర్గతేచ్ఛోఽభవత్ ।। 8.10 ।।

కులధర్మశ్చాయమేవేత్యాహ-

గుణవత్సుతరోపితశ్రియః పరిణామే హి దిలీపవంశజాః ।

పదవీం తరువల్కవాససాం ప్రయతాః సంయమినాం ప్రపేదిరే ।। 8.11 ।।

గుణవదితి ।। దిలీపవంశజాః పరిణామే వార్ధకే గుణవత్సుతేషు రోపితశ్రియః స్థాపితలక్ష్మీకాః ప్రయతాశ్చ సన్తః। తరువల్కాన్యేవ వాసాంసి తేషాం సంయమినాం యతీనాం పదవీం ప్రపేదిరే। యస్మాత్తస్మాదస్యాపీదముచితమిత్యర్థః ।। 8.11 ।।

తమరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం శిరసా వేష్టనశోభినా సుతః ।

పితరం ప్రణిపత్య పాదయోరపరిత్యాగమయాచతాత్మనః ।। 8.12 ।।

తమితి ।। అరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం వనవాసోద్యుక్తం పితరం తం రఘుం సుతోఽజః। వేష్టనశోభినోష్ణీషమనోహరేణ శిరసా పాదయోః ప్రణిపత్య। ఆత్మనోఽపరిత్యాగమయాచత। మాం పరిత్యజ్య న గన్తవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః ।। 8.12 ।।

రఘురశ్రుముఖస్య తస్య తత్కృతవానీప్సితమాత్మజప్రియః ।

న తు సర్ప ఇవ త్వచం పునః ప్రతిపేదే వ్యపవర్జితాం శ్రియమ్ ।। 7.13 ।।

రఘురితి ।। ఆత్మజప్రియః పుత్రవత్సలో రఘుః। అశ్రూణి ముఖే యస్య తస్యాశ్రుముఖస్యాజస్య తదపరిత్యాగరూపమీప్సితమభిలషితం కృతవాన్। కింతు సర్పస్త్వచమివ వ్యపవర్జితాం త్యక్తాం శ్రియం పునర్న ప్రతిపేదే న ప్రాప ।। 8.13 ।।

స కిలాశ్రమమన్త్యమాశ్రితో నివసన్నావసథే పురాద్బహిః ।

సముపాస్యత పుత్రభోగ్యయా స్నుషయేవావికృతేన్ద్రియః శ్రియా ।। 8.14 ।।

స ఇతి ।। స రఘుః కిలాన్త్యమాశ్రమం ప్రవ్రజ్యామాశ్రితః పురాన్నగరాద్బహిరావసథే స్థానే నివసన్నవికృతేన్ద్రియః। జితేన్ద్రియః సన్నిత్యర్థః। అత ఏవ స్నుషయేవ వధ్వేవ పుత్రభోగ్యయా న స్వభోగ్యయా। శ్రియా సముపాస్య శుశ్రూషితః। జితేన్ద్రియస్య తస్య స్నుషయేవ శ్రియాపి' పుష్పఫలోదకాహరణాదిశుశ్రూషావ్యతిరేకేణ న కించిదపేక్షితమాసీదిత్యర్థః।। అత్ర యద్యపి `బ్రాహ్మణాః ప్రవ్రజన్తి' ఇతి శ్రుతేః। `ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్గృహాత్'(6।38) ఇతి మనుస్మరణాత్। `ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్ణోర్లిఙ్గధారణమ్। బాహుజాతోరుజాతానామయం ధర్మో న విద్యతే।।' ఇతి నిషేధాఇచ్చ బ్రాహ్మణస్యైవ ప్రవ్రజ్యా న క్షత్రియాదేరిత్యాహుః। తథాపి `యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేత్' ఇత్యాదిశ్రుతేస్త్రైవర్ణికసాధారణ్యాత్। `త్రయాణాం వర్ణానాం వేదమధీత్య చత్వార ఆశ్రమాః' ఇతి సూత్రకారవచనాత్। `బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వాపి వైశ్యో వా ప్రవ్రజేద్గృహాత్'(మను.10।117) ఇతి స్మరణాత్। `ముఖజానామయం ధర్మో వైష్ణవం లిఙ్గధారణమ్। బాహుజాతోరుజాతానాం త్రిదణ్డం న విధీయతే।।' ఇతి నిషేధస్య త్రిదణ్డవిషయత్వదర్శనాఇచ్చ। కుత్రచిద్బ్రాహ్మణపదస్యోపలక్షణమాచక్షాణాః

కేచిత్త్రైవర్ణికాధికారం ప్రతిపేదిరే। తథా సతి `స కిలాశ్రమమన్త్యమాశ్రితః'(8।14)ఇత్యత్రాపి కవనాప్యయమేవ పక్షో వివక్షిత ఇతి ప్రతీమః। అన్యథా వానప్రస్థాశ్రమతయా వ్యాఖ్యాతే `విదధే విధిమస్య నైష్ఠికం యతిభిః సార్ధమనగ్నిమగ్నిచిత్'(8।25) ఇతి వక్ష్యమాణేనానగ్నిసంస్కారేణ విరోధః స్యాత్; అగ్నిసంస్కారరహితస్య వానప్రస్థాస్యైవాభావాత్ ఇత్యలం ప్రాసఙ్గికేన ।। 8.14 ।।

ప్రశమస్థఇతపూర్వపార్థివం కులమభ్యుద్యతనూతనేశ్వరమ్ ।

నభసా నిభృతేన్దునా తులాముదితార్కేణ సమారురోహ తత్ ।। 8.15 ।।

ప్రశమేతి।। ప్రశమే స్థితః పూర్వపార్థివో రఘుర్యస్య తత్। అభ్యుద్యతోఽభ్యుదితో నూతనేశ్వరోఽజో యస్య తత్। ప్రసిద్ధం కులం నిభృతేన్దునాఽస్తమయాసన్నచన్ద్రేణోదితార్కేణ ప్రకటితసూర్యేణ చ నభసా తులాం సాదృశ్యం సమారురోహ ప్రాప। న చ `నభసా తులామ్' ఇత్యత్ర `తుల్యార్థైః-'(పా.2।3।72) ఇత్యాదినా ప్రతిషేధస్తృతీయాయాః। తస్య సదృశవాచి` తులా' శబ్దవిషయత్వాత్। `కృష్ణస్య తులా నాస్తి' ఇతి ప్రయోగాత్; అస్య చ సాదృశ్యవాచిత్వాత్ ।। 8.15 ।।

యతిపార్థివలిఙ్గధారిణౌ దదృశాతే రఘురాఘవౌ జనైః ।

అపవర్గమహోదయార్థయోర్భువమంశావివ ధర్మయోర్గతౌ ।। 8.16 ।।

యతీతి।। యతిర్భిక్షుః। పార్థివో రాజా। తయోర్లిఙ్గధారిణౌ రఘురాఘవౌ రఘుతత్సుతౌ। అపవర్గమహోదయార్థయోర్మోక్షాభ్యుదయఫలయోః। ధర్మయోః। నివర్తకప్రవర్తకరూపయోరిత్యర్థః। భువం గతౌ భూలోకమవతీర్ణావంశావివ। జనైర్దదృశాతే దృష్టౌ ।। 8.16 ।।

అజితాధిగమాయ మన్త్రిభిర్యుయుజే నీతివిశారదైరజః ।

అనపాయిపదోపలబ్ధయే రఘురాప్తైః సమియాయ యోగిభిః ।। 8.17 ।।

అజితేతి।। అజోఽజితాధిగమాయాజితపదలాభాయ నీతివిశారదైర్నీతిజ్ఞైర్మన్త్రిభిర్యుయుజే సంగతః । రఘురప్యనపాయిపదస్యోపలబ్ధయే మోక్షస్య ప్రాప్తయే యథార్థదర్శినో యథార్థవాదినశ్చాప్తైః। తైర్యోగిభిః సమియాయ సంగమః। ఉభయత్రాప్యుపాయచిన్తార్థమితి శేషః ।। 8.17 ।।

నృపతిః ప్రకృతీరవేక్షితుం వ్యవహారాసనమాదదే యువా ।

పరిచేతుముపాంశు ధారణాం కుశపూతం ప్రవయాస్తు విష్టరమ్ ।। 8.18 ।।

నృపతిరితి।। యువా నృపతి రజః ప్రకృతీః ప్రజాః కార్యార్థినీరవేక్షితుమ్। దుష్టాదుష్టపరిజ్ఞానార్థమిత్యర్థః। వ్యవహారాసనం ధర్మాసనమ్। ఆదదే స్వీచకార। ప్రవయాః

స్థవిరో నృపతీ రఘుస్తు। `ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధః'ఇత్యమరః। ధారణాం చిత్తస్యైకాగ్రతాం పరిచేతుమభ్యసితుమ్। ఉపాంశు విజనే। `ఉపాంశు విజనే ప్రోక్తమ్' ఇతి హలాయుధః। కుశైః పూతం విష్టరమాసనమాదదే। `యమాదిగుణసంయుక్తే మనసః స్థఇతిరాత్మని। ధారణా ప్రోచ్యతే సద్భిర్యోగశాస్త్రవిశారదైః ।।' ఇతి వసిష్ఠః ।। 8.18 ।।

అనయత్ప్రభుశక్తిసంపదా వశమేకో నృపతీననన్తరాన్ ।

అపరః ప్రణిధానయోగ్యయా మరుతః పఞ్చ శరీరగోచరాన్ ।। 8.19 ।।

అనయదితి।। ఏకోఽన్యతమః। అజ ఇత్యర్థః। అనన్తరాన్స్వభూమ్యనన్తరాన్నృపతీన్యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదీన్ ప్రభుశక్తిసంపదా కోశదణ్డమహిమ్నా వశం స్వాయత్తతామనయత్। `కోశో దణ్డో బలం చైవ ప్రభుశక్తిః ప్రకీర్తితా' ఇతి మితాక్షరాయామ్। అపరో రఘుః ప్రణిధానయోగ్యయా సమాధ్యభ్యాసేన। `యోగాభ్యాసార్కయోషితోః' ఇతి విశ్వః। శరీరగోచరాన్దేహాశ్రయాన్పఞ్చ మరుతః పాణాదీన్వశమనయత్। `ప్రాణోఽపానః సమానశ్చోదానవ్యానౌ చ వాయవః। శరీరస్థాః' ఇత్యరమః ।। 8.19 ।।

అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ ద్విషదారమ్భఫలాని భస్మసాత్ ।

ఇతరో దహనే స్వకర్మణాం వవృతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా ।। 8.20 ।।

అకరోదితి।। అచిరేశ్వరోఽజః క్షితౌ ద్విషతామారమ్భాః కర్మాణి తేషాం ఫలాని భస్మసాదకరోత్ కార్త్స్న్యేన భస్మీకృతవాన్। `విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే'(పా.5।4।52)ఇతి సాతిప్రత్యయః। ఇతరో రఘుర్జ్ఞానమయేన ఆత్మజ్ఞానప్రచురేణ వహ్నినా పావకేన కరణేన స్వకర్మణాం భవబీజభూతానాం దహనే భస్మీకరణే వవృతే। స్వకర్మాణి దగ్ధుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః। `జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జున ఇతి గీతావచనాత్'।। 8.20 ।।

పణబన్ధముఖాన్గుణానజః షడుపాయుఙ్క్త సమీక్ష్య తత్ఫలమ్ ।

రఘురప్యజయద్గుణత్రయం ప్రకృతిస్థం సమలోష్టకాఞ్చనః ।। 8.21 ।।

పణబన్ధేతి।। `పణబన్ధః సంధిః' ఇతి కౌటిల్యః। అజః పణబన్ధముఖాన్ సంధ్యాదీన్షడ్గుణాన్। `సంధిర్నా విగ్రహో యానమాసనం ద్వైధమాశ్రయః। షడ్గుణాః' ఇత్యమరః। తత్ఫలం తేషాం గుణానాం ఫలం సమీక్ష్యాలోచ్య। ఉపాయుఙ్క్త। ఫలిష్యన్తమేవ గుణం ప్రాయుఙ్క్తేత్యర్థః। `ప్రోపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేషు'(పా.1।3।64)ఇత్యాత్మనేపదమ్। సమస్తుల్యతయా భావితో లోష్టో మృత్పిణ్డః కాఞ్చనం సువర్ణం చ యస్య స సమలోష్టకాఞ్చనః నిఃస్పృహ ఇత్యర్థః। `లోష్టాని లేష్టవః పుంసి' ఇత్యమరః। రఘురపి గుణత్రయం సత్త్వాదికమ్। `గుణాః సత్త్వం రజస్తమః' ఇత్యమరః। ప్రకృతౌ సామ్యావస్థాయమేవ తిష్ఠతీతి ప్రకృతిస్థం పునర్వికారశూన్యం యథా తథాఽజయత్ ।। 8.21 ।।

న నవః ప్రభురా ఫళలోదయాత్స్థిరకర్మా విరరామ కర్మణః ।

న చ యోగవిధేర్నవేతరః స్థిరధీరా పరమాత్మదర్శనాత్ ।। 8.22 ।।

నేతి।। స్థిరకర్మా ఫలోదయకర్మకారీ నవః ప్రభురజ ఆ ఫలోదయాత్ ఫలసిద్ధిపర్యన్తం కర్మణ ఆరమ్భాన్న విరరామ న నివృత్తః। జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యానమ్'(వా.1079) ఇత్యపాదానాత్పఞ్చమీ। `వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః'(పా.1।3।83)ఇతి పరస్మైపదమ్। స్థిరధీర్నిశ్చలచిత్తో నవేతరో రఘుశ్చాపరమాత్మదర్శనాత్ పరమాత్మసాక్షాత్కారపర్యన్తం యోగవిధేరైక్యానుసంధానాన్న విరరామ ।। 8.22 ।।

ఇతి శత్రుషు చేన్ద్రియేషు చ ప్రతిషిద్ధప్రసరేషు జాగ్రతౌ ।

ప్రసితావుదయాపవర్గయోరుభయీం సిద్ధిముభావవాపతుః ।। 8.23 ।।

ఇతీతి।। ఇత్యేవం ప్రతిషిద్ధః ప్రసరః స్వార్థప్రవృత్తిర్యేషాం తేషు శత్రుషు చేన్ద్రియేషుప చ జాగ్రతావప్రమత్తావుదయాపవర్గయోరభ్యుదయమోక్షయోః ప్రసితావాసక్తౌ। `తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ'ఇత్యమరః। ఉభఘావజరఘూ ఉభయీం ద్వివిధామభ్యుదయమోక్షరూపామ్। `ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్'(పా.5।2।44) ఇతి తపప్రత్యయస్యాయజాదేశః। `టిడ్ఢా-'(పా.4।1।15)ఇతి జీప్। సిద్ధిం ఫలమవాపతుః। ఉభావుభే సిద్ధీ యథాసంఖ్యమవాపతురిత్యర్థః।। 8.23 ।।

అథ కాశ్చిదజవ్యపేక్షయా గమయిత్వా సమదర్శనః సమాః ।

తమసః పరమాపదవ్యయం పురుషం యోగసమాధినా రఘుః ।। 8.24 ।।

అథేతి।। అథ రఘుః సమదర్శనః సర్వభూతేషు సమదృష్ఠిః సన్నజవ్యపేక్షయాఽజాకాఙ్ఙానురోధేన కాశ్చిత్సమాః కతిచిద్వర్షాణి। `సమా వర్షం సమం తుల్యమ్' ఇతి విశ్వః। గమయిత్వా నీత్వా యోగసమాధినైక్యానుసంధానేన। `సంయోగో యోగ ఇత్యుక్తో జీవాత్మపరమాత్మనోః'ఇతి వసిష్ఠః। అవ్యయమవినాశినం తమసః పరమవిద్యాయాః పరమ్। మాయాతీతమిత్యర్థః। పురుషం పరమాత్మానమ్। ఆపాత్ ప్రాప। సాయుజ్యం ప్రాప్త ఇత్యర్థః।। 8.25 ।।

శ్రఉతదేహవిసర్జనః పితుశ్చిరమశ్రూణి విముచ్య రాఘవః ।

విదధే విధిమస్య నైష్ఠికం యతిభిః సార్ధమనగ్నిమగ్నిచిత్ ।। 8.25 ।।

శ్రుతేతి।। అగ్నిచిదగ్నిం చితవానాహితవాన్। `అగ్నౌ చేః'(పా.3।2।91) ఇతి క్విప్రత్యయః। రాఘవోఽజః పితుః శ్రుతదేహవిసర్జన ఆకర్ణితపితృతనుత్యాగః సంశ్చిరమశ్రూణి బాష్పాన్విముచ్య విసృజ్యాస్య పితురనగ్నిమ్। అగ్నిసంస్కారరహితమిత్యర్థః। నైష్ఠికం నిష్ఠాయామన్తే భవం విధిమాచారమన్త్యేష్టిం యతిభిః సంన్యాసిభిః సార్ధం సహ విదధే చక్రే। `అనగ్నిం విధిమ్'ఇత్యత్ర శౌనకః-`సర్వసఙ్గనివృత్తస్య ధ్యానయోగరతస్య చ। న తస్య

దహనం కార్యం నైవ పిణ్డోదకక్రియా। నిదధ్యాత్ప్రణవైనైవ బిలేభిక్షోః కలేవరమ్। ప్రోక్షణం ఖననం చైవ సర్వం తేనైవ కారయేత్ ।।'ఇతి ।। 8.25 ।।

అకరోత్స తదౌర్ధ్వదైహికం పితృభక్త్యా పితృకార్యకల్పవిత్ ।

న హి తేన తథా తనుత్యజస్తనయావర్జితపిణ్డకాఙ్క్షిణః ।। 8.26 ।।

అకరోదితి ।। పితృకార్యస్య తాతశ్రాద్ధస్య కల్పవిద్విధానజ్ఞః సోఽజః పితృభక్త్యా పితరి ప్రేమ్ణా కరణేన న పితుః పరలోకసుఖాపేక్షయా। ముక్తత్వాదితి భావః। తస్య రఘోరౌర్ధ్వదైహికమ్। దేహాదూర్ధ్వం భవతీతి తత్తిలోదకపిణ్డదానాదికమకరోత్। `ఊర్ధ్వం దేహాఇ్చ' ఇతి వక్తవ్యాట్టక్ప్రత్యయః। అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః। నను కథం భక్తిరేవ శ్రాద్ధాదిఫలప్రేప్సాపి కస్మాన్నాభూదిత్యాశఙ్క్యాహ-న హీతి। తేన పథా యోగరూపేణ మార్గేణ తనుత్యజః శరీరత్యాగినః పురుషాస్తనయేనావర్జితం దత్తం పిణ్డం కాఙ్క్షన్తీతి తథోక్తా న హి భవన్తి ।। 8.26 ।।

స పరార్ధ్యగతేరశోచ్యతాం పితురుద్దిశ్య సదర్థవేదిభిః ।

శమితాధిరధిజ్యకార్ముకః కృతవానప్రతిశాసనం జగత్ ।। 8.27 ।।

స ఇతి ।। పరార్ధ్యగతేః ప్రశస్తగతేః ప్రాప్తమోక్షస్య పితురశోచ్యతామశోచనీయత్వముద్దిశ్యాభిసంధాయ। శోకో న కర్తవ్య ఇత్యుపదిశ్యేత్యర్థః। సదర్థవిదిభిః పరమార్థజ్ఞైర్విద్వద్భిః శమితాధిర్నివారితమనోవ్యథః। `పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథా' ఇత్యమరః। సోఽజోఽధిజ్యకార్ముకః అధిజ్యమారోపితమౌర్వీకం కార్ముకం యస్య స తథోక్తః సన్। జగత్ కర్మభూతమప్రతిశాసనం ద్వితీయాజ్ఞారహితమ్। ఆత్మాజ్ఞావిధేయమిత్యర్థః। కృతవాంశ్చకార ।। 8.27 ।।

క్షితిరిన్దుమతీ చ భామినీ పతిమాసాద్యత తమగ్ర్యపౌరుషమ్ ।

ప్రథమా బహురత్నసూరభూదపరా వీరమజీజనత్సుతమ్ ।। 8.28 ।।

క్షితిరితి ।। క్షితిర్మహీ భామినీ కామినీన్దుమతీ చ। `భామినీ కామినీ చ' ఇతి హలాయుధః। అగ్ర్యపౌరుషం మహాపరాక్రమముత్కృష్టభోగశక్తిం చ తమజం పతిమాసాద్య ప్రాప్య। తత్ర ప్రథమా క్షితిః। బహూని రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని సూత ఇతి బహురతనూ్సరభూత్। `రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపి' ఇత్యమరః। అపరేన్దుమతీ వీరం సుతమజీజనజ్జనయతి స్మ। జాయతేర్ణౌ లుజి రూపమ్। సహోక్త్యా సాదృశ్యముచ్యతే।। 8.28 ।।

కింనామకోఽసావత ఆహ-

దశరశ్మిశతోపమద్యుతిం యశసా దిక్షు దశస్వపి శ్రుతమ్ ।

దశపూర్వరథం యమాఖ్యయా దశకణ్ఠారిగురుం విదుర్బుధాః ।। 8.29 ।।

దశేతి॥ దశ రశ్మిశతాని యస్య స దశరశ్మిశతః సూర్యః స ఉపమా యస్యాః సా దశరశ్మిశతోపమా ద్యుతిర్యస్య తమ్। యశసా కరణేన దశస్వపి దిక్ష్వాశాసు శ్రుతం ప్రసిద్ధమ్। దశకణ్ఠారే రావణారే రామస్య గురుం పితరం యం సుతమ్। ఆఖ్యయా నామ్నా దశపూర్వో `దశ' శబ్దపూర్వో రథో రథశబ్దస్తమ్। దశరథమిత్యర్థః। బుధా విద్వాంసో విదుర్వదన్తి। `విదో లటో వా'(పా.3।4।83)ఇతి ఝేర్జుసాదేశః ॥8.29 ॥

ఋషిదేవగణస్వధాభుజాం శ్రుతయాగప్రసవైః స పార్థివః ।

అనృణత్వముపేయివాన్బభౌ పరిధేర్ముక్త ఇవోష్ణదీధితిః ॥8.30 ॥

ఋషీతి॥ శ్రుతయాగప్రసవైరధ్యయనయజ్ఞసంతానైః కరణైః యథాసంఖ్యమృషీణాం దేవగణానామిన్ద్రాదీనాం స్వధాభుజాం పితౄణామనృణత్వమృణవిముక్తత్వమ్। ఉపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్। `ఏష వా అనృణో యః పుత్రీ యజ్వా బ్రహ్మచారీ వా' ఇతి శ్రుతేః। స పార్థివోఽజః పరిధేః పరివేషాత్। `పరివేషస్తు పరిధిః'ఇత్యమరః। ముక్తో పార్థివోఽజః పరిధేః పరివేషాత్। `పరివేషస్తు పరిధిః'ఇత్యమరః। ముక్తోనిర్గతః। కర్మకర్తా। ఉష్ణదీధితిః సూర్య ఇవ। బభౌ దిదీపే। ఇత్యుపమా ॥8.30 ॥

బలమార్తభయోపశాన్తయే విదుషాం సత్కృతయే బహు శ్రుతమ్ ।

వసు తస్య విభోర్న కేవలం గుణవత్తాపి పరప్రయోజనా ॥8.31 ॥

బలమితి॥ తస్య విభోరజస్య కేవలం వసు ధనమేవ పరప్రయోజనం పరోపకారకం నాభూత్। కింతు గుణవత్తాపి గుణత్వమపి పరప్రయోజనా పరేషామన్యేషాం ప్రయోజనం యస్యాం సా। విధేయాంశత్వేన ప్రాధాన్యాద్గుణవత్తాయా విశేషణం విస్విత్యత్ర తూహనీయమ్। తథా హి-బలం పౌరుషమార్తానామాపన్నానాం భయస్యోపశాన్తయే నిషేధాయ। న తు స్వార్థం పరపీడనాయ వా। బహు భూరి శ్రుతం విద్యా విదుషాం సత్కృతయే సత్కారాయ। న తృత్సేకాయ బభూవ తస్య ధనం పరోపయోగీతి కిం వక్తవ్యమ్। బలశ్రుతాదయోఽపి గుణాః పరోపయోగిన ఇత్యర్థః ॥8.31 ॥

స కదాచిదవేక్షితప్రజః సహ దేవ్యా విజహార సుప్రజాః ।

నగరోపవనే శచీసఖో మరుతాం పాలయితేవ నన్దనే ॥8.32 ॥

స ఇతి॥ అవేక్షితప్రజోఽకుతోభయత్వేనానుసంహితప్రజః। `నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయోః'(పా.5।4।122) ఇత్యసిచ్ప్రత్యయః। న కేవలం స్త్రైణ ఇతి భావః। శోభనా ప్రజా యస్యాసా సుప్రజాః సుపుత్రవాన్। పుత్రన్యస్తభార ఇతి భావః। సోఽజః కదాచిద్దేవ్యా మహిష్యేన్దుమత్యా సహ నగరోపవనే। నన్దనే నన్దనాఖ్యేఽమరావత్యుపకణ్ఠవనే శచీసఖః। శచ్యా సహేత్యర్థః। మరుతాం దేవానాం పాలయితేన్ద్ర ఇవ। విజహార చిక్రీడ॥8.32 ॥

అథ రోధసి దక్షిణోదధేః శ్రితగోకర్ణనికేతమీశ్వరమ్ ।

ఉపవీణయితుం యయౌ రవేరుదయావృత్తిపథేన నారదః ॥ 8.33 ॥

అథేతి॥ అథ దక్షిణస్యోదధేః సముద్రస్య రోధసి తీరే శ్రితగోకర్ణనికేతమధిష్ఠితగోకర్ణాఖ్యస్థానమీశ్వరం శివముపవీణయితుం వీణయోప సమీపే గాతుమ్। `సత్యాపాశ-'(పా.3।1।25)ఇత్యాదినా `వీణా'శబ్దాదుపగానార్థే ణిచ్ప్రత్యయః। తతస్తుమున్। నారదో దేవర్షీ రవేః సూ౽ర్యస్య సంబన్ధినా। ఉదయావృత్తిపథేనాకాశమార్గేణ యయౌ జగామ। సూర్యోపమానేనాస్యాతితేజస్త్వముచ్యతే ॥ 8.33 ॥

కుసుమైర్గ్రథితామపార్థివైః స్రజమాతోద్యశిరోనివేశితామ్ ।

అహరత్కిల తస్య వేగవానధివాసస్పృహయేవ మారుతః ॥ 8.34 ॥

కుసుమైరితి॥ ఆపార్థివైరభౌమైః। దివ్యైరిత్యర్థః। కుసుమైర్గ్రథితాం రచితామ్। తస్య నారదస్యాతోద్యస్య వాద్యస్య వీణాయాః శిరస్యగ్రే నివేశితామ్। `చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమ్'ఇత్యమరః। స్రజం మాలాం వేగవాన్మారుతః। అధివాసే వాసనాయాం స్పృహయేవ। స్రజా స్వాఙ్గం సంస్కర్తుమిత్యర్థః। `సంస్కారో గన్ధమాల్యాద్యైర్యః స్యాత్తదధివాసనమ్'ఇత్యమరః। అహరత్కిల। `కిల'ఇత్యైతిహ్యే ॥ 8.34 ॥

భ్రమరైః కుసుమానుసారిభిః పరికీర్ణా పరివాదినీ మునేః ।

దదృశే పవనావలేపజం సృజతీ బాష్పమివాఞ్జనావిలమ్ ॥ 8.35 ॥

భ్రమరైరితి॥ కుసుమానుసారిభిః పుష్పానుయాయిభిర్భ్రమరైరలిభిః పరికీర్ణా వ్యాప్తా మునేర్నారదస్య పరివాదినీ వీణా `వీణా తు వల్లకీ। విపఞ్చీ సా తు తన్త్రీభిః సప్తభిః పరివాదినీ॥' ఇత్యమరః। పవనస్య వాయోరవలేపోఽధిక్షేపస్తజ్జమఞ్జనేన కజ్జలేనావిలం కలుషం బాష్పమశ్రు సృజతీవ ముఞ్చతీవ। దదృశే దృష్టా। భ్రమరాణాం సాఞ్జనబాష్పబిన్దుసాదృశ్యం వివక్షితమ్। `వా నపుంసకస్య'(పా.7।1।79) ఇతి వర్తమానే `ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్'(పా.7।1।80)ఇతి నుమ్వికల్పః ॥ 8.35 ॥

అభిభూయ విభూతిమార్తవీం మధుగన్ధాతిశయేన వీరుధామ్ ।

నృపతేరమరస్రగాప సా దయితోరుస్తనకోటిసుస్థితిమ్ ॥ 8.36 ॥

అభిభూయేతి॥ సాఽమరస్రగ్దివ్యమాలా। మధుగన్ధయోర్మకరన్దసౌరభయోరతిశయేనాధిక్యేన। వీరుధాం లతానామ్। `లతా ప్రతానినీ వీరుత్'ఇత్యమరః। ఋతోః ప్రాప్తామార్తవీమృతుసంబన్ధినీం విభూతిం సమృద్ధిమభిభూయ తిరస్కృత్య నృపతేరజస్య దయితాయా ఇన్దుమత్యా ఉర్వోర్విశాలయోః స్తనయోర్యే కోటీ చూచుకౌ తయోః సుస్థితిం గోప్యస్థానే పతితత్వాత్ప్రశస్తం స్థానమ్ । ఆప ప్రాప్తా ॥ 8.36 ॥

క్షణమాత్రసఖీం సుజాతయోః స్తనయోస్తామత్రలోక్య విహ్వలా ।

నిమిమీల నరోత్తమప్రియా హృతచన్ద్రా తమసేవ కౌముదీ ।। 8.37 ।।

క్షణమితి।। సుజాతయోః సుజన్మనోః। సున్దరయోరిత్యర్థః। స్తనయోః క్షణమాత్రం సఖీం సఖీమివ స్థితామ్। సుజాతత్వసాధర్మ్యాత్స్రజః స్తనసఖీత్వమితి భావః। తాం స్రజమవలోక్యేష్ద్వలష్ట్వా విహ్వలా పరవశా నరోత్తమప్రియేన్దుమతీ। తమసా రాహుణా। `తమస్తు రాహుః స్వర్భానుః' ఇత్యమరః। హృతచన్ద్రా కౌముదీ చన్ద్రికేవ। నిమిమీల ముమోహ,మమారేత్యర్థః। `నిమీలో దీర్ఘనిద్రా చ' ఇతి హలాయుధః। కౌముద్యా నిమీలనం ప్రతిసంహారః ।। 8.37 ।।

వపుషా కరణోజ్ఝితేన సా నిపతన్తీ పతిమప్యపాతయత్ ।

నను తైలనిషేకబిన్దునా సహ దీపార్చిరుపైతి మేదినీమ్ ।। 8.38 ।।

వపుషేతి।। కరణైరిన్ద్రియైరుజ్ఝితేన ముక్తేన। `కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి'ఇత్యమరః। వపుషా నిపతన్తీ సేన్దుమతీ పతిమజమప్యపాతయత్ పాతయతి స్మ। తథా హి-నిషిచ్యత ఇతి నిషేకః। తైలస్య నిషేకస్తైలనిషేకః। క్షరత్తైలమిత్యర్థః। తస్య బిన్దునా సహ దీపార్చిర్దీపజ్వాలా మేదినీం భువముపైతి ననూపైత్యేవ। `నను'అత్రావధారణే। `ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రణే నను'ఇత్యమరః। ఇన్దుమత్యా దీపార్చిరుపమానమ్। అజస్య తైలబిన్దుః। తత ఏవ తస్యా జీవితసమాప్తిస్తస్య జీవితశేషశ్చ సూచ్యతే ।। 8.38 ।।

ఉభయోరపి పార్శ్వవర్తినాం తుములేనార్తిరవేణ విజితాః ।

విహగాః కమలాకరాలయాః సమదుఃఖా ఇవ తత్ర చుక్రుశుః ।। 8.39 ।।

ఉభయోరితి।। ఉభయోర్దమ్పత్యోః పార్శ్వవర్తినాం పరిజనానాం తుములేన సంకులేనార్తరవేణ కరుణస్వనేన వేజితా భీతాః కమలాకరాలయాః సరఃస్థితా విహగా హంసాదయోఽపి తత్రోపవనే సమదుఃఖా ఇవ తత్పార్శ్వవర్తినాం సమానశోకా ఇవ చుక్రుశుః క్రోశన్తి స్మ ।। 8.39 ।।

నృపతేర్వ్యజనాదిభిస్తమో నునుదే సా తు తథైవ సంస్థితా ।

ప్రతికారవిధానమాయుషః సతి శేషే హి ఫలాయ కల్పతే ।। 8.40 ।।

నృపతేరితి।। నృపతేరజస్య తమోఽజ్ఞఆనం వ్యజనాదిభిః సాధనైర్నునుదేఽపసారితమ్। `ఆది'శబ్దేన జలసేకకర్పూరక్షోదాదయో గృహ్యన్తే। సా త్విన్దుమతీ తథైవ సంస్థితా మృతా। తథా' హి-ప్రతికారవిధానం చికిత్సాయుషో జీవితకాలస్య శేషే సతి విద్యమానే। `ఆయుర్జీవితకాలో నా' ఇత్యమరః। ఫలాయ సిద్ధయే కల్పత ఆరోగ్యాయ భవతి,నాన్యథా। నృపతేరాయుఃశేషసద్భావాత్ప్రతీకారస్య సాఫల్యమ్। తస్యాస్తు తదభావాద్వైఫల్యమిత్యర్థః ।। 8.40 ।।

ప్రతియోజయితవ్యవల్లకీసమవస్థామథ సత్త్వవిప్లవాత్ ।

స నినాయ నితాన్తవత్సలః పరిగృహ్యోచితమఙ్కమఙ్గనామ్ ।। 8.41 ।।

ప్రతీతి ।। అథ సత్త్వస్య చైతన్యస్య విప్లవాద్వినాశాద్ధేతోః। `ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమ్' ఇత్యమరః। ప్రతియోజయితవ్యా తన్త్రీభిర్యోజనీయా। న తు యోజితతన్త్రీత్యర్థః। యా వల్లకీ వీణా। తస్యాః సమాఽవస్థా దశా యస్యాస్తామఙ్గనాం వనితాం నితాన్తవిత్సలోఽతిప్రేమవాన్ సోఽజః పరిగృహ్య హస్తాభ్యాం గృహీత్వోచితం పరిచితమఙ్కముత్సఙ్గం నినాయ నీతవాన్। వల్లకీపక్షే తు-సత్త్వం తన్త్రీణామవష్టమ్భకః శలాకావిశేషః ।। 8.41 ।।

పతిరఙ్కనిషణ్ణయా తయా కరణాపాయవిభిన్నవర్ణయా ।

సమలక్ష్యత బిభ్రదావిలాం మృగలేఖేముషసీవ చన్ద్రమాః ।। 8.42 ।।

పతిరితి ।। పతిరఙ్కనిషణ్ణయోత్సఙ్గస్థితయా కరణానామిన్ద్రియాణామపాయేనాపగమేన హేతునా విభిన్నవర్ణయా విచ్ఛాయయా తయా। ఉషసి ప్రాతఃకాల ఆవిలాం మలినాం మృగలేఖాం మృగరేఖారూపం లాఞ్ఛనం బిభ్రద్ధారయంశ్చద్రమా ఇవ। సమలక్ష్యతాదృశ్యత। ఇత్యుపమా ।। 8.42 ।।

విలలాప స బాష్పగద్గదం సహజామప్యపహాయ ధీరతామ్ ।

అభితప్తమయోఽపి మార్దవం భజతే కైవ కథా శరీరిషు ।। 8.43 ।।

విలలాపేతి ।। సోఽజః సహజాం స్వాభావికీమపి ధీరతాం ధైర్యమపహాయ విప్రకీర్య బాష్పేణ కణ్ఠగతేన గద్గదం విశీర్ణాక్షరం యథా తథా ధ్వనిమాత్రానుకారిగద్గదశబ్దైర్విలలాప ప్రరిదేవితవాన్। `విలాపః పరిదేవనమ్' ఇత్యమరః। అభితప్తమగ్నినా సంతప్తమయో లోహమచేతనమపి మార్దవం మృదుత్వమవైరత్వం చ భజతే ప్రాప్నోతి। శరీరిషు దేహిషు। అభిసంతప్తేష్వితి శేషః। విషయే కైవ కథా వార్తా? అనుక్తసిద్ధమిత్యర్థః ।। శ్ర.43 ।।

కుసుమాన్యపి గాత్రసంగమాత్ప్రభవన్త్యాయురపోహితుం యది ।

న భవిష్యతి హన్త సాధనం కిమివాన్యత్ప్రహరిష్యతో విధేః ।। 8.44 ।।

కుసుమానీతి ।। కుసుమాని పుష్పాణ్యపి। `అపి' శబ్దో నితాన్తమార్దవద్యోతనార్థః। గాత్రసంగమాద్దేహసంసర్గాదాయురపోహితుమపహర్తుం ప్రభవన్తి యది। హన్త విషాదే। `హన్త హర్షేఽనుకమ్పాయాం వాక్యారమ్భవిషాదయోః'ఇత్యమరః। ప్రహరిష్యతో హన్తుమిచ్ఛతో విధేర్దైవస్యాన్యత్ కుసుమాతిరిక్తం కిమివ వస్తు। `ఇవ'శబ్దో వాక్యాలంకారే। కీదృశమిత్యర్థః। సాధనం ప్రహరణం న భవిష్యతి న భవేత్? సర్వమపి సాధనం భవిష్యత్యేవేత్యర్థః ।। 8.44 ।।

అథవా మృదు వస్తు హింసితుం మృదునైవారభతే ప్రజాన్తకః ।

హిమసేకవిపత్తిరత్ర మే నలినీ పూర్వనిదర్శనం మతా ।। 8.45 ।।

అథవేతి।। అథవా పక్షాన్తరే। ప్రజాన్తకః కాలో మృత్యుః మృదు కోమలం వస్తు మృదునైవ వస్తునా హింసితుం హన్తుమారభత ఉపక్రమతే। అత్రార్థే హిమసేకేన తుషారనిష్యన్దేన విపత్తిర్మృత్యుర్యస్యాః సా తథా నలినీ పద్మినీ మే పూర్వం ప్రథమం నిదర్శనముదాహరణం మతా,ద్వితీయం నిదర్శనం పుష్పమృత్యురిన్దుమతీతి భావః ।। 8.45 ।।

స్రగియం యది జీవితాపహా హృదయే కిం నిహితా న హన్తి మామ్ ।

విషమప్యమృతం క్వచిద్భవేదమృతం వా విషమీశ్వరేచ్ఛయా ।। 8.46 ।।

స్రగితి।। ఇయం స్రక్ జీవితమపహన్తీతి జీవితాపహా యది। హృదయే వక్షసి। `హృదయం వక్షసి స్వాన్తే' ఇత్యమరః। నిహితా సతీ మాం కిం న హన్తి? ఈశ్వరేచ్ఛయా క్వచిత్ ప్రదేశే విషమప్యమృతం భవేత్ క్వచిదమృతం వా విషం భవేత్ । దైవమేవాత్ర కారణమిత్యర్థః ।। 8.46 ।।

అథవా మమ భాగ్యవిప్లవాదశనిః కల్పిత ఏష వేధసా ।

యదనేన తరుర్న పాతితః క్షపితా తద్విటపాశ్రితా లతా ।। 8.47 ।।

అథవేతి।। అథవా మమ భాగ్యస్య విప్లవాద్విపర్యయాత్ ఏషః। స్రగిత్యర్థః। విధేయప్రాధాన్యాత్పుంలిఙ్గనిర్దేశః। వేధసా విధాత్రాఽశనిర్వైద్యుతోఽగ్నిః కల్పితః। `దమ్భోలిరశనిర్ద్వయోః'ఇత్యమరః। అపూర్వత్వమేవ స్పష్టయతి-యద్యస్మాత్కారణాత్। అనేనాప్యశనినా ప్రసిద్ధాశనినా తరుస్తరుస్థానీయః స్వయమేవ న పాతితః। కింతు తస్య తరోర్విటపాశ్రితా లతా వల్లీ క్షపితా నాశితా ।। 8.47 ।।

కృతవత్యసి నావధీరణామపరాద్ధేఽపి యదా చిరం మయి ।

కథమేకపదే నిరాగసం జనమాభాష్యమిమం న మన్యసే? ।। 8.48 ।।

కృతవతీతి।। మయి చిరం భూరిశోఽపరాద్ధేఽప్యపరాధం కృతవత్యపి। రాధేః కర్తరి క్తః। యదా యస్మాద్ధేతోః। యదేతి హేత్వర్థః। `స్వరాదౌ పఠ్యతే యదేతి హేతౌ' ఇతి గణవ్యాఖ్యానాత్। అవధీరణామవజ్ఞాం న కృతవత్యసి నాకార్షీః। తత్కథమేకపదే తత్క్షణే। `స్యాత్తత్క్షణ ఏకపదమ్'ఇతి విశ్వః। నిరాగసం నితరామనపరాధమిమం జనమ్। `ఇమమ్'ఇతి స్వాత్మనిర్దేశః। మామిత్యర్థః। ఆభాష్యం సంభాష్యం న మన్యసే న చిన్తయసి? ।। 8.48 ।।

ధ్రువమస్మి శఠః శుచిస్మితే! విదితః కైతవవత్సలస్తవ ।

పరలోకమసంనివృత్తయే యదనాపృచ్ఛ్య గతాసి మామితః ।। 8.49 ।।

ధ్రువమితి।। హే శఉచిస్మితే ధవలహసితే! శఠో గూఢవిప్రియకారీ కైతవేన కపటేన వత్సలః కైతవస్నిగ్ధా ఇతి ధ్రువం సత్యం తవ విదితస్త్వయా విజ్ఞాతోఽస్మి। `మతిబుద్ధి-'(పా.3।2।188) ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః। `క్తస్య చ వర్తమానే' (పా.2।3।67)ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। కుతః?

యద్యస్మాత్,మామనాపృచ్ఛ్యానామన్త్ర్య। ఇతోఽస్మాల్లోకాత్।
పరలోకమసంనివృత్తయేఽపునరావృత్తయే గతాసి ।।8.49।।

దయితాం యది తావదన్వగాద్వినివృత్తం కిమిదం తయా వినా ।

సహతాం హతజీవితం మమ ప్రబలామాత్మకృతేన వేదనామ్ ।।8.50।।

దయితామితి।। ఇదం మమ హతజీవితం కుత్సితం జీవితం తావదాదౌ దయితామిన్దుమతీమన్వగాదన్వగచ్ఛద్యది అన్వగాదేవ। `యది' అత్రావధారణే। పూర్వం మూర్చ్ఛితత్త్వాదితి భావః। తర్హి తయా దయితయా వినా కిం కిమర్థం వినివృత్తం ప్రత్యాగతమ్? ప్రత్యాగమనం న యుక్తమిత్యర్థః। అత ఏవాత్మకృతేన స్వదుశ్చేష్టితేన నివృత్తిరూపేణ ప్రబలామధికాం వేదనాం దుఃఖం సహతాం క్షమతామ్। స్వయంకృతాపరాధేషు సహిష్ణుతైవ శరణమితి భావః ।।8.50।।

సురతశ్రమసంభృతో ముఖే ధ్రియతే స్వేదలవోద్గమోఽపి తే ।

అథ చాస్తమితా త్వమాత్మనా ధిగిమాం దేహభృతామసారతామ్ ।।శ్.51।।

సురతేతి।। సురతశ్రమేణ సంభృతో జనితః స్వేదలవోద్గమోఽపి తే తవ ముఖే ధ్రియతే వర్తతే। అథ చ త్వమాత్మనా స్వరూపేణాస్తం ప్రాప్తాః। అతః కారణాద్దేహభృతాం ప్రాణినామిమాం ప్రత్యక్షామసారతామస్థిరతాం ధిక్ ।।8.51।।

మనసాపి న విప్రియం మయా కృతపూర్వం తవ కిం జహాసి మామ్? ।

నను శబ్దపతిః క్షితేరహం త్వయి మే భావనిబన్ధనా రతిః ।।8.52।।

మనసేతి।। మయా మనసాపి తవ విప్రియం న కృతపూర్వమ్। పూర్వం న కృతమిత్యర్థః। సుప్సుపేతి సమాసః। కిం కేన నిమిత్తేన మాం జహాసి త్యజసి? నన్వహం క్షితేః శబ్దపతిః శబ్దత ఏవ పతిః। న త్వర్థత ఇత్యర్థః। భావనిబన్ధనాఽభిప్రాయనిబన్ధనా స్వాభావహేతుకా మే రతిః,ప్రేమ తు త్వయ్యేవ। అస్తీతి శేషః ।।8.52।।

కుసుమోత్స్వచితాన్వలీభృతశ్చలయన్భృఙ్గరుచస్తవాలకాన్ ।

కరభోరు! కరోతి మారుతస్త్వదుపావర్తనశఙ్కి మే మనః ।।8.53।।

కుసుమేతి।। కుసుమైరుత్థచితానుత్కర్షేణ రచితాన్ వలీభృతో భఙ్గీయుక్తాన్। కుటిలానిత్యర్థః। భృఙ్గరుచో నీలాంస్తవాలకాంశ్చలయన్కమ్పయన్ మారుతః హే కరభోరు కరభసదృశోరు! `మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః' ఇత్యమరః। మే మనస్త్వదుపావర్తనశఙ్కి తవ పునరాగమనే శఙ్కావత్కరోతి। త్వదుజ్జీవనే శఙ్కాం కారయతీత్యర్థః ।।8.53।।

తదపోహితుమర్హసి ప్రియే! ప్రతిబోధేన విషాదమాశు మే ।

జ్వలితేన గుహాగతం తమస్తుహినాద్రేరివ నక్తమోషధిః ।। 8.54 ।।

తదితి।। హే ప్రియే! తత్తస్మాత్కారణాదాశు విషాదం దుఃఖమ్। నక్తం రాత్రావోషధిస్తృణజ్యోతిరాఖ్యా లతా జ్వలితేన ప్రకాశేన తుహినాద్రేర్హిమాచలస్య గుహాగతం తమోఽన్ధకారమివ। ప్రతిబోధేన జ్ఞానేనాపోహితుం నిరసితుమర్హసి ।। 8.54 ।।

ఇదముచ్ఛ్వసితాలకం ముఖం తవ విశ్రాన్తకథం దునోతి మామ్ ।

నిశి సుప్తమివైకపఙ్కజం విరతాభ్యన్తరషట్పదస్వనమ్ ।। 8.55 ।।

ఇదమితి।। ఇదముచ్ఛ్వసితాలకం చలితచూర్ణకున్తలం విశ్రాన్తకథం నివృత్తసంలాపం తవ ముఖమ్। నిశి రాత్రౌ సుప్తం నిమీలితం విరతోఽభ్యన్తరాణామన్తర్వర్తినాం షట్పదానాం స్వనో యత్ర తత్। నిఃశబ్దభృఙ్గమిత్యర్థః। ఏకపఙ్కజమద్వితీయం పద్మమివ। మాం దునోతి పరితాపయతి ।। 8.55 ।।

శశినం పురనేతి శర్వరీ దయితా ద్వన్ద్వచరం పతత్రిణమ్ ।

ఇతి తౌ విరహాన్తరక్షమౌ కథమత్యన్తగతా న మాం దహేః ।। 8.56 ।।

శశినమితి।। శర్వరీ రాత్రిః శశినం చన్ద్రం పునరేతి ప్రాప్నోతి। ద్వన్ద్వీభూయచరతీతి ద్వన్ద్వచరః తం పతత్రిణం చక్రవాకం దయితా చక్రవారీ పునరేతి। ఇతి హేతోస్తౌ చన్ద్ర-చక్రవాకౌ విరహాన్తరక్షమౌ విరహావధిసహౌ। `అన్తరమవకాశావధిపరిధానన్తర్ద్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః। అత్యన్తగతా పునరావృత్తిరహితా త్వం కథం న మాం దహేర్న సంతాపయేః? అపి తు దహేరేవేత్యర్థః ।। 8.56 ।।

నవపల్లవసంస్తరేఽపి తే మృదు దూయేత యదఙ్గమర్పితమ్ ।

తదిదం విషహిష్యతే కథం వద వామోరు! చితాధిరోహణమ్ ।। 8.57 ।।

నవేతి।। నవపల్లవసంస్తరే నూతనప్రవాలాస్తరణేఽప్యర్పితం స్థాపితం మృదు తే తవ యదఙ్గం శరీరం దూయేత పరిపప్తం భవేత్। వామౌ సున్దరౌ ఊరూ యస్యాః సా హే వామోరు। `వామం స్యాత్సున్దరే సవ్యే' ఇతి కేశవః। `సంహితశఫలక్షణ-' ఇత్యాదినోఙ్ప్రత్యయః। తదిదమఙ్గం చితాయాః కాష్ఠసంచయస్యాధిరోహణం కథం విషహిష్యతే వద ।। 8.57 ।।

ఇయమప్రతిబోధశాయినీం రశనా త్వాం ప్రథమా రహఃసఖీ ।

గతివిభ్రమసాదనీరవా న శుచా నాను మృతేన వక్ష్యతే ।। 8.58 ।।

ఇయమితి।। ఇయం ప్రథమాఽఽద్యా రహఃసఖీ। సురతసమయేఽప్యనుయానాదితి భావః। గతివిభ్రమసాదేన నీరవా విలాసోపరమేణ నిఃశబ్దా రశనా మేఖలాఽప్రతిబోధమపునరుద్బోధం యథా తథా శాయినీమ్। మృతామిత్యర్థః। త్వామను త్వయా సహ। `తృతీయార్థే'(పా.1।4।85)ఇత్యనుశబ్దస్య కర్మప్రవచనీయత్వాత్ ద్వితీయా। శుచా శోకేన

మృతేవ న లక్ష్యత ఇతి న। లక్ష్యత ఏవేత్యర్థః। సంభావ్యనిషేధనివర్తనాయ ద్వౌ ప్రతిషేధౌ ।। 8.58 ।।

కలమన్యభృతాసు భాషితం కలహంసీషు మదాలసం గతమ్ ।

పృషతీషు విలోలమీక్షితం పవనాధూతలతాసు విభ్రమాః ।। 8.59 ।।

త్రిదివోత్సుకయాప్యవేక్ష్య మాం నిహితాః సత్యమమీ గుణాస్త్వయా ।

విరహే తవ మే గురువ్యథం హృదయం న త్వవలమ్బితుం క్షమాః ।। 8.60 ।।

కలమితి।। త్రిదివేతి।। యుగ్మమ్। ఉభయోరేకాన్వయః। అన్యభృతాసు కోకిలాసు కలం మధురం భాషితం భాషణమ్। కలహంసీషు విశిష్టహంసీషు మదాలసం మన్థరం గతం గమనమ్। పృషతీషు హరిణీషు విలోలమీక్షితం చఞ్చలా దృష్టిః। పవనేన వాయునా ధూతలతాస్వీషత్కమ్పితలతాసు విభ్రమా విలాసాః। ఇత్యమీ పూర్వోక్తాః కలభాషణాదయో గుణాః। ఏషు కోకిలాదిస్థానేష్వితి శేషః। త్రిదివోత్సుకయాపీహ జీవన్త్యేవ స్వర్గం ప్రతి ప్రస్థితయాపి త్వయా మామవేక్ష్య విరహాసహం విచార్య సత్యం నిహితాః। మత్ప్రాణధారణోపాయతయా స్థాపితా ఇత్యర్థథః। తవ విరహే గురువ్యథమతిదుఃఖం మే హృదయం మనోఽవలమ్బితుం స్థాపయితుం న క్షమా న శక్తాః। తే తు తత్సంగమ ఏవ సుఖకారణః,నాన్యథా। ప్రత్యుత ప్రాణానపహరన్తీతి భావః ।। 8.59-60 ।।

మిథునం పరికల్పితం త్వయా సహకారః ఫలినీ చ నన్విమౌ ।

అవిధాయ వివాహసత్క్రియామనయోర్గమ్యత ఇత్యసాంప్రతమ్ ।। 8.61 ।।

మిథునమితి।। నను హే ప్రియే! సహకారస్తరువిశేషః ఫలినీ ప్రియంగులతా చేమౌ త్వయా మిథునం పరికల్పితం మిథునత్వేనాభ్యమాని। అనయోః ఫలినీ-సహకారయోర్వివాహసత్క్రియాం వివాహమఙ్గలమవిధాయాకృత్వా గమ్యత ఇత్యసాంప్రతముక్తమ్। మాతృహీనానాం న కించిత్సుఖమస్తీతి భావః ।। 8.61 ।।

కుసుమం కృతదోహదస్త్వయా యదశోకోఽయతముదీరయిష్యతి ।

అలకాభరణం కథం ను తత్తవ నేష్యామి నివాపమాల్యతామ్? ।। 8.62 ।।

కుసుమమితి।। వృక్షాదిపోషకం దోహదమ్। త్వయా కృతం దోహదం పాదతాడనరూపం యస్య సోఽయమశోకో యత్కుసుమముదీరయిష్యతి ప్రసవిష్యతే। తవాలకానామాభరమమాభరణభూతం తత్కుసుమముదీరయిష్యతి ప్రసవిష్యతే। తవాలకానామాభరణమాభరణభూతం తత్కుసుమం కథం ను కేన ప్రకారేణ నివాపమాల్యతాం దాహాఞ్జలేరర్థ్యతాం నేష్యామి? `నివాపః పితృదానం స్యాత్' ఇత్యమరః ।। 8.62 ।।

స్మరతేవ సశబ్దనూపురం చరణానుగ్రహమన్యదుర్లభమ్ ।

అమునా కుసుమాశ్రువర్షిణా త్వమశోకేన సుగాత్రి! శోచ్యసే ।। 8.63 ।।

స్మరతేతి।। అన్యదుర్లభమ్। కింతు స్మర్తవ్యమేవేత్యర్థః। సశబ్దం ధ్వనియుక్తం నూపురం మఞ్జీరం యస్య తం చరణేనానుగ్రహం పాదేన తాడనరూపం స్మరతేవ చిన్తయతేవ కుసుమాన్యేవాశ్రూణి తద్వర్షిణాఽమునా పురోవర్తినాఽశోకేన। హే సుగాత్రి!`అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యశ్చ' ఇతి వక్తవ్యాన్ఙీప్। త్వం శోచ్యసే ।। 8.63 ।।

తవ నిఃశ్వసితానుకారిభిర్బకులైరర్ధచితాం సమం మయా ।

అసమాప్య విలాసమేఖలాం కిమిదం కిన్నరకణ్ఠి! సుప్యతే? ।। 8.64 ।।

తవేతి।। తవ నిఃశ్వసితానుకారిభిర్బకులైర్బకుసుమైర్మయా సమం సార్ధమర్ధచితామర్ధం యథా తథా రచితాం విలాసమేఖలామసమాప్యాపూరయిత్వా। కింనరస్య దేవయోనివిశేషస్య కణ్ఠ ఇవ కణ్ఠో యస్యాస్తత్సంబుద్ధిర్హే కిన్నరకణ్ఠి!`అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యశ్చ' ఇతి జీప్। కిమిదం సుప్యతే నిద్రా క్రియతే? `వచిస్వపి-'(పా.6।1।15)ఇత్యాదినా సంప్రసారణమ్। అనుచితమిదం స్వపనమిత్యర్థః ।। 8.64 ।।

సమదుఃఖసుఖః సఖీజనః ప్రతిపఞ్చన్ద్రనిభోఽయమాత్మజః ।

అహమేకరసస్తథాపి తే వ్యవసాయః ప్రతిపాత్తినిష్ఠురః ।। 8.65 ।।

సమేతి।। సఖీజనః సమదుఃఖసుఖః,త్వద్దుఃఖేన దుఃఖీ,త్వత్సుఖేన సుఖీత్యర్థః। అయమాత్మజో బాలః,ప్రతిపఞ్చన్ద్రనిభః। దర్శనీయో వర్ధిష్ణుశ్చేత్యర్థః। `ప్రతిపత్'శబ్దేన ద్వితీయా వక్షఅయతే; ప్రతిపది చన్ద్రస్యాదర్శనాత్। అహమేకరసోఽభిన్నరామః। `శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః। తథాపి। జీవితసామగ్రీసత్త్వేఽపీత్యర్థః। తే తవ వ్యవసాయోఽస్మత్పరిత్యాగరూపో వ్యాపారః ప్రతిపత్త్యా నిశ్చయేన నిష్ఠురః క్రూరః। `ప్రతిపత్తిః పదప్రాప్తౌ ప్రకృతౌ గౌరవేఽపి చ। ప్రాగల్భ్యే చ ప్రబోధే చ' ఇతి విశ్వః। స్మర్తుం న్ శక్యః కిముతాధికర్తుమితి భావః ।। 8.65 ।।

ధృతిరస్తమితా రతిశ్చ్యుతా విరతం గేయమృతుర్నిరుత్సవః ।

గతమాభరణప్రయోజనం పరిశూన్యం శయనీయమద్య మే ।। 8.66 ।।

ధృతిరితి।। అద్య మే ధృతిర్ధైర్యం ప్రతీతిర్వాఽస్తం నాశమితా। రతిః క్రీడాచ్యుతా గతా। గేయం గానం విరతమ్। ఋతుర్వసన్తదిర్నిరుత్సవః। ఆభరణానాం ప్రయోజనం గతమపగతమ్। శేతేఽస్మిన్నితి శయనీయం తల్పమ్। `కృత్యల్యుటో బహులమ్' (పా.3।3।113)ఇత్యధికరణార్థేఽనీయర్ప్రత్యయః। పరిశూన్యమ్। త్వాం వినా సర్వమపి నిష్ఫలమితి భావః ।। 8.66 ।।

గృహిణీ సచివః సఖీ మిథః ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ ।

కరుణావిముఖేన మృత్యునా హరతా త్వాం వద కిం న మే హృతమ్ ।। 8.67 ।।

గృహిణీతి ।। త్వమేవ గృహిణీ దారాః। అనేన సర్వం కుటుమ్బం త్వదాశ్రయమితి భావః। సచివో బుద్ధిసహాయో మన్త్రీ। సర్వో హితోపదేశస్త్వదాయత్త ఇత్యనేనోచ్యతే। మిథో రహసి సఖీ నర్మసచివః। సర్వోపభాగస్త్వదాశ్రయ ఇత్యమునా ప్రకటితమ్। లలితే మనోహరే కలావిధౌ వాదిత్రాదిచతుఃషష్టికలాప్రయోగే ప్రియశిష్యా। ప్రియత్వం ప్రాజ్ఞత్వాదిత్యభిసంధిః। సర్వానన్దోఽనేన త్వన్నిబన్ధన ఇత్యుద్యాటితమ్। అతస్త్వాం సమష్టిరూపాం హరతాఽత ఏవ కరుణావిముఖేన కృపాశూన్యేన మృత్యునా మే మత్సంబన్ధి కిం వత్సు న హృతం వద। సర్వమపి హృతమిత్యర్థః ।। 8.67 ।।

మదిరాక్షి! మదాననార్పితం మధు పీత్వా రసవత్కథం ను మే ।

అనుపాస్యసి బాష్పదూషితం పరలోకోపనతం జలాఞ్జలిమ్ ।। 8.68 ।।

మదిరేతి ।। మాద్యత్యనయేతి మదిరా లోకప్రసిద్ధా। తథాపి `నార్యో మదిరలోచనాః' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాన్మాద్యత్యాభ్యామితి మదిరే ఆక్షిణీ యస్యాస్తత్సంబుద్ధిర్హే మదిరాక్షి! మదాననేనార్పితం రసవత్ స్వాదుతరం మధు మద్యం పీత్వా బాష్పదూషితమశ్రుతప్తం పరలోకోపనతం పరలోకప్రాప్తం మే జలాఞ్జలిం తిలోదకాఞ్జలిం కథం న్వనన్తరం పాస్యసి? తదనన్తరమిదమనర్హమిత్యర్థః। యథాహ భట్టమల్లః-` అనుపానం హిమజలం యవగోధూమనిర్మితే। దధ్ని మద్యే విషే ద్రాక్షే పిష్టే పిష్టమయేఽపి చ ।।' ఇతి । తజ్జ్వైవ యుజ్యతే। ఇదం తూష్ణం లోకాన్తరోపయోగి చేత్యాయుర్వేదవిరాధాత్కథమనుపాస్యసీతి భావః ।। 8.68 ।।

విభవేఽపి సతి త్వయా వినా సుఖమేతావదజస్య గణ్యతామ్ ।

అహృతస్య విలోభనాన్తరైర్మమ సర్వే విషయాస్త్వదాశ్రయాః ।। 8.69 ।।

విభవ ఇతి ।। విభవ ఐశ్వర్యే సత్యపి త్వయా వినాఽజస్యైతావదేవ సుఖం గణ్యతామ్। యావత్త్వా సహ భుక్తే తతోఽన్యన్న కించిద్భవిష్యతీత్యర్థథః। కుతః? విలోభనాన్తరైరన్యైర్విశేషేణ లోభజనకవస్తుభిరైశ్వర్యాదిభిరహృతస్యానాకృష్టస్య మమ సర్వే విషయా భోగాదయః। త్వదాశ్రయాస్త్వదధీనాః। త్వాం వినా మే న కించిద్రోచత ఇత్యర్థః ।। 8.69 ।।

విలపన్నితి కోసలాధిపః కరుణార్థగ్రథితం ప్రియాం ప్రతి ।

అకరోత్పృథివీరుహానపి స్రుతశాఖారసబాష్పదూషితాన్ ।। 8.70 ।।

విలపన్నితి ।। కోసలానామధిపోఽజ ఇతి కరుణః శోకరసః స ఏవార్థస్తేన గ్రథితం సంబద్ధం యథా తథా ప్రియాం ప్రతీన్దుమతీముద్దిశ్య విలపన్,పృథివీరుహాన్ వృక్షానపి స్రుతాః శాఖారసా మకరన్దా ఏవ బాష్పాస్తైర్దూషితానకరోత్। అచేతనానప్యరోదయదిత్యర్థః ।। 8.70 ।।

అథ తస్య కథంచిదఙ్కతః స్వజనస్తామపనీయ సున్దరీమ్ ।

విససర్జ తదన్త్యమణ్డనామనలాయాగురుచన్దనైధసే ।। 8.71 ।।

అథేతి ।। అథ స్వజనో బన్ధువర్గః । తస్యాజస్యాఙ్కత ఉత్సఙ్గాత్ కథంచిదపినీయ । తద్దివ్యకుసుమమేవాన్త్యం మణ్డనమలంకారో యస్యాస్తామ్ । తాం సున్దరీమగురూణి చన్దనాన్యేధాంసీన్ధనాని యస్య తస్మా అనలాయాగ్నయే విససర్జ విసృష్టవాన్ । `క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమ్' ఇతి క్రియామాత్రప్రయోగే సంప్రదానత్వాఞ్చతుర్థీ ।। 8.71 ।।

ప్రమదామను సంస్థితః శుచా నృపతిః సన్నితి వాచ్యదర్శనాత్ ।

న చకార శరీరమగ్నిసాత్సహ దేవ్యా న తు జీవితాశయా ।। 8.72 ।।

ప్రమదామితి ।। నృపతిరజః సన్నపి విద్వానపి శుచా శోకేన ప్రమదామనుప్రమదయా సహ సంస్థితో మృత ఇతి వాచ్యదర్శనాన్నిన్దాదర్శనాద్దేవ్యేన్దుమత్యా సహ శరీరమగ్నిసాదగ్న్యధీనం న చకార । `తదధీనవచనే'(పా.5।4।54) ఇతి సాతిప్రత్యయః । జీవితాశయా ప్రాణేచ్ఛయా తు నేతి ।। 8.72 ।।

అథ తేన దశాహతః పరే గుణశేషామపదిశ్య భామినీమ్ ।

విదుషా విధయో మహర్ద్ధయః పుర ఏవోపవనే సమాపితాః ।। 8.73 ।।

అథేతి ।। అథ విదుషా శాస్త్రజ్ఞేన తేనాజేన । గుణా ఏవ శేషా రూపాదయో యస్యాస్తాం గుణశేషాం భామినీమిన్దుమతీమపదిశ్యోద్దిశ్య । దశానామహ్నాం సమాహారో దశాహః । `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51) ఇత్యాదినా సమాసః । సమాహారస్యైకత్వాదేకవచనమ్ । `రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్'(పా.5।4।51) ఇతి టచ్ । `రాత్రాహ్నాహాః పుంసి'(పా.2।4।29) ఇతి పుంవత్ । తతస్తసిల్ । తస్మాద్దశాహతః పర ఊర్ధ్వం కర్తవ్యా మహర్ద్ధయో మహాసమృద్ధయో విధయః క్రియాః పురః పుర్యా ఉపవన ఉద్యాన ఏవ సమాపితాః సంపూర్ణమనుష్ఠితాః । `దశాహతః' ఇత్యత్ర `విప్రః శుద్ధ్యేద్దశాహేన ద్వాదశాహేన భూమిపః'(5।83) ఇతి మనువచనవిరోధో నాశఙ్కనీయః; తస్య నిర్గుణక్షత్రియవిషయత్వాత్ । గుణవత్క్షత్రియస్య తు దశాహేన శుద్ధిమాహ పరాశరః-`క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వధర్మనిరతః శుచిః'ఇతి । సూచ్యతేఽస్యాపి గుణవత్త్వం `విదుషా' ఇత్యనేన ।। 8.73 ।।

స వివేశ పురీం తయా వినా క్షణదాపాయశశాఙ్కదర్శనః ।

పరివాహమివావలోకయన్స్వశుచః పౌరవధూముఖాశ్రుషు ।। 8.74 ।।

స ఇతి ।। తయేన్దుమత్యా వినా । క్షణదాయా రాత్రేరపాయేఽపగమే యః శశాఙ్కశ్చన్ద్రః స ఇవ దృశ్యత ఇతి క్షణదాపాయశశాఙ్కదర్శనః । ప్రాతఃకాలికచన్ద్ర ఇవ దృశ్యమాన ఇత్యర్థః । దృశ్యత ఇతి కర్మార్థే ల్యుట్ । సోఽజః పౌరవధూముఖాశ్రుషు స్వశుచః స్వశోకస్య పరివాహం జలోచ్ఛ్వాసమివావలోకయన్ । `జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహాః'ఇత్యమరః ।

స్వదుఃఖపూరాతిశయమివ పశ్యన్ పురీం వివేశ। `వధూ'గ్రహణాత్తస్యామిన్దుమత్యాం సఖ్యాభిమానాదజసమానదుఃఖసూచకపరీవాహోక్తిర్నిర్వహతి ।। 8.74 ।।

అథ తం సవనాయ దీక్షితః ప్రణిధానాద్గురురాశ్రమస్థితః ।

అభిషఙ్గజడం విజజ్ఞివానితి శిష్యేణ కిలాన్వబోధయత్ ।। 8.75 ।।

అథేతి।। అథ సవనాయ యాగాయ దీక్షితో గురుర్వసిష్ఠ ఆశ్రమే స్వకీయాశ్రమే స్థితః సన్। తమజమభిషఙ్గజడం దుఃఖమోహితం ప్రణిధానాఞ్చిత్తైకాగ్ర్యాద్విజజ్ఞివాఞ్జ్ఞాతవాన్। `క్వసుశ్చ'(పా.3।2।107) ఇతి క్వసుప్రత్యయః। ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ శిష్యేణాన్వబోధయత్కిల। బుధేర్ణ్యన్తాణ్ణిచి లఙ్ ।। 8.75 ।।

వసిష్ఠశిష్య ఆహ-

అసమాప్తవిధిర్యతో మునిస్తవ విద్వానపి తాపకారణమ్ ।

న భవన్తముపస్థితః స్వయం ప్రకృతౌ స్థాపయితుం పథశ్చ్యుతమ్ ।। 8.76 ।।

అసమాప్తేతి।। యతో హేతోర్మునిరసమాప్తవిధిరసమాప్తక్రతుస్తతస్తవ తాపకారణం దుఃఖహేతుం కలత్రనాశరూపం విద్వాఞ్జానన్నపి । `విదేః శతుర్వసుః'(పా.7।1।36) ఇతి వస్వాదేశః। `న లోక-'(పా.2।3।69)ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। పథశ్చ్యుతం స్వభావాద్భ్రష్టం భవన్తం ప్రకృతౌ స్వభావే స్థాపయితుమ్। సమాశ్వాసయితుమిత్యర్థః। స్వయం నోపస్థితో నాగతః ।। 8.76 ।।

మయి తస్య సువృత్త! వర్తతే లఘుసందేశపదా సరస్వతీ ।

శ్రృణు విశ్రుతసత్త్వసార! తాం హృది చైనాముపధాతుమర్హసి ।। 8.77 ।।

మయీతి।। హే సువృత్త సదాచార! సందిశ్యత ఇతి సందేశః సందేష్టవ్యార్థః। తస్య పదాని వాచకాని లఘూని సంక్షిప్తాని సందేశపదాని యస్యాం సా లఘుసందేశపదా తస్య మునేః సరస్వతీ వాక్ మయి వర్తతే। హే విశ్రుతసత్త్వసార ప్రఖ్యాతధైర్యాతిశయ। తాం సరస్వతీం శృణు। ఏనాం వాచం హృద్యుపధాతుం ధర్తుం చార్హసి ।। 8.77 ।।

వక్ష్యమాణార్థానుగుణం మునేః సర్వజ్ఞత్వం తావదాహ-

పురుషస్య పదేష్వజన్మనః సమతీతం చ భవచ్చ భావి చ ।

స హి నిష్ప్రతిఘేన చక్షుషా త్రితయం జ్ఞానమయేన పశ్యతి ।। 8.78 ।।

పురుషస్యేతి।। అజన్మనః పురాణపురుషస్య భగవతస్త్రివిక్రమస్య పదేషు విక్రమషు। త్రిభువనేష్వపీత్యర్థః। సమతీతం భూతం చ భవద్వర్తమానం చ భావి భవిష్యచ్చేతి త్రితయం

స మునిర్నిష్ప్రతిధేనాప్రతిబన్ధేన జ్ఞానమయేన చక్షుషా జ్ఞానదృష్ట్యా పశ్యతి హి। అతస్తదుక్తిషు న సంశయితవ్యమిత్యర్థధః।। 8.78 ।।

చరతః కిల దుశ్చరం తపస్తృణబిన్దోః పరిశఙ్కితః పురా ।

ప్రజిఘాయ సమాధిభేదినీం హరిరస్మై హరిణీం సురాఙ్గనామ్ ।। 8.79 ।।

చరత ఇతి।। పురా కిల దుశ్చరం తీవ్రం తపశ్చరతస్తృణబిన్దోస్తృణబిన్దునామకాత్కస్మాఇచ్చిదృషేః పరిశఙ్కితో భీతః। కర్తరి క్తః। `భీత్రార్థానాం భయహేతుః'(పా.1।4।25)ఇత్యపాదానాత్పఞ్చమీ। హరిరిన్ద్రః సమాధిభేదినీం తపోవిఘాతినీం హరిణీం నామ సురాఙ్గనామస్మై తృణబిన్దవే ప్రజిఘాయ ప్రేరితవాన్ ।। 8.79 ।।

స తపఃప్రతిబన్ధమన్యునా ప్రముఖావిష్కృతచారువిభ్రమామ్ ।

అశపద్భవ మానుషీతి తాం శమవేలాప్రలయోర్మిణా భువి ।। 8.80 ।।

స ఇతి।। స మునిః। శమః శాన్తిరేవ వేలా మర్యాదా యస్యాః। ప్రలయోర్మిణా ప్రలవకాసతరఙ్గేణ। శమవిఘాతకేనేత్యర్థః। `అబ్ధ్యమ్బువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపి' ఇత్యమరః। తపసః ప్రతిబన్ధేన విఘ్నేన యో మన్యుః క్రోధస్తేన హేతునా। ప్రముఖేఽగ్రే ఆవిష్కృతచారువిభ్రమాం ప్రకాశితమనోహరవిలాసాం తాం హరిణీం భువి భూలోకే మానుషీ మనుష్యస్త్రీ భవేత్యశపచ్ఛశాప ।। 8.80 ।।

భగవన్! పరవానయం జనః ప్రతికూలాచరితం క్షమస్వ మే ।

ఇతి చోపనతాం క్షితిస్పృశం కృతవానా సురపుష్పదర్శనాత్ ।। 8.81 ।।

భగవన్నితి।। హే భగవన్మహర్షే! అయం జనః। పరోఽస్యాస్తీతి స్వామిత్వేన పరవాన్ పరాధీనః। `అయమ్' ఇత్యాత్మనిర్దేశః। అహం పరాధీనేత్యర్థః। మే మమ ప్రతికూలాచరితమపరరాధం క్షమస్వేత్యనేన ప్రకారేణోపనతాం శరణాగతాం చ హరిణీమా సురపుష్పదర్శనాత్ పుష్పదర్శనపర్యన్తమ్। క్షితిం స్పృశతీతి క్షితిస్పృక్,తాం క్షితిస్పృశం మానుషీం కృతవానకరోత్। దివ్యపుష్పదర్శనం శాపావధిరిత్యనుగృహీతవానిత్యర్థః ।। 8.81 ।।

క్రథకైశికవంశసంభవా తవ భూత్వా మహిషీ చిరాయ సా ।

ఉపలబ్ధవతీ దివశ్చ్యుతం వివశా శాపనివృత్తికారణమ్ ।। 8.82 ।।

క్రథేతి।। క్రథకైశికానాం రాజ్ఞాం వంశే సంభవో యస్యాః సా హరిణీ తవ భహిష్యభిషిక్తా స్త్రీ। `కృతాభిషేకా మహిషీ' ఇత్యమరః। భూత్వా చిరాయ దివః స్వర్గాఇచ్చ్యుతం పతితం శాపనివృత్తికారణం సురపుష్పరూపలబ్ధవతీ వివశా। అభూదితి శేషః। మృతేత్యర్థః।। 8.82 ।।

తదలం తదపాయచిన్తయా విపదుత్పత్తిమతాముపస్థితా ।

వసుధేయమవేక్ష్యతాం త్వయా వసుమత్యా హి నృపాః కలత్రిణః ।। 8.83 ।।

తదితి।। తత్తస్మాత్తస్యా అపాయచిన్తయాఽలమ్। తస్య మరణం న చిన్త్యమిత్యర్థః। నిషేధక్రియాం ప్రతి కరణత్వాఇచ్చిన్తయేతి తృతీయా। కుతో న చిన్త్యమత ఆహ-ఉత్పత్తిమతాం జన్మవతాం విపద్విపత్తిరుపస్థితా సిద్ధా। జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యురిత్యర్థః। తథాపి కలత్రరహితస్య కిం జీవితేన తత్రాహ-త్వయేయం వసుధా భూమిరవేక్ష్యతాం పాల్యతామ్। హి యస్మాన్నృపా వసుమత్యాం పృథివ్యా కలత్రిణః కలత్రవన్తః। అతో న శోచితవ్యమిత్యర్థః।। 8.83 ।।

ఉదయే మదవాచ్యముజ్ఝతా శ్రుతమావిష్కృతమాత్మవత్త్వయా ।

మనసస్తదుపస్థితే జ్వరే పునరక్లీబతయా ప్రకాశ్యతామ్ ।। 8.84 ।।

ఉదయ ఇతి।। ఉదయేఽభ్యుదయే సతి మదేన యద్వాచ్యం నిన్దాదుఃఖం తదుజ్ఝతా పరిహరతా సత్యపి మదహేతావమాద్యతా త్వయా యదాత్మవదధ్యాత్మప్రచురం శ్రుతం శాస్త్రమ్। తజ్జనితం జ్ఞానమితి యావత్। ఆవిష్కృతం ప్రకాశితమ్। తచ్ఛ్రుతం మనసో జ్వరేసంతాప ఉపస్థిత ప్రాప్తేఽక్లీబతయా ధైర్యేణ లిఙ్గేన పునః ప్రకాశ్యతామ్। విదుషా సర్వాస్వవస్థాస్వపి ధీరేణ భవితవ్యమిత్యర్థః ।। 8.84 ।।

రుదతా కుత ఏవ సా పునర్భవతా నానుమృతాపి లభ్యతే ।

పరలోకజుషాం స్వకర్మభిర్గతయో భిన్నపథా హి దేహినామ్ ।। 8.85 ।।

రుదతేతి।। రుదతా భవతా సా కుత ఏవ లభ్యతే? న లభ్యత ఏవ। అనుమ్రియత ఇత్యనుమృత్। క్విప్। తేనానుమృతానుమృతవతాఽపి భవతా పునర్న లభ్యతే। కథం న లభ్యత ఇత్యాహ-పరలోకజుషాం లోకాన్తరభాజాం దేహినామ్। గమ్యత ఇతి గతయో గమ్యస్థానాని స్వకర్మభిః పూర్వాచరితపుణ్యపాపైర్భిన్నపథాః పృథక్కృతమార్గా హి। పరత్రాపి స్వస్వధర్మానురూపఫలభోగాయ భిన్నదేహగమనాన్న మృతేనాపి లభ్యత ఇత్యర్థః ।। 8.85 ।।

అపశోకమనాః కుటుమ్బినీమనుగృహ్ణీష్వ నివాపదత్తిభిః ।

స్వజనాశ్రు కిలాతిసంతతం దహతి ప్రేతమితి ప్రచక్షతే ।। 8.86 ।।

అపేతి।। కింతు,అపశోకమనా నిర్దుఃఖచిత్తః సన్ కుటుమ్బినీం పత్నీం నివాపదత్తిభిః పిణ్డోదకాదిదానైరనుగృహ్ణీష్వ। తర్పయేత్యర్థః। అన్యథా దోషమాహ-అతిసంతతమవిచ్ఛిన్నం స్వజనానాం బన్ధూనామ్। `బన్ధుస్వస్వజనాః సమాః' ఇత్యమరః। అశ్రు కర్తృ ప్రేతం మృతం దహతీతి ప్రచక్షతే మన్వాదయః కిల। అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః (యాజ్ఞ.ప్రాయ.1।11)-`శ్లేష్మాశ్రు బన్ధిభిర్ముక్తం ప్రేతో భుఙ్క్తే యతోఽవశః। అతో న రోదితవ్యం హి క్రియాః కార్యాః స్వశక్తితః ।।' ఇతి ।। 8.86 ।।

మరణం ప్రకృతిః శరీరిణాం వికృతిర్జీవితముచ్యతే బుధైః ।

క్షణమప్యవతిష్ఠతే శ్వసన్యది జన్తుర్నను లాభవానసౌ ।। 8.87 ।।

మరణమితి।। శరీరిణాం మరణం ప్రకృతిః స్వభావః। ధ్రువమిత్యర్థః। జీవితం వికృతిర్యాదృచ్ఛికం బుధైరుచ్యతే। ఏవం స్థితే జన్తుః ప్రాణీ క్షణమపి। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। శ్వసఞ్జీవన్నవతిష్ఠతే। యద్యసౌ క్షణజీవీ లాభవాన్నను। జీవనే యథాలాభం సంతోష్టవ్యమ్;అలభ్యలాభాత్,మరణే తు న శోచితవ్యమ్; అస్య స్వాభావ్యాదితి భావః ।। 8.87 ।।

అవగచ్ఛతి మూఢచేతనః ప్రియనాశం హృది శల్యమర్పితమ్ ।

స్థిరధీస్తు తదేవ మన్యతే కుశలద్వారతయా సముద్ధృతమ్ ।। 8.88 ।।

అవేతి।। మూఢచేతనో భ్రాన్తబుద్ధిః ప్రియనాశమిష్టనాశం హృద్యర్పితం నిఖాతం శల్యం శఙ్కుమవగచ్ఛతి మన్యతే। స్థిరధీర్విద్వాంస్తు తదేవ శల్యం సముద్ధృతముత్ఖాతం మన్యతే। ప్రియనాశే సతీతి శేషః। కుతః? కుశలద్వారతయా। ప్రియనాశస్య మోక్షోపాయతయేత్యర్థః। విషయలాభవినాశయోర్యథాక్రమం హితాహితసాధనత్వామిమానః పామరణామ్। విపరీతం తు విపశ్చితామితి భావః ।। 8.88 ।।

స్వశరీరశరీరిణావపి శ్రుతసంయోగవిపర్యయౌ యదా ।

విరహః కిమివానుతాపయేద్వద బాహ్యైర్విషయైర్విపశ్చితమ్ ।। 8.89 ।।

స్వేతి।। స్వస్య శరీరశరీరిణౌ దేహాత్మానావపి యదా యతః శ్రుతౌ శ్రుత్యవగతౌ సంయోగవిపర్యయౌ సంయోగవియోగౌ యయోస్తౌ తథోక్తౌ। తదా బాహ్యైర్విషయైః పుత్రమిత్రకలత్రాదిభిర్విరహో విపశ్చితం విద్వాంసం కిమివానుతాపయేత్త్వం వద। న కించిదిత్యర్థః। అథవా,-`స్వ'శబ్దస్య శరీరేణైవ సంబన్ధః ।। 8.89 ।।

న పృథగ్జనవచ్ఛుచో వశం వశినాముత్తమ! గన్తుమర్హసి ।

ద్రుమసానుమతాం కిమన్తరం యది వాయౌ ద్వితయేఽపి తే చలాః ।। 8.90 ।।

నేతి।। వశినాముత్తమ జితేన్ద్రియవర్య! పృథగ్జనవత్ పామరజనవత్ శుచః శోకస్య వశం గన్తుం నార్హసి। తథా హి ద్రుమసానుమతాం తరుశిఖరిణాం కిమన్తరం కో విశేషః? వాయౌ సతి ద్వితయేఽపి ద్విప్రకారా అపి। `ప్రథమచరమ-'(పా.1।1।33)ఇత్యాదినా జసి విభాషయా సర్వనామసంజ్ఞా। తే ద్రుమసానుమన్తశ్చలాశ్చఞ్చలా యది। సానుమతామపి చలనే ద్రుమవత్తేషామప్యచలసంజ్ఞా న స్యాదిత్యర్థః ।। 8.90 ।।

స తథేతి వినేతురుదారమతేః ప్రతిగృహ్య వచో విససర్జ మునిమ్ ।

తదలబ్ధపదం హృది శోకఘనే ప్రతియాతమివాన్తికమస్య గురోః ।। 8.91 ।।

స ఇతి।। సోఽజ ఉదారమతేర్వినేతుర్గురోర్వసిష్ఠస్య వచస్తచ్ఛిష్యముఖేరితం తథేతి ప్రతిగృహ్యాఙ్గీకృత్య మునిం వసిష్ఠశిష్యం విససర్జ ప్రేషయామాస। కింతు తద్వచః శోకఘనే దుఃఖసాన్ద్రేఽస్యాజస్య హృద్యలబ్ధపదమప్రాప్తావకాశం సద్గురోర్వసిష్ఠస్యాన్తికం ప్రతియాతమివ ప్రతినివృత్తం కిము-ఇత్యుత్ప్రేక్షా। తోటకవృత్తమేతత్-`ఇహ తోటకమమ్బుధిసైః ప్రథితమ్' ఇతి తల్లక్షణాత్ ।। 8.91 ।।

తేనాష్టౌ పరిగమితాః సమాః కథంచిద్బాలత్వాదవితథసూనృతేన సూనోః ।

సాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియాయాః స్వప్నేషు క్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ ।। 8.92 ।।

తేనేతి।। అవితథం యథార్థం సూనృతం ప్రియవచనం యస్య తేనాజేన। సూనోః పుత్రస్య బాలత్వాత్। రాజ్యాక్షమత్వాదిత్యర్థః। ప్రియాయా ఇన్దుమత్యాః సాదృశ్యం వస్త్వన్తరగతమాకారసామ్యం ప్రతికృతిశ్చిత్రం తయోర్దర్శనైః। స్వప్నేషు క్షణికాః క్షణభఙ్గురో యే సమాగమోత్సవాస్తైశ్చ। కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ। అష్టౌ సమా వత్సరాః। `సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమాః' ఇత్యమరః। పరిగమితా అతివాహితాః। ఉక్తం చ-`వియోగావస్థాసు ప్రియజనసదృక్షానుభవనం తతశ్చిత్రం కర్మ స్వపనసమయే దర్శనమపి। తదఙ్గస్పృష్టానాముపగతవతాం స్పర్శనమపి ప్రతీకారః కామవ్యథితమనసాం కోఽపి కథితః।।' ఇతి। ప్రకృతే సాదృశ్యాదిత్రితయాభిధానం తదఙ్గస్పృష్టపదార్థస్పృష్టేరప్యుపలక్షణమ్। ప్రహర్షిణీవృత్తమేతత్ ।। 8.92 ।।

తస్యతా ప్రసహ్య హృదయం కిల శోకశఙ్కుః

ప్లక్షప్రరోహ ఇవ సౌధతలం బిభేద ।

ప్రాణాన్తహేతుమపి తం భిషజామసాధ్యం

లాభం ప్రియానుగమనే త్వరయా స మేనే ।। 8.93 ।।

తస్యేతి।। శోక ఏవ శఙ్కుః కీలః। `శఙ్కుః కీలే శివేఽస్త్రే చ' ఇతి విశ్వః। తస్యాజస్య హృదయమ్। ప్లక్షప్రరోహః సౌధతలమివ। ప్రసహ్య బలాత్కిల బిభేద। సోఽజః ప్రాణాన్తహేతుం మరణకారణమపి భిషజామసాధ్యమప్రతిసమాధేయం తం శోకశఙ్కుం రోగపర్యవసితం ప్రియాయా అనుగమనే త్వరయోత్కణ్ఠయా లాభం మేనే। తద్విరహస్యాతిదుఃసహత్వాత్తత్ప్రాప్తికారణం మరణమేవ వరమిత్యమన్యతేత్యర్థః ।। 8.93 ।।

సమ్యగ్వినీతమథ వర్మహరం కుమార-

మాదిశ్య రక్షణవిధౌ విధివత్ప్రజానామ్ ।

రోగాపసృష్టతనుదుర్వసతిం ముముక్షుః

ప్రాయోపవేశనమతిర్నృపతిర్బభూవ ।। 8.94 ।।

సమ్యగితి।। అథ నృపతిరజః సమ్యగ్వినీతం నిసర్గసంస్కారాభ్యాం వినయవన్తం వర్మ హరతీతి వర్మహరః కవచధారణార్హవయస్కః। `వయసి చ'(పా.3।2।10)ఇత్యచ్ప్రత్యయః। తం కుమారం దశరథం ప్రజానాం రక్షణవిధౌ రాజ్యే విధివద్విధ్యర్హమ్। యథాశాస్త్రమిత్యర్థః। `తదర్హమ్'(పా.5।1।117) ఇతి వతిప్రత్యయః। ఆదిశ్య నియుజ్య రోగేణోపసృష్టాయా వ్యాప్తాయాస్తనోః శరీరస్య దుర్వసతిం దుఃఖావస్థఇతిం ముముక్షుర్జిహాసుః సన్। ప్రాయోపవేశనేఽనశనావస్థానే మతిర్యస్య స బభూవ। `ప్రాయశ్చానశనే మృత్యౌ తుల్యబాహుల్యయోరపి' ఇతి విశ్వః। అత్ర పురాణవచనమ్-`సమాసక్తో భవేద్యస్తు పాతకైర్మహదాదిభిః। దుశ్చికిత్స్యైర్మహారోగైః పీడితో వా భవేత్తు యః। స్వయం దేహవినాశస్య కాలే ప్రాప్తే మహామతిః। ఆబ్రహ్మణం వా స్వర్గాదిమహాఫలజిగీషయా। ప్రవిశేజ్జ్వలనం దీప్తం కుర్యాదనశనం తథా। ఏతేషామధికారోఽస్తి నాన్యేషాం సర్వజన్తుషు। నరాణామథ నారీణాం సర్వవర్ణేషు సర్వదా।।' ఇతి। అనయోర్వసన్తతిలకాచ్ఛన్దః। తల్లక్షణమ్-`ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః' ఇతి ।। 8.94 ।।

తీర్థే తోయవ్యతికరభవే జహ్నుకన్యాసరయ్వో-

ర్దేహత్యాగాదమరగణనాలేఖ్యమాసాద్య సద్యః ।

పూర్వాకారాధికతరరుచా సంగతః కాన్తయాసౌ

లీలాగారేష్వరమత పునర్నన్దనాభ్యన్తరేషు ।। 8.95 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతావజవిలాపో నామాష్టమః సర్గః ।

తీర్థ ఇతి।। అసావజో జహ్నుకన్యాసరయ్వోస్తోయానాం జలానాం వ్యతికరేణ సంభేదేన భవే తీర్థే గఙ్గాసరయూసంగమే దేహత్యాగాత్సద్య ఏవామరగణనాయాం లేఖ్యం లేఖనమ్। `తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః'(పా.3।4।70)ఇతి భావార్థే ణ్యత్ప్రత్యయః। ఆసాద్య ప్రాప్య। పూర్వస్మాదాకారాదధికతరా రుగ్యస్యాస్తయా కాన్తయా రమణ్యా సంగతః సన్। నన్దనస్యేన్ద్రోద్యానస్యాభ్యన్తరేష్వన్తర్వర్తిషు లీలాగారేషు క్రీడాభవనేషు పునరరమత। `యథాకథంచిత్తీర్థేఽస్మిన్దేహత్యాగం కరోతి యః। తస్యాత్మఘాతదోషో న ప్రాప్నుయాదీప్సితాన్యపి।।' ఇతి స్కాన్దే। మన్దాక్రాన్తాచ్ఛన్దః। తల్లక్షణమ్-`మన్దాక్రాన్తా జలధిషడగైర్మ్భౌ నతౌ తాద్గురూ చేత్' ఇతి।। 8.95 ।।

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయామష్టమః సర్గః ।

****

.

నవమః సర్గః।

ఏకలోచనమేకార్ధే సార్ధలోచనమన్యతః ।
నీలార్ధం నీలకణ్ఠార్ధం మహః కిమపి మన్మహే ।।
పితురనన్తరముత్తరకోసలాన్సమధిగమ్య సమాధిజితేన్ద్రియః ।
దశరథః ప్రశశాస మహారథో యమవతామవతాం చ ధురి స్థితః ।।9.1 ।।

పితురితి।। సమాధినా సంయమేన జితేన్ద్రియః। `సమాధిర్నియమే ధ్యానే' ఇతి కోశః। యమవతాం సంయమినామవతాం రక్షతాం రాజ్ఞాం చ ధుర్యాగ్రే స్థితో మహారథః। `ఏకో దశ సహస్రాణి యోధయేద్యస్తు ధన్వినామ్। శస్త్రశాస్త్రప్రవీణశ్చ స మహారథ ఉచ్యతే।।' ఇతి। దశరథః పితురనన్తరముత్తరకోసలాఞ్జనపదాన్సమధిగమ్య ప్రశశాస। అత్ర మనుః(7।144)-`క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానాం పరిపాలనమ్' ఇతి। ద్రుతవిలమ్బితమేతద్వృత్తమ్। తల్లక్షణమ్-`ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరౌ' ఇతి ।। 9.1 ।।

అధిగతం విధివద్యదపాలయత్ప్రకృతిమణ్డలమాత్మకులోచితమ్ ।

అభవదస్య తతో గుణవత్తరం సనగరం నగరన్ధ్రకరౌజసః ।। 9.2 ।।

అధిగతమితి।। అధిగతం ప్రాప్తమాత్మకులోచితం స్వకులాగతం సనగరం నగరజనసహితం ప్రకృతిమణ్డలం జానపదమణ్డలమ్। అత్ర `ప్రకృతి'శబ్దేన ప్రజామాత్రవాచినా నగరశబ్దయోగాద్గోబలీవర్దన్యాయేన జానపదమాత్రముచ్యతే। యద్యస్మాద్విధివద్యథాశాస్త్రమపాలయత్। తతో హేతోః। రన్ధ్రం కరోతీతి రన్ధ్రహేతురిత్యర్థః। `కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషు'(పా.3।2।20)ఇతి టప్రత్యయః। నగస్య రన్ధ్రకరో నగరన్ధ్రకరః కుమారః। `కుమారః క్రౌఞ్చదారణః' ఇత్యమరః। తదోజసస్తత్తుల్యబలస్యాస్య దశరథస్య గుణవత్తరమభవత్। తత్పౌరజానపదమణ్డలం తస్మిన్నతీవాసక్తమభూదిత్యర్థః ।। 9.2 ।।

ఉభయమేవ వదన్తి మనీషిణః సమయవర్షితయా కృతకర్మణామ్ ।

బలనిషూదనమర్థపతిం చ తం శ్రమనుదం మనుదణ్డధరాన్వయమ్ ।। 9.3 ।।

ఉభయమితి।। మనస ఈషిణో మనీషిణో విద్వాంసః। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। బలనిషూదనమిన్ద్రమ్। దణ్డస్య ధరో రాజా మనురితి యో దణ్డధరః స ఏవాన్వయః కూటస్థో యస్య తమర్థం పతిం దశరథం చేత్యుభయమేవ। సమయేఽవసరే జలం ధనం చ వర్షతీతి సమయవర్షీ। తస్య భావః సమయవర్షితా తయా హేతునా కృతకర్మణాం స్వకర్మకారిణామ్। నుదతీతి నుత్। `ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః'(పా.3।2।135) ఇతి కప్రత్యయః। శ్రమస్య నుదం శ్రమనుదమ్। క్విబన్తత్వే నపుంసకలిఙ్గేనోభయశబ్దేన సామానాధికరణ్యం న స్యాదితి వదన్తి ।। 9.3 ।।

జనపదే న గదః పదమాదధావభిభవః కుత ఏవ సపత్నజః ।

క్షితిరభూత్ఫలవత్యజనన్దనే శమరతేఽమరతేజసి పార్థివే ।। 9.4 ।।

జనపద ఇతి।। శమరతే శాన్తిపరేఽమరతేజస్యజనన్దనే దశరథే పార్థివే పృథివ్యా ఈశ్వరే సతి। `తస్యేశ్వరః'(పా5।1।42)ఇత్యణ్ప్రత్యయః। జనపదే దేశే గదో వ్యాధిః।

`ఉపతాపరోగవ్యాధిగదామయాః'ఇత్యమరః। పదం నాదధౌ। నాచక్రామేత్యర్థః। సపత్నజః శత్రుజన్యోఽభిభవః కుత ఏవ? అసంభావిత ఏవేత్యర్థః। క్షితిః ఫలవత్యభూదిచ్చ ।। 9.4 ।।

దశదిగన్తజితా రఘుణా యథఆ శ్రఇయమపుష్యదజేన తతః పరమ్ ।

తమధిగమ్య తథైవ పునర్బభౌ న న మహీనమహీనపరాక్రమమ్ ।। 9.5 ।।

దశేతి।। మహీ। దశదిగన్తాఞ్జితవానితి దశదిగన్తజిత్। తేన రఘుణా యథా శ్రియం కాన్తిమపుష్యత్। తతః పరం రఘోరనన్తరమజేన చ యథా శ్రియమపుషఅయత్। తథైవాహీనపరాక్రమం న హీనః పరాక్రమో యస్య తమన్యూనపరాక్రమం తం దశరథమినం స్వామినమధిగమ్య పునర్న బభావితి న। బభావేవేత్యర్థః। ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయతః ।। 9.5 ।।

సమతయా వసువృష్టివిసర్జనైర్నియమనాదసతాం చ నరాధిపః ।

అనుయయౌ యమపుణ్యజనేశ్వరౌ సవరుణావరుణాగ్రసరం రుచా ।। 9.6 ।।

సమతయేతి।। నరాధిపో దశరథః సమతయా సమవర్తిత్వేన। మధ్యస్థత్వేనేత్యర్థః। వసువృష్టేర్ధనవృష్టేర్విసర్జనైః। అసతాం దుష్టానాం నియమనాన్నిగ్రహాఞ్చ। సవరుణౌ వరుణసహితౌ యమపుమ్యజనేశ్వరౌ యమకుబేరౌ యమకుబేరవరుణాన్। యథాసంఖ్యమనుయయావనుచకార। రుచా తేజసాఽరుణాగ్రసరమరుణసారథిం సూర్యమనుయయౌ ।। 9.6 ।।

తస్య వ్యసనాసక్తిర్నాసీదిత్యాహ-

న మృగయాభిరతిర్న దురోదరం న చ శశిప్రతిమాభరణం మధు ।

తముదయాయ న వా నవయౌవనా ప్రియతమా యతమానమపాహరత్ ।। 9.7 ।।

నేతి।। ఉదయాయ యతమానమభ్యుదయార్థం వ్యాప్రిమాణం తం దశరథం మృగయాభిరతిరాఖేటవ్యసనం నాపాహరన్నాచకర్ష। `ఆక్షోటనం మృగవ్యం స్యాదాఖోటో మృగయా స్త్రియామ్' ఇత్యమరః। దుష్టమాసమన్తాదుదమస్యేతి దురోదరం ద్యూతం చ నాపాహరత్। `దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదరమ్' ఇత్యమరః। శశినః ప్రతిమా ప్రతిబిమ్బమాభరణం యస్య తన్మధు నాపాహరత్। న వేతి పదచ్ఛేదః। `వా'శబ్దః సముఞ్చయే। నమయౌవనా నవం నూతనం యౌవనం తారుణ్యం యస్యాస్తాదృశీ ప్రియతమా వా స్త్రీ నాపాహరత్। జాతావేకవచనమ్। అత్ర మనుః(7।50)`పానమక్షాః స్త్రియశ్చేతి మృగయా చ యథాక్రమమ్। ఏతత్కష్టతమం విద్యాఞఅచతుష్కం కామజే గణే'।। ఇతి।। 9.7 ।।

న కృపణా ప్రభవత్యపి వాసవే న వితథా పరిహాసకథాస్వపి ।

న చ సపత్నజనేష్వపి తేన వాగపరుషా పరుషాక్షరమీరితా ।। 9.8 ।।

నేతి।। తేన రాజ్ఞా ప్రభవతి ప్రభౌ సతి వాసవేఽపి కృపణా దీనా వాజ్ నేరితా నోక్తా। పరిహాసకథాస్వపి వితథాఽనృతా వాజ్ నేరితా। కించాపరుషా రోషశూన్యేన తేన సపత్నజనేష్వపి శత్రుజనేష్వపి పరుషాక్షరం నిష్ఠురాక్షరం యథా తథా వాజ్ నేరితా। కిముతాన్యత్రేతి సర్వత్ర `అపి'శబ్దార్థః। కింత్వదీనా సత్యా మధురైవ వాగుక్తేతి ఫలితార్థః ।। 9.8 ।।

ఉదయమస్తమయం చ రఘూద్వహాదుభయమానశిరే వసుధాధిపాః ।

స హి నిదేశమలఙ్ఘయతామభూత్సుహృదయోహృదయః ప్రతిగర్జతామ్ ।। 9.9 ।।

ఉదయమితి।। వసుధాధిపా రాజానః। ఉద్వహతీత్యుద్వహో నాయకః। పచాద్యచ్। రఘూణాముద్వహో రఘునాయకః। తస్మాద్రఘునాయకాదుదయం బృద్ధిమ్। అస్తమయం నాశం చ। ఇత్యుభయమానశిరే లేభిరే। కుతః? హి యస్మాత్,స దశరథో నిదేశమాజ్ఞామలఙ్ఘ్యతామ్। శోభనం హృదయమస్యేతి సుహృన్మిత్రమభూత్ `సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః'(పా.5।4।150) ఇతి నిపాతః। ప్రతిగర్జతాం ప్రతిస్పర్ధినామ్। అయ ఇవ హృదయం యస్యేతి అయోహృదయః కఠినచిత్తోఽభూత్। ఆజ్ఞాకారిణో రక్షతి,అన్యాన్మారయతీత్యర్థః ।। 9.9 ।।

అజయదేకరథేన స మేదినీముదధినేమిమధిజ్యశరాసనః ।

జయమఘోషయదస్య తు కేవలం గజవతీ జవతీవ్రహయా చమూః ।। 9.10 ।।

అజయదితి।। అధిజ్యశరాసనః స దశరథ ఉదధినేమిం సముద్రవేష్టానాం మేదినీమేకరథేనాజయత్। స్వయమేకరథేనాజైషీదిత్యర్థథః। గజవతీ గజయుక్తా। జవేన తీవ్రా జవాధికా హయా యస్యాం సా చమూస్త్వస్య నృపస్య కేవలం జయమఘోషయదప్రథయత్। స్వయమేకంవీరస్య చమూరుపకరణమాత్రమితి భావః।। 9.10 ।।

అవనిమేకరథేన వరూథినా జితవతః కిల తస్య ధనుర్భృతః ।

విజయదున్దుభితాం యయురర్ణవా ఘనరవా నరవాహనసంపదః ।। 9.11 ।।

అవనిమితి।। వరూథినా గుప్తిమతా। `వరూథో రథగుప్తిర్యా తిరోధత్తే రథస్థితిమ్' ఇతి సజ్జనః। ఏకరథేనాద్వితీయరథేన। అవనిం జితవతో ధనుర్భృతో నరవాహనసంపదః కుబేరతుల్యశ్రీకస్య తస్య దశరథస్య ఘనరవా మేఘసమఘోషా అర్ణవా విజయదున్దుభితాం కిల యయుః। అర్ణవాన్తవిజయీత్యర్థః ।। 9.11 ।।

శమితపక్షబలః శతకోటినా శిఖరిణాం కులిశేన పురందరః ।

స శరవృష్టిముచా ధనుషా ద్విషాం స్వనవతా నవతామరసాననః ।। 9.12 ।।

శమితేతి।। పురందర ఇన్ద్రః శతకోటినా శతాస్త్రిణా కులిశేన వజ్రేణ శిఖరిణాం పర్వతానాం శమితపక్షబలో వినాశితపక్షసారః। నవతామరసాననో నవపఙ్కజాననః। `పఙ్కేరుహం తామరసమ్' ఇత్యమరః। స దశరథః శరవృష్టిముచా స్వనవతా ధనుషా ద్విషాం శమితో నాశితః పక్షః సహాయో బలం చ యేన స తథోక్తః। `పక్షః సహాయేఽపి'ఇత్యమరః ।। 9.12 ।।

చరణయోర్నఖరాగసమృద్ధిభిర్ముకుటరన్తమరీచిభిరస్పృశన్ ।

నృపతయః శతశో మరుతో యథా శతమఖం తమఖణ్డితపౌరుషమ్ ।। 9.13 ।।

చరణయోరితి।। శతశో నృపతయోఽఖణ్డితపౌరుషం తం దశరథమ్। మరుతో దేవాః శతమఖం యథా శతక్రతుమివ। నఖరాగేణ చరణనఖకాన్త్యా సమృద్ధిభిః సంపాదితర్ద్ధిభిర్ముకుటరత్నమరీచిభిశ్చరణయోరస్పృశన్। తం ప్రణేమురిత్యర్థః।। 9.13 ।।

నివవృతే స మహార్ణవరోధసః సచివకారితబాలసుతాఞ్జలీన్ ।

సమనుకమ్ప్య సపత్నపరిగ్రహానలకానలకానవమాం పురీమ్ ।। 9.14 ।।

నివవృత ఇతి।। స దశరథః సచివైః సంప్రయోజితైః కారితా బాలసుతానామఞ్జలయో యైస్తాన్। స్వయమసంముఖాగతానిత్యర్థః। అనలకాన్హతభర్తృకతయాలకసంస్కారశూన్యాన్। సపత్నపరిగ్రహాఞ్ఛత్రుపత్నీః। `పత్నీపరిజనాదనమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః। సమనుకమ్ప్యానుగృహ్య। అలకానవమామలకానగరాదన్యూనాం పురీమయోధ్యాం ప్రతి మహార్ణవానాం రోధసః పర్యన్తాన్నివవృతే। శరణాగతవత్సల ఇతి భావః ।। 9.14 ।।

ఉపగతోఽపి చ మణ్డలనాభితామనుభితామనుదితాన్యసితాతపవారణః ।

శ్రియమవేక్ష్య స రన్ధ్రచలామభూదనలసోఽనలసోమసమద్యుతిః ।। 9.15 ।।

ఉపగత ఇతి।। అనుదిత మనుచ్ఛ్రితమన్యత్స్వచ్ఛత్రాతిరిక్తం సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య సః। అనలసోమయోరగ్నిచన్ద్రయోః సమే ద్యుతీ తేజః కాన్తీ యస్య స తథోక్తః। శ్రియం లక్ష్మీం రన్ధ్రేఽన్యాయాలస్యాదిరూపే ఛలే చలాం చఞ్చలామవేక్ష్యావలోక్య। శ్రీర్హి కేనచిన్మిషేణ పుమాంసం పరిహరతి। స దశరథో మణ్డలస్య నాభితాం ద్వాదశరాజమణ్డలస్య ప్రధానమహీపతిత్వముపగతోఽపి। చక్రవర్తీ సన్నపీత్యర్థః। `అథ నాభిస్తు జన్త్వఙ్గే యస్య సంజ్ఞా ప్రతారికా। రథచక్రస్య మధ్యస్థపిణ్డికాయాం చ నా పునః।। ఆద్యక్షత్రియభేదే తు మతో ముఖ్యమహీపతౌ।' ఇతి కేశవః। అనలసోఽప్రమత్తోఽభూత్। `అజితమస్తి నృపాస్పదమ్' ఇతి పాఠాన్తరేఽజితం నృపాస్పదమస్తీతి బుద్ధ్యానలసోఽప్రమత్తోఽభూత్। విజితనిఖిలజేతవ్యోఽపి పునర్జేతవ్యాన్తరవానివ జాగరూక ఏవావతిష్ఠతేత్యర్థథః। ద్వాదశరాజమణ్డలం తు కామన్దకేనోక్తమ్-`అరేర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరమ్। తథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురఃసరాః।। పర్ష్ణిగ్రహాస్తతః పశ్చాదాక్రన్దస్తదనన్తరమ్। ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః'।। `అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమోభూమ్యనన్తరః। అనుగ్రహే సంహతయోః సమర్థో వ్యస్తయోర్వధే।।

మణ్డలాద్బహిరేషాముదాసీనో బలాధికః। అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధే ప్రభుః।।' ఇతి।। `అరిమిత్రాదయః పఞ్చ విజిగీషోః పురఃసరాః। పార్ష్ణిగ్రాహాక్రన్దపార్ష్ణిగ్రాహాసారాశ్చ పృష్ఠతః।।' ఇతి పృష్ఠతశ్చత్వారః। మధ్యమోదాసీనౌ ద్వౌ విజిగీషురేక ఇత్యేవం ద్వాదశ రాజమణ్డలమ్। తత్రోదాసీనమధ్యమోత్తరశ్చక్రవర్తీ। దశరథశ్చైతాదృగితి తాత్పర్యార్థః ।। 9.15 ।।

తమపహాయ కకుత్స్థకులోద్భవం పురుషమాత్మభవం చ పతివ్రతా ।

నృపతిమన్యమసేవత దేవతా సకమలా కమలాఘువమర్థిషు ।। 9.16 ।।

తమితి।। పత్యౌ వ్రతం నియమో యస్యాః సా పతివ్రతా సకమలా కమలహస్తా దేవతా లక్ష్మీరర్థిషు విషయేఽలాఘువం లఘుత్వరహితమ్। అపరాఙ్ముఖమిత్యర్థః। కకుత్స్థకులోద్భవం తం దశరథమాత్మభవం పురుషం విష్ణుం చాపహాయ త్యక్త్వా। అన్యం కం నృపతిమసేవత? కమపి నాసేవతేత్యర్థః। విష్ణావివ విష్ణుతుల్యే తస్మిన్నపి శ్రీః స్థిరాభూదిత్యర్థః ।। 9.16 ।।

తమలభన్త పతిం పతిదేవతాః శిఖరిణామివ సాగరమాపగాః ।

మగధకోసలకేకయశాసినాం దుహితరోఽహితరోపితమార్గణమ్ ।। 9.17 ।।

తమితి।। పతిరేవ దేవతా యాసాం తాః పతిదేవతాః పతివ్రతాః। మగధాశ్చ కోసలాశ్చ కేకయాశ్చ తాఞ్జనపదాఞ్చాసతీతి తచ్ఛాసినః। తేషాం రాజ్ఞాం దుహితరః పుత్ర్యః। సుమిత్రాక-కౌసల్యా-కైకేయ్య ఇత్యర్థః। అత్ర క్రమో న వివక్షితః। అహితరోపితమార్గణం శత్రునిఖాతశరమ్। `కదమ్బమార్గణశరాః' ఇత్యమరః। తం దశరథం శికరిణాం క్ష్మాభృతాం దుహితరః। ఆ సమన్తాదపగచ్ఛన్తీతి। అథవా,- `ఆపేనాప్సంబన్ధినా వేగేన గచ్ఛన్తీత్యాపగాః' ఇతి క్షీరస్వామీ। నద్యః సాగరమివ। పతిం భర్తారమలభన్త ప్రాపుః ।। 9.17 ।।

ప్రియతమాభిరసౌ తిసృభిర్బభౌ తిసృభిరేవ భువం సహ శక్తిభిః ।

ఉపగతో వినినీషురివ ప్రజా హరిహయోఽరిహయోగవిచక్షణః ।। 9.18 ।।

ప్రియతమాభిరితి।। అరీన్హన్తీత్యరిహణో రిపుఘ్నాః। హన్తేః క్విప్। `బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్' ఇతి నియమస్య ప్రాయికత్వాత్। యథాహ న్యాసకారః-`ప్రాయికశ్చాయం నియమః క్వచిదన్యస్మిన్నప్యుపపదే దృశ్యతే మధుహా। ప్రాయికత్వం చ వక్ష్యమాణస్య బహులగ్రహణస్య పురస్తాదపకర్షాల్లభ్యతే' ఇతి। తేషు యోగేషూపాయేషు విచక్షణో దక్షః। `యోగః సంనహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు'ఇత్యమరః। ఇన్ద్రేఽపి యోజ్యమేతత్। అసౌ దశరథస్తిసృభిః ప్రియతమాభిః సహ। ప్రజా వినినీషుర్వినేతుమిచ్ఛుస్తిసృభిః శక్తిభిః ప్రియతమాభిః సహ। ప్రజా వినినీషుర్వినేతుమిచ్ఛుస్తిసృభిః శక్తిభిః ప్రభుమన్త్రోత్సాహశక్తిభిరేవ సహ భువముపగతో హరిహయ ఇన్ద్ర ఇవ। బభౌ ।। 9.18 ।।

స కిల సంయుగమూర్ధ్ని సహాయతాం మఘవతః ప్రతిపద్య మహారథః ।

స్వభుజవీర్యమగాపయదుచ్ఛ్రితం సురవధూరవధూతభయాః శరైః ।। 9.19 ।।

స ఇతి ।। మహారథథః స దశరథః సంయుగమూర్ధ్ని రణాఙ్గణే మఘవత ఇన్ద్రస్య సహాయతాం ప్రతిపద్య ప్రాప్య శరైరవధూతభయా నివర్తితత్రాసాః సురవధూరుచ్ఛ్రితం స్వభుజవీర్యమగాపయత్కిల ఖలు। గాయతేః శబ్దకర్మత్వాత్ `గతిబుద్ధి-'(పా.1।4।52)ఇత్యాదినా సురవధూనామపి కర్మత్వమ్ ।। 9.19 ।।

క్రతుషు తేన విసర్జితమౌలినా భుజసమాహృతదిగ్వసునా కృతాః ।

కనకయూపసముచ్ఛ్రయశోభినో వితమసా తమసాసరయూతటాః ।। 9.20 ।।

క్రతుష్వితి ।। క్రతుష్వశ్వమేధేషు విసర్జితమౌలినాఽవరోపితకిరీటిన। `యావద్యజ్ఞమధ్వర్యురేవ రాజా భవతి' ఇతి రాజ్ఞశ్చిహ్నత్యాగవిధానాదిత్యభిప్రాయః। `మౌలిః కిరీటే ధమ్మిల్లే' ఇతి విశ్వః। భుజసమాహృతదిగ్వసునా భుజార్జితదిగన్తసంపదా। అనేన క్షత్రియస్య విజితత్వముక్తమ్। నియమార్జితధనత్వం సద్వినియోగకారిత్వం చ సూచ్యతే। వితమసా తమోగుణరహితేన తేన దశరథేన। తమసా చ సరయూ నద్యౌ। తయోస్తటః కనకయూపానాం సముచ్ఛ్రయేణ సమున్నమనేన శోభినః కృతాః। కనకమయత్వం చ యూపానాం శోభార్థం విధ్యభావాత్। `హేమయూపస్తు శోభికః' ఇతి యాదవః ।। 9.20 ।।

అజినదణ్డభృతం కుశమేఖలాం యతగిరం మృగశృఙ్గపరిగ్రహామ్ ।

అధివసంస్తనుమధ్వరదీక్షితామసమభాసమభాసయదీశ్వరః ।। 9.21 ।।

అజినేతి ।। ఈశ్వరో భగవానష్టమూర్తిరజినం కృష్ణాజినం దణ్డమౌదుమ్బరం బిభర్తీతి తమజినదణ్డభృతమ్। `కృష్ణాజినం దీక్షయతి। ఔదుమ్బరం దీక్షితదణ్డం యజమానీయ ప్రయచ్ఛతి' ఇతి వచనాత్। కుశమయీ మేఖలా యస్యాస్తాం కుశమేఖలామ్। `శరమయీ మౌఞ్జీ వా మేఖలా। తయా యజమానం దీక్షయతీ'తి విధానాత్। ప్రకృతే కుశగ్రహణం క్వచిత్ప్రతినిధిదర్శనాత్కృతమ్। యతగిరం వాచంయమమ్। `వాచం యచ్ఛతి' ఇతి శ్రుతేః। మృగశృఙ్గం పరిగ్రహః కణ్డూయనసాధనం యస్యాస్తామ్। `కృష్ణవిషణయా కణ్డూయతే' ఇతి శ్రుతేః। అధ్వరదీక్షితాం సంస్కారవిశేషయుక్తాం తనుం దాశరథీమధివసన్నధితిష్ఠన్సన్। అసమా భాసో దీప్తయో యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా అభాసయద్భాసయతి స్మ ।। 9.21 ।।

అవభృథప్రయతో నియతేన్ద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచితః ।

నమయతి స్మ స కేవలమున్నతం వనముచే నముచేరరయే శిరః ।। 9.22 ।।

అవభృథేతి ।। అవభృథేన ప్రయతో నియతేన్ద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచితో దేవసభాధిష్ఠానార్హః స దశరథ ఉన్నతం శిరో వనముచే జలవర్షిణే। `జలం నీరం వనం

సత్త్వమ్' ఇతి శాశ్వతః। మనుచేరరయే కేవలమిన్ద్రాయైవ నమయతి స్మ। న కస్మైచిదన్యస్మై మానుపాయేత్యర్థః ।। 9.22 ।।

అసకృదేకరథేన తరస్వినా హరిహయాగ్రసరేణ ధనుర్భృతా ।

దినకరాభిముఖా రణరేణవో రురుధిరే రుధిరేణ సురద్విషామ్ ।। 9.23 ।।

అసకృదితి।। ఏకరథేనాద్వితీయరథేన తరస్వినా బలవతా హరిహయస్యేన్ద్రస్యాగ్రసరేణ ధనుర్భృతా దశరథేనాసకృద్బహుశో దినకరస్యాభిముఖాః। అభిముఖస్థితా ఇత్యర్థధః। రణరేణవః సురద్విషాం దైత్యానాం రుధిరేణ రురుధిరే నివారితాః ।। 9.23 ।।

అథ సమావవృతే కుసుమైర్నవైస్తమివ సేవితుమేకనరాధిపమ్ ।

యమకుబేరజసేశ్వరవజ్రిణాం సమధురం మధురఞ్చితవిక్రమమ్ ।। 9.24 ।।

అథేతి।। అథ యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాం ధర్మరాజధనదవరుణామరేన్ద్రాణాం సమా ధూర్భారో యస్య స సమధురః। మాధ్యస్థవితరణసంనియమనైశ్వర్యైస్తుల్యకక్ష ఇత్యర్థః। `ఋుక్పూరబ్ధూః-' (పా.5।4।74) ఇత్యాదినా సమాసాన్తో ఽచ్ప్రత్యయః। తం సమధురమ్। అఞ్చితవిక్రమం పూజితపరాక్రమమేకనరాధిపం తం దశరథం సేవితుమివ। మధుర్వసన్తః। `అథ పుష్పరసే మధుః। దైత్యే చైత్రే వసన్తే చ మధుః' ఇతి విశ్వః। నవైః కుసుమైరుపలక్షితః సన్,సమావవృత్తే సమాగతః। `రిక్తహస్తేన నోపేయాద్రాజానం దేవతాం గురుమ్' ఇతి వచనాత్పుష్పసమేతో రాజానం సేవితుమాగత ఇత్యర్థః ।। 9.24 ।।

జిగమిషుర్ధనదాధ్యుషితాం దిశం రథయుజా పరివర్తితవాహనః ।

దినముఖాని రవిర్హిమనిగ్రహైర్విమలయన్మలయం నగమత్యజత్ ।। 9.25 ।।

జిగమిషురితి।। ధనదాధ్యుషితాం కుబేరాధిష్ఠితాం దిశం జిగమిషుర్గన్తుమిచ్ఛుః। రథయుజా సారథినారుణేన పరివర్తితవాహనో నివర్తితాశ్వో రవిః। హిమస్య నిగ్రహైర్నిరాకరణైర్దినముఖాని ప్రభాతాని విమలయన్విశదయన్ మలయం నగం మలయాచలమత్యజత్। దక్షిణాం దిశమత్యాక్షీదిత్యర్థః ।। 9.25 ।।

కుసుమజన్మ తతో నవపల్లవాస్తదను షట్పదకోకిలకూజితమ్ ।

ఇతి యథాక్రమమావిరభూన్మధుర్ద్రుమవతీమవతీర్య వనస్థలీమ్ ।। 9.26 ।।

కుసుమేతి।। ఆదౌ కుసుమజన్మ। తతో నవపల్లవాః। తదను। `అనుర్లక్షణే'(పా.1।4।84) ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా। యథాసంఖ్యం తదుభయానన్తరం షట్పదానాం కోకిలానాం చ కూజితమ్। ఇత్యేవంప్రకారేణ యథాక్రమం క్రమమనతిక్రమ్య ద్రుమవతీం ద్రుమభూయిష్ఠాం వనస్థలీమవతీర్య మధుర్వసన్త ఆవిరభూత్। కేషాచిద్ద్రుమాణాం పల్లవప్రాథమ్యాత్కేషాంచిత్కుసుమప్రాథమ్యాన్నోక్తక్రమస్య దృష్టవిరోధః ।। 9.26 ।।

నయగుణోపచితామివ భూపతేః సదుపకారఫలాం శ్రియభర్థినః ।

అభియయుః సరసో మధుసంభృతాం కమలినీమలినీరపతత్రిణః ।। 9.27 ।।

నయేతి ।। నయో నీతిరేవ గుణః । తేన । అథవా,-నయేన గుణైః శౌర్యాదిభిశ్చోపగచితామ్ । సతాముపకారః ఫలం యస్యాస్తాం సదుపకారఫలాం భూపతేర్దశరథస్య శ్రియమర్థిన ఇవ । మధునా వసన్తేన సంభృతాం సమ్యక్పుష్టాం సరసః సంబన్ధినీం కమలినీం పద్మినీమలినీరపతత్రిణః । అలయో మృఙ్గాన్ । నీరపతత్రిణో జలపతత్రిణో హంసాదయస్చ । అభియయుః ।। 9.27 ।।

కుసుమమేవ న కేవలమార్తవం నవమశోకతరోః స్మరదీపనమ్ ।

కిసలయప్రసవోఽపి విలాసినాం మదయితా దయితాశ్రవణార్పితః ।। 9.28 ।।

కుసుమమితి ।। ఋతురస్య ప్రాప్త ఆర్తవమ్ । `ఋతోరణ్'(పా.5।1।105)ఇత్యణ్ । నవం ప్రత్యగ్రమశోకతరోః కేవలం కుసుమమేవ స్మరదీపనముద్దీపనం న । కింతు విలాసినాం మదయితా మదజనకో దయితాశ్రవణార్పితః కిసలయప్రసవోఽపి పల్లవసంతానోఽపి స్మరదీపనోఽభవత్ ।। 9.28 ।।

విరచితా మధునోపవనశ్రియామభినవా ఇవ పత్రవిశేషకాః ।

మధులిహాం మధుదానవిశారదాః కురబకా రవకారణతాం యయుః ।। 9.29 ।।

విరచితా ఇతి ।। మధునా వసన్తేన విరచితా ఉపవనశ్రియామభినవాః పత్రవిశేషకాః పత్రరచనా ఇవ స్థితా మధూనాం మకరన్దానాం దానే విశారదాశ్చతురాః కురబకాస్తరవో మధులిహాం మధుపానాం రవకారణతాం యయుః । భృఙ్గాః కురబకాణాం మధూని పీత్వా జగురిత్యర్థః । దానశౌణ్డానర్థిజనాః స్తువన్తీతి భావః ।। 9.29 ।।

సువదనావదనాసవసంభృతస్తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః ।

మధుకరైరకరోన్మధులోలుపైర్బకులమాకులమాయతపఙ్క్తిభిః ।। 9.30 ।।

సువదనేతి ।। సువదనావదనాసవేన కాన్తాముఖమద్యేన సంభృతో జనితః । తత్తస్య దోహదమితి ప్రసిద్ధిః । తస్యాసవస్యానువాదీ సదృశో గుణో యస్య తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః కర్తా మధులోలుపైరాయతపఙ్క్తిభిర్దీర్ఘపఙ్క్తిభిర్మధుకరైర్మధుపైః కరణైః బకులం బకులవృక్షమాకులమకరోత్ ।। 9.30 ।।

ఉపహితం శిశిరాపగమశ్రియా ముకులజాలమశోభత కింశుకే ।

ప్రణయినీవ నఖక్షతమణ్డనం ప్రమదయా మదయాపితలజ్జయా ।। 9.31 ।।

ఉపహితమితి।। శిశిరాపగమశ్రియా వసన్తలక్ష్మ్యా కింశుకే పలాశవృక్షే। `పలాశః కింశుకః పర్ణః' ఇత్యమరః। ఉపహితం దత్తం ముకులజాలం కుడ్యలసంహతిః। మదేన యాపితలజ్జయాఽపసారితత్రపయా ప్రమదయా ప్రణయినీ ప్రియతమ ఉపహితం నఖక్షతమేవ మణ్డనం తదివ।। అశోభత।। 9.31 ।।

వ్రణగురుప్రమదాధరదుఃసహం జఘననిర్విశషయీకృతమేఖలమ్ ।

న ఖలు తావదశేషమపోహితుం రవిరలం విరలం కృతవాన్హిమమ్ ।। 9.32 ।।

వ్రణేతి।। వ్రణైర్దన్తక్షతైర్గురుభిర్దుర్భరైః ప్రమదానామధరైరధరోష్ఠైర్దుఃసహం హిమస్య వ్యథాకరత్వాదసహ్యమ్। జఘనేషు నిర్విషయీకృతా నిరవకాశీకృతా మేఖలా యేన తత్। శైత్యాత్త్యాజితమేఖలమిత్యర్థః। ఏవంభూతం హిమం రవిస్తావదా వసన్తాదశేషం నిశేషం యథా తథాఽపోహితుం నిరసితుం నాలం ఖలు న శక్తో హి। కింతు విరలం కృతవాంస్తనూచకార ।। 9.32 ।।

అభినయాన్పరిచేతుమివోద్యతా మలయమారుతకమ్పితపల్లవా ।

అమదయత్సహకారలతా మనః సకలికా కలికామజితామపి ।। 9.33 ।।

అభినయానితి।। అత్ర చూతలతాయా నర్తకీసమాధిరభిధీయతే। అభినయానర్థవ్యఞ్జకాన్వ్యాపారాన్। `వ్యఞ్జకాభినయౌ సమౌ' ఇత్యమరః। పరిచేతుమభ్యసితుముద్యతేవ స్థితా। కుతః? మలయమారుతేన కమ్పితపల్లవా। `పల్లవ'శబ్దేన హస్తో గమ్యతే। సకలికా సకోరకా। `కలికా కోరకః పుమాన్'ఇత్యమరః। సహకారలతా। కలిః కలహో ద్వేష ఉచ్యతే। `కలిః స్యాత్కలహే శూరే కలిరన్త్యయుగే యుధి'ఇతి విశ్వః। కామో రాగః। తజ్జితామపి। జితరాగద్వేషాణామపీత్యర్థః। మనోఽమదయత్ ।। 9.33 ।।

ప్రథమమన్యభృతాభిరుదీరితాః ప్రవిరలా ఇవ ముగ్ధవధూకథాః ।

సురభిగన్ధిషు శుశ్రువిరే గిరః కుసుమితాసు మితా వనరాజిషు ।। 9.34 ।।

ప్రథమమితి।। సురభిర్గన్ధో యాసాం తాసు సురభిగన్ధిషు। `గన్ధస్య-'(పా.5।4।135) ఇత్యాదినేకారః। కుసుమాన్యాసాం సంజాతాని కుసుమితాః। తాసు వనరాజిషు వనపఙ్క్తిషు। అన్యభృతాభిః కోకిలాభిః ప్రథమం ప్రారమ్భేషూదీరితా ఉక్తా అత ఏవ మితాః పరిమితా గిర ఆలాపాః। ప్రవిరలా మౌగ్ధ్యాత్స్తోకోక్తా ముగ్ధవధూనాం కథా వాచ ఇవ। శుశ్రువిరే శ్రుతాః ।। 9.34 ।।

శ్రుతిసుఖభ్రమరస్వనగీతయః కుసుమకోమలదన్తరుచో బభుః ।

ఉపవనాన్తలతాః పవనాహతైః కిసలయైః సలయైరివ పాణిభిః ।। 9.35 ।।

శ్రుతీతి।। శ్రుతిసుఖాః కర్ణమధురా భ్రమరస్వనా ఏవ గీతయో యాసాం తాః। కుసుమాన్యేవ కోమలా దన్తరుచో దన్తకాన్తయో యాసాం తాః। అనేన సస్మితత్వం వివక్షితమ్। ఉపవనాన్తలతాః పవనేనాహతైః కమ్పితైః కిసలయైః సలయైః సాభినయైః। `లయ' శబ్దేన లయానుగతోఽభినయో లక్ష్యతే। ఉపవనాన్తే పవనాహతైరితి సక్రియత్వాభిధానాత్। పాణిభిరివ బభుః। అనేన తలానాం నర్తకీసామ్యం గమ్యతే ।।

లలితవిభ్రమబన్ధవిచక్షణం సురభిగన్ధపరాజితకేసరమ్ ।

పతిషు నిర్వివిశుర్మధుమఙ్గనాః స్మరసఖం రసఖణ్డనవర్జితమ్ ।। 9.36 ।।

లలితేతి।। అఙ్గనా లలితవిభ్రమబన్ధవిచక్షణం మధురవిలాసఘటనాపటుతరమ్। సురభిణా మనోహరేణ గన్ధేన పరాజితకేసరం నిర్జితబకులపుష్పమ్। `అథ కేసరే। బకులః' ఇత్యమరః। స్మరస్య సఖాయం స్మరసఖమ్। స్మరోద్దీపకమిత్యర్థః। మధుం మద్యమ్। `అర్ధర్చాః పుంసి చ'(పా.2।4।31) ఇతి పుంసిఙ్గతా। ఉక్తం చ-`మకరన్దస్య మద్యస్య మాక్షికస్యాపి వాచకః। అర్ధర్చాదిగణే పాఠాన్నపుంసకయోర్మధుః।।' ఇతి। పతిషు విషయే రసఖణ్డనవర్జితమనురాగభఙ్గరహితం యథా తథా నిర్వివిశుః। పరస్పరానురాగపూర్వకం పతిభిః సహ పపురిత్యర్థః ।। 9.36 ।।

శుశుభిరే స్మితచారుతరాననాః స్త్రియ ఇవ శ్లథశిఞ్జితమేఖలాః ।

వికచతామరసా గృహదీర్ఘికా మదకలోదకలోలవిహంగమాః ।। 9.37 ।।

శుశుభిర ఇతి।। వికచతామరసా వికసితకమలాః। మదేన కలా అవ్యక్తమధురం ధ్వనన్త ఉదకలోలవిహంగమా జలప్రియపక్షిణో హంసాదయో యాసు తా మదకలోదకలోలవిహంగమా గృహేషు దీర్ఘికా వాప్యః। స్మితేన చారుతరాణ్యాననాని యాసాం తాః శ్లథాః శిఞ్జితా ముఖరా మేఖలా యాసాం తాః। శిఞ్జితేతి కర్తరి క్తః। స్త్రియ ఇవ శుశుభిరే ।। 9.37 ।।

ఉపయయౌ తనుతాం మధుఖణ్డితా హిమకరోదయపాణ్డుముఖచ్ఛవిః ।

సదృశమిష్టసమాగమనిర్వృతిం వనితయానితయా రజనీవధూః ।। 9.38 ।।

ఉపయయావితి।। మధునా మధుసమయేన ఖణ్డితా హ్రాసం గమితా। క్షీయన్తే ఖలూత్తరాయణే రాత్రయః; ఖణ్డితాఖ్యా చ నాయికా ధ్వన్యతే। హిమకరోదయేన చన్ద్రోదయేన పాణ్డుర్ముఖస్య ప్రదోషస్య వక్త్రస్య చ ఛవిర్యస్యాః సా రజన్యేవ వధూః। ఇష్టసమాగమనిర్వృత్తిం ప్రియసంగమసుఖమ్। అనితయాఽప్రాప్తయా। `ఇణ్ గతౌ' ఇతి ధాతోః సమాగమనిర్వృతిం ప్రియసంగమసుఖమ్। అనితయాఽప్రాప్తయా। `ఇణ్ గతౌ' ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః। వనితయా సదృశం తుల్యం తనుతాం న్యూనతాం కార్శ్యం చోపయయౌ ।। 9.38 ।।

అపతుషారతయా విశదప్రభైః సురతసఙ్గపరిశ్రమనోదిభిః ।

కుసుమచాపమతేజయదంశుభిర్హిమకరో మకరోర్జితకేతనమ్ ।। 9.39 ।।

అపేతి।। హిమకరశ్చన్ద్రః। అపతుషారతయాऽపగతనీహారతయా విశదప్రభైర్నిర్మలకాన్తిభిః సురతసఙ్గపరిశ్రమనోదిభిః సురతసఙ్గఖేదహారిభిరంశుభిః కిరణైః। మకరోర్జితకేతనమ్। మకరేణోర్జితం కేతనం ధ్వజో యస్య తమ్। లబ్ధావకాశత్వాదుచ్ఛ్రితధ్వజమిత్యర్థః। కుసుమచాపం కామమతేజయదశాతయత్। `తిజ నిశానే' ఇతి ధాతోర్ణ్యన్తాల్లఙ్। సహకారిలాభాత్కామోऽపి తీక్ష్ణోऽభూదిత్యర్థః ।। 9.39 ।।

హుతహుతాశనదీప్తి వనశ్రియః ప్రతినిధిః కణకాభరణస్య యత్ ।

యువతయః కుసుమం దధురాహితం తదలకే దలకేసరపేశలమ్ ।। 9.40 ।।

హుతేతి।। హుతహుతాశనదీప్త్యాऽऽజ్యాదిప్రజ్వలితాగ్నిప్రభం యత్కుసుమమ్। కర్ణికారమిత్యర్థః। వనశ్రియ ఉపవనలక్ష్మ్యాః కనకాభరణస్య ప్రతినిధిః। అభూదితి శేషః। దసేషు కేసరేషు చ పేశలమ్,సుకుమారపత్రకిఞ్జల్కమిత్యర్థః। ఆహితమ్। ప్రియైరితి శేషః। తత్కుసుమం యువతయోऽలకే కున్తలే దధుః ।। 9.40 ।।

అలిభిరఞ్జనబిన్దుమనోహరైః కుసుమపఙ్క్తినిపాతిభిరఙ్కితః ।

న ఖలు శోభయతి స్మ వనస్థలీం న తిలకస్తిలకః ప్రమదామివ ।। 9.41 ।।

అలిభిరితి।। అఞ్జనబిన్దుమనోహరైః కజ్జలకణసున్దరైః కుసుమపఙ్క్తిషు నిపతన్తి యే తైః। అలిభిరఙ్కితశ్చిహ్నితస్తిలకః శ్రీమాన్నామ వృక్షః। `తిలకః క్షురకః శ్రీమాన్' ఇత్యమరః। వనస్థలీమ్। తిలకో విశేషకః। `తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకమ్। ద్వితీయం చ తురీయం చ న స్త్రియమ్'ఇత్యమరః। ప్రమదామివ। న శోభయతి స్మేతి న ఖలు। అపి త్వశోభయదేవేత్యర్థః। `లట్ స్మే'(పా.3।2।118) ఇతి `స్మ'శబ్దయోగాద్భూతార్థే లట్ ।। 9.41 ।।

అమదయన్మధుగన్ధసనాథయా కిసలయాధరసంగతయా మనః ।

కుసుమసంభృతయా నవమల్లికా స్మితరుచా తరుచారువిలాసినీ ।। 9.42 ।।

అమదయదితి।। తరుచారువిలాసినీ తరోః పుంసశ్చ చారువిలాసినీ నవమల్లికా సప్తలాఖఅయా లతా। `సప్తలా నవమల్లికా' ఇత్యమరః। మధునో మకరన్దస్య మద్యస్య చ గన్ధేన సనాథయా। గన్ధప్రధానయేత్యర్థః। కిసలయమేవాధరస్తత్ర సంగతయా। ప్రసృతరాగయేత్యర్తః। కుసుమైః సంభృతయా సంపాదితయా। కుసుమరూపయేత్యర్థః। స్మితరుచా హాసకాన్త్యా మనః। పశ్యతామితి శేషః। అమదయత్ ।। 9.42 ।।

అరుణరాగనిషేధిభిరంశుకైః శ్రవణలబ్ధపదైశ్చ యవాఙ్కురైః ।

పరభృతావిరుతైశ్చ విలాసినః స్మరబలైరబలైకరసాః కృతాః ।। 9.43 ।।

అరుణేతి।। విలాసినో విలసనశీలాః పురుషాః। `వౌ కషలస-'(పా.3।2।143) ఇత్యాదినా ఘినుప్రత్యయః। అరుణస్యానూరో రాగమారుణ్యం నిషేధన్తి

తిరస్కుర్వన్తీత్యరుణరాగనిషేధినః। త్రైః। కుసుమ్భాదిరఞ్జనాత్తత్సదృశైరిత్యర్థః।
`తమన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి। తస్యేవానుకరోతీతి శబ్దాః
సాదృశ్యవాచకాః॥' ఇతి దణ్డీ। అంశుకైరమ్బరైః। శ్రవణేషు కర్ణేషు లబ్ధపదైః। నివేశితైరిత్యర్థః।
యవాఙ్కురైశ్చ పరభృతావిరుతైః కోకిలాకూజితైశ్చ। ఇత్యేతైః స్మరబలైః। కామసైన్యైః।
అబలాస్వేక ఏవ రసో రాగో యేషాం తేఽబలైకరసాః స్త్రీపరతన్త్రాః కృతాః ॥ 9.43 ॥

ఉపచితావయవా శుచిభిః కణైరలికదమ్బకయోగముపేయుషీ ।

సదృశకాన్తిరలక్ష్యత మఞ్జరీ తిలకజాలకజాలకమౌక్తికైః ॥ 9.44 ॥

ఉపచితేతి॥ శుచిభిః శుభ్రైః కణై రజోభిరుపచితావయవా పుష్టావయవా।
అలికదమ్బకయోగముపేయుషీ ప్రాప్తా। తిలకజా తిలకవృక్షోత్థా మఞ్జరీ। అలకేషు
జయ్యాలకమాభరణవిశేషస్తస్మిన్మౌక్తికైః సదృశకాన్తిః। అలక్ష్యత। భృఙ్గసఙ్గినీ శుభ్రా
తిలకమఞ్జరీ నీలాలకసక్తాజాలమివాలక్ష్యతేతి వాక్యార్థః ॥ 9.44 ॥

ధ్వజపటం మదనస్య ధనుర్భృతశ్ఛవికరం ముఖచూర్ణమృతుశ్రియః ।

కుసుమకేసరరేణుమలివ్రజాః సపవనోపవనోత్థితమన్వయుః ॥ 9.45 ॥

ధ్వజేతి॥ అలివ్రజాః షట్పదనివహా ధనుర్భృతో ధానుష్కస్య మదనస్య కామస్య
ధ్వజపటం పతాకాభూతమ్। ఋతుశ్రియో వసన్తలక్ష్మ్యాశ్ఛవికరం శోభాకరం ముఖచూర్ణం
ముఖాలంకారచూర్ణభూతం సపవనోపవనోత్థితం సపవనం పవనేన సహితం యదుపవనం
తస్మిన్నుత్థితమ్। కుసుమానాం కేసరేషు కిఞ్జల్కేషు యో రేణుస్తమ్। అన్వయురన్వగచ్ఛన్।
యాతేర్లఙ్ ॥ 9.45 ॥

అనుభవన్నవదోలమృతూత్సవం పటురపి ప్రియకణ్ఠజిఘృక్షయా ।

అనయదాసనరజ్జుపరిగ్రహే భుజలతాం జలతామవలాజనః ॥ 9.46 ॥

అనుభవన్నితి॥ నవో దోలా ప్రేఙ్ఖా యస్మింస్తం నవదోలమృతూత్సవం
వసన్తోత్సవమనుభవన్నబలాజనః పటురపి నిపుణోఽపి ప్రియకణ్ఠస్య జిఘృక్షయా
గ్రహీతుమాలిఙ్గితుమిచ్ఛయా ఆసనరజ్జుపరిగ్రహే పీఠరజ్జుగ్రహణే భుజలతాం బాహులతాం
జలతాం శైథిల్యమ్। డలయోరభేదః। అనయత్ దోలాక్రీడాసు పతనభయనాటితకేన
ప్రియకణ్ఠమాశ్లిష్యదిత్యర్థః ॥ 9.46 ॥

త్యజత మానమాలం బత విగ్రహైర్న పునరేతి గతం చతురం వయః ।

పరభృతాభిరితీవ నివేదితే స్మరమతే రమతే స్మ వధూజనః ॥ 9.47 ॥

త్యజతేతి॥ `బత'ఇత్యామన్త్రణే। `ఖేదానుకమ్పాసంతోషవిస్మయామన్త్రణే బత'ఇత్యమరః।
బత అఙ్గానా మానం కోపం త్యజత। తదుక్తమ్-`స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని

ప్రియే'ఇతి। విగ్రహైర్విరోధైరలమ్। విగ్రహో న కార్య ఇత్యర్థః। గతమతీతం చతురముపభోగక్షమం వయో యౌవనం పునరైతి నాగచ్ఛతి। ఇత్యేవంరూపే స్మరమతే స్మరాభిప్రాయే। నపుంసకే భావే క్తః। పరభృతాభిః కోకిలాభిర్నివేదితే సతీవ వధూజనో రమతే స్మ రేమే। కోకిలాకూజితోద్దీపితస్మరః స్త్రీజనః కామశాసనభయాదివోచ్ఛృఙ్ఖలమఖేలదిత్యర్థః ।। 9.47 ।।

అథ యథాసుఖమార్తవముత్సవం సమనుభూయ విలాసవతీసఖః ।

నరపతిశ్చకమే మృగయారతిం స మధుమన్మధుమన్మథసంనిభః ।। 9.48 ।।

అథేతి।। అథానన్తరం మధుం మథ్నాతీతి మధుమద్విష్ణుః। సంపదాదిత్వాత్క్విప్। పథుర్వసన్తః। మథ్నాతీతి భావః। పచాద్యచ్। మనసో మథో మన్మథః కామః। తేషాం సంనిభః సదృశో మధుమన్మధుమన్మథసంనిభః స నరపతిర్దశరథో విలాసవతీసఖః స్త్రీసహచరః సన్। ఋతుః ప్రాప్తోఽస్యార్తవః। తముత్సవం వసన్తోత్సవం యథా-సుఖం సమనుభూయ మృగయారతిం మృగయావిహారం చకమ ఆచకాఙ్క్ష ।। 9.48 ।।

పరిచయం చలలక్ష్యనిపాతనే భయరుషోశ్చ తదిఙ్గితవోధనమ్ ।

శ్రమజయాత్ప్రగుణాం చ కరోత్యసౌ తనుమతోఽనుమతః సచివైర్యయౌ ।। 9.49 ।।

పరిచయమితి।। అసౌ మృగయా। చలలక్ష్యాణి మృగగవయాదీని। తేషాం నిపాతనే పరిచయమభ్యాసం కరోతి। భయరుషోర్భయక్రోధయోస్తదిఙ్గితబోధనం తేషాం చలలక్ష్యాణామిఙ్గితస్య చేష్టితస్య భయాదిలిఙ్గభూతస్య బోధనం జ్ఞానం చ కరోతి। తనుం శరీరం శ్రమస్య జయాన్నిరాసాత్ప్రగుణాం ప్రకృష్టలాఘవాదిగుణవతీం చ కరోతి। అతో హేతోః సచివైరనుమతోఽనుమోదితః సన్ యయౌ। సర్వం చైతద్యుద్ధోపయోగీత్యతస్తదపేక్షయా మృగయాప్రవృత్తిః। న తు వ్యసనితయేతి భావః ।। 9.49 ।।

మృగవనోపగమక్షమవేషమృద్విపులకణ్ఠనిషక్తశరాసనః ।

గగనమశ్వఖురోద్ధతరేణుభిర్నృసవితా స వితానమివాకరోత్ ।। 9.50 ।।

మృగేతి।। మృగాణాం వనం తస్యోపగమః ప్రాప్తిః। తస్య క్షమమర్హం వేషాం బిభర్తీతి స తథోక్తః। మృగయావిహారానుగుణవేషధారీత్యర్థః। విపులకణ్ఠే నిషక్తశరాసనో లగ్నధన్వా। నా సవితేవ నృసవితా పురుషశ్రేష్ఠః। ఉపమితసమాసః। స రాజాఽశ్వఖురోద్ధతరేణుభిర్గగనం వితానం తుచ్ఛమసదివాకరోత్। గగనం నాలక్ష్యతేత్యర్థః। `వితానం తుచ్ఛమన్దయోః' ఇతి విశ్వః। అథవా,-`సవితానమ్' ఇత్యేకం పదమ్। సవితానముల్లోచసహితమివాకరోత్ । `అస్త్రీ వితానముల్లోచః' ఇత్యమరః ।। 9.50 ।।

గ్రథితమౌలిరసౌ వనమాలయా తరుపలాశసవర్ణతనుచ్ఛదః ।

తురగవల్గనచఞ్చలకుణ్డలో విరురుచే రురుచేష్టితభూమిషు ।। 9.51 ।।

గ్రథితేతి ।। వనమాలయా వనపుష్పస్రజా గ్రథితమౌలిర్బద్ధధమ్మిల్లః । తరుణాం పలాశైః పత్రైః సవర్ణః సమానస్తనుచ్ఛదో వర్మ యస్య స తథోక్తః। ఇదం చ వర్మణః పలాశసావర్ణ్యాభిధానం మృగాదీనాం విశ్వాసార్థమ్। తురగస్య వల్గనేన గతివిశేషేణ చఞ్చలకుణ్డలోఽసౌ దశరథో రురుభిర్మృగవిశేషైశ్చేష్టితాశ్చరితా యా భూమయస్తాసు విరురుచే విదిద్యుతే ।। 9.51 ।।

తనులతావినివేశితవిగ్రహా భ్రమరసంక్రమితేక్షణవృత్తయః ।

దదృశురధ్వని తం వనదేవతాః సునయనం నయనన్దితకోసలమ్ ।। 9.52 ।।

తన్వితి ।। తనుషు లతాసు వినివేశితవిగ్రహాః సంక్రమితదేహాః। భ్రమరేషు సంక్రమితా ఈక్షణవృత్తయో దృగ్వ్యాపారా యాసాం తా వనదేవతాః సునయనం సులోచనం నయేన నీత్యా నన్దితాస్తోషితాః కోసలా యేన తం దశరథమధ్వని దదృశుః। ప్రసన్నపావనతయా తం దేవతా అపి గూఢవృత్త్యా దదృశురిత్యర్థః ।। 9.52 ।।

శ్వగణివాగురికైః ప్రథమాస్థితం వ్యపగతానలదస్యు వివేశ సః ।

స్థిగతురంగమభూమి నిపానవన్మృగవయోగవయోపచితం వనమ్ ।। 9.53 ।।

శ్వగణీతి ।। స దశరథః। శునాం గణః స ఏషామస్తీతి శ్వగణినః శ్వప్రాహిణః। తైః। వాగురా మృగబన్ధనరజ్జుః। `వాగురా మృగబన్ధనీ' ఇత్యమరః। తయా చరన్తీతి వాగురికా జాలికాః। `చరతి'(పా.4।4।8) ఇతి ఠక్ప్రత్యయః। `ద్వౌ వాగురికజాలికౌ'ఇత్యమరః। త్రైశఅచ ప్రథమమాస్థఇతమధిష్ఠితమ్। వ్యపగతా అనలా దావాగ్నయో దస్యవస్తస్కరాశ్చ। యస్మాత్తథోక్తమ్। `దస్యుతస్కరమోషకాః' ఇత్యమరః। `కారయేద్వనవిశోధనమాదౌ మాతురన్తికమపి ప్రవివిక్షుః। ఆప్తశస్త్ర్యనుగతః ప్రవిశేద్వా సంకటే చ గహనే చ న తిష్ఠేత్।।' ఇతి కామన్దకః। స్థిరా దృఢా పఙ్కాదిరహితా తురంగమయోగ్యా భూమిర్యస్య తత్। నిపానవదాహావయుక్తమ్। `ఆహావస్తు నిపానం స్యాదుపకూపజలాశయే'ఇత్యమరః। మృగైర్హరిణాదిభిర్వయోభిః పక్షిభిర్గవయైర్గోసదృశైరరణ్యపశువిశేషైశ్చోపచితం సమృద్ధం వనం వివేశ ప్రవిష్టవాన్ ।। 9.53 ।।

అథ నభస్య ఇవ త్రిదశాయుధం కనకపిఙ్గతడిద్గుణసంయుతమ్ ।

ధనురధిజ్యమనాధిరుపాదదే నరవరో రవరోషితకేసరీ ।। 9.54 ।।

అథేతి ।। అథానాధిర్మనోవ్యథారహితో నరవరో నరశ్రేష్ఠః। రవేణ ధనుష్టఙ్కారేణ రోషితాః కేసరిణః సింహా యేన స రాజా। కనకమివ పిఙ్గః పిశఙ్గో యస్తడిదేవప గుణో మౌర్వీ తేన సంయుతం త్రిదశాయుధమిన్ద్రచాపం నభస్యో భాద్రపదమాస ఇవ। `స్యుర్నభస్యప్రౌష్ఠపదభాద్రభాద్రపదాః సమాః' ఇత్యమరః। అధిజ్యమధిగతమౌర్వీకం ధనురుపాపదే జగ్రాహ ।। 9.54 ।।

తస్య స్తనప్రణయిభిర్ముహురేణశావైర్వ్యాహన్యమానహరిణీగమనం పురస్తాత్ ।

ఆవిర్బభూవ కుశగర్భముఖం మృగాణాం యూథం తదగ్రసరగర్వితకృష్ణసారమ్ ।। 9.55 ।।

తస్యేతి।। స్తనప్రణయిభిః స్తనపాయిభిరేణశావైర్హరిణశిశుభిః। `పృథుకః శావకః శిశు'ఇత్యమరః। వ్యాహన్యమానం తద్వత్సలతయా తద్గమనానుసారేణ ముహుర్ముహుః ప్రతిషిధ్యమానం హరిణీనాం గమనం గతిర్యస్య తత్। కుశా గర్భే యేషాం తాని ముఖాని యస్య తత్ కుశగర్భముఖమ్। తస్య యూథస్యాగ్రేసరః పురఃసరో గర్వితో దృప్తశ్చ కృష్ణసారో యస్య తత్। మృగాణాం యూథం కులమ్। `సజాతీయైః కులం యూథం తిరశ్చాం పుంనపుంసకమ్' సారో యస్య తత్। మృగాణాం యూథం కులమ్। `సజాతీయైః కులం యూథం తిరశ్చాం పుంనపుంసకమ్'ఇత్యమరః। తస్య దశరథస్య పురస్తాదగ్ర ఆవిర్బభూవ। వసన్తతిలకా వృత్తమ్ ।। 9.55 ।।

తత్రార్థితం జవనవాజిగతేన రాజ్ఞా

తూర్ణీముఖోద్ధృతశరేణ విశీర్ణపఙ్క్తి ।

శ్యామీచకార వనమాకులదృష్టిపాతై-

ర్వాతేరితోత్పలదలప్రకరైరివార్ద్రైః ।। 9.56 ।।

తదితి।। జవనో జవశీలః। `జుచంక్రమ్య'-(పా.3।2।150) ఇత్యాదినా యుచ్ప్రత్యయః। `తరస్వీ త్వరితో వేగీ ప్రజవీ జవనో జవః' ఇత్యమరః। తం వాజినమశ్వం గతేనారూఢేన। తూణీషుధిః। `బహ్వాదిభ్యశ్చ'(పా.4।1।54)ఇతి స్త్రియాం జీష్। తస్యా ముఖాద్వివరాదుద్ధృతశరేణ రాజ్ఞా ప్రార్థితమభియాచితమ్। `యాచ్ఞాయామభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధైః'ఇతి కేశవః। అత ఏవ విశీర్ణా పఙ్క్తిః సంఘీభావో యస్య తత్। మృగయూథం కర్తృ ఆర్ద్రైర్భయాదశ్రుసిక్తైరాకులా భయచకితా యే దృష్టిపాతాస్తైః। వాతేరితోత్పలదలప్రకరైః పవనకమ్పితేన్దీవరదలవృన్దైరివ। వనం శ్యామీచకార ।। 9.56 ।।

లక్ష్యీకృతస్య హరిణస్య హరిప్రభావః

ప్రేక్ష్య స్థితాం సహచరీం వ్యవధాయ దేహమ్ ।

ఆకర్ణకృష్టమపి కామితయా స ధన్వీ

బాణం కృపామృదుమనాః ప్రతిసంజహార ।। 9.57 ।।

లక్ష్యీకృతేతి।। హరిరిన్ద్రో విష్ణుర్వా తస్యేవ ప్రభావః సామర్థ్య యస్య స తథోక్తః। ధన్వీ ధనుష్మాన్ స నృపః। లక్ష్యీకృతస్య వేద్ధుమిష్టస్య హరిణస్య స్వప్రేయసో దేహం వ్యవధాయానురాగాదన్తర్ధాయ స్థితామ్। సహ చరతీతి సహచరీ। పచాదిషు చరతేష్టిత్కరణాన్ఙీప్। యథాహ వామనః-`అనుచరీతి చరేష్టిత్త్వాత్' ఇతి। తాం సహచరీం

హరిణీం ప్రేక్ష్య కామితయా స్వయం కాముకత్వాత్। కృపామృదుమనాః కరుణార్ద్రచితః సన్। ఆకర్ణకృష్టమపి। దుష్ప్రతిసంహరమపీత్యర్థః। బాణం ప్రతిసంజహార। నైపుణ్యాదిత్యర్థః। నైపుణ్యం తు `ధన్వీ' ఇత్యనేన గమ్యతే ।। 9.57 ।।

తస్యాపరేష్వపి మృగేషు శరాన్ముముక్షోః

కర్ణాన్తమేత్య బిభిదే నిబిడోఽపి ముష్టిః ।

త్రాసాతిమాత్రచటులైః స్మరతః సునేత్రైః

ప్రౌఢప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని ।। 9.58 ।।

తస్యేతి।। త్రాసాద్భయాదతిమాత్రచటులైరత్యన్తచఞ్చలైః సునేత్రైః ప్రౌఢప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని ప్రగల్భకాన్తావిలోచనవివలాసవ్యాపారాన్సాదృశ్యాత్స్మరతః। అపరేష్వపి మృగేషు శరాన్ముముక్షోర్మోక్తుమిచ్ఛోస్తస్య నృపస్య నిబిడో దృఢోఽపి ముష్టిః కర్ణాన్తమేత్య ప్రాప్య బిభిదే। స్వయమేవ భిద్యతే స్మ। భిదేః కర్మకర్తరి లిట్। కామినస్తస్య ప్రియావిభ్రమస్మృతిజనితకృపాతిరేకాన్ముష్టిభేదః। న త్వనైపుణ్యాదితి తాత్పర్యార్థః ।। 9.58 ।।

ఉత్తస్థుషః సపది పల్వలపఙ్కమధ్యా-

న్ముస్తాప్రరోహకవలావయవానుకీర్ణమ్ ।

జగ్రాహ స ద్రుతవరాహకులస్య మార్గం

సువ్యక్తమార్ద్రపదపఙ్క్తిభిరాయతాభిః ।। 9.59 ।।

ఉత్తస్థుష ఇతి।। స నృపః ముస్తాప్రరోహాణాం ముస్తాఙ్కురాణాం కవలా గ్రాసాః తేషామవయవైః శ్రమవివృతముఖభ్రంశిభిః శకలైరనుకీర్ణం వ్యాప్తమ్। ఆయతాభిర్దీర్ఘాభిరార్ద్రపదపఙ్క్తిభిః సువ్యక్తమ్। సపది పల్వలపఙ్కమధ్యాదుత్తస్థుష ఉత్థితస్య ద్రుతవరాహకుసస్య పలాయితవరాహయూథస్య మార్గం జగ్రాహానుససార ।। 9.59 ।।

తం వాహనాదవనతోత్తరకాయమీష-

ద్విధ్యన్తముద్ధృతసటాః ప్రతిహన్తుమీషుః ।

నాత్మానమస్య వివిదుః సహసా వరాహా

వృక్షేషు విద్ధమిషుభిర్జఘనాశ్రయేషు ।। 9.60 ।।

తమితి।। వరాహాః। వాహనాదశ్వాదీషదవనతోత్తరకాయం కించిదానతపూర్వకాయం విధ్యన్తం ప్రహరన్తం తం నృపమ్। ఉద్ధృతసటా ఊర్ధ్వకేసరాః సన్తః। `సటా జటాకేసరయోః'

ఇతి కేశవః। ప్రతిహన్తుమీషుః ప్రతిహర్తుమైచ్ఛన్। అస్య నృపస్యేషుభిః సహసా జఘనానామాశ్రయేష్వవష్టమ్భేషు వృక్షేషు విద్ధమాత్మానం న వివిదుః। ఏతేన వరాహాణాం మనస్విత్వం నృపస్య హస్తలాఘవం చోక్తమ్ ।। (9.60 ।।

తేనాభిఘాతరభసస్య వికృష్య పత్రీ

వన్యస్య నేత్రవివరే మహిషస్య ముక్తః ।

నిర్భిద్య విగ్రహమశోణితలిప్తపుఙ్ఖ-

స్తం పాతయాం ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్ ।। 9.61 ।।

తేనేతి।। అభిఘాతో సభస ఔత్సుక్యం యస్య తస్య। అభిహన్తుముద్యత స్యేత్యర్థః। వన్యస్య వనే భవస్య మహిషస్య నేత్రవివరే నేత్రమధ్యే తేన నృపేణ వికృష్యాకృష్య ముక్తః పత్రీ శరో విగ్రహం మహిషదేహం నిర్భిద్య విదార్య। శోణితలిప్తో న భవతీత్యశోణితలిప్తః పుఙ్ఖో యస్య స తథోక్తః సన్। తం మహిషం ప్రథమం పాతయాభవతీత్యశోణితలిప్తః పుఙ్ఖో యస్య స తథోక్తః సన్। తం మహిషం ప్రథమం పాతయామాస। స్వయం పశ్చాత్పపాత। `కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి'(పా.3।1।40)ఇత్యత్రానుశబ్దస్య వ్యవహితవిపర్యస్తప్రయోగనివృత్త్యర్థత్వాత్ `పాతయాం ప్రథమమాస' ఇత్యపప్రయోగ ఇతి పాణినీయాః। యథాహ వార్తికకారః-`విపర్యాసనివృత్త్యర్థః వ్యవహితవృత్త్యర్థం చ' ఇతి ।। 9.61 ।।

ప్రాయో విషాణపరిమోక్షలఘూత్తమాఙ్గా-

న్ఖఙ్గాంశ్చకార నృపతిర్నిశితైః క్షురప్రైః ।

శృఙ్గం స దృప్తవినయాధికృతః పరేషా-

మత్యుచ్ఛ్రితం న మమృషే న తు దీర్ఘమాయుః ।। 9.62 ।।

ప్రాయ ఇతి।। నృపతిర్నిశితైః క్షురప్రైః శరవిశేషైః ఖఙ్గాన్ ఖఙ్గాఖ్యాన్మృగాన్। `గణ్డకే ఖఙ్గఖఙ్గినౌ'ఇత్యమరః। ప్రాయో బాహుల్యేన విషాణపరిమోక్షేణ శృఙ్గభఙ్గేన లఘూన్యగురూణ్యుత్తమాఙ్గాని శిరాంసి యేషాం తాంశ్చకార। న త్వవధీదిత్యర్థః। కుతః? దృప్తవినయాధికృతో దుష్టనిగ్రహనియుక్తః స రాజా పరేషాం ప్రతికూలానామత్యుచ్ఛ్రితమున్నతం శృఙ్గం విషాణం ప్రాధాన్యం చ। `శృఙ్గం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యమరః। న మమృషే న సేహే। దీర్ఘమాయుర్జీవితకాలమ్। `ఆయుర్జీవితకాలో నా' ఇత్యమరః। న మమృషే ఇతి న। కింతు మమృష ఏవేత్యర్థః ।। 9.62 ।।

వ్యాఘ్రానభీరభిముఖోత్పతితాన్గుహాభ్యః

ఫుల్లాసనాగ్రవిటపానివ వాయురుగ్ణాన్ ।

శిక్షావిశేషలఘుహస్తతయా నిమేషా-

త్తూణీచకార శరపూరితవక్త్రరన్ధ్రాన్ ।। 9.63 ।।

వ్యాఘ్రానితి।। అభీర్నిర్భీకః స ధన్వీ గుహాభ్యోఽభిముఖముత్పతితాన్। వాయునా రుగ్ణాన్భగ్నాన్। ఫుల్లా వికసితాః। `అనుపలగ్గాత్ఫుల్లక్షీవకృశోల్లాఘాః'(పా.3।2।55) ఇతి నిష్ఠాతకారస్య లత్వనిపాతః। యేఽసనస్య సర్జవక్షస్య। `సర్జకాసనబన్ధూకపుష్పప్రియకజీవకాః' ఇత్యమరః। అగ్రవిటపాస్తానివ స్థితాన్। ఇషుధిభూతానిత్యర్థః। వ్యాఘ్రాణాం చిత్రరూపత్వాదుపమానే `ఫుల్ల'విశేషణమ్। శరైః పూరితాని వక్త్రరన్ధ్రాణి యేషాం తాన్వ్యాఘ్రాన్। శిక్షావిశేషేణాభ్యాసాతిశయేన లఘుహస్తతయా క్షిప్రహస్తతయా నిమేషాత్తూణీచకార। తూణం శరైః పూరితవానిత్యర్థథః।। 9.63 ।।

నిర్ఘాతోగ్రైః కుఞ్జలీనాఞ్జిఘాంసుర్జ్యానిర్ఘోషైః క్షోభయామాస సింహాన్ ।

నూనం తేషామభ్యసూయాపరోఽభూద్వీర్యోదగ్రే రాజశబ్దో మృగేషు ।। 9.64 ।।

నిర్ఘాతేతి।। కుఞ్జేషు లీనాన్। `నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీవే లతాదిపిహితోదరే' ఇత్యమరః। సింహాఞ్జిఘాంసుర్హన్తుమిచ్ఛుః। నిర్ఘాతో వ్యోమోత్థిత ఔత్పాతికః శబ్ద విశేషః। తద్వదుగ్రై రౌద్రైర్జ్యానిర్ఘోషైర్మౌర్వీశబ్దైః క్షోభయామాస। అత్రోత్ప్రేక్షతే-తేషాం సింహానాం సంబన్ధిని వీర్యేణోదగ్ర ఉన్నతే మృగేషు విషయే యో రాజశబ్దస్తస్మిన్నభ్యసూయాపరోఽభూన్నూనమ్। అన్యథా కథమేతానన్విష్య హన్యాదిత్యర్థః। `మృగాణామ్' ఇతి పాఠే సమాసే గుణభూతత్వాత్ `రాజ'శబ్దేన సంబన్ధో దుర్ఘటః। శాలినీవృత్తమ్-`శాలిన్యుక్తా స్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్ ।। 9.64 ।।

తాన్హత్వా గజకులబద్ధతీవ్రవైరాన్కాకుత్స్థః కుటిలనఖాగ్రలగ్నముక్తాన్ ।

ఆత్మానం రణకృతకర్మణాం గజానామానృణ్యం గతమివ మార్గణైరమంస్త ।। 9.65 ।।

తానితి।। కాకుత్స్థో దశరథః। గజకులేషు బద్ధం తీవ్రం వైరం యైస్తాన్। కుటిలేషు నఖాగ్రేషు లగ్నా ముక్తా గజకుమ్భమౌక్తికాని యేషాం తాన్సింహాన్హత్వా ఆత్మానం రణేషు కృతకర్మణాం కృతోపకారాణాం గజానామానృణ్యమనృణత్వం మార్గణైః శరైః। `మార్గణో యాచకే శరే' ఇతి విశ్వః। గతం ప్రాప్తవన్తమివామంస్త మేనే ।। 9.65 ।।

చమరాన్పరితః ప్రవర్తితాశ్వః క్వచిదాకర్ణవికృష్టభల్లవర్షీ ।

నృపతీనివ తాన్వియోజ్య సద్యః సితబాలవ్యజనైర్జగామ శాన్తిమ్ ।। (.66 ।।

చమరానితి।। క్వచిఞ్చమరాన్పరితః। `అభితః పరితః సమయా-'(వా1442) ఇత్యాదినా ద్వితీయా। ప్రవర్తితాశ్వః ప్రధావితాశ్వః। ఆకర్ణవికృష్టభల్లానిషువిశేషాన్వర్షతీతి తథోక్తః స నృపః। నృపతీనివ తాంశ్చమరాన్సితబాలవ్యజనైః శుభ్రచామరైర్వియోజ్య విరహయ్య సద్యః

శాన్తిం జగామ। శూరాణాం పరకీయమైశ్వర్యమేకసహ్యమ్,న తు జీవితమితి భావః। ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్ ।। 9.66 ।।

అపి తురగసమీపాదుత్పతన్తం మయూరం

న స రుచిరకలాపం బాణలక్ష్యీచకార ।

సపది గతమనస్కశ్చిత్రమాల్యానుకీర్ణే

రతివిగలితబన్ధే కేశపాశే ప్రియాయాః ।। 9.67 ।।

అపీతి।। స నృపస్తురగసమీపాదుత్పతన్తమపి। సుప్రహారమపీత్యర్థః। రుచిరకలాపం భాసురబర్హమ్। మహ్యామతిశయేన రౌతీతి మయూరో బర్హీ। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। తం చిత్రేణ మాల్యేనానుకీర్ణే రతౌ విగలితబన్ధే ప్రియాయాః కేశపాశే సపది గగతమనస్కః ప్రవృత్తచిత్తః। `ఉరః ప్రభృతిభ్యః కప్'(పా.1।4।151) ఇతి కప్రత్యయః। న బాణలక్ష్యీచకార। న ప్రజహారేత్యర్థః ।। 9.67 ।।

తస్య కర్కశవిహారసంభవం స్వేదమాననవిలగ్నజాలకమ్ ।

ఆచచామ సతుషారశీకరో భిన్నపల్లవపుటో వనానిలః ।। 9.68 ।।

తస్యేతి।। కర్కశవిహారాదతివ్యాయామాత్సంభవో యస్య తమ్। ఆననే విలగ్నజాలకం బద్ధకదమ్బకం తస్య నృపస్య స్వేదమ్। సతుషారశీకరః శిశిరామ్బుకణసహితః। భిన్నా నిర్దలితాః పల్లవానాం పుటాః కోశా యేన సః। వనానిల ఆచచామ। జహారేత్యర్థః। రథోద్ధతావృత్తమేతత్ ।। 9.68 ।।

ఇతి విస్మృతాన్యకరణీయమాత్మనః సచివావలమ్బిధురం ధరాధిపమ్ ।

పరివృద్ధరాగమనుబన్ధసేవయా మృగయా జహార చతురేవ కామినీ ।। 9.69 ।।

ఇతీతి।। ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ। ఆత్మనో విస్మృతమన్యత్కరణీయం కార్యం యేన తమ్। విస్మృతాత్మకార్యాన్తరమిత్యర్థః। సచివైరవలమ్బితా ధృతా ధూర్యస్య తమ్। `ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే'(పా.5।4।74) ఇతి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః। అనుబన్ధసేవయా సంతతసేవయా పరివృద్ధో రాగో యస్య తం ధరాధిపమ్। మృగ్యన్తే యస్యాం మృగా ఇతి మృగయా। `పరిచర్యాపరిసర్యామృగయాటాట్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్'(వా.2215) ఇతి శప్రత్యయాన్తో నిపాతః। చతురా విదగ్ధా కామినీవ। జహారాచకర్ష। `న జాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతి। హవిషా కృష్ణవర్త్మేవ భూయ ఏవాభివర్ధతే।।' ఇతి భావః ।। 9.69 ।।

స లలితకుసుమప్రవాలశయ్యాం జ్వలితమహౌషధిదీపికాసనాథమ్ ।

నరపతిరతివాహయాంబభూవ క్వచిదసమేతపరిచ్ఛదస్త్రియామామ్ ।। 9.70 ।।

స ఇతి ।। స నరపతిః లలితాని కుసుమాని ప్రవాలాని పల్లవాని శయ్యా యస్యాం తామ్। జ్వలితాభిర్మహౌషధిభిరేవ దీపికాభిః సనాథామ్। తత్రప్రధానామిత్యర్థః। త్రియామాం రాత్రిం క్వచిదసమేతపరిచ్ఛదః। పరిహృతపరిజనః సన్నిత్యర్థః। అతివాహయాంబభూవ గమయామాస। పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ।। 9.70 ।।

ఉషసి స గజయూథకర్ణతాలైః పటుపటహధ్వనిభిర్వినీతనిద్రః ।

అరమత మధురాణి తత్ర శృణ్వన్విహగవికూజితబన్దిమఙ్గలాని ।। 9.71 ।।

ఉషసీతి ।। ఉషసి ప్రాతః పటూనాం పటహానామివ ధ్వనిర్యేషాం తైర్గజయూథానాం కర్ణైరేవ తాలైర్వాద్యప్రభేదైర్వినీతనిద్రః స నృపస్తత్ర వనే మధురాణి విహగానాం విహంగానాం వికూజితాన్యేవ బన్దినాం మఙ్గలాని మఙ్గలగీతాని శృణ్వన్నరమత ।। 9.71 ।।

అథ జాతు రురోర్గృహీతవర్త్మా విపినే పార్శ్వచరైరలక్ష్యమాణః ।

శ్రమఫేనముచా తపస్విగాఢాం తమసాం ప్రాప నదీం తురంగమేణ ।। 9.72 ।।

అథేతి ।। అథ జాతు కదాచిద్రురోర్మృగస్య గృహీతవర్త్మా స్వీకృతరురుమార్గో విపినేవనే పార్శ్వచరైరలక్ష్యమాణః। తురగవేగాదిత్యర్థః। శ్రమేణ ఫేనముచా। సఫేనం స్విద్యతేత్యర్థః। తురంగమేణ తపస్విభిర్గాఢామవగాఢాం సేవితాం తమసాం నామ నదీం సరితం ప్రాప ।। 9.72 ।।

కుమ్భపూరణభవః పటురుచ్చైరుచ్చచార నినదోఽమ్భసి తస్యాః ।

తత్ర స ద్విరదబృంహితశఙ్కీ శబ్దపాతినమిషుం విససర్జ ।। 9.73 ।।

కుమ్భేతి ।। తస్యాస్తమసాయా అమ్భసి కుమ్భపూరణేన భవ ఉత్పన్నః। పచాద్యచ్। పటుర్మధురః। ఉచ్చైర్గమ్భీరో నినదో ధ్వనిరుచ్చచారోదియాయ। తత్ర నినదే స నృపః। ద్విరదబృంహితం శఙ్కత ఇతి ద్విరదబృంహితశఙ్కీ సన్,శబ్దేన శబ్దానుసారేణ తపతీతి శబ్దపాతినమిషుం విససర్జ। స్వాగతావృత్తమ్ ।। (9.73 ।।

నృపతేః ప్రతిషిద్ధమేవ తత్కృతవాన్పఙ్క్తిరథో విలఙ్ఘ్య యత్ ।

అపథే పదమర్పయన్తి హి శ్రుతవన్తోఽపి రజోనిమీలితాః ।। 9.74 ।।

నృపతేరితి ।। తత్కర్మ నృపతేః క్షత్రియస్య ప్రతిషిద్ధమేవ నిషిద్ధమేవ యదేతత్కరమ్ గజవధరూపం పఙ్క్తిరథో దశరథో విలఙఘ్య `లక్ష్మీ కామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కుర్యాత్' ఇతి శాస్త్రముల్లఙ్ఘఅయ కృతవాన్। నను విదుషస్తస్య కథమీదృగ్విచేష్టితమత ఆహ- అపథ ఇతి। శ్రుతవన్తోఽపి విద్వాంసోఽపి రజోనిమీలితా రజోగుణావృతాః సన్తః। న పన్థా ఇత్యపథమ్। `పథో విభాషా'(పా.5।4।72) ఇతి వా సమాసాన్తః। `అపథం నపుంసకమ్'(పా.2।4।30)ఇతి నపుంసకమ్। `అపన్థాస్త్వపథం తుల్యే'ఇత్యమరః।

తస్మిన్నపథేఽమార్గే పదమర్పయన్తి హి నిక్షిపన్తి హి। ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః। వైతాలీయం వృత్తమ్ ।। 9.74 ।।

హా తాతేతి క్రన్దితమాకర్ణ్య విషణ్ణ-

స్తస్యాన్విష్యన్వేతసగూఢం ప్రభవం సః ।

శల్యప్రోతం ప్రేక్షఅయ సకుమ్భం మునిపుత్రం

తాపాదన్తఃశల్య ఇవాసీత్క్షితిపోఽపి ।। 9.75 ।।

హా తాతేతి।। హేత్యార్తౌ। తాతో జనకః। `హా విషాదశుగర్తిషు'ఇతి,`తాతస్తు జనకః పితా' ఇతి చామరః। హా తాతేతి క్రన్దితం క్రోశనమాకర్ణ్య। విషణ్ణో భగ్నోత్సాహః సన్। తస్య క్రన్దితస్తయ వేతసైర్గూఢం ఛన్నమ్। ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్। తమన్విష్యఞ్ఛల్యేన శరేణ ప్రోతం స్యూతమ్। `శల్యం శఙ్కౌ శరే వంశే'ఇతి విశ్వః। సకుమ్భం మునిపుత్రం ప్రేక్షఅయ స క్షితిపోఽపి తాపాద్దుఃఖాదన్తఃశల్యం యస్య సోఽన్తఃశల్య ఇవాసీత్। మత్తమయూరం వృత్తమ్ ।। 9.75 ।।

తేనావతీర్య తురగాత్ప్రథితాన్వయేన

పృష్టాన్వయః స జలకుమ్భనిషణ్ణదేహః ।

తస్మై ద్విజేతరతపస్విసుతం స్ఖలద్భి-

రాత్మానమక్షరపదైః కథయాంబభూవ ।। 9.76 ।।

తేనేతి।। ప్రథితాన్వయేన ప్రఖ్యాతవంశేన। ఏతేన పాపభీరుత్వం సూచితమ్। తేన రాజ్ఞః తురగాదవతీర్య పృష్టాన్వపయో బ్రహ్మహత్యాశఙ్కయా పృష్టకులః। జలకుమ్భనిషణ్ణదేహః స మునిపుత్రస్తస్మై రాజ్ఞే స్ఖలద్భిః। అశక్తివశాదర్ధోఞ్చారితైరిత్యర్థః। అక్షరప్రాయైః పదైరక్షరపదైరాత్మానం ద్విజేతరశ్చాసౌ తపస్విసుతశ్చ తం ద్విజేతరతపస్విసుతం కథయాంబభూవ। న తావత్త్రైవర్ణిక ఏవాహమస్మి,కింతు కరణః। `వైశ్యాత్తు కరణః శూద్ర్యాం'(ఆచార.4।92) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః। కుతో బ్రహ్మహత్యేత్యర్థః। తథా చ రామాయణే-(అయోధ్యా.6।50) `బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయాదపనీయతామ్। న ద్విజాతిరహం రాజన్। మా భూత్తే మనసో వ్యథా।। శూద్రాయామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిప!।' ఇతి ।। 9.76 ।।

తఞ్చోదితః స తమనుద్ధృతశల్యమేవ పిత్రోః సకాశమవసన్నదృశోర్నినాయ ।

తాభ్యాం తథాగతముపేత్య తమేకపుత్రమజ్ఞానతః స్వచరితం నృపతిః శశంస ।। 9.77 ।।

తదితి।। తఞ్చోదితస్తేన పుత్రేణ చోదితః `పితృసమీపం ప్రాపయ' ఇత్యుక్తః స నృపతిరనుద్ధృతశల్యమనుత్పాటితశరమేవ తం మునిపుత్రమ్।

అవసన్నదృశోర్నష్టచక్షుషోః। అన్ధయోరిత్యర్థః। పిత్రోర్మాతాపిత్రోః। `పితా మాత్రా'(పా.1।2।70)ఇత్యేకశేషః। సకాశం సమీపం నినాయ। ఇదం చ రామాయణవిరుద్ధమ్। తత్ర-`అథాహమేకస్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశదుఃఖితౌ। అస్పర్శయమహం పుత్రం తం మునిం సహ భార్యయా॥'(అయోధ్యా.64।28) ఇతి నదీతీర ఏవ మృతం పుత్రం ప్రతి పిత్రోరానయనాభిధానాత్। తథాగతం వేతసగూఢమ్। ఏకశ్చాసౌ పుత్రశ్చ తమేకపుత్రమ్। `ఏక'గ్రహణం పిత్రోరనన్యగతికత్వసూచనార్థమ్। తం మునిపుత్రముపేత్య సంనికృష్టం గత్వాఽజ్ఞానతః కరిభ్రాన్త్యా స్వచరితం స్వకృతం తాభ్యాం మాతాపితృభ్యామ్। క్రియాగ్రహణాఞ్చతుర్థీ। శ

శంస కథితవాన్ ॥ 9.77 ॥

తౌ దంపతీ బహు విలప్య శిశోః ప్రహర్త్రా

శల్యం నిఖాతముదహారయతామురస్తః।

సోఽభూత్పరాసురథ భూమిపతిం శశాప

హస్తార్పితైర్నయనవారిభిరేవ వృద్ధః ॥ 9.78 ॥

తావితి॥ తౌ జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ। రాజదన్తాదిషు `జాయా'శబ్దస్య దమ్భావో జమ్భావశ్చ వికల్పేన నిపాతితః। `దంపతీ జంపతీ జాయాపతీ భార్యాపతీ చ తౌ' ఇత్యమరః। బహు విలప్య భూయిష్ఠం పరిదేవ్య। `విలాపః పరిదేవనమ్' ఇత్యమరః। శిశోరురస్తో వక్షసః। `పఞ్చమ్యాస్తసిల్'(పా.5।3।7)। నిఖాతం శల్యం శరం ప్రహర్త్రా రాజ్ఞోదహారయతాముద్ధారయామాసతుః। స శిశుః పరాసుర్గతప్రాణోఽభూత్। అథ వృద్ధో హస్తార్పితైర్నయనవారిభిరేవ శాపదానస్య జలపూర్వకత్వాత్తైరేవ భూమిపతిం శశాప॥ 9.78 ॥

దిష్టాన్తమాప్స్యతి భవానపి పుత్రశోకా-

దన్త్యే వయస్యహమివేతి తముక్తవన్తమ్।

ఆక్రాన్తపూర్వమివ ముక్తవిషం భుజంగం

ప్రోవాచ కోసలపతిః ప్రథమాపరాద్ధః ॥ 9.79 ॥

దిష్టాన్తమితి॥ హే రాజన్! భవానప్యన్త్యే వయస్యహమివ పుత్రశోకాద్దిష్టాన్తం కాలావసానమ్। మరణమిత్యర్థః। `దిష్టః కాలే చ దైవే స్యాద్దిష్టమ్' ఇతి విశ్వః। ఆప్స్యతి ప్రాప్స్యతి। ఇత్యుక్తవన్తమ్। ఆక్రాన్తః పాదాహతః పూర్వమాక్రాన్తపూర్వః। సుప్సుపేతి సమాసః। తమ్। ప్రథమమపకృతమిత్యర్థః। ముక్తవిషమపకారాత్పశ్చాదుత్సృష్టవిషం భుజంగమివ స్థితం తం వృద్ధం ప్రతి ప్రథమాపరాద్ధః ప్రథమాపరాధీ। కర్తరి క్తః। ఇదం చ సహనే కారణముక్తమ్। శాపదానాత్పశ్చాదపరాధీ కోసలపతిర్దశరథః ప్రోవాచ ॥ 9.79 ॥

శాపోఽప్యదృష్టతనయాననపద్మశోభే

సానుగ్రహో భగవతా మయి పాతితోఽయమ్ ।

కృష్యాం దహన్నపి ఖలు క్షితిమిన్ధనేద్ధో

బీజప్రరోహజననీం జ్వలనః కరోతి ।। 9.80 ।।

శాప ఇతి।। అదృష్టా తనయాననపద్మశోభా యేన తస్మిన్నపుత్రకే మయి భగవతా పాతితః వజ్రపాయత్వాత్ `పుత్రశోకాన్మ్రియస్వ'ఇత్యేవంరూపః శాపోఽపి సానుగ్రహః వృద్ధకుమారీవరన్యాయేనేష్టావాప్తేరన్తరీయకత్వాత్సోపకార ఏవ। నిగ్రాహకస్యాప్యనుగ్రాహకత్వమర్థాన్తరన్యాసేనాహ-కృష్యామితి। ఇన్ధనైః కాష్ఠైరిద్ధః ప్రజ్వలితో జ్వలనోఽగ్నిః కృష్యాం కర్షణార్హమ్। `ఋదుపధాఇ్చాక్లృపి చృతేః'(పా.3।1।110) ఇతి క్యప్। క్షితిం దహన్నపి బీజప్రరోహాణాం బీజాఙ్కురాణాం జననీముత్పాదనక్షమాం కరోతి ।। 9.80 ।।

ఇత్థం గతే గతఘృణః కిమయం విధత్తాం వధ్యస్తవేత్యభిహితో వసుధాధిపేన ।

ఏధాన్హుతాశనవతః స మునిర్యయాచే పుత్రం పరాసుమనుగన్తుమనాః సదారః ।। 9.81 ।।

ఇత్థమితి।। ఇత్థం గతే ప్రవృత్తే సతి। వసుధాధిపేన రాజ్ఞా। గతఘృణో నిష్కరుణః,హన్తృత్వాన్నిష్కృప ఇత్యర్థః। అత ఏవ తవ వధ్యో వధార్హోఽయం జనః। `అయమ్' ఇతి రాజ్ఞో నిర్వేదాదనాదరేణ స్వాత్మనిర్దేశః। కిం విధత్తామిత్యభిహిత ఉక్తః,`మయా కిం విధేయమ్?'ఇతి విజ్ఞాపిత ఇత్యర్థః। స మునిః సదారః సభార్యః పరాసుం గతాసుం పుత్రమనుగన్తుం మనో యస్య సోఽనుగన్తుమనాః సన్। `తుం కామమనసోరపి' ఇతి మకారలోపః। హుతాశనవతః సాగ్నీనేధాన్ కాషఅఠాని యయాచే। న చాత్రాత్మఘాతదోషః- `అనుషఅఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః। భృగ్వగ్నిజలసంపతైర్మరణం ప్రవిధీయతే।।' ఇత్యుక్తేః ।। 9.81 ।।

ప్రాప్తానుగః సపది శాసనమస్య రాజా

సంపాద్య పాతకవిలుప్తధృతిర్నివృత్తః ।

అన్తర్నివిష్టపదమాత్మవినాశహేతుం

శాపం దధజ్జ్వలనమౌర్వమివామ్బురాశిః ।। 9.82 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవికాలిదాసకృతౌ మృగయావర్ణనోం నామ నవమః సర్గః ।

ప్రాప్తేతి।। ప్రాప్తానుగః ప్రాప్తానుచరో రాజా సపద్యస్య మునేః శాసనం కాషఅఠసంభారణరూపం ప్రాగేకోఽపి సంప్రతి ప్రాప్తానుచరత్వాత్సంపాద్య పాతకేన మునివధరూపేణ విలుప్తధృతిర్నష్టోత్సాహః సన్। అన్తర్నివిష్టపదమన్తర్లబ్ధస్థానమాత్మవినాశహేతుం శాపమ్। అమ్బురాశిరౌర్వం జ్వలనం

వడవానలమివ। `ఔర్వస్తు వాడవో వడవానలః' ఇత్యమరః। దధద్ధృతవాన్సన్। నివృత్తః। వనాదితి శేషః ।। 9.82 ।।

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశటీకాయాం నవమః సర్గః ।।

****

.

దశమః సర్గః।

ఆశంసే నిత్యమానన్దం రామనామకథామృతమ్ ।

సద్భిః స్వశ్రవణైర్నిత్యం పేయం పాపం ప్రణోదితుమ్ ॥

పృథివీం శాసతస్తస్య పాకశాసనతేజసః ।

కించిదూనమనూనర్ద్ధేః శరదామయుతం యయౌ ॥ 10.1 ॥

పృథివీమితి ॥ పృథివీం శాసతః పాలయతః పాకశాసనతేజస ఇన్ద్రవర్చసః। అనూనర్ద్ధేర్మహాసమృద్ధేస్తస్య దశరథస్య కించిదూనమీషన్న్యూనం శరదాం వత్సరాణామ్। `స్యాదృతౌ వత్సరే శరత్'ఇత్యమరః। అయుతం దశసహస్రం యయౌ। `ఏకదశశతసహస్రాణ్యయుతం లక్షం తథా ప్రయుతమ్। కోట్యర్బుదం చ పద్మం స్థానాత్స్థానం దశగుణం స్యాత్॥' ఇత్యార్యభట్టః। ఇదం చ మునిశాపాత్పరం వేదితవ్యం,న తు జననాత్। `షష్టిర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక!। దుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయం న రామం నేతుమర్హసి॥'(బాల.20।10)ఇతిరామాయణవిరోధాత్। నాప్యభిషేకాత్పరమ్,తస్యాపి `సమ్యగ్వినీతమథ వర్మహరం కుమారమాదిశ్య రక్షణవిధౌ విధివత్ప్రజానామ్'(8।94) ఇతి కౌమారానుష్ఠితత్వాభిధానాత్స ఏవ విరోధ ఇతి ॥ 10.1 ॥

న చోపలేభే పూర్వేషామృణనిర్మోక్షసాధనమ్ ।

సుతాభిధానం స జ్యోతిః సద్యః శోకతమోపహమ్ ॥ 10.2 ॥

న చేతి॥ స దశరథథః పూర్వేషాం పితౄణామృణనిర్మోక్షసాధనమ్। `ఏష వా అనృణో యః పుత్రీ' ఇతి శ్రుతేః। పితౄణామృణనిర్ముక్తికారణమ్। సద్యః శోక ఏవ తమస్తదపహన్తీతి శోకతమోపహమ్। అత్ర `అభయంకర' ఇతివదుపపదేఽపి తదన్తవిధిమాశ్రిత్య `అపే క్లేశతమసోః'(పా.3।2।50)ఇతి డప్రత్యయః। సుతాభిధానం సుతాఖ్యం జ్యోతిర్నోపలేమే న ప్రాప చ ॥ 10.2 ॥

అతిష్ఠత్ప్రత్యయాపేక్షసంతతిః స చిరం నృపః।

ప్రాఙ్మన్థాదనభివ్యక్తరత్నోత్పత్తిరివార్ణవః॥10.3॥

అతిష్ఠదితి॥ ప్రత్యయం హేతుమపేక్షత ఇతి ప్రత్యయాపేక్షా సంతతిర్యస్య స తథోక్తః। `ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశఅవాసహేతుషు'ఇత్యమరః। స నృపః। మన్థాత్ప్రాఙ్మన్థనాత్పూర్వమనభివ్యక్తాఽదృష్టా రత్నోత్పత్తిర్యస్య సోఽర్ణవ ఇవ। చిరమతిష్ఠత్। సామగ్ర్యభావాద్విలమ్బో న తు వన్ధ్యత్వాదితి భావః ॥ 10.3 ॥

ఋష్యశృఙ్గాదయస్తస్య సన్తః సన్తానకాఙ్క్షిణః ।

ఆరేభిరే జితాత్మానః పుత్రీయామిష్టిమృత్విజః ।।10.4।।

ఋష్యశృఙ్గేతి।। ఋష్యశృఙ్గాదయః। ఋష్యశృఙ్గో నామ కశ్చిదృషిః। తదాదయః। ఋతుమృతౌ వా యజన్తీత్యృత్విజో యాజ్ఞికాః। `ఋత్విగ్దధృక్-'(పా.3।2।59)ఇత్యాదినా క్విబన్తో నిపాతః। జితాత్మానో జితాన్తఃకరణాః సన్తః సంతానకాఙ్క్షిణః పుత్రార్థినస్తస్య దశరథస్య పుత్రీయాం పుత్రనిమిత్తామ్। `పుత్రాచ్ఛ చ'(పా.5।1।40)ఇతి ఛప్రత్యయః। ఇష్టిం యాగమారేభిరే ప్రచక్రమిరే ।। 10.4 ।।

తస్మిన్నవసరే దేవాః పౌలస్త్యోపప్లుతా హరిమ్ ।

అభిజగ్ముర్నిదాఘార్తాశ్ఛాయావృక్షమివాధ్వగాః ।। 10.5 ।।

తస్మిన్నితి।। తస్మిన్నవసరే పుత్రకామేష్టిప్రవృత్తిసమయే దేవాః। పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ పౌలస్త్యో రావణః। తేనోపప్లుతాః పీడితాః సన్తః నిదాఘార్తా ధర్మాతురాః। అధ్వానం గచ్ఛన్తీత్యధ్వగాః పాన్థాః। `అన్తాత్యన్తాధ్వదూరపారసర్వానన్తేషు డః'(పా.3।2।48)ఇతి డప్రత్యయః। ఛాయాప్రధానం వృక్షం ఛాయావృక్షమివ। శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః। హరిం విష్ణుమభిజగ్ముః ।। 10.5 ।।

తే చ ప్రాపురుదన్వన్తం బుబుధే చాదిపూరుషః ।

అవ్యాక్షేపో భవిష్యన్త్యాః కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమ్ ।। 10.6 ।।

త ఇతి।। తే దేవాశ్చోదన్వన్తం సముద్రమ్। `ఉదన్వానుదధౌ చ'(పా.8।2।13) ఇతి నిపాతః। ప్రాపుః। ఆదిపూరుషో విష్ణుశ్చ బుబుధే। యోగనిద్రాం జహావిత్యర్థః। గమనప్రతిబోధయోరవిలమ్బార్థౌ చకారౌ। తథా హి-అవ్యాక్షేపో గమ్యస్యావ్యాసఙ్గః। అవిలమ్బ ఇతి యావత్। భవిష్యన్త్యాః కార్యసిద్ధేర్లక్షణం లిఙ్గం హి।। ఉక్తం చ-`అనన్యపరతా చాస్య కార్యసిద్ధేస్తు లక్షణమ్' ఇతి।। 10.6 ।।

భోగిభోగాసనాసీనం దదృశుస్తం దివౌకసః ।

తత్ఫణామణ్డలోదర్చిర్మణిద్యోతితవిగ్రహమ్ ।। 10.7 ।।

భోగీతి।। ద్యౌరోకో యేషాం తే దివౌకసో దేవాః। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। యద్వా,-`దివ'శబ్దోఽదన్తోఽప్యస్తి। తథా చ బుద్ధచరితే-`న శోభతే తేన హి నో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివమ్'ఇతి । తత్ర `దివు క్రీడాదౌ'ఇతి ధాతోః `ఇగుపధ-'(పా.3।1।135) ఇతి కః। దివమోక ఏషామితి విగ్రహః। భోగినః శేషస్య భోగః శరీరమ్। `భోగః సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోః।' ఇత్యమరః। స ఏవాసనం సింహాసనమ్। తత్రాసీనముపవిష్టమ్। ఆసోః శానచ్। `ఈదాసః'(పా.7।2।83)ఇతీకారాదేశః। తస్య భోగినః

ఫణామణ్డలే య ఉదర్చిష ఉద్రశ్మయో మణయస్తైర్ద్యోతితవిగ్రహం తం విష్ణుం దదృశుః ।। 10.7 ।।

శ్రియః పద్మనిషణ్ణాయాఃఋ క్షౌమాన్తరితమేఖలే ।

అజఅకే నిక్షిప్తచరణమాస్తీర్ణకరపల్లవే ।। 10.8 ।।

శ్రియ ఇతి।। కీదృశం విష్ణుమ్? పద్మే నిషణ్ణాయా ఉపవిష్టాయాః శ్రియః క్షౌమన్తరితా దుకూలవ్యవహితా మేఖలా యస్య తస్మిన్। ఆస్తీర్ణౌ కరపల్లవౌ వాణిపల్లవౌ యస్మిన్। విశేషణద్వయేనాపి చరణయోః సౌకుమార్యాత్కటిమేఖలాస్పర్శాసహత్వం సూచ్యతే। తస్మిన్నఙ్కే నిక్షిప్తౌ చరణౌ యేన తమ్ ।। 10.8 ।।

ప్రబుద్ధపుణ్డరీకాక్షం బాలాతపనిభాంశుకమ్ ।

దివసం శారదమివ ప్రారమ్భసుఖదర్శనమ్ ।। 10.9 ।।

ప్రబుద్ధేతి।। పునః కీదృశమ్? ప్రబుద్ధే వికసితే పుణ్డరీకే ఇవాక్షిణీ యస్య త్తమ్। దివసే తు పుణ్డరీకమేవాక్షి యస్యేతి విగ్రహః। బాలాతపనిభమంశుకం యస్య తమ్। పీతామ్బరధరమిత్యర్థః। అన్యత్ర,-బాలాతపవ్యాజాంశుకమిత్యర్థః। `నిభో వ్యాజసదృక్షయోః' ఇతి విశ్వః। ప్రకృష్ట ఆరమ్భో యోగో యేషాం తే ప్రారమ్భా ప్రకృష్టోద్యోగా యోగినః। తేషాం సుఖదర్శనమ్। అన్యత్ర,-ప్రారమ్భ ఆదౌ సుఖదర్శనం శారదం శరత్సంబన్ధినం దివసమివ స్థితమ్।। 10.9 ।।

ప్రభానులిప్తశ్రీవత్సం లక్ష్మీవిభ్రమదర్పణమ్ ।

కౌస్తుభాఖ్యమపాం సారం బిభ్రాణం బృహతోరసా ।। 10.10 ।।

ప్రభేతి।। పునః కింవిధమ్? ప్రభయాఽనులిప్తమనురఞ్జితం శ్రీవత్సం నామ లాఞ్ఛనం యేన తమ్। లక్ష్మ్యా విభ్రమదర్పణం కౌస్తుభ ఇత్యాఖ్యా యస్య తమ్। అపాం సముద్రాణాం సారం స్థిరాంశమ్। అమ్మయమణిమిత్యర్థః। బృహతోరసా బిభ్రాణమ్ ।। 10.10 ।।

బాహుభిర్విటపాకారైర్దివ్యాభరణభూషితైః ।

ఆవిర్భూతమపాం మధ్యే పారిజాతమివాపరమ్ ।। 10.11 ।।

బాహుభిరితి।। విటపాకారైః శాఖాకారైర్దివ్యాభరణభూషితైర్బాహుభిరుపలక్షితమ్। అత ఏవ అపాం సైన్ధవానాం మధ్య ఆవిర్భూతమపరం ద్వితీయం పారిజాతమివ స్థితమ్।। 10.11 ।।

దైత్యస్త్రీగణ్డలేఖానాం మదరాగవిలోపిభిః ।

హేతిభిశ్చేతనావద్భిరుదీరితజయస్వనమ్ ।। 10.12 ।।

దైత్యేతి।। దైత్యస్త్రీగణ్డలేఖానామసురాఙ్గనాగణ్డస్థలీనాం యో మదరాగస్తం విలుమ్పన్తి హరన్తీతి మదరాగవిలోపినః। తైశ్చేతనావద్భిః సజీవైర్హేతిభిః సుదర్శనాదిభిః శస్త్రైః। `రవేరర్చిశ్చ శస్త్రం చ వహ్నిజ్వాలా చ హేతయః।' ఇత్యమరః। ఉదీరితజయస్వనమ్। జయశబ్దముద్ఘోషయన్తీభిర్మూర్తిమతీభిరస్త్రదేవతాభిరుపాస్యమానమిత్యర్థః ।। 10.12 ।।

ముక్తశేషవిరోధేన కులిశవ్రణలక్ష్మణా ।

ఉపస్థితం ప్రాఞ్జలినా వినీతేన గరుత్మతా ।। 10.13 ।।

ముక్తేతి।। ముక్తో భగవత్సంనిధానాత్త్యక్తః శేషేణాహీశ్వరేణ సహ విరోధః సహజమపి వైరం యేన తేన। కులిశవ్రణా అమృతాహరణకాల ఇన్ద్రయుద్ధే యే వజ్రప్రహారాస్త ఏవ లక్ష్మాణి యస్య స తేన। ప్రబద్ధోఽఞ్జలిర్యేన తేన ప్రాఞ్జలినా। కృతాఞ్జలినేత్యర్థః। వినీతేనానుద్ధతేన గరుత్మతోపస్థితముపాసితమ్। పురా కిల మాతలిప్రార్థితేన భగవతా తద్దుహితుర్గుణకేశ్యాః పత్యుః కస్యచిత్సర్పస్య గరుడాదభయదానే కృతే స్వవిపక్షరక్షణక్షుభితం పక్షిరాజం `త్వద్వోఢాఽహం త్వత్తో బలాఢ్యః' ఇతి గర్వితం స్వవామతర్జనీభారేణైవ భఞ్జయిత్వా భగవాన్వినినాయేతి మహాభారతీయాం కథాం సూచయతి `వినీతేన'ఇత్యనేన ।। 10.13 ।।

యోగనిద్రాన్తవిశదైః పావనైరవలోకనైః ।

భృగ్వాదీననుగృహ్ణన్తం సౌఖశాయనికానృషీన్ ।। 10.14 ।।

యోగేతి।। యోగో మనసో విషయాన్తరవ్యావృత్తిః,తద్రూపా యా నిద్రా తస్యా అన్తేఽవసానే విశదైః ప్రసన్నైః పావనైః శోధనైరవలోకనైః। సుఖశయనం పృచ్ఛన్తీతి సౌఖశాయనికాస్తాన్। `పృచ్ఛతౌ సుస్నాతాదిభఅయః'(వా.2943)ఇత్యుపసంఖ్యానాట్ఠక్ప్రత్యయః। భృగ్వాదీనృషీననుగృహ్ణన్తమ్ ।। 10.14 ।।

ప్రణిపత్య సురాస్తస్మై శమయిత్రే సురద్విషామ్ ।

అథైనం తుష్టువుః స్తుత్యమవాఙ్మనసగోచరమ్ ।। 10.15 ।।

ప్రణిపత్యేతి।। అథ దర్శనానన్తరం సురాః సురద్విషామసురాణాం శమయిత్రే వినాశకాయ తస్మై విష్ణవే ప్రణిపత్య స్తుత్యం స్తోత్రార్హమ్। `ఏతిస్తుశాస్వృదృజుషః క్యప్'(పా.3।1।109)ఇతి క్యప్ప్రత్యయః। వాక్చ మనశ్చ వాఙ్మనసే। `అచతుర-'(పా.5।4।77)ఇత్యచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః। తయోర్గోచరో విషయో న భవతీత్యవాఙ్మనసగోచరః। తమేనం విష్ణుం తుష్టువురస్తువన్ ।। 10.15 ।।

నమో విశ్వసృజే పూర్వం విశ్వం తదను బిభ్రతే ।

అథ విశ్వస్య సంహర్త్రే తుభ్యం త్రేధాస్థితాత్మనే ।। 10.16 ।।

నమ ఇతి।। పూర్వమాదౌ విశ్వసృజే విశ్వస్రష్ట్రే తదను సర్గానన్తరం విశ్వం విభ్రతే పుష్ణతే। అథ విశ్వస్య సంహర్త్రే। ఏవం త్రేధా సృష్టి-స్థితి-సంహారకర్తృత్వేన స్థిత ఆత్మా స్వరూపం యస్య తస్మై బ్రహ్మ-విష్ణు-హరాత్మనే తుభ్యం నమః ।। 10.16 ।।

నను కూటస్థస్య కథం త్రైరూప్యమిత్యాశఙ్క్యోపాధికమిత్యాహ-

రసాన్తరాణ్యేకరసం యథా దివ్యం పయోఽశ్నుతే ।

దేశే దేశే గుణేష్వేవమవస్థాస్త్వమవిక్రియః ।। 10.17 ।।

రసాన్తరాణీతి।। ఏకరసం మధురైకరసం దివి భవం దివ్యం పయో వర్షోదకం దేశే దేశ ఊషరాదిదేశేఽన్యాన్రసాన్రసాన్తరాణి లవణాదీని యథాఽశ్నుతే ప్రాప్నోతి। ఏవమవిక్రియో నిర్వికారః। ఏకరూప ఇత్యర్థః। త్వం గుణేషు సత్త్వాదిష్వవస్థాః స్రష్టృత్వాదిరూపా అశ్నుషే ।। 10.17 ।।

అమేయో మితలోకస్త్వమనర్థీ ప్రార్థనావహః ।

అజితో జిష్ణురత్యన్తమవ్యక్తో వ్యక్తకారణమ్ ।। 10.18 ।।

అమేయ ఇతి।। హే దేవ! త్వమమేయో లోకైరియత్తయా న పరిచ్ఛేద్యః। మితలోకః పరిచ్ఛిన్నలోకః। అనర్థీ నిఃస్పృహః। ఆవహతీత్యావహః। పచాద్యచ్। ప్రార్థనానామావహః కామదః। అజితోఽన్యైర్న జితః। జిష్ణుర్జయశీలః। అత్యన్తమవ్యక్తోఽతిసూక్ష్మరూపః। వ్యక్తస్య స్థూలరూపస్య కారణమ్ ।। 10.18 ।।

హృదయస్థమనాసన్నమకామం త్వాం తపస్వినమ్ ।

దయాలుమనఘస్పృష్టం పురాణమజరం విదుః ।। 10.19 ।।

హృదయేతి।। హే దేవ! త్వాం హృదయస్థం సర్వాన్తర్యామితయా నిత్యసంనిహితం తథాప్యనాసన్నమగమ్యరూపత్వాద్విప్రకృష్టం చ విదుః। సంనికృష్టస్యాపి విప్రకృష్టత్వమితి విరోధః। తథాఽకామమ్। న కామోఽభిలాషోఽస్య తం పరిపూర్ణత్వాన్నిఃస్పృహత్వాఇచ్చ నిష్కామమ్ । తథాపి తపస్వినం తాపసం విదుః। యో నిష్కామః స కథం తపః కురుత ఇతి విరోధః। పరిహారస్తు-ఋషిరూపేణ దుస్తరం తపస్తప్యతే। దయాలుం పరదుఃఖప్రహాణపరం తథాప్యనధస్పృష్టం నిత్యానన్దస్వరూపత్వాదదుఃఖినం విదుః। `అఘం దురితదుఃఖయోః' ఇతి విశ్వః। దయాలురదుఃఖీ చేతి విరోధః। `ఈర్ష్యీ ఘృణీ త్వసంతుష్టః క్రోధనో నిత్యశఙ్కితః। పరభాగ్యోపజీవీ చ షడేతే నిత్యదుఃఖితాః।।' ఇతి మహాభారతే। పురాణమనాది మజరం నిర్వికారత్వాదక్షరం విదుః। చిరంతనం న జీర్యత ఇతి విరోధాలంకారః। ఉక్తం చ - `ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతిర్మతా' ఇతి। విరోధేన చాలౌకికమహిమత్వం వ్యజ్యతే ।। 10.19 ।।

సర్వజ్ఞస్త్వమవిజ్ఞాతః సర్వయోనిస్త్వమాత్మభూః ।

సర్వప్రభురనీశస్త్వమేకస్త్వం సర్వరూపభాక్ ।। 10.20 ।।

సర్వజ్ఞ ఇతి।। త్వం సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః । `ఇగుపధ-'(పా.3।1।135) ఇతి కప్రత్యయః। అవిజ్ఞాతః। న కేనాపి విజ్ఞాత ఇత్యర్థః। త్వం సర్వస్య యోనిః కారణమ్। త్వమాత్మన ఏవ భవతీత్యాత్మభూః। న తే కించిత్కారణమస్తీత్యర్థః। త్వం సర్వస్య ప్రభుః। త్వమనీశః। త్వమేకః సర్వరూపభాక్। త్వమేక ఏవ సర్వాత్మనా వర్తస ఇత్యర్థః ।। 10.20 ।।

సప్తసామోపగీతం త్వాం సప్తార్ణవజలేశయమ్ ।

సప్తార్చిర్ముఖమాచఖ్యుః సప్తలోకైకసంశ్రయమ్ ।। 10.21 ।।

సప్తేతి।। హే దేవ! త్వాం సప్తభిః సామభీ రథంతరాదిభిరుపగీతమ్। `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51) ఇత్యుత్తరపదసమాసః। సప్తానామర్ణవానాం జలం సప్తార్ణవజలమ్। పూర్వవత్సమాసః। తత్ర శేతే యః స సప్తార్ణవజలేశయః। తమ్। `శయవాసవాసిష్వకాలాత్'(పా.6।3।18) ఇత్యలుక్। సప్తార్చిర్ముఖం యస్య తమ్। `అగ్నిముఖ! వై దేవా' ఇతి శ్రుతేః। సప్తానాం లోకానాం భూర్భువఃస్వరాదీనామేకసంశ్రయమ్। ఏవంభూతమాచఖ్యుః ।। 10.21 ।।

చతుర్వర్గఫలం జ్ఞానం కాలావస్థాశ్చతుర్యుగాః ।

చతుర్వర్ణమయో లోకస్త్వత్తః సర్వం చతుర్ముఖాత్ ।। 10.22 ।।

చతురితి।। చతుర్ణాం ధర్మార్థకామమోక్షాణాం వర్గశ్చతుర్వర్గః। `త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గః సమోక్షకైః' ఇత్యమరః। తత్ఫలకం యజ్జ్ఞానమ్। చత్వారి యుగాని కృతత్రేతాదీని యాసు తాశ్చతుర్యుగాః కాలావస్థాః కాలపరిమాణమ్। చత్వారో వర్ణాః ప్రకృతా ఉచ్యన్తే యస్మిన్నితి చతుర్వర్ణమయః। చాతుర్వర్ణ్యప్రచుర ఇత్యర్థః। `తత్ప్రకృతవచనే మయట్'(పా.5।4।21)। `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51) ఇత్యాదినా తద్ధితార్థే విషయే తత్పురుషసమాసః। స లోకః। ఇత్యేవంరూపం సర్వం చతుర్ముఖాఞ్చతుర్ముఖరూపిణస్త్వత్తః। జాతమితి శేషః। `ఇదం సర్వమసృజత యదిదం కించ'(తైత్తి.2।6) ఇతి శ్రుతేః ।। 10.22 ।।

అభ్యాసనిగృహీతేన మనసా హృదయాశ్రయమ్ ।

జ్యోతిర్మయం విచిన్వన్తి యోగినస్త్వాం విముక్తయే ।। 10.23 ।।

అభ్యాసేతి।। అభ్యాసేన నిగృహీతం విషయాన్తరేభ్యో నివర్తితమ్। తేన మనసా యోగినో హృదయాశ్రయం హృత్పద్మస్థం జ్యోతిర్మయం త్వాం విముక్తయే మోక్షార్థంవిచిన్వన్త్యన్విష్యన్తి। ధ్యాయన్తీత్యర్థః ।। 10.23 ।।

అజస్య గృహ్ణతో జన్మ నిరీహస్య హతద్విషః ।

స్వపతో జాగరూకస్య యాథార్థ్యం వేద కస్తవ? ।। 10.24 ।।

అజస్యేతి।। న జాయత ఇత్యజః। `అన్యేష్వపి దృశ్యతే'(పా.3।2।101) ఇతి డప్రత్యయః। తస్యాజస్య జన్మశూన్యస్యాపి జన్మ గృహ్ణతః మత్స్యాదిరూపేణ జాయమానస్య। నిరీహస్య చేష్టారహితస్యాపి హతద్విషః శత్రుఘాతినో జాగరూకస్య సర్వసాక్షితయా నిత్యప్రబుద్ధస్యాపి స్వపతో యోగనిద్రామనుభవతః। ఇత్థం విరుద్ధచేష్టస్య తవ యాథార్థఅయం కో వేద వేత్తి? `విదో లటో వా'(పా.3।4।84)ఇతి ణలాదేశః ।। 10.24 ।।

శబ్దాదీన్విషయాన్భోక్తుం చరితుం దుశ్చరం తపః ।

పర్యాప్తోఽసి ప్రజాః పాతుమౌదాసీన్యేన వర్తితుమ్ ।। 10.25 ।।

శబ్దేతి।। కించ,కృష్ణాదిరూపేణ శబ్దాదీన్విషయాన్భోక్తుమ్। నరనారాయణాదిరూపేణ దుశ్చరం తపశ్చరితుమ్। తథా దైత్యమర్దనేన ప్రజాః పాతుమ్। ఔదాసీన్యేన తాటస్థ్యేన వర్తితుం చ పర్యాప్తః సమర్థోఽసి। భోగ-తపసోః పాలనౌ-దాసీన్యయోశ్చ పరల్పరవిరుద్ధయోరాచరణే త్వరన్యః కః సమర్థ ఇత్యర్థః ।। 10.25 ।।

బహుధాప్యాగమైర్భిన్నాః పన్థానః సిద్ధిహేతవః ।

త్వయ్యేవ నిపతన్త్యోఘా జాహ్నవీయా ఇవార్ణవే ।। 10.26 ।।

బహుధేతి।। ఆగమైస్త్రయీసాంఖ్యాదిభిర్దర్శనైర్బహుధా భిన్నా అపి సిద్ధి-హేతవః పురుషార్థసాధకాః పన్థాన ఉపాయాః। జాహ్నవ్యా ఇమే జాహ్నవీయా గాఙ్గాః। `వృద్ధాచ్ఛః'(పా.4।2।114) ఇతి ఛప్రత్యయః। ఓఘాః ప్రవాహాః। తేఽప్యాగమైరాగతిభిర్బహుధా భిన్నాః సిద్ధిహేతవశ్చ। అర్ణవ ఇవ త్వయ్యేవ నిపతన్తి ప్రవిశన్తి। యేన కేనాపి రూపేణ త్వామేవోపయాన్తీత్యర్థః। యథాహురాచార్యాః-`కిం బహునా కారవోఽపి విశ్వకర్మేత్యుపాసతే' ఇతి ।। 10.26 ।।

త్వయ్యావేశితచిత్తానాం త్వత్సమర్పితకర్మణామ్ ।

గతిస్త్వం వీతరాగాణామభూయఃసంనివృత్తయే ।। 10.27 ।।

త్వయీతి।। త్వయ్యావేశితం నివేశితం చిత్తం యైస్తేషామ్। తుభ్యం సమర్పితాని కర్మాణి యైస్తేషామ్। `మన్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు। మామేవైష్యసి కౌన్తేయ ! ప్రతిజానే ప్రియోఽసి మే।।' (గీ.9।34)ఇతి భగవద్వచనాత్। వీతరాగాణాం విరక్తానామభూయఃసంనివృత్తయేఽపునరావృత్తయే। మోక్షాయేత్యర్థః। త్వమేవ గతిః సాధనమ్। `తమేవం విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' (శ్వేతా.6।15) ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః ।। 10.27 ।।

ప్రత్యక్షోఽప్యపరిచ్ఛేద్యో మహ్యాదిర్మహిమా తవ ।

ఆప్తవాగనుమానాభ్యాం సాధ్యం త్వాం ప్రతి కా కథా ।। 10.28 ।।

ప్రత్యక్ష ఇతి।। ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షప్రమాణగమ్యోఽపి తవ మహ్యాదిః పృథివ్యాదిర్మహిమైశ్వర్యమపరిచ్ఛేద్యః। ఇయత్తయా నావధార్యః। ఆప్తవాగ్వేదః। `యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే'(తైత్తిరీయ.3।1) ఇత్యాదిశ్రుతేః। అనుమానం `క్షిత్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాత్,ఘటవత్'ఇత్యాదికమ్। తాభఅయాం సాధ్యం గమ్యం త్వాం ప్రతి కా కథా? ప్రత్యక్షమపి త్వత్కృతం జగదపరిచ్ఛేద్యమ్,తత్కారణమప్రత్యక్షస్త్వమపరిచ్ఛేద్య ఇతి కిము వక్యవ్యమిత్యర్థః ।। 10.28 ।।

కేవలం స్మరణేనైవ పునాసి పురుషం యతః ।

అనేన వృత్తయః శేషా నివేదితఫలాస్త్వయి ।। 10.29 ।।

కేవలమితి।। స్మరణేన కేవలం కృత్స్నమ్। `కేవలః కృత్స్న ఏకశ్చ' ఇతి శాశ్వతః। పురుషం స్మర్తారం జనం పునాసి। యతః యదిత్యర్థః। అనేన స్మృతికార్యేణైవ త్వయి త్వద్విషయే యాః శేషా అవశిష్టా వృత్తయో దర్శనస్పర్శనాదయో వ్యాపారాస్తా నివేదితఫలా విజ్ఞాపితకార్యాః। తవ స్మరణస్యైవైతత్ఫలం,దర్శనాదీనాం తు కియదితి నావధారయామ ఇతి భావః ।। 10.29 ।।

ఉదధేరివ రత్నాని తేజాంసీవ వివస్వతః ।

స్తుతిభ్యో వ్యతిరిచ్యన్తే దూరాణి చరితాని తే ।। 10.30 ।।

ఉదధేరితి।। ఉదధే రత్నానీవ। వివస్వతస్తేజాంసీవ। దూరాణ్యవాఙ్మనసగోచరాణి తే చరితాని స్తుతిభ్యో వ్యతిరిచ్యన్తే। నిఃశేషం స్తోతుం న శక్యన్త ఇత్యర్థః ।। 10.30 ।।

అనవాప్తమవాప్తయం న తే కించన విద్యతే ।

లోకానుగ్రహ ఏవైకో హేతుస్తే జన్మకర్మణోః ।। 10.31 ।।

అనవాప్తమితి।। అనవాప్తమప్రాప్తమ్। అవాప్తవ్యం ప్రాప్తవ్యం తే తవ కించన కించిదపి న విద్యతే। నిత్యపరిపూర్ణత్వాదితి భావః। తర్హి కింనిబన్ధనే జన్మకర్మణీ తత్రాహ-లోకేతి। ఏకో లోకానుగ్రహ ఏవ తే తవ జన్మకర్మణోర్హేతుః। పరమకారుణికస్య తే పరార్థైవ ప్రవృత్తిః,న స్వార్థేత్యర్థః ।। 10.31 ।।

మహిమానం యతుత్కీర్త్య తవ సంహ్రియతే వచః ।

శ్రమేణ తదశక్త్యా వా న గుణానామియత్తయా ।। 10.32 ।।

మహిమానమితి।। తవ మహిమానముత్కీర్త్య వచః సం హ్రియత ఇతి యత్। తద్వచఃసంహరణం శ్రమేణ వాగ్వ్యాపారశ్రాన్త్యా। అశక్త్యా కార్త్స్న్యేన వక్తుమశక్యత్వాద్వా। గుణానామియత్తయైతావన్మాత్రతతయా న। తేషామానన్త్యాదితి భావః ।। 10.32 ।।

ఇతి ప్రసాదయామాసుస్తే సురాస్తమధోక్షజమ్ ।

భూతార్థవ్యాహృతిః సా హి న స్తుతిః పరమేష్ఠినః ॥ 10.33 ॥

ఇతీతి॥ ఇతి తే సురాస్తమధోభూతమక్షజమిన్ద్రియజం జ్ఞానం యస్మింస్తమధోక్షజం విష్ణుమ్। ప్రసాదయామాసుః ప్రసన్నం చక్రుః। హి యస్మాత్ పరమేష్ఠినః సర్వోత్తమస్య తస్య దేవస్య సా దేవైః కృతా భూతార్థవ్యాహృతిర్భూతస్య సత్యస్యార్థస్య వ్యాహృతిరుక్తిః। `యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతమ్' ఇత్యమరః। న స్తుతిర్న ప్రశంసామాత్రమ్। మహాన్తో హి యథాకథంచిన్న సులభా ఇతి భావః। పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ। `పరమే కిత్'(ఉణా.450) ఇత్యుణాదిసూత్రేణ తిష్ఠతేరినిః। `తత్పురుషే కృతి బహులమ్'(పా.6।2।2) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। `స్థాస్థిన్స్రృణామ్' ఇతి వక్తవ్యాత్షత్వమ్ ॥ 10.33 ॥

తస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యఞ్జితప్రీతయే సురాః ।

భయమప్రలయోద్వేలాదాచఖ్యుర్నైర్ఋతోదధేః ॥ 10.34 ॥

తస్మా ఇతి॥ సురా దేవాః కుశలస్య సంప్రశ్నేన వ్యఞ్జితా ప్రకటీకృతా ప్రీతతిర్యస్య తస్మై। లక్షితప్రసాదాయేత్యర్థః। అన్యథా అనవసరవిజ్ఞప్తిముఖరాణామివ నిష్ఫలా స్యాదితి భావః। తస్మై విష్ణవేఽప్రలయే ప్రలయాభావేఽప్యుద్వేలాదున్మర్యాదాత్। నైర్ఋతో రాక్షసః। స ఏవోదధిః। తస్మాద్భయమాచఖ్యుః కథితవన్తః ॥ 10.34 ॥

అథ వేలాసమాసన్నశైలరన్ధ్రానునాదినా ।

స్వరేణోవాచ భగవాన్ పరిభూతార్ణవధ్వనిః ॥ 10.35 ॥

అథేతి॥ అథ వేలాయామబ్ధికూలే సమాసన్నానాం సంనికృష్టానాం శైలానాం రన్ధ్రేషు గహ్వరేష్వనునాదినా ప్రతిధ్వనిమతా స్వరేణ పరిభూతార్ణవధ్వనిస్తిరస్కృతసముద్రఘోషో భగవానువాచ ॥ 10.35 ॥

పురాణస్య కవేస్తస్య వర్ణస్థానసమీరితా ।

బభూవ కృతసంస్కారా చరితార్థైవ భారతీ ॥ 10.36 ॥

పురాణస్యేతి॥ పురాణస్య చిరంతనస్య కవేస్తస్య భగవతో వర్ణస్థానేషూరః-కణ్ఠాదిషు సమీరితా సమ్యగుచ్చారితా। అత ఏవ కృతః సంపాదితః సంస్కారః సాధుత్వస్పష్టతాదిప్రయత్నో యస్యాః సా భారతీ వాణీ చరితార్థా కృతార్థా వభూవైవ। `ఏవ'-కారస్త్వసంభావనావిపరీతభావనావ్యుదాసార్థః ॥ 10.36 ॥

బభౌ సదశనజ్యోత్స్నా సా విభోర్వదనోద్గతా ।

నిర్యాతశేషా చరణాద్గఙ్గేవోర్ధ్వప్రవర్తినీ ॥ 10.37 ॥

బభావితి॥ విభోర్విష్ణోర్వదనాదుద్గతా నిఃసృతా। సదశనజ్యోత్స్నా దన్తకాన్తిసహితా। ఇదం చ విశేషణం ధావల్యాతిశయార్థమ్। అత ఏవ సా భారతీ। చరణాద్గఙ్గేర్నిర్యాతా చాసౌ శేషా చ

నిర్యాతశేషా। నిఃసృతావశిష్టేత్యర్థః। `స్రియాః పుంవత్-'(పా.6।3।34)ఇత్యనువర్త్య `పుంవత్కర్మధారయ-'(పా.6।3।42)ఇతి పుంవద్భావః। `నిర్యాత'శబ్దస్య యా నిర్యాతా సావశేషా సా గఙ్గేవేతి సామానాధికరణ్యనిర్వాహః। నిర్యాతాయాః శేషేతి విగ్రహే పుంవద్భావో దుర్ఘటా ఏవ। ఊర్ధ్వప్రవర్తిన్యూర్ధ్వవాహినీ గఙ్గేవ। బభౌ। ఇత్యుత్ప్రేక్షా ।। 10.37 ।।

యదాహ భగవాంస్తదాహ-

జానే వో రక్షసాక్రాన్తావనుభావపరాక్రమౌ ।

అఙ్గినాం తమసేవోభౌ గుణౌ ప్రథమమధ్యమౌ ।। 10.38 ।।

జాన ఇతి।। హే దేవాః! వో యుష్మాకమనుభావ-పరాక్రమౌ మహిమ-పురుషకారౌ రక్షసా రావణేన। అఙ్గినాం శరీరిణాం ప్రథమ-మధ్యమావుభౌ గుణౌ సత్త్వ-రజసీ తమసేవ తమోగుణేనేవ। ఆక్రాన్తౌ జానే। వాక్యార్థః కర్మ ।। 10.38 ।।

విదితం తప్యమానం చ తేన మే భువనత్రయమ్ ।

అకామోపనతేనేవ సాధోర్హృదయమేనసా ।। 10.39 ।।

విదితమితి।। కించ,అకామేనానిచ్ఛయోపనతేన ప్రమాదాదాగతేనైనసా పాపేన సాధోః సజ్జనస్య హృదయమివ। తేన రక్షసా తప్యమానం సంతప్యమానమ్। తపేర్భ్వాదికాత్కర్మణి శానచ్। భువనత్రయం చ మే విదితమ్। మయా జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। `మతిబుద్ధి-'(పా.3।2।188) ఇత్యాదినా వర్తమానే క్తః। `క్తస్య చ వర్తమానే'(పా.2।3।67)ఇతి షష్ఠీ।। 10.39 ।।

కార్యేషు చైకకార్యత్వాదభ్యర్థ్యోఽస్మి న వజ్రిణా ।

స్వయమేవ హి వాతోఽగ్నేః సారథ్యం ప్రతిపద్యతే ।। 10.40 ।।

కార్యేష్వితి।। కించ,ఏకకార్యత్వాదావయోరేకకార్యత్వాద్ధేతోః। కార్యేషు కర్తవ్యేషు విషయేషు వజ్రిణేన్ద్రేణ। అభ్యర్థ్యః` ఇదం కురు' ఇతి ప్రార్థనీయో నాస్మి। తథా హి-వాతః స్వయమేవాగ్నేః సారథ్యం సాహాయ్యం ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి। న తు వహ్నిప్రార్థనయా। ఇత్యేవకారార్థః। ప్రేక్షావతాం హి స్వార్థే స్వత ఏవ ప్రవృత్తిః,న తు పరప్రార్థనయా। స్వార్థశ్చాయం మమాపీత్యర్థః।। 10.40 ।।

పురా కిల త్రిపురారిప్రీణనాయ స్వశిరాంసి ఛిన్దతా దశకంధరేణ యద్దశమం శిరోఽవశేషితం తమ్మిఇచ్ఛక్రార్థమిత్యాహ-

స్వాసిధారాపరిహృతః కామం చక్రస్య తేన మే ।

స్థాపితో దశమో మూర్ధా లభ్యాంశ ఇవ రక్షసా ।। 10.41 ।।

స్వేతి।। స్వాసిధారయా స్వఖఙ్గధారయా పరిహృతః। అచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః। దశమో మూర్ధా మే మమ చక్రస్య కామం పర్యాప్తో లభ్యాంశః ప్రాప్తవ్యభాగ ఇవ తేన రక్షసా స్థాపితః। తత్సర్వథా తమహం హనిష్యామీత్యర్థః ।। 10.41 ।।

తర్హి కిం ప్రాగుపేక్షితమత ఆహ-

స్రష్టుర్వరాతిసర్గాత్తు మయా తస్య దురాత్మనః ।

అత్యారూఢం రిపోః సోఢం చన్దనేనేవ భోగినః ।। 10.42 ।।

స్రష్టురితి।। కింతు స్రష్టుర్బ్రహ్మణో వరాతిసర్గాద్వరదానాద్ధేతోః। మయా తస్య దురాత్మనో రిపో రావణస్యాత్యారూఢమత్యారోహణమ్। అతివృద్ధిరిత్యర్థః। నపుంసకే భావేక్తః। భోగినః సర్పస్యాత్యారూఢం చన్దనేనేవ సోఢమ్। చన్దనద్రుమస్యాపి తథా సహనం స్రష్టుర్నియతేరితి ద్రష్టవ్యమ్ ।। 10.42 ।।

సంప్రతి వరస్వరూపమాహ-

ధాతారం తపసా ప్రీతం యయాచే స హి రాక్షసః ।

దైవాత్సర్గాదవధ్యత్వం మర్త్యేష్వాస్థాపరాఙ్ముఖః ।। 10.43 ।।

ధాతారమితి।। స రాక్షసస్తపసా ప్రీతం సంతుష్టం ధాతారం బ్రహ్మాణామ్। మర్త్యేషు విషయ ఆస్థాపరాఙ్ముఖః ఆదరవిముఖః సన్। మర్త్యానానాదృత్యేత్యర్థః। దైవాదష్టవిధాత్ సర్గాద్దైవసృష్టేరవధ్యత్వం యయాచే హి ।। 10.43 ।।

తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్య మనుష్యావతారేణ హనిష్యామీత్యాహ-

సోఽహం దాశరథిర్భూత్వా రణభూమేర్వలిక్షమమ్ ।

కరిష్యామి శరైస్తీక్ష్ణైస్తచ్ఛిరఃకమలోచ్చయమ్ ।। 10.44 ।।

సోఽహమితి।। సోఽహమ్। దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః। `అత ఇఞ్'(పా.8।1।95) ఇతీఞ్ప్రత్యయః। రామో భూత్వా తీక్ష్ణైః శరైస్తస్య రావణస్య శిరాంస్యేవ కమలాని తేషాముచ్చయం రాశిం రణభూమేర్బలిక్షమం పూజార్హం కరిష్యామి। పుష్పవిశదా హి పూజేతి భావః ।। 10.44 ।।

అచిరాద్యజ్వభిర్భాగం కల్పితం విధఇవత్పునః ।

మాయావిభిరనాలీఢమాదాస్యధ్వే నిశాచరైః ।। 10.45 ।।

అచిరాదితి।। హే దేవాః! యజ్వభిర్యాజ్ఞికైర్విధివత్ కల్పితముపహృతం భాగం హవి ర్భాగం మాయావిభిర్మాయావద్భిః। `అస్మాయామేధాస్రజో వినిః'(పా.5।2।121)ఇతి వినిప్రత్యయః।

నిశాచరై రక్షోభిరనాలీఢమనాస్వాదితం యథా తథాఽచిరాత్ పునరాదాస్యధ్వే గ్రహీష్యధ్వే ।। 10.45 ।।

వైమానికాః పుణ్యకృతస్త్యజన్తు మరుతాం పథి ।

పుష్పకాలోకసంక్షోభం మేఘావరణతత్పరాః ।। 10.46 ।।

వైమానికా ఇతి।। మరుతాం దేవానాం పథి వ్యోమ్ని వైమానికా విమానైశ్చరన్తః। `చరతి'(పా.4।4।8) ఇతి ఠక్ప్రత్యయః। మేఘావరణతత్పరా రావణభయాన్మేఘేష్వన్తర్ధానతత్పరాః। పుణ్యకృతః సుకృతినః పుష్పకాలోకేన యదృచ్ఛయా రావణవిమానదర్శనేన యః సంక్షోభో భయచకితం తం త్యజన్తు । `సంక్షోభో భయచకితమ్' ఇతి శబ్దార్ణవః ।। 10.46 ।।

మోక్ష్యధ్వే స్వర్గబన్దీనాం వేణీబన్ధానదూషితాన్ ।

శాపయన్త్రితపౌలస్త్యబలాత్కారకచగ్రహైః ।। 10.47 ।।

మోక్ష్యధ్వ ఇతి।। హే దేవాః! యూయం శాపేన నలకూబరశాపేన యన్త్రితాః ప్రతిబద్ధాః పౌలస్త్యస్య రావణస్య బలాత్కారేణ యే కచగ్రహాః కేశాకర్షాస్తైరదూషితాననుపహతాన్ స్వర్గబన్దీనాం హృతస్వర్గాఙ్గనానాం వేణీబన్ధాన్ మోక్ష్యధ్వే। పురా కిల నలకూబరేణాత్మానమభిసరన్త్యా రమ్భాయా బలాత్కారేణ సంభోగాత్క్రుద్ధేన దురాత్మా రావణః శప్తః-`స్త్రీణాం బలాద్గ్రహణే మూర్ధా తే శతధా భవిష్యతి'-ఇతి భారతీయా కథానుసంధేయా ।। 10.47 ।।

రావణావగ్రహక్లాన్తమితి వాగమృతేన సః ।

అభివృష్య మరుత్సస్యం కృషఅణమేఘస్తిరోదధే ।। 10.48 ।।

రావణేతి।। స కృష్ణో విష్ణుః స ఏవ మేఘో నీలమేఘశ్చ। విశ్రవసోఽపత్యం పుమానితి విగ్రహే రావణః। `విశ్రవః'శబ్దాచ్ఛివాదిత్వాదణి `విశ్రవసో విశ్రవణరవణౌ'ఇత్యన్తర్గణసూత్రేణ `విశ్రవః'శబ్దస్య వృత్తివిషయే రవణాదేశే రావణ ఇతి సిద్ధమ్। స ఏవావగ్రహో వర్షప్రతిబన్ధః,తేన క్లాన్తం మ్లానం మరుతో దేవా ఏవ సస్యం తత్। ఇత్యేవంరూపేణ వాగమృతేన వాక్సలిలేన। `అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్పీయూషే స్యాత్పీయూషే సలిలే।ఽమృతమ్'ఇతి విశ్వః। అభివృష్యాభిషిచ్య తిరోదధేఽన్తర్దధే ।। 10.48 ।।

పురుహూతప్రభృతయః సురకార్యోద్యతం సురాః ।

అంశైరనుయయుర్విష్ణుం పుష్పైర్వాయుమివ ద్రుమాః ।। 10.49 ।।

పురుహూతేతి।। పురుహూతప్ప్రృతయ ఇన్ద్రాద్యాః సురాః సురకార్యే రావణవధరూప ఉద్యతం విష్ణుమంశైర్మాత్రాభిః। ద్రుమాః పుష్పైః స్వాంశైర్వాయుమివ। అనుయయుః। సుగ్రీవాదిరూపేణ వానరయోనిషు జాతా ఇత్యభిప్రాయః ।। 10.49 ।।

అథ తస్య విశాంపత్యురన్తే కామస్య కర్మణః ।

పురుషః ప్రబభూవాగ్నేర్విస్మయేన సహర్త్విజామ్ ।। 10.50 ।।

అథేతి।। అథ స్య విశాంపత్యుర్దశరథస్య సంబన్ధినః కామ్యస్య కర్మణః పుత్రకామేష్టేరన్తేఽవసానేఽగ్నేః పావకాత్ పురుషః కశ్చిద్దివ్యః పుమాన్। ఋత్విజాం విస్మయేన సహ ప్రబభూవ ప్రాదుర్బభూవ। తదావిర్భావాత్తేషామపి విస్మయోఽభూదిత్యర్థః ।। 10.50 ।।

తమేవ పురుషం విశినష్టి-

హేమపాత్రగతం దోర్భ్యామాదధానః పయశ్చరుమ్ ।

అనుప్రవేశాదాద్యస్య పుంసస్తేనాపి దుర్వహమ్ ।। 10.51 ।।

హేమపాత్రేతి।। ఆద్యస్య పుంసో విష్ణోరనుప్రవేశాదధిష్ఠానాద్ధేతోస్తేన దివ్యపురుషేణాపి దుర్వహమ్। చతుర్దశభువనోదరస్య భగవతో హరేరతిగరీయస్త్వాద్వోఢుమశక్యమ్। హేమపాత్రగతం పయసి పక్వం చరుం పయశ్చరుం పాయసాన్నం దోర్భ్యామాదధానో వహన్। `అనల్పాగ్నిభిరూష్మపక్వ ఓదనశ్చరుః' ఇతి యాజ్ఞికాః ।। 10.51 ।।

ప్రాజాపత్యోపనీతం తదన్నం ప్రత్యగ్రహీన్నృపః ।

వృషేవ పయసాం సారమావిష్కృతముదన్వతా ।। 10.52 ।।

ప్రాజాపత్యేతి।। నృపో దశరథః ప్రాజాపత్యేన ప్రజాపతిసంబన్ధినా పురుషేణోపనీతం,న తు వసిష్ఠేన। `ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధిమామిహాభ్యాగతం నృప!' (బాల.16।16) ఇతి రామాయణాత్। తదన్నం పాయసాన్నమ్। ఉదన్వతోదధినాఽఽవిష్కృతం ప్రకాశితం పయసాం సారమమృతం వృషా వాసవ ఇవ। `వాసవో వృత్రహా వృషా' ఇత్యమరః। ప్రత్యగ్రహీత్ స్వీచకార ।। 10.52 ।।

అనేన కథితా రాజ్ఞో గుణాస్తస్యాన్యదుర్లభాః ।

ప్రసూతిం చకమే తస్మింస్త్రైలోక్యప్రభవోఽపి యత్ ।। 10.53 ।।

అనేనేతి।। తస్య రాజ్ఞో దశరథస్యాన్యైర్దుర్లభా అసాధారణా గుణా అనేన కథఇతా వ్యాఖ్యాతాః। యద్యస్మాత్త్రయో లోకాస్త్రైలక్యమ్। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్। తస్య ప్రభవః కారణం విష్ణురపి తస్మిన్ రాజ్ఞి ప్రసూతిముత్పత్తిం చక్రమే కామితవాన్। త్రిభువనకారణస్యాపి కారణమితి పరమావధిర్గుణసమాశ్రయ ఇత్యర్థః ।। 10.53 ।।

స తేజో వైష్ణవం పత్న్యోర్విభేజే చరుసంజ్ఞితమ్ ।

ద్యావాపృథివ్యోః ప్రత్యగ్రమహర్పతిరివాతపమ్ ।। 10.54 ।।

స ఇతి ।। స నృపః చరుసంజ్ఞాఽస్య సంజాతా చరుసంజ్ఞితమ్ । వైష్ణవం తేజః పత్న్యోః కౌసల్యా-కైకేయ్యోః । ద్యౌశ్చ పృథివీ చ ద్యావా-పృథివ్యౌ । `దివసశ్చ పృథివ్యామ్'ఇతి చకారాత్ `దివ్'శబ్దస్య ద్యావాదేశః । తయోర్ద్యావాపృథివ్యోః । అహ్నః పతిరహర్పతిః । `అహరాదీనాం పత్యాదిషు వా రేఫః'(వా.4815)ఇత్యుపసంఖ్యానాద్వైకల్పికో రేఫస్య రేఫాదేశో విసర్గాపవాదః । ప్రత్యగ్రమాతపం బాలాతపమివప । విభేజే । విభజ్య దదావిత్యర్థః ।। 10.54 ।

పత్నీత్రయే సతి ద్వయోరేవ విభాగే కారణమాహ-

అర్చితా తస్య కౌసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా ।

అతః సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః ।। 10.55 ।।

అర్చితేతి ।। తస్య రాజ్ఞః । కౌ పృథివ్యాం సలతి గచ్ఛతీతి కోసలః । `సలగతౌ'పచాద్యచ్ । కుశబ్దస్య పృషోదరాదిత్వాద్గుణః । కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా । `వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్'(పా.4।1।171) ఇతి ఞ్యఙ్,`యఙశ్చాప్'(పా.4।1।74)ఇతి చాప్ । అత ఏవ సూత్రే నిర్దేశాత్ `కోసల'శబ్దో దన్త్యసకారమధ్యమః । అర్చితా జ్యేష్ఠా మాన్యా । కేకయవంశజా కైకేయీ । ప్రియేష్టా । అతో హేతోః,ఈశ్వరో భర్తా నృపః సుమిత్రాం తాభ్యాం కౌసల్యా-కైకేయీభ్యాం సంభావితాం భాగదానేన మానితామైచ్ఛదిచ్ఛతి స్మ । ఏవం చ సామాన్యం తిసృణాం చ భాగప్రాపణమితి రాజ్ఞ్యుచితజ్ఞతా కౌశలం చ లభ్యతే ।। 10.55 ।।

తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యుర్మహీక్షితః ।

చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే ।। 10.56 ।।

తే ఇతి ।। బహుజ్ఞస్య సర్వజ్ఞస్య । ఉచితజ్ఞస్యేత్యర్థః । పత్యుర్మహీక్షితః క్షితీశ్వరస్య । విశేషణత్రయేణ రాజ్ఞోఽనుసరణీయతామాహ-చిత్తజ్ఞే అభిప్రాయజ్ఞే తే ఉభే పత్న్యౌ కౌసల్యా-కైకేయ్యౌ । చరోర్యావర్ధభాగౌ సమభాగౌ తయోర్యావర్ధౌ తౌ చ తౌ భాగౌ చేత్యర్ధభాగావేకదేశౌ । తాభ్యామర్ధభాగౌ సమభాగౌ తయోర్యావర్ధౌ తౌ చ తౌ భాగౌ చేత్యర్ధభాగావేకదేశౌ । తాభ్యామర్ధార్ధభాగాభ్యామ్ । `పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేంఽశకే' ఇత్యమరః । తాం సుమిత్రామయోజయతాం యుక్తాం చక్రతుః । అయం చ విభాగో న రామాయణసంవాదీ; తత్ర చరోరర్ధం కౌసల్యాయా అవిశిష్టార్ధం కైకేయ్యై శిష్టం పునః సుమిత్రాయా ఇత్యభిధానాత్ । కింతు పురాణాన్తరసంవాదో ద్రష్టవ్యః । ఉక్తం చ నారసింహే-`తే పిణ్డప్రాశనే కాలే సుమిత్రాయై మహీపతేః । పిణ్డాభ్యామల్పమల్పం తు స్వభగిన్యై ప్రయచ్ఛతః ।।' ఇతి । ఏవమన్యత్రాపి విరేధే పురాణాన్తరాత్సమాధాతవ్యమ్ ।। 10.56 ।।

న చైవం సత్యపీర్ష్యా స్యాదిత్యాహ-

సా హి ప్రణయవత్యాసీత్సపత్న్యోరుభయోరపి ।

భ్రమరీ వారణస్యేవ మదనిస్యన్దరేఖయోః ।। 10.57 ।।

సేతి।। సా సుమిత్రా। ఉభయోరపి। సమాన ఏకః పతిర్యయోస్తయోః సపత్న్యోః। `నిత్యం సపత్న్యాదిషు'(పా.4।1।35) ఇతి ఙీప్। నకారాదేశశ్చ। భ్రమరీ భృఙ్గాఙ్గనా వారణస్య గజస్య మదనిస్యన్దరేఖయోరివ గణ్డద్వయగతయోరితి భావః। ప్రణయవతీ ప్రేమవత్యాసీత్। `సపత్న్యోః' ఇత్యత్ర సమాసాన్తర్గతస్య పత్యురుపమానం `వారణస్య' ఇతి ।। 10.57 ।।

తాభిర్గర్భః ప్రజాభూత్యై దధ్రే దేవాంశసంభవః ।

సౌరీభిరివ నాడీభిరమృతాఖ్యాభిరమ్మయః ।। 10.58 ।।

తాభిరితి।। తాభిః కౌసల్యాదిభిః ప్రజానాం భూత్యా అభ్యుదయాయ। దేవస్య విష్ణోరంశః సంభవః కారణం యస్య స గర్భః। సూర్యస్యేమాః సౌర్యః,తాభిః సౌరీభిః। `సూర్యతిష్య-'(6।4।149)ఇత్యుపధాయకారస్య లోపః। అమృతా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తాభిః। జలవహనసామ్యాన్నాడీభిరివ। నాడీభిర్వృష్టివిసర్జనీభిర్దీధితిభిః। అపాం వికారోఽమ్మయో జలమయో గర్భ ఇవ। దధ్రే ధృతః। జాతావేకవచనమ్। గర్భా దధిర ఇత్యర్థః। అత్ర యాదవః- `తాసాం శతాని చత్వారి రశ్మీనాం వృష్టిసర్జనే। శతత్రయం హిమోత్సర్గే తావద్ఘర్మస్య సర్జనే।। ఆనన్దాశ్చ హే మేధ్యాశ్చ నూతనాః పూతనా ఇతి। చతుఃశతం వృష్టివాహాస్తాః సర్వా అమృతాః స్త్రియః।।' ఇతి।। 10.58 ।।

సమమాపన్నసత్త్వాస్తా రేజురాపాణ్డురత్విషః ।

అన్తర్గతఫలారమ్భాః సస్యానామివ సంపదః ।। 10.59 ।।

సమమితి।। సమం యుగపదాపన్నా గృహీతాః సత్త్వాః ప్రాణినో యాభిస్తా ఆపన్నసత్త్వా గర్భిణ్యః। `ఆపన్నసత్త్వా స్యాద్గుర్విణ్యన్తర్వత్నీ చ గర్భిణీ' ఇత్యమరః। అత ఏవ,ఆపాణ్డురత్విష ఈషత్పాణ్డురవర్ణాస్తాః రాజపత్న్యః। అన్తర్గతా గుప్తాః ఫలారమ్భాః ఫలప్రాదుర్భావా యాసాం తాః సస్యానాం సంపద ఇవ। రేజుర్బభుః ।। 10.59 ।।

సంప్రతి తాసాం స్వప్నదర్శనాన్యాహ-

గుప్తం దదృశురాత్మానం సర్వాః స్వప్నేషు వామనైః ।

జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రలాఞ్ఛితమూర్తిభిః ।। 10.60 ।।

గుతమితి।। సర్వాస్తాః స్వప్నేషు। జలజః శఙ్ఖః। జలజాసిగదాశార్ఙ్గతచక్రైర్లాఞ్ఛితా మూర్తయో యేషాం తైర్వామనైర్హ్రస్వైః పురుషైర్గుప్తం రక్షితమాత్మానం స్వరూపం దదృశుః ।। 10.60 ।।

హేమపక్షప్రభాజాలం గగనే చ వితన్వతా ।

ఉహ్యన్తే స్మ సుపర్ణేన వేగాకృష్టపయోముచా ।। 10.61 ।।

హేమేతి।। కించేతి చార్థః। హేమ్నః సువర్ణస్య పక్షాణాం ప్రభాజాలం కాన్తిపుఞ్జం వితన్వతా విస్తారయతా। వేగేనాకృష్టాః పయోముచో మేఘా యేన తేన। సుపర్ణేన గరుత్మతా గరుడేన గగనే తా ఉహ్యన్తే స్మోఢాః ।। 10.61 ।।

బిభ్రత్యా కౌస్తుభన్యాసం స్తనాన్తరవిలమ్బినమ్ ।

పర్యుపాస్యన్త లక్ష్మ్యా చ పద్మవ్యజనహస్తయా ।। 10.62 ।।

బిభ్రత్యేతి।। కించ,స్తనయోరన్తరే మధ్యే విలమ్బినం లమ్బమానమ్। న్యస్యత ఇతి న్యాసః। కౌస్తుభ ఏవ న్యాసస్తమ్। పత్యా కౌతుకాన్న్యస్తమ్। కౌస్తుభమిత్యర్థః। బిభ్రత్యా పద్మమేవ వ్యజనం హస్తే యస్యాస్తయా లక్ష్మ్యా పర్యుపాస్యన్తోపాసితాః ।। 10.62 ।।

కృతాభిషేకైర్దివ్యాయాం త్రిస్రోతసి చ సప్తభిః ।

బ్రహ్మర్షిభిః పరం బ్రహ్మ గృణద్భిరుపతస్థిరే ।। 10.63 ।।

కృతేతి।। కించ,దివి భవాయాం దివ్యాయాం త్రిస్రోతస్యాకాశగఙ్గాయాం కృతాభిషేకైః కృతావగాహైః। పరం బ్రహ్మ వేదరహస్యం గృణద్భిః పఠద్భిః సప్తభిర్బ్రహ్మర్షిభిః కశ్యపప్రభృతిభిరుపతస్థిర ఉపాసాంచక్రిరే ।। 10.63 ।।

తాభ్యస్తథావిధాన్స్వప్నాఞ్ఛ్రుత్వా ప్రీతో హి పార్థివః ।

మేనే పరార్ధ్యమాత్మానం గురుత్వేన జగద్గురోః ।। 10.64 ।।

తాభ్య ఇతి।। పార్థివో దశరథస్తాభ్యః పత్నీభ్యః। `ఆఖ్యాతోపయోగే'(పా.1।4।29) ఇత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ। తథావిధానుక్తప్రకారాన్స్వప్నాఞ్ఛ్రుత్వా ప్రీతః సన్। ఆత్మానం జగద్గురోర్విష్ణోరపి గురుత్వేన పితృత్వేన హేతునా పరార్ధ్యం సర్వోత్కృష్టం మేనే హి ।। 10.64 ।।

విభక్తాత్మా విభుస్తాసామేకః కుక్షిష్వనేకధా ।

ఉవాస ప్రతిమాచన్ద్రః ప్రసన్నానామపామివ ।। 10.65 ।।

విభక్తేతి।। ఏక ఏకరూపో విభుర్విష్ణుస్తాసాం రాజపత్నీనాం కుక్షిషు గర్భేషు। ప్రసన్నానాం నిర్మలానామపాం కుక్షిషు ప్రతిమాచన్ద్రః ప్రతిబిమ్బచన్ద్ర ఇవ। అనేకధా విభక్తాత్మా సన్। ఉవాస ।। 10.65 ।।

అథాగ్ర్యమహిషీం రాజ్ఞః ప్రసూతిసమయే సతీ ।

పుత్రం తమోపహం లేభే నక్తం జ్యోతిరివౌషధిః ।। 10.66 ।।

అథేతి।। అథ రాజ్ఞో దశరథస్య సతీ పతివ్రతా। అగ్ర్యా చాసౌ మహిషీ చాగ్ర్యమహిషీ కౌసల్యా। ప్రసూతిసమయే ప్రసూతికాలే। ఒషధిర్నక్తం రాత్రిసమయే తమోఽపహన్తీతి తమోపహమ్। `అపే క్లేశతమసోః'(పా.3।2।50)ఇతి డప్రత్యయః। జ్యోతిరివ। తమోపహం తమోనాశకరం పుత్రం లేభే ప్రాప।। 10.66 ।।

రామ ఇత్యభిరామేణ వపుషా తస్య చోదితః ।

నామధేయం గురుశ్చక్రే జగత్ప్రథమమఙ్గలమ్ ।। 10.67 ।।

రామ ఇతి।। అభిరమన్తేఽత్రేత్యభిరామం మనోహరమ్। అధికరణార్థే ఘఞ్ప్రత్యయః। తేన వపుషా చోదితః ప్రేరితో గురుః పితా దశరథస్తస్య పుత్రస్య జగతాం ప్రథమం మఙ్గలం సులక్షణం రామ ఇతి నామధేయం చక్రే। అభిరామత్వమేవ రామశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యర్థః ।। 10.67 ।।

రఘువంశప్రదీపేన తేనాప్రతిమతేజసా ।

రక్షాగృహగతా దీపాః ప్రత్యాదిష్టా ఇవాభవన్ ।। 10.68 ।।

రఘ్వితి।। రఘువంశస్య ప్రదీపేన ప్రకాశకేన। అప్రతిమతేజసా తేన రామేణ రక్షాగృహగతాః సూతికాగృహగతా దీపాః ప్రత్యాదిష్టాః ప్రతిబద్ధా ఇవాభవన్। మహాదీపసమీపే నాల్పాః స్ఫురన్తీతి భావః ।। 10.68 ।।

శయ్యగతేన రామేణ మాతా శాతోదరీ బభౌ ।

సైకతామ్భోజబలినా జాహ్నవీవ శరత్కృశా ।। 10.69 ।।

శయ్యేతి।। శాతోదరీ గర్భమోచనాత్కృశోదరీ మాతా శయ్యాగతేన రామేణ। సైకతే పులినే యోఽమ్భోజబలిః పద్మోపహారస్తేన శరది కృశా జాహ్నవీ గఙ్గేవ। బభౌ ।। 10.69 ।।

కైకేయ్యాస్తనయో జజ్ఞే భరతో నామ శీలవాన్ ।

జనయిత్రీమలంచక్రే యః ప్రశ్రయ ఇవ శ్రియమ్ ।। 10.70 ।।

కైకేయ్యా ఇతి।। కేకయస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కైకేయీ। `తస్యాపత్యమ్' (పా.4।1।92)ఇత్యణి కృతే `కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియః'(పా.3।2।50)ఇతీయాదేశః। తస్యా భరతో నామ శీలవాంస్తనయో జజ్ఞే జాతః। యస్తనయః। ప్రశ్రయో వినయః శ్రియమివ। జనయిత్రీం మాతరమలంచక్రే ।। 10.70 ।।

సుతౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రా సుషువే యమౌ ।

సమ్యగారాధితా విద్యా ప్రబోధవినయావివ ।। 10.71 ।।

సుతావితి ।। సుమిత్రా లక్ష్మణ-శత్రుఘ్నౌ నామ యమౌ యుగ్మజాతౌ సుతౌ పుత్రౌ। సమ్యగారాధితా స్వభ్యస్తా విద్యా ప్రబోధ-వినయౌ తత్త్వజ్ఞానేన్ద్రియజాతావివ। సుషువే ।। 10.71 ।।

నిర్దోషమభవత్సర్వమావిష్కృతగుణం జగత్ ।

అన్వగాదివ హి స్వర్గో గాం గతం పురుషోత్తమమ్ ।। 10.72 ।।

నిర్దోషమితి ।। సర్వం జగద్భూలోకో నిర్దోషం దుర్భిక్షాదిదోషరహితమ్। ఆవిష్కృతగుణం ప్రకటీకృతారోగ్యాదిగుణం చాభవత్। అత్రోత్ప్రేక్షతే-గాం భువం గతమవతీర్ణం పురుషోత్తమం విష్ణుం స్వర్గోఽప్యన్వగాదివ। స్వర్గో హి గుణనాన్నిర్దోషశ్చేత్యాగమః। స్వర్గతుల్యమభూదిత్యర్థః ।। 10.72 ।।

తస్యోదయే చతుర్మూర్తేః పౌలస్త్యచకితేశ్వరాః ।

విరజస్కైర్నభస్వద్భిర్దిశ ఉచ్ఛ్వసితా ఇవ ।। 10.73 ।।

తస్యేతి ।। చతుర్మూర్తే రామాదిరూపేణ చతూరూపస్య సతస్తస్య హరేరుదయే సతి। పౌలస్త్యాద్రావణాఇచ్చకితా భీతా ఈశ్వరా నాథా ఇన్ద్రాదయో యాసాం తా దిశశ్చతస్రో విరజస్కారపధూలిభిర్నభస్వద్భిర్వాయుభిః। మిషేణ। ఉచ్ఛ్వసితా ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। శ్వసేః కర్తరి క్తః। స్వనాథశరణలాభసంతుష్టానాం దిశాముచ్ఛ్వాసవాతా ఇవ వాతా వవురిత్యర్థః। చతుర్దిగీశరక్షణం మూర్తిచతుష్టయప్రయోజనమితి భావః ।। 10.73 ।।

కృశానురపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాత్ప్రభాకరః ।

రక్షోవిప్రకృతావాస్తామపవిద్ధశుచావివ ।। 10.74 ।।

కృశానురితి ।। రక్షసా రావణేన విప్రకృతావపకృతౌ। పీడితావిత్యర్థః। కృశానురగ్నిః ప్రభాకరః సూర్యశ్చ యథాసంఖ్యమపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాఇచ్చాపవిద్ధశుచౌ నిరస్తదుఃఖావివ। ఆస్తామభవతామ్ ।। 10.74 ।।

దశాననకిరీటేభ్యస్తత్క్షణం రాక్షసశ్రియః ।

మణివ్యాజేన పర్యస్తాః పృథివ్యామశ్రుబిన్దవః ।। 10.75 ।।

దశాననేతి ।। తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే రామోత్పత్తిసమయే రాక్షసశ్రియోఽశ్రుబిన్దవో దశాననకిరీటేభ్యో మణీనాం వ్యాజేన మిషేణ పృథివ్యాం పర్యస్తాః పతితాః। రామోదయే సతి తద్వధ్యస్య రావణస్య కిరీటమణిభ్రంశలక్షణం దుర్నిమిత్తమభూదిత్యర్థః ।। 10.75 ।।

పుత్రజన్మప్రవేశ్యానాం తూర్యాణాం తస్య పుత్రిణః ।

ఆరమ్భం ప్రథమం చక్రుర్దేవదున్దుభయో దివి ।। 10.76 ।।

పుత్రేతి।। పుత్రిణో జాతపుత్రస్య తస్య దశరథస్య పుత్రజన్మని ప్రవేశ్యానాం ప్రవేశయితవ్యానామ్। వాదనీయానామిత్యర్థః। తూర్యాణాం వాద్యానామారమ్భముపక్రమం ప్రథమం దివి దేవదున్దుభయశ్చక్రుః। సాక్షాత్పితుర్దశరథాదపి దేవా అధికం ప్రహృష్టా ఇత్యర్థః ।। 10.76 ।।

సంతానకమయీ వృష్టిర్భవనే చాస్య పేతుషీ ।

సన్మఙ్గలోపచారాణాం సైవాదిరచనాఽభవత్ ।। 10.77 ।।

సంతానకేతి।। అస్య రాజ్ఞో భవనే సంతానకానాం కల్పవృక్షకుసుమానాం వికారః సంతానకమయీ వృష్టిశ్చ పేతుషీ పపాత। `క్వసుశ్చ'(పా.3।2।107) ఇతి క్వసుప్రత్యయః। `ఉగితశ్చ'(పా.4।1।6)ఇతి జీప్। సా వృష్టిరేవ సన్తః పుత్రజన్మన్యావశ్యకా యే మఙ్గలోపచారాస్తేషామాదిరచనా ప్రథమక్రియాఽభవత్ ।। 10.77 ।।

కుమారాః కృతసంస్కారాస్తే ధాత్రీస్తన్యపాయినః ।

ఆనన్దేనాగ్రజేనేవ సమం వవృధిరే పితుః ।। 10.78 ।।

కుమారా ఇతి।। కృతాః సంస్కారా జాతకర్మాదయో యేషాం తే। ధాత్రీణాముపమాతౄణాం స్తన్యాని పయాంసి పిబన్తీతి తథోక్తాః। తే కుమారా అగ్రే జాతేనాగ్రజేన జ్యేష్ఠేనేవ స్థితేన పితురానన్దేన సమం వవృధిరే। కుమారవృద్ధ్యా పితామహానన్దమవాపేత్యర్థః। కుమారజన్మనః ప్రాగేవ జాతత్వాదగ్రజత్వోక్తిరానన్దస్య ।। 10.78 ।।

స్వాభావికం వినీతత్వం తేషాం వినయకర్మణా ।

ముమూర్చ్ఛ సహజం తేజో హవిషేవ హవిర్భుజామ్ ।। 10.79 ।।

స్వాభావికమితి।। తేషాం కుమారాణాం సంబన్ధి స్వాభావికం సహజం వినీతత్వం వినయకర్మణా శిక్షయా। హవిర్భుజామగ్నీనాం సహజం తేజో హవిషాఽఽజ్యాదికేనేవ। ముమూర్చ వవృధే। నిసర్గసంస్కారాభ్యాం వినీతా ఇత్యర్థః ।। 10.79 ।।

పరస్పరవిరుద్ధాస్తే తద్రఘోరనఘం కులమ్ ।

అలముద్ద్యోతయామాసుర్దేవారణ్యమివర్తవః ।। 10.80 ।।

పరస్పరేతి।। పరస్పరవిరుద్ధా అవిద్విష్టాః। సౌభ్రాత్రగుణవన్త ఇత్యర్థః। తే కుమారాః। తత్ప్రసిద్ధమనఘం నిష్పాపం రఘోః కులమ్। ఋతవో వసన్తాదయో దేవారణ్యం నన్దనమివ। సహజవిరోధానామప్యృతూనాం సహావస్థానసంభావనార్థం దేవవిశేషణమ్। అలమత్యన్తమ్। ఉద్ద్యోతయామాసుః ప్రకాశయామాసుః। సౌభ్రాత్రవన్తః కులభూషణాయన్త ఇతి భావః ।। 10.80 ।।

సమానేఽపి హి సౌభ్రాత్రే యథోభౌ రామలక్ష్మణౌ ।

తథా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రీత్యా ద్వన్ద్వం బభూవతుః ।। 10.81 ।।

సమాన ఇతి।। శోభనాః స్నిగ్ధా భ్రాతరో యేషాం తే సుభ్రాతరః। `నద్యృతశ్చ'(పా.5।4।153)ఇతి కబ్న భవతి। `వన్దితే భ్రాతుః' ఇతి నిషేధాత్। తేషాం భావః సౌభ్రాత్రమ్। యవాదిత్వాదణ్। తస్మిన్సమానే చతుర్ణాం తుల్యేఽపి యథౌభౌ రామలక్ష్మణౌ ప్రీత్యా ద్వన్ద్వం బభూవతుః। తథా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రీత్యా ద్వన్ద్వం ద్వౌ ద్వౌ సాహచర్యేణాభివ్యక్తౌ బభూవతుః। `ద్వన్ద్వం రహస్యమర్యాదావచనవ్యుత్క్రమణయజ్ఞపాత్రప్రయోగాభివ్యక్తిషు'(పా.8।1।15) ఇత్యభివ్యక్తార్థే నిపాతః। క్వచిత్కస్యచిత్స్నేహో నాతిరిచ్యత ఇతి భావః ।। 10.81 ।।

తేషాం ద్వయోర్ద్వయోరైక్యం బిభిదే న కదాచన ।

యథా వాయువిభావస్వోర్యథా చన్ద్రసముద్రయోః ।। 10.82 ।।

తేషామితి।। తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే ద్వయోర్ద్వయోః। రామలక్ష్మణయోర్భరత-శత్రుఘ్నయోశ్చేత్యర్థః। యథా వాయు-విభావస్వోర్వాత-వహ్న్యోరివ। చన్ద్ర-సముద్రయోరివ చ। ఐక్యమైకమత్యం కదాచన న బిభిదే। ఏకకార్యత్వం సమానసుఖదుఃఖత్వం చ క్రమాదుపమాద్వయాల్లభ్యతే। సహజః సహకారీ హి వహ్నేర్వాయుః। చన్ద్రవృద్ధౌ హి వర్ధతే సిన్ధుః,తత్క్షయే చ క్షీయత ఇతి।। 10.82 ।।

తే ప్రజానాం ప్రజానాథాస్తేజసా ప్రశ్రయేణ చ ।

మనో జహ్రుర్నిదాఘాన్తే శ్యామాభ్రా దివసా ఇవ ।। 10.83 ।।

త ఇతి।। ప్రజానాథాస్తే కుమారాస్తేజసా ప్రభావేణ ప్రశ్రయేణ వినయేన చ నిదాఘాన్తే గ్రీష్మాన్తే శ్యామాన్యభ్రాణి మేఘా యేషాం తే శ్యామాభ్రాః। నాతిశీతోష్ణా। ఇత్యర్థః। దివసా ఇవ। ప్రజానాం మనో జహ్రుః ।। 10.83 ।।

స చతుర్ధా బభౌ వ్యస్తః ప్రసవః పృథివీపతేః ।

ధర్మార్థకామమోక్షాణామవతార ఇవాఙ్గవాన్ ।। 10.84 ।।

స ఇతి।। స చతుర్ధా। `సంఖ్యాయా విధార్థే ధా'(పా.5।3।42) ఇత్యనేన ధాప్రత్యయః। వ్యస్తో విభక్తః పృథివీపతేర్దశరథస్య ప్రసవః సంతానః। చతుర్ధాఽఙ్గవాన్ మూర్తిమాన్ ధర్మార్థకామమోక్షాణామవతార ఇవ బభౌ ।। 10.84 ।।

గుణైరారాధయామాసుస్తే గురుం గురువత్సలాః ।

తమేవ చతురన్తేశం రత్నైరివ మహార్ణవాః ।। 10.85 ।।

గుణైరితి।। గురువత్సలాః పితృభక్తాస్తే కుమారా గుణైర్వినయాదిభిర్గురుం పితరమ్। చతుర్ణామన్తానాం దిగన్తానామీశం చతురన్తేశమ్। `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51)

ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః। తం దశరథమేవ మహార్ణవాశ్చత్వారో రత్నైరివ।
ఆరాధయామాసురానన్దయామాసుః ।। 10.85 ।।

సురగజ ఇవ దన్తైర్భగ్నదైత్యాసిధారై-

ర్నయ ఇవ పణబన్ధవ్యక్తయోగైరుపాయైః ।

హరిరివ యుగదీర్ఘైర్దోర్భిరంశైస్తదీయైః

పతిరవనిపతీనాం తైశ్చకాశే చతుర్భిః ।। 10.86 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ రామావతారో నామ దశమః సర్గః ।

సురగజ ఇతి।। భగ్నా దైత్యానామసిధారా యైస్తైశ్చతుర్భిర్దన్తైః సురగజ ఐరావత ఇవ। పణబన్ధేన ఫలసిద్ధ్యా వ్యక్తయోగైరనుమితప్రయోగైరుపాయైశ్చతుర్భిః సామాదిభిర్నయో నీతిరివ। యుగపద్దీర్ఘైశ్చతుర్భిర్దోర్భిర్భుజైర్హరిర్విష్ణురివ। తదీయైహరిసంబన్ధిభిరంశైరంశభూతైశ్చతుర్భిస్తైః పుత్రైరవనిపతీనాం పతీ రాజరాజో దశరథః। చకాశే విదిద్యుతే ।। 10.86 ।।

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం దశమః సర్గః ।

****

.

ఏకాదశః సర్గః।

రామచన్ద్రచరణారవిన్దయోరన్తరఙ్గచరభృఙ్గలీలయా ।

తత్ర సన్తి హి రసాశ్చతుర్విధాస్తాన్యథారుచి సదైవ నిర్విశ ।।

కౌశికేన స కిల క్షితీశ్వరో రామమధ్వరవిఘాతశాన్తయే ।

కాకపక్షధరమేత్య యాచిత స్తేజసాం హి న వయః సమీక్ష్యతే ।। 11.1 ।।

కౌశికేనేతి।। కౌశికేన కుశికాపత్యేన విశ్వామిత్రేణ। ఏత్యాభ్యాగత్య। స క్షితీశ్వరో దశరథః। అధ్వరవిఘాతశాన్తయే యజ్ఞవిఘ్నవిధ్వంసాయ। కాకపక్షధరం బాలకోచితశిఖాధరమ్। `బాలానాం తు శిఖా ప్రోక్తా కాకపక్షః శిఖణ్డకః' ఇతి హలాయుధః। రామం యాచితః కిల ప్రార్థితః ఖలు। యాచేర్ద్వికర్మకాదప్రధానే కర్మణి క్తః। `అప్రధానే దుహాదీనామ్' ఇతి వచనాత్। నాయం బాలాధికార ఇత్యాశఙ్క్యాహ-తేజసాం తేజస్వినాం వయో బాల్యాది న సమీక్ష్యతే హి। అప్రప్రయోజకమిత్యర్థః। అత్ర సర్గే రథోద్ధతావృత్తమ్। ఉక్తం చ-`రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ' ఇతి ।। 11.1 ।।

కృచ్ఛ్రలబ్ధమపి లబ్ధవర్ణభాక్యం దిదేశ మునయే సలక్ష్మణమ్ ।

అప్యసుప్రణయినాం రఘోః కులే న వ్యహన్యత కదాచిదర్థితా ।। 11.2 ।।

కృచ్ఛ్రలబ్ధమితి।। లబ్ధా వర్ణాః ప్రసిద్ధయో యైస్తే లబ్ధవర్ణా విచక్షణాః। `సబ్ధవర్ణో విచక్షణః' ఇత్యమరః। తాన్భజత ఇతి లబ్ధ్వర్ణభాక్। విద్వత్సేవీత్యర్థః। స రాజా కృచ్ఛ్రలబ్ధమపి సలక్ష్మణం తం రామం మునయే దిదేశాతిసృష్టవాన్। తథా హి-అనుప్రణయినాం ప్రాణార్థినామప్యర్థితా యాఞ్చా రఘోః కులే కదాచిదపి న వ్యహన్యత న విహతా। న విఫలీకృతేత్యర్థః। యైరర్థిభ్యః ప్రాణా అపి సమర్ప్యన్తే తేషాం పుత్రాదిత్యాగో న విస్మయావహ ఇతి భావః ।। 11.2 ।।

యావదాదిశతి పార్థివాస్తయోర్నిర్గమాయ పురమార్గసంస్క్రియామ్ ।

తావదాశు విదధే మరుత్సఖైః సా సపుష్పజలవర్షిభిర్ఘనైః ।। 11.3 ।।

యావదితి।। పార్థివః పృథివీశ్వరః। తయో రామలక్ష్మణయోర్నిర్గమాయ నిష్క్రమణాయ పురమార్గసంస్క్రియాం ధూలిసంమార్జనగన్ధోదకసేచనపుష్పోపహారరూపసంస్కారం యావదాదిశత్యాజ్ఞాపయతి తావన్మరుత్సఖైర్వాయుసఖైః। అనేన ధూమిసంమార్జనం గమ్యతే। సపుష్పజలవర్షిభిః పుష్పసహితజలవర్షిభిర్ఘనైః సా మార్గసంస్క్రియాऽऽశు విదధే విహితా। ఏతేన దేవకార్యప్రవృత్తయోర్దేవానుకూల్యం సూచితమ్ ।। 11.3 ।।

తౌ నిదేశకరణోద్యతౌ పితుర్ధన్వినౌ చరణయోర్నిపేతతుః ।

భూపతేరపి తయోః ప్రవత్స్యతోర్నమ్రయోరుపరి బాష్పబిన్దవః ।। 11.4 ।।

తావితి।। నిదేశకరణోద్యతౌ పిత్రాజ్ఞాకరణోద్యుక్తౌ ధన్వినౌ ధనుష్మన్తౌ తౌ కుమారౌ పితుశ్చరణయోర్నిపేతతుః। ప్రణతావిత్యర్థః। భూపతేరపి బాష్పబిన్దవః ప్రవత్స్యతోః ప్రవాసం కరిష్యతోః। అత ఏవ నమ్రయోః ప్రణతయోః। `నమికమ్పి-'(పా.3।2।167)ఇతి రప్రత్యయః। తయోరుపరి నిపేతతుః పతితాః ।। 11.4 ।।

తౌ పితుర్నయనజేన వారిణా కించిదుక్షితశిఖణ్డకావుభౌ ।

ధన్వినౌ తమృషిమన్వగచ్ఛతాం పౌరదృష్టికృతమార్గతోరణౌ ।। 11.5 ।।

తావితి।। పితుర్నయనజేన వారిణా కించిదుక్షితశిఖణ్డకావీషత్సిక్తచూడౌ। `శిఖా చూడా శిఖణ్డః స్యాత్' ఇత్యమరః। `శేషాద్విభాషా'(పా.5।4।154) ఇతి కప్రత్యయః। ధన్వినౌ తావుభౌ। పౌరదృష్టిభిః కృతాని మార్గతోరణాని సంపాద్యాని కువలయాని యయోస్తౌ తథోక్తౌ। సంఘశో నిరీక్ష్యమాణావిత్యర్థః। తమృషిమన్వగచ్ఛతామ్ ।। 11.5 ।।

లక్ష్మణానుచరమేవ రాఘవం నేతుమైచ్ఛదృషిరిత్యసౌ నృపః ।

ఆశిషం ప్రయుయుజే న వాహినీం సా హి రక్షణవిధౌ తయోః క్షమా ।। 11.6 ।।

లక్ష్మణేతి।। ఋషిర్లక్ష్మణానుచరమేవ లక్ష్మణమాత్రానుగం తం రాఘవం నేతుమైచ్ఛదితి హేతోః,అసౌ నృప ఆశిషం ప్రయుయుజే ప్రయుక్తవాన్। వాహినీం సేనాం న ప్రయుయుజే న ప్రేషితవాన్। హి యస్మాత్ సాఽఽశీరేవ తయోః కుమారయో రక్షణవిధౌ క్షమా శక్తా ।। 11.6 ।।

మాతృవర్గచరణస్పృశౌ మునేస్తౌ ప్రపద్య పదవీం మహౌజసః ।

రేచతుర్గతివశాత్ప్రవర్తినౌ భాస్కరస్య మధుమాధవావివ ।। 11.7 ।।

మాతృవర్గేతి।। మాతృవర్గస్య చరణాన్స్పృశత ఇతి మాతృవర్గచరణస్పృశౌ। కృతమాతృవర్గనమస్కారావిత్యర్థః। `స్పృశోఽనుదకే క్విన్'(పా.3।2।58) ఇతి క్విన్ప్రత్యయః। తౌ మహౌజసో మునేః పదవీం ప్రపద్య। మహౌజసో భాస్కరస్య గతివశాన్మేషాదిరాశిసంక్రాన్త్యనుసారాత్ప్రవర్తినౌ మధుమాధవావివ చైత్రవైశాఖావివ రేజతుః। `ఫణాం చ సప్తానామ్'(పా.6।4।125) ఇతి వైకల్పికావేత్వాభ్యాసలోపౌ। `స్యాచ్చైత్రే చైత్రికో మధుః'ఇతి। `వైశాఖే మాధవో రాధః' ఇతి చామరః ।। 11.7 ।।

వీచిలోలభుజయోస్తయోర్గతం శైశవాచ్చపలమప్యశోభత ।

తోయదాగమ ఇవోద్ధ్యభిద్యయోర్నామధేయసదృశం విచేష్టితమ్ ।। 11.8 ।।

వీచీతి।। విచిలోలభుజయోస్తరఙ్గచఞ్చలబాహ్వోః। ఇదం విశేషణం నదోపమానసిద్ధ్యర్థం వేదితవ్యమ్। తయోశ్చపలం చఞ్చలమపి గతం గతిః శైశవాద్ధేతోరశోభత। కిమివ? తోయదాగమే వర్షాసమయే। ఉజ్ఝత్యుదకమిత్యుద్ధ్యః। భినత్తి కూలమితి భిద్యః,`భిద్యోద్ధ్యౌ నదే'(పా.3।1।115) ఇతి క్యబన్తౌ నిపాతితౌ। ఉద్ధ్యభిద్యయోర్నదవిశేషయోర్నామధేయసదృశం నామానురూపం విచేష్టితమివ ఉదకోజ్ఝన-కూలభేదనరూపవ్యాపార ఇవ। సమయోత్పన్నం చాపలమపి శోభత ఇతి భావః ।। 11.8 ।।

తౌ బలాతిబలయోః ప్రభావతో విద్యయోః పథి మునిప్రదిష్టయోః ।

మమ్లతుర్న మణికుట్టిమోచితౌ మాతృపార్శ్వపరివర్తినావివ ।। 11.9 ।।

తావితి।। మణికుట్టిమోచితౌ మణిబద్ధభూమిసంచారోచితౌ తౌ మునిప్రదిష్టయోః కౌశికేనోపదిష్టయోర్బలాతిబలయోర్విద్యయోర్బలాతిబలాఖ్యయోర్మన్త్రయోః ప్రభావతః సామర్థ్యాన్మాతృపార్శ్వపరివర్తినౌ మాతృసమీపవర్తినావివ పథి న మమ్లతుః। న మ్లానావిత్యర్థః। అత్ర రామాయణశ్లోకః(బాల.23।18)-`క్షుత్పిపాసే న తే రామ! భవిష్యేతే నరోత్తమ!। బలామతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవో!।।' ఇతి।। 11.9 ।।

పూర్వవృత్తకథితైః పురావిదః సానుజః పితృసఖస్య రాఘవః ।

ఉహ్యమాన ఇవ వాహనోచితః పాదచారమపి న వ్యభావయత్ ।। 11.10 ।।

పూర్వేతి।। వాహనోచితః। సానుజో రాఘవః। పురావిదః పూర్వవృత్తాభిజ్ఞస్య పితృసఖస్య మునేః పూర్వవృత్తకథితైః పురావృత్తకథాభిరుహ్యమాన ఇవ వాహనేన ప్రాప్యమాణ ఇవ। వహేర్ధాతోః కర్మణి శానచ్। `ఉహ్యమానః'ఇత్యత్ర దీర్ఘాదిరపపాఠః; దీర్ఘప్రాప్త్యభావాత్। పాదచారమపి న వ్యభావయన్న జ్ఞాతవాన్ ।। 11.10 ।।

తౌ సరాంసి రసవద్భిరమ్బుభిః కూజితైః శ్రుతిసుఖైః పతత్రిణః ।

వాయవః సురభిపుష్పరేణుభిశ్చాయయా చ జలదాః సిషేవిరే ।। 11.11 ।।

తావితి।। తౌ రాఘవౌ కర్మభూతౌ సరాంసి కర్తౄణి రసవద్భిర్మధురైరమ్బుభిః సిషేవిరే। పతత్రిణః పక్షిణః। సుఖయన్తీతి సుఖాని। పచాద్యచ్। శ్రుతీనాం సుఖాని। తైః కూజితైః। వాయవః సురభిపుష్పరేణుభిః జలదాశ్చాయయా చ। సిషేవిరే ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే ।। 11.11 ।।

నామ్భసాం కమలశోభినాం తథా శాఖినాం చ న పరిశ్రమచ్ఛిదామ్ ।

దర్శనేన లఘునా యథా తయోః ప్రీతిమాపురుభయోస్తపస్వినః ।। 11.12 ।।

నేతి।। తప ఏషామస్తీతి తపస్వినః। `తపఃసహస్రాభ్యాం వినీనీ'(పా.5।2।102) ఇతి వినిప్రత్యయః। లఘునా। `త్రిష్విష్టేఽల్పే లఘుః'ఇత్యమరః। తయోరుభయోః కర్మభూతయోః। దర్శనేన యథా ప్రీతిమాపుః। తథా కమలశోభినామమ్భసాం దర్శనేన నాపుః। పరిశ్రమచ్ఛిదాం శాఖినాం దర్శనేన చ నాపుః ।। 11.12 ।।

స్థాణుదగ్ధవపుషస్తపోవనం ప్రాప్య దాశరథిరాత్తకార్ముకః ।

విగ్రహేణ మదనస్య చారుణా సోఽభవత్ప్రతినిధిర్న కర్మణా ।। 11.13 ।।

స్థాణ్వితి।। స ఆత్తకార్ముకః। దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథీ రామః। `అత ఇఞ్'(పా.4।1।95) ఇతీఞ్ప్రత్యయః। స్థాణుర్హరః। `స్థాణుః కీలే హరే స్థిరే' ఇతి విశ్వః। తేన దగ్ధవపుషో మదనస్య తపోవనం ప్రాప్య చారుణా విగ్రహేణ కాయేన। `విగ్రహః సమరే కాయే' ఇతి విశ్వః। ప్రతినిధిః ప్రతికగృతిః సదృశోఽభవత్,కర్మణా న పునః,దేహేన మదనసున్దర ఇతి భావః ।। 11.13 ।।

తౌ సుకేతుసుతయా ఖిలీకృతే కౌశికాద్విదితశాపయా పథి ।

నిన్యతుః స్థలనివేశితాటనీ లీలయైవ ధనుషీ అధిజ్యతామ్ ।। 11.14 ।।

తావితి।। అత్ర రామాయణవచనమ్(బాల.25।12-13)-`అగస్త్యః పరమ కుద్ధస్తాడకామభిశప్తవాన్। పురుషాదీ మహాయక్షీ వికృతా వికృతాననా। ఇదం రూపమపాహాయ దారుణం రూపమస్తు తే।।' ఇతి। తదేతదాహ-విదితశాపయేతి। కౌశికాదాఖ్యాతుః `ఆఖ్యాతోపయోగే'(పా.1।4।29) ఇత్యపాదానాత్పఞ్చమీ। విదితశాపయా సుకేతుసుతయా

తాడకయా ఖిలీకృతే పథి। `ఖిలమప్రహతం స్థానమ్' ఇతి హలాయుధః। తౌ రామలక్ష్మణౌ। స్థలే నివేశితే అటనీ ధనుఃకోటీ యాభ్యాం తౌ తథోక్తౌ। `కోటిరస్యాటనిః'ఇత్యమరః। లీలయైవ ధనుషీ। అధికృతే జ్యే మౌర్వ్యౌ యయోస్తే అధిజ్యే। `జ్యా మౌర్వీమాతృభూమిషు'ఇతి విశ్వః। తయోర్భావస్తత్తామధిజ్యతాం నిన్యతుర్నీతవన్తౌ। నయతిర్ద్వికర్మకః ।। 11.14 ।।

జ్యానినాదమథ గృహ్ణతీ తయోః ప్రాదురాస బహులక్షపాఛవిః ।

తాడకా చలకపాలకుణ్డలా కాలికేవ నిబిడా బలాకినీ ।। 11.15 ।।

జ్యేతి।। అథ తయోర్జ్యానినాదం గృహ్ణతీ జానతీ। శృణ్వతీత్యర్థః। బహులక్షపాఛవిః కృష్ణపక్షరాత్రివర్ణా। `బహులః కృష్ణపక్షే చ'ఇతి విశ్వః। చలే కపాలే ఏవ కుణ్డలే యస్యాః సా తథోక్తా తాడకా। నిబిడా సాన్ద్రా బలాకినీ బలాకావతీ। `వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చ'(పా.5।2।116) ఇతీనిః। కాలికేవ ఘనావలీవ। `కాలికా యోగినీభేదే కార్ష్ణ్యే గౌర్యాం ఘనావలౌ' ఇతి విశ్వః। ప్రాదురాస ప్రాదుర్బభూవ।। 11.15 ।।

తీవ్రవేగధుతమార్గవృక్షయా ప్రేతచీవరవసా స్వనోగ్రయా ।

అభ్యభావి భరతాగ్రజస్తయా వాత్యయేవ పితృకాననోత్థయా ।। 11.16 ।।

తీవ్రేతి।। తీవ్రవేగేన ధుతాః కమ్పితా మార్గవృక్షా యయా తథోక్తయా। ప్రేతచీవరాణి వస్త్ర ఇతి ప్రేతచీవరవాః తయా ప్రేతచీవరవసా। వసతేరాచ్ఛాదనార్థాత్క్విప్। స్వనేన సింహనాదేనోగ్రయా తయా తాడకయా। పితృకాననే శ్మశాన ఉత్థోత్పన్నా। `ఆతశ్చోపసర్గే'(పా.3।3।106) ఇత్యుత్పూర్వాత్తిష్ఠతేః కర్తరి క్తప్రత్యయః। తయా వాత్యయేవ వాతసమూహేనేవ।। `పాశాదిభ్యో యః'(పా.4।2।49)ఇతి యః। భరతాగ్రజో రామోఽభ్యభావ్యభిభూతః। కర్మణి లుఙ్। తీవ్రవేగేత్యాదివిశేషణాని వాత్యాయామపి యోజ్యాని ।। 11.16 ।।

ఉద్యతైకభుజయష్టిమాయతీం శ్రోణిలమ్బిపురుషాన్త్రమేఖలామ్ ।

తాం విలోక్య వనితావధే ఘృణాం పత్త్రిణా సహ ముమోచ రాఘవః ।। 11.17 ।।

ఉద్యతేతి।। ఉద్యతోన్నమితైకో భుజ ఏవ యష్టిర్యస్యాస్తామ్। ఆయతీమాయాన్తీమ్। ఇణో ధాతోః శతరి `ఉగితశ్చ'(పా.4।1।6) ఇతి ఙీప్। శ్రోణిలమ్బినీ పురుషాణామన్త్రాణ్యేవ మేఖలా యస్యాస్తామ్। ఇతి విశేషణద్వయేనాప్యాతతాయిత్వం సూచితమ్। అత ఏవ తాం విలోక్య రాఘవో వనితావధే స్త్రీవధనిమిత్తే ఘృణాం జుగుప్సాం కరుణాం వా। `జుగుప్సాకరుణే ఘృణే'ఇత్యమరః। పత్త్రిణేషుణా సహ। `పత్త్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోః'ఇత్యమరః। ముమోచ ముక్తవాన్। ఆతతాయివధే మనుః(8।350)-`ఆతతాయినమాయాన్తం హన్యాదేవావిచారయన్। జిఘాంసన్తం జిఘాంసీయాన్న తేన బ్రహ్మహా భవేత్।। నాతతాయివధే దోషో హన్తుర్భవతి కశ్చన।' ఇతి ।। 11.17 ।।

యఞ్చకార వివరం శిలాఘనే తాడకోరసి స రామసాయకః ।

అప్రవిష్టవిషయస్య రక్షసాం ద్వారతామగమదన్తకస్య తత్ ।। 11.18 ।।

యదితి ।। స రామసాయకః శిలావద్ఘనే సాన్ద్రే తాడకోరసి యద్వివరం రన్ధ్రం చకార తద్వివరం రక్షసామప్రవిష్టవిషయస్య । అప్రవిష్టరక్షోదేశస్యేత్యర్థః । సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః । `విషయః స్యాదిన్ద్రియార్థే దేశే జనపదేఽపి చ'ఇతి విశ్వః । అన్తకస్య యమస్య ద్వారతామగమత్ । ఇయం ప్రథమా రక్షోమృతిరితి భావః ।। 11.18 ।।

బాణభిన్నహృదయా నిపేతుషీ సా స్వకాననభువం న కేవలామ్ ।

విష్టపత్రయపరాజయస్థిరాం రావణశ్రియమపి వ్యకమ్పయత్ ।। 11.19 ।।

బాణేతి ।। బాణభిన్నహృదయా నిపేతుషీ నిపతితా సతీ । `క్వసుశ్చ'(పా.3।2।107)ఇతి క్వసుప్రత్యయః । `ఉగితశ్చ'(పా.4।1।6) ఇతి జీప్ । సా కేవలా మేకామ్ । `నిర్ణీతే కేవలమితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయోః' ఇత్యమరః । స్వకాననభువం న వ్యకమ్పయత్ । కింతు విష్టపత్రయస్య లోకత్రయస్య పరాజయేన స్థిరాం రావణశ్రియమపి వ్యకమ్పయత్ । తాడకావధశ్రవణేన రావణస్యాపి భయముత్పన్నమితి భావః ।। 11.19 ।।

అత్ర తాడకాయా అభిసారికాయాః సమాధిరభిధీయతే-

రామమన్మథశరేణ తాడితా దుఃసహేన హృదయే నిశాచరీ ।

గన్ధవద్రుధిరచన్దనోక్షితా జీవితేశవసతిం జగామ సా ।। 11.20 ।।

రామేతి ।। సా । నిశాసు చరతీతి నిశాచరీ రాక్షసీ,అభిసారికా చ । దుఃసహేన సోఢుమశక్యేన । రామ ఏవ మన్మథః । అన్యత్ర,-అభిరామో మన్మథః । తస్య శరేణ హృదయ ఉరసి మనసి చ । `హృదయం మనఉరసోః'ఇతి విశ్వః । తాడితా విద్ధాఙ్గా గన్ధబద్దుర్గన్ధి యద్రుధిరమసృక్ తదేవ చన్దనం తేనోక్షితా లిప్తా । అపరత్ర,-గన్ధవతీ సుగన్ధినీ యే రుధిరచన్దనే కుఙ్కుమచన్దనే తాభ్యాముక్షితా,`రుధిరే కుఙ్కుమాసృజోః' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః । జీవితేశస్యాన్తకస్య,ప్రాణేశ్వరస్య చ । వసతిం జగామ ।। 11.20 ।।

నైర్‌ఋతఘ్నమథ మన్త్రవన్మునేః ప్రాపదస్త్రమవదానతోషితాత్ ।

జ్యోతిరిన్ధననిపాతి భాస్కరాత్సూర్యకాన్త ఇవ తాడకాన్తకః ।। 11.21 ।।

నైర్‌ఋతేతి ।। అథానన్తరం తాడకాన్తకో రామః । అవదానం పరాక్రమః । `పరాక్రమోఽవదానం స్యాత్' ఇతి భాగురిః । తేన తోషితాన్మునేః । నైర్‌ఋతాన్రాక్షసాన్హన్తీతి నైర్‌ఋతఘ్నమ్ । `అమనుష్యకర్తృకే చ'(పా.3।2।53)ఇతి టక్ । మన్త్రవన్మన్త్రయుక్తమస్త్రమ్ । సూర్యకాన్తో మణివిశేషో భాస్కరాదిన్ధనాని నిపాతయతీతీన్ధననిపాతి కాష్ఠదాహకం జ్యోతిరివ । ప్రాపత్ ప్రాప్తవాన్ ।। 11.21 ।।

వామనాశ్రమపదం తతః పరం పావనం శ్రుతమృషేరుపేయివాన్ ।

ఉన్మనాః ప్రథమజన్మచేష్టితాన్యస్మరన్నపి బభూవ రాఘవః ।। 11.22 ।।

వామనేతి ।। తతః పరం రాఘవః। ఋషేః కౌశికాదాఖ్యాతుః శ్రుతం పావనం శోధనం వామనస్య స్వపూర్వావతారవిశేషస్యాశ్రమపదముపేయివానుపగతః సన్। `ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ'(పా.3।2।109) ఇతి నిపాతః। ప్రథమజన్మచిష్టితాని రామ-వామనయోరైక్యాత్స్మృతియోగ్యాన్యపి రామస్యాజ్ఞానావతారత్వేన సంస్కారదౌర్బల్యాదస్మరన్నపి। ఉన్మనా ఉత్సుకో బభూవ ।। 11.22 ।।

ఆససాద మునిరాత్మనస్తతః శిష్యవర్గపరికల్పితార్హణమ్ ।

బద్ధపల్లవపుటాఞ్జలిద్రుమం దర్శనోన్ముఖమృగం తపోవనమ్ ।। 11.23 ।।

ఆససాదేతి ।। తతో ముని। శిష్యవర్గేణ పరికల్పితా సజ్జితాఽర్హణా పూజాసామగ్రీ యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। బద్ధాః పల్లవపుటా ఏవాఞ్జలయో యైస్తే తథాభూతా ద్రుమా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। దర్శనేన మునిదర్శనేనోన్ముఖా మృగా యస్మింస్తత్తత్। ఆత్మనస్తపోవనమాససాద। ఏతేన విశేషణత్రయేణాతిథిసత్కారతాచీచ్ఛల్యవినయశాన్తయః సూచితాః ।। 11.23 ।।

తత్ర దీక్షితమృషిం రరక్షతుర్విఘ్నతో దశరథాత్మజౌ శరైః ।

లోకమన్ధతమసాత్క్రమోదితౌ రశ్మిభిః శశిదివాకరావివ ।। 11.24 ।।

తత్రేతి ।। తత్ర తపోవనే దశరథాత్మజౌ దీక్షితం దీక్షాసంస్కృతమృషిం శరైర్విఘ్నతో విఘ్నేభ్యః క్రమేణ పర్యాయేణ రాత్రి-దివసయోరుదితౌ శశి-దివాకరౌ రశ్మిభిరన్ధతమసాద్గఢధ్వాన్తాత్। `ధ్వాన్తే గాఢేఽన్ధతమసమ్'ఇత్యమరః। `అవసమన్ధేభ్యస్తమసః'(పా.5।4।79)ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః। లోకమివ। రరక్షతుః। రక్షణప్రవృత్తావభూతామిత్యర్థః ।। 11.24 ।।

వీక్ష్య వేదిమథ రక్తబిన్దుభిర్బన్ధుజీవపృథుభిః ప్రదూషితామ్ ।

సంభ్రమోఽభవదపోఢకర్మణామృత్విజాం చ్యుతవికఙ్కతస్రుచామ్ ।। 11.25 ।।

వీక్ష్యేతి ।। అథ బన్ధుజీవపృథుభిర్బన్ధుజీవకకుసుమస్థూలైః। `రక్తకస్తు బన్ధూకో బన్ధుజీవకః'ఇత్యమరః। రక్తబిన్దుభిః ప్రదూషితాముపహతాం వేదిం వీక్ష్య। అపోఢకర్మణాం త్యక్తవ్యాపారాణాం చ్యుతా వికఙ్కతస్రుచో యేభ్యస్తేషామృత్విజాం యాజకానాం సంభ్రమోఽభవత్। `వికఙ్కత'గ్రహణం ఖదిరాద్యుపలక్షణమ్। స్రువాదీనాం ఖదిరాదిప్రకృతికత్వాత్। స్రుగాదిపాత్రస్యైవ వికఙ్కతప్రకృతికత్వాత్। `వికఙఅకతః స్రుచాం వృక్షః'ఇత్యమరః। యద్వా,-స్రుఙ్మాత్రస్య వికఙ్కతప్రకృతికత్వమస్తు; ఉభయత్రాపి శాస్త్రసంభవాత్। యథాహ భగవానాపస్తమ్బః-`స్రుఙ్మాత్రస్య వికఙ్కతప్రకృతికత్వమస్తు;

ఉభయత్రాపి శాస్త్రసంభవాత్। యథాహ భగవానాపస్తమ్బః-`ఖాదిరః స్రవః పర్ణమయీ జుహూరాశ్వత్థ్యుపభృద్వైకఙ్కతీః స్రుచో వా'ఇతి ।। 11.25 ।।

ఉన్ముఖః సపది లక్ష్మణాగ్రజో బాణమాశ్రయముఖాత్సముద్ధరన్ ।

రక్షసాం బలమపశ్యదమ్బరే గృధ్రపక్షపవనేరితధ్వజమ్ ।। 11.26 ।।

ఉన్ముఖ ఇతి।। సపది లక్ష్మణాగ్రజో రామో బాణమాశ్రయముఖాత్తూణీరముఖాత్ సముద్ధరన్। ఉన్ముఖ ఊర్ధ్వముఖోఽమ్బరే। గృధ్రపక్షపవనైరీరితాః కమ్పితా ధ్వజా యస్య తత్తథోక్తమ్। రక్షసాం దుర్నిమిత్తసూచనమేతత్। తదుక్తం శకునార్ణవే- `ఆసన్నమృత్యోర్నికటే చరన్తి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగే'ఇతి। రక్షసాం బలమపశ్యత్ ।। 11.26 ।।

తత్ర యావధిపతీ మఖద్విషాం తౌ శరవ్యమకరోత్స నేతరాన్ ।

కిం మహోరగవిసర్పివిక్రమో రాజిలేషు గరుడః ప్రవర్తతే? ।। 11.27 ।।

తత్రేతి।। స రామః। తత్ర రక్షసాం బలే యౌ మఖద్విషామధిపతీ తౌ సుబాహుమారీచౌ శరవ్యం లక్ష్యమకరోత్। `వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ'ఇతి హలాయుధః। ఇతరాన్నాకరోత్। తథా హి-మహోరగవిసర్పివిక్రమో గరుడో గరుత్మాన్ రాజిలేషు జలవ్యాలేషు ప్రవర్తతే కిమ్? న ప్రవర్తత ఇత్యర్థః। `అలగర్దో జలవ్యాలః సమౌ రాజిలడుణ్డుభౌ'ఇత్యమరః ।। 11.27 ।।

సోఽస్త్రముగ్రజవమస్త్రకోవిదః సందధే ధనుషి వాయుదైవతమ్ ।

తేన శైలగురుమప్యపాతయత్పాణ్డుపత్రమివ తాడకాసుతమ్ ।। 11.28 ।।

స ఇతి।। అస్త్రకోవిదోఽస్త్రజ్ఞః స రామ ఉగ్రజవముత్కటజవం వాయుదైవతం వాయుర్దేవతా యస్య తద్వాయవ్యమస్త్రం ధనుషి సందధే సంహితవాన్। కర్తరి లిట్। తేనాస్త్రేణ శైలవద్గురుమపి తాడకాసుతం మారీచమ్। పాణ్డుపత్రమివ। పరిణతపర్ణమివేత్యర్థః। అపాతయత్ పాతితవాన్ ।। 11.28 ।।

యః సుబాహురితి రాక్షసోఽపరస్తత్ర తత్ర విససర్ప మాయయా ।

తం క్షురప్రశకలీకృతం కృతీ పత్రిణాం వ్యభజదాశ్రమాద్బహిః ।। 11.29 ।।

య ఇతి।। సుబాహురితి యోఽపరో రాక్షసస్తత్ర తత్ర మాయయా శమ్బరవిద్యయా విససర్ప సంచచార। క్షురప్రైః శకలీకృతం ఖణ్డీకృతం తం సుబాహుం కృతీ కుశలో రామః। `కృతీ చ కుశలః సమౌ'ఇత్యమరః। ఆశ్రమాద్బహిః। పత్రిణాం పక్షిణామ్। `పత్రిణౌ శరపక్షిణౌ' ఇత్యమరః। వ్యభజత్। విభజ్య దత్తవానిత్యర్థః ।। 11.29 ।।

ఇత్యపాస్తమఖవిఘ్నయోస్తయోః సాంయుగీనమభినన్ద్య విక్రమమ్ ।

ఋత్విజః కులపతేర్యథాక్రమం వాగ్యతస్య నిరవర్తయన్క్రియాః ।। 11.30 ।।

ఇతీతి।। ఇత్యపాస్తమఖవిఘ్నయోస్తయో రాఘవయోః। సంయుగే రణే సాధుః సాంయుగీనస్తమ్। `ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞ్'(పా.4।4।99)ఇతి ఖఞ్ప్రత్యయః। `సాంయుగీనో రణే సాధుః'ఇత్యమరః। విక్రమమభినన్ద్య ఋత్విజో యాజకాః। వాచి యతో వాగ్యతో మౌనీ తస్య కులపతేర్మునికులేశ్వరస్య క్రియాః క్రతుక్రియా యథాక్రమం నిరవర్తయన్ నిషఅపాదితవన్తః ।। 11.30 ।।

తౌ ప్రణామచలకాకపక్షకౌ భ్రాతరావవభృథాప్లుతో మునిః ।

ఆశిషామనుపదం సమస్పృశద్దర్భపాటితతలేన పాణినా ।। 11.31 ।।

తావితి।। అవభృథే దీక్షాన్త ఆప్లుతః స్నాతో మునిః। `దీక్షాన్తోఽవభృథో యజ్ఞే' ఇత్యమరః। ప్రణామేన చలకాకపక్షకౌ చఞ్చలచూడౌ తౌ భ్రాతరావాశిషామనుపదమన్వగ్దర్భపాటితతలేన కుశక్షతాన్తః ప్రదేశేన। పవిత్రేణేత్యర్థః। పాణినా సమస్పృశత్ సంస్పృష్టవాన్। సంతోషాదితి భావః ।। 11.31 ।।

తం న్యమన్త్రయత సంభృతక్రతుర్మైథిలః స మిథిలాం వ్రజన్వశీ ।

రాఘవావపి నినాయ బిభ్రతౌ తద్ధనుఃశ్రవణజం కుతూహలమ్ ।। 11.32 ।।

తమితి।। సంభృతక్రతుః సంకల్పితసంభారో మిథిలాయాం భవో మైథిలో జనకస్తం విశ్వామిత్రం న్యమన్త్రయతాహూతవాన్। వశీ స మునిర్మిథిలాం జనకనగరీం వ్రజన్,తస్య జనకస్య యద్ధనుస్తచ్ఛ్రవణజం కుతూహలం బిభ్రతౌ రాఘవావపి నినాయ నీతవాన్ ।। 11.32 ।।

తైః శివేషు వసతిర్గతాధ్వభిః సాయమాశ్రమతరుష్వగృహ్యత ।

యేషు దీర్ఘతపసః పరిగ్రహో వాసవక్షణకలత్రతాం యయౌ ।। 11.33 ।।

తైరితి।। గతాధ్వభిస్తైస్త్రిభిః సాయం శివేషు రమ్యేష్వాశ్రమతరుషు వసతిః స్థఆనమగృహ్యత। యేష్వాశ్రమతరుషు దీర్ఘతపసో గౌతమస్య పరిగ్రహః పత్నీ। `పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః। అహల్యేతి యావత్। వాసవస్యేన్ద్రస్య క్షణకలత్రతాం యయౌ ।। 11.33 ।।

ప్రత్యపద్యత చిరాయ యత్పునశ్చారు గౌతమవధూః శఇలామయీ ।

స్వం వపుః స కిల కిల్బిషచ్ఛిదాం రామపాదరజసామనుగ్రహః ।। 11.34 ।।

ప్రత్యపద్యతేతి।। శిలామయీ భతృశాపాచ్ఛిలత్వం ప్రాప్తా గౌతమవధూరహల్యా చారు స్వం వపుశ్చిరాయ పునః ప్రత్యపద్యత ప్రాప్తవతీ। యత్ స కిల్బిషచ్ఛిదాం పాపహారిణామ్। `పాపం

కిల్బిషకల్మషమ్' ఇత్యమరః। రామపాదరజసామనుగ్రహః కిలప్రసాదః కిలేతి శ్రూయతే ।। 11.34 ।।

రాఘవాన్వితముపస్థితం మునిం తం నిశమ్య జనకో జనేశ్వరః ।

అర్థకామసహితం సపర్యయా దేహబద్ధమివ ధర్మమభ్యగాత్ ।। 11.35 ।।

రాఘవేతి।। రాఘవాభ్యామన్వితం యుక్తముపస్థితమాగతం తం మునిం జనకో జనేశ్వరో నిశమ్య। అర్థకామాభ్యాం సహితం దేహబద్ధం బద్ధదేహమ్। మూర్తిమన్తమిత్యర్థః। వాహితాగ్న్యాదిత్వాత్సాధుః। ధర్మమివ। సపర్యయాఽభ్యగాత్ ప్రత్యుద్గతవాన్ ।। 11.35 ।।

తౌ విదేహనగరీనివాసినాం గాం గతావివ దివః పునర్వసూ ।

మన్యతే స పిబతాం విలోచనైః పక్ష్మపాతమపి వఞ్చనాం మనః ।। 11.36 ।।

తావితి।। దివః సురవర్త్మన ఆకాశాత్। `ద్యౌః స్వర్గసురవర్త్మనోః'ఇతి విశ్వః। గాం భువం గతౌ। `స్వర్గేషుపశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే। లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌః' ఇత్యమరః। పునర్వసూ ఇవ తన్నామకనక్షత్రాధిదేవతే ఇవ స్థితౌ। తౌ రాఘవౌ విలోచనైః పిబతామ్। అత్యాస్థయా పశ్యతామిత్యర్థః। విదేహనగరీ మిథిలా। తన్నివాసినాం మనః కర్తృ పక్ష్మపాతం నిమేషమపి తద్దర్శనప్రతిబన్ధకత్వాద్వఞ్చనాం విడమ్బనాం మన్యతే స్మ మేనే। `లట్ స్మే'(పా.3।2।118) ఇతి భూతార్థే లట్ ।। 11.36 ।।

యూపవత్యవసితే క్రియావిధౌ కాలవిత్కుశికవంశవర్ధనః ।

రామమిష్వసనదర్శనోత్సుకం మైథిలాయ కథయాంబభూవ సః ।। 11.37 ।।

యూపేతి।। యూపవతి క్రియావిధౌ కర్మానుష్ఠానే। క్రతావిత్యర్థః। అవసితే సమాప్తే సతి కాలవిదవసరజ్ఞః కుశికవంశవర్ధనః స మునీ రామమ్। అస్యతేఽనేనేత్యసనమ్,ఇషూణామసనమిష్వసనం చాపమ్। తస్య దర్శన ఉత్సుకం మైథిలాయ జనకాయ కథయాంబభూవ కథితవాన్ ।। 11.37 ।।

తస్య వీక్ష్య లలితం వపుః శిశోః పార్థివః ప్రథితవంశజన్మనః ।

స్వం విచిన్త్య చ ధనుర్దురానమం పీడితో దుహితృశుల్కసంస్థయా ।। 11.38 ।।

తస్యేతి।। పార్థివా జనకః। ప్రథితవంశే జన్మ యస్య తస్య తథోక్తస్య । ఏతేన వరసంపత్తిరుక్తా। శిశోస్తస్య రామస్య లలితం కోమలం వపుర్వీక్ష్య। స్వం స్వకీయం దురానమమానమయితుమశక్యమ్। నమేర్ణ్యన్తాత్ఖల్। ధనుర్విచిన్త్య చ దుహితృశుల్కం కన్యామూల్యం జామాతృదేవయమ్। `శుల్కం ఘట్టాదిదేయే స్యాజ్జామాతుర్బన్ధకేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। తస్య ధనుర్భఙ్గరూపస్య సంస్థయా స్థిత్యా। `సంస్థా స్థితౌ శరే నాశే' ఇతి విశ్వః। పీడితో బాధితః। శిశునా రామేణ దుష్కరమితి దుఃఖిత ఇతి భావః ।। 11.38 ।।

అబ్రవీఇ్చ భగవన్మతఙ్గజైర్యద్బృహద్భిరపి కర్మ దుష్కరమ్ ।

తత్ర నాహమనుమన్తుముత్సహే మోఘవృత్తి కలభస్య చేష్టితమ్ ।। 11.39 ।।

అబ్రవీదితి ।। అబ్రవీఇఅచ । మునిమితి శేషః కిమితి? హే భగవన్మునే! బృహద్భిర్మతంగజైర్మహాగజైఐరి దుష్కరం యత్కర్మ తత్ర కర్మణి కలభస్య బాలగజస్య । `కలభః కరిశావకః' ఇత్యమరః । మోఘవృత్తి వ్యర్థవ్యాపారం చేష్టితం సాహసమనుమన్తుమహం నోత్సహే ।। 11.39 ।।

హ్రేపితా హి బహవో నరేశ్వరాస్తేన తాత! ధనుషా ధనుర్భృతః ।

జ్యానిఘాతకఠినత్వచో భుజాన్స్వాన్విధూయ ధిగితి ప్రతస్థిరే ।। 11.40 ।।

హ్రేపితా ఇతి ।। హే తాత! తేన ధనుషా బహవో ధనుర్భృతో నరేశ్వరా హ్రేపితా హ్రియం ప్రాపితా హి । జిహ్రతేర్ణ్యాతోర్ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః । `అర్తిహ్రీ-'(పా.7।3।36) ఇత్యాదినా పుగాగమః । తే నరేశ్వరా జ్యానిఘాతైః కఠినత్వచః స్వాన్భుజాన్ధిగితి విధూయవమత్యా ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః ।। 11.40 ।।

ప్రత్యువాచ తమృషిర్నిశమ్యతాం సారతోఽయమథవా గిరా కృతమ్ ।

చాప ఏవ భవతో భవిష్యతి వ్యక్తశక్తిరశనిర్గిరావివ ।। 11.41 ।।

ప్రతీతి ।। ఋషిస్తం ప్రత్యువాచ । కిమితి? అయం రామః సారతో బలేన నిశమ్యతాం శ్రూయతామ్ । అథవా గిరా । సారవర్ణనయా కృతమలమ్ । గీర్న వక్తవ్యేత్యర్థః । `యుగపర్యాప్తయోః కృతమ్'ఇత్యమరః । అవ్యయం చైతత్ । `కృతం నివారణనిషేధయోః' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే । `గిరా'ఇతి కరణే తృతీయా; నిషేధక్రియాం ప్రతి కరణత్వాత్ । కింత్వశనిర్వజ్రో గిరావివ । చాపే ధనుష్యేవ భవతస్తవ వ్యక్తశక్తిర్దృష్టసారో భవిష్యతి ।। 11.41 ।।

ఏవమాప్తవచనాత్స పౌరుషం కాకపక్షకధరేఽపి రాఘవే ।

శ్రద్దధే త్రిదశగోపమాత్రకే దాహశక్తిమివ కృష్ణవర్త్మని ।। 11.42 ।।

ఏవమితి ।। ఏవమాప్తస్య మునేర్వచనాత్స జనకః కాకపక్షకధరే బాలేఽపి రాఘవే పురుషస్య కర్మ పౌరుషం పరాక్రమమ్ । `హాయనాన్తయువాదిభ్యోఽణ్'(పా.5।1।130)ఇతి యువాదిత్వాదణ్ । `పౌరుషం పురుషస్యోక్తం భావే కర్మణి తేజసి'ఇతి విశ్వః । త్రిదశగోప ఇన్ద్రగోపకీటః ప్రమాణమస్య త్రిదశగోపమాత్రః । `ప్రమాణే ద్వయసచ్-'(పా.5।2।37) ఇత్యాదినా మాత్రచ్ప్రత్యయః । తతః స్వార్థే కప్రత్యయః । తస్మిన్కృష్ణవర్త్మని వహ్నౌ దాహశక్తిమివ । శ్రద్ధధే విశ్వస్తవాన్ ।। 11.42 ।।

వ్యాదిదేశ గణశోఽథ పార్శ్వగాన్కార్ముకాభిహరణాయ మైథిలః ।

తైజసస్య ధనుషః ప్రవృత్తయే తోయదానివ సహస్రలోచనః ।। 11.43 ।।

వ్యాదిదేశేతి।। అథ మైథిలః పార్శ్వగాన్పురుషాన్ కార్ముకాభిహరణాయ కార్ముకమానేతుమ్। `తుమర్థాఇ్చ-'(పా.2।3।15) ఇతి చతుర్థీ। సహస్రలోచన ఇన్ద్రస్తైజసస్య తేజోమయస్య ధనుషః ప్రవృత్తయ అవిర్భావాయ తోయదాన్మేఘానివ గణశః గణాన్। `సంఖ్యైకవచనాఇ్చ వీప్సాయామ్'(పా.5।4।43)ఇతి శస్ప్రత్యయః। వ్యాదిదేశ ప్రజిఘాయ ।। 11.43 ।।

తత్ప్రసుప్తభుజగేన్ద్రభీషణం వీక్ష్య దాశరథిరాదదే ధనుః ।

విద్రుతక్రతుమృగానుసారిణం యేన బాణమసృజద్వృషధ్వజః ।। 11.44 ।।

తదితి।। దాశరథీ రామః ప్రసుప్తభుజగేన్ద్ర ఇవ భీషణం భయంకరం తద్ధనుర్వీక్ష్యాదదే జగ్రాహ। వృషో ధ్వజశ్చిహ్నం యస్య స శివో యేన ధనుషా। క్రతురేవ మృగః। విద్రుతం పలాయితం క్రతుమృగమనుసరతి। తాచ్ఛీల్యే ణినిః। తం విద్రుతక్రతుమృగానుసారిణం బాణమసృజన్ముమోచ ।। 11.44 ।।

ఆతతజ్యమకరోత్స సంసదా విస్మయస్తిమితనేత్రమీక్షితః ।

శైలసారమపి నాతియత్నతః పుష్పచాపమివ పేశలం స్మరః ।। 11.45 ।।

ఆతతేతి।। స రామః సంసదా సభయా విస్మయేన స్తిమితే నేత్రే యస్మిన్కర్మణి తద్యథా స్యాత్తథేక్షితః సన్। శైలస్యేవ సారో యస్య తచ్ఛైలసారమపి ధనుః। స్మరః పేశలం కోమలం పుష్పచాపమివ। నాతియత్నతో నాతియత్నాత్। నఇర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః। ఆతతజ్యమధిజ్యమ్। అకరోత్ ।। 11.45 ।।

భజ్యమానమతిమాత్రకర్షణాత్తేన వజ్రపరుషస్వనం ధనుః ।

భార్గవాయ దృఢమన్యవే పునః క్షత్రముద్యతమివ న్యవేదయత్ ।। 11.46 ।।

భజ్యమానమితి।। తేన రామేణ। అతిమాత్రకర్షణాద్భజ్యమానమ్,అత ఏవ వజ్రపరుషస్వనం। వజ్రమివ పరుషః స్వనో యస్య తత్। ధనుః కర్తృ। దృఢమన్యవే దృఢక్రోధాయ। `మన్యుః క్రోధే క్రతౌ దైన్యే' ఇతి విశ్వః। భార్గవాయ క్షత్రం క్షత్రకులం పునరుద్యతమితి న్యవేదయదివ జ్ఞాపయామాసేవ ।। 11.46 ।।

దృష్టసారమథ రుద్రకార్ముకే వీర్యశుల్కమభినన్ద్య మైథిలః ।

రాఘవాయ తనయామయోనిజాం రూపిణీం శ్రియమివ న్యవేదయత్ ।। 11.47 ।।

దృష్టేతి।। అథ మైథఇలో జనకో రుద్రకార్ముకే దృష్టః సారః స్థిరాంశో యస్య దద్దృష్టసారమ్। `సారో బలే స్థిరాంశే చ' ఇత్యమరః। వీర్యమేవ శుల్కమ్। ధనుర్భఙ్గరూపమిత్యర్థః। అభినన్ద్య। రాఘవాయ రామాయ। అయోనిజాం దేవయజనసంభవాం తనయాం సీతాం రూపిణీం శ్రియమివ సాక్షాల్లక్ష్మీమివ న్యవేదయదర్పితవాన్। వాచేతి శేషః ।। 11.47 ।।

ఉక్తమేవార్థం సోపస్కారమాహ-

మైథిలః సపది సత్యసంగరో రాఘవాయ తనయామయోనిజామ్ ।

సంనిధౌ ద్యుతిమతస్తపోనిధేరగ్నిసాక్షిక ఇవాతిసృష్టవాన్ ।। 11.48 ।।

మైథిల ఇతి ।। సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః। `అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగరః'ఇత్యమరః। మైథిలో రాఘవాయ। అయోనిజాం తనయాం ద్యుతిమత స్తేజస్వినస్తపోనిధేః కౌశికస్య సంనిధౌ। అగ్నిః సాక్షీ యస్య సోఽగ్నిసాక్షికః। `శేషాద్విభాషా'(పా.5।4।154)ఇతి కప్రత్యయః। స ఇవ। సపద్యతిసృష్టవాన్ దత్తవాన్ ।। 11.48 ।।

ప్రాహిణోఇచ్చ మహితం మహాద్యుతిః కోసలాధిపతయే పురాధసమ్ ।

భృత్యభావి దుహితుః పరిగ్రహాద్దిశ్యతాం కులమిదం నిమేరితి ।। 11.49 ।।

ప్రాహిణోదితి।। మహాద్యుతిర్జనకో మహితం పూజితం పురోధసం పురోహితం కోసలాధిపతయే దశరథాయ ప్రాహిణోత్ ప్రహితవాంశ్చ। కిమితి? నిమిర్నామ జనకానాం పూర్వజః కశ్చిత్। ఇదం నిమేః కులం దుహితుః సీతాయాః పరిగ్రహాత్ స్నుషాత్వేన స్వీకారాద్ధేతోః। భృత్యస్య భావో భృత్యత్వమ్। సోఽస్యాస్తీతి భృత్యభావి దిశ్యతామనుమన్యతామితి ।। 11.49 ।।

అన్వియేష సదృశీం స చ స్నుషాం ప్రాప చైనమనుకూలవాగ్ద్విజః ।

సద్య ఏవ సుకృతాం హి పచ్యతే కల్పవృక్షఫలధర్మికాఙ్క్షితమ్ ।। 11.50 ।।

అన్వియేషేతి।। స దశరథశఅచ సదృశీమనురూపాం స్నుషామన్వియేష। రామవివాహమాచకాఙ్క్షేత్యర్థః। అనుకూలవాక్ స్నుషాసిద్ధిరూపానుకూలార్థవాదీ ద్విజో జనకపురోధాశ్చ। ఏనం దశరథం ప్రాప। తథా హి-కల్పవృక్షఫలస్య యో ధర్మః సద్యఃపాకరూపః సోఽస్యాస్తీతి కల్పవృక్షఫలధర్మి అతః సుకృతాం పుణ్యకారిణాం కాఙ్క్షితం మనోరథః సద్య ఏవ పచ్యతే హి। కర్మకర్తరి లట్। స్వయమేవ పక్వం భవతీత్యర్థః। `కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియః'(పా.3।1।87) ఇతి కర్మవపద్భావాత్ `భావకర్మణోః'(పా.1।3।13) ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।। 11.50 ।।

తస్య కల్పితపురస్క్రియావిధేః శుశ్రువాన్వచనమగ్రజన్మనః ।

ఉఇచ్చచాల బలభిత్సఖో వశీ సైన్యరేణుముషితార్కదీధితిః ।। 11.51 ।।

తస్యేతి।। బలభిత్సఖ ఇన్ద్రసహచరో వశీ స్వాధానతావాన్। `వశ ఆయత్తతార్యా చ' ఇతి విశ్వః। కల్పితపురస్క్రియావిధేః కృతపూజావిధేస్తస్యాగ్రజన్మనో ద్విజస్య వచనం జనకేన సందిష్టం శుశ్రువాన్ శ్రుతవాన్। శృణోతేః క్వసుః। సైన్యరేణుముషితార్కదీధితిః సన్,ఉఇచ్చచాల ప్రతస్థే ।। 11.51 ।।

ఆససాద మిథిలాం స వేష్టయన్పీడితోపవనపాదపాం బలైః ।

ప్రీతిరోధమసహిష్ట సా పురీ స్త్రీవ కాన్తపరిభోగమాయతమ్ ।। 11.52 ।।

ఆససాదేతి।। స దశరథో బలైః సైన్యైః పీడితోపవనపాదపాం మిథిలాం వేష్టయన్ పరిధీకుర్వన్। ఆససాద। సా పురీ। స్త్రీ యువతిః। ఆయతమతిప్రసక్తం కాన్తపరిభోగం ప్రియసంభోగమివ ప్రీత్యా రోధం ప్రీతిరోధమ్। అసహిష్ట సోఢవతీ,ద్వేషరోధం తు న సహత ఇతి భావః ।। 11.52 ।।

తౌ సమేత్య సమయే స్థితావుభౌ భూపతీ వరుణవాసవోపమౌ ।

కన్యకాతనయకౌతుకక్రియాం స్వప్రభావసదృశీం వితేనతుః ।। 11.53 ।।

తావితి।। సమయే స్థితావాచారనిష్ఠౌ । `సమయాః శపథాచారకాలసిద్ధాన్తసంవిదః' ఇత్యమరః। వరుణవాసవావుపమోపమానం యయోస్తౌ తథోక్తౌ। తావుభౌ భూపతీ జనక-దశరథౌ సమేత్య। స్వప్రభావసదృశీమాత్మమహిమానురూపాం కన్యకానాం సీతాదీనాం తనయానాం రామాదీనాం చ కౌతుకక్రియాం వివాహోత్సవం వితేనతుర్విస్తృతవన్తౌ। తనోతేర్లిట్ ।। 11.53 ।।

పార్థివీముదవహద్రఘూద్వహో లక్ష్మణస్తదనుజామథోర్మిలామ్ ।

యౌ తయోరవరజౌం వరౌజసౌ తౌ కుశధ్వజసుతే సుమధ్యమే ।। 11.54 ।।

పార్థివీమితి।। ఉద్వహతీత్యుద్వహః। పచాద్యచ్। రఘూణాముద్వహో రఘూద్వహో రామః। పృథివ్యా అపత్యం స్త్రీ పార్థివీ। `తస్యాపత్యమ్' (పా.4।1।92) ఇతి `టిడ్ఢాణఞ్'(పా.4।1।15) ఇతి జీప్। తాం సీతాముదవహత్ పరిణీతవాన్। అథ లక్ష్మణస్తస్యాః సీతాయా అనుజాం జనకస్యౌరసీమూర్మిలాముదవహత్। యౌ వరౌజసౌ తయో రామలక్ష్మణయోరవరజావనుజాతౌ భరత-శత్రుఘ్నౌ తౌ సుమధ్యమే కుశధ్వజస్య జనకానుజస్య సుతే కన్యకే మాణ్డవీం శ్రుతకీర్తిం చోదవహతామ్। నాత్ర వ్యుత్క్రమవివాహదోషః; భిన్నోదరత్వాత్। తదుక్తమ్-`పితృవ్యపుత్రే సాపత్న్యే పరనారీసుతేషు చ। వివాహధానయజ్ఞాదౌ పరివేత్త్రాద్యదూషణమ్ ।।' ఇతి ।। 11.54 ।।

తే చతుర్థసహితాస్త్రయో బభుః సూనవో నవవధూపరిగ్రహాః ।

సామదానవిధఇభేదనిగ్రహాః సిద్ధిమన్త ఇవ తస్య భూపతేః ।। 11.55 ।।

త ఇతి।। తే చతుర్థసహితాస్త్రయః। చత్వార ఇత్యర్థః। వృత్తానుసారాదేవముక్తమ్। సూనవో నవవధూపరిగ్రహాః సిద్ధిమన్తః ఫలసిద్ధియుక్తాస్తస్య భూపతేర్దశరథస్యసామదానవిధిమేదనిగ్రహాశ్చత్వార ఉపాయా ఇవ బభుః। విధీయత ఇతి విధిః। దానమేవ విధిః। నిగ్రహో దణ్డః। సూనూనాముపాయైర్వధూనాం సిద్ధిభిశ్చౌపమ్యమిత్యనుసంధేయమ్ ।। 11.55 ।।

తా నరాధిపసుతా నృపాత్మజైస్తే చ తాభిరగమన్కృతార్థతామ్ ।

సోఽభవద్వరవధూసమాగమః ప్రత్యయప్రకృతియోగసంనిభః ।। 11.56 ।।

తా ఇతి ।। తా నరాధిపసుతా జనకకన్యకా నృపాత్మజైర్దశరథపుత్రైః కృతార్థతాం కులశీలవయోరూపాదిసాఫల్యమగమన్। తే చ తాభిస్తథా। కించ,స వరాణాం వధూనాం చ సమాగమః। ప్రత్యయానాం ప్రకృతీనాం చ యోగ ఇవ సంనిభాతీతి సంనిభః। అభవత్। పచాద్యచ్। ప్రత్యయాః సనాదయో యేభ్యో విధీయన్తే తాః ప్రకృతయః। యథా ప్రకృతి-ప్రత్యయయోః సహైకార్థసాధనత్వం తద్వదత్రాపీతి భావః ।। 11.56 ।।

ఏవమాత్తరతిరాత్మసంభవాంస్తాన్నివేశ్య చతురోఽపి తత్ర సః ।

అధ్వసు త్రిషు విసృష్టమైథిలః స్వాం పురీం దశరథో న్యవర్తత ।। 11.57 ।।

ఏవమితి ।। ఏవమాత్తరతిరనురాగవాన్ స దశరథస్తాంశ్చతురోఽప్యాత్మసంభవాన్ పుత్రాంస్తత్ర,మిథిలాయాం నివేశ్య వివాహ్య। `నివేశః శిబిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తితః' ఇతి విశ్వః। త్రిష్వధ్వసు ప్రయాణేషు సత్సు విసృష్టమైథిలః సన్। స్వాం పురీం న్యవర్తత। ఉద్దేశక్రియాపేక్షయా కర్మత్వం పుర్యాః ।। 11.57 ।।

తస్య జాతు మరుతః ప్రతీపగా వర్త్మసు ధ్వజతరుప్రమాథినః ।

చిక్లిశుర్భృశతయా వరూథినీముత్తటా ఇవ నదీరయాః స్థలీమ్ ।। 11.58 ।।

తస్యేతి ।। జాతు కదాచితద్వర్త్మసు ధ్వజా ఏవ తరవస్తాన్ప్రమథ్నన్తి యే తే ధ్వజతరుప్రమాథినః ప్రతీపగాః ప్రతికూలగామినో మరుతః। ఉత్తటా నదీరయాః స్థలీమకృత్రిమభూమిమివ। `జానపదకుణ్డ-'(పా.4।1।42)ఇత్యాదినా జీప్। తస్య వరూథినీం సేనాం భృశతయా మృశం చిక్లిశుః క్లిశ్యన్తి స్మ ।। 11.58 ।।

లక్ష్యతే స్మ తదనన్తరం రవిర్బద్ధభీమపరివేషమణ్డలః ।

వైనతేయశమితస్య భోగినో భోగవేష్టిత ఇవ చ్యుతో మణిః ।। 11.59 ।।

లక్ష్యత ఇతి ।। తదనన్తరం ప్రతీపపవనానన్తరం బద్ధం భీమం పరివేషస్య పరిధేర్మణ్డలం యస్య సః। `పరివేషస్తు పరిధిరుపసూర్యకమణ్డలే' ఇత్యమరః। రవిః। వైనతేయశమితస్య గరుడహతస్య భోగినః సర్పస్య భోగేన కాయేన। `భోగః సుఖే స్త్ర్యయాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోః' ఇత్యమరః। వేష్టితశ్చ్యుతః శిరోభ్రష్టో మణిరివ లక్ష్యతే స్మ ।। 11.51 ।।

శ్యేనపక్షపరిధూసరాలకాః సాంధ్యమేఘరుధిరార్ద్రవాససః ।

అఙ్గనా ఇవ రజస్వలా దిశో నో బభూవురవలోకనక్షమాః ।। 11.60 ।।

శ్యేనేతి ।। శ్యేనపక్షా ఏవ పరిధూసరా అలకా యాసాం తాస్తథోక్తాః। సాంధ్యమేధా ఏవ రుధిరార్ద్రాణి వాసాంసి యాసాం తాస్తథోక్తాః। రజో ధూలిరాసామస్తీతి రజస్వలాః। `రజః కృష్యాసుతిరపరిషదో వలచ్'(పా.5।2।112)ఇతి వలచ్ప్రత్యయః। దిశః। రజస్వలా

ఋతుమత్యోఽఙ్గనా ఇవ। `స్యాద్రజః పుష్పమార్తవమ్' ఇత్యమరః। అవలోకనక్షమా దర్శనార్హానో బభూవుః। ఏకత్ర,-దృష్టిదోషాత్,పరత్ర,-శాస్త్రదోషాదితి విజ్ఞేయమ్। అత్ర రజోవృష్టిరుత్పాత ఉక్తః ।। 11.60 ।।

భాస్కరశ్చ దిశమధ్యువాస యాం తాం శ్రితః ప్రతిభయం వవాసిరే ।

క్షత్రశోణితపితృక్రియోచితం చోదయన్త్య ఇవ భార్గవం శివాః ।। 11.61 ।।

భాస్కర ఇతి।। భాస్కరో యాం దిశమధ్యువాస చ యస్యాం దిశ్యుషితః।
`ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః'(పా.1।4।48) ఇతి కర్మత్వమ్। తాం దిశం శ్రితాః శివా గోమాయవ,`స్త్రియాం శివా భూరిమాయుగోమాయుమృగధూర్తకాః' ఇత్యమరః।థ క్షత్రశోణితేన యా పితృక్రియా పితృతర్పణం తత్రోచితం పరిచితం భార్గవం చోదయన్త్య ఇవ ప్రతిభయం భయంకరం వవాసిరే రురువుః। `వాసృ శబ్దే' ఇతి ధాతోర్లిట్। `తిరశ్చాం వాసితం రుతమ్'ఇత్యమరః ।। 11.61 ।।

తత్రప్రతీపపవనాది వైకృతం ప్రేక్ష్య శాన్తిమధికృత్య కృత్యవిత్ ।

అన్వయుఙ్క్త గురుమీశ్వరః క్షితేః స్వన్తమిత్యలఘయత్స తద్వ్యథామ్ ।। 11.62 ।।

తదితి।। తత్రప్రతీపపవనాది వైకృతం దుర్నిమిత్తం ప్రేక్ష్య కృత్యవిత్ కార్యజ్ఞః క్షితేరీశ్వరః శాన్తిమనర్థనివృత్తిమధికృత్యోద్దిశ్య గురుం వసిష్ఠమన్వయుఙ్క్త పృచ్ఛత్। `ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ' ఇత్యమరః। స గురుః స్వన్తం శుభోదర్కం భావీతి తస్య రాజ్ఞో వ్యథఆమలఘయల్లఘూకృతవాన్ ।। 11.62 ।।

తేజసః సపది రాశిరుత్థఇతః ప్రాదురాస కిల వాహినీముఖే ।

యః ప్రమృజ్య నయనాని సైనికైర్లక్షణీయపురుషాకృతిశ్చిరాత్ ।। 11.63 ।।

తేజసా ఇతి।। సపద్యుత్థిత స్తేజసో రాశిర్వాహినీముఖే సేనాగ్రే ప్రాదురాస కిల ఖలు। యః సైనికైర్నయనాని ప్రమృజ్య చిరాల్లక్షణీయా భావనీయా పురుషాకృతిర్యస్య స తథోక్తః । అభూదితి శేషః ।। 11.63 ।।

పిత్ర్యమంశముపవీతలక్షణం మాతృకం చ ధనురూర్జితం దధత్ ।

యః ససోమ ఇవ ఘర్మదీధితిః సద్విజిహ్వ ఇవ చన్దనద్రుమః ।। 11.64 ।।

పిత్ర్యమితి।। ఉపవీతం లక్షణం చిహ్నం యస్య తమ్। పితురయం పిత్ర్యః।
`వాయ్వృతుపిత్రుషసో యత్'(పా.4।2।31) ఇతి యత్ప్రత్యయః । తమంశమ్। ధనుషోర్జితం ధనురూర్జితమ్। మాతురయం మాతృకః। `ఋతష్ఠఞ్'(పా.4।3।78)ఇతి ఠఞ్ప్రత్యయః। తమంశం చ దధత్। యో భార్గవః। ససోమశ్చన్ద్రయుక్తో ఘర్మదీధితిః సూర్య ఇవ। సద్విజిహ్వః రసర్పశ్చన్దనద్రుమ ఇవ। స్థితః ।। 11.64 ।।

యేన రోషపరుషాత్మనః పితుః శాసనే స్థితిభిదోఽపి తస్థుషా ।

వేపమానజననీశిరశ్ఛిదా ప్రాగజీయత ఘృణా తతో మహీ ।। 11.65 ।।

యేనేతి ।। రోషపరుష ఆత్మా బుద్ధిర్యస్య సః। `ఆత్మా జీవో ధృతిర్బుద్ధిః'ఇత్యమరః। తస్య రోషపరుషాత్మనః స్థితిభిదోఽపి మర్యాదాలఙ్ఘినోఽపి పితుః శాసనే తస్థుషా స్థితేన వేపమానజననీశిరశ్ఛిదా యేన ప్రాగ్ఘృణాఽజీయత। తతోఽనన్తరం మహ్యజీయత। మాతృహన్తుః క్షత్రవధాత్కుతో జుగుప్సేతి భావః ।। 11.65 ।।

అక్షబీజవలయేన నిర్బభౌ దక్షిణశ్రవణసంస్థితేన యః ।

క్షత్రియాన్తకరణైకవింశతేర్వ్యాజపూర్వగణనామివోద్వహన్ ।। 11.66 ।।

అక్షేతి ।। యో భార్గవో దక్షిణశ్రవణే సంస్థితేనాఽక్షబీజవలయేనాక్షమాలయా క్షత్రియాన్తకరణానాం క్షత్రియవధానామేకవింశతేరేకవింశతిసంఖ్యాయా వ్యాజోఽక్షమాలారూపః పూర్వో యస్యాస్తాం గణనాముద్వహన్నివ నిర్బభౌ ।। 11.66 ।।

తం పితుర్వధభవేన మన్యునా రాజవంశనిధనాయ దీక్షితమ్ ।

బాలసూనురవలోక్య భార్గవం స్వాం దశాం చ విషసాద పార్థివః ।। 11.67 ।।

తమితి।। పితుర్జమదగ్నేర్వధభవేన క్షత్రియకర్తృకవధోద్భవేన మన్యునా కోపేన రాజవంశానాం నిధనాయ నాశార్థమ్। `నిధనం స్యాత్కులే నాశే' ఇతి విశ్వః। దీక్షితమ్। ప్రవృత్తమిత్యర్థః। తం భార్గవం స్వాం దశాం చావలోక్య బాలాః సూనవో యస్య స పార్థివో విషసాద। స్వస్యాతిదౌర్బల్యాచ్ఛత్రోశ్చాతిక్రోధాత్ కాందిశీకోఽభవదిత్యర్థః ।। 11.67 ।।

నామ రామ ఇతి తుల్యమాత్మజే వర్తమానమహితే చ దారుణే ।

హృద్యమస్య భయదాయి చాభవద్రత్నజాతమివ హారసర్పయోః ।। 11.68 ।।

నామేతి ।। ఆత్మజే పుత్రే దారుణే ఘోరేఽహితే శత్రౌ చ తుల్యమవిశేషణ వర్తమానం రామ ఇతి నామ। హార-సర్పయోర్వర్తమానం రత్నజాతం రత్నజాతిరివ। అస్య దశరథస్య హృద్యం హృదయంగమం భయదాయి భయంకరం చాభవత్ ।। 11.68 ।।

అర్ఘ్యమర్ఘ్యమితి వాదినం నృపం సోఽనవేక్ష్య మరతాగ్రజో యతః ।

క్షత్రకోపదహనార్చిషం తతః సందధే దృశముదగ్రతారకామ్ ।। 11.69 ।।

అర్ఘ్యమితి।। స భార్గవః। అర్ఘ్యమర్ఘ్యమితి వాదినం నృపమనవేక్షఅయ। యతో యత్ర భరతాగ్రజస్తతస్తత్ర। `ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తే'(పా.5।3।14) ఇతి సార్వవిభక్తికస్తసిః। క్షత్రే క్షత్రకులే విషయే యః కోపదహనో రోషాగ్నిస్తస్యార్చిషం జ్వాలామివ స్థితామ్।

`జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిః'ఇత్యమరః। ఉదగ్రా తారకా కనీనికా యస్యాస్తామ్। `తారకాఽక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః। దృశం సందధే ।। 11.69 ।।

తేన కార్ముకనిషక్తముష్టినా రాఘవో విగతభీః పురోగతః ।

అఙ్గులీవివరచారిణం శరం కుర్వతా నిజగదే యుయుత్సునా ।। 11.70 ।।

తేనేతి ।। కార్ముకనిషక్తముష్టినా శరమఙ్గులీవివరచారిణం కుర్వతా। యోద్ధుమిచ్ఛతా యుయుత్సునా। తేన భార్గవేణ కర్త్రా విగతభీర్నిర్భీకః సన్। పురోగతోఽగ్రగతో రాఘవో నిజగద ఉక్తః। కర్మణి లిట్ ।। 11.70 ।।

క్షత్రజాతమపకారవైరి మే తన్నిహత్య బహుశః శమం గతః ।

సుప్తసర్ప ఇవ దణ్డఘట్టనాద్రోషితోఽస్మి తవ విక్రమశ్రవాత్ ।। 11.71 ।।

క్షత్రేతి ।। క్షత్రజాతం క్షత్రజాతిర్మేఽయకారేణ పితృవధరూపేణ వైరి ద్వేషి। తత్ క్షత్రజాతం బహుశ ఏకవింశతివారాన్నిహత్య శమం గతోఽస్మి। తథాపి సుప్తసర్పో దణ్డఘట్టనాదివ తవ విక్రమస్య శ్రవాదాకర్ణనాద్రోషితో రోషం ప్రాపితోఽస్మి ।। 11.71 ।।

మైథిలస్య ధనురన్యపార్థివైస్త్వం కిలానమితపూర్వమక్షణోః ।

తన్నిశమ్య భవతా సమర్థయే వీర్యశృఙ్గమివ భగ్నమాత్మనః ।। 11.72 ।।

మైథిలస్యేతి ।। అన్యైః పార్థివైః। అనమితపూర్వం పూర్వమనమితమ్। సుప్సుపేతి సమాసః। అస్య మైథిలస్య ధనుస్త్వమక్షణోః క్షతవాన్। `కిల'ఇతి వార్తాయామ్। `వార్తాసేభావ్యయోః కిల'ఇత్యమరః। తద్ధనుర్భగ్నం నిశమ్యాకర్ణ్య భవతాత్మనో మమ వీర్యమేవ శృఙగం భగ్నమివ సమర్థయే మన్యే ।। 11.72 ।।

అన్యదా జగతి రామ ఇత్యయం శబ్ద ఉఞ్చరిత ఏవ మామగాత్ ।

వ్రీడమావహతి మే స సంప్రతి వ్యాస్తవృత్తిరుదయోన్ముఖే త్వయి ।। 11.73 ।।

అన్యదేతి ।। అన్యదాఽన్యస్మిన్కాలే జగతి రామ ఇత్యయం శబ్ద ఉఞ్చరితః సన్ మామేవాగాత్। సంప్రతి త్వయ్యుదయోన్ముఖే సతి వ్యస్తవృత్తిర్విపరీతవృత్తిః। అన్యగామీతి యావత్। స శబ్దో మే వ్రీడమావహతి లజ్జాం కరోతి ।। 11.73 ।।

బిభ్రతోఽస్త్రమచలేఽప్యకుణ్ఠితం ద్వౌ రిపూ మమ మతౌ సమాగసౌ ।

ధేనువత్సహరణాఞ్చ హైహయస్త్వం చ కీర్తిమపహర్తుముద్యతః ।। 11.74 ।।

బిభ్రత ఇతి ।। అచలే క్రౌఞ్చాదావప్యకుణ్ఠితమస్త్రం బిభ్రతో మమ ద్వౌ సమాగసౌ తుల్యాపరాధౌ రిపూ మతౌ। ధేనోః పితృహోమధేనోర్వత్సస్య హరణాద్ధేతోర్హైహయః కార్తవీర్యశ్చ। కీర్తిమపహర్తుముద్యత ఉద్యుక్తస్త్వం చ। వత్సహరణే భారతశ్లోకః-

`ప్రమత్తశ్చాశ్రమాత్తస్య హోమధేన్వాస్తతో బలాత్। జహార వత్సం క్రోశన్త్యా బభఞ్జ చ మహాద్రుమాన్ ।।' ఇతి ।। 11.74 ।।

క్షత్రియాన్తకరణోఽపి విక్రమస్తేన మామవతి నాజితే త్వయి ।

పావకస్య మహిమా స గణ్యతే కక్షవజ్జ్వలతి సాగరేఽపి యః ।। 11.75 ।।

క్షత్రియేతి ।। తేన కారణేన। క్రియతే యేనాసౌ కరణః। క్షత్రియాన్తస్య కరణోఽపి విక్రమః। త్వయ్యజితే మాం నావతి న ప్రీణాతి। తథా హి-పావకస్యాగ్నేర్మహిమా స గణ్యతే యః కక్షవత్ కక్ష ఇవ। `తత్ర తస్యేవ'(పా.5।1।116) ఇతి సప్తమ్యర్థే వతిః। సాగరేఽపి। జ్వలతి ।। 11.75 ।।

విద్ధి చాత్తబలమోజసా హరేరైశ్వరం ధనురభాజి యత్త్వయా ।

ఖాతమూలమనిలో నదీరయైః పాతయత్యపి మృదుస్తటద్రుమమ్ ।। 11.76 ।।

విద్ధీతి ।। కించ ఐశ్వరం ధనుర్హరేర్విష్ణోరోజసా బలేనాత్తబలం హృతసారం చ,విద్ధి। యద్ధనుస్త్వయాఽభాజ్యభఞ్జి। `భఞ్జేశ్చ చిణి'(పా.6।4।36) ఇతి విభాషయా నలోపః। తథా హి-నదీరయైః ఖాతమూలమవదారితపాదం తటద్రుమం మృదురప్యనిలః పాతయతి। తతః శిశురపి రౌద్రం ధనురభాఙ్క్షమితి మా గర్వీరితి భావః ।। 11.76 ।।

తన్మదీయమిదమాయుధం జ్యయా సంగమయ్య సశరం వికృష్యతామ్ ।

తిష్ఠతు ప్రధనమేవమప్యహం తుల్యబాహుతరసా జితస్త్వయా ।। 11.77 ।।

తదితి ।। తత్తస్మాత్,మదీయమిదమాయుధం కార్ముకం జ్యయా సంగమయ్య సంయోజ్య। `ల్యపి లఘుపూర్వాత్'(పా.6।4।56)ఇతి ణేరయాదేశః। సశరం యథా తథా త్వయా వికృష్యతామ్। ప్రధానం రణస్తిష్ఠతు। ప్రధానం తావదాస్తామిత్యర్థః। `ప్రధనం మారణే రణే' ఇతి విశ్వః। ఏవమపి మద్ధనుఃకర్షణేఽప్యహం తుల్యబాహుతరసా సమబాహుబలేన। `తరసీ బలరంహసీ' ఇత్యమరః। త్వయా జితః ।। 11.77 ।।

కాతరోఽసి యది వాద్గతార్చిషా తర్జితః పరశుధారయా మమ ।

జ్యానిఘాతకఠినాఙ్గులిర్వృథా బధ్యతామభయయాచనాఞ్జలిః ।। 11.78 ।।

కాతర ఇతి ।। యది వోద్గతార్చిషోద్గతత్విషా మమ పరశుధారయా తర్జితః కాతరోఽసి భీతోఽసి। వృథా జ్యానిఘాతేన కఠినా అఙ్గులయో యస్య స తథోక్తోఽభయయాచనాఞ్జలిరభయప్రార్థనాఞ్జలిర్బధ్యతామ్। `తౌ యుతావఞ్జలిః పుమాన్' ఇత్యమరః ।। 11.78 ।।

ఏవముక్తవతి భీమదర్శనే భార్గవే స్మితవికమ్పితాధరః ।

తద్ధనుర్గ్రహణమేవ రాఘవః ప్రత్యపద్యత సమర్థముత్తరమ్ ।। 11.79 ।।

ఏవమితి।। భీమదర్శనే భార్గవ ఏవముక్తవతి సతి। రాఘవః స్మితేన హాసేన వికమ్పితాధరః సన్। తద్ధనుర్గ్రహణమేవ సమర్థముచితాముత్తరం ప్రత్యపద్యతాఙ్గీచకార ।। 11.79 ।।

పూర్వజన్మధనుషా సమాగతః సోఽతిమాత్రలఘుదర్శనోఽభవత్ ।

కేవలోఽపి సుభగో నవామ్బుదః కిం పునస్త్రిదశచాపలాఞ్ఛితః ।। 11.80 ।।

పూర్వేతి।। పూర్వజన్మని నారాయణావతారే యద్ధనుస్తేన సమాగతః సంగతః స రామోఽ

తిమాత్రమత్యన్తం లఘుదర్శనః ప్రియదర్శనోఽభవత్। తథా హి-నవామ్బుదః కేవలో రిక్తోఽపి సుభగః। త్రిదశచాపేనేన్ద్రధనుషా లాఞ్ఛితశ్చిహ్నితః కిం పునః? సుభగ ఏవేతి భావః ।। 11.80 ।।

తేన భూమినిహితైకకోటి తత్కార్ముకం చ బలినాధిరోపితమ్ ।

నిష్ప్రభశ్చ రిపురాస భూభృతాం ధూమశేష ఇవ ధూమకేతనః ।। 11.81 ।।

తేనేతి।। బలినా తేన రామేణ భూమినిహితైకా కోటిర్యస్య తత్। కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం ధనుశ్చ। `కర్మణ ఉకఞ్'(పా.5।1।101)ఇత్యుకఞ్ప్రత్యయః। అధిరోపితమ్। భూభృతాం రిపుర్భార్గవశ్చ। ధూమశేషో ధూమకేతనోఽగ్నిరివ। నిష్ప్రభో నిస్తేజస్క ఆస బభూవ। `ఆస' ఇతి తిజన్తప్రతిరూపకమవ్యయం దీప్త్యర్థకస్యాస్తే రూపం వా ।। 11.81 ।।

తావుభావపి పరస్పరస్థితౌ వర్ధమానపరిహీనతేజసౌ ।

పశ్యతి స్మ జనతా దినాత్యయే పార్వణౌ శశిదివాకరావివ ।। 11.82 ।।

తావితి।। పరస్పరస్థితావన్యోన్యాభియుక్తౌ। వర్ధమానం చ పరిహీనం చేతి ద్వన్ద్వః। వర్ధమానపరిహీనే తేజసీ యయోస్తావుభౌ రాఘవ-భార్గవావపి। దినాత్యయే సాయంకాలే। పర్వణి భవౌ పార్వణౌ శశి-దివాకరావివ। జనతా జనసమూహః। `గ్రామజనబన్ధుసహాయేభ్యస్తల్'(పా.4।2।43)ఇతి తల్ప్రత్యయః। పశ్యతి స్మాపశ్యత్। అత్ర రాఘవస్య శశినా భార్గవస్య భానునౌపమ్యం ద్రష్టవ్యమ్ ।। 11.82 ।।

తం కృపామృదురవేక్ష్య భార్గవం రాఘవః స్ఖలితవీర్యమాత్మని ।

స్వం చ సంహితమమోఘమాశుగం వ్యాజహార హరసూనుసంనిభః ।। 11.83 ।।

తమితి।। హరసూనుసంనిభః స్కన్దసమః కృపామృదూ రాఘవః। ఆత్మని విషయే స్ఖలితవీర్యం కుణ్ఠితాశక్తిం తం భార్గవం స్వం స్వకీయం సంహితమమోఘమాశుగం బాణం చావేక్ష్య। వ్యాజహార బభాషే ।। 11.83 ।।

న ప్రహర్తుమలమస్మి నిర్దయం విప్ర ఇత్యభిభవత్యపి త్వయి ।

శంస కిం గతిమనేన పత్రిణా హన్మి లోకముత తే మఖార్జితమ్ ।। 11.84 ।।

నేతి।। అభిభవత్యపి త్వయి। విప్ర ఇతి హేతోః। నిర్దయం ప్రహర్తుమలం శక్తో నాస్మి। కిం త్వనేన పత్రిణా శరేణ తే గతిం గమనం హన్మి,ఉత మఖార్జితం లోకం స్వర్గం హన్మి శంస బ్రూహి ।। 11.84 ।।

ప్రత్యువాచ తమృషిర్న తత్త్వతస్త్వాం న వేద్మి పురుషం పురాతనమ్ ।

గాం గతస్య తవ ధామ వైష్ణవం కోపితో హ్యాసి మయా దిదృక్షుణా ।। 11.85 ।।

ప్రతీతి।। ఋషిర్భార్గవస్తం రామం ప్రత్యువాచ। కిమితి? తత్త్వతః స్వరూపతస్త్వాం పురాతనం పురుషం న వేద్మీతి న। కింతు వేద్యేవేత్యర్థః। కింతు గాం గతస్య భువమవతీర్ణస్య తవ వైష్ణవం ధామ తేజో దిదృక్షుణా ద్రష్టుమిచ్ఛునా మయా కోపితో హ్యాసి ।। 11.85 ।।

భస్మసాత్కృతవతః పితృద్విషః పాత్రసాఞ్చ వసుధాం ససాగరామ్ ।

ఆహితో జయవిపర్యయోఽపి మే శ్లాఘ్య ఏవ పరమేష్ఠినా త్వయా ।। 11.86 ।।

భస్మసాదితి।। పితృద్విషః పితృవైరిణో భస్మసాత్కృతవతః కోపేన భస్మీకుర్వతః। `విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే'(పా.5।4।52) ఇతి సాతిప్రత్యయః। ససాగరాం వసుధాం చ పాత్రసాత్ పాత్రాధీనం దేయం కృతవతః। `దేయే త్రా చ'(పా.5।4।55)ఇతి చకారాత్సాతిః। కృతకృత్యస్య మే పరమేష్ఠినా పరమపురుషేణ త్వయాఽఽహితః కృతో జయవిపర్యయః పరాజయోఽపి శ్లాఘ్య ఆశాస్య ఏవ ।। 11.86 ।।

తద్గతిం మతిమతాం వరేప్సితాం పుణ్యతీర్థగమనాయ రక్ష మే ।

పీడయిషఅయతి న మాం ఖిలీకృతా స్వర్గపద్ధతిరభోగలోలుపమ్ ।। 11.87 ।।

తదితి।। తత్తస్మాత్కారణాత్, హే మతిమతాం వర! పుణ్యతీర్థగమనాయాప్తుమిష్టామీప్సితాం మే గతిం రక్ష పాలయ। కింతు ఖిలీకృతా దుర్గమీకృతాపి స్వర్గ-ద్ధతిరభోగలోలుపం భోగనిఃస్పృహం మాం న పీడయిష్యతి। అతస్తామేవ జహీత్యర్థః ।। 11.87 ।।

ప్రత్యపద్యత తథేతి రాఘవః ప్రాఙ్ముఖశ్చ విససర్జ సాయకమ్ ।

భార్గవస్య సుకృతోఽపి సోఽభవత్స్వర్గమార్గపరిఘో దురత్యయః ।। 11.88 ।।

ప్రత్యపద్యతేతి।। రాఘవస్తథేతి ప్రత్యపద్యతాఙ్గీకృతవాన్। ప్రాఙ్ముఖ ఇన్ద్రదిఙ్ముఖః సాయకం విససర్జ చ। స సాయకః సుకృతోఽపి సాధుకారిణోఽపి। కరోతేః క్విప్। భార్గవస్య దురత్యయో దురతిక్రమః స్వర్గమార్గస్య పరిఘః ప్రతిబన్ధోఽభవత్ ।। 11.88 ।।

రాఘవోఽపి చరణౌ తపోనిధేః క్షమ్యతామితి వదన్సమస్పృశత్ ।

నిర్జితేషు తరసా తరస్వినాం శత్రుషు ప్రణతిరేవ కీర్తయే ।। 11.89 ।।

రాఘవ ఇతి।। రాఘవోఽపి క్షమ్యతామితి వదంస్తపోనిధేర్భార్గవస్య చరణౌ సమస్పృశత్ ప్రణనామ। తథా హి-తరస్వినాం బలవతాం తరసా బలేన నిర్జితేషు శత్రుషు ప్రణతిరేవ కీర్తయే। భవతీతి శేషః ।। 11.89 ।।

రాజసత్త్వమవధూయ మాతృకం పిత్ర్యమస్మి గమితః శమం యదా ।

నన్వనిన్దితఫలో మమ త్వయా నిగ్రహోఽప్యయమనుగ్రహీకృతః ।। 11.90 ।।

రాజసత్త్వమితి।। మాతురాగతం మాతృకం రాజసత్త్వం రజోగుణప్రధానత్వమవధూయపితురాగతం పిత్ర్యం శమం యదా గమితోఽస్మి। తదా త్వయా మమాపేక్షితత్వాదనిన్దితమగర్హితం ఫలం స్వర్గహానిలక్షణం యస్య సోఽయం నిగ్రహోఽపకారోఽప్యనుగ్రహీకృతో ననూపకారీకృతః ఖలు ।। 11.90 ।।

సాధయామ్యహమవిఘ్నమస్తు తే దేవకార్యముపపాదయిష్యతః ।

ఊచివానితి వచః సలక్ష్మణం లక్ష్మణాగ్రజమృషిస్తిరోదధే ।। 11.91 ।।

సాధయామీతి।। అహం సాధయామి గచ్ఛామి। దేవకార్యముపపాదయిష్యతః సంపాదయిష్యతస్తేఽవిఘ్నమస్తు విఘ్నాభావోఽస్తు। `అవ్యయం విభక్తి-'(పా.2।1।6) ఇత్యాదివార్థాభావేఽవ్యయీభావః। సహ లక్ష్మణేన సలక్ష్మణః। తమ్। `తేన సహేతి తుల్యయోగే'(పా.2।2।28) ఇతి బహువ్రీహిః। లక్ష్మణాగ్రజం రామమితి వచ ఊచివానుక్తవాన్। బ్రూఞః క్వసుః। ఋషిస్తిరోదధేఽన్తర్దధే ।। 11.91 ।।

తస్మిన్గతే విజయినం పరిరభ్య రామం

స్నేహాదమన్యత పితా పునరేవ జాతమ్ ।

తస్యాభవత్క్షణశుచః పరితోషలాభః

కక్షాగ్నిలఙ్ఘితతరోరివ వృష్టిపాతః ।। 11.92 ।।

తస్మిన్నితి।। తస్మిన్ భార్గవే గతే సతి విజయినం రామం పితా స్నేహాత్ పరిరభ్యాలిఙ్గ్య పునర్జాతమేవామన్యత। క్షణం శుగ్యస్యేతి విగ్రహః। క్షణశుచస్తస్య దశరథస్య పరితోషలాభః సంతోషప్రాప్తిః। కక్షాగ్నినా దావానలేన। `కక్షః శుష్కకాననవీరుధోః' ఇతి విశ్వః। లఙ్ఘితస్యాభఇహతస్య తరోర్వృష్టిపాత ఇవ। అభవత్ ।। 11.92 ।।

అథ పథి గమయిత్వా క్లృప్తరమ్యోపకార్యే

కతిచిదవనిపాలః శర్వరీః శర్వకల్పః ।

పురమవిశదయోధ్యాం మైథిలీదర్శనీనాం

కువలయితగవాక్షాం లోచనైరఙ్గనానామ్ ।। 11.93 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ సీతావివాహవర్ణనో నామైకాదశః సర్గః।

అథేతి।। అథ। ఈషదసమాప్తః శర్వః శర్వకల్పః। `ఈషదసమాప్తౌ-'(పా.5।3।67)ఇతి కల్పప్ప్రత్యయః। అవనిపాలః క్లృప్తౌ రమ్యా నవా ఉపకార్యా యస్మిన్స తస్మిన్పథి కతిచిచ్ఛర్వరీ రాత్రిర్గమయిత్వా మైథిలీదర్శనీనామఙ్గనానాం లోచనైః కువలయాని యేషాం సంజాతాని కువలయితాః। `తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతఞ్'(పా.5।2।36) ఇతీతచ్ప్రత్యయః। కువలయితా గవాక్షా యస్యాస్తాం పురమయోధ్యామవిశత్ ప్రవిష్టవాన్ ।। 11.93 ।।

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీ సమాఖ్యాయామేకాదశః సర్గః ।

?

****

.

ద్వాదశః సర్గః।

వన్దామహే మహోద్దణ్డదోర్దణ్డౌ రఘునన్దనౌ ।

తేజోనిర్జితమార్తణ్డమణ్డలౌ లోకనన్దనౌ ।।

నిర్విష్టవిషయస్నేహః స దశాన్తముపేయివాన్ ।

ఆసీదాసన్ననిర్వాణః ప్రదీపార్చిరివోషసి ।। 12.1 ।।

నిర్విష్టేతి।। స్నేహయన్తి ప్రీణయన్తి పురుషమితి స్నేహాః। పచాద్యచ్। స్నిహ్యన్తి పురుషా యేష్వితి వా స్నేహాః। అధికరణార్థే ఘఞన్। విషయాః శబ్దాదయస్త ఏవ స్నేహాః నిర్విష్టా భుక్తా విషయస్నేహా యేన స తథోక్తః। `నిర్వేశో భృతిభోగయోః'ఇతి విశ్వః। దశా జీవనావస్థా తస్యా అన్తం వార్ధకముపేయివాన్। స దశరథః। ఉషసి ప్రదీపార్చిరివ దీపజ్వాలేవ। ఆసన్నం నిర్వాణం మోక్షో యస్య స తథోక్త ఆసీత్। అర్చిఃపక్షే తు- విషయో దేశ ఆశ్రయః। భాజనమితి యావత్। `విషయః స్యాదిన్ద్రియార్థే దేశే జనపదేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। `స్నేహస్తైలాదికరసే ద్రవే స్యాత్సౌహృదేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। దశా వర్తికా। `దశా వర్తావవస్థాయామ్' ఇతి విశ్వః। నిర్వాణైవినాశః। `నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్షో వినాశే గజమజ్జనే'ఇతి యాదవః ।। 12.1 ।।

తం కర్ణమూలమాగత్య రామే శ్రీర్న్యస్యతామితి ।

కైకేయీశఙ్కయేవాహ పలితచ్ఛద్మనా జరా ।। 12.2 ।।

తమితి।। జరా కైకేయీశఙ్కయేవ పలితస్య కేశాదిశౌక్ల్యస్య ఛద్మనా మిషేణ। `పలితం జరసా శౌక్ల్యం కేశాదౌ'ఇత్యమరః। కర్ణమూలం కర్ణోపకణ్ఠమాగత్య రామే శ్రీరాజ్యలక్ష్మీర్న్యస్యతాం నిధీయతామితి తమాహ। దశరథో `బృద్ధోఽహమ్'ఇతి విచార్య రామస్య యౌవరాజ్యాభిషేకం చకాఙ్క్షేత్యర్థః ।। 12.2 ।।

సా పౌరాన్పౌరకాన్తస్య రామస్యాభ్యుదయశ్రుతిః ।

ప్రత్యేకం హ్లాదయాంచక్రే కుల్యేవోద్యానపాదపాన్ ।। 12.3 ।।

సేతి।। సా పౌరకాన్తస్య రామస్యాభ్యుదయశ్రుతిరభిషేకవార్తా। కుల్యా కృత్రిమా సరిత్। `కుల్యాఽల్పా కృత్రిమా సరిత్'ఇత్యమరః। ఉద్యానపాదపానివ। పౌరాన్ప్రత్యేకం హ్లాదయాంచక్రే ।। 12.3 ।।

తస్యాభిషేకసంభారం కల్పితం క్రూరనిశ్చయా ।

దూషయామాస కైకేయీ శోకోష్ణైః పార్థివాశ్రుభిః ।। 12.4 ।।

తస్యేతి।। క్రూరనిశ్చయా కైకేయీ తస్య రామస్య కల్పితం సంభృతమభిషేకస్య సంభారముపకరణం శోకోష్ణైః పార్థివాశ్రుభిర్దూషయామాస। స్వదుఃఖమూలేన రాజశోకేన ప్రతిబబన్ధేత్యర్థః ।। 12.4 ।।

సా కిలాశ్వాసితా చణ్డీ భర్త్రా తత్సంశ్రుతౌ వరౌ ।

ఉద్వవామేన్ద్రసిక్తా భూర్బిలమగ్నావివోరగౌ ।। 12.5 ।।

సేతి।। చణ్డ్యతికోపనా। `చణ్డస్త్వత్యన్తకోపనః' ఇత్యమరః। సా కిల భర్త్రాఽఽశ్వాసితాఽనునీతా సతీ తేన భర్త్రా సంశ్రుతౌ ప్రతిజ్ఞాతౌ వరౌ। ఇన్ద్రేణసిక్తాఽభివృష్టా భూర్బిలే వల్మీకాదౌ మగ్నావురగావివ। ఉద్వవామోజ్జగార ।। 12.5 ।।

తయోశ్చతుర్దశైకేన రామం ప్రావ్రాజయత్సమాః ।

ద్వితీయేన సుతస్యైచ్ఛద్వైధవ్యైకఫలాం శ్రియమ్ ।। 12.6 ।।

తయోరితి।। సా తయోర్వరయోర్మధ్య ఏకేన వరేణ రామం చతుర్దశ సమాః సంవత్సరాన్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। ప్రావ్రాజయత్ ప్రావాసయత్। ద్వితీయేన వరేణ సుతస్య భరతస్య వైధవ్యైకఫలాం స్వవైధవ్యమాత్రఫలామ్। న తూపభోగఫలామితి భావః। శ్రియమైచ్ఛదియేష ।। 12.6 ।।

పిత్రా దత్తాం రుదన్రామః ప్రాఙ్మహీం ప్రత్యపద్యత ।

పశ్చాద్వనాయ గచ్ఛేతి తదాజ్ఞాం ముదితోఽగ్రహీత్ ।। 12.7 ।।

పిత్రేతి।। రామః। ప్రాక్ పిత్రా దత్తాం మహీం రుదన్ప్రత్యపద్యతాఙ్గీచకార। స్వత్యాగదుఃఖాదితి భావః। పశ్చాద్వనాయ గచ్ఛేత్యేవంరూపాం తదాజ్ఞాం పిత్రాజ్ఞాం ముదితోఽగ్రహీత్। పిత్రాజ్ఞాకరణలాభాదితి భావః ।। 12.7 ।।

దధతో మఙ్గలక్షౌమే వసానస్య చ వల్కలే ।

దదృశుర్విస్మితాస్తస్య ముఖరాగం సమం జనాః ।। 12.8 ।।

దధత ఇతి।। మఙ్గలక్షౌమే దధతో వస్కలే వసానస్యాచ్ఛాదయతశ్చ తస్య రామస్య సమమేకవిధం ముఖరాగం ముఖవర్ణం జనా విస్మితా దదృశుః। సుఖదుఃఖయోరవికృత ఇతి భావః ।। 12.8 ।।

స సీతాలక్ష్మణసఖః సత్యాద్గురుమలోపయన్ ।

వివేశ దణ్డకారణ్యం ప్రత్యేకం చ సతాం మనః ।। 12.9 ।।

స ఇతి।। స రామో గురుం పితరం సత్యాద్వరదానరూపాత్। అలోపయన్నభ్రంశయన్। సీతాలక్ష్మణయోః సఖేతి విగ్రహః। తాభ్యాం సహితః సన్ దణ్డకారణ్యం వివేశ। సతాం మనః ప్రత్యేకం వివేశ। పితృభక్త్యా సర్వే సన్తః సంతుష్టా ఇతి భావః ।। 12.9 ।।

రాజాపి తద్వియోగార్తః స్మృత్వా శాపం స్వకర్మజమ్ ।

శరీరత్యాగమాత్రేణ శుద్ధిలాభమమన్యత ।। 12.10 ।।

రాజేతి।। తద్వియోగార్తః పుత్రవియోగదుఃఖితో రాజిపి స్వకర్మణా మునిపుత్రవధరూపేణ జాతః స్వకర్మజస్తం శాపం పుత్రశోకజం మరణాత్మకం స్మృత్వా శరీరత్యాగమాత్రేణ దేహత్యాగేనైవ శుద్ధిలాభం ప్రాయశ్చిత్తమ్। అమన్యత। మృత ఇత్యర్థః।। 12.10 ।।

విప్రోషితకుమారం తద్రాజ్యమస్తమితేశ్వరమ్ ।

రన్ధ్రాన్వేషణదక్షాణాం ద్విషామామిషతతాం యయౌ ।। 12.11 ।।

విప్రోషితేతి।। విప్రోషితా గతాః కుమారా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్। అస్తమితో మృత ఈశ్వరో రాజా యస్య తత్తథోక్తం తద్రాజ్యం రన్ధ్రాన్వేషణదక్షాణాం ద్విషామామిషతాం భోగ్యవస్తుతాం యయౌ। `ఆమిషం భోగ్యవస్తుని'ఇతి కేశవః ।। 12.11 ।।

అథానాథాః ప్రకృతయో మాతృబన్ధునివాసినమ్ ।

మౌలైరానాయయామాసుర్భరతం స్తమ్భితాశ్రుభిః ।। 12.12 ।।

అథేతి।। అథానాథాః ప్రకృతయోఽమాత్యాః। `ప్రకృతిః సహజే యోనావమాత్యే పరమాత్మని' ఇతి విశ్వః। మాతృబన్ధుషు నివాసినం భరతం స్తమ్భితాశ్రుభిః। పితృమరణగుప్త్యర్థమితి భావః। మౌలైరాప్తైః సచివైః। ఆనాయయామాసురామమయాం చక్రుః ।। 12.12 ।।

శ్రుత్వా తథావిధం మృత్యుం కైకేయీతనయః పితుః ।

మాతుర్న కేవలం స్వస్యాః శ్రియోఽప్యాసీత్పరాఙ్ముఖః ।। 12.13 ।।

శ్రుత్వేతి।। కైకేయీతనయో భరతః పితుస్తథావిధం స్వమాతృమూలం మృత్యుం మరణం శ్రుత్వా స్వస్యా మాతుః కేవలం మాతురేవ పరాఙ్ముఖో న। కింతు శ్రియోఽపి పరాఙ్ముఖ ఆసీత్ ।। 12.13 ।।

ససైన్యశ్చాన్వగాద్రామం దర్శితానాశ్రమాలయైః ।

తస్య పశ్యన్ససౌమిత్రేరుదశ్రుర్వసతిద్రుమాన్ ।। 12.14 ।।

ససైన్య ఇతి ।। ససైన్యో భరతో రామమన్వగాఙ్చ। కిం కుర్వన్? ఆశ్రమాలయైర్వనవాసిభిర్దర్శితాన్ `ఏతే రామనివాసాః' ఇతి కథితాన్ ససౌమిత్రేర్లక్ష్మణసహితస్య తస్య రామస్య వసతిద్రుమాన్నివాసవృక్షాన్పశ్యన్నుదశ్రూ రుదన్ ।। 12.14 ।।

చిత్రకూటవనస్థం చ కథితస్వర్గతిర్గురోః ।

లక్ష్మ్యా నిమన్త్రయాంచక్రే తమనుచ్ఛిష్టసంపదా ।। 12.15 ।।

చిత్రేతి ।। చిత్రకూటవనస్థం తం రామం చ గురోః పితుః కథితస్వర్గతిః। కథితపితృమరణః సన్నిత్యర్థః। అనుచ్ఛిష్టాऽననుభూతశిష్టా సంపద్గుణోత్కర్షో యస్యాః సా। `సంపద్భూతౌ గుణోత్కర్షే'ఇతి కేశవః। తయా లక్ష్మ్యా కరణేన నిమన్త్రయాంచక్రే ఆహూతవాన్ ।। 12.15 ।।

స హి ప్రథమజే తస్మిన్నకృతశ్రీపరిగ్రహే ।

పరివేత్తారమాత్మానం మేనే స్వీకరణాద్భువః ।। 12.16 ।।

స హీతి ।। స హి భరతః ప్రథమజేऽగ్రజే తస్మిన్ రామేऽకృతశ్రీపరిగ్రహే సతి స్వయం భువః స్వీకరణాదాత్మానం పరివేత్తారం మేనే। `పరివేత్తానుజోऽనూఢే జ్యేష్ఠే దారపరిగ్రహాత్' ఇత్యమరః। భూపరిగ్రహోऽపి దారపరిగ్రహసమ ఇతి భావః ।। 12.16 ।।

తమశక్యమపాక్రష్టుం నిదేశాత్స్వర్గిణః పితుః ।

యయాచే పాదుకే పశ్చాత్కర్తుం రాజ్యాధిదేవతే ।। 12.17 ।।

తమితి ।। స్వర్గిణః పితుర్నిదేశాదపాక్రష్టుం నివర్తయితుమశక్యం తం రామం పశ్చాద్రాజ్యాధిదేవతే స్వామిన్యౌ కర్తుం పాదుకే యయాచే యాచితవాన్ ।। 12.17 ।।

స విసృష్టస్తథేత్యుక్త్వా భ్రాత్రా నైవావిశత్పురీమ్ ।

నన్దిగ్రామగతస్తస్య రాజ్యం న్యాసమివాభునక్ ।। 12.18 ।।

స ఇతి ।। స భరతో భ్రాత్రా రామేణ తథేత్యుక్త్వా విసృష్టః సన్ పురీమయోధ్యాం నావిశదేవ। కింతు నన్దిగ్రామగతః సన్। తస్య రామస్య రాజ్యం న్యాసమివ నిక్షేపమివ। అభునగపాలయత్। న తూపభుక్తవానిత్యర్థః। అన్యథా `భుజోऽనవనే' (పా.1।3।63) ఇత్యాత్మనేపదప్రసఙ్గాత్। భుజేర్లఙ్ ।। 12.18 ।।

దృఢభక్తిరితి జ్యేష్ఠే రాజ్యతృష్ణాపరాఙ్ముఖః ।

మాతుః పాపస్య భరతః ప్రాయశ్చిత్తమివాకరోత్ ।। 12.19 ।।

దృఢేతి ।। జ్యేష్ఠే దృఢభక్తీ రాజ్యతృష్ణాపరాఙ్ముఖో భరత ఇతి పూర్వోక్తానుష్ఠానేన మాతుః పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తం తదపనోదకం కర్మ। అకరోదివ। ఇత్యుత్ప్రేక్షా। `దృఢభక్తిః'ఇత్యత్ర `దృఢ'శబ్దస్య `స్త్రియాః పుంవత్-'(పా.6।3।34)ఇత్యాదినా పుంవద్భావో దుర్ఘటః। `అప్రియాదిషు'ఇతి నిషేధాత్। `భక్తి'శబ్దస్య ప్రియాదిషు పాఠాత్। అతో దృఢం భక్తిరస్యేతి నపుంసకపూర్వపదో బహువ్రీహిరితి గణవ్యాఖ్యానే దృఢభక్తిరిత్యేవమాదిషు పూర్వపదస్య నపుంసకస్య వివక్షితత్వాత్సిద్ధమితి సమాధేయమ్। వృత్తికారశ్చ-దీర్ఘనివృత్తిమాత్రపరో `దృఢభక్తి'శబ్దో లిఙ్గవిశేషస్యానుపకారత్వాత్స్త్రీత్వమవివక్షితమేవ। తస్మాదస్త్రీలిఙ్గత్వాద్దృఢభక్తిశబ్దస్యాయం ప్రయోగ ఇత్యభిప్రాయః। న్యాసకారోఽప్యేవమ్। భోజరాజస్తు-`కర్మసాధనస్యైవ భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠాద్భవానీభక్తిరిత్యాదౌ కర్మసాధనత్వాత్పుంవద్భావప్రతిషేధః। దృఢభక్తిరిత్యాదౌ భావసాధనత్వాత్పుంవద్భావసిద్ధిః పూర్వపదస్య'ఇత్యాహ ।। 12.19 ।।

రామోఽపి సహ వైదేహ్యా వనే వన్యేన వర్తయన్ ।

చచార సానుజః శాన్తో వృద్ధేక్ష్వాకువ్రతం యువా ।। 12.20 ।।

రామ ఇతి ।। సానుజః శాన్తో రామోఽపి వైదేహ్యా సహ వనే వన్యేన వనభవేన కన్దమూలాదినా వర్తయన్ వృత్తిం కుర్వఞ్జీవన్ వృద్ధేక్ష్వాకూణాం వ్రతం వనవాసాత్మకం యువా యౌవనస్థ ఏవ చచార ।। 12.20 ।।

ప్రభావస్తమ్భితచ్ఛాయమాశ్రితః స వనస్పతిమ్ ।

కదాచిదఙ్కే సీతాయాః శిశ్యే కిఞ్చిదివ శ్రమాత్ ।। 12.21 ।।

ప్రభావేతి ।। స రామః కదాచిత్ ప్రభావేణ స్వమహిమ్నా స్తమ్భితా స్థిరీకృతా ఛాయా యస్య తం వనస్పతిమాశ్రితః సన్। కిఞ్చిదీషచ్ఛ్రమాదివ సీతాయా అఙ్కే శిశ్యే సుష్వాప ।। 12.21 ।।

ఐన్ద్రిః కిల నఖైస్తస్యా విదదార స్తనౌ ద్విజః ।

ప్రియోపభోగచిహ్నేషు పౌరోభాగ్యమివాచరన్ ।। 12.22 ।।

ఐన్ద్రిరితి ।। ఐన్ద్రిరిన్ద్రస్య పుత్రో ద్విజః పక్షీ కాకస్తస్యాః సీతాయా స్తనౌ। ప్రియస్య రామస్యోపభోగచిహ్నేషు। తత్కృతనఖక్షతేష్విత్యర్థః। పురోభాగినో దోషైకదర్శినః కర్మ పౌరోభాగ్యమ్। `దోషైకదృక్పురోభాగీ'ఇత్యమరః। దుఃశ్లిష్టదోషఘాతమాచరన్కుర్వన్నివ। నఖైర్విదదార విలిలేఖ। `కిల'ఇత్యైతిహ్యే ।। 12.22 ।।

తస్మిన్నాస్థదిషీకాస్త్రం రామో రామావబోధితః ।

ఆత్మానం ముముచే తస్మాదికేనేత్రవ్యయేన సః ।। 12.23 ।।

తస్మిన్నితి।। రామస్య సీతయాఽవబోధితో రామస్తస్మిన్ కాక ఇషీకాస్త్రం కాశాస్త్రమ్। `ఇషీకా కాశముచ్యతే'ఇతి హలాయుధః। ఆస్థదస్యతి స్మ। `అసు క్షేపణే' ఇతి ధాతోర్లుఙ్। `అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙ్'(పా.3।1।52) ఇత్యఙ్ప్రత్యయః। `అస్యతేస్థుక్'(పా.7।4।17)ఇతి థుగాగమః। స కాక ఏకనేత్రస్య వ్యయేన దానేన తస్మాదస్త్రాదాత్మానం ముముచే ముక్తవాన్। ముచేః కర్తరి లిట్। `ధేనుం ముమోచజ'(2।1)ఇతిప్రయోగః ।। 12.23 ।।

రామస్త్వాసన్నదేశత్వాద్భరతాగమనం పునః ।

ఆశఙ్క్యోత్సుకసారఙ్గాం చిత్రకూటస్థలీం జహౌ ।। 12.24 ।।

రామ ఇతి।। రామస్త్వాసన్నదేశత్వాద్ధేతోః పునర్భరతాగమనమాశఙ్క్యోత్సుకసారఙ్గాముత్కణ్ఠితహరిణాం చిత్రకూటస్థలీం జహౌ తత్యాజ। ఆసన్నశ్చాసౌ దేశశ్చేతి విగ్రహః ।। 12.24 ।।

ప్రయయావాతిథేయేషు వసన్నృషికులేషు సః ।

దక్షిణాం దిశమృక్షేషు వార్షికేష్వివ భాస్కరః ।। 12.25 ।।

ప్రయయావితి।। సః రామః। అతిథిషు సాధూని ఆతిథేయాని। `పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్'(పా.4।4।104)ఇతి ఢఞ్ప్రత్యయః। తేషు। ఋషికులేష్వృష్యాశ్రమేషు। `కులం కుల్యే గణే దేహే గేహే జనపదేఽన్వయే'ఇతి హైమః। వర్షాసు భవాని వార్షికాణి। `వర్షాభ్యష్ఠక్'(పా.4।3।18)ఇతి ఠక్ప్రత్యయః। తేషు। ఋక్షేషు నక్షత్రేషు రాశిషు వా భాస్కర ఇవ వసన్ దక్షిణాం దిశం ప్రయయౌ ।। 12.25 ।।

బభౌ తమనుగచ్ఛన్తీ విదేహాధిపతేః సుతా ।

ప్రతిషిద్ధాపి కైకేయ్యా లక్ష్మీరివ గుణోన్ముఖీ ।। 12.26 ।।

బభావితి।। తం రామమనుగచ్ఛన్తీ విదేహాధిపతేః సుతా సీతా కైకేయ్యా ప్రతిషిద్ధా నివారితాఽపి గుణోన్ముఖీ గుణోత్సుకా లక్ష్మీ రాజలక్ష్మీరివ బభౌ।। 12.26 ।।

అనసూయాతిసృష్టేన పుణ్యగన్ధేన కాననమ్ ।

సా చకారాఙ్గరాగేణ పుష్పోచ్చలితషట్పదమ్ ।। 12.27 ।।

అనసూయేతి।। సా సీతాఽనసూయయాఽత్రిభార్యయా। అతిసృష్టేన దత్తేన పుణ్యగన్ధేనాఙ్గరాగేణ కాననం వనం పుష్పేభ్య ఉచ్చలితా నిర్గతాః షట్పదా యస్మింస్తత్తథాభూతం చకార ।। 12.27 ।।

సంధ్యాభ్రకపిశస్తస్య విరోధో నామ రాక్షసః ।

అతిష్ఠన్మార్గమావృత్య రామస్యేన్దోరివ గ్రహః ।। 12.28 ।।

సంధ్యేతి।। సంధ్యాభ్రకపిశో విరాధో నామ రాక్షసః। గ్రహో రాహురిన్దోరివ। తస్య రామస్య మార్గమధ్వానమావృత్యావరుధ్యాతిష్ఠత్ ।। 12.28 ।।

స జహార తయోర్మధ్యే మైథిలీం లోకశోషణః ।

నభోనభస్యయోర్వృష్టిమవగ్రహ ఇవాన్తరే ।। 12.29 ।।

స ఇతి।। లోకస్య శోషణః శోషకః స రాక్షసస్తయో రామలక్ష్మణమయోర్మధ్యే మైధిలీమ్। నభో-నభస్యయోః శ్రావణ-భాద్రపదయోరన్తరే మధఅయే వృష్టిమవగ్రహో వర్షప్రతిబంధ ఇవ। జహార। `వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' ఇత్యమరః।। 12.29 ।।

తం వినిష్పిష్య కాకుత్స్థౌ పురా దూషయతి స్థలీమ్ ।

గన్ధేనాశుచినా చేతి వసుధాయాం నిచటఖ్నతుః ।। 12.30 ।।

తమితి।। కకుత్స్థస్య గోత్రాపత్యే పుమాంసౌ కాకుత్స్థౌ రామలక్ష్మణౌ తం విరాధం వినిష్పిష్య హత్వా। అశుచినాఽపవిత్రేణ గన్ధేన స్థలీమాశ్రమభువం పురా దూషయతి దూషయిష్యతీతి హేతోః। `యావత్పురానిపాతవోర్లట్'(పా.3।3।4) ఇతి భవిష్యదర్థే లట్। వసుధాయాం నిచఖ్నతుర్భూమౌ ఖనిత్వా నిక్షిప్తవన్తౌ చ ।। 12.30 ।।

పఞ్చవట్యాం తతో రామః శాసనాత్కుమ్భజన్మనః ।

అనపోఢస్థితిస్తస్థౌ విన్ధ్యాద్రిః ప్రకృతావివ ।। 12.31 ।।

పఞ్చవట్యామితి।। తతో రామః కుమ్భజన్మనోఽగస్త్యస్య శాసనాత్। పఞ్చానాం వటానాం సమాహారః పఞ్చవటీ। `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51)ఇతి తత్పురుషః । `సంఖ్యాపూర్వో ద్విగోః'(పా.2।1।22)ఇతి ద్విగుసంజ్ఞాయామ్ `ద్విగోః'(పా.4।1।21)ఇతి జీప్। `ద్విగురేకవచనమ్'(పా.2।4।1)ఇత్యేకవచనమ్। తస్యాం పఞ్చవట్యామ్। విన్ధ్యాద్రిః ప్రకృతౌ వృద్ధేః పూర్వావస్థాయామివ। అనపోఢస్థితిరనతిక్రాన్తమర్యాదస్తస్థౌ ।। 12.31 ।।

రావణావరజా తత్ర రాఘవం మదనాతురా ।

అభిపేదే నిదాఘార్తా వ్యాలీవ మలయద్రుమమ్ ।। 12.32 ।।

రావణావరజేతి।। తత్ర పఞ్చవట్యాం మదనాతురా రావణావరజా శూర్పణఖా। `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః'(పా.8।4।3)ఇతి ణత్వమ్। రాఘవమ్। నిదాఘార్తా ఘర్మతప్తా వ్యాకులా వ్యాలీ భుజంగీ మలయద్రుమం చన్దనద్రుమమివ। అభిపేదే ప్రాప ।। 12.32 ।।

సా సీతాసంనిధావేవ తం వవ్రే కథితాన్వయా ।

అత్యారూఢో హి నారీణామకాలజ్ఞో మనోభవః ।। 12.33 ।।

సేతి।। సా శూర్పణఖా సీతాసంనిధావేవ కథితాన్వయా కథితస్వవంశా సతీ తం రామం వవ్రే వృతవతీ। తథా హి-అత్యారూఢో౽తిప్రవృద్ధో నారీణాం మనోభవః కామః కాలజ్ఞో౽వసరజ్ఞో న భవతీత్యకాలజ్ఞో హి ।। 12.33 ।।

కలత్రవానహం బాల!కనీయాంసం భజస్వ మే ।

ఇతి రామో వృషస్యన్తీం వృషస్కన్ధః శశాస తామ్ ।। 12.34 ।।

కలత్రవానితి।। వృషః పుమాన్। `వృషః స్యాద్వాసవే ధర్మే సౌరభేయే చ శుక్రలే। పుంరాశిమేదయోః శృఙ్గ్యాం మూషకశ్రేష్ఠయోరపి।।' ఇతి విశ్వః। వృషం పురుషమాత్మార్థమిచ్ఛతీతి వృషస్యన్తీ కాముకీ। `వృషస్యన్తీ తు కాముకీ'ఇత్యమరః। `సుప ఆత్మనః క్యచ్'(పా.3।1।8)ఇతి క్యచ్ప్రత్యయః। అశ్వక్షీరవృషలవణానామాత్మప్రీతౌ క్యచి (పా.7।1।51)ఇత్యసుగాగమః। తతో లటః శత్రాదేశః। `ఉగితశ్చ'(పా.4।1।6)ఇతి జీప్। శ్లోకార్థస్తు-వృషస్కన్ధో రామో వృషస్తన్తీం తాం రాక్షసీమ్ `హే బాలే! అహం కలత్రవాన్,మే కనీయాంసం కనిష్ఠం భజస్వ'ఇతి శశాసః జ్ఞాపితవాన్ ।। 12.34 ।।

జ్యేష్ఠాభిగమనాత్పూర్వం తేనాప్యనభినన్దితామ్ ।

సా౽భూద్రామాశ్రయా భూయో నదీవోభయకూలభాక్ ।। 12.35 ।।

జ్యేష్ఠేతి।। పూర్వం జ్యేష్ఠాభిగమనాత్తేన లక్ష్మణేనాప్యనభినన్దితా నాఙ్గీకృతా భూయో రామాశ్రయా సా రాక్షసీ। ఉభే కూలే భజతీత్యుభయకూలభాక్ నదీవాభూత్ సా హి యాతాయాతాభ్యాం పర్యాయేణ కూలద్వయగామినీ నదీసదృశ్యభూదిత్యర్థః ।। 12.35 ।।

సంరమ్భం మైథిలీహాసః క్షణసౌమ్యాం నినాయ తామ్ ।

నివాతస్తిమితాం వేలాం చన్ద్రోదయ ఇవోదధేః ।। 12.36 ।।

సంరమ్భమితి।। మైథిలీహాసః క్షణం సౌమ్యాం సౌమ్యాకారాం తాం రాక్షసీమ్। నివాతేన స్తిమితాం నిశ్చలాముదధేర్వేలామమ్బువికృతిమ్। అమ్బుపూరమిత్యర్థః। `అబ్ధ్యమ్బువికృతౌ వేలా'ఇత్యమరః। చన్ద్రోదయ ఇవ। సంరమ్భం సంక్షోభం నినాయ ।। 12.36 ।।

ఫలమస్యోపహాసస్య సద్యః ప్రాప్స్యసి పశ్య మామ్ ।

మృగ్యాః పరిభవో వ్యాఘ్ర్యామిత్యవేహి త్వయా కృతమ్ ।। 12.37 ।।

ఫలమితి।। శ్లోకద్వయేనాన్వయః। అస్యోపహాసస్య ఫలం సద్యః సంప్రత్యేవ ప్రాప్స్యసి। మాం పశ్య । త్వయా కర్త్ర్యా కృతముపహాసరూపం కరణం వ్యాఘ్ర్యాం విషయే మృగ్యాః కర్తృఅయాః పరిభవ ఇత్యవేహి ।। 12.37 ।।

ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం భర్తురఙ్కేః నివిశతీం భయాత్ ।

రూపం శూర్పణఖా నామ్నః సదృశం ప్రత్యపద్యత ।। 12.38 ।।

ఇతీతి।। భయాద్భర్తురఙ్కే నివిశంతీమాలిఙ్గన్తీం మైథిలీమిత్యుక్త్వా శూర్పణఖా నామ్నః సదృశమ్। శూర్పాకారనఖయుక్తమిత్యర్థః। రూపమాకారం ప్రత్యపద్యత స్వీచకార। అదర్శయదిత్యర్థః।। 12.38 ।।

లక్ష్మణః ప్రథమం శ్రుత్వా కోకిలామఞ్జువాదినీమ్ ।

శఇవాఘోరస్వనాం పశ్చాద్బుబుధే వికృతేతి తామ్ ।। 12.39 ।।

లక్ష్మణ ఇతి।। లక్ష్మణః ప్రథమం కోకిలావన్మఞ్జువాదినీం పశ్చాచ్ఛివావద్ఘోరస్వనాం తాం శూర్పణఖాం శ్రుత్వా। తస్యాః స్వనం శ్రుత్వేత్యర్థః। `సుస్వనః శఙ్ఖః శ్రూయతే'ఇతివత్ప్రయోగః। వికృతా మాయావినీతి బుబుధే బుద్ధవాన్। కర్తరి లిట్।। 12.39 ।।

పర్ణశాలామథ క్షిప్రం వికృష్టాసిః ప్రవిశ్య సః ।

వైరూప్యపౌనరుక్త్యేన భీషాణాం తామయోజయత్ ।। 12.40 ।।

పర్ణశాలామితి।। అథ స లక్ష్మణో వికృష్టాసిః కోశోద్ధృతఖఙ్గః సన్ క్షిప్రం పర్ణశాలాం ప్రవిశ్య। భీషయతీతి భీషణామ్। నన్ద్యాదిత్వాల్లయుట్ కర్తరి। తాం రాక్షసీం వైరూప్యస్య పౌనరుక్త్యం ద్వైగుణ్యం లక్షణయా। తేన। అయోజయద్యోజితవాన్,స్వభావత ఏవ వికృతాం తాం కర్ణాదిచ్ఛేదేన పునరతివికృతామకరోదిత్యర్థః ।। 12.40 ।।

సా వక్రనఖధారిణ్యా వేణుకర్కశపర్వయా ।

అఙ్కుశాకారయాఙ్గుల్యా తావతర్జయదమ్బరే ।। 12.41 ।।

సేతి।। సా వక్రనఖం ధారయతీతి వక్రనఖధారిణీ తయా వేణువత్కర్కశపర్వయా। అత ఏవాఙ్కుశస్యాకార ఇవాకారో యస్యాః సా తయా అఙ్గుల్యా తౌ రాఘవావమ్బరే వ్యోమ్నో స్థితా। `అమ్బరం వ్యోమ్ని వాససి'ఇత్యమరః। అతర్జయదభర్త్సయత్। `తర్జ భర్త్సనే' ఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాదనుదాత్తేత్త్వాదాత్మనేపదేన భావ్యమ్। తథాపి చక్షిఙో ఙఇత్కరణాజ్ఞాపకాదానుదాత్తేత్త్వనిమిత్తస్యానిత్యత్వాత్పరస్మైపదమూహ్యమిత్యుక్తమాఖ్యాతచన్ద్రికాయామ్-`తర్జయతే భర్త్సయతే తర్జయతీత్యపి చ దృశ్యతే కవిషు'ఇతి ।। 12.41 ।।

ప్రాప్య చాశు జనస్థానం ఖరాదిభ్యస్తథావిధమ్ ।

రామోపక్రమమాచఖ్యౌ రక్షఃపరిభవం నవమ్ ।। 12.42 ।।

ప్రాప్యేతి।। సాశు జనస్థానం ప్రాప్య ఖరాదిభ్యో రాక్షసేభ్యస్తథావిధం స్వాఙ్గచ్ఛేదాత్మకమ్। ఉపక్రమ్యత ఇత్యుపక్రమః। కర్మణి ఘఞ్ప్రత్యయః। రామస్య కర్తురుపక్రమః రామోపక్రమమ్। రామేణాదావుపక్రాన్తమిత్యర్థః। `ఉపజ్ఞోపక్రమం

తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్'(పా.2।4।21)ఇతి క్లీబత్వమ్। తన్నవం రక్షసాం కర్మభూతానాం పరిభవమాచఖ్యౌ చ ।। 12.42 ।।

ముఖావయవలూనాం తాం నైర్‌ఋతా యత్పురో దధుః ।

రామాభియాయినాం తేషాం తదేవాభూదమఙ్గలమ్ ।। 12.43 ।।

ముఖేతి।। నైర్‌ఋతా రాక్షసాః। `నైర్‌ఋతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః। ముఖావయవేషు కర్ణాదిషు లూనాం ఛిన్నాం తాం పురో దధురగ్రే చక్రురితి యత్తదేవ రామాభియాయినాం రామమభిద్రవతాం తేషామమఙ్గలమభూత్ ।। 12.43 ।।

ఉదాయుధానాపతతస్తాన్దృప్తాన్ప్రేక్ష్య రాఘవః ।

నిదధే విజయాశంసాం చాపే సీతాం చ లక్ష్మణే ।। 12.44 ।।

ఉదితి।। ఉదాయుధానుద్యతాయుధానాపతత ఆగచ్ఛతో దృప్తాంస్తాన్ఖరాదీన్ప్రేక్ష్య రాఘవశ్చాపే విజయస్యాశంసామాశాం లక్ష్మణే సీతాం చ నిదధే। సీతారక్షణే లక్ష్మణం నియుజ్య స్వయం యుద్ధాయ సంనద్ధ ఇతి భావః ।। 12.44 ।।

ఏకో దాశరథిః కామం యాతుధానాః సహస్రశః ।

తే తు యావన్త ఏవాజౌ తావాంశ్చ దదృశే స తైః ।। 12.45 ।।

ఏక ఇతి।। దాశరథీ రామ ఏకోఽద్వితీయః। యాతుధానాః కామం సహస్రశః। సన్తీతి శేషః। తైర్యాతుధానైస్తు స రామ ఆజౌ తే యాతుధానా యావన్తో వావత్సంఖ్యాకా ఏవ తావాంస్తావత్సంఖ్యాకశ్చ దదృశే ।। 12.45 ।।

అసజ్జనేన కాకుత్స్థః ప్రయుక్తమథ దూషణమ్ ।

న చక్షమే శుభాచారః స దూషణమివాత్మనః ।। 12.46 ।।

అసదితి।। అథ శుభాచారో రణే సాధుచారి సద్వృత్తశ్చ స కాకుత్స్థోఽసజ్జనేన దుర్జనేన రక్షోజనేన చ ప్రయుక్తం ప్రేషితముఞ్చారితం చ దూషణం దూషణాఖ్యం రాక్షసమాత్మనో దూషణం దోషమివ న చక్షమే న సేహే। ప్రతికర్తుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః।। 12.46 ।।

తం శరైః ప్రతిజగ్రాహ ఖరత్రిశిరసౌ చ సః ।

క్రమశస్తే పునస్తస్య చాపాత్సమమివోద్యయుః ।। 12.47 ।।

తమితి।। స రామస్తం దూషణం ఖరత్రిశిరసౌ చ శరైః ప్రతిజగ్రాహ। ప్రతిజహారేత్యర్థః। క్రమశో యథాక్రమమ్। ప్రయుక్తా అపీతి శేషః। తస్య తే శరాః పునశ్చాపాత్సమం యుగపదివోద్యయుః। అతిలఘుహస్త ఇతి భావః ।। 12.47 ।।

తైస్త్రయాణాం శితైర్బాణైర్యథాపూర్వవిశుద్ధిభిః ।

ఆయుర్దేహాతిగైః పీతం రుధఇరం తు పతత్రిభిః ।। 12.48 ।।

త్రైరితి।। దేహమతీత్య భిత్త్వా గచ్ఛన్తీతి దేహాతిగాః। త్రైర్యథాస్థితా పూర్వశుద్ధిర్యేషాం త్రైః। అతివేగత్వేన దేహభేదాత్ప్రాగివ రుధిరలేపరహితైరిత్యర్థః। శిత్రైస్తీక్ష్ణై స్తైర్బాణైస్త్రయాణాం ఖరాదీనామాయుః పీతమ్। రుధిరం తు పతత్రిభిః పీతమ్ ।। 12.48 ।।

తస్మిన్రామశరోత్కృత్తే బలే మహతి రక్షసామ్ ।

ఉత్థఇతం దదృశేఽన్యఇచ్చ కబన్ధేభ్యో న కించన ।। 12.49 ।।

తస్మిన్నితి।। తస్మిన్రామశరైరుత్కృత్తే ఛిన్నే మహతి రక్షసాం బల ఉత్థితముత్థానక్రియావిశిష్టం ప్రాణినాం కబన్ధేభ్యః శిరోహీనశరీరేభ్యః। `కబన్ధోఽస్త్రీక్రియాయుక్తమపమూర్ధకలేవరమ్'ఇత్యమరః। అన్యఇఅచాన్యత్కించన న దదృశే। `కబన్ధేభఅయ'ఇత్యత్ర `అన్యారాత్-'(పా.2।3।29)ఇతి పఇఞ్చమీ। నిఃశేషం హతమిత్యర్థః।। 12.49 ।।

సా బాణవర్షిణం రామం యోధయిత్వా సురద్విషామ్ ।

అప్రబోధాయ సుష్వాప గృధ్రచ్ఛాయే వరూథినీ ।। 12.50 ।।

సేతి।। సా సురద్విషాం వరూథినీ సేనా బాణవర్షిణం రామం యోధయిత్వా యుద్ధం కారయిత్వా గృధ్రాణాం ఛాయా గృధ్రచ్ఛాయమ్। `ఛాయా బాహుల్యే'(పా.2।4।22) ఇతి క్లీబత్వమ్। తస్మిన్। అప్రబోధాయాపునర్బోధాయ సుష్వాప। మమారేత్యర్థః। అత్ర సురతశ్రాన్తకాన్తాసమాధిర్ధఅవన్యతే ।। 12.50 ।।

రాఘవాస్త్రవిదీర్ణానాం రావణం ప్రతి రక్షసామ్ ।

తేషాం శూర్పణఖైవైకా దుష్ప్రవృత్తిహరాఽభవత్ ।। 12.51 ।।

రాఘవేతి।। ఏకా శూర్పవన్నఖాని యస్యాః సా శూర్పణఖా। `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్-'(పా.8।4।3)ఇతి ణత్వమ్। `నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్'ఇతి జీప్ప్రతిషేధః। సైవ రావణం ప్రతి రాఘవాస్త్రైర్విదీర్ణానాం హతానాం తేషాం రక్షసాం ఖరీదీనాం దుష్ప్రవృత్తిం వార్తాం హరతి ప్రాపయతీతి దుష్ప్రవృత్తిహరాఽభవత్।
`హరతేరనుద్యమనేఽచ్'(పా.3।2।9)ఇత్యచ్ప్రత్యయః ।। 12.51 ।।

నిగ్రహాత్స్వసురాప్తానాం వధాఇచ్చ ధనదానుజః ।

రామేణ నిహితం మేనే పదం దశసు మూర్ధసు ।। 12.52 ।।

నిగ్రహాదితి।। స్వసుః శూర్పణఖాయా నిగ్రహాదఙ్గచ్ఛేదాదాప్తానాం బన్ధూనాం ఖరాదీనాం వధాఇచ్చ కారణాద్ధనదానుజో రావణో రామేణ దశసు మూర్ధసు పదం పాదం నిహితం మేనే ।। 12.52 ।।

రక్షసా మృగరూపేణ వఞ్చయిత్వా స రాగవౌ ।

జహార సీతాం పక్షీన్ద్రప్రయాసక్షణవిఘ్నితః ।। 12.53 ।।

రక్ష సేతి ।। స రావణో మృగరూపేణ రక్షసా మారీచేన రాఘవౌ వఞ్చయిత్వా ప్రతార్య పక్షీన్ద్రస్య జటాయుషః ప్రయాసేన యుద్ధరూపేణ క్షణం విఘ్నితః సంజాతవిఘ్నః సన్ సీతా జహార ।। 12.53 ।।

తౌ సీతాన్వేషిణౌ గృధ్రం లూనపక్షమపశ్యతామ్ ।

ప్రాణైర్దశరథప్రీతేరనృణం కణ్ఠవర్తిభిః ।। 12.54 ।।

తావితి ।। సీతాన్వేషిణౌ తౌ రాఘవౌ లూనపక్షం రావణేన ఛిన్నపక్షం కణ్ఠవర్తిభిః ప్రాణైర్దశరథప్రీతేర్దశరథసఖ్యస్యానృణమృణైర్విముక్తం గృధ్రం జటాయుషమపశ్యతాం దృష్టవన్తౌ। దర్శర్లజి రూపమ్ ।। 12.54 ।।

స రావణహృతాం తాభఅయాం వచసాచష్ట మైథిలీమ్ ।

ఆత్మనః సుమహత్కర్మ వ్రణైరావేద్య సంస్థితః ।। 12.55 ।।

స ఇతి ।। స జటాయూ రావణహృతాం మైథిలీం తాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యామ్। `క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమ్'ఇతి సంప్రదానత్వాఞ్చతుర్థీ। వచసా వాగ్వృత్త్యాచష్ట। ఆత్మనః సుమహత్కర్మ యుద్ధరూపం వ్రణైరావేద్య సంస్థితో మృతః ।। 12.55 ।।

తయోస్తస్మిన్నవీభూతపితృవ్యాపత్తిశోకయోః ।

పితరీవాగ్నిసంస్కారాత్పరా వవృతిరే క్రియాః ।। 12.56 ।।

తయోరితి ।। వ్యాపత్తిర్మరణమ్। నవీభూతః పితృవ్యాపత్తిశోకో యయోస్తౌ తయో రాఘవయోస్తస్మిన్గృధ్రే పితరీవాగ్నిసంస్కారాదగ్నిసంస్కారమారభ్య పరా ఉత్తరాః క్రియా వవృతిరేఽవర్తన్త। తస్య పితృవదౌర్ధ్వదేహికం చక్రతురిత్యర్థః ।। 12.56 ।।

వధనిర్ధూతశాపస్య కబన్ధస్యోపదేశతః ।

ముమూర్చ్ఛ సఖ్యం రామస్య సమానవ్యసనే హరౌ ।। 12.57 ।।

వధేతి ।। వధేన రామకృతేన నిర్ధూతశాపస్య దేవభూయం గతస్య కబన్ధస్య రక్షోవిశేషస్యోపదేశతో రామస్య సమానవ్యసనే సమానాపది। సఖఅయార్థినీత్యర్థః। హరౌ కపౌ సుగ్రీవే। `శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు' ఇత్యమరః। సఖ్యం ముమూర్చ్ఛ వవృధే ।। 12.57 ।।

స హత్వా వాలినం వీరః స రామో వాలినం సుగ్రీవాగ్రజం హత్వా చిరకాఙ్క్షితే తత్పదే వాలిస్థానే। ధాతోః స్థాన ఆదేశమివ। ఆదేశభూతం ధాత్వన్తరమివేత్యర్థః। సుగ్రీవం

సంన్యవేశయత్స్థాపితవాన్। యథా `అస్తేర్భూః'ఇత్యస్తిధాతోః స్థాన ఆదేశో భూధాతురస్తికార్యమశేషం సమభిధత్తే తద్వదితి భావః। ఆదేశో నామ శబ్దాన్తరస్య స్థానే విధీయమానం శబ్దాన్తరమభిధీయతే ।। 12.58 ।।

ఇతస్తతశ్చ వైదేహీమన్వేష్టుం భర్తృచోదితాః ।

కపయశ్చేరురార్తస్య రామస్యేవ మనోరథాః ।। 12.59 ।।

ఇతస్తతశఅచేతి।। వైదేహీమన్వేష్టుం మార్గితుం భర్త్రా సుగ్రీవేణ చోదితాః ప్రయుక్తః కపయో హనుమత్ప్రముఖాః। ఆర్తస్య విరహాతురస్య రామస్య మనోరథాః కామా ఇవ। ఇతస్తతశఅచేరుర్నానాదేశేషు బభ్రముశ్చ ।। 12.59 ।।

ప్రవృత్తావుపలబ్ధాయాం తస్యాః సంపాతిదర్శనాత్ ।

మారుతిః సాగరం తీర్ణః సంసారమివ నిర్మమః ।। 12.60 ।।

ప్రవృత్తావితి।। సంపాతిమర్నా జటాయుషో జ్యాయాన్భ్రాతా। తస్య దర్శనాత్। తన్ముఖాదితి భావః। తస్యః సీతాయాః ప్రవృత్తౌ వార్తాయామ్। `వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తః' ఇత్యమరః। ఉపలబ్ధాయాం జ్ఞాతాయాం సత్యామ్। మరుతస్యాపత్యం పుమాన్ మారుతిర్హనుమాన్। సాగరమ్। మమేత్యేతదవ్యయం మమతావాచి। తద్రహితో నిర్మమో నిఃస్పృహః సంసారమవిద్యాబన్ధనమివ। తీర్ణస్తతార। తరతేః కర్తరి క్తః ।। 12.60 ।।

దృష్టా విచిన్వతా తేన లఙ్కాయాం రాక్షసీవృతా ।

జానకీ విషవల్లీభిః పరీతేవ మహౌషధిః ।। 12.61 ।।

దృష్టేతి।। లఙ్కాయాం రావణరాజధాన్యాం విచిన్వతా మృగయమాణేన తేన మారుతినా రాక్షసీభిర్వృతా జానకీ। విషవల్లీభిః పరీతా పరివృతా మహౌషధిః సంజీవినీలతేవ। దృష్టా ।। 12.61 ।।

తస్యై భర్తురభిజ్ఞానమఙ్గులీయం దదదౌ కపిః ।।

ప్రత్యుద్గతమివానుష్ణైస్తదానన్దాశ్రుబిన్దుభిః ।। 12.62 ।।

తస్యా ఇతి।। కపిర్హనుమాన్ భర్తూ రామస్య సంబన్ధ్యభిజ్ఞానం ప్రత్యభిజ్ఞానసాధకమఙ్గులీయమూర్మికామ్। `అఙ్గులీయకమూర్మికా'ఇత్యమరః। `జిహ్వామూలాఙ్గులేశ్ఛః'(పా.4।3।62) ఇతి ఛప్రత్యయః। తస్యై జానక్యై దదౌ। కింవిధమఙ్గులీయమ్? అనుష్ణైః శీతలైస్తస్యా ఆనన్దాశ్రుబిన్దుభిః ప్రత్యుద్గతమివ స్థితమ్। భర్త్రభిజ్ఞానదర్శనాదానన్దబాష్పో జాత ఇత్యర్థః ।। 12.62 ।।

నిర్వాప్య ప్రియసందేశైః సీతామక్షవధోద్ధతః ।

స దదాహ పురీం లఙ్కాం క్షణసోఢారినిగ్రహః ।। 12.63 ।।

నిర్వాప్యేతి ।। స కపిః। ప్రియస్య రామస్య సందేశైర్వాచికైః సీతాం నిర్వాప్య సుఖయిత్వా। అక్షస్య రావణకుమారస్య వధేనోద్ధతో దృప్తః సన్। క్షణం సోఢోఽరేరిన్ద్రజితః కర్తుః నిగ్రహో బాధో బ్రహ్మాస్త్రబన్ధనరూపో యేన స తథోక్తః సన్। లఙ్కాం పురీం దదదాహ భస్మీచకార ।। 12.63 ।।

ప్రత్యభిజ్ఞానరత్నం చ రామాయాదర్శయత్కృతీ ।

హృదయం స్వయమాయాతం వైదేహ్యా ఇవ మూర్తిమత్ ।। 12.64 ।।

ప్రత్యభిజ్ఞేతి ।। కృతీ కృతకృత్యః కపిః స్వయమాయాతం మూర్తిమద్వైదేహ్యా హృదయమివ స్థితం తస్యా ఏవ ప్రత్యభిజ్ఞానరత్నం చ రామాయాదర్శయత్ ।। 12.64 ।।

స ప్రాప హృదయన్యస్తమణిస్పర్శనిమీలితః ।

అపయోధరసంసర్గాం ప్రియాలిఙ్గననిర్వృతిమ్ ।। 12.65 ।।

స ఇతి ।। హృదయే వక్షసి న్యస్తస్య ధృతస్య మణేరభిజ్ఞానరత్నస్య। స్పర్శేన నిమీలితో మోహితః స రామోఽవిద్యమానః పయోధరసంసర్గః స్తనస్పర్శో యస్యాస్తాం తథాభూతాం ప్రియాయా ఆలిఙ్గనేన యా నిర్వృతిరానన్దస్తాం ప్రాప ।। 12.65 ।।

శ్రుత్వా రామః ప్రియోదన్తం మేనే తత్సంగమోత్సుకః ।

మహార్ణవపరిక్షేపం లఙ్కాయాః పరిఖాలఘుమ్ ।। 12.66 ।।

శ్రుత్వేతి ।। ప్రియాయా ఉదన్తం వార్తామ్। `ఉదన్తః సాధువార్తయోః'ఇతి విశ్వః। శ్రుత్వా తస్యాః సీతాయాః సంగమ ఉత్సుకో రామో లఙ్కాయాః సంబన్ధీ యో మహార్ణవ ఏవ పరిక్షేపః పరివేషస్తం పరిఖాలఘుం దుర్గవేష్టనవత్సుతరం మేనే ।। 12.66 ।।

స ప్రతస్థేఽరినాశాయ హరిసైన్యైరనుద్రుతః ।

న కేవలం భువః పృష్ఠే వ్యోమ్ని సంబాధవర్తిభిః ।। 12.67 ।।

స ఇతి ।। కేవలమేకం భువః పృష్ఠే భూతలే న కింతు వ్యోమ్ని చ సంబాధవర్తిభిః సంకటగామిభిర్హరిసైన్యైః కపిబలైరనుద్రుతోఽన్వితః సన్ స రామోఽరినాశాయ ప్రతస్థే చచాల ।। 12.67 ।।

నివిష్టముదధేః కూలే తం ప్రపేదే విభీషణః ।

స్నేహాద్రాక్షసలక్ష్మ్యేవ బుద్ధిమావిశ్య చోదితః ।। 12.68 ।।

నివిష్టమితి।। ఉదధేః కూలే నివిష్టం తం రామమ్। విశేషేణ భీషయతే శత్రూనితి విభీషణో రావణానుజః। రాక్షసలక్ష్మ్యా స్నేహాద్బుద్ధిం కర్తవ్యతాజ్ఞానమావిశ్య చోదితః ప్రేరిత ఇవ। ప్రపేదే ప్రాప్తః ।। 12.68 ।।

తస్మై నిశాచరైశ్వర్యం ప్రతిశుశ్రావ రాఘవః ।

కాలే ఖలు సమారబ్ధాః ఫలం బధ్నన్తి నీతయః ।। 12.69 ।।

తస్మా ఇతి।। రాఘవస్తస్మై విభీషిణాయ। `ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్య కర్తా'(పా.1।4।40)ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీం। నిశాచరైశ్వర్యం రాక్షసాధిపత్యం ప్రతిశుశ్రావ ప్రతిజ్ఞాతవాన్। తథా హి-కాలేఽవసరే సమారబ్ధాః ప్రకాన్తా నీతయః ఫలం బధ్నన్తి గృహ్ణన్తి। జనయన్తీత్యర్థః। ఖలు।। 12.69 ।।

స సేతుం బన్ధయామాస ప్లవగైర్లవణామ్బుసి ।

రసాతలాదివోన్మగ్నం శేషం స్వప్నాయ శార్ఙ్గిణః ।। 12.70 ।।

స ఇతి।। స రామో లవణం క్షారమమ్బో యస్యాసౌ లవణామ్బుస్తస్మిఁల్లవణాబ్ధౌ ప్లవగైః ప్రయోజ్యైః। శార్ఙ్గిణో విష్ణోః స్వప్నాయ శయనాయ రసాతలాత్ పాతాలాదున్మగ్నముత్థితం శేషమివ స్థితమ్। సేతుం బన్ధయామాస ।। 12.70 ।।

తేనోత్తీర్య పథా లఙ్కాం రోధయామాస పిఙ్గలైః ।

ద్వితీయం హేమప్రాకారం కుర్వద్భిరివ వానరైః ।। 12.71 ।।

తేనేతి।। రామస్తేన పథా సేతుమార్గేణోత్తీర్య,సాగరమితి శేషః । పిఙ్గలైః సువర్ణవర్ణైరత ఏవ ద్వితీయం హేమప్రాకారం కుర్వద్భిరివ స్థితైర్వానరైర్లఙ్కాం రోధయామాస ।। 12.71 ।।

రణః ప్రవవృతే తత్ర భీమః ప్లవగరక్షసామ్ ।

దిగ్విజృమ్భితకాకుత్స్థపౌలస్త్యజయఘోషణః ।। 12.72 ।।

రణ ఇతి।। తత్ర లఙ్కాయాం ప్లవగానాం రక్షసాం చ భీమో భయంకరో దిగ్విజృమ్భితం కాకుత్స్థః-పౌలస్త్యయో రామ-రావణయోర్జయఘోషణం జయశబ్దో యస్మిన్స తథోక్తో రణః ప్రవవృతే ప్రవృత్తః। `అస్త్రియాం సమరానీకరణాః కలహవిగ్రహౌ' ఇత్యమరః ।। 12.72 ।।

పాదపావిద్ధపరిఘః శిలానిష్పిష్టముద్గరః ।

అతిశస్త్రనఖన్యాసః శైలరుగ్ణమతంగజః ।। 12.73 ।।

పాదపేతి।। కివిధో రణః? పాదపైర్వృక్షైరావిద్ధా భగ్నాః పరిఘా లోహబద్ధకాష్ఠాని యస్మిన్స తథోక్తః। `పరిఘః పరిఘాతనః'ఇత్యమరః। శిలాభిర్నిష్పిష్టాశ్చూర్ణితా ముద్గరా అయోఘనా

యస్మిన్స తథోక్తః। `ద్రుఘణో ముద్గరఘనౌ'ఇత్యమరః। అతిశస్త్రాః శస్త్రాణ్యతిక్రాన్తా నఖాన్యాసా యస్మిన్స తథోక్తః। శైలై రుగ్ణా భగ్నా మతంగజా యస్మిన్స తథోక్తః ।। 12.73 ।।

అథ రామశిరశ్ఛేదదర్శనోద్భ్రాన్తచేతనామ్ ।

సీతాం మాయేతి శంసన్తీ త్రిజటా సమజీవయత్ ।। 12.74 ।।

అథేతి।। అథానన్తరమ్। ఛిద్యత ఇతి ఛేదః ఖణ్డః। శిర ఏవ ఛేద ఇతి విగ్రహః। రామశిరశ్ఛేదస్య విద్యుజ్జిహ్వాఖ్యరాక్షసమాయానిర్మితస్య దర్శనేనోద్భ్రాన్తచేతనాం గతసంజ్ఞాం సీతాం త్రిజటా నామ కాచిత్సీతాపక్షపాతినీ రాక్షసీ మాయాకల్పితం న త్వేతత్సత్యమితి శంసన్తీ బ్రువాణా। `శప్శ్యనోర్నిత్యమ్'(పా.7।1।81) ఇతి నిత్యం నుమాగమః। సమజీవయత్ ।। 12.74 ।।

కామం జీవతి మే నాథ ఇతి సా విజహౌ శుచమ్ ।

ప్రాఙ్మత్వా సత్యమస్యాన్తం జీవితా స్మీతి లజ్జితా ।। 12.75 ।।

కామమితి।। సా సీతా మే నాథో జీవతీతి హేతోః శుచం శోకం కామం విజహౌ। కింతు ప్రాక్ పూర్వమస్య నాథస్యాన్తం నాశం సత్యం యథార్థం మత్వా జీవితా జీవితవత్యస్మీతి హేతోర్లజ్జితా లజ్జావతీ। కర్తరి క్తః। దుఃఖాదపి దుఃసహో లజ్జాభర ఇతి భావః ।। 12.75 ।।

గరుడాపాతవిశ్లిష్టమేఘనాదాస్త్రబన్ధనః ।

దాశరథ్యోః క్షణక్లేశః స్వప్నవృత్త ఇవాభవత్ ।। 12.76 ।।

గరుడేతి।। గరుడస్తార్క్ష్యః తస్యాపాతేనాగమనేన విశ్లిష్టం మేఘనాదస్యేన్ద్రజితోఽస్త్రేణ నాగపాశేన బన్ధనం యస్మిన్స తథోక్తః క్షణక్లేషో దాశరథ్యో రామలక్ష్మణయోః స్వప్నవృత్తః స్వప్నావస్థానుభూత ఇవాభవత్ ।। 12.76 ।।

తతో బిభేద పౌలస్త్యః శక్త్యా వక్షసి లక్ష్మణమ్ ।

రామస్త్వనాహతోఽప్యాసీద్విదీర్ణహృదయః శుచా ।। 12.77 ।।

తత ఇతి।। తతః పౌసస్త్యో రావణః శక్త్యా కాసూనామకేనాయుధేన। `కాసూసామర్థ్యోః శక్తిః'ఇత్యమరః। లక్ష్మణం వక్షసి బిభేద విదారయామాస। రామస్త్వనాహతోఽప్యహతోఽపి శుచా శోకేన విదీర్ణహృదయ ఆసీత్ ।। 12.77 ।।

స మారుతిసమానీతమహౌషధిహతవ్యథః ।

లఙ్కాస్త్రీణాం పునశ్చక్రే విలాపాచార్యకం శరైః ।। 12.78 ।।

స ఇతి।। లక్ష్మణో మారుతినా మరుత్సుతేన హనుమతా సమానీతయా మహౌషధ్యా సంజీవిన్యా హతవ్యథః సన్ పునః శరైర్లఙ్కాస్త్రీణాం విలాపే పరిదేవనే। `విలాపః పరిదేవనమ్'

ఇత్యమరః। ఆచార్యకమాచార్యకర్మ। `యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్' (పా.5।1।132)ఇతి వుఞ్। చక్రే। పునరపి రాక్షసాఞ్జఘానేతి వ్యజ్యతే ।। 12.78 ।।

స నాదం మేఘనాదస్య ధనుశ్చేన్ద్రాయుధప్రభమ్ ।

మేఘస్యేవ శరత్కాలో న కించిత్పర్యశేషయత్ ।। 12.79 ।।

స ఇతి।। స లక్ష్మణః శరత్కాలో మేఘస్యేవ। మేఘనాదస్యేన్ద్రజితో నాదం సింహనాదమ్। అన్యత్ర,-గర్జితం చ ఇన్ద్రాయుధప్రభం శక్రధనుఃప్రభం ధనుశ్చ కించిదల్పమపి న పర్యశేషయన్నావశేషితవాన్। తమవధీదిత్యర్థః ।। 12.79 ।।

కుమ్భకర్ణః కపీన్ద్రేణ తుల్యావస్థః స్వసుః కృతః ।

రురోధ రామం శృఙ్గీవ టఙ్కచ్ఛిన్నమనః శిలః ।। 12.80 ।।

కుమ్భకర్ణ ఇతి।। కపీన్ద్రేణ సుగ్రీవేణ స్వసుః శూర్పణఖాయాస్తుల్యావస్థో నాసాకర్ణచ్ఛేదేన సదృశః కృతః। కుమ్భకర్ణష్టఙ్కేన శిలాభేదకశస్త్రేణ ఛిన్నా మనఃశిలా రక్తవర్ణధాతువిశేషో యస్య స తథోక్తః। `టఙ్కః పాషాణదారణః'ఇతి,`ధాతుర్మనః శిలాద్యద్రేః'ఇతి చామరః। శృఙ్గీ శిఖరీవ। రామం రురోధ ।। 12.80 ।।

అకాలే బోధితో భ్రాత్రా ప్రియస్వప్నో వృథా భవాన్ ।

రామేషుభిరితీవాసౌ దీర్ఘనిద్రాం ప్రవేశితః ।। 12.81 ।।

అకాల ఇతి।। ప్రియస్వప్న ఇష్టనిద్రోఽనుజో భవాన్వృథా భ్రాత్రా రావణేనాకాలే బోధిత ఇతీవాసౌ కుమ్భకర్ణో రామేషుభీ రామబాణైర్దీర్ఘనిద్రాం మరణం ప్రవేశితో గమితః। యథా లోకేష్విష్టవస్తువినాశదుఃఖితస్య తతోఽపి భూయిష్ఠముపపాద్యతే తద్వదితి భావః ।। 12.81 ।।

ఇతరణ్యపి రక్షాంసి పేతుర్వానరకోటిషు ।

రజాంసి సమరోత్థాని తచ్ఛోణితనదీష్వివ ।। 12.82 ।।

ఇతరాణీతి।। ఇతరాణి రక్షాంస్యపి వానరకోటిషు। సమరోత్థాని రజాంసి తేషాం రక్షసాం శోణితనదీషు రక్తప్రవాహేష్వివ। పేతుః। నిపత్య మృతానీత్యర్థః ।। 12.82 ।।

నిర్యయావథ పౌలస్త్యః పునర్యుద్ధాయ మన్దిరాత్ ।

అరావణమరామం వా జగదద్యేతి నిశ్చితః ।। 12.83 ।।

నిర్యయావితి।। అథ పౌలస్త్యో రావణః। అద్య జగదరావణం రావణశూన్యమరామం రామశూన్యం వా భవేత్। ఇతి నిశ్చితో నిశ్చితవాన్,కర్తరి క్తః। విజయమరణయోరన్యతరనిశ్చయవాన్ పునర్యుద్ధాయ మన్దిరాన్నిర్యయౌ నిర్జగామ ।। 12.83 ।।

రామం పదాతిమాలోక్య లఙ్కేశం చ వరూథినమ్ ।

హరియుగ్యం రథం తస్మై ప్రజిఘాయ పురందరః ।। 12.84 ।।

రామమితి।। పాదాభ్యామతతీతి పదాతిః। తం పాదచారిణం రామమ్। వరూథో రథగుప్తిః। `రథగుప్తిర్వరూథో నా' ఇత్యమరః। అత్ర వరూథేన రథో లక్ష్యతే। వరూథినం రథినం లఙ్కేశం చాలోక్య పురందర ఇన్ద్రః। యుగం వహన్తీతి యుగ్యా రథాశ్వాః। `తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గ'(పా.3।4।7।6)ఇతి యత్ప్రత్యయః। హరియుగ్యం కపిలవర్ణాశ్వమ్। `శుకాహికపిమేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు'ఇత్యమరః। రథం తస్మై రామాయ ప్రజిఘాయ ప్రహితవాన్ ।। 12.84 ।।

తమాధూతధ్వజపటం వ్యోమగఙ్గోర్మివాయుభిః ।

దేవసూతభుజాలమ్బీ జైత్రమధ్యాస్త రాఘవః ।। 12.85 ।।

తమితి।। రాఘవో వ్యోమగఙ్గోర్మివాయుభిరాధూతధ్వజపటమ్। మార్గంవశాదితి భావః। జేతైవ జైత్రో జయనశీలః,తం జైత్రమ్। `జేతృ'శబ్దాత్తృన్నన్తాత్` ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ'(పా.5।4।38)ఇతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః। తం రథం దేవసూతభుజాలమ్బీ మాతలిహస్తావలమ్బః సన్,అధ్యాస్తాధిష్ఠితవాన్। ఆసేర్లజఅ ।। 12.85 ।।

మాతలిస్తస్య మాహేన్ద్రమాముమోచ తనుచ్ఛదమ్ ।

యత్రోత్పలదలక్లైబ్యమస్త్రాణ్యాపుః సురద్విషామ్ ।। 12.86 ।।

మాతలిరితి।। మాతలిరిన్ద్రసారథిర్మాహేన్ద్రమ్। తనుశ్ఛాద్యతేఽనేనేతి తనుచ్ఛదో వర్మ। `పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ'(పా.3।3।118) ఇతి ఘః। తమ్। తస్య రామస్యాముమ్మోచాసఞ్జయామాస। యత్ర తనుచ్ఛదే సురద్విషామస్త్రాణ్యుత్పలదలానాం యత్క్లైబ్యం నపుంసకత్వం నిరర్థకత్వం తదాపుః ।। 12.86 ।।

అన్యోన్యదర్శనప్రాప్తవిక్రమావసరం చిరాత్ ।

రామరావణయోర్యుద్ధం చరితార్థమివాభవత్ ।। 12.87 ।।

అన్యోన్యేతి।। చిరాదన్యోన్యదర్శనేన ప్రాప్తవిక్రమావసరం రామరావణయోర్యుద్ధమాయోధనం చరితార్థం సఫలమభవదివ। ప్రాక్పరాక్రమావసరదౌర్బల్యాద్విఫలస్యాద్య తల్లాభాత్సాఫల్యముత్ప్రేక్ష్యతే ।। 12.87 ।।

భుజమూర్ధోరుబాహుల్యాదేకోఽపి ధనదానుజః ।

దదృశే హ్యయథాపూర్వో మాతృవంశ ఇవ స్థితః ।। 12.88 ।।

భుజేతి।। యథాభూతః పూర్వం యథాపూర్వః। సుప్సుపేతి సమాసః। యథాపూర్వో న భవతీత్యయథాపూర్వః। నిహతబన్ధుత్వాద్రక్షః పరిచారశూన్య ఇత్యర్థః। అత ఏవైకోఽపి సన్ ఘనదానుజో రావణః। భుజాశ్చ మూర్ధానశ్చోరవః పాదాశ్చ భూజమూర్ధోరు। ప్రాణ్యఙ్గత్వాద్ద్వన్ద్వైకవద్భావః। తస్య బాహుల్యాద్బహులత్వాద్ధేతోః। తద్బహుత్వే యాదవః- `దశాస్యో వింశతిభుజశ్చతుష్పాన్మాతృమన్దిరే'ఇతి। మాతృవంశే మాతృసంబన్ధిని వర్గే స్థఇత ఇవ దదృశే దృష్టో హి। `వంశో వేణౌ కులే వర్గే'ఇతి విశ్వః। అత్ర రావణమాతూ రక్షోజాతిత్వాత్తద్వర్గో రక్షోవర్గ ఇతి లభ్యతే। అతశ్చైకోఽప్యనేకరక్షః పరివృత ఇవాలక్ష్యతేత్యర్థః ।। 12.88 ।।

జేతారం లోకపాలానాం స్వముఖైరర్చితేశ్వరమ్ ।

రామస్తులితకైలాసమరాతిం బహ్వమన్యత ।। 12.89 ।।

జేతారమితి।। లోకపాలానామిన్ద్రాదీనాం జేతారమ్। `కర్తృకర్మణోః కృతి'కైలాసముత్క్షిప్తరుద్రాదిం తమేవం శౌర్యవీర్యసత్త్వసంపన్నం మహావీర్యమరాతిం శత్రుం రామో గుణగ్రాహిత్వాజ్జేతవ్యోత్కర్షస్య జేతుః స్వోత్కర్షహేతుత్వాచ్చ బహ్వమన్యత। సాధు మద్విక్రమస్యాయం పర్యాప్తో విషయ ఇతి బహుమానమకరోదిత్యర్థః। బహ్వితి క్రియావిశేషణమ్ ।। 12.89 ।।

తస్య స్ఫురతి పౌలస్త్యః సీతాసంగమశంసిని ।

నిచఖానాధికక్రోధః శరం సవ్యేతరే భుజే ।। 12.90 ।।)

తస్యేతి।। అధికక్రోధః పౌలస్త్యః స్ఫురతి స్పన్దమానేఽత ఏవ సీతాసంగమశంసిని తస్య రామస్య సవ్య ఇతరో యస్మాత్సవ్యేతరే దక్షిణే। `న బహువ్రీహౌ'(పా.1।1।29)ఇతి `ఇతర' శబ్దస్య సర్వనామసంజ్ఞాప్రతిషేధః। భుజే శరం నిచఖాన నిఖాతవాన్ ।। 12.90 ।।

రావణస్యాపి రామాస్తో భిత్త్వా హృదయమాశుగః ।

వివేశ భువమాఖ్యాతుమురగేభ్య ఇవ ప్రియమ్ ।। 12.91 ।।

రావణస్యేతి।। రామేణాస్తః క్షిప్త ఆశుగో బాణః। విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్ రావణః। `విశ్రవః'శబ్దాదపత్యేఽర్థేఽణ్ప్రత్యయే సతి `విశ్రవసో విశ్రవణరవణౌ'ఇతి రావణాదేశః। తస్య రావణస్యాపి హృదయం వక్షో భిత్త్వా విదీర్య। ఉరగేభ్యః పాతాలవాసిభ్యః ప్రియమాఖ్యాతుమివ। భువం వివేశ ।। 12.91 ।।

వచసైవ తయోర్వాక్యమస్త్రమస్త్రేణ నిఘ్నతోః ।

అన్యోన్యజయసంరమ్భో వవృధే వాదినోరివ ।। 12.92 ।।

వచసేతి।। వాక్యం వచసైవాస్త్రమస్త్రేణ నిఘ్నతోః ప్రతికుర్వతోస్తయో రామరావణయోః। వాదినోః కథకయోరివ। అన్యోన్యవిషయే జయసంరమ్భో వవృధే ।। 12.92 ।।

విక్రమవ్యతిహారేణ సామాన్యాఽభూద్ద్వయోరపి ।

జయశ్రీరన్తరా వేదిర్మత్తవారణయోరివ ।। 12.93 ।।

విక్రమేతి।। జయశ్రీర్విక్రమస్య వ్యతిహారేణ పర్యాయక్రమేణ తయోర్ద్వయోరపి। అన్తరా మధ్యే। అవ్యయమేతత్। వేదిర్వేద్యాకారా భిత్తిర్మత్తవారణయోరివ। సామాన్యా సాధారణాఽభూత్। న త్వన్యతరనియతేత్యర్థః। అత్ర `మత్తవారణయోః'ఇత్యత్ర `ద్వయోః'ఇత్యత్ర చ `అన్తరాన్తరేణ యుక్తే'(పా.2।3।4) ఇతి ద్వితీయా న భవతి। `అన్తరా' శబ్దస్యోక్తరీత్యాఽన్యత్రాన్వయాత్। మధ్యే కామపి భిత్తిం కృత్వా గజౌ యోధయన్తీతి ప్రసిద్ధిః ।। 12.93 ।।

కృతప్రతికృతప్రీతైస్తయోర్ముక్తాం సురాసురైః ।

పరస్పరశరవ్రాతాః పుష్పవృష్టిం న సేహిరే ।। 12.94 ।।

కృతేతి।। స్వయమస్త్రప్రయోగః కృతం ప్రతికృతం పరకృతప్రతీకారస్తాభ్యాం ప్రీతైః సురాసురైర్యథాసంఖ్యం తయో రామ-రావణయోర్ముక్తాం పుష్పవృష్టిమ్। ద్వయీమితి శేషః। పరస్పరం శరవ్రాతా న సేహిరే। అహమేవాలం,కిం త్వయేతి చాన్తరాల ఏవేతరేతరబాణవృష్టిరితరేతరపుష్పవృష్టిమవారయదిత్యర్థః ।। 12.94 ।।

అయఃశఙ్కుచితాం రక్షః శతఘ్నీమథ శత్రవే ।

హృతాం వైవస్వతస్యేవ కూటశాల్మలిమక్షిపత్ ।। 12.95 ।।

అయ ఇతి।। అథ రక్షో రావణోఽయసః శఙ్కుభిః కీలైశ్చితాం కీర్ణా శతఘ్నీం లోహకణ్టకకీలితయష్టివిశేషమ్। `శతఘ్నీ తు చతుస్తాలా లోహకణ్టకసంచితా। యష్టిః' ఇతి కేశవః। హృతాం విజయలబ్ధామ్। వైవస్వతస్యాన్తకస్య కూటశాల్మలిమివ। శత్రవే రాఘవాయాక్షిపత్ క్షిప్తవాన్। కూటశాల్మలిరివ కూటశాల్మలిరితి వ్యుత్పత్త్యా వైవస్వతగదాయా గౌణీ సంజ్ఞా। కూటశాల్మలిర్నామైకమూలప్రకృతిః కణ్టకీ వృక్షవిశేషః। `రోచనః కూటశాల్మలిః'ఇత్యమరః। తత్సాదృశ్యం చ గదాయా అయఃసంఙ్కుచితత్వాదనుసంధేయమ్ ।। 12.95 ।।

రాఘవో రథమప్రాప్తం తామాశాం చ సురద్విషామ్ ।

అర్ధచన్ద్రముఖైర్బాణైశ్చిచ్ఛేద కదలీసుఖమ్ ।। 12.96 ।।

రాఘవ ఇతి।। రాఘవో రథమప్రాప్తాం తాం శతఘ్నీం సురద్విషాం రక్షసామాశాం విజయతృష్ణాం చ। `ఆశా తృష్ణాదిశోః ప్రోక్తా' ఇతి విశ్వః। అర్ధచన్ద్ర ఇవ ముఖం యేషాం

తైర్బాణైః కదలీవత్సుఖం యథా తథా చిచ్ఛిద। అథవా కదల్యామివ సుఖమక్లేశో యస్మిన్కర్మణి తదితి విగ్రహః ।। 12.96 ।।

అమోఘం సందధే చాస్మై ధనుష్యేకధనుర్ధరః ।

బ్రాహ్మమస్త్రం ప్రియాశోకశల్యనిష్కర్షణౌషధమ్ ।। 12.97 ।।

అమోఘమితి।। ఏకోఽద్వితీయో ధనుర్ధరో రామః ప్రియాయాః శోక ఏవ శల్యం తస్య నిషఅకర్షణముద్ధారకం యదౌషధం తదమోఘం బ్రాహ్మం బ్రహ్మదేవతాకమస్త్రమభిమన్త్రితం బాణమస్మై రావణాయ చ। తద్వధార్థమిత్యర్థః। ధనుషి సందధే ।। 12.97 ।।

తద్వ్యోమ్ని శతధా భిన్నం దదృశే దీప్తిమన్ముఖమ్ ।

వపుర్మహోరగస్యేవ కరాలఫణమణ్డలమ్ ।। 12.98 ।।

తదితి।। వ్యోమ్ని శతధా భిన్నం ప్రసృతం దీప్తిమన్తి ముఖాని యస్య తద్బ్రహ్మాస్త్రమ్। కరాలం భీషణం తుఙ్గం వా ఫణమణ్డలం యస్య తత్తథోక్తమ్। `కరాలో దన్తురే తుఙ్గే కరాలో భీషణేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। మహోరగస్య శేషస్య వపురివ। దదృశే దృష్టమ్ ।। 12.98 ।।

తేన మన్త్రప్రయుక్తేన నిమేషార్ధాదపాతయత్ ।

స రావణశిరఃపఙ్క్తిమజ్ఞాతవ్రణవేదనామ్ ।। 12.99 ।।

తేనేతి।। స రామో మన్త్రప్రయుక్తేన తేనాస్త్రేణాజ్ఞాతవ్రణవేదనామతిశైఘ్ర్యాదననుభూతవ్రణదుఃఖాం రావణశిరఃపఙ్క్తిం నిమేషార్ధాదపాతయత్ పాతయామాస ।। 12.99 ।।

బాలార్కప్రతిమేవాప్సు వీచిభిన్నా పతిష్యతః ।

రరాజ రక్షః కాయస్య కణ్ఠచ్ఛేదపరమ్పరా ।। 12.100 ।।

బాలేతి।। పతిష్యత ఆసన్నపాతస్య రక్షఃకాయస్య రావణకలేవరస్య ఛిద్యన్త ఇతి ఛేదాః ఖణ్డాః। కణ్ఠానాం యే ఛేదాస్తేషాం పరమ్పరా పఙ్క్తిః। వీచిమిర్భిన్నా నానాకృతాప్సు బాలార్కస్య ప్రతిమా ప్రతిబిమ్బమివ। రరాజ। అర్కస్య బాలవిశేషణమారుణ్యసిద్ధ్యర్థమితి భావః ।। 12.100 ।।

మరుతాం పశ్యతాం తస్య శిరాంసి పతితాన్యపి ।

మనో నాతివిశశ్వాస పునఃసంధానశఙ్కినామ్ ।। 12.101 ।।

మరుతామితి।। పతితాని తస్య రావణస్య శిరాంసి పశ్యతామపి పునః-సంధానశఙ్కి_నామ్। పూర్వం తథాదర్శనాదితి భావః। మరుతామమరాణామ్। `మరుతౌ పవనామరౌ' ఇత్యమరః। మనో నాతివిశశ్వాసాఽతివిశ్వాసం న ప్రాప ।। 12.101 ।।

అథ మదగురుపక్షైర్లోకపాలద్విపానా-

మనుగతమలివృన్దైర్గణ్డభిత్తీర్విహాయ ।

ఉపనతమణిబన్ధే మూర్ధ్ని పౌలస్త్యశత్రోః

సురభి సురవిముక్తం పుష్పవర్షం పపాత ।। 12.102 ।।

అథేతి।। అథ మదేన గజగణ్డసంచారసంక్రాన్తేన గురుపక్షైర్భారాయమాణపక్షైరసివృన్దైర్లోకపాలద్విపానామైరావతాదీనాం గగనవర్తినాం గణ్డభిత్తీర్విహాయానుగతమనుద్రుతం సురభి సుగన్ధి। `సురభిశ్చమ్పకే స్వర్ణే జాతీఫలవసన్తయోః। గన్ధోపలే సౌరభేయ్యాం సల్లకీమాతృభేదయోః।। సుగన్ధౌ చ మనోజ్ఞే చ వాచ్యవత్సురభి స్మృతమ్।' ఇతి విశ్వః। సురవిముక్తం పుష్పవర్షముపనత ఆసన్నో మణిబన్ధో రాజ్యాభిషేకసమయే భావీ యస్య తస్మిన్। పౌలస్త్యశత్రో రామస్య మూర్ధ్ని పపాత। ఇదమేవ రాజ్యాభిషేకసూచకమితి భావః ।। 12.102 ।।

యన్తా హరేః సపది సంహృతకార్ముకజ్య-

మాపృచ్ఛ్య రాఘవమనుష్ఠితదేవకార్యమ్ ।

నామాఙ్కరావణశరాఙ్కితకేతుయష్టి-

మూర్ధ్వం రథం హరిసహస్రయుజం నినాయ ।। 12.103 ।।

యన్తేతి।। హరేరిన్ద్రస్య యన్తా మాతలిః సపది సంహృతకార్ముకజ్యమనుష్ఠితం దేవకార్యం రావణవధరూపం యేన తం రాఘవమాపృచ్ఛ్య `సాధు యామి' ఇత్యామన్త్ర్య। నామాఙ్కైర్నామాక్షరచిహ్నై రావణశరైరఙ్కితా చిహ్నితా కేతుయష్టిర్ధ్వజదణ్డో యస్య తమ్। హరీణాం వాజినాం సహస్రేణ యుజ్యత ఇతి హరిసహస్రయుక్। తమ్। `యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు। హరిః' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః। రథమూర్ధ్వం నినాయ నీతవాన్ ।। 12.103 ।।

రఘుపతిరపి జాతవేదోవిశుద్ధాం ప్రగృహ్య ప్రియాం

ప్రియసుహృది విభీషణే సంగమయ్య శ్రియం వైరిణః ।

రవిసుతసహితేన తేనానుయాతః ససౌమిత్రిణా

భుజవిజితవిమానరత్నాధిరూఢః ప్రతస్థే పురీమ్ ।। 12.104 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ రావణవధో నామ ద్వాదశః సర్గః ।

రఘుపతిరితి ।। రఘుపతిరపి జాతవేదస్యగ్నౌ విశుద్ధాం జాతశుద్ధిం ప్రియాం సీతాం ప్రగృహ్య స్వీకృత్య । ప్రియసుహృది విభీషణే వైరిణో రావణస్య శ్రియం రాజలక్ష్మీం సంగమయ్య సంగతాం కృత్వా । గమేర్ణ్యన్తాల్ల్యప్ప్రత్యయః । `మితాం హ్రస్వః'(పా.6।4।92) ఇతి హ్రస్వః । `ల్యపి లఘుపూర్వాత్'(పా.6।4।56)ఇతి ణేరయాదేశః । రవిసుతసహితేన సుగ్రీవయుక్తేన ససౌమిత్రిణా సలక్ష్మణేన తేన విభీషణేనానుయాతోఽనుగతః సన్ విమానం రత్నమివ విమానరత్నమిత్యుపమితసమాసః । భుజవిజితం యద్విమానరత్నం పుష్పకం తదారూఢః సన్ । పురీమయోధ్యాం ప్రతస్థే । `సమవప్రవిభ్యః స్థః'(పా.1।3।22) ఇత్యాత్మనేపదమ్ । అత్ర ప్రస్థానక్రియాయా అకర్మకత్వేఽపి తదఙ్గభూతోద్దేశక్రియాపేక్షయా సకర్మకత్వమ్ । అస్తి చ ధాతూనాం క్రియాన్తరోపసర్జనకస్వార్థాభిధాయకత్వమ్ । యథా `కుసూలాన్పచతి' ఇత్యాదావాదానక్రియాగర్భః పాకో విధీయత ఇతి ।। 12.104 ।।

ఇతి మహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం ద్వాదశః సర్గః ।।

****

.

త్రయోదశః సర్గః।

త్రైలోక్యశల్యోద్ధరణాయ సిన్ధోశ్చకార బన్ధం మరణం రిపూణామ్ ।

పుణ్యప్రణామం భువనాభిరామం రామం విరామం విపదాముపాసే ।।

అథాత్మనః శబ్దగుణం గుణజ్ఞః పదం విమానేన విగాహమానః ।

రత్నాకరం వీక్ష్య మిథః స జాయాం రామాభిధానో హరిరిత్యువాచ ।। 13.1 ।।

అథేతి।। అథ ప్రస్థానానన్తరమ్। జానాతీతి జ్ఞః। `ఇగుపధ-'(పా.3।1।135) ఇత్యాదినా కప్రత్యయః। గుణానాం జ్ఞో గుణజ్ఞః। రత్నాకరాదివర్త్యైశ్వర్యగుణాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః। స రామాభిధానో హరిర్విష్ణుః శబ్దో గుణో యస్య తచ్ఛబ్దగుణమాత్మనః స్వస్య పదం విష్ణుపదమ్। ఆకాశమిత్యర్థః। `వియద్విష్ణుపదమ్'ఇత్యమరః। `శబ్దగుణమాకాశమ్'ఇతి తార్కికాః। విమానేన పుష్పకేణ విగాహమానః సన్ రత్నాకరం వీక్ష్య మిథో రహసి। `మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి'ఇత్యమరః। జాయాం పత్నీం సీతామితి వక్షఅయమాణప్రకారేణోవాచ। రామస్య `హరి'రిత్యభిధానం నిరఙ్కుశమహిమద్యోతనార్థమ్। `మిథో' గ్రహణం గోష్ఠీవిశ్రమ్భసూచనార్థమ్ ।। 13.1 ।।

వైదేహి! పశ్యాఽఽమలయాద్విభక్తం మత్సేతునా ఫేనిలమమ్బురాశిమ్ ।

ఛాయాపథేనేవ శరత్ప్రసన్నమాకాశమావిష్కృతచారుతారమ్ ।। 13.2 ।।

వైదేహీతి।। హే వైదేహి సీతే! ఆ మలయాన్మలయపర్యన్తమ్। `పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః'(పా.2।3।10) ఇతి పఞ్చమీ। పదద్వయం చైతత్। మత్సేతునా విభక్తం ద్విధా కృతమ్। అత్యాయతసేతునేత్యర్థః। హర్షాధిక్యాఞ్చ మద్గ్రహణమ్। ఫేనిలం ఫేనవన్తమ్। `ఫేనాదిలఞ్చ'(పా.5।2।99)ఇతీలచ్ప్రత్యయః। క్షిప్రకారీ చాయమితి భావః।

అమ్బురాశిమ్। ఛాయాపథేన విభక్తం శరత్ప్రసన్నమావిష్కృతచారుతారమాకాశమివ। పశ్య। మమ మహానయం ప్రయాసస్త్వదర్థం ఇతి హృదయమ్। ఛాయాపథో నామ జ్యోతిశ్చక్రమధ్యవర్తీ కశ్చిత్తిరశ్చీనోఽవకాశః ।। 13.2 ।।

గురోర్యియక్షోః కపిలేన మేధ్యే రసాతలం సంక్రమితే తురంగే ।

తదర్థముర్వీమవదారయద్భిః పూర్వైః కిలాయం పరివర్ధితో నః ।। 13.3 ।।

గురోరితి।। యియక్షోర్యష్టుమిచ్ఛోః। యజేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః। గురోః సగరస్య మేధ్యేఽశ్వమేధార్థే తురంగే హయే కపిలేన మునినా రసాతలం పాతాలం సంక్రమిత్తే సతి। తదర్థముర్వీమవదారయద్భిః ఖనద్భిర్నోఽస్మాకం పూర్వైర్వృద్ధైః సగరసుతైరయం సముద్రః పరివర్ధితః కిల। `కిల'ఇత్యైతిహ్యే। అతో న పూజ్య ఇతి భావః। యద్యపి తురంగహారీ శతక్రతుస్తథాపి తస్య కపిలసమీపే దర్శనాత్స ఏవేతి భ్రాన్తిః తన్మత్త్యైవ కవినా కపిలేనేతి నిర్దిష్టమ్ ।। 13.3 ।।

గర్భం దధత్యర్కమరీచయోఽస్మాద్వివృద్ధిమత్రాశ్నువతే వసూని ।

అబిన్ధనం వహ్నిమసౌ బిభర్తి ప్రహ్లాదనం జ్యోతిరజన్యనేన ।। 13.4 ।।

గర్భమితి।। అర్కమరీచయోఽస్మాదబ్ధేః। అపాదానాత్। గర్భమమ్మయం దధతి। వృష్ట్యర్థమిత్యర్థః। అయమర్థో దశమసర్గే `తాభిర్గర్భః-'(58)ఇత్యత్ర స్పష్టీకృతః। అయం లోకోపకారీతి భావః। అత్రాబ్ధౌ వసూని ధనాని। `ధనే రత్నే వసు స్మృతమ్'ఇతి విశ్వః। వివృద్ధిమశ్నువతే ప్రాప్నువన్తి। సంపద్యానిత్యర్థః। అసౌ। ఆప ఇన్ధనం దాహ్యం యస్య తద్దాహకం వహ్నిం బిభర్తి। అపకారేఽప్యాశ్రితం న త్యజతీతి భావః। అనేన ప్రహ్లాదనమాహ్లాదకం జ్యోతిశ్చన్ద్రోఽజని జనితమ్। జనేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి లుఙ్। సౌమ్య ఇతి భావః ।। 13.4 ।।

తాం తామవస్థాం ప్రతిపద్యమానం స్థితం దశ వ్యాప్య దిశో మహిమ్నా ।

విష్ణోరివాస్యానవధారణీయమీదృక్తయా రూపమియత్తయా వా ।। 13.5 ।।

తాం తామితి।। తాం తామనేకామ్। `నిత్యవీప్సయోః'(పా.8।1।4) ఇతి వీప్సయా ద్విరుక్తిః। అవస్థామక్షోభాద్యవస్థామ్। విష్ణుపక్షే,-సత్త్వాద్యవస్థామ్। ప్రతిపద్యమానం భజమానం మహిమ్నా దశ దిశో వ్యాప్య స్థితం విష్ణోరివాస్య రత్నాకరస్య రూపం స్వరూపముక్తరీత్యా బహుప్రకారత్వాద్వ్యాపకత్వాశ్చేదృక్తయా,ఇయత్తయా వా ప్రకారతః పరిమాణతశ్చానవధారణీయం దుర్నిరూపమ్ ।। 13.5 ।।

నాభిప్రరూఢామ్బురుహాసనేన సంస్తూయమానః ప్రథమేన ధాత్రా ।

అముం యుగాన్తోచితయోగనిద్రః సంహృత్య లోకాన్పురుషోఽధిశేతే ।। 13.6 ।।

నాభీతి।। యుగాన్తే కల్పాన్త ఉచితా పరిచితా యోగాః స్వాత్మనిష్ఠైవ నిద్రేవ నిద్రా యస్య స పురుషో విష్ణుర్లోకాన్సంహృత్య। నాభ్యాం ప్రరూఢం యదమ్బురుహం పద్మం తదాసనేన తన్నాభికమలాశ్రయేణ ప్రథమేన ధాత్రా దక్షాదీనామపి స్రష్టా పితామహేన సంస్తూయమానః సన్। అముమధిశేతే। అముష్మిఞ్ఛేత ఇత్యర్థః। కల్పాన్తేఽప్యస్తీతి భావః ।। 13.6 ।।

పక్షచ్ఛిదా గోత్రభిదాత్తగన్ధాః శరణ్యమేనం శతశో మహీధ్రాః ।

నృపా ఇవోపప్లవినః పరేభ్యో ధర్మోత్తరం మధ్యమమాశ్రయన్తే ।। 13.7 ।।

పక్షేతి।। పక్షచ్ఛిదా గోత్రభిదేన్ద్రేణ। ఉభయత్ర `సత్సూద్విష-'(పా.3।2।61) ఇత్యాదినా క్విప్। ఆత్తగన్ధా హృదగర్వాః। అభిభూతా ఇత్యర్థః। `గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబన్ధగర్వయోః'ఇతి విశ్వః। `ఆత్తగన్ధోఽభిభూతః స్యాత్' ఇత్యమరః। మహీం ధారయన్తీతి మహీధ్రాః పర్వతాః। మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః। శతం శతం శతశః శరణ్యం రక్షణసమర్థమేనం సముద్రమ్। పరేభ్యః శత్రుభ్య ఉపప్లవినో భయవన్తో నృపా ధర్మోత్తరం ధర్మప్రధానం మధ్యమం మధ్యమభూపాలమివ। ఆశ్రయన్తే। `అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనన్తరః' ఇతి కామన్దకః। ఆర్తబన్ధురితి భావః ।। 13.7 ।।

రసాతలాదాదిభవేన పుంసా భువః ప్రయుక్తోద్వహనక్రియాయాః ।

అస్యాచ్ఛమమ్భః ప్రలయప్రవృద్ధం ముహూర్తవక్త్రాభరణం బభూవ ।। 13.8 ।।

రసాతలాదితి।। ఆదిభవేన పుంసాఽఽదివరాహేణ రసాతలాత్ప్రయుక్తోద్వహనక్రియయాః కృతోద్ధరణక్రియాయాః। వివాహక్రియా చ వ్యజ్యతే। భువో భూదేవతాయాః ప్రలయే ప్రవృద్ధమస్యాబ్ధేరచ్ఛమమ్భో ముహూర్తం వక్త్రాభరణం లజ్జారక్షణార్థం ముఖావగుణ్ఠనం బభూవ। తదుక్తమ్-` ఉద్ధృతాసి వరాహేణ కృష్ణేన శతబాహునా'ఇతి ।। 13.8 ।।

ముఖార్పణేషు ప్రకృతిప్రగల్భాః స్వయం తరంగాధరదానదక్షః ।

అనన్యసామాన్యకలత్రవృత్తిః పిబత్యసౌ పాయయతే చ సిన్ధూః ।। 13.9 ।।

ముఖేతి।। అన్యేషాం పుంసాం సామాన్యా సాధారణా న భవతీత్యనన్యసామాన్యా కలత్రేషు వృత్తిర్భోగరూపా యస్య స తథోక్తః। ఇమమేవార్థం ప్రతిపాదయతి-తరంగ ఏవాధరస్తస్య దానే సమర్పణే దక్షశ్చతురోఽసౌ సముద్రో ముఖార్పణేషు ప్రకృత్యా సఖ్యాదిప్రేషణం వినా ప్రగల్భా ధృష్టాః సిన్ధూర్నదీః। `సిన్ధుః సముద్రే నద్యాం చ' ఇతి విశ్వః। స్వయం పిబతి పాయయతేచ । తరంగాధరమితి శేషః। `న పాదమ్యాజ్యమా-'(పా.1।3।79) ఇత్యాదినా పిబతేర్ణ్యన్తాన్నిత్యం పరస్మైపదనిషేధః। `గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థ'-(పా.1।4।52) ఇత్యాదినా సిన్ధూనాం కర్మత్వమ్। దంపత్యోర్యుగపత్పరస్పరాధరపానమనన్యసాధారణమితి భావః ।। 13.9 ।।

ససత్త్వమాదాయ నదీముఖామ్భః సంమీలయన్తో వివృతాననత్వాత్ ।

అమీ శిరోభిస్తిమయః సరన్ధ్రైరూర్ధ్వం వితన్వన్తి జలప్రవాహాన్ ।। 13.10 ।।

ససత్త్వమితి ।। అమీ తిమయో మత్స్యవిశేషాః। తదుక్తమ్-`అస్తి మత్స్యస్తిమిర్నామ శతయోజనమాయతః'ఇతి। వివృతాననత్వాద్వ్యాత్తముఖత్వాద్ధేతోః। ఆననవివృత్యేత్యర్థః। ససత్త్వం మత్స్యాదిప్రాణిసహితం నదీముఖామ్బు ఆదాయ సంమీలయన్తశ్చఞ్చుపుటాని సంఘట్టయన్తః సన్తః సరన్ధ్రైః శిరోభిర్జలప్రవాహానూర్ధ్వం వితన్వన్తి। జలయన్త్రక్రీడాసమాధిర్వ్యజ్యతే ।। 13.10 ।।

మాతంగనక్రైః సహసోత్పతద్భిర్భిన్నాన్ద్విధా పశ్య సముద్రఫేనాన్ ।

కపోలసంసర్పితయా య ఏషాం వ్రజన్తి కర్ణక్షణచామరత్వమ్ ।। 13.11 ।।

మాతంగేతి ।। సహసోత్పతద్భిర్మాతంగనక్రైః మాతంగాకారైర్గ్రాహైర్ద్విధా భిన్నాన్సముద్రఫేనాన్ పశ్య। యే ఫేనాః ఏషాం జలమాతంగనక్రాణాం కపోలేషు సంసర్పితయా సంసర్పణేన హేతునా కర్ణేషు క్షణం చామరత్వం వ్రజన్తి ।। 13.11 ।।

వేలానిలాయ ప్రసృతా భుజంగా మహోర్మివిస్ఫూర్జథునిర్విశేషాః ।

సూర్యాంశుసంపర్కసమృద్ధరాగైర్వ్యజ్యన్త ఏతే మణిభిః ఫణస్థైః ।। 13.12 ।।

వేలేతి ।। వైలానిలాయ। వేలానిలం పాతుమిత్యర్థః। `క్రియార్థోపపద-'(పా.2।3।14)ఇత్యాదినా చతుర్థీ। ప్రసృతా నిర్గతా మహోర్మీణాం విస్ఫూర్జథురుద్రేకః। `ట్వితోఽథుచ్'(పా.3।3।89) ఇత్యథుచ్ప్రత్యయః। తస్మాన్నిర్విశేషా దుర్గ్రహమేదా ఏతే భుజంగాః సూర్యాంశుసంపర్కేణ సమృద్ధరాగైః ప్రవృద్ధకాన్తిభిః ఫణస్థైర్మణిభిర్వ్యజ్యన్త ఉన్నీయన్తే ।। 13.12 ।।

తవాధరస్పర్ధిషు విద్రుమేషు పర్యస్తమేతత్సహసోర్మివేగాత్ ।

ఊర్ధ్వాఙ్కురప్రోతముఖం కథంచిత్క్లేశాదపక్రామతి శఙ్ఖయూథమ్ ।। 13.13 ।।

తవేతి ।। తవాధరస్పర్ధిషు। అధరసదృశేష్విత్యర్థః। విద్రుమేషు ప్రబాలేషు సహసోర్మివేగాత్పర్యస్తం ప్రోత్క్షిప్తమూర్ధ్వాఙ్కురైర్విద్రుమప్రరోహైః ప్రోతముఖం స్యూతవదనమేతచ్ఛఙ్ఖానాం యూథం వృన్దం కథంచిత్క్లేశాదపక్రామతి। విసమ్భ్యాపసరతీత్యర్థః ।। 13.13 ।।

ప్రవృత్తమాత్రేణ పయాంసి పాతుమావర్తవేగాద్భ్రమతా ఘనేన ।

ఆభాతి భూయిష్ఠమయం సముద్రః ప్రమథ్యమానో గిరిణేవ భూయః ।। 13.14 ।।

ప్రవృత్తేతి ।। పయాంసి పాతుం ప్రవృత్త ఏవ ప్రవృత్తమాత్రో న తు పీతవాన్,తేన ఆవర్తవేగాత్। `స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః'ఇత్యమరః। భ్రమతా ఘనేనాయం సముద్రో భూయః పునరపి గిరిణా మన్దరేణ ప్రమథ్యమాన ఇవ భూయిష్ఠమత్యన్తమాభాతి ।। 13.14 ।।

దూరాదయశ్చక్రనిభస్య తన్వీ తమాలతాలీవనరాజినీలా ।

ఆభాతి వేలా లవణామ్బురాశేర్ధారానిబద్ధేవ కలఙ్కరేఖా ।। 13.15 ।।

దూరాదితి।। అయశ్చక్రనిభస్య లవణామ్బురాశేర్దూరాత్తన్వ్యణుత్వేనావభాసమానా తమాలతాలీవనరాజిభిర్నీలా వేలా తీరభూమిర్ధారానిబద్ధా చక్రాశ్రితా కలఙ్కరేఖామాలిన్యరేఖేవ। ఆభాతి। `మాలిన్యరేఖాం తు కలఙ్కమాహుః' ఇతి దణ్డీ ।। 13.15 ।।

వేలానిలః కేతకరేణుభిస్తే సంభావయత్యాననమాయతాక్షి! ।

మామక్షమం మణ్డనకాలహానేర్వేత్తీవ బిమ్బాధరబద్ధతృష్ణమ్ ।। 13.16 ।।

వేలేతి।। హే ఆయతాక్షి!`వేలా స్యాత్తీరనీరయోః' ఇతి విశ్వః। వేలానిలః కేతకరేణుభిస్త ఆననం సంభావయతి। కిమర్థమిత్యపేక్షాయాముత్ప్రేక్ష్యతే-బిమ్బాధరే బద్ధతృష్ణం మాం మణ్డనేనాభరణక్రియయా కాలహానిర్విలమ్బస్తస్యా అక్షమమసహమానమ్। కర్మణి షష్ఠీ। కాలహానిమసహమానం వేత్తీవ వేత్తి కిమ్? నో చేత్కథం సంభావయేదిత్యర్థః ।। 13.16 ।।

ఏతే వయం సైకతభిన్నశుక్తిపర్యస్తముక్తాపటలం పయోధేః ।

ప్రాప్తా ముహూర్తేన విమానవేగాత్కూలం ఫలావర్జితపూగమాలమ్ ।। 13.17 ।।

ఏత ఇతి।। ఏతే వయం సైకతేషు భిన్నాభిః స్ఫుటితాభిః శుక్తిభిః పర్యస్తాని పరితః క్షిప్తాని ముక్తానాం పటలాని యస్మింస్తత్తథోక్తం ఫలైరావర్జితా ఆనమితా పూగమాలా యస్మింస్తత్ పయోధేః కూలం విమానవేగాన్ముహూర్తేన ప్రాప్తాః।। 13.17 ।।

కురుష్వ తావత్కరభోరు! పశ్చాన్మార్గే మృగప్రేక్షిణి! దృష్టిపాతమ్ ।

ఏషా విదూరీభవతః సముద్రాత్సకాననా నిష్పతతీవ భూమిః ।। 13.18 ।।

కురుష్వేతి।। `మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః'ఇత్యమరః। కరభ ఇవోరూయస్యాః సా కరభోరూః। `ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే'(పా.4।1।69)ఇత్యఙ్। తస్యాః సంబుద్ధిర్హే కరభోరూ। మృగవత్ప్రేక్షత ఇతి విగ్రహః। హే మృగప్రేక్షిణి! తావత్పశ్చాన్మార్గే లఙ్ఘితాధ్వని దృషఅటిపాతం కురుష్వ। ఏషా సకాననా భూమిర్విదూరీభవతః సముద్రాన్నిష్పతతి నిష్క్రామతీవ। `విదూర'శబ్దాద్విశేష్యనిఘ్నా ఇచ్వ్రిః ।। 13.18 ।।

క్వచిత్పథా సంచరతే సురాణాం క్వచిద్ధనానాం పతతాం క్వచిఇ్చ ।

యథావిధో మే మనసోఽభిలాషః ప్రవర్తతే పశ్య తథా విమానమ్ ।। 13.19 ।।

క్వచిదితి।। హే దేవి! విమానం పుష్పకం మే మనసోఽభిలాషో యథఆవిధస్తథా ప్రవర్తతే పశఅయ। క్వచిత్ సురాణాం పథా సంచరతే। క్వచిద్ధనానాం క్వచిత్పతతాం పక్షిణాం చ పథా

సంచరతే। `సమస్తృతీయాయుక్తాత్'(పా.1।3।54)ఇతి సంపూర్వాఽఽచ్చరతేరాత్మనేపదమ్ ।। 13.19 ।।

అసౌ మహేన్ద్రద్విపదానగన్ధిస్త్రిమార్గగావీచివిమర్దశీతః ।

ఆకాశవాయుర్దినయౌవనోత్థానాచామతి స్వేదలవాన్ముఖే తే ।। 13.20 ।।

అసావితి।। మహేన్ద్రద్విపదానగన్ధిరైరావతమదగన్ధిః। త్రిభిమార్గైర్గచ్ఛతీతి త్రిమార్గగా గఙ్గా। `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51)ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః। తస్యా వీచీనాం విమర్దేన సంపర్కేణ శీతోఽసావాకాశవాయుర్దినయౌవనోత్థాన్మధ్యాహ్నసంభవాంస్తే ముఖే స్వేదలవానాచామతి హరతి। అనేన సురపథసంచారో దర్శితః ।। 13.20 ।।

కరేణ వాతాయనలమ్బితేన స్పృష్టస్త్వయా చణ్డి! కుతూహలిన్యా ।

ఆముఞ్చతీవాభరణం ద్వితీయముద్భిన్నవిద్యుద్వలయో ఘనస్తే ।। 13.21 ।।

కరేణేతి।। హే చణ్డి కోపనే!`చణ్డస్త్వత్యన్తకోపనః'ఇత్యమరః। కుతూహలిన్యా వినోదార్థిన్యా త్వయా కర్త్ర్యా వాతాయనే గవాక్షే లమ్బితేనావస్రంసితేన కరేణ స్పృషఅట ఉద్భిఇన్నవిద్యుద్వలయో ఘనస్తే ద్వితీయమాభరణం వలయమాముఞ్చతీవార్పయతీవ। `చణ్డి'ఇత్యనేన కోపనశీలత్వాద్భీతః క్షిప్రం త్వాం ముఞ్చతి మేఘ ఇతి వ్యజ్యతే ।। 13.21 ।।

అమీ జనస్థానమపోఢవిఘ్నం మత్వా సమారబ్ధనవోటజాని ।

అధ్యాసతే చీరభృతో యథాస్వం చిరోజ్ఝితాన్యాశ్రమమణ్డలాని ।। 13.22 ।।

అమీ ఇతి।। అమీ చీరభృతస్తాపసా జనస్థానమపోఢవిఘ్నమపాస్తవిఘ్నం మత్వా జ్ఞాత్వా సమారబ్ధా నవా ఉటజాః పర్ణశాలా యేషు తాని। `పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియామ్'ఇత్యమరః। చిరైర్జ్ఝితాని। రాక్షసభయాదిత్యర్థః। ఆశ్రమమణ్డలాన్యాశ్రమవిభాగాన్। యథాస్వం స్వమనతిక్రమ్య। అధ్యాసతేఽధితిష్ఠన్తి।। 13.22 ।।

సైషా స్థలీ యత్ర విచిన్వతా త్వాం భ్రష్టం మయా నూపురమేకముర్వ్యామ్ ।

అదృశ్యత త్వచ్చరణారవిన్దవిశ్లేషదుఃఖాదివ బద్ధమౌనమ్ ।। 13.23 ।।

సైషేతి।। సా పూర్వానుభూతా స్థల్యేషా। దృశఅయత ఇత్యర్థః। యత్ర స్థల్యాం త్వాం విచిన్వతాఽన్విష్యతా మయా। త్వఇఅచరణారవిన్దేన యో విశ్లేషో వియోగస్తేన యద్దుఃఖం తస్మాదివ బద్ధమౌనం నిఃశబ్దమ్। ఉర్వ్యాం భ్రష్టమేకం నూపురం మఞ్జీరః। `మఞ్జీరో నూపురోఽస్త్రియామ్'ఇత్యమరః। అదృశ్యత దృష్టమ్। హేతూత్ప్రేక్షా।। 13.23 ।।

త్వం రక్షసా భీరు! యతోఽపనీతా తం మార్గమేతాః కృపయా లతా మే ।

అదర్శయన్వక్తుమశక్నువత్యః శాఖాభిరావర్జితపల్లవాభిః ।। 13.24 ।।

త్వమితి।। హే భూరు భయశీలే! `ఊఙుతః'(పా.4।1।36)ఇత్యూఙ్। తతో నదీత్వాత్సంబుద్ధో హ్రస్వః। త్వం రక్షసా రావణేన యతో యేన మార్గేణ। సార్వవిభక్తికస్తసిః। అపనీతాఽపహృతా తం మార్గం వాగిన్ద్రియాభావాద్వక్తుమశక్నువత్య ఏతా లతా వీరుధ ఆవర్జితా నమితాః పల్లవాః పాణిస్థానీయా యాభిస్తాభిః శాఖాభిః స్వావయవభూతాభిః కృపయా మేఽదర్శయన్। హస్తచేష్టయాఽసూచయన్నిత్యర్థః। `శాఖా వృక్షాన్తరే భుజే'ఇతి విశ్వః। లతాదీనామపి జ్ఞానమస్త్యేవ। తదుక్తం మనునా(1।49)-`అన్తఃసంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితాః'ఇతి ।। 13.24 ।।

మృగ్యశ్చ దర్భాఙ్కురనిర్వ్యపేక్షాస్తవాగతిజ్ఞం సమబోధయన్మామ్ ।

వ్యాపారయన్త్యో దిశి దక్షిణస్యాముత్పక్ష్మరాజీని విలోచనాని ।। 13.25 ।।

మృగ్యశ్చేతి।। దర్భాఙ్కురేషు భక్ష్యేషు నిర్వ్యపేక్షా నిఃస్పృహా మృగ్యో మృగ్గ్యానాశోత్పక్ష్మరాజిని విలోచనాని దక్షిణస్యాం దిశి వ్యాపారయన్త్యః ప్రవర్తయన్త్యః సత్యస్తవాగతిజ్ఞం గత్యనభిజ్ఞం మాం సమబోధయన్। దృష్టిచేష్టయా త్వద్గతిమబోధయన్నిత్యర్థః ।। 13.25 ।।

ఏతద్గిరేర్మాల్యవతః పురస్తాదావిర్భవత్యమ్బరలేఖి శృఙ్గమ్ ।

నవం పయో యత్ర ఘనైర్మయా చ త్వద్విప్రయోగాశ్రు సమం విసృష్టమ్ ।। 13.26 ।।

ఏతదితి।। మాల్యవతో నామ గిరేరమ్బరలేఖ్యభ్రంకషం శృఙ్గమేతత్పురస్తాదగ్ర ఆవిర్భవతి। యత్ర శృఙ్గే ధనైర్మేఘైర్నవం పయో మయా త్వద్విప్రయోగేణ యదశ్రు తఞ్చ సమం యుగపద్విసృష్టమ్। మేఘదర్శనాద్వర్షతుల్యమశ్రు విముక్తమితి భావః ।। 13.26 ।।

గన్ధశ్చ ధారాహతపల్వలానాం కాదమ్బమర్ధోద్గతకేసరం చ ।

స్నిగ్ధాశఅచ కేకాః శిఖినాం బభూవుర్యస్మిన్నసహ్యాని వినాత్వయా మే ।। 13.27 ।।

గన్ధశ్చేతి।। యస్మిన్ శృఙ్గే ధారాభిర్వర్షధారాభిరాహతానాం పల్వలానాం గన్ధశ్చ। అర్ధోద్గతకేసరం కాదమ్బం నీపకుసుమం చ। స్నిగ్ధామధురాః। శిఖఇనాం బర్హిణామ్। `శిఖినౌ వహ్నిబర్హిణౌ' ఇత్యమరః। కేకాశఅచ। త్వయా వినా మేఽసహ్యాని బుభూవుః। `నపుంసకమనపుంసకేన-'(పా.1।2।69) ఇతి నపుంసకైకశేషః।। 13.27 ।।

పూర్వానుభూతం స్మరతా చ యత్ర కమ్పోత్తరం భీరు! తవోపగూఢమ్ ।

గుహావిసారీణ్యతివాహితాని మయా కథంచిద్ఘనగర్జితాని ।। 13.28 ।।

పూర్వేతి।। కించ, హే భీరు! యత్ర శృఙ్గే పూర్వానుభూతం కమ్పోత్తరం కమ్పప్రధానం తవోపగూఢముపగూహనం స్మరతా మయా గుహావిసారీణి ఘనగర్జితాని కథఞ్చిదతివాహితాని। స్మారకత్వేనోద్దీపకత్వాత్క్లేశేన గమితానీత్యర్థః ।। 13.28 ।।

ఆసారసిక్తక్షితిబాష్పయోగాన్మామక్షిణోద్యత్ర విభిన్నకోశైః ।

విడమ్బ్యమానా నవకన్దలైస్తే వివాహధూమారుణలోచనశ్రీః ।। 13.29 ।।

ఆసారేతి।। యత్ర శ్రృఙ్గే విభిన్నకోశైర్వికసితకుఙ్మలైర్నవకన్దలైః కన్దలీపుష్పైరరుణవర్ణైరాసారేణ ధారాసంపాతేన। `ధారాసంపాత ఆసారః'ఇత్యమరః। సిక్తాయాః క్షితేర్బాష్పస్య ధూమవర్ణస్య యోగాద్ధేతోర్విడమ్బ్యమానాఽనుక్రియమాణా తే వివాహధూమేనారుణా లోచనశ్రీః। సాదృశ్యాత్స్మర్యమాణేతి శేషః। మామక్షిణోదపీడయత్।। 13.29 ।।

ఉపాన్తవానీరవనోపగూఢాన్యాలక్ష్యపారిప్లవసారసాని ।

దూరావతీర్ణా పిబతీవ ఖేదాదమూని పమ్పాసలిలాని దృష్టిః ।। 13.30 ।।

ఉపాన్తేతి।। ఉపాన్తవానీరవనోపగూఢాని పార్శ్వఅవఞ్జులవనచ్ఛన్నాన్యాలక్ష్యా ఈషద్దృశ్యాః పారిప్లవాశ్చఞ్చలాః సారసా యేషుతాన్యమూని పమ్పాసలిలాని పమ్పాసరోజలాని దూరాదవతీర్ణా మే దృష్టిరత ఏవ ఖేదాత్పిబతీవ। న విహాతుముత్సహత ఇత్యర్థః ।। 13.30 ।।

అత్రావియుక్తాని రథాఙ్గనామ్నామన్యోన్యదత్తోత్పలకేసరాణి ।

ద్వన్ద్వాని దూరాన్తరవర్తినా తే మయా ప్రియే! సస్పృహమీక్షితాని ।। 13.31 ।।

అత్రేతి।। అత్ర పమ్పాసరసి। అన్యోన్యస్మై దత్తోత్పలకేసరాణ్యవియుక్తాని రథాఙ్గనామ్నాం ద్వన్ద్వాని చక్రవాకమిథునాని తే తవ దూరాన్తరవర్తినా దూరదేశవర్తినా మయా హే ప్రియే! సస్పృహం సాభిలాషమీక్షితాని। తదానీం త్వామస్మార్షమిత్యర్థః।। 13.31 ।।

ఇమాం తటాశోకలతాం చ తీవ్రం స్తనాభిరామస్తబకాభినమ్రామ్ ।

త్వత్ప్రాప్తిబుద్ధ్యా పరిరబ్ధుకామః సౌమిత్రిణా సాశ్రురహం నిషిద్ధః ।। 13.32 ।।

ఇమామితి।। కించ స్తనవదభిరామాభ్యాం స్తబకాభ్యామభినమ్రాం తన్వీమిమాం తటాశోకస్య లతాం శాఖామ్ ,అతస్త్వత్ప్రాప్తిబుద్ధఅయా త్వమేవ ప్రాప్తేతి భ్రాన్త్యా పరిరబ్ధుమాలిఙ్గితుం కామో యస్య సోఽహం సౌమిత్రిణా లక్ష్మణేన సాశ్రుర్నిషిద్ధః నేయం సీతేతి నివారితః। `పరిరబ్ధుకామ'ఇత్యత్ర `తుం కామమనసోరపి' ఇతి వచనాన్మకారలోపః ।। 13.32 ।।

అమూర్విమానాన్తరలమ్బినీనాం శ్రుత్వా స్వనం కాఞ్చనకిఙ్కిణీనామ్ ।

ప్రత్యుద్ధ్రజన్తీవ ఖముత్పతన్త్యో గోదావరీసారసపఙ్క్తయస్త్వామ్ ।। 13.33 ।।

అమూరితి।। విమానస్యాన్తరేష్వవకాశేషు లమ్బంన్తే యాస్తాసాం కాఞ్చనకిఙ్కిణీనాం స్వనం శ్రుత్వా స్వయూథశబ్దభ్రమాత్ఖమాకాశముత్పతన్త్యోఽమూర్గోదావరీసారసపఙ్క్తయస్త్వాం ప్రత్యుద్ధజన్తీవ ।। 13.33 ।।

ఏషా త్వయా పేశలమధ్యయాపి ఘటామ్బుసంవర్ధితబాలచూతా ।

ఆనన్దయత్యున్ముఖకృష్ణసారా దృష్టా చిరాత్పఞ్చవటీ మనో మే ।। 13.34 ।।

ఏషేతి।। పేశలమధ్యయాపి। భారాక్షమయాపీత్యర్థః। త్వయా ఘటామ్బుభిః సంవర్ధితా బాలచూతా యస్యాః సా। ఉన్ముఖా అస్మదభిముఖా త్వత్సంవర్ధితా ఏవ కృష్ణసారా యస్యాః సా చిరాద్దృష్టైషా పఞ్చవతీ మే మన ఆనన్దయత్యాహ్లాదయతి। `పఞ్చవటీ'శబ్దః పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతః ।। 13.34 ।।

అత్రానుగోదం మృగయానివృత్తస్తరంగవాతేన వినీతఖేదః ।

రహస్త్వదుత్సఙ్గనిషణ్ణమూర్ధా స్మరామి వానీరగృహేషు సుప్తః ।। 13.35 ।।

అత్రేతి।। అత్ర పఞ్చవట్యామ్। గోదా గోదావరీ,తస్యాః సమీపేఽనుగోదమ్। `అనుర్యత్సమయా'(పా.2।1।15) ఇత్యవ్యయీభావః। మృగయాయా నివృత్తస్తరంగవాతేన వినీతఖేదో రహో రహసి। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। త్వదుత్సఙ్గనిషణ్ణమూర్ధా సన్నహం వానీరగృహేషు సుప్తః స్మరామి। వాక్యార్థః కర్మ। సుప్త ఇతి యత్తత్స్మరామీత్యర్థః ।। 13.35 ।।

భ్రూమేదమాత్రేణ పదాన్మఘోనః ప్రభ్రంశయాం యో నహుషం చకార ।

తస్యావిలామ్బుః పరిశుద్ధిహేతోర్భౌమో మునేః స్థఆనపరిగ్రహోఽయమ్ ।। 13.36 ।।

భ్రూమేదేతి।। యో మునిర్భ్రూభేదమాత్రేణ భ్రూభఙ్గమాత్రేణైవ నహుషం రాజానం మఘోనః పదాదిన్ద్రత్వాత్। ప్రభ్రంశయాం చకార ప్రభ్రంశయతి స్మ। ఆవిలామ్బుః పరిశుద్ధిహేతోః కలుషజలప్రసాదహేతోస్తస్య మునేరగస్త్యస్య। అగస్త్యోదయే శరది జలం ప్రసీదతీత్యక్తం ప్రాక్। భూమౌ భవో భౌమః స్థానపరిగ్రహ ఆశ్రమోఽయమ్। దృశ్యత ఇతి శేషః। `భౌమ'ఇత్యనేన దివ్యోఽప్యస్తీత్యుక్తమ్। పరిగృహ్యత ఇతి పరిగ్రహః,స్థానమేవ పరిగ్రహ ఇతి విగ్రహః ।। 13.36 ।।

త్రేతాగ్నిధూమాగ్రమనిన్ద్యకీర్తేస్తస్యేదమాక్రాన్తవిమానమార్గమ్ ।

ఘ్రాత్వా హవిర్గన్ధి రజోవిముక్తః సమశ్నుతే మేలఘిమానమాత్మా ।। 13.37 ।।

త్రేతేతి।। అనిన్ద్యకీర్తేస్తస్యాగస్త్యస్య। ఆక్రాన్తవిమానమార్గమ్। హవిర్గన్ధోఽస్యాస్తీతి హవిర్గన్ధి త్రైతాగ్నిరగ్నిత్రయమ్। `అగ్నిత్రయమిదం త్రేతా' ఇత్యమరః। పృషోదరాదిత్వాదేత్వమ్। త్రేతాగ్నేర్ధూమాగ్నిమిదం ఘ్రాత్వాఽఽఘ్రాయ రజసో గుణాద్విముక్తో మే మమ। ఆత్మాఽన్తఃకరణం లఘిమానం లఘుత్వగుణం సమాశ్నుతే ప్రాప్నోతి ।। 13.37 ।।

ఏతన్మునేర్మానిని! శాతకర్ణేః పఞ్చాప్సరో నామ విహారవారి ।

ఆభాతి పర్యన్తవనం విదూరాన్మేఘాన్తరాలక్ష్యమివేన్దుబిమ్బమ్ ।। 13.38 ।।

ఏతదితి।। హే మానిని! శాతకర్ణేర్మునేః సంబన్ధి పఞ్చాప్సరో నామ `పఞ్చాప్సర'ఇతి ప్రసిద్ధమ్। పఞ్చ అప్సరసో యస్మిన్నితి విగ్రహః। పర్యన్తేషు వనాని యస్య తత్పర్యన్తవనమేతద్విహారవారి క్రీడాసరో విదూరాత్। మేఘానామన్తరే మధ్య ఆలక్ష్యమీషద్దృశ్యమ్। ఆజీషదర్థేఽభివ్యాప్తౌ। ఇన్దుబిమ్బమివ। ఆభాతి ।। 13.38 ।।

పురా స దర్భాఙ్కురమాత్రవృత్తిశ్చరన్మృగైః సార్ధమృషిర్మఘోనాః ।

సమాధిభీతేన కిలోపనీతః పఞ్చాప్సరోయౌవనకూటబన్ధమ్ ।। 13.39 ।।

పురేతి।। పురా పూర్వస్మిన్కాలే దర్భాఙ్కురమాత్రవృత్తిస్తన్మాత్రాహారో మృగైః సార్ధం సహ చరన్,స ఋషిః సమాధేస్తపసో భీతేన మఘోనేన్ద్రేణ పఞ్చానామప్సరసాం యౌవనమ్। `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51)ఇత్యాదినోత్తరపదసమాసః। తదేవ కూటబన్ధం కపటయన్త్రముపనీతః। `ఉన్మాథః కూటయన్త్రం స్యాత్'ఇత్యమరః। `కిల'ఇత్యైతిహ్యే మృగసాహచర్యాన్మృగవదేవ బద్ధ ఇతి భావః ।। 13.39 ।।

తస్యాయమన్తర్హితసౌధభాజః ప్రసక్తసంగీతమృదఙ్గఘోషః ।

వియద్గతః పుష్పకచన్ద్రశాలాః క్షణం ప్రతిశ్రున్ముఖరాః కరోతి ।। 13.40 ।।

తస్యేతి।। అన్తర్హితసౌధభాజో జలాన్తర్గతప్రాసాదగతస్య తస్య శాతకర్ణేరయం ప్రసక్తః సంతతః సంగీతమృదఙ్గఘోషో వియద్గతః సన్ పుష్పకస్య చన్ద్రశాలాః శిరోగృహాణి। `చన్ద్రశాలా శిరోగృహమ్' ఇతి హలాయుధః। క్షణం ప్రతిశ్రుద్భిః ప్రతిధ్వానైర్ముఖరా ధ్వనన్తీః కరోతి। `స్త్రీ ప్రతిశ్రుత్ప్రతిధ్వానే'ఇత్యమరః ।। 13.40 ।।

హవిర్భుజామేధవతాం చతుర్ణాం మధ్యే లలాటంతపసప్తసప్తిః ।

అసౌ తపస్యత్యపరస్తపస్వీ నామ్నా సుతీక్ష్ణశ్చరితేన దాన్తః ।। 13.41 ।।

హవిరితి।। నామ్నా సుతీక్ష్ణః సుతీక్ష్ణనామా చరితేన దాన్తః సౌమ్యోఽసావపరస్తపస్వీ। ఏధవతామిన్ధనవతామ్। `కాష్ఠం దార్విన్ధనం త్వేధః'ఇత్యమరః। చతుర్ణాం హవిర్భుజామగ్నీనాం మధ్యే। లలాటం తపతీతి లలాటంతపః సూర్యః। `అసూర్యలలాటయోర్దృశితపోః'(పా.3।2।36)ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। `అరుర్ద్విషత్-'(6।3।67)ఇత్యాదినా ముమాగమః। లలాటంతపః సప్తసప్తిః సప్తాశ్వః సూర్యో యస్య స తథోక్తః సన్। తపస్యతి తపశ్చరతి। `కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః'(పా.3।1।15) ఇతి క్యఙ్। `తపసః పరస్మైపదం చ'(వా1733) ఇతి వక్తవ్యమ్ ।। 13.41 ।।

అముం సహాసప్రహితేక్షణాని వ్యాజార్ధసందర్శితమేఖలాని ।

నాలం వికర్తుం జనితేన్ద్రశఙ్కం సురాఙ్గనావిభ్రమచేష్టితాని ।। 13.42 ।।

అముమితి।। జనితేన్ద్రశఙ్కమ్। తపసేతి శేషః। అముం సుతీక్ష్ణం సహాసం ప్రహితానీక్షణాని దృష్టయో యేషు తాని। వ్యాజేన కేనచిన్మిషేణ। `పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేంఽశకే'ఇతి విశ్వః। అర్ధమీషత్ సందర్శితా మేఖలా యేషు తాని సురాజఅగనానామిన్ద్రప్రేషితానాం విభ్రమా విలాసా ఏవ చేష్టితాని వికర్తుం స్ఖలయితుమలం సమర్థాని న । బభూవురితి శేషః ।। 13.42 ।।

ఏషోఽక్షమాలావలయం మృగాణాం కణ్డూయితారం కుశసూచిలావమ్ ।

సభాజనే మే భుజమూర్ధ్వబాహుః సవ్యేతరం ప్రాధ్వమితః ప్రయుఙ్క్తే ।। 13.43 ।।

ఏష ఇతి।। ఊర్ధ్వబాహురేష సుతీక్ష్ణోఽక్షమాలైవ వలయం యస్య తం మృగాణాం కణ్డూయితారమ్। కుశా ఏవ సూచయస్తా లునాతీతి కుశసూచిలావస్తమ్। `కర్మణ్యణ్'(పా.3।2।1)ఇత్యణ్। ఏభిర్విశేషణైర్జయశీలత్వం భూతదయా కర్మక్షమత్వం చ ద్యోత్యతే। సవ్యాదితరం దక్షిణం భుజం మే మమ సభాజనే సంమాననిమిత్తే। `నిమిత్తాత్కర్మయోగే'(వా.1490)ఇతి సప్తమీ। ఇతః ప్రాధ్వం ప్రకృతానుకూలబన్ధం ప్రయుఙ్క్తే। `ఆనుకూల్యార్థకం ప్రాధ్వమ్' ఇత్యమరః। అవ్యయం చైతత్ ।। 13.43 ।।

వాచంయమత్వాత్ప్రణతిం మమైష కమ్పేన కించిత్ప్రతిగృహ్య మూర్ధ్నః ।

దృష్టిం విమానవ్యవధానముక్తాం పునః సహస్రార్చిషి సంనిధత్తే ।। 13.44 ।।

వాచంయమేతి।। ఏష సుతీక్ష్ణః। వాచం యచ్ఛతీతి వాచంయమో మౌనవ్రతీ। `వాచి యమో వ్రతే'(పా.3।2।40)ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। `వాచంయమపురందరౌ చ' (పా.6।3।69)ఇతి ముమ్। తస్య భావస్తత్త్వాన్మమ ప్రణతిం కించిన్మూర్ధ్నః కమ్పేన ప్రతిగృహ్య విమానేన వ్యవధానం తోరోధానం తస్మాన్ముక్తామ్। అపేతాపోఢముక్తపతతిత-` (పా.2।1।38) ఇత్యాదినా పఞ్చమీసమాసః। దృష్టిం పునః సహస్రార్చిషి సూర్యే సంనిధత్తే । సమ్యగ్దత్త ఇత్యర్థః। అన్యథాఽకర్మకత్వప్రసఙ్గాత్' 13.44 ।।

అదః శరణ్యం శరభఙ్గనామ్నస్తపోవనం పావనమాహితాగ్నేః ।

చిరాయ సంతర్ప్య సమిద్భిరగ్నిం యో మన్త్రపూతాం తనుమప్యహౌషీత్ ।। 13.45 ।।

అద ఇతి।। శరణే రక్షణే సాధు శరణ్యమ్। పావయతీతి పావనమ్। అదో దృశ్యమానం తపోవనమాహితాగ్నేః శరభఙ్గనామ్నో మునేః సంబన్ధి। యః శరభఙ్గశ్చిరాయచిరమగ్నిం సమిద్భిః సంతర్ప్య తర్పయిత్వా తతో మన్త్రైః పూతాం శుద్ధాం తనుమప్యహౌషీద్ధుతవాన్। జుహోతేర్లుఙ్ ।। 13.45 ।।

ఛాయావినీతాధ్వపరిశ్రమేషు భూయిష్ఠసంభావ్యఫలేష్వమీషు ।

తస్యాతిథీనామధునా సపర్యా స్థితా సుపుత్రేష్వివ పాదపేషు ।। 13.46 ।।

ఛాయేతి।। అధునాఽస్మిన్కాలే తస్య శరభఙ్గస్య సంబన్ధిన్యతిథీనాం సపర్యాఽతితిపూజా। `పూజా నమస్యాపచితిః సపర్యార్చార్హణాః సమాః'ఇత్యమరః। ఛాయాభిర్వినీతోఽపనీతోఽధ్వపరిశ్రమో యైస్తేషు భూయిష్ఠాని బహుతమాని సంభావ్యాని శ్లాఘ్యాని ఫలాని యేషాం తేష్వమీషు పాదపేష్వాశ్రమవృక్షేషు సుపుత్రేష్వివ స్థితా। తత్పుత్రైరివ పాదపైరనుష్ఠీయతతత ఇత్యర్థః।। 13.46 ।।

ధారాస్వనోద్గారిదరీముఖోఽసౌ శ్రృఙ్గాగ్రలగ్నామ్బుజవప్రపఙ్కః ।

బధ్నాతి మే బన్ధురగాత్రి! చక్షుర్దృప్తః కకుద్మానివ చిత్రకూటః ।। 13.47 ।।

ధారేతి।। ధారా నిర్ఝరధారాః। యద్వా,-ధఆరయా సాతత్యేన స్వనోద్గారిదర్యేవ ముఖం యస్య సః। శ్రృఙ్గం శిఖరం విషాణాం చ తస్యాగ్రే లగ్నోఽమ్బుద ఏవ వప్రపఙ్కో వప్రక్రీడాసక్తపఙ్కో యస్య సః। అసౌ చిత్రకూటో హే బన్ధురగాత్రి ఉన్నతానతాఙ్గి!`బన్ధురం తూన్నతానతమ్'ఇత్యమరః। దృప్తః కకుద్మాన్ వృషభ ఇవ। మే చక్షుర్బధ్నాత్యనన్యాసక్తం కరోతి ।। 13.47 ।।

ఏషా ప్రసన్నస్తిమితప్రవాహా సరిద్విదూరాన్తరభావతన్వీ ।

మన్దాకినీ భాతి నగోపకణ్ఠే ముక్తావలీ కణ్ఠగతేవ భూమేః ।। 13.48 ।।

ఏషేతి।। ప్రసన్నో నిర్మలః స్తిమితో నిఃస్పదః ప్రవాహో యస్యాః సా విదూరస్యాన్తరస్య మధ్యవర్త్యవకాశస్య భావాత్తన్వీ దూరదేశవర్తిత్వాత్తనుత్వేనావభాసమానా మన్దాకినీ నామ కాచిఙ్చిత్రకూటనికటగైషా సరిత్। గోపకణ్ఠేన భూమేః కణ్ఠగతా ముక్తావలీవ। భాతి। అత్ర నగస్య శిరస్త్వం తదుపకణ్ఠస్య కణ్ఠత్వం చ గమ్యతే ।। 13.48 ।।

అయం సుజాతోఽనుగిరం తమాలః ప్రవాలమాదాయ సుగన్ధి యస్య ।

యవాఙ్కురాపాణ్డుకపోలశోభీ మయావతంసః పరికల్పితస్తే ।। 13.49 ।।

అయమితి।। గిరేః సమీపేఽనుగిరమ్। `గిరేశ్చ సేనకస్య'(పా.5।4।112)ఇతి సమాసాన్తషఅటచ్ప్రత్యయః। సుజాతః స తమాలోఽయం దృశ్యతే। యస్య తమాలస్య। శోభనో గ్ధో యస్య తత్సుగన్ధి। `గన్ధస్య-'(పా.5।4।135)ఇత్యాదినేకారః సమాసాన్తః। ప్రవాలం పల్లవమాదాయ మయా తే యవాఙ్కురవదాపాణ్డౌ కపోలే శోమీశోభతే యః సోఽవతంసః పరికల్పితః ।। 13.49 ।।

అనిగ్రహత్రాసవినీతసత్త్వమపుష్పలిఙ్గాత్ఫలబన్ధివృక్షమ్ ।

వనం తపఃసాధనమేతదత్రేరావిష్కృతోదగ్రతరప్రభావమ్ ।। 13.50 ।।

అనిగ్రహేతి।। అనిగ్రహత్రాసా దణ్డభయరహితా అపి వినీతాః సత్త్వా జన్తవో యస్మింస్తత్। అపుష్పలిఙ్గాత్పుష్పనిమిత్తం వినైవ ఫలబన్ధినః ఫలగ్రాహిణో వృక్షా యస్మింస్తత్। అథ ఏవాఽఽవిష్కృతోదగ్రతరప్రభావమత్రేర్మునేస్తపసః సాధనం వనమేతత్ ।। 13.50 ।।

అత్రాభిషేకాయ తపోధనానాం సప్తర్షిహస్తోద్ధృత హేమపద్మామ్ ।

ప్రవర్తయామాస కిలానసూయా త్రిస్రోతసం త్ర్యమ్బకమౌలిమాలామ్ ।। 13.51 ।।

అత్రేతి।। అత్ర వనేఽనసూయాఽత్రిపత్నీ। సప్త చ తే ఋషయశ్చ సప్తర్షయః। `దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్'(పా.2।1।50) ఇతి తత్పురుషసమాసః। తేషాం హస్తైరుద్ధృతాని హేమపద్మాని యస్యాస్తాం త్ర్యమ్బకమౌలిమాలాం హరశిరఃస్రజం త్రిస్రోతసం భాగీరథీం తపోధనానామృషీణామభిషేకాయ స్నానాయ ప్రవర్తయామాస ప్రవాహయామాస। కిలేత్యైతిహ్యే ।। 13.51 ।।

వీరసనైర్ధ్యానజుషామృషీణామమీ సమధ్యాసితవేదిమధ్యాః ।

నివాతనిష్కమ్పతయా విభాన్తి యోగాధిరూఢా ఇవ శాఖినోఽపి ।। 13.52 ।।

వీరేతి।। వీరాసనైర్జయసాధనైః। ధ్యానం జుషన్తే సేవన్త ఇతి ధ్యానజుషః। తేషాం తైరుపవిశ్య ధ్యాయతామృషీణాం సంబన్ధినః సమధ్యాసితవేదిమధ్యాః। ఇదం వీరాసనస్థానీయమ్। అమీ శాఖినోఽపి నివాతే నిష్కమ్పతయా యోగాధిరూఢా ఇవ ధ్యానభాజ ఇవ విభాన్తి। ధ్యాయన్తోఽపి నిశ్చలాఙ్గా భవన్తి। వీరాసనే వసిష్ఠః-`ఏకపాదమథైకస్మిన్విన్యస్యోరుణి సంస్థితమ్। ఇతరస్మింస్తథా చాన్యం వీరాసనముదాహృతమ్।।' ఇతి ।। 13.52 ।।

త్వయా పురస్తాదుపయాచితో యః సోఽయం వటః శ్యామ ఇతి ప్రతీతః ।

రాశిర్మణీనామివ గారుడానాం సపద్మరాగః ఫలితో విభాతి ।। 13.53 ।।

త్వయేతి।। త్వయా పురస్తాత్ పూర్వం య ఉపయాచితః ప్రార్థితః। తథా చ రామాయణే- `న్యగ్రోధం తముపస్థాయ వైదేహీ వాక్యమబ్రవీత్। నమస్తేఽస్తు మహావృక్ష! పాలయేన్మే వ్రతం పతిః।।' ఇతి। శ్యామ ఇతి ప్రతీతః స వటోఽయం ఫలితః సన్। సపద్మరాగో గారుడానాం మణీనాం మరకతానాం రాశిరివ। విభాతి ।। 13.53 ।।

`క్వచిత్-'ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః శ్లోకైః ప్రయాగే గఙ్గాయమునాసంగమం వర్ణయతి-

క్వచిత్ప్రభాలేపిభిరిన్ద్రనీలైర్ముక్తామయీ యష్టిరివానువిద్ధా ।

అన్యత్ర మాలా సితపఙ్కజానామిన్దీవరైరుత్ఖచితాన్తరేవ ।। 13.54 ।।

క్వచిత్ఖగానాం ప్రియమానసానాం కాదమ్బసంసర్గవతీవ పఙ్క్తిః ।

అన్యత్ర కాలాగురుదత్తపత్రా భక్తిర్భువశ్చన్దనకల్పితేవ ।। 13.55 ।।

క్వచిత్ప్రభా చాన్ద్రమసీ తమోభిశ్ఛాయావిలీనైః శబలీకృతేవ ।

అన్యత్ర శుభ్రా శరదభ్రలేఖా రన్ధ్రేష్వివాలక్ష్యనభః ప్రదేశా ।। 13.56 ।।

క్వచిఇ్చ కృష్ణోరగభూషణేవ భస్మాఙ్గరాగా తనురీశ్వరస్య ।

పశ్యానవద్యాఙ్గి! విభాతి గఙ్గా భిన్నప్రవాహా యమునాతరఙ్గైః ।। 13.57 ।।

హే అనవద్యాఙ్గి! యమునాతరఙ్గైర్భిన్నప్రవాహా వ్యామిశ్రౌఘా గఙ్గా జాహ్నవీ విభాతి। త్వం పశఅయ। కేవ? క్వచిత్ప్రదేశే ప్రభయా లిమ్పన్తీ సంనిహితమితి ప్రభాలేపిభిరిన్ద్రనీలైరనువిద్ధా సహ గుమ్ఫితా ముక్తామయీ యష్టిరివ హారావలిరివ విభాతి। అన్యత్ర ప్రదేశ ఇన్దీవరైర్నీలోత్పలైరుత్ఖచితాన్తరా సహ గ్రథితా సితపఙ్కజానాం పుణ్డరీకాణాం మాలేవ। విభాతీతి సర్వత్ర సంబన్ధః। క్వచిత్కాదమ్బసంసర్గవతీ నీలహంససంసృష్టా ప్రియం మానసం నామ సరో యేషాం ఖగానాం రాజహంసానాం పఙ్క్తిరివ। `రాజహంసాస్తు తే చఞ్చుచరణైర్లోహితైః సితాః'ఇత్యమరః। అన్యత్ర కాలాగురుణా దత్త పత్రా రచితమకరికాపత్రా భువశ్చన్దనకల్పితా భక్తిరివ। క్వచిచ్ఛాయాసు విలీనైః స్థితైస్తమోభిః శబలీకృతా కర్బురీకృతా చాన్ద్రమసీ ప్రభా చన్ద్రికేవ। అన్యత్ర రన్ధ్రేష్వాలక్ష్యనభఃప్రదేశా శుభ్రా శరదభ్రలేఖా శరన్మేఘపఙ్క్తిరివ। క్వచిత్కృష్ణోరగభూషణా భస్మాఙ్గరాగేశ్వరస్య తనురివ విభాతి। శేషో వ్యాఖ్యాతః। కలాపకమ్ ।। 13.54-57 ।।

సముద్రపత్న్యోర్జలసంనిపాతే పూతాత్మనామత్ర కిలాభిషేకాత్ ।

తత్త్వావబోధేన వినాపి భూయస్తనుత్యజాం నాస్తి శరీరబన్ధః ।। 13.58 ।।

సముద్రేతి।। అత్ర సముద్రపత్న్యోర్గఙ్గా-యమునయోర్జలసంనిపాతే సంగమేఽభిషేకాత్ స్నానాత్ పూతాత్మనాం తనుత్యజాం శుద్ధాత్మనాం పుంసాం తత్త్వావబోధేన తత్త్వజ్ఞానేన వినాపి ప్రారబ్ధశరీరత్యాగానన్తరం భూయః పునః శరీరబన్ధః శరీరయోగో నాస్తి కిల। అన్యత్ర జ్ఞానాదేవ ముక్తిః,అత్ర తు స్నానాదేవ ముక్తిరిత్యర్థః।। 13.58 ।।

పురం నిషాదాధిపతేరిదం తద్యస్మిన్మయా మౌలిమణిం విహాయ ।

జటాసు బద్ధాస్వరుదత్సుమన్త్రః కైకేయి! కామాః ఫలితాస్తవేతి ।। 13.59 ।।

పురమితి।। నిషాదాధిపతేర్గుహస్య తత్పురమిదమ్। యస్మిన్పురే మయా మౌలిమణిం విహాయ జటాసు బద్ధాసు రచితాసు సతీషు సుమన్త్రః `హే కైకేయి! తవ కామా మనోరథాః ఫలితాః సఫలా జాతాః'ఇత్యరుదత్। `రుదిరశ్రువిమోచనే'ఇతి ధాతోర్లుఙ్ ।। 13.59 ।।

పయోధరైః పుణ్యజనాఙ్గనానాం నిర్విష్టహేమామ్బుజరేణు యస్యాః ।

బ్రాహ్మం సరః కారణమాప్తవాచో బుద్ధేరివావ్యక్తముదాహరన్తి ।। 13.60 ।।

పయోధరైరితి।। పుణ్యజనాఙ్గనానాం యక్షస్త్రీణాం పయోధరైః స్తనైర్నిర్విష్ట ఉపభుక్తో హేమామ్బుజరేణుర్యస్య తత్। తత్ర తాః క్రీడన్తీతి వ్యజ్యతే। బ్రహ్మణ ఇదం బ్రాహ్మమ్। `నస్తద్ధితే'(పా.6।4।144)ఇతి టిలోపః। బ్రాహ్మం సరో మానసాఖ్యం యస్యాః సరయ్వాః। బుద్ధేర్మహత్తత్త్వస్యావ్యక్తం ప్రధానమివ కారణమ్। ఆప్తస్య వాచ ఆప్తవాచో వేదాః। యద్వా,-బహువ్రీహిణా మునయః। ఉదాహరన్తి ప్రచక్షతే ।। 13.60 ।।

జలాని యా తీరనిఖాతయూపా వహత్యయోధ్యామను రాజధానీమ్ ।

తురంగమేధావభృథావతీర్ణైరిక్ష్వాకుభిః పుణ్యతరీకృతాని ।। 13.61 ।।

జలాలీతి।। యూపః సంస్కృతః పశుబన్ధనార్థో దారువిశేషః। తీరనిఖాతయూపా యా సరయూస్తురంగమేధా అశ్వమేధాస్తేష్వవభృథార్థమేవావతీర్ణైరవరూఢైరిక్ష్వాకుభిరిక్ష్వాకుగోత్రాపత్యైర్నృపైః పూర్వైః। తద్రాజత్వాదణో లుక్। పుణ్యతరీకృతాన్యతిశయేన పుణ్యాని కృతాని జలాన్యయోధ్యాం రాజధానీం నగరీమను సమీపే,తయా లక్షితయేత్యర్థః। `అను'శబ్దస్య `లక్షణేత్థంభూత-'(పా.1।4।90)ఇత్యాదినా కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగే ద్వితీయా। వహతి ప్రాపయతి ।। 13.61 ।।

యాం సైకతోత్సఙ్గసుఖోచితానాం ప్రాజ్యైః పయోభిః పరివర్ధితానామ్ ।

సామాన్యధాత్రీమివ మానసం మే సంభావయత్యుత్తరకోసలానామ్ ।। 13.62 ।।

యామితి।। యాం సరయూం మే మానసం కర్తృ సైకతం పులినం తదేవోత్సఙ్గః తత్ర యత్సుఖం తత్రోచితానాం ప్రాజ్యైః ప్రభూతైః పయోభిరమ్బుభిః క్షీరైశ్చ। `పయః క్షీరం పయోఽమ్బు చ'ఇత్యమరః। పరివర్ధితానాం పుషఅటానాముత్తరకోసలానాముత్తరకోసలేశ్వరాణాం సామాన్యధాత్రీం సాధారణమాతరమివ సంభావయతి। `ధాత్రీ జనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృషు'ఇతి విశ్వః ।। 13.62 ।।

సేయం మదీయా జననీవ తేన మాన్యేన రాజ్ఞా సరయూర్వియుక్తా ।

దూరే వసన్తం శిశిరానిలైర్మాం తరంగహస్తైరుపగూహతీవ ।। 13.63 ।।

సేయమితి।। మదీయా జననీ కౌసల్యేవ మాన్యేన పూజ్యేన తేన రాజ్ఞా దశరథేన వియుక్తా సేయం సరయూర్దూరే వసన్తమ్। ప్రోష్యాగచ్ఛన్తమిత్యర్థః। మాం పుత్రభూతం శిశిరానిలైస్తరంగైరేవ హస్తైః। ఉపగూహతీవాలిఙ్గతీవ ।। 13.63 ।।

విరక్తసంధ్యాకపిశం పరస్తాద్యతో రజః పార్థివముజ్జిహీతే ।

శఙ్కే హనూమత్కథితప్రవృత్తిః ప్రత్యుద్గతో మాం భరతః ససైన్యః ।। 13.64 ।।

విరక్తేతి।। విరక్తాఽతిరక్తా యా సంధ్యా తద్వత్ కపిశం తామ్రవర్ణమ్। పృథివ్యా ఇదం పార్థివమ్। రజో ధూలిః పురస్తాదగ్రే యతో యస్మాత్కారణాదుజ్జిహీత ఉద్గచ్ఛతి।। తస్మాత్।

హనురస్యాస్తీతి హనూమాన్। `శరాదీనాం చ'(పా.6।3।20)ఇతి దీర్ఘః। తేన కథితా ప్రవృత్తిరస్మదాగమనవార్తా యస్మై స భరతః ససైన్యః సన్,మాం ప్రత్యుద్గత ఇతి శఙ్క తర్కయామి। `శఙ్కా భయవితర్కయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే। అత్ర యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్తచ్ఛబ్దలాభః ।। 13.64 ।।

అద్ధా శ్రియం పాలితసంగరావ ప్రత్యర్పయిష్యత్యనఘాం స సాధుః ।

హత్వా నివృత్తాయ మృధే ఖరాదీన్సంరక్షితాం త్వామివ లక్ష్మణో మే ।। 13.65 ।।

అద్ధేతి।। కించ,సాధుః సజ్జనః స భరతః। `సాధుర్వార్ధుషికే చారౌ సజ్జనే చాపి వాచ్యవత్'ఇతి విశఅవః। పాలితసంగరాయ పాలితపితృప్రతిజ్ఞాయ మే మహ్యమ్। అనఘామదోషాం భోగాభావాదనుచ్ఛిష్టాం కింతు సంరక్షితాం శ్రియమ్। మృధే యుద్ధే ఖరాదీన్హత్వా నివృత్తాయ మే లక్ష్మణః సంరక్షితామనఘాం త్వామివ ప్రత్యర్పయిష్యత్యద్ధా సత్యమ్। `సత్యే త్వద్ధాఞ్జసా ద్వయమ్'ఇత్యమరః ।। 13.65 ।।

అసౌ పురస్కృత్య గురుం పదాతిః పశ్చాదవస్థాపితవాహినీకః ।

వృద్ధైరమాత్యైః సహ చీరవాసా మామర్ఘ్యపాణిర్భరతోఽభ్యుపైతి ।। 13.66 ।।

అసావితి।। అసౌ పదాతిః పాదచారీ చీరవాసా వల్కలవలనో భరతః పశ్చాత్ పృష్ఠభాగేఽవస్థాపితా వాహినీ సేనా యేన స తథోక్తః సన్। `నద్యృతశ్చ'(పా.5।4।153)ఇతి కప్। గురుం వసిష్ఠం పురస్కృత్య వృద్ధైరమాత్యైః సహార్ఘ్యపాణిః సన్ మామభ్యుపైతి ।। 13.66 ।।

పిత్రా విసృష్టాం మదపేక్షయా యః శ్రియం యువాప్యఙఅకగతామభోక్తా ।

ఇయన్తి వర్షాణి తయా సహోగ్రమభ్యస్యతీవ వ్రతమాసిధారమ్ ।। 13.67 ।।

పిత్రేతి।। యో భరతః పిత్రా విసృష్టాం దత్తామఙ్కముత్సఙ్గం చ గతామపి। యాం శ్రియం యువాపి మదపేక్షయా మద్భక్త్యాఽభోక్తా సన్। తృన్నన్తత్వాత్`న సోక-'(పా.2।3।69)ఇతి షష్ఠీనిషేధః। ఇయన్తి వర్షాణ్యేతావతో వత్సరాన్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। తయా శ్రఇయా సహ। స్త్రియేతి చ గమ్యతే। ఉగ్రం దుశ్చరమాసిధారం నామ వ్రతమభ్యస్యతీవ వర్తయతీవ। `యువా యువత్యా సార్ధం యన్ముగ్ధభర్తృవదాచరేత్। అన్తర్నివృత్తసఙ్గత్వాదాసిధారవ్రతం హి తత్।।'ఇతి యాదవః। ఇదం చాసిధారాచఙ్క్రమణతుల్యత్వాదాసిధారవ్రతమిత్యుక్తమ్ ।। 13.67 ।।

ఏతావదుక్తవతి దాశరథౌ తదీయా-

మిచ్ఛాం విమానమధిదేవతయా విదిత్వా ।

జ్యోతిష్పథాదవతతార సవిస్మయాభి-

రుద్వీక్షితం ప్రకృతిభిర్భరతానుగాభిః ।। 13.68 ।।

ఏతావదితి।। దాశరథౌ రామ ఏతావదుక్తవతి సతి విమానం పుష్పకం కర్తృ తదీయాం రామసంబన్ధినీమిచ్ఛామధిదేవతయా మిషేణ విదిత్వా। తత్రేప్రేరితం సదిత్యర్థః। సవిస్మయాభిర్భరతానుగాభిః ప్రకృతిభిః ప్రజాభిరుద్వీక్షితం సజ్జ్యోతిష్పథాదకాశాదవతతార ।। 13.68 ।।

తస్మాత్పురఃసరబిభీషణదర్శితేన

సేవావిచక్షణహరీశ్వరదత్తహస్తః।

యానాదవాతరదదూరమహీతలేన

మార్గేణ భఙ్గిరచితస్ఫటికేన రామః ।। 13.69 ।।

తస్మాదితి।। రామః సేవాయాం విచక్షణః కుశలో హరీశ్వరః సుగ్రీవ స్తేన దత్తహస్తో దత్తావలమ్బో యస్య తాదృశః సన్। స్థలజ్ఞత్వాత్పురఃసరో బిభీషణ స్తేన దర్శితేనాదూరమాసన్నం మహీతలం యస్య తేన భఙ్గీభిర్విచ్ఛిత్తిభీ రచితస్ఫటికేన బద్ధస్ఫటికేన సోపానపర్వణా మార్గేణ తస్మాద్యానాత్ పుష్పకాదవాతరదవతీర్ణవాన్। తరతేర్లఙ్ ।। 13.69 ।।

ఇక్ష్వాకువంశగురవే ప్రయతః ప్రణమ్య

స భ్రాతరం భరతమర్ఘ్యపరిగ్రహాన్తే।

పర్యశ్రురస్వజత మూర్ధని చోపజఘ్రౌ

తద్భక్త్యపోఢపితృరాజ్యమహాభిషేకే ।। 13.70 ।।

ఇక్ష్వాక్వితి।। ప్రయతః స రామ ఇక్ష్వాకువంశగురవే వసిష్ఠాయ ప్రణమ్య నమస్కృత్యార్ఘ్యస్య పరిగ్రహః స్వీకారస్తస్యాన్తే పర్యశ్రుః పరిగతానన్దబాష్పః సన్। భ్రాతరం భరతమస్వజతాలిఙ్గత్। తస్మిన్నామే భక్త్యాఽపోఢః పరిహృతః పితృరాజ్యమహాభిషేకో యేన తస్మిన్మూర్ధన్యుపజఘ్రౌ చ। `ఘ్రా గన్ధోపాదానే'లిటి రూపమ్।। 13.70 ।।

శ్మశ్రుప్రవృద్ధిజనితాననవిక్రియాంశ్చ

ప్లక్షాన్ప్రరోహజటిలానివ మన్త్రివృద్ధాన్।

అన్వగ్రహీత్ప్రణమతః శుభదృష్టిపాతై-

వార్తానుయోగమధురాక్షరయా చ వాచా ।। 13.71 ।।

శ్మశ్వితి।। శ్మశ్రూణాం ముఖరోమ్ణాం ప్రవృద్ధ్యా సంస్కారాభావాదభివృద్ధ్యా జనితాననేషు విక్రియా వికృతిర్యేషాం తానత ఏవ ప్రరోహైః శాఖావలమ్బిభిరధోముఖైర్మూలైర్జటిలాఞ్జటవతః ప్లక్షాన్న్యగ్రోధానివ స్థితాంన్। ప్రణమతో మన్త్రివృద్ధాంశ్చ శుభైః

కృపార్ద్రైర్దృష్టిపాతైర్వార్తస్యానుయోగేన కుశలప్రశ్నేన మధురాక్షరయా వాచా చాన్వగ్రహీదనుగృహీతవాన్ ।। 13.71 ।।

దుర్జాతబన్ధురయమృక్షహరీశ్వరో మే

పౌలస్త్య ఏష సమరేషు పురఃప్రహర్తా ।

ఇత్యాదృతేన కథితౌ రఘునన్దనేన

వ్యుత్క్రమ్య లక్ష్మణముభౌ భరతో వవన్దే ।। 13.72 ।।

దుర్జాత ఇతి।। అయం మే దుర్జాతబన్ధురాపద్బన్ధుః। `దుర్జాతం వ్యసనం ప్రోక్తమ్' ఇతి విశ్వః। ఋక్షహరీశ్వరః సుగ్రీవః। ఏష సమరేషు పురఃప్రహర్తా పౌలస్త్యో విభీషణః। ఇత్యాదృతేనాఽఽదరవతా। కర్తరి క్తః। రఘూణాం నన్దనేన రామేణ కథితావుభౌ విభీషణ-సుగ్రీవౌ లక్ష్మణమనుజమపి వ్యుత్క్రమ్యాలిఙ్గనాదిభిరసంభావ్య భరతో వవన్దే ।। 13.72 ।।

సౌమిత్రిణా తదను సంససృజే స చైన-

ముత్థాప్య నమ్రశిరసం భృశమాలిలిఙ్గ ।

రూఢేన్ద్రజిత్ప్రహరణవ్రణకర్కశేన

క్లిశ్యన్నివాస్య భుజమధ్యమురఃస్థలేన ।। 13.73 ।।

సౌమిత్రిణేతి।। తదను సుగ్రీవాదివన్దనానన్తరం స భరతః సౌమిత్రిణా సంససృజే సంగతః। `సృజ విసర్గే'దైవాదికాత్కర్తరి లిట్। నమ్రశిరసం ప్రణతమేనం సౌమిత్రిముత్థాప్య భృశం గాఢమాలిలిఙ్గ చ। కిం కుర్వన్? రూఢేన్ద్రజిత్ప్రహరణవ్రణైః కర్కశేనాస్య సౌమిత్రేరురఃస్థలేన భుజమధ్యం స్వకీయం క్లిశ్యన్నివ పీడయన్నివ। క్లిశ్నాతిరయం సకర్మకః। `క్లిశ్నాతి భువనత్రయమ్'ఇతి దర్శనాత్। నను రామాయణే-`తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః। కిమర్థం జ్యైష్ఠ్యమవలమ్బ్యానార్జవేన శ్లోకో వ్యాఖ్యాతః? సత్యమ్,-కింతు రామాయణశ్లోకార్థష్టీకాకృతోక్తః శ్రూయతామ్। `తతో లక్ష్మణమాసాద్య-'ఇత్యాదిశ్లోక ఆసాదనం లక్ష్మణవైదేహ్యోః। అభివాదనం తు వైదేహ్యా ఏవ। అన్యథా పూర్వోక్తం భరతస్య జ్యైష్ఠ్యం విరుధ్యేతేతి ।। 13.73 ।।

రామాజ్ఞయా హరిచమూపతయస్తదానీం

కృత్వా మనుష్యవపురారురుహుర్గజేన్ద్రాన్ ।

తేషు క్షరత్సు బహుధా మదవారిధారాః

శైలాధిరోహణసుఖాన్యుపలేభిరే తే ।। 13.74 ।।

రామేతి।। తదానీం హరిచమూపతయో రామాజ్ఞయా మనుష్యవపుః కృత్వా గజేన్ద్రానారురుహుః। బహుధా మదవారిధారాః క్షరత్సు వర్షత్సు తేషు గజేన్ద్రేషు తే కపియూథనాథాః శైలాధిరోహణసుఖాన్యుపలేభిరేఽనుబభూవుః ।। 13.74 ।।

సానుప్లవః ప్రభురపి క్షణదాచరాణాం

భేజే రథాన్దశరథప్రభవానుశిష్టః ।

మాయావికల్పరచితైరపి యే తదీయై-

ర్న స్యన్దనైస్తులితకృత్రిమభక్తిశోభాః ।। 13.75 ।।

సానుప్లవ ఇతి।। సానుప్లవః సానుగః। అభిసారస్త్వనుసరః సహాయోఽనుప్లవోఽనుగః ఇ' ఇతి యాదవః। క్షణదాచరాణాం ప్రభుర్విభీషణోఽపి। ప్రభవత్యస్మాదితిప్రభవో జనకః। దశరథః ప్రభవో యస్య స దశరథప్రభవో రామః। తేనానుశిష్ట ఆజ్ఞప్తః సన్। రథాన్భేజే। తానేవ విశినష్టి-యే రథా మాయావికల్పరచితైః సంకల్పవిశేషనిర్మితైరపి తదీయైర్విభీషణీయైః స్యన్దనై రథైస్తులితకృత్రిమభక్తిశోభాస్తులితా సమీకృతా కృత్రిమా క్రియయా నిర్వృత్తా భక్తీనాం శోభా యేషాం తే తథోక్తా న భవన్తి। తేఽపి తత్సామ్యం న లభన్త ఇత్యర్థః। కృత్రిమేత్యత్ర `డ్వితః క్త్రిః'(పా.3।3।88) ఇతి క్త్రిప్రత్యయః। `క్త్రేర్మమ్నిత్యమ్'(పా.4।4।20)ఇతి మబాగమః।। 13.75 ।।

భూయస్తతో రఘుపతిర్విలసత్పతాక-

మధ్యాస్త కామగతి సావరజో విమానమ్ ।

దోషాతనం బుధబృహస్పతియోగదృశ్య-

స్తారాపతిస్తరలవిద్యుదివాభ్రవృన్దమ్ ।। 13.76 ।।

భూయ ఇతి।। తతో రఘుపతిః సావరజో భరతలక్ష్మణసహితః సన్। విలసత్పతాకం కామేనేచ్ఛానుసారేణ గతిర్యస్య తద్విమానం భూయః పునరపి । బుధబృహస్పతిభ్యాం యోగేనదృశ్యో దర్శనీయస్తారాపతిశ్చన్ద్రో దోషాభవం దోషాతనమ్।
`సాయంచిరంప్రాహ్ణే'(పా.4।323)ఇత్యాదినా `దోషా'శబ్దాదవ్యయాట్ట్యుప్రత్యయః।
తరలవిద్యుఇచ్ఛఇచ్ఛలతడిదభ్రవృన్దమివ। అధ్యాస్తాధిష్ఠితవాన్ ।। 13.76 ।।

తత్రేశ్వరేణ జగతాం ప్రలయాదివోర్వీం

వర్షాత్యయేన రుచమభ్రఘనాదివేన్దోః ।

రామేణ మైథిలసుతాం దశకణ్ఠకృచ్ఛ్రా-

త్ప్రత్యుద్ధతాం ధృతిమతీం భరతో వవన్దే ।। 13.77 ।।

తత్రేతి।। తత్ర విమానే జగతామీశ్వరేణాదివరాహేణ ప్రలయాదుర్వీమివ। వర్షాత్యయేన శరదాగమేనాభ్రఘనాత్ మేఘసంఘాతాదిన్దో రుచం చన్ద్రికామివ। రామేణ దశకణ్ఠ ఏవ కృచ్ఛ్రం సంకటం తస్మాత్ ప్రత్యుద్ధృతాం ధృతిమతీం సంతోషవతీం మైథిలసుతాం సీతాం భరతో వవన్దే ।। 13.77 ।।

లఙ్కేశ్వరప్రణతిభఙ్గదృఢవ్రతం త-

ద్వన్ద్యం యుగం చరణయోర్జనకాత్మజాయాః ।

జ్యేష్ఠానువృత్తిజటిలం చ శిరోఽస్య సాధో-

రన్యోన్యపావనమభూదుభయం సమేత్య ।। 13.78 ।।

లఙ్కేశ్వరప్రణతీతి।। లఙ్కేశ్వరస్య రావణస్య ప్రణతీనాం భఙ్గేన నిరాసేన దృఢవ్రతమఖణ్డితపాతివ్రత్యమత ఏవ వన్ద్యం తజ్జనకాత్మజాయాశ్చరణయోర్యుగం జ్యేష్ఠానువృత్త్యా జటిలం జటాయుక్తం సాధోః సజ్జనస్యాస్య భరతస్య శిరశ్చేత్యుభయం సమేత్య మిలిత్వాఽన్యోన్యస్య పావనం శోధకమభూత్ ।। 13.78 ।।

క్రోశార్ధం ప్రకృతిపురఃసరేణ గత్వా

కాకుత్స్థః స్తిమితజవేన పుష్పకేణ ।

శత్రుఘ్నప్రతివిహితోపకార్యమార్యః

సాకేతోపవనముదారమధ్యువాస ।। 13.79 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ దణ్డకాప్రత్యాగమనో నామ త్రయోదశః సర్గః ।

క్రోశేతి।। ఆర్యః పూజ్యః కాకుత్స్థో రామః ప్రకృతయః ప్రజాః పురఃసర్యో యస్య తేన స్తిమితజవేన మన్దవేగేన పుష్పకేణ। క్రోశోఽధ్వపరిమాణవిశేషః। క్రోశార్ధం క్రోశైకదేశం గత్వా శత్రుఘ్నేన ప్రతివిహితాః సజ్జితా ఉపకార్యాః పటభవనాని యస్మింస్తదుదారం మహత్ సాకేతస్యాయోధ్యాయా ఉపవనమధ్యువాసాధితష్ఠౌ। `సాకేతః స్యాదయోధ్యాయాం కోసలానన్దినీ తథా' ఇతి యాదవః ।। 13.79 ।।

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం త్రయోదశః సర్గః ।

****

.

చతుర్దశః సర్గః।

సంజీవనం మైథిలకన్యకాయాః సౌన్దర్యసర్వస్వమహానిధానమ్ ।
శశాఙ్కపఙ్కేరుహయోః సమానం రామస్య వన్దే రమణీయమాస్యమ్ ।।

భర్తుబు ప్రణాశాదథ శోచనీయం దశాన్తరం తత్ర సమం ప్రపన్నే ।

అపశ్యతాం దాశరథీ జనన్యౌ ఛేదాదివోపఘ్నతరోర్వ్రతత్యౌ ।। 14.1 ।।

భర్తురితి।। అథోపవనాధిష్ఠానానన్తరం దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ। ఉపఘఅనతరోరాశ్రయవృక్షస్య। `ఉపఘ్న ఆశ్రయే'(పా.3।3।85) ఇతి నిపాతః। తస్య ఛేదాద్ధతత్యౌ లతే ఇవ। `వల్లీ తు వ్రతతిర్లతా' ఇత్యమరః। భర్తుర్దశరథస్య ప్రణాశాచ్చోచనీయం దశాన్తరమవస్థాన్తరమ్। ~అవస్థాయాం వస్త్రాన్తే స్యాద్దశాపి' ఇతి విశ్వః। ప్రపన్నే ప్రాప్తే జనన్యౌ కౌసల్యాసుమిత్రే తత్ర సాకేతోపవనే సమం యుగపదపశ్యతామ్। దృశేః కర్తరి లఙ్ ।। 14.1 ।।

ఉభావుభాభ్యాం ప్రణతౌ హతారీ యథాక్రమం విక్రమశోభినౌ తౌ ।

విస్పష్టమస్రాన్ధతయా న దృష్టౌ జ్ఞాతౌ సుతస్పర్శసుఖోపలమ్భాత్ ।। 14.2 ।।

ఉభావితి।। యథాక్రమం స్వస్వమాతృపూర్వకం ప్రణతౌ నమస్కృతవన్తౌ హతారీ హతశత్రుకౌ విక్రమశోభినౌ తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ। ఉభాభ్యాం మాతృభ్యామస్రైరశ్రుభిరన్ధతయా హేతునా। `అస్రమశ్రు చ శోణితమ్' ఇతి యాదవః। విస్పష్టం న దృష్టౌ కింతు సుతస్పర్శేన యత్ సుఖం తస్యోపలమ్భాదనుభవాజ్ఞాతౌ ।। 14.2 ।।

ఆనన్దజః శోకజమశ్రు బాష్పస్తయోరశీతం శిశిరో బిభేద ।

గఙ్గాసరయ్వోర్జలముష్ణతప్తం హిమాద్రినిస్యన్ద ఇవావతీర్ణః ।। 14.3 ।।

ఆనన్దజ ఇతి।। తయోర్మాత్రోరానన్దజః శిశిరో బాష్పః శోకజమశీతముష్ణమశ్రు। ఉష్ణతప్తం గ్రీష్మతప్తం గఙ్గాసరయ్వోర్జలం కర్మ అవతీర్ణో హిమాద్రేర్నిస్యన్దో నిర్ఝర ఇవ। బిభేద। ఆనన్దేన శోకస్తిరస్కృత ఇత్యర్థః ।। 14.3 ।।

తే పుత్రయోర్నైరృతశస్త్రమార్గానార్ద్రానివాఙ్గే సదయం స్పృశన్త్యౌ ।

అపీప్సితం క్షత్రకులాఙ్గనానాం న వీరసూశబ్దమకామయేతామ్ ।। 14.4 ।।

తే ఇతి।। తే మాతరౌ పుత్రయోరఙ్గే శరీరే నైరృతశస్త్రాణాం రాక్షసశస్త్రాణాం మార్గాన్వ్రణానార్ద్రాన్సరసానివ సదయం స్పృశన్త్యౌ క్షత్రకులాఙ్గనానామీప్సితమిష్టమపి వీరసూర్వీరమాతేతి శబ్దం నాకామయేతామ్। వీరప్రసవో దుఃఖహేతురితి భావః ।। 14.4 ।।

క్లేశావహా భర్తురలక్షణాహం సీతేతి నామ స్వముదీరయన్తీ ।

స్వర్గప్రతిష్ఠస్య గురోర్మహిష్యావభక్తిభేదేన వధూర్వవన్దే ।। 14.5 ।।

క్లేశావహేతి।। ఆవహతీత్యావహా। భర్తుః క్లేశావహా క్లేశకారిణీ। అత ఏవ,అలక్షణాఽహం సీతేతి స్వం నామోదీరయన్తీ స్వర్గః ప్రతిష్ఠాఽఽస్పదం యస్య తస్య స్వర్గస్థితస్య గురోః శ్వశురస్య మహిష్యౌ శ్వశ్ర్వౌ వధూః స్రుషా। `వధూః స్నుషా వధూర్జాయా'ఇత్యమరః। అభక్తిభేదేన వవన్దే। `స్వర్గప్రతిష్ఠస్య' ఇత్యనేన శ్వశ్రూవైధవ్యదర్శనదుఃఖం సూచితమ్ ।। 14.5 ।।

ఉత్తిష్ఠ వత్సే! నను సానుజోఽసౌ వృత్తేన భర్తా శుచినా తవైవ ।

కృచ్ఛ్రం మహత్తీర్ణ ఇతి ప్రియార్హాం తామూచతుస్తే ప్రియమప్యమిథ్యా ।। 14.6 ।।

ఉత్తిష్ఠేతి।। `నను వత్సే! ఉత్తిష్ఠ। అసౌ సానుజో భర్తా తవైవ శుచినా వృత్తేన మహత్కృచ్ఛ్రం దుఃఖం తీర్ణస్తీర్ణవాన్' ఇతి ప్రియార్హాం తాం వధూం ప్రియమప్యమిథ్యా సత్యం తే శ్వశ్ర్వావూచతుః। ఉభయం దుర్వచమితి భావః ।। 14.6 ।।

అథాభిషేకం రఘువంశకేతోః ప్రారబ్ధమానన్దజలైర్జనన్యోః ।

నిర్వర్తయామాసురమాత్యవృద్ధాస్తీర్థాహృతైః కాఞ్చనకుమ్భతోయైః ।। 14.7 ।।

అథేతి।। అథ జనన్యోరానన్దజలైరానన్దబాష్పైః ప్రారబ్ధం ప్రక్రాన్తం రఘువంశకేతో రామస్యాభిషేకమమాత్యవృద్ధాస్తీర్థేభ్యో గఙ్గాప్రముఖేభ్య ఆహృతైరానీతైః కాఞ్చనకుమ్భతోయైర్నిర్వర్తయామాసుర్నిష్పాదయామాసుః ।। 14.7 ।।

సరిత్సముద్రాన్సరసీశ్చ గత్వా రక్షఃకపీన్ద్రైరుపపాదితాని ।

తస్యాపతన్మూర్ధ్ని జలాని జిష్ణోర్విన్ధ్యస్య మేఘప్రభవా ఇవాపః ।। 14.8 ।।

సరిదితి।। రక్షః కపీన్ద్రైః సరితో గఙ్గాద్యాః సముద్రాన్పూర్వాదీన్సరసీర్మానసాదీశ్చ గత్వా। ఉపపాదితాన్యుపనీతాని జలాని జిష్ణోర్జయశీలస్య। `గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః'(పా.3।2।139)ఇతి గ్స్నుప్రత్యయః। తస్య రామస్య మూర్ధ్ని। విన్ధ్యస్య విన్ధ్యస్య విన్ధ్యాద్రేర్మూర్ధ్ని మేఘప్రభవా ఆప ఇవ। ఉపతన్।। 14.8 ।।

తపస్వివేషక్రియయాపి తావద్యః ప్రేక్షణీయః సుతరాం బభూవ ।

రాజేన్ద్రనేపథ్యవిధానశోభా తస్యోదితాసీత్పునరుక్తదోషా ।। 14.9 ।।

తపస్వీతి।। యో రామస్తపస్వివేషక్రియయాపి తపస్వివేషరచనయాపి సుతరామత్యన్తం ప్రేక్షణీయస్తావద్దర్శనీయ ఏవ బభూవ। తస్య రాజేన్ద్రనేపథ్యవిధానేన రాజవేషరచనయా యా శోభా ఉదితా సా పునరుక్తం నామ దోషో యస్యాః సా పునరుక్తదోషా ద్విగుణాసీత్ ।। 14.9 ।।

స మౌలరక్షోహరిభిః ససైన్యస్తూర్యస్వనానన్దితపౌరవర్గః ।

వివేశ సౌధోద్గతలాజవర్షాముత్తోరణామన్వయరాజధానీమ్ ।। 14.10 ।।

స ఇతి।। స రామః ససైన్యస్తూర్యస్వనైరానన్దితపౌరవర్గః సన్। మూలే భవా మౌలా మన్త్రివృద్ధాస్తై రక్షోభిర్వరిభిశ్చ సహ సౌధేభ్య ఉద్గతలాజవర్షాముత్తోరణామన్వయరాజధానీమయోధ్యాం వివేశ ప్రవిష్టవాన్ ।। 14.10 ।।

సౌమిత్రిణా సావరజేన మన్దమాధూతబాలవ్యజనో రథస్థః ।

ధృతాతపత్రో భరతేన సాక్షాదుపాయసంఘాత ఇవ ప్రవృద్ధః ।। 14.11 ।।

సౌమిత్రిణేతి।। సావరజేన శత్రుఘ్నయుక్తేన సౌమిత్రిణా లక్ష్మణేన మన్దమాధూతే బాలవ్యజనే చామరే యస్య స రథస్థో భరతేన ధృతాతపత్ర ఏవం చతుర్వ్యూహో రామః ప్రవృద్ధః సాక్షాదుపాయానాం సామాదీనాం సంఘాతః సమష్టిరివ। `వివేశ'ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః ।। 14.11 ।।

ప్రాసాదకాలాగురుధూమరాజిస్తస్యాః పురో వాయువశేన భిన్నా ।

వనాన్నివృత్తేన రఘూత్తమేన ముక్తా స్వయం వేణిరివాబభాసే ।। 14.12 ।।

ప్రాసాదేతి।। వాయువశేన భిన్నా ప్రాసాదే యః కాలాగురుధూమస్తస్య రాజీరేఖా। వనాన్నివృత్తేన రఘూత్తమేన రామేణ స్వయం ముక్తా తస్యాః పురః పుర్యా వేణిరివ। ఆబభాసే। పురోఽపి పతివ్రతాసమాధిరుక్తః। `న ప్రోషితే తు సంస్కుర్వాన్న వేణీం చ ప్రమోచయేత్' ఇతి హారీతః ।। 14.12 ।।

శ్వశ్రూజనానుషఅరితచారువేషాం కర్ణీరథస్థాం రఘువీరపత్నీమ్ ।

ప్రాసాదవాతాయనదృశఅయబన్ధైః సాకేతనార్యోఽఞ్జలిభిః ప్రణేముః ।। 14.13 ।।

శ్వశ్రూజనేతి।। శ్వశ్రూజనేనానుష్ఠితచారువేషాం కృతసౌమ్యనేపథ్యమ్। `ఆకల్పవేషౌ నేపథ్యమ్'ఇత్యమరః। కర్ణీరథః స్త్రీయోగ్యోఽల్పరథః। `కర్ణీరథః ప్రవహణం డయనం రథగర్భకే' ఇతి యాదవః। తత్రస్థాం రఘువీరపత్నీం సీతాం సాకేతనార్యః ప్రాసాదవాతాయనేషు దృశ్యబన్ధైర్లక్ష్యపుటైరఞ్జలిభిః ప్రణేముః ।। 14.13 ।।

స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమానసూయం సా బిభ్రతీ శాశ్వతమఙ్గరాగమ్ ।

రరాజ శుద్ధేతి పునః స్వపుర్యై సందర్శితా వహ్నిగతేవ భర్త్రా ।। 14.14 ।।

స్ఫురదితి।। స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమానసూయమనసూయయా దత్తం శాశ్వతం సదాతనమఙ్గరాగం బిభ్రతీ సా సీతా భర్త్రా స్వపుర్యై శుద్ధేతి సందర్శితా పునర్వహ్నిగతేవ రరాజ ।। 14.14 ।।

వేశ్మాని రామః పరిబర్హవన్తి విశ్రాణ్య సౌహార్దనిధిః సుహృద్భ్యః ।

బాష్పాయమాణో బలిమన్నికేతమాలేఖ్యశేషస్య పితుర్వివేశ ।। 14.15 ।।

వేశ్మానీతి।। సుహృదో భావః సౌహార్దం సౌజన్యమ్। `హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య-'(పా.7।3।19) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః। సౌహార్దనిధీ రామః సుహృద్భ్యః సుగ్రీవాదిభ్యః పరిబర్హవన్త్యుపకరణవన్తి వేశ్మాని విశ్రాణ్య దత్త్వా। ఆలేఖ్యశేషస్య చిత్రమాత్రశేషస్య పితుర్బలిమత్పూజాయుక్తం నికేతం గృహం బాష్పాయమాణో బాష్పముద్వమన్నివేశ। `బాష్పోష్మభ్యాముద్వమనే'(పా.3।1।16) ఇతి క్యఙ్ప్రత్యయః ।। 14.15 ।।

కృతాఞ్జలిస్తత్ర యదమ్బ! సత్యాన్నాభ్రశ్యత స్వర్గఫలాద్గురుర్నః ।

తచ్చిన్త్యమానం సుకృతం తవేతి జహార లజ్జాం భరతస్య మాతుః ।। 14.16 ।।

కృతాఞ్జలిరితి।। తత్ర నికేతనే కృతాఞ్జలిః సన్ రామః। హే అమ్బ! నో గురుః పితా స్వర్గః ఫలం యస్య తస్మాత్సత్యాన్నాభ్రశ్యత న భ్రష్టవానితి యత్తదభ్రంశనం తచ్చిన్త్యమానం విచార్యమాణం తవ సుకృతమ్। ఇత్యేవంప్రకారేణ భరతస్య మాతుః కైకేయ్యా లజ్జాం జహారాపానయత్। రాజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనం స్వర్గసాధనమిత్యర్థః। `భరత'గ్రహణం తదపేక్షయాపి కైకేయ్యనుసరణమితి ద్యోతనార్థమ్ ।। 14.16 ।।

తథైవ సుగ్రీవబిభీషణాదీనుపాచరత్కృత్రిమసంవిధాభిః ।

సంకల్పమాత్రోదితసిద్ధయస్తే క్రాన్తా యథా చేతసి విస్మయేన ।। 14.17 ।।

తథేతి।। సుగ్రీవబిభీషణాదీన్। సంవిధీయన్త ఇతి సంవిధా భోగ్యవస్తూని। కృత్రిమసంవిధాభిస్తథా తేన ప్రకారేణైవోపాచరత్। యథా సంకల్పమాత్రేణేచ్ఛామాత్రేణోదితసిద్ధయస్తే సుగ్రీవాదయశ్చేతసి విస్మయేన క్రాన్తా వ్యాప్తాః ।। 14.17 ।।

సభాజనాయోపగతాన్స దివ్యాన్మునీన్పురస్కృత్య హతస్య శత్రోః ।

శుశ్రావ తేభ్యః ప్రభవాది వృత్తం స్వవిక్రమే గౌరవమాదధానమ్ ।। 14.18 ।।

సభాజనాయేతి।। స రామః సభాజనాయాభివన్దనాయోపగతాన్। దివిభవాన్మునీనగస్త్యాదీన్పురస్కృత్య హతస్య శత్రో రావణస్య ప్రభవాది జన్మాదికం స్వవిక్రమే గౌరవముత్కర్షమాదధానం వృత్తం తేభ్యో మునిభ్యః శుశ్రావ శ్రుతవాన్। విజితోత్కర్షాజ్జేతురుత్కర్ష ఇత్యర్థః ।। 14.18 ।।

ప్రతిప్రయాతేషు తపోధనేషు సుఖాదవిజ్ఞాతగతార్ధమాసాన్ ।

సీతాస్వహస్తోపహృతాగ్ర్యపూజాన్రక్షఃకపీన్ద్రాన్విససర్జ రామః ।। 14.19 ।।

ప్రతీతి।। తపోధనేషు మునిషు ప్రతిప్రయాతేషు ప్రతినివృత్య గతేషు సత్సు సుఖాదవిజ్ఞాత ఏవ గతోఽర్ధమాసో యేషాం తాననన్తరం సీతాయాః। స్వహస్తేనోపహృతా

దత్త్వాఽగ్ర్యపూజోత్తమసంభావనా యేభ్యస్తాన్। ఏతేన సౌహార్దాతిశయ ఉక్తః। రక్షః కపీన్ద్రాన్రామో విససర్జ విసృష్టవాన్ ।। 14.19 ।।

తఞ్చాత్మచిన్తాసులభం విమానం హృతం సురారేః సహ జీవితేన ।

కైలాసనాథోద్వహనాయ భూయః పుష్పం దివః పుష్పకమన్వమంస్త ।। 14.20 ।।

తఞ్చేతి।। తఞ్చాత్మచిన్తాసులభం స్వేచ్ఛామాత్రలభ్యం సురారే రావణస్య జీవితేన సహ హృతం దివః పుష్పం పుష్పవదాభరణభూతం పుష్పకం-విమానం భూయః పునరపి కైలాసనాథస్య కుబేరస్యోద్వహనాయాన్వమంస్తానుజ్ఞాతవాన్। మన్యతేర్లుఙ్। `భూయో'గ్రహణేన పూర్వమప్యేతత్కౌబేరమేవేతి సూచ్యతే ।। 14.20 ।।

పితుర్నియోగాద్వనవాసమేవం నిస్తీర్య రామః ప్రతిపన్నరాజ్యః ।

ధర్మార్థకామషు సమాం ప్రపేదే యథా తథైవావరజేషు వృత్తిమ్ ।। 14.21 ।।

పితురితి।। రామ ఏవం పితుర్నియోగాచ్చాసనాద్వనవాసం నిస్తీర్య,అనన్తరం ప్రతిపన్నరాజ్యః ప్రాప్తరాజ్యః సన్। ధర్మార్థకామేషు యథా తథైవావరజేష్వనుజేషు సమాం వృత్తిం ప్రపేదే। అవైషమ్యేణ వ్యవహృతవానిత్యర్థః ।। 14.21 ।।

సర్వాసు మాతృష్వపి వత్సలత్వాత్స నిర్విశేషప్రతిపత్తిరాసీత్ ।

షడాననాపీతపయోధరాసు నేతా చమూనామివ కృత్తికాసు ।। 14.22 ।।

సర్వాస్వితి।। స రామో వత్సలత్వాత్స్నిగ్ధత్వాత్। న తు లోకప్రతీత్యర్థమ్। `స్నిగ్ధస్తు వత్సలః'ఇత్యమరః। సర్వాసు మాతృష్వపి నిర్విశేషప్రతిపత్తిస్తుల్యసత్కార ఆసీత్। కథమివ? చమూనాం నేతా షణ్ముఖః షడ్భిరాననైరాపీతాః పయోధరాః స్తనా యాసాం తాసు కృత్తికాస్వివ ।। 14.22 ।।

తేనార్థవాఽల్లోభపరాఙ్ముఖేన తేన ఘ్నతా విఘ్నభయం క్రియావాన్ ।

తేనాస లోకః పితృమాన్వినేత్రా తేనైవ శోకాపనుదేవ పుత్రీ ।। 14.23 ।।

తేనేతి।। లోకో లోభపరాఙ్ముఖేన వదాన్యేన తేన రామేణ। అర్థవాన్ ధనిక ఆల బభూవ। తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్। విఘ్నేభ్యో భయం ఘ్నతా నుదతా తేన క్రియావాననుష్ఠానవానాస। వినేత్రా నియామకేన తేన పితృమానాస। పితృవన్నియచ్ఛతీత్యర్థః। శోకమపనుదతీతి శోకాపనుదో దుఃఖస్య హర్తా తేన। `తున్దశోకయోః పరిమృజాపనుదోః'(పా.3।2।5) ఇతి కప్రత్యయః। తేన పుత్రీ పుత్రవానాస। పుత్రవదానన్దయతీత్యర్థః ।। 14.23 ।।

స పౌరకార్యాణి సమీక్ష్య కాలే రేమే విదేహాధిపతేర్దుహిత్రా ।

ఉపస్థితశ్చారు వపుస్తదీయం కృత్వోపభోగోత్సుకయేవ లక్ష్మ్యా ।। 14.24 ।।

స ఇతి।। స రామః కాలేఽవసరే పౌరాణాం కార్యాణి ప్రయోజనాని సమీక్ష్య విదేహాధిపతేర్దుహిత్రా సీతయా। ఉపభోగోత్సుకయా,అత ఏవ తదీయం సీతాసంబన్ధి చారు వపుః కృత్వా స్థితయా లక్ష్మ్యేవ। ఉపస్థితః సంగతః సన్। రేమే। `ఉపస్థానం తు సంగతిః' ఇతి యాదవః ।। 14.24 ।।

తయోర్యథాప్రార్థితమిన్ద్రియార్థానాసేదుషోః సద్మసు చిత్రవత్సు ।

ప్రాప్తాని దుఃఖాన్యపి దణ్డకేషు సంచిన్త్యమానాని సుఖాన్యభూవన్ ।। 14.25 ।।

తయోరితి।। చిత్రవత్సు వనవాసవృత్తాన్తాలేఖ్యవత్సు సద్మసు యథాప్రార్థితం యథేష్టమిన్ద్రియార్థానిన్ద్రియవిషయాఞ్శబ్దాదీనాసేదుషోః ప్రాప్తవతోస్తయోః సీతా-రామయోర్దణ్డకేషు దణ్డకారణ్యేషు ప్రాప్తాని దుఃఖాన్యపి విరహవిలాపాన్వేషణాదీని సంచిన్త్యమానాని స్మర్యమాణాని సుఖాన్యభూవన్। స్మారకం తు చిత్రదర్శనమితి ద్రష్టవ్యమ్ ।। 14.25 ।।

అథాధికస్నిగ్ధవిలోచనేన ముఖేన సీతా శరపాణ్డురేణ ।

ఆనన్దయిత్రీ పరిణేతురాసీదనక్షరవ్యఞ్జితదోహదేన ।। 14.26 ।।

అథేతి।। అథ సీతాఽధికస్నిగ్ధవిలోచనేనాత్యన్తమసృణలోచనేన శరవత్తృణవిశేషవత్ పాణ్డురేణాత ఏవ' అనక్షరమవాగ్వ్యాపారం యథా భవతి తథా వ్యఞ్జితం దోహదం గర్భో యేన తేన ముఖేన పరిణేతు పత్యురానన్దయిత్ర్యాసీత్ ।। 14.26 ।।

తామఙ్కమారోప్య కృశాఙ్గయష్టం వర్ణాన్తరాక్రాన్తపయోధరాగ్రామ్ ।

విలజ్జమానాం రహసి ప్రతీతః పప్రచ్ఛ రామాం రమణోఽభిలాషమ్ ।। 14.27 ।।

తామితి।। ప్రతీతో గర్భజ్ఞానవాన్। రమయతీతి రమణః। ప్రియాం కృశాఙ్గయష్టిం వర్ణాన్తరేణ నీలిమ్నాఽఽక్రాన్తపయోధరాగ్రాం విలజ్జమానాం తాం రామాం రహస్యఙ్కమారోప్యాభిలాషం మనోరథం పప్రచ్ఛ। ఏతఞ్చ-`దోహదస్యాప్రదానేన గర్భో దోషమవాప్నుయత్' ఇతి శాస్త్రాత్। న తు లౌల్యాదిత్యనుసంధేయమ్ ।। 14.27 ।।

సా దష్టనీవారబలీని హింస్రైః సంబద్ధవైఖానసకన్యకాని ।

ఇయేష భూయః కుశవన్తి గన్తుం భాగీరథీతీరతపోవనాని ।। 14.28 ।।

సేతి।। సా సీతా హింస్రైర్దష్టా నీవారా ఏవ బలయో యేషు తాని। తిర్యగ్భిక్షుకాదిదానం బలిః। సంబద్ధాః కృతసంబన్ధాః కృతసఖ్యా వైఖానసానాం కన్యకా తేషు తాని కుశవన్తి భాగిరథీతీరతపోవనాని భూయః పునరపి గన్తుమియేషాభిలలాష ।। 14.28 ।।

తస్యై ప్రతిశ్రుత్య రఘుప్రవీరస్తదీప్సితం పార్శ్వచరానుయాతః ।

ఆలోకయిష్యన్ముదితామయోధ్యాం ప్రాసాదమభ్రంలిహమారురోహ ।। 14.29 ।।

తస్యా ఇతి ।। రఘుప్రవీరో రామస్తస్యై సీతాయై తత్ పూర్వోక్తమీప్సితం మనోరథం ప్రతిశ్రుత్య పార్శ్వచరైస్తత్కాలోచితైరనుయాతః సన్ ముదితాం తామయోధ్యామాలోకయిష్యన్। అభ్రం లేఢీత్యభ్రంలిహమభ్రంకషం ప్రాసాదమారురోహ। `వహాభ్రఅరే లిహః' (పా.3।2।32)ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। `అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్'(పా.6।3।67) ఇతి ముమాగమః ।। 14.29 ।।

ఋద్ధాపణం రాజపథం స పశ్యన్విగాహ్యమానాం సరయూం చ నౌభిః ।

విలాసిభిశ్చాధ్యుషితాని పౌరైః పురోపకణ్ఠోపవనాని రేమే ।। 14.30 ।।

ఋద్ధాపణమితి ।। స రామః। ఋద్ధాః సమృద్ధా ఆపణాః పణ్యభూమయో యస్మింస్తం రాజపథమ్। నౌభిః సముద్రవాహినీభిర్విగాహ్యమానాం సరయూం చ పౌరైర్విలాసిభిరధ్యుషితాని పురోపకణ్ఠోపవనాని చ పశ్యన్రేమే। విలాసినశ్చ విలాసిన్యశ్చ విలాసినః। `పుమాన్స్త్రియా'(పా.1।2।67) ఇత్యేకశేషః ।। 14.30 ।।

స కింవదన్తీం వదతాం పురోగః స్వవృత్తముద్దిశ్య విశుద్ధవృత్తః ।

స ర్వాధిరాజోరుభుజోఽపసర్పం పప్రచ్ఛ భద్రం విజితారిభద్రః ।। 14.31 ।।

స ఇతి ।। వదతాం వాగ్మినాం పురోగః శ్రేష్ఠో విశుద్ధవృత్తః। సర్వాధిరాజః శేషః తద్వదురూ భుజౌ యస్య స విజితారిభద్రో విజితారిశ్రేష్ఠః స రామః స్వవృత్తముద్దిశ్య భద్రం భద్రనామకమపసర్పం చరం కింవదన్తీం జనవాదం పప్రచ్ఛ। `అపసర్పశ్చరః స్పశః'ఇతి,`కింవదన్తీ జనశ్రుతిః'ఇతి చామరః।। 14.31 ।।

నిర్బన్ధపృష్టః స జగాద సర్వం స్తువన్తి పౌరాశ్చరితం త్వదీయమ్ ।

అన్యత్ర రక్షోభవనోషితాయాః పరిగ్రహాన్మానవదేవ! దేవ్యాః ।। 14.32 ।।

నిర్బన్ధేతి ।। నిర్బన్ధేనాగ్రహేణ పృష్టః సోఽపసర్పో జగాద। కిమితి? హే మానవదేవ! రక్షోభవన ఉషితాయా దేవ్యాః సీతాయాః పరిగ్రహాత్స్వీకారాత్ అన్యత్రేతరాంశే। తం వర్జయిత్వేత్యర్థః। త్వదీయం సర్వం చరితం పౌరాః స్తువన్తి ।। 14.32 ।।

కలత్రనిన్దాగురుణా కిలైవమభ్యాహతం కీర్తివిపర్యయేణ ।

అయోఘనేనాయ ఇవాభితప్తం వైదేహిబన్ధోర్హృదయం విదద్రే ।। 14.33 ।।

కలత్రేతి ।। ఏవం కిల కలత్రనిన్దయా గురుణా దుర్వహేణ కీర్తివిపర్యయేణాపకీర్త్యాఽభ్యాహతం వైదేహిబన్ధోర్వైదేహివల్లభస్య!`జ్యాపోః

సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్'(పా.6।3।67) ఇతి హ్రస్వః। `కాలిదాస' ఇతివత్। హృదయమ్। అయోనేనాభితప్తం సంతప్తమయ ఇవ। విదద్రే విదీర్ణమ్। కర్తరి లిట్ ।। 14.33 ।।

కిమాత్మనిర్వాదకథాముపేక్షే జాయామదోషాముత సంత్యజామి ।

ఇత్యేకపక్షాశ్రయవిక్లవత్వాదాసీత్స దోలాచలచిత్తవృత్తిః ।। 14.34 ।।

కిమితి।। ఆత్మనో నిర్వాదోఽపవాద ఏవ కథా తాం కిముపేక్షే? ఉత అదోషాం సాధ్వీం జాయాం సంత్యజామి? ఉభయత్రాపి ప్రశ్నే లట్। ఇత్యేకపక్షాశ్రయే అన్యతరపక్షపరిగ్రహే విక్లవత్వాదపరిచ్ఛేత్తృత్వాత్స రామో దోలేవ చలా చిత్తవృత్తిర్యస్య స ఆసీత్ ।। 14.34 ।।

నిశ్చిత్య చానన్యనివృత్తి వాచ్యం త్యాగేన పత్న్యాః పరిమార్ష్టుమైచ్ఛత్ ।

అపి స్వదేహాత్కిముతేన్ద్రియార్థాద్యశోధనానాం హి యశో గరీయః ।। 14.35 ।।

నిశ్చిత్యేతి।। కించ,వాచ్యమపవాదమ్। నాస్త్యన్యేన త్యాగాతిరిక్తోపాయేన నివృత్తిర్యస్య తదనన్యనివృత్తి। నిశ్చిత్య పత్న్యాస్త్యాగేన పరిమార్ష్టుం పరిహర్తుమైచ్ఛత్। తథా హి-యశోధనానాం పుంసాం స్వదేహాదపి యశో గరీయో గురుతరమ్। ఇన్ద్రియార్థాత్ స్రక్చన్దనవనితాదేరిన్ద్రియవిషయాద్గరీయ ఇతి కిముత వక్తవ్యమ్? `పఞ్చమీ విభక్తే'(పా.2।3।42)ఇత్యుభయత్రాపి పఞ్చమీ।। సీతా చేన్ద్రియార్థం ఏవ ।। 14.35 ।।

స సంనిపాత్యావరజాన్హతౌజాస్తద్విక్రియాదర్శనలుప్తహర్షాన్ ।

కౌలీనమాత్మాశ్రయమాచచక్షే తేభ్యః పునశ్చేదమువాచ వాక్యమ్ ।। 14.36 ।।

స ఇతి।। హతౌజా నిస్తేజస్కః స రామస్తస్య రామస్య విక్రియాదర్శనేన లుప్తహర్షానవరజాన్ సంనిపాత్య సంగమయ్య। ఆత్మాశ్రయం స్వవిషయకం కౌలీనం నిన్దాం తేభ్య ఆచచక్షే। పునరిదం వాక్యమువాచ ।। 14.36 ।।

రాజర్షివంశస్య రవిప్రసూతేరుపస్థితః పశ్యత కీదృశోఽయమ్ ।

మత్తః సదాచారశుచేః కలఙ్కః పయోదవాతాదివ దర్పణస్య ।। 14.37 ।।

రాజర్షీతి।। రవేః ప్రసూతిర్జన్మ యస్య తస్య రాజర్షివంశస్య సదాచారశుచేః సద్వృత్తాచ్ఛుద్ధాన్మత్తో మత్సకాశాత్। దర్పణస్య పయోదవాతాదివ। సామ్బుః-కణాదిత్యర్థః। కీదృశోఽయం కలఙ్క ఉపస్థితః ప్రాప్తః పశ్చత ।। 14.37 ।।

పౌరేషు సోఽహం బహులీభవన్తమపాం తరంగేష్వివ తైలబిన్దుమ్ ।

సోఢుం న తత్పూర్వమవర్ణమీశే ఆలానికం స్థాణుమివ ద్విపేన్ద్రః ।। 14.38 ।।

పౌరేష్వితి।। సోఽహమ్। అపాం తరంగేషు తైలబిన్దుమివ। పౌరేషు బహులీభవన్తం ప్రసరన్తమ్। స ఏవ పూర్వో యస్య స తమ్। తత్పూర్వమవర్ణమపవాదమ్।

`అవర్ణాక్షేపనిర్వాదపరీవాదాపవాదవత్' ఇత్యమరః। ద్విపేన్ద్రః। ఆలానమేవాలానికమ్। వినయాదిత్వాత్స్వార్థే ఠక్। అథవా,-ఆలానం బన్ధనం ప్రయోజనమస్యేత్యాలానికమ్। `ప్రయోజనమ్'(పా.5।1।109) ఇతి ఠక్। స్థాణుం స్తమ్భమివ। `చూతవృక్ష'ఇతివత్సామాన్యవిశేషభావాదపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్। సోఢుం నేశే న శక్నోమి ।। 14.38 ।।

తస్యాపనోదాయ ఫలప్రవృత్తావుపస్థితాయామపి నిర్వ్యపేక్షః ।

త్యక్ష్యామి వైదేహసుతాం పురస్తాత్సముద్రనేమిం పితురాజ్ఞయేవ ।। 14.39 ।।

తస్యేతి।। తస్యావర్ణస్యాపనోదాయ ఫలప్రవృత్తావపత్యోత్పత్తావుపస్థితాయాం సత్యామపి నిర్వ్యపేక్షో నిఃస్పృహః సన్। వైదేహసుతామ్। పురస్తాత్ పూర్వం పితురాజ్ఞయా సముద్రనేమిమ్। సముద్రో నేమిరివ నేమిర్యస్యాః సా భూమిః। తామివ। త్యక్ష్యామి ।। 14.39 ।।

నను సర్వథా సాధ్వీం న త్యాజ్యేత్యత్రాహ-

అవైమి చైనామనఘేతి కింతు లోకాపవాదో బలవాన్మతో మే ।

ఛాయా హి భూమేః శశినో మలత్వేనారోపితా శుద్ధిమతః ప్రజాభిః ।। 14.40 ।।

అవైమీతి।। ఏనాం సీతామనఘా సాధఅవీతి చావైమి। కింతు మే మమ లోకాపవాదో బలవాన్మతః। కుతః? హి యస్మాత్ ప్రజాభిర్భూమేశ్ఛాయా ప్రతిబిమ్బం శుద్ధిమతో నిర్మలస్య శశినో మలత్వేన కలఙ్కత్వేనారోపితా। అతో లోకాపవాద ఏవ బలవానిత్యర్థః ।। 14.40 ।।

రక్షోవధాన్తో న చ మే ప్రయాసో వ్యర్థః స వైరప్రతిమోచనాయ ।

అమర్షణః శోణితకాఙ్క్షయా కిం పదా స్పృశన్తం దశతి ద్విజిహ్వః ।। 14.41 ।।

రక్ష ఇతి।। కించ,మే రక్షోవధాన్తః ప్రయాసో వ్యర్థో న। కింతు స వైరప్రతిమోచనాయ వైరశోధనాయ। తథా హి-అమర్షణోఽసహనో ద్విజిహ్వః సర్పః పదా పాదేన స్పృశన్తం పురుషం శోణితకాఙ్క్షయా దశతి కిమ్? కింతు వైరనిర్యాతనాయేత్యర్థః ।। 14.41 ।।

తదేష సర్గః కరుణార్ద్రచిత్తైర్న మే భవద్భిః ప్రతిషేధనీయః ।

యద్యర్థితా నిహృతవాచ్యశల్యాన్ప్రాణాన్మయా ధారయితుం చిరం వః ।। 14.42 ।।

తదితి।। తత్తస్మాదేష మే సర్గో నిశ్చయః। `సర్గః స్వభావనిర్మోక్షనిశఅచయాధ్యాయసృష్టిషు' ఇత్యమరః। కరుణార్ద్రచిత్తైర్భవద్భిర్న ప్రతిషేధనీయః। నిర్హృతం వాచ్యమేవ శల్యం యేషాం తాన్ప్రాణాన్మయా చిరం ధారయితుం ధారణం కారయితుం వో యుష్మాకమర్థితాఽర్థిత్వమిచ్ఛా యది। అస్తీతి శేషః ।। 14.42 ।।

ఇత్యుక్తవన్తం జనకాత్మజాయాం నితాన్తరూక్షాభినివేశమీశమ్ ।

న కశ్చన భ్రాతృషు తేషు శక్తో నిషేద్ధుమాసీదనుమోదితుం వా ।। 14.43 ।।

ఇతీతి।। ఇత్యుక్తవన్తం జనకాత్మజాయాం విషయే నితాన్తరూక్షాభినివేశమతిక్రూరాగ్రహమీశం స్వామినం తేషథు భ్రాతృషు మధ్యే కశ్చనాపి నిషేద్ధుం నివారయితుమనుమోదితుం ప్రవర్తయితుం వా శక్తో నాసీత్। పక్షద్వయస్యాపి ప్రబలత్వాదిత్యర్థః ।। 14.43 ।।

స లక్ష్మణం లక్ష్మణపూర్వజన్మా విలోక్య లోకత్రయగీతకీర్తిః ।

సౌమ్యేతి చాభాష్య యథార్థభాషీ స్థితం నిదేశే పృథగాదిదేశ ।। 14.44 ।।

స ఇతి।। లోకత్రయగీతకీర్తిర్యథార్థభాషీ లక్ష్మణపూర్వజన్మా లక్ష్మణాగ్రజః స రామో నిదేశే స్థితమాజ్ఞాకారిణం లక్ష్మణం విలోక్య `హే సౌమ్య సుభగ!' ఇత్యాభాష్య చ పృథగ్భరత-శత్రుఘ్నాభఅయాం వినాకృత్య । ఆదిదేశాజ్ఞాపయామాస ।। 14.44 ।।

ప్రజావతీ దోహదశంసినీ తే తపోవనేషు స్పృహయాలురేవ ।

స త్వం రథీ తద్వ్యపదేశనేయాం ప్రాపయ్య వాల్మీకిపదం త్యజైనామ్ ।। 14.45 ।।

ప్రజావతీతి।। దోహృదో గర్భిణీమనోరథః। తచ్ఛంసినీ తే ప్రజావతీ భ్రాతృజాయా। `ప్రజావతీ భ్రాతృజాయా' ఇత్యమరః। తపోవనేషు స్పృహయాలురేవ సస్పృహేవ। `స్పృహిగృహి-'(పా.3।2।158) ఇత్యాదినాలుచ్ప్రత్యయః। స త్వం రథీ సన్। తద్వ్యపదేశేన దోహదమిషేణ నేయాం నేతవ్యామేనాం సీతాం వాల్మీకేః పదం స్థానం ప్రాపయ్య గమయిత్వా। `విభాషాపః'(పా.6।4।57) ఇత్యయాదేశః। త్యజ।। 14.45 ।।

స శుశ్రువాన్మాతరి భార్గవేణ పితుర్నియోగాత్ప్రహృతం ద్విషద్వత్ ।

ప్రత్యగ్రహీదగ్రజశాసనం తదాజ్ఞా గురూణాం హ్యవిచారణీయా ।। 14.46 ।।

స ఇతి।। పితుర్జమదగ్నేర్నియోగాచ్ఛాసనాద్భార్గవేణ జామదగ్న్యేన కర్త్రా। `న లోక-'(పా.2।3।69) ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। మాతరి ద్విషతీవ ద్విషద్వత్। `తత్ర తస్యేవ'(పా.3।2।108) ఇతి వతిప్రత్యయః। ప్రహృతం ప్రహారం శుశ్రువాన్శ్రుతవాన్। `భాషాయాం సదవసశ్రువః'(పా.5।1।116) ఇతి క్వసుప్రత్యయః। స లక్ష్మణస్తదగ్రజశాసనం ప్రత్యగ్రహీత్। హి యస్మాద్గురూణామాజ్ఞాఽవిచారణీయా ।। 14.46 ।।

అథానుకూలశ్రవణప్రతీతామత్రస్నుభిర్యుక్తధురం తురంగైః ।

రథం సుమన్త్రప్రతిపన్నరశ్మిమారోప్య వైదేహసుతాం ప్రతస్థే ।। 14.47 ।।

అథేతి।। అథాసౌ లక్ష్మణః। అనుకూలశ్రవణేన ప్రతీతామిష్టాకర్ణనేన తుష్టాం వైదేహసుతామత్రస్నుభిరభీరుభిర్గర్భిణీవహనయోగ్యైః। `త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః'(పా.3।2।140) ఇతి క్నుప్రత్యయః। తురంగైర్యుక్తధురం సుమన్త్రేణ ప్రతిపన్నరశ్మిం గృహీతప్రగ్రహం రథమారోప్య ప్రతస్థే ।। 14.47 ।।

సా నీయమానా రుచిరాన్ప్రదేశాన్ప్రియంకరో మే ప్రియ ఇత్యనన్దత్ ।

నాబుద్ధ కల్పద్రుమతాం విహాయ జాతం తమాత్మన్యసిపత్రవృక్షమ్ ।। 14.48 ।।

సేతి ।। సా సీతా రుచిరాన్ప్రదేశాన్నీయమానా ప్రాప్యమాణా సతీ మే మమ ప్రియః ప్రియం కరోతీతి ప్రియంకరః ప్రియకారీత్యనన్దత్ । `క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చ'(పా.3।2।44) ఇతి చకారాత్ఖచ్ప్రత్యయః । తం ప్రియమాత్మాని విషయే కల్పద్రుమతాం విహాయాసిపత్రవృక్షం జాతం నాబుద్ధ నాజ్ఞాసీత్ । బుధ్యతేర్లఙ్ । అసిపత్రవృక్షః ఖఙ్గాకారదలః కోఽప్యపూర్వో వృక్షవిశేషః । `అసిపత్రో భవేత్కోషకారే చ నరకాన్తరే' ఇతి విశఅవః । ఆసన్నధాతుక ఇతి భావః ।। 14.48 ।।

జుగూహ తస్యాః పథి లక్ష్మణో యత్సవ్యేతరేణ స్ఫురతా తదక్ష్ణా ।

ఆఖఅయాతమస్యై గురు భావి దుఃఖమత్యన్తలుప్తప్రియదర్శనేన ।। 14.49 ।।

జుహూతేతి ।। పథి లక్ష్మణో యద్దుఃఖం తస్యాః సీతాయా జుగూహ ప్రతిసంహృతవాన్ తద్గురు భావి భవిష్యద్దుఃఖమత్యన్తలుప్తం ప్రియదర్శనం యస్య తేన స్ఫురతా సవ్యేతరేణ దక్షిణేనాక్ష్ణాఽస్యై సీతాయా ఆఖ్యాతమ్ । స్త్రీణాం దక్షిణాక్షిస్ఫురణం దుర్నిమిత్తమాహుః ।। 14.49 ।।

సా దుర్నిమిత్తోపగతాద్విషాదాత్సద్యఃపరిమ్లానముఖారవిన్దా ।

రాజ్ఞః శివం సావరజస్య భూయాదిత్యాశశంసే కరణైరబాహ్యైః ।। 14.50 ।।

సేతి ।। సా సీతా దుర్నిమిత్తేన దక్షిణాక్షిస్ఫురణరూపేణోపగతాత్ప్రాప్తాద్విషాదాద్దుఃఖాత్ సద్యఃపరిమ్లానముఖారవిన్దా సతీ `సావరజస్య సానుజస్య రాజ్ఞో రామస్య శివం భూయాత్' ఇత్యబాహ్యైః కరణైరన్తఃకరణైః । ఆశసంసే । శంసతేరపేక్షాయామాత్మనేపదమిష్యతే । `కరణైః' ఇతి బహువచనం క్రియావృత్త్యభిప్రాయమ్ । పునఃపునరాశశంస ఇత్యర్థః ।। 14.50 ।।

గురోర్నియోగాద్వనితాం వనాన్తే సాధ్వీం సుమిత్రాతనయో విహాస్యన్ ।

అవార్యతేవోత్థితవీచిహస్తైర్జహ్నోర్దుహిత్రా స్థితయా పురస్తాత్ ।। 14.51 ।।

గురోరితి ।। గురోర్జ్యేష్ఠస్య నియోగాత్సాధ్వీం వనితామ్ । అత్యాజ్యామిత్యర్థః । వనాన్తే విహాస్యంస్త్యక్ష్యన్ సుమిత్రాతనయో లక్ష్మణః పురస్తాదగ్రే స్థితయా జహ్నోర్దుహిత్రా జాహ్నవ్యోత్థితైర్వీచిహస్తైరవార్యతేవ । `అకార్యం మా కురు' ఇత్యవార్యతేవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా ।। 14.51 ।।

రథాత్స యన్త్రా నిగృహీతవాహాత్తాం భ్రాతృజాయాం పులినేఽవతార్య ।

గఙ్గాం నిషాదాహృతనౌవిశేషస్తతార సంధామివ సత్యసంధః ।। 14.52 ।।

రథాదితి।। సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః స లక్ష్మణో యన్త్రా సారథినా నిగృహీతవాహాద్రుద్ధాశ్వాద్రథాద్భ్రాతృజాయాం పులినేఽవతార్యారోప్య నిషాదేన కిరాతేనాహృతనౌవిశేష ఆనీతదృఢనౌకః సన్ గఙ్గాం భాగీరథీమ్। సంధాం ప్రతిజ్ఞామివ తతార। `సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదా' ఇత్యమరః ।। 14.52 ।।

అథ వ్యవస్థాపితవాక్కథంచిత్సౌమిత్రిరన్తర్గతబాష్పకణ్ఠః ।

ఔత్పాతికం మేఘ ఇవాశ్మవర్షం మహీపతేః శాసనముజ్జగార ।। 14.53 ।।

అథేతి।। అథ కథంచిద్వ్యవస్థాపితా ప్రకృతిమాపాదితా వాగ్యేన సః అన్తర్గతబాష్పః కణ్ఠో యస్య సః। కణ్ఠస్తమ్భితాశ్రురిత్యర్థః। సౌమిత్రిర్మహీపతేః శాసనమ్। మేఘ ఉత్పాతే భవమౌత్పాతికమశ్మవర్షం శిలావర్షమివ। ఉజ్జగారోద్గీర్ణవాన్। దారుణత్వేనావాచ్యత్వాత్ `ఉజ్జగార' ఇత్యుక్తమ్ ।। 14.53 ।।

తతోఽభిషఙ్గానిలవిప్రవిద్ధా ప్రభ్రశ్యమానాభరణప్రసూనా ।

స్వమూర్తిలాభప్రకృతిం ధరిత్రీం లతేవ సీతా సహసా జగామ ।। 14.54 ।।

తత ఇతి।। తతః అభిషఙ్గః పరాభవః। `శాపే త్వభిషఙ్గః పరాభవే' ఇత్యమరః। శ ఏవానిలస్తేన విప్రవిద్ధా అభిహతా। ప్రభ్రశఅయమానాని పతన్త్యాభరణాన్యేవ ప్రసూనాని యస్యాః సా సీతా లతేవ। సహసా స్వమూర్తిలాభస్య స్వశరీరలాభస్య స్వోత్పత్తేః ప్రకృతిం కారణం ధరిత్రీం జగామ। భూమౌ పపాతేత్యర్థః। స్త్రీణామాపది మాతైవ శరణమితి భావః ।। 14.54 ।।

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః కథం త్వాం త్యజేదకస్మాత్పతిరార్యవృత్తః ।

ఇతి క్షితిః సంశయితేవ తస్యై దదౌ ప్రవేశం జననీ న తావత్ ।। 14.55 ।।

ఇక్ష్వాక్వితి।। ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః। మహాకులప్రసూత ఇత్యర్థః। ఆర్యవృత్తః సాధుచరితః పతిర్భర్తా త్వామకస్మాదకారణాత్ కథం త్యజేత్। అసంభావితమిత్యర్థః। ఇతి సంశయితేవ సందిహానేవ తావత్। త్యాగహేతుజ్ఞానావధేః ప్రాగిత్యర్థః। జననీ క్షితిస్తస్యై సీతాయై ప్రవేశమ్। ఆత్మనీతి శేషః। న దదౌ ।। 14.55 ।।

సా లుప్తసంజ్ఞా న వివేద దుఃఖం ప్రత్యాగతాసుః సమతప్యతాన్తః ।

తస్యాః సుమిత్రాత్మజయత్నలబ్ధో మోహాదభూత్కష్టతరః ప్రబోధః ।। 14.56 ।।

సేతి।। లుప్తసంజ్ఞా నష్టచేతనా మూర్చ్ఛితా సా దుఃఖం న వివేద। ప్రత్యాగతాసుర్లబ్ధసంజ్ఞా సతీ,అన్తః సమతప్యత। దుఃఖేనాదహ్యతేత్యర్థః। తపేః కర్మణి లఙ్। కర్మకర్తరీతి కేచిత్,-తన్న; `తపస్తపః కర్మకస్యైవ'(పా.3।1।88) ఇతి యఙ్నియమాత్। తస్యాః సీతాయాః

సుమిత్రాత్మజయత్నలబ్ధః ప్రబోధో మోహాత్కష్టతరోఽతిదుఃఖదోఽభూత్। దుఃఖవేదనాసంభవాదితి భావః ।। 14.56 ।।

న చావదద్భర్తురవర్ణమార్యా నిరాకరిష్ణోర్వృజినాదృతేఽపి ।

ఆత్మానమేవ స్థిరదుఃఖభాజం పునః పునర్దుష్కృతినం నినిన్ద ।। 14.57 ।।

న చేతి ।। ఆర్యా సాధ్వీ సీతా వృజినాదృత ఏనసో వినాపి। `కలుషం వృజినైనోఽఘమ్' ఇత్యమరః। `అన్యారాదితరర్తే-'(పా.2।3।29) ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। నిరాకరిష్ణోర్నిరాసకస్య। `అలంకృఞ్-'(పా.3।2।136) ఇత్యాదినేష్ణుచ్ప్రత్యయః। భర్తురవర్ణమపవాదం న చావదన్నైవావాదీత్। కింతు స్థిరదుఃఖభాజమత ఏవ దుష్కృతినమాత్మానం పునః పునర్నినిన్ద ।। 14.58 ।।

ఆశ్వాస్య రామావరజః సతీం తామాఖ్యాతవాల్మీకినికేతమార్గః ।

నిఘ్నస్య మే భర్తృనిదేశరౌక్ష్యం దేవి! క్షమస్వేతి బభూవ నమ్రః ।। 14.58 ।।

ఆశ్వాస్యేతి ।। రామావరజో లక్ష్మణః సతీం సాధ్వీం తామాశ్వాస్య। ఆఖ్యాత ఉపదిష్టో వాల్మీకేర్నికేతస్యాశ్రమస్య మార్గో యేన స తథోక్తః సన్। నిఘ్నస్య పరాధీనస్య। `అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః' ఇత్యమరః। మే భర్తృనిదేశేన స్వామ్యనుజ్ఞయా హేతునాయద్రౌక్ష్యం పారుష్యం తద్ధే దేవి! క్షమస్వ। ఇతి నమ్రః ప్రణతో బభూవ ।। 14.58 ।।

సీతా తముత్థాప్య జగాద వాక్యం ప్రీతాస్మి తే సౌమ్య! చిరాయ జీవ ।

బిడౌజసా విష్ణురివాగ్రజేన భ్రాత్రా యదిత్థం పరవానసి త్వమ్ ।। 14.59 ।।

సీతేతి ।। సీతా తం లక్ష్మణముత్థాప్య వాక్యం జగాద। కిమితి? హే సౌమ్య సాధో! తే ప్రీతాస్మి। చిరాయ చిరం జీవ। యద్యస్మాత్। బిడౌజసేన్ద్రేణ విష్ణురుపేన్ద్ర ఇవ। అగ్రజేన జ్యేష్ఠేన భ్రాత్రా త్వమిత్థం పరవాన్ పరతన్త్రోఽసి ।। 14.59 ।।

శ్వశ్రూజనం సర్వమనుక్రమేణ విజ్ఞాపయ ప్రాపితమత్ప్రణామః ।

ప్రజానిషేకం మయి వర్తమానం సూనోరనుధ్యాయత చేతసేతి ।। 14.60 ।।

శ్వశ్రూజనమితి ।। సర్వం శ్వశ్రూజనమనుక్రమేణ ప్రాపితమత్ప్రణామః సన్। మత్ప్రణామముక్త్వేత్యర్థః। విజ్ఞాపయ। కిమితి? నిషిచ్యత ఇతి నిషేకః। మయి వర్తమానం సూనోస్త్వత్పుత్రస్య ప్రజానిషేకం గర్భం చేతసాఽనుధ్యాయత `శివమస్తు' ఇతి చిన్తయతేతి ।। 14.60 ।।

వాచ్యస్త్వయా మద్వచనాత్స రాజా వహ్నౌ విశుద్ధామపి యత్సమక్షమ్ ।

మాం లోకవాదశ్రవణాదహాసీః శ్రుతస్య కిం తత్సదృశం కులస్య ।। 14.61 ।।

వాచ్య ఇతి।। స రాజా త్వయా మద్వచనాన్మద్వచనమితి కృత్వా। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। వాచ్యో వక్తవ్యః। కిమిత్యత ఆహ `వహ్నౌ' ఇత్యాదిభిః సప్తభిః శ్లోకైః-అక్ష్ణోః సమీపే సమక్షమ్। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః,సామీప్యార్థే వా। `అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః'(పా.5।4।107) ఇతి సమాసాన్తష్టచ్ప్రత్యయః। సమక్షమగ్రే వహ్నౌ విశుద్ధామపి మాం లోకవాదస్య మిథ్యాపవాదస్య శ్రవణాద్ధేతోరహాసీరత్యాక్షీరితి యత్తచ్ఛ్రుతస్య ప్రఖ్యాతస్య కులస్య సదృశం కిమ్? కింత్వసదృశమిత్యర్థః। యద్వా,-శ్రుతస్య శ్రవణస్య కులస్య చేతి యోజనా। కామచార్యసీతి భావః ।। 14.61 ।।

కల్యాణబుద్ధేరథవా తవాయం న కామచారో మయి శఙ్కనీయః ।

మమైవ జన్మాన్తరపాతకానాం విపాకవిస్ఫూర్జథురప్రసహ్యః ।। 14.62 ।।

కల్యాణేతి।। అథవా కల్యాణబుద్ధేః సుధియస్తవ కర్తుః మయి విషయేఽయం త్యాగో న కామచార ఇచ్ఛయా కరణం న శఙ్కనీయః। కామచారశఙ్కాపి న క్రియత ఇత్యర్థః। కింతు మమైవ జన్మాన్తరపాతకానామప్రసహ్యో విపచ్యత ఇతి విపాకః ఫలమ్। స ఏవ విస్ఫూర్జథురశనినిర్ఘోషః। `స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిర్ఘోషః' ఇత్యమరః।। 14.62 ।।

ఉపస్థితాం పూర్వమపాస్య లక్ష్మీం వనం మయా సార్ధమసి ప్రపన్నః ।

తదాస్పదం ప్రాప్య తయాతిరోషాత్సోఢాస్మి న త్వద్భవనే వసన్తీ ।। 14.63 ।।

ఉపస్థితామితి।। పూర్వముపస్థితాం ప్రాప్తాం లక్ష్మీమపాస్య మయా సార్ధం వనం ప్రపన్నోఽసి ప్రాప్తోఽసి। తత్తస్మాత్తయా లక్ష్మ్యాఽతిరోషాత్త్వద్భవనం ఆస్పదం ప్రతిష్ఠామ్। `ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్'(పా.6।1।146) ఇతి నిపాతః। ప్రాప్య వసన్త్యహం సోఢా నాస్మి ।। 14.63 ।।

నిశాచరోపప్లుతభర్తృకాణాం తపస్వినీనాం భవతః ప్రసాదాత్ ।

భూత్వా శరణ్యా శరణార్థమన్యం కథం ప్రపత్స్యే త్వయి దీప్యమానే ।। 14.64 ।।

నిశాచరేతి।। నిశాచరైరుపప్లుతాః పీడితా భర్తారో యాసాం తా నిశాచరోపప్లుతభర్తృకాః। `నద్యృతశ్చ'(పా.5।4।153) ఇతి కప్ప్రత్యయః। తాసాం తపస్వినీనాం భవతః ప్రసాదాదనుగ్రహాచ్ఛరణ్యా శరణసమర్థా భూత్వా। అద్య త్వయి దీప్యమానే ప్రకాశమానే సత్యేవ శరణార్థమన్యం తపస్వినం కథం ప్రపత్స్యే ప్రాప్స్యామి? ।। 14.64 ।।

కింవా తవాత్యన్తవియోగమోఘే కుర్యాముపేక్షాం హతజీవితేఽస్మిన్ ।

స్యాద్రక్షణీయం యది మే న తేజస్త్వదీయమన్తర్గతమన్తరాయః ।। 14.65 ।।

కింవేతి।। కింవాఽథవా తవ సంబన్ధినాఽత్యన్తేన పునః ప్రాప్తిరహితేన వియోగేన మోఘే నిష్ఫలేఽస్మిన్హతజీవితే తుచ్ఛజీవిత ఉపేక్షాం కుర్యాం కుర్యామేవ। రక్షణీయం

రక్షణార్థమన్తర్గతం కుక్షిస్థం త్వదీయం తేజః శుక్రం గర్భరూపమ్ `శుక్రం తేజోరేతసీ చ బీజవీర్యేన్ద్రియాణి చ' ఇత్యమరః। యది మే మమాన్తరాయో విఘ్నో న స్యాత్ ।। 14.65 ।।

సాహం తపః సూర్యనివిష్టదృషఅటిరూర్ధ్వం ప్రసూతేశ్చరితుం యతిష్యే ।

భూయో యథా మే జజాన్తరేఽపి త్వమేవ భర్తా న చ విప్రయోగః ।। 14.66 ।।

సేతి।। సాఽహం ప్రసూతేరూర్ధ్వం సూర్యనివిష్టదృష్టిః సతీ తథావిధం తపశ్చరితుం యతిష్యే। యథా భూయస్తేన తపసా మే మమ జననాన్తరేఽపి త్వమేవ భర్తా స్యాః,విప్రయోగశ్చ న స్యాత్ ।। 14.66 ।।

నృపస్య వర్ణాశ్రమపాలనం యత్స ఏవ ధ్రర్మో మనునా ప్రణీతః ।

నిర్వాసితాప్యేవమతస్త్వయాహం తపస్విసామాన్యమవేక్షణీయా ।। 14.67 ।।

నృపస్యేతి।। వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనామాశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ పాలనం యత్స ఏవ నృపస్య ధర్మో మనునా ప్రణీత ఉక్తః। అతః కారణాదేవం త్వయా నిర్వాసితా నిష్కాసితాప్యహం తపస్విభిః సామాన్యం సాధారణం యథా భవతి తథాఽవేక్షణీయా। కలత్రదృష్ట్యభావేఽపి వర్ణాశ్రమదృషఅటిః సీతాయాం కర్తవ్యేత్యర్థః ।। 14.67 ।।

తథేతి తస్యాః ప్రతిగృహ్య వాచం రామానుజే దృష్టిపథం వ్యతీతే ।

సా ముక్తకణ్ఠం వ్యసనాతిభరాఞ్చక్రన్ద విగ్నాం కురరీవ భూయః ।। 14.68 ।।

తథేతి।। తథఏతి తస్యాః సీతాయా వాచం ప్రతిగృహ్యాఙ్గీకృత్య రామానుజే లక్ష్మణే దృష్టిపథం వ్యతీతేఽతిక్రాన్తే సతి సా సీతా వ్యసనాతిభారాద్దుఃఖాతిరేకాత్। ముక్తకణ్ఠం యథా స్యాత్తథా। వాగ్వృత్త్యేత్యర్థథః। విగ్నా భీతా కురరీవోత్క్రోశీవ। `ఉత్క్రోశకురరౌ సమౌ' ఇత్యమరః। భూయో భూయిష్ఠం చక్రన్ద చుక్రోశ ।। 14.68 ।।

నృత్యం మయూరాః కుసుమాని వృక్షా దర్భానుపాత్తాన్విజహుర్హరిణ్యః ।

తస్యాః ప్రపన్నే సమదుఃఖభావమత్యన్తమాసీద్రుదితం వనేఽపి ।। 14.69 ।।

నృత్యమితి।। మయూరా నృత్యం విజహుస్త్యక్తవన్తః। వృక్షాః కుసుమాని। హరిణ్య ఉపాత్తాన్దర్భాన్। ఇత్థం తస్యాః సీతాయాః సమదుఃఖభావం ప్రపన్నే తుల్యదుఃఖత్వం ప్రాప్తే వనేఽప్యత్యనతం రుదితమాసీత్। యథా రామగేహేఽపీతి `అపి' శబ్దార్థః।। 14.69 ।।

తామభ్యగచ్ఛద్రుదితానుసారీ కవిః కుశేధ్మాహరణాయ యాతః ।

నిషాదవిద్ధఆణ్డజదర్శనోత్థః శ్లోకత్వమాపద్యత యస్య శోకః ।। 14.70 ।।

తామితి।। కుశేధ్మాహరణాయ యాతః కవిర్వాల్మీకీ రుదితానుసారీ సన్,తాం సీతామభ్యగచ్ఛత్। అభిగమనం చ దయాలుతయేత్యాహ-నిషాదేతి। నిషాదేన వ్యాధేన

విద్ధస్యాణ్డజస్య క్రౌఞ్చస్య దర్శనేనోత్థ ఉత్పన్నో యస్య శోకః శ్లోకత్వమాపద్యత। శ్లోకరూపేణావోచదిత్యర్థః। స చ శ్లోకః పఠ్యతే(బాల.2।15) `మా నిషాద! ప్రతిష్ఠాం త్వమగమః శాశ్వతీః సమాః। యత్క్రౌఞ్చమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్ ॥' ఇతి। తిరశ్చామపి దుఃఖం న సేహే। కిముతాన్యేషామితి భావః ॥ 14.70 ॥

తమశ్రు నేత్రావరణం ప్రమృజ్య సీతా విలాపాద్విరతా వవన్దే ।

తస్యై మునిర్దోహదలిఙ్గదర్శీ దాశ్వాన్సుపుత్రాశిషమిత్యువాచ ॥ 14.71 ॥

తమితి॥ సీతా విలాపాద్విరతా సతీ నేత్రావరణం దృష్టిప్రతిబన్ధకమశ్రు ప్రమృజ్య తం మునిం వవన్దే దోహదలిఙ్గదర్శీ గర్భచిహ్నదర్శీ మునిస్తస్యై సీతాయై సుపుత్రాశిషం తత్ప్రాప్తిహేతుభూతాం దాశ్వాన్ దత్తవానితి వక్ష్యమాణప్రకారేణోవాచ। `దాశ్వాన్సాహ్వాన్మీఢ్వాంశ్చ'(పా.6।1।12) ఇతి క్వస్వన్తో నిపాతః ॥ 14.71 ॥

జానే విసృష్టాం ప్రణిధానతస్త్వాం మిథ్యాపవాదక్షుభితేన భర్త్రా ।

తన్మా వ్యథిష్ఠా విషయాన్తరస్థం ప్రాప్తాసి వైదేహి! పితుర్నికేతమ్ ॥ 14.72 ॥

జాన ఇతి॥ త్వాం మిథ్యాపవాదేన క్షుభితేన భర్త్రా విసృష్టాం త్యక్తాం ప్రణిధానతః సమాధిదృష్ట్యా జానే। హే వైదేహి! విషయాన్తరస్థం దేశాన్తరస్థం పితుర్జనకస్యైవ నికేతం గృహం ప్రాప్తాసి। తత్తస్మాన్మా వ్యథిష్ఠా మా శోచీః। వ్యథేర్లుఙ్। `న మాఙ్యోగే'(పా.6।4।74) ఇత్యడాగమప్రతిషేధః। భర్త్రోపేక్షితానాం పితృగృహవాస ఏవోచిత ఇతి భావః ॥ 14.72 ॥

ఉత్ఖాతలోకత్రయకణ్టకేఽపి సత్యప్రతిజ్ఞేఽప్యవికత్థనేఽపి ।

త్వాం ప్రత్యకస్మాత్కలుషప్రవృత్తావస్త్యేవ మన్యుర్భరతాగ్రజే మే ॥ 14.73 ॥

ఉత్ఖాతేతి॥ ఉత్ఖాతలోకత్రయకణ్టకేఽపి రావణాదికణ్టకోద్ధరణేన సర్వలోకోపకారిణ్యపీత్యర్థః। సత్యప్రతిజ్ఞే సత్యసంధేఽపి। అవికత్థనేఽనాత్మశ్లాఘిన్యపి। ఇత్థం స్నేహపాత్రేఽపి త్వాం ప్రత్యకస్మాదకారణాత్కలుషప్రవృత్తౌ గర్హితవ్యాపారే భరతాగ్రజే మే మన్యుః కోపోఽస్త్యేవ। సర్వగుణాచ్ఛాదకోఽయం దోష ఇత్యర్థః। సీతానునయార్థోఽయం రామోపాలమ్భః ॥ 14.73 ॥

తవోరుకీర్తిః శ్వశురః సఖా మే సతాం భవోచ్ఛేదకరః పితా తే ।

ధురి స్థితా త్వం పతిదేవతానాం కిం తన్న యేనాసి మమానుకమ్ప్యా ॥ 14.74 ॥

తవేతి॥ ఉరుకీర్తిస్తవ శ్వశురో దశరథో మే సఖా। తే పితా జనకః సతాం విదుషాం భవోచ్ఛేదకరో జ్ఞానోపదేశాదినా సంసారదుఃఖధ్వంసకారీ। త్వం పతిదేవతానాం పతివ్రతానాం ధురి అగ్రే స్థితా। యేన నిమిత్తేన మమానుకమ్ప్యాఽనుగ్రాహ్యానాసి తత్కిమ్? న కించిదిత్యర్థః ॥ 14.74 ॥

తపస్విసంసర్గవినీతసత్త్వే తపోవనే వీతభయా వసాస్మిన్ ।

ఇతో భవిష్యత్యనఘప్రసూతేరపత్యసంస్కారమయో విధిస్తే ।। 14.75 ।।

తపస్వీతి।। తపస్విసంసర్గేణ వినీతసత్త్వే శాన్తజన్తుకేఽస్మింస్తపోవనే వీతభయా నిర్భికా వస। ఇతోఽస్మిన్వనేఽనఘప్రసూతేః సుఖప్రసూతేస్తేఽపత్యసంస్కారమయో జాతకర్మాదిరూపో విధిరనుష్ఠానం భవిష్యతి ।। 14.75 ।।

అశూన్యతీరాం మునిసంనివేశైస్తమోపహన్త్రీం తమసాం వగాహ్య ।

తత్రైసకతోత్సఙ్గబలిక్రియాభిః సంపత్స్యతే తే మనసః ప్రసాదః ।। 14.76 ।।

అశూన్యేతి।। సంనివిశన్తే యేష్వితి సంనివేశా ఉటజాః। అధికరణార్థే ధఙ్ప్రత్యయః। మునీనాం సంనివేశైరుటజైరశూన్యతీరాం పూర్ణతీరాం తమసః శోకస్య పాపస్య వాఽపహన్త్రీమ్। `తమస్తు క్లీబే పాపే నరకశోకయోః' ఇత్యమరః। తమసాం నదీం వగాహ్య తత్ర స్నాత్వా। బలిక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలేతా। తస్యాః సైకతోత్సఙ్గేషు బలిక్రియాభిరిష్టదేవతాపూజావిధిభిస్తే మనసః ప్రసాదః సంపత్స్యతే భవిష్యతి ।। 14.76 ।।

పుష్పం ఫలం చార్తవమాహరన్త్యో బీజం చ బాలేయమకృష్టరోహి ।

వినోదయిష్యన్తి నవాభిషఙ్గాముదారవాచో మునికన్యకాస్త్వామ్ ।। 14.77 ।।

పుష్పమితి।। ఋతురస్య ప్రాప్త ఆర్తవమ్। స్వకాలప్రాప్తమిత్యర్థః। పుష్పం ఫలం చ। అకృషఅటరోహ్యకృష్టక్షేత్రోత్థమ్। అకృష్టపచ్యమిత్యర్థః। బలయే హితం బాలేయం పూజాయోగ్యమ్। `ఛదిరుపధిబలేర్ఢఞ్'(పా.5।1।13) ఇతి ఢఞ్ప్రత్యయః। బీజం నీవారాదిధాన్యం చాహరన్త్య ఉదారవాచః ప్రగల్భగిరో మునికన్యకా నవాభిషఙ్గాం నూతనదుఃఖాం త్వాం వినోదయిష్యన్తి ।। 14.77 ।।

పయోఘటైరాశ్రమబాలవృక్షాన్సంవర్ధయన్తీ స్వబలానురూపైః ।

అసంశయం ప్రాక్తనయోపపత్తేః స్తనంధయప్రీతిమవాప్స్యసి త్వమ్ ।। 14.78 ।।

పయ ఇతి।। స్వబలానురూపైః స్వశక్త్యనుసారిభిః పయసామమ్బసాం ఘటైః। స్తన్యైరితి చ ధ్వన్యతే। ఆశ్రమబాలవృక్షాన్సంవర్ధయన్తీ త్వం తనయోపపత్తేః ప్రాక్ పూర్వమ్। అసంశయం యథా తథా। స్తనం ధయతి పిబతీతి స్తనంధయః శిశుః। `నాసికాస్తనయోర్ధ్మాధేటాః'(పా.3।2।29) ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। `అరుర్ద్విష-'(పా.6।3।67) ఇత్యాదినా ముమాగమః। తస్మిన్యా ప్రీతిస్తామవాప్స్యసి। తతః పరం సులభ ఏవ వినోద ఇతి భావః ।। 14.78 ।।

అనుగ్రహప్రత్యభినన్దినీం తాం వాల్మీకిరాదాయ దయార్ద్రచేతాః ।

సాయం మృగాధ్యాసితవేదిపార్శ్వం స్వమాశ్రమం శాన్తమృగం నినాయ ।। 14.79 ।।

అనుగ్రహేతి ।। దయార్ద్రచేతా వాల్మీకిః। అనుగ్రహం ప్రత్యభినన్దతీతి తథోక్తాం తాం సీతామాదాయ సాయం మృగైరధ్యాసితవేదిపార్శ్వమధిష్ఠితవేదిప్రాన్తం శాన్తమృగం స్వమాశ్రమం నినాయ ।। 14.79 ।।

తామర్పయామాస చ శోకదీనాం తదాగమప్రీతిషు తాపసీషు ।

నిర్విష్టసారాం పితృభిర్హిమాంశోరన్త్యాం కలాం దర్శ ఇవౌషధీషు ।। 14.80 ।।

తామితి ।। శోకదీనాం తాం సీతాం తస్యాః సీతాయా ఆగమేన ప్రీతిర్యాసాం తాసు తాపసీషు। పితృభిరగ్నిష్వాత్తాదిభిర్నిర్విష్టసారాం భుక్తాసారాం హిమాంశోరన్త్యామవశిష్టాం కలాం దర్శేఽమావాస్యాకాల ఓషధీష్వివ అర్పయామాస చ। అత్ర పరాశరః-`పిబన్తి విమలం సోమం విశిష్టా తస్య యా కాలా। సుధామృతమయీ పుణ్యాం తామిన్దోః పితరో మునే!।।' ఇతి। వ్యాసశ్చ- `అమాయాం తు సదా సోమ ఓషధీః ప్రతిపద్యతే' ఇతి ।। 14.80 ।।

తా ఇఙ్గుదీస్నేహకృతదప్రదీపమాస్తీర్ణమేధ్యాజినతల్పమన్తః ।

తస్యై సపర్యానుపదం దినాన్తే నివాసహేతోరుటజం వితేరుః ।। 14.81 ।।

తా ఇతి ।। తాస్తాపస్యః। తస్యై సీతాయై సపర్యానుపదం పూజానన్తరం దినాన్తే సాయంకాలే నివాస ఏవ హేతుస్తస్య నివాసహేతోః, నివాసార్థమిత్యర్థః। `షష్ఠీ హేతుప్రయోగే'(పా.2।3।26) ఇతి షష్ఠీ। `ఇఙ్గుదీ తాపసతరుః' ఇత్యమరః। ఇఙ్గదీస్నేహేన కృతప్రదీపమన్తరాస్తీర్ణం మేధ్యం శుద్ధమజినమేవ తల్పం శయ్యా యస్మింస్తముటజం పర్ణశాలాం వితేరుర్దదుః ।। 14.81 ।।

తత్రాభిషేకప్రయతా వసన్తీ ప్రయుక్తపూజా విధినాతిథిభ్యః ।

వన్యేన సా వల్కలినీ శరీరం పత్యుః ప్రజాసంతతయే బభార ।। 14.82 ।।

తత్రేతి ।। తత్రాశ్రమేఽభిషేకేణ స్నానేన ప్రయతా నియతా వసన్తీ విధఇనా శాస్త్రేణాతిథిభ్యః ప్రయుక్తపూజా కృతసత్కారా వల్కలినీ సా సీతా పత్యుః ప్రజాసంతతయే సంతానావిచ్ఛేదాయ హేతోః। వన్యేన కన్దమూలాదినా శరీరం బభార పుపోష ।। 14.83 ।।

అపి ప్రభుః సానుశయోఽధునా స్యాత్కిముత్సుకః శక్రజితోఽపి హన్తా ।

శశంస సీతాపరిదేవనాన్తమనుష్ఠితం శాసనమగ్రజాయ ।। 14.83 ।।

అపీతి ।। ప్రభూ రాజా। అధునాపి సానుశయః సానుతాపః స్యాత్కిమ్ ఇతి కాకుః। ఉత్సుకః శక్రజిత ఇన్ద్రజితో హన్తా లక్ష్మణోఽపి సీతాపరిదేవనాన్తం సాతావిలాపాన్తమనుష్ఠితం శాసనమగ్రజాయ శశంస ।। 14.83 ।।

బభూవ రామః సహసా సబాష్పస్తుషారవర్షీవ సహస్యచన్ద్రః ।

కౌలీనభీతేన గృహాన్నిరస్తా న తేన వైదేహసుతా మనస్తః ।। 14.84 ।।

బభూవేతి।। సహసా సపది సబాష్పో రామః। తుషారవర్షీ సహస్యచన్ద్ర ఇవ బభూవ। అత్యన్తశ్రుతయా తుషారవర్షిణా పౌషచన్ద్రేణ తుల్యోఽభూత్। `పౌషే తైషసహస్యౌ ద్వౌ' ఇత్యమరః। యుక్తం చైతదిత్యాహ-కౌలీనాల్లోకాపవాదాద్భీతేన తేన రామేణ వైదేహసుతా సీతా గృహాన్నిరస్తా। న మనస్తో మనసశ్చిత్తాన్న నిరస్తా। పఞ్చమ్యాస్తసిల్ ।। 14.84 ।।

నిగృహ్య శోకం స్వయమేవ ధీమాన్వర్ణాశ్రమావేక్షణజాగరూకః ।

స భ్రాతృసాధారణభోగమృద్ధం రాజ్యం రజోరిక్తమనాః శశాస ।। 14.85 ।।

నిగృహ్యేతి।। ధీమాన్ వర్ణానామాశ్రమాణాం చావేక్షణేఽనుసంధానే జాగరూకోఽప్రమత్తః `జాగరూకః'(పా.3।2।165)ఇత్యూకప్రత్యయః। రజోరిక్తమనా రజోగుణశూన్యచేతాః స రామః స్వయమేవ శోకం నిగృహ్య నిరుధ్య భ్రాతృభిః సాధారణభోగమ్। శరీరస్థితిమాత్రోపయుక్తమిత్యర్థః। ఋద్ధం రాజ్యం శశాస ।। 14.85 ।।

తామేకభార్యాం పరివాదభీరోః సాధ్వీమపి త్యక్తవతో నృపస్య ।

వక్షస్యసంఘట్టసుఖం వసన్తీ రేజే సపత్నీరహితేవ లక్ష్మీః ।। 14.86 ।।

తామితి।। పరివాదభీరోర్నిన్దాభీరోరత ఏవ ఏకభార్యామపి సాధ్వీమపి తాం సీతాం త్యక్తవతో నృపస్య వక్షస్యసంఘట్టసుఖమసంభావ్యసుఖం వసన్తీ లక్ష్మీః సపత్నీరహితేవ రేజే దిదీపే। తస్య స్త్ర్యన్తరపరిగ్రహో నాభూదితి భావః ।। 14.86 ।।

సీతాం హిత్వా దశముఖరిపుర్నోపయేమే యదన్యాం

తస్యా ఏవ ప్రతికృతిసఖో యత్క్రతూనాజహార ।

వృత్తాన్తేన శ్రవణవిషయప్రాపిణా తేన భర్తుః

సా దుర్వారం కథమపి పరిత్యాగదుఃఖం విషేహే ।। 14.87 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే వకిశ్రీకాలిదాసకృతౌ సీతాపరిత్యాగో నామ చతుర్దశః సర్గః ।

సీతామితి।। దశముఖరిపూ రామః సీతాం హిత్వా త్యక్త్వాఽన్యాం స్త్రియం నోపయేమే న పరిణీతవానితి యత్। `ఉపాద్యమః స్వకరణే'(పా.1।3।56) ఇత్యాత్మనేపదమ్। కించ,తస్యాః సీతాయా ఏవ ప్రతికృతేః ప్రతిమాయాః హిరణ్మయ్యాః సఖా ప్రతికృతిసఖః సన్ క్రతూనాజహారాహృతవానితి యత్తేన శ్రవణవిషయప్రాపిణా శ్రోత్రదేశగామినా భర్తుర్వృత్తాన్తేన వార్తయా హేతునా సా సీతా దుర్వారం దుర్నిరోధం పరేత్యాగేన యద్దుఃఖం తత్కథమపి విషేహే విసోఢవతీ ।। 14.87 ।।

ఇతి మహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం చతుర్దశః సర్గః ।

****

.

పఞ్చదశః సర్గః।

ఆరణ్యకం గృహస్థానం శ్వశురౌ యద్రజఃకణాః ।

స్వయమౌద్వాహికం గేహం తస్మై రామాయ తే నమః ॥

కృతసీతాపరిత్యాగః స రత్నాకరమేఖలామ్ ।

బుభుజే పృథివీపాలః పృథివీమేవ కేవలమ్ ॥ 15.1 ॥

కృతేతి ॥ కృతసీతాపరిత్యాగః స పృథివీపాలో రామో రత్నాకర ఏవ మేఖలా యస్యాస్తామ్। సార్ణవామిత్యర్థః। కేవలామ్। ఏకామిత్యర్థః। పృథివీమేవ। బూభుజే భుక్తవాన్। నతు పార్థివీమిత్యర్థః। సాపి రత్నఖచితమేఖలాః। పృథివ్యాః కాన్తాసమాధిర్వ్యజ్యతే। రామస్య స్త్ర్యన్తరపరిగ్రహో నాస్తీతి శ్లోకాభిప్రాయః ॥ 15.1 ॥

లవణేన విలుప్తేజ్యాస్తామిస్రేణ తమభ్యయుః ।

మునయో యమునాభాజః శరణ్యం శరణార్థినః ॥ 15.2 ॥

లవణేనేతి ॥ లవణేన లవణాఖ్యేన తామిస్రేణ తమిస్రాచారిణా। రక్షసేత్యర్థః। విలుప్తేజ్యా లుప్తయాగక్రియా అత ఏవ శరణార్థినో రక్షణార్థినో యమునాభాజో యమునాతీరవాసినో మునయః శరణ్యం శరణార్హం రక్షణసమర్థం తం రామం రక్షితారమభ్యయుః ప్రాప్తాః। యాతేర్లజ్ ॥ 15.2 ॥

అవేక్ష్య రామం తే తస్మిన్న ప్రజహ్రుః స్వతేజసా ।

త్రాణాభావే హి శాపాస్త్రాః కుర్వన్తి తపసో వ్యయమ్ ॥ 15.3 ॥

అవేక్ష్యేతి ॥ తే మునయో రామమవేక్ష్య। రక్షితారమితి శేషః। తస్మింల్లవణే స్వతేజసా శాపరూపేణ న ప్రజహ్రుః। తథా హి-త్రాయత ఇతి త్రాణం రక్షకమ్। కర్తరి ల్యట్। తదభావే శాప ఏవాస్త్రం యేషాం తే శాపాస్త్రాః సన్తస్తపసో వ్యయం కుర్వన్తి। శాపదానాత్తపసో వ్యయ ఇతి ప్రసిద్ధేః ॥ 15.3 ॥

ప్రతిశుశ్రావ కాకుత్స్థస్తేభ్యో విఘ్నప్రతిక్రియామ్ ।

ధర్మసంరక్షణార్థైవ ప్రవృత్తిర్భువి శార్ఙ్గిణః ॥ 15.4 ॥

ప్రతీతి ॥ కాకుత్స్థో రామస్తేభ్యో మునిభ్యో విఘ్నప్రతిక్రియాం లవణవధరూపాం ప్రతిశుశ్రావ ప్రతిజజ్ఞే। తథా హి-భువి శార్ఙ్గిణో విష్ణోః ప్రవృత్తీ రామరూపేణావతరణం ధర్మసంరక్షణమేవార్థః ప్రయోజనం యస్యాః సా తథైవ ॥ 15.4 ॥

తే రామాయ వధోపాయమాచఖ్యుర్విబుధద్విషః ।

దుర్జయో లవణః శూలీ విశూలః ప్రార్థ్యతామితి ॥ 15.5 ॥

త ఇతి।। తే మునయో రామస్య విబుధద్విషః సురారేర్లవణస్య వధోపాయమాచఖ్యుః। లునాతీతి లవణః। నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః। తత్రైవ నిపాతనాణ్ణత్వమ్। లవణః శూలీ శూలవాన్ దుర్జయోఽజేయః। కింతు విశూలః శూలరహితః ప్రార్థ్యతామభిగమ్యతామ్। `యాఞ్చాయామభిమానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధైః' ఇతి కేశవః ।। 15.5 ।।

ఆదిదేశాథ శత్రుఘ్నం తేషాం క్షేమాయ రాఘవః ।

కరిష్యన్నివ నామాస్య యథార్థమరినిగ్రహాత్ ।। 15.6 ।।

ఆదిదేశేతి।। అథ తేషాం మునీనాం క్షేమాయ క్షేమకరణాయ రాఘవో రామః శత్రుఘ్నమాదిదేశ। అత్రోత్ప్రేక్ష్యతే-అస్య శత్రుఘ్నస్య నామ అరినిగ్రహాచ్ఛత్రుహననాద్ధేతోః। యథాభూతోఽర్థో యస్య తద్యథార్థం కరిష్యన్నివ। శత్రున్హన్తీతి శత్రుఘ్నః। `అమనుష్యకర్తృకే చ'(పా.3।2।53) ఇతి చకారాత్కృతఘ్నశత్రుఘ్నాదయః సిద్ధా ఇతి దుర్గసింహః। పాణినీయేఽపి బహులగ్రహణాద్యథేష్టసిద్ధిః `కృతతల్యుటో బహులమ్'(పా.3।3।113) ఇతి ।। 15.6 ।।

రామస్య స్వయమప్రయాణే హేతుమాహ-

యః కశ్చన రఘూణాం హి పరమేకః పరంతపః ।

అపవాద ఇవోత్సర్గం వ్యావర్తయితుమీశ్వరః ।। 15.7 ।।

య ఇతి।। హి యస్మాత్। పరాఞ్ఛత్రూంస్తాపయతీతి పరంతపః। `ద్విషత్పరయోస్తాపేః'(పా.3।2।39) ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। `ఖచి హ్రస్వః'(పా.6।4।94) ఇతి హ్రస్వః। రఘూణాం మధ్యే యః కశ్చనైకః। అపవాదో విశేషశాస్త్రముత్సర్గం సామాన్యశాస్త్రమివ। పరం శత్రుం వ్యావర్తయితుం బాధితుమీశ్వరః సమర్థః। అతః శత్రుఘ్నమేవాదిదేశేతి పూర్వేణాన్వయః ।। 15.7 ।।

అగ్రజేన ప్రయుక్తాశీస్తతో దాశరథీ రథీ ।

యయౌ వనస్థలీః పశ్యన్పుష్పితాః సురభీరభీః ।। 15.8 ।।

అగ్రజేనేతి।। తతోఽగ్రజేన రామేణ ప్రయుక్తాశీః కృతాశీర్వాదో రథీ రథికోఽభీర్నిర్భీకో దాశరథిః పుష్పాణి సంజాతాని యాసాం తాః పుష్పితాః సురభీరామోదమానా వనస్థలీః పశ్యన్యయౌ ।। 15.8 ।।

రామాదేశాదనుగతా సేనా తస్యార్థసిద్ధయే ।

పశ్చాదధ్యయనార్థస్య ధాతోరధిరివాభవత్ ।। 15.9 ।।

రామేతి।। రామాదేశాదనుగతా సేనా తస్య శత్రుఘ్నస్య। అధ్యయనమర్థోఽభిధేయో యస్య తస్య। ధాతోః `ఇఙధ్యయనే'ఇత్యస్య ధాతోః పశ్చాదధిరధ్యుపసర్గ ఇవ। అర్థసిద్ధయే

ప్రయోజనసాధనాయేత్యేకత్ర। అన్యత్ర,-అభిధేయసాధనాయ। అభవత్।
`అర్థోఽభిధైయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు' ఇత్యమరః। యథా`ఇజికావధ్యుపసర్గం న వ్యభిచరతః' ఇతి న్యాయేనాధ్యుపసర్గః స్వయమేవార్థసాధకస్య ధాతోః సంనిధిమాత్రేణోపకరోతి, సేనాపి తస్య తద్వదితి భావః ।। 15.9 ।।

ఆదిష్టవర్త్మా మునిభిః స గచ్ఛంస్తపతాం వరః ।

విరరాజ రథప్రష్ఠైర్వాలఖిల్యైరివాంశుమాన్ ।। 15.10 ।।

ఆదిష్టేతి।। రథప్రష్ఠై రథాగ్రగామిభిః। `ప్రష్ఠోఽగ్రగామిని'(పా.8।3।92) ఇతి నిపాతః। మునిభిః పూర్వోక్తైరాదిష్టవర్త్మా నిర్దిష్టమార్గో గచ్ఛంస్తపతాం దేదీప్యమానానాం మధఅయే వరః శ్రేష్ఠః స శత్రుఘ్నః। వాలఖిల్యైర్మునిభిరంశుమాన్సూర్య ఇవ। విరరాజ। తేఽపి రథప్రష్ఠా ఇత్యనుసంధేయమ్ ।। 15.10 ।।

తస్య మార్గవశాదేకా బభూవ వసతిర్యతః ।

రథస్వనోత్కణ్ఠమృగే వాల్మీకీయే తపోవనే ।। 15.11 ।।

తస్యేతి।। యతో గచ్ఛతః। ఇణ్ధాతోః శదృప్రత్యయః। తస్య శత్రుఘ్నస్య మార్గవశాద్రథస్వన ఉత్కణ్ఠా ఉద్గీవా మృగా యస్మింస్తస్మిన్వాల్మీకీయే వాల్మీకిసంబన్ధిని।
`వృద్ధాచ్ఛః'(పా.4।2।114) ఇతి ఛప్రత్యయః। తపోవన ఏకా వసతీ రాత్రిర్బభూవ। తత్రైకాం రాత్రిముషిత ఇత్యర్థః। `వసతీ రాత్రివేశ్మనోః' ఇత్యమరః। 15.11 ।।

తమృషిః పూజయామాస కుమారం క్లాన్తవాహనమ్ ।

తపఃప్రభావసిద్ధాభిర్విశేషప్రతిపత్తిభిః ।। 15.12 ।।

తమితి।। క్లాన్తవాహనం శ్రాన్తయుగ్యం తం కుమారం శత్రుఘ్నమృషిర్వాల్మీకిస్తపః ప్రభావసిద్ధాభిర్విశేషప్రతిపత్తిభిరుత్కృష్టసంభావనాభిః పూజయామాస ।। 15.12 ।।

తస్యామేవస్య యామిన్యామన్తర్వత్నీ ప్రజావతీ ।

సుతావసూత సంపన్నౌ కోశదణ్డావివ క్షితిః ।। 15.13 ।।

తస్యామితి।। తస్యామేవ యామిన్యాం రాత్రౌ। అస్య శత్రుఘ్నస్య। అన్తరస్యా అస్తీత్యన్తర్వత్నీ గర్భిణీ `అన్తర్వత్నీ చ గర్భిణీ' ఇత్యమరః। `అన్తర్వత్పతివతోర్నుక్' (పా.4।1।32) ఇతి జీప్,నుగాగమశ్చ। ప్రజావతీ భ్రాతృజాయా సీతా। క్షితిః సంపన్నౌ సమగ్రౌ కోశదణ్డావివ। సుతావసూత ।। 15.13 ।।

సంతానశ్రవణాద్భ్రాతుః సౌమిత్రిః సౌమనస్యవాన్ ।

ప్రాఞ్జలిర్మునిమామన్త్ర్య ప్రాతర్యుక్తరథో యయౌ ।। 15.14 ।।

సంతానేతి।। భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య సంతానశ్రవణాద్ధేతోః సౌమనస్యవాన్ప్రీతిమాన్ సౌమిత్రిః శత్రుఘ్నః ప్రాతర్యుక్తరథః సజ్జరథః సన్। ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిర్మునిమామన్త్ర్యాపృచ్ఛ్య యయౌ ।। 15.14 ।।

స చ ప్రాప మధూపఘ్నం కుమ్భీనస్యాశ్చ కుక్షిజః ।

వనాత్కరమివాదాయ సత్త్వరాశిముపస్థితః ।। 15.15 ।।

స చేతి।। స శత్రుశ్చ మధూపఘ్నం నామ లవణపురం ప్రాప। కుమ్భీనసీ నామ రావణస్వసా। తస్యాః కుక్షిజః పుత్రో లవణశ్చ వనాత్కరం బలిమివ సత్త్వానాం ప్రాణినాం రాశిమాదాయోపస్థితః ప్రాప్తః ।। 15.15 ।।

ధూమధూమ్రో వసాగన్ధీ జ్వాలాబభ్రుశిరోరుహః ।

క్రవ్యాద్గణపరీవారశ్చితాగ్నిరివ జంగమః ।। 15.16 ।।

ధూమేతి।। కింభూతో లవణః? ధూమ ఇవ ధూమ్రః కృష్ణలోహితవర్ణః। `ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహితే' ఇత్యమరః। వసాగన్ధో హృన్మేదోగన్ధః। సోఽస్యాస్తీతి వసాగన్ధీ। `హృన్మేదస్తు వపా వసా' ఇత్యమరః। జ్వాలా ఇవ బభ్రవః పిశఙ్గాః శిరోరుహాః కేశా యస్య స తథోక్తః। `విపులే నకులే విష్ణౌ బభ్రుః స్యాత్పిఙ్గలే త్రిషు' ఇత్యమరః। క్రవ్యం మాంసమదన్తీతి క్రవ్యాదో రాక్షసాః,తేషాం గణ ఏవ పరీవారో యస్య స తథోక్తః। అత ఏవ జంగమశ్చరిష్ణుశ్చితాగ్నిరివ స్థితః। కృశానుపక్షే,-ధూమైర్ధూమ్రవర్ణః। జ్వాలా ఏవ శిరోరుహాః। క్రవ్యాదో గృధ్రాదయః ఇత్యనుసంధేయమ్ ।। 15.16 ।।

అపశూలం తమాసాద్య లవణం లక్ష్మణానుజః ।

రురోధ సంముఖీనో హి జయో రన్ధ్రప్రహారిణామ్ ।। 15.17 ।।

అపశూలమితి।। లక్ష్మణానుజః శత్రుఘ్నోఽపశూలం శూలరహితం తం లవణమాసాద్య రురోధ। తథా హి-రన్ధ్రప్రహారిణాం రన్ధ్రప్రహరణశీలానామ్। అపశూలత్వైవాత్ర రన్ధ్రమ్। జయః సంముఖీనో హి సంముఖస్య దర్శనో హి। `యథాముఖసంముఖస్య దర్శనః ఖః'(పా.5।2।6) ఇతి ఖప్రత్యయః। అధికారలక్షణార్థస్తు దుర్లభ ఏవ ।। 15.17 ।।

నాతిపర్యాప్తమాలక్ష్య మత్కుక్షేరద్య భోజనమ్ ।

దిష్ట్యా త్వమసి మే ధాత్రా భీతేనేవోపపాదితః ।। 15.18 ।।

ఇతి సంతర్జ్య శత్రుఘ్నం రాక్షసస్తజ్జిఘాంసయా ।

ప్రాంశుముత్పాటయామాస ముస్తాస్తమ్బమివ ద్రుమమ్ ।। 15.19 ।।

నేతి।। ఇతీతి।। యుగ్మమ్। రాక్షసో లవణః। అద్య మత్కుక్షేః। భుజ్యత ఇతి భోజనమ్। భోజ్యం మృగాదికం నాతిపర్యాప్తమనతిసమగ్రమాలక్షఅయ దృష్ట్వా భీతేనేవ ధాత్రా దిషఅట్యా భాగ్యేన మే త్వముపపాదితః కల్పితోఽసి। ఇతి శత్రుఘ్నం సంతర్జ్య తస్య శత్రుఘ్నస్య జిఘాంసయా హన్తుమిచ్ఛయా ప్రాంశుమున్నతం ద్రుమమ్। ముస్తాస్తమ్బమివ అక్లేశేనోత్పాటయామాస ।। 15.18-19 ।।

సౌమిత్రేర్నిశితైర్బాణైరన్తరా శకలీకృతః ।

గాత్రం పుష్పరజః ప్రాప న శాఖీ నైర్ఋతేరితః ।। 15.20 ।।

సౌమిత్రేరితి।। నైర్ఋతేరితో రక్షఃప్రేరితః శాఖ్యన్తరా మధ్యే నిశఇతైర్బాణైః శకలీకృతః సన్,సౌమిత్రేః శత్రుఘ్నస్య గాత్రం న ప్రాప। కింతు పుష్పరజః ప్రాప ।। 15.20 ।।

వినాశాత్తస్య వృక్షస్య రక్షస్తస్మై మహోపలమ్ ।

ప్రజిఘాయ కృతాన్తస్య ముష్టిం పృథగివ స్థితమ్ ।। 15.21 ।।

వినాశాదితి।। రక్షో లవణస్తస్య వినాశాద్ధేతోః। మహోపలం మహాన్తం పాషాణమ్। పృథక్స్థితం కృతాన్తస్య యమస్య ముష్టిమివ। `ముష్టి' శబ్దో ద్విలిఙ్గః। తస్మై శత్రుఘ్నాయ ప్రజిఘాయ ప్రహితవాన్ ।। 15.21 ।।

ఐన్ద్రమస్త్రముపాదాయ శత్రుఘ్నేన స తాడితః ।

సికతాత్వాదపి పరాం ప్రపేదే పరమాణుతామ్ ।। 15.22 ।।

ఐన్ద్రమితి।। స మహోపలః శత్రుఘ్నేనైన్ద్రమిన్ద్రదేవతాకమస్త్రముపాదాయ తాడితోఽభిహతః సన్। సికతాత్వాత్సికతాభావాదపి పరాం పరమాణుతాం ప్రపేదే। యతోఽణుర్నాస్తి స పరమాణిరిత్యాహుః ।। 15.22 ।।

తముపాద్రవదుద్యమ్య దక్షిణం దోర్నిశాచరః ।

ఏకతాల ఇవోత్పాతపవనప్రేరితో గిరిః ।। 15.23 ।।

తమితి।। నిశాచరో రాక్షసో దక్షిణం దోః। `కకుద్దోషణీ' ఇతి భగవతో భాష్యకారస్య ప్రయోగాద్దోషశబ్దస్య నపుంసకత్వం ద్రష్టవ్యమ్। `భుజబాహూ ప్రవేష్టో దోః' ఇతి పుంలిఙ్గసాహచర్యాత్పుంస్త్వం చ। తథా చ ప్రయోగః-`దోషం తస్య తథావిధస్య భజతే' ఇతి। సవ్యేతరం బాహుముద్యమ్య। ఏకస్తాలస్తదాఖ్యవృక్షో యస్మిన్స ఏకతాలః। ఉత్పాతపవనేన ప్రేరితో గిరిరివ। తం శత్రుఘ్నముపాద్రవదభ్యద్రుతః ।। 15.23 ।।

కార్ష్ణేన పత్రిణా శత్రుః స భిన్నహృదయః పతన్ ।

అనినాయ భువః కమ్పం జహారాశ్రమవాసినామ్ ।। 15.24 ।।

కార్ష్ణేనేతి।। స శత్రుర్లవణః। కార్ష్ణేన వైష్ణవేన పత్రిణా బాణేన। ఉక్తం చ రామాయణే- `ఏవమేష ప్రజనితో విష్ణోస్తేజోమయః శరః'ఇతి। `విష్ణుర్నారాయణ కృష్ణః' ఇత్యమరః। భిన్నహృదయః పతన్,భువః కమ్పమానినాయానీతవాన్। దేహభారాదిత్యర్థః। ఆశ్రమవాసినాం కమ్పం జహార। తన్నాశాదకుతోభయా బభూవురిత్యర్థః।। 15.24 ।।

వయసాం పఙ్క్తయః పేతుర్హతస్యోపరి విద్విషః ।

తత్రప్రతిద్వన్ద్వినో మూర్ధఅని దివ్యాః కుసుమవృష్టయః ।। 15.25 ।।

వయసామితి।। హతస్య విద్వేష్టీతి విద్విట్ తస్య విద్విషో రాక్షసస్యోపరి వయసాం పక్షిణాం పఙ్క్తయః పేతుః। తత్రప్రతిద్వన్ద్వినః శత్రుఘ్నస్య మూర్ధ్ని తు దివ్యాః కుసుమవృష్టయః పేతుః ।। 15.25 ।।

స హత్వా లవణం వీరస్తదా మేనే మహౌజసః ।

భ్రాతుః సోదర్యమాత్మానమిన్ద్రజిద్వధశోభినః ।। 15.26 ।।

స ఇతి।। స వీరః శత్రుఘ్నో లవణం హత్వా తదాఽఽత్మానం మహౌజసో మహాబలస్యేన్ద్రజిద్వధేన శోభినో భ్రాతుర్లక్ష్మణస్య సమానోదరే శయితం సోదర్యమేకోదరం మేనే। `సోదరాద్యః'(పా.4।4।109) ఇతి యప్రత్యయః ।। 15.26 ।।

తస్య సంస్తూయమానస్య చరితార్థైస్తపస్విభిః ।

శుశుభే విక్రమోదగ్రం వ్రీడయావనతం శిరః ।। 15.27 ।।

తస్యేతి।। చరితార్థైః కృతార్థైః కృతకార్యైస్తపస్విభిః సంస్తూయమానస్య తస్య శత్రుఘ్నస్య విక్రమేణోదగ్రమున్నతం వ్రీడయా లజ్జయావనతం నమ్రం శిరః శుశుభే। విక్రాన్తస్య లజ్జైవ భూషణమితి భావః ।। 15.27 ।।

ఉపకూలం స కాలిన్ద్యాః పురీం పౌరుషభూషణః ।

నిర్మమే నిర్మమోఽర్థేషు మథురాం మధురాకృతిః ।। 15.28 ।।

ఉపేతి।। పౌరుషభూషణః। అర్థేషు విషయేషు నిర్మమో నిఃస్పృహః। మధురాకృతిః సౌమ్యరూపః। స శత్రుఘ్నః కాలిన్ద్యా యమునాయా ఉపకూలం కూలే। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। మథురాం నామ పురీం నిర్మమే నిర్మితవాన్ ।। 15.28 ।।

యా సౌరాజ్యప్రకాశాభిర్బభౌ పౌరవిభూతిభిః ।

స్వర్గాభిష్యన్దవమనం కృత్వేవోపనివేశితా ।। 15.29 ।।

యేతి।। యా పూః। శత్రుఘ్నః శోభనో రాజా యస్యాః పురః సా సురాజ్ఞీ,సురాజ్ఞ్యా భావః సౌరాజ్యమ్। తేన ప్రకాశాభిః ప్రకాశమానాభిః పౌరాణాం విభూతిభిరైశ్వర్యైః।

స్వర్గస్యాభిష్యన్దో ఽతిరిక్తజనస్తస్య వమనమాహరణం కృత్వా,ఉపనివేశితోపస్థాపితేవ బభౌ। అత్ర కౌటిల్యః-`భూతపూర్వమభూతపూర్వం వా జనపదం పరదేశప్రవాహేణ స్వదేశాభిష్యన్దవమనేనే వా నివేశయేత్' ఇతి ।। 15.29 ।।

తత్ర సౌధగతః పశ్యన్యమునాం చక్రవాకినీమ్ ।

హేమభక్తిమతీం భూమేః ప్రవేణీమివ పిప్రియే ।। 15.30 ।।

తత్రేతి।। తత్ర మధురాయాం సౌధగతో హర్మ్యారూఢః స చక్రవాకినీం చక్రవాకవతీం యమునామ్। హేమభక్తిమతీం సువర్ణరచనావతీం భూమేః ప్రవేణీం వేణీమివ। `వేణిః ప్రవేణీ' ఇత్యమరః। పశ్యన్ప్రియే ప్రీతః। `ప్రీఙ్ ప్రీణనే' ఇతి ధాతోర్దైవాదికాల్లిట్ ।। 15.30 ।।

సంప్రతి రామసంతానవృత్తాన్తమాహ-

సఖా దశరథస్యాపి జనకస్య చ మన్త్రకృత్ ।

సంచస్కారోభయప్రీత్యా మైథిలేయౌ యథావిధఇ ।। 15.31 ।।

సఖేతి।। దశరథస్య జనకస్య చ సఖా మన్త్రకృన్మన్త్రద్రష్టా స వాల్మీకిరపి। `సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషు కృఞః'(పా.3।2।89) ఇతి క్విప్। ఉభయోర్దశరథజనకయోః ప్రీత్యా స్నేహేన మైథిలేయౌ మైథిలీపుత్రౌ యథావిధి యథాశాస్త్రం సంచస్కార సంస్కృతవాన్। జాతకర్మాదిభిరితి శేషః ।। 15.31 ।।

స తౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తదాఖ్యయా ।

కవిః కుళలవావేవ చకార కిల నామతః ।। 15.32 ।।

స ఇతి।। స కవిర్వాల్మీకిః కుశైర్దర్భైర్లవైర్గోపుచ్ఛలోమభిః। `లవో లవణకిఞ్జల్కపక్ష్మగోపుచ్ఛలోమసు' ఇతి వైజయన్తీ। ఉన్మృష్టో గర్భక్లేదో గర్భోపద్రవో యయోస్తౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తౌ మైథిలేయౌ తేషాం కుశానాం చ లవానాం చాఖ్యయా నామతో నామ్నా యథాసంఖ్యం కుశలవావేవ చకార కిల। కుశోన్మృష్టః కుశః। లవోన్మృష్టో లవః ।। 15.32 ।।

సాఙ్గం చ వేదమధ్యాప్య కించిదుత్క్రాన్తశైశవౌ ।

స్వకృతిం గాపయామాస కవిప్రథమపద్ధతిమ్ ।। 15.33 ।।

సాఙ్గమితి।। కించిదుత్క్రాన్తశైశవావతిక్రాన్తబాల్యౌ తౌ సాఙ్గం చ వేదమధ్యాప్య కవీనాం ప్రథమపద్ధతిమ్। కవితాబీజమిత్యర్థః। స్వకృతిం కావ్యం రామాయణాఖ్యం గాపయామాస। గాపయతేర్లిట్। శబ్దకర్మత్వాత్ `గతిబుద్ధి-'(పా.1।4।52) ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్ ।। 15.33 ।।

రామస్య మధురం వృత్తం గాయన్తౌ మాతురగ్రతః ।

తద్వియోగవ్యథాం కించిచ్ఛిథిలీచక్రతుః సుతౌ ।। 15.34 ।।

రామస్యేతి ।। తౌ సుతౌ రామస్య వృత్తం మాతురగ్రతో మధురం గాయన్తౌ తద్వియోగవ్యథాం రామవిరహవేదనాం కించిచ్ఛిథిలీచక్రతుః ।। 15.34 ।।

ఇతరేఽపి రఘోర్వంశ్యాస్త్రయస్త్రేతాగ్నితేజసః ।

తద్యోగాత్పతివత్నీషు పత్నీష్వాసన్ద్విసూనవః ।। 15.35 ।।

ఇతరేఽపీతి ।। రఘోర్వంశ్యా వంశే భవాః। త్రేతేత్యగ్నయస్త్రేతాగ్నయః। తేషాం తేజ ఇవ తేజో యేషాం తే త్రేతాగ్నితేజసః। ఇతరే రామాదన్యే త్రయో భరతాదయోఽపి తద్యోగాత్తేషాం యోగాద్భరతాదిసంబన్ధాత్పతివత్నీషు భర్తృమతీషు జీవత్పతికాసు। ఖ్యాతిమతీష్విత్యర్థః। `పతిత్రవత్నీ సభర్తృకా'ఇత్యమరః। `అన్తర్వత్పతివతోర్నుక్'(పా.4।1

।32) ఇతి జీప్రత్యయో నుగాగమశ్చ। పత్నీషు ద్విసూనవ ఆసన్। ద్వౌ ద్వౌ సూనూ యేషాం తే ద్విసూనవ ఇతి విగ్రహః। క్వచిత్సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదివత్।। 15.35 ।।

శత్రుఘాతిని శత్రుఘ్నః సుబాహౌ చ బహుశ్రుతే ।

మధురావిదిశే సూన్వోర్నిదధే పూర్వజోత్సుకః ।। 15.36 ।।

శత్రుఘాతినీతి ।। పూర్వజోత్సుకో జ్యేష్ఠప్రియః శత్రుఘ్నో బహుశ్రుతే శత్రుఘాతిని సుబాహౌ చ తన్నామకయోః సూన్వోర్మధురా చ విదిశా చ తే నగర్యౌ నిదధే। నిధాయ గత ఇత్యర్థః।। 15.36 ।।

భూయస్తపోవ్యయో మా భూద్వాల్మీకేరితి సోఽత్యగాత్ ।

మైథిలీతనయోద్గీతనిఃస్పన్దమృగమాశ్రమమ్ ।। 15.37 ।।

భూయ ఇతి ।। స శత్రుఘ్నో మైథిలీతనయయోః కుశ-లవయోరుద్గీతేన నిఃస్పన్దమృగం గీతప్రియతయా నిశ్చలహరిణం వాల్మీకేరాశ్రమమ్। భూయః పునరపి తపోవ్యయః సంవిధానకరణార్థం తపోహానిర్మా భూదితి హేతోః। అత్యగాత్। అతిక్రమ్య గత ఇత్యర్థః ।। 15.37 ।।

వశీ వివేశ చాయోధ్యాం రథ్యాసంస్కారశోభినీమ్ ।

లవణస్య వధాత్పౌరైరీక్షితోఽత్యన్తగౌరవమ్ ।। 15.38 ।।

వశీతి ।। వశీ స లవణస్య వధాద్ధేతోః పౌరైః పౌరజనైరత్యన్తం గౌరవం యస్మిన్కర్మణి తత్తథేక్షితః సన్। రథ్యాసంస్కారైస్తోరణాదిభిః శోభతే యా తామయోధ్యాం వివేశ చ ।। 15.38 ।।

స దదర్శ సభామధ్యే సభాసద్భిరుపస్థితమ్ ।

రామం సీతాపరిత్యాగాదసామాన్యపతిం భువః ॥ 15.39 ॥

స ఇతి॥ స శత్రుఘ్నః సభామధ్యే సభాసద్భిః సభ్యైరుపస్థితం సేవితం సీతాపరిత్యాగాద్భువోఽసామాన్యపతిమసాధారణపతిం రామం దదర్శ ॥ 15.39 ॥

తమభ్యనన్దత్ప్రణతం లవణాన్తకమగ్రజః ।

కాలనేమివధాత్ప్రీతస్తురాషాడివ శార్ఙ్గిణమ్ ॥ 15.40 ॥

తమితి॥ అగ్రజో రామో లవణస్యాన్తకం హన్తారం ప్రణతం తం శత్రుఘ్నమ్। కాలనేమిర్నామ రాక్షసః। తస్య వధాత్ప్రీతః। తురం వేగం సహత ఇతి తురాషాడిన్ద్రః । `ఛన్దసి సహః'(పా.3।2।63) ఇతి ణ్వి ప్రత్యయా। యద్వా,-సహతేణించి కృతే సాహయతేః క్విప్। `అన్యేషామపి దృశ్యతే'(పా.6।3।137) ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘః। `సహేః సాడః సః'(పా.8।3।56) ఇతి షత్వమ్। శార్ఙ్గిణముపేన్ద్రమివ। అభ్యనన్దత్॥ 15.40 >>

స పృష్టః సర్వతో వార్తమాఖ్యద్రాజ్ఞే న సంతతిమ్ ।

ప్రత్యర్పయిష్యతః కాలే కరేరాద్యస్య శాసనాత్ ॥ 15.41 ॥

స ఇతి॥ స శత్రుఘ్నః పృష్టః సన్। సర్వతో వార్తం కుశలం రాజ్ఞే రామాయ। ఆఖ్యదాఖ్యాతవాన్। చక్షిజో లుఙ్। `చక్షిఙః ఖ్యాఞ్'(పా.2।4।54)ఇతి ఖ్యాఞాదేశః। `అస్యతివక్తి-'(పా.3।1।52)ఇత్యఙ్। `ఆతో లోప ఇటి చ'(పా.6।4।64) ఇత్యాకారలోపః। ఖ్యాతేర్వా లుఙ్। సంతతిం కుశలవోత్పత్తిం నాఖ్యత్। కుతః? కాలేఽవసరే ప్రత్యర్పయిష్యత ఆద్యస్య కవేర్వాల్మీకేః శాసనాత్ ॥ 15.41 ॥

అథ జానపదో విప్రః శిశుమప్రాప్తయౌవనమ్ ।

అవతార్యాఙ్కశయ్యాస్థం ద్వారి చక్రన్ద భూపతేః ॥ 15.42 ॥

అథేతి॥ అథ జనపదే భవో జానపదో విప్రః। కశ్చిదితి శేషః। అప్రాప్త యౌవనం శిశుమ్। మృతమితి శేషః। భూపతే రామస్య ద్వారి। అఙఅకశయ్యాస్థం యథా తథాఽవతార్యాఙ్కస్థత్వేనైవావరోప్య। చక్రన్ద చుక్రోశ ॥ 15.42 ॥

శోచనీయాసి వసుధే! యా త్వం దశరథాఇచ్యుతా ।

రామహస్తమనుప్రాప్య కష్టాత్కష్టతరం గతా ॥ 15.43 ॥

శోచనీయేతి॥ హే వసుధే! దశరథాఇచ్చ్యుతా యా త్వం రామహస్తమనుప్రాప్య కష్టాత్కష్టతరం గతా సతీ శోచనీయాఽసి ॥ 15.43 ॥

శ్రుత్వా తస్య శుచో హేతుం గోప్తా జిహ్నాయ రాఘవః ।

న హ్యకాలభవో మృత్యురిక్ష్వాకుపదమస్పృశత్ ॥ 15.44 ॥

శ్రుత్వేతి।। గోప్తా రక్షకో రాఘవస్తస్య విప్రస్య శుచః శోకస్య హేతుం పుత్రమరణరూపం శ్రుత్వా జిహ్నాయ లజ్జితః। కుతః? హి యస్మాదకాలభవో మృత్యురిక్ష్వాకూణాం పదం రాష్ట్రం నాస్పృశత్। వృద్ధే జీవతి యవీయాన్న మ్రియత ఇత్యర్థః ।। 15.44 ।।

స ముహూర్తం క్షమస్వేతి ద్విజమాశ్వాస్య దుఃఖితమ్ ।

యానం సస్మార కౌబేరం వైవస్వతజిగీషయా ।। 15.45 ।।

స ఇతి।। స రామో దుఃఖితం ద్విజం ముహూర్తం క్షమస్వేత్యాశ్వాస్య వైవస్వతస్యాన్తకస్య జిగీషయా జేతుమిచ్ఛయా కౌబేరం యానం పుష్పకం సస్మార ।। 15.45 ।।

ఆత్తశస్త్రస్తదధ్యాస్య ప్రస్థితః స రఘూద్వహః ।

ఉఙ్చచార పురస్తస్య గూఢరూపా సరస్వతీ ।। 15.46 ।।

ఆత్తేతి।। స రఘూద్వహో రామ ఆత్తశస్త్రః సన్। తత్ పుష్పకమధ్యాస్య ప్రస్థితః। అథ తస్య పురో గూఢరూపా సరస్వత్యశరీరా వాగుఙ్చచారోద్బభూవ ।। 15.46 ।।

రాజన్! ప్రజాసు తే కశ్చిదపచారః ప్రవర్తతే ।

తమన్విష్య ప్రశమయేర్భవితాసి తతః కృతీ ।। 15.47 ।।

రాజన్నితి।। హే రాజన్! తే ప్రజాసు కశ్చిదపచారో వర్ణధర్మవ్యతికరః ప్రవర్తతే। తమపచారమన్విష్య ప్రశమయేః। తతః కృతీ కృతకృత్యో భవితాసి భవిష్యసి ।। 15.48 ।।

ఇత్యాప్తవచనాద్రామో వినేష్యన్వర్ణవిక్రియామ్ ।

దిశః పపాత పత్రేణ వేగనిష్కమ్పకేతునా ।। 15.48 ।।

ఇతీతి।। ఇత్యాప్తవచనాద్రామో వర్ణవిక్రియాం వర్ణాపచారం వినేష్యన్నపనేష్యన్ వేగేన నిష్కమ్పకేతునా పత్రేణ వాహనేన పుష్పకేణ। `పత్రం వాహనపక్షయోః' ఇత్యమరః। దిశః పపాత ధావతి స్మ ।। 15.48 ।।

అథ ధూమాభితామ్రాక్షం వృక్షశాఖావలమ్బినమ్ ।

దదర్శ కంచిదైక్ష్వాకస్తపస్యన్తమధోముఖమ్ ।। 15.49 ।।

అథేతి।। అథేక్ష్వాకువంశప్రభవ ఐక్ష్వాకో రామః। `కోపధాదణ్'(పా.4।2।32) ఇత్యణి కృతే `దాణ్డినాయన-'(పా.6।4।174) ఇత్యాదినోకారలోపనిపాతః। ధూమేన పీయమానేనాభితామ్రాక్షం వృక్షశాఖావలమ్బినమధోముఖం తపస్యన్తం తపశ్చరన్తం కంచిత్పురుషం దదర్శ ।। 15.49 ।।

పృష్టనామాన్వయో రాజ్ఞా స కిలాచష్ట ధూమపః ।

ఆత్మానం శమ్బుకం నామ శూద్రం సుపరదార్థినమ్ ।। 15.50 ।।

పృష్టేతి।। రాజ్ఞా నామ చాన్వయశ్చ నామాన్వయౌ,తౌ పృష్టౌ యస్య తథోక్తః। ధూమం పిబతీతి ధూమపః। `సుపి-'(పా.3।2।4) ఇతి యోగవిభాగాత్కప్రత్యయః। స పురుష ఆత్మానం సురపదార్థినమ్। అనేన ప్రయోజనమపి పృష్టమితి జ్ఞేయమ్। శమ్బుకం నామ శూద్రమాచష్ట బభాషే కిల ।। 15.50 ।।

తపస్యనధఇకారిత్వాత్ప్రజానాం తమఘావహమ్ ।

శీర్షచ్ఛేద్యం పరిచ్ఛిద్య నియన్తా శస్త్రమాదదే ।। 15.51 ।।

తపసీతి।। తపస్యనధికారిత్వాత్ప్రజానామఘావహం దుఃఖావహం తం శూద్రం శీర్షచ్ఛేద్యమ్। `శీర్షచ్ఛేదాద్యఇచ్'(పా.5।1।65) ఇతి యత్ప్రత్యయః। పరిచ్ఛిద్య నిశ్చిత్య నియన్తా రక్షకో రామః శస్త్రమాదదే జగ్రాహ ।। 15.51 ।।

స తద్వక్త్రం హిమమక్లిష్టకిఞ్జల్కమివ పఙ్కజమ్ ।

జ్యోతిష్కణాహతశ్మశ్రు కణ్ఠనాలాదపాతయత్ ।। 15.52 ।।

స ఇతి।। స రామో జ్యోతిష్కణైః స్ఫులిఙ్గైరాహతాని దగ్ధాని శ్మశ్రూణి యస్య తత్తస్య వక్త్రమ్। హిమక్లిష్టకిఞ్జల్కం పఙ్కజమివ। కణ్ఠ ఏవ నాలం తస్మాదపాతయత్ ।। 15.52 ।।

కృతదణ్డః స్వయం రాజ్ఞా లేభే శూద్రః సతాం గతిమ్ ।

తపసా దుశ్చరేణాపి న స్వమార్గవిలఙ్ఘినా ।। 15.53 ।।

కృతేతి।। శూద్రః శమ్బుకో రాజ్ఞా స్వయం కృతదణ్డః కృతశిక్షః సన్। సతాం గతిం లేభే। దుశ్చరేణాపి స్వమార్గవిలఙ్ఘినా। అనధికారదుష్టేనేత్యర్థః। తపసా న లేభే। అత్ర మనుః(8।3।18) `రాజభిః కృతదణ్డాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః। నిర్మలాః స్వర్గమాయాన్తి సన్తః ముకృతినో యథా ।।' ఇతి।। 15.53 ।।

రఘునాథోఽప్యగస్త్యేన మార్గసందర్శితాత్మనా ।

మహౌజసా సంయుయుజే శరత్కాల ఇవేన్దునా ।। 15.54 ।।

రఘునాథ ఇతి।। రఘునాథోఽపి మార్గసందర్శితాత్మనా మహౌజసాఽగస్త్యేన। ఇన్దునా శరత్కాల ఇవ సంయుయుజే సంగతః। ఇన్దావపి విశేషణం యోజ్యమ్। `రఘునాథ' ఇత్యత్ర క్షుభ్రాదిత్వాణ్ణత్వాభావః ।। 15.55 ।।

కుమ్భయోనిరలంకారం తస్మై దివ్యపరిగ్రహమ్ ।

దదౌ దత్తం సముద్రేణ పీతేనేవాత్మనిష్క్రయమ్ ।। 15.55 ।।

కుమ్భేతి।। కుమ్భయోనిరగస్త్యః పీతేన సముద్రేణాత్మనిష్క్రయమివాత్మమోచనమూల్యమివ దత్తమ్। అత ఏవ పరిగృహ్యేత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా దివ్యపరిగ్రహః। దివ్యానాం పరిగ్రాహ్య ఇత్యర్థః। తమలంకారం తస్మై రామాయ దదౌ ।। 15.55 ।।

తం దధన్మైథిలీకణ్ఠనిర్వ్యాపారేణ బాహునా ।

పశ్చాన్నివవృతే రామః ప్రాక్పరాసుర్ద్విజాత్మజః ।। 15.56 ।।

తమితి।। మైథిలీకణ్ఠనిర్వ్యాపారేణ యాహునా తమలంకారం దధద్రామః పశ్చాన్నివవృతే నివృత్తః। పరాసుర్మ-తో ద్విజాత్మజః ప్రాక్ రామాత్పూర్వం నివవృతే ।। 15.56 ।।

తస్య పూర్వోదితాం నిన్దాం ద్విజః పుత్రసమాగతః ।

స్తుత్యా నివర్తయామాస త్రాతుర్వైవస్వతాదపి ।। 15.57 ।।

తస్యేతి।। పుత్రసమాగతః పుత్రేణ సంగతో ద్విజో వైధస్వతాదన్తకాదపి త్రాత్ రక్షకస్య। `భీత్రార్థానాం భవహేతుః'(పా.1।4।25) ఇత్యపాదానాత్పఞ్చమీ। తస్య రామస్య పూర్వోదితాం పూర్వోక్తాం నిన్దాం స్తుత్యా నివర్తయామాస ।। 15.57 ।।

తమధ్వరాయ ముక్తాశ్వం రక్షః కపినరేశ్వరాః ।

మేఘాః సస్యమివామ్భోభిరభ్యవర్షన్నుపాయనైః ।। 15.58 ।।

తమితి।। అధ్వరాయాశ్వమేధాయ ముక్తాశ్వం తం రామం రక్షఃకపినరేశ్చరాః సుగ్రీవిభీషణాదయో రాజానశ్చ। మేఘా అమ్బిభిః సస్యమివ। ఉపాయనైరభ్యవర్షన్ ।। 15.58 ।।

దిగ్భ్యో నిమన్త్రితాశఅచైనమభిజగ్ముర్మహర్షయః ।

న భౌమాన్యేవ ధిష్ణ్యాని హిత్వా జ్యోతిర్మయాన్యపి ।। 15.59 ।।

దిగ్భ్య ఇతి।। నిమన్త్రితా ఆహూతా మహర్షయశ్చ భూమ్యాః సంబన్ధీని భౌమానిధిష్ణ్యాని స్థానాన్యేవ న। `ధిష్ణ్యం స్థానే గృహే భేఽగ్నౌ' ఇత్యమరః। కింతు జ్యోతిర్మయాని నక్షత్రరూపాణి ధిష్ణ్యాన్యపి హిత్వా దిగ్భ్య ఏనం రామమభిజగ్ముః ।। 15.59 ।।

ఉపశల్యనివిష్టైస్తైశ్చతుర్ద్వారముఖీ బభౌ ।

అయోధ్యా సృష్టలోకేవ సద్యః పైతామహీ తనుః ।। 15.60 ।।

ఉపేతి।। చత్వారి ద్వారాణ్యేవ ముఖాని యస్యాః సా చతుర్ద్వారముఖ్యయోధ్యా। ఉపశల్యేషు గ్రామాన్తేషు నివిష్టైః। `గ్రామాన్త ఉపశల్యం స్యాత్' ఇత్యమరః। తైర్మహర్షిభిః। సద్యః సృష్టలోకా పితామహస్యేయం పైతామహీ తనుర్మూర్తిరివ। బభౌ ।। 15.60 ।।

శ్లాఘ్యస్త్యాగోఽపి వైదేహ్యాః పత్యుః ప్రాగ్వంశవాసినః ।

అనన్యజానేః సైవాసీద్యస్మాజ్జాయా హిరణ్మయీ ।। 15.61 ।।

శ్లాఘ్య ఇతి।। వైదేహ్యాస్త్యాగోఽపి శ్లాఘ్యో వర్ణ్య ఏవ। కుతః? యస్మాద్ ప్రాన్వంశః ప్రాచీనస్థూణో యజ్ఞనస్థూణో యజ్ఞశాలావిశేషః। తద్వాసినః। నాస్త్యన్యా జాయా యస్య తస్యానన్యజానేః। `జాయాయా నిఙ్'(పా.5।4।134) ఇతి సమాసాన్తో నిఙాదేశః। పత్యూ రామస్య హిరణ్మయీ సౌవర్ణీ। `దాణ్డినాయన-'(పా.6।4।174) ఆదిదగ్రేణ నిపాతేః। సా నిజైవ జాయా పత్న్యాసీత్। కవివాక్యమేతత్ ।। 15.61 ।।

విఘేురధికసంభారస్తతః ప్రవవృతే మఖః ।

ఆసన్యత్ర క్రియావిఘ్నా రాక్షసా ఏవ రక్షిణః ।। 15.62 ।।

విధేరితి।। తతో విధేః శాస్త్రాదధికసంభారోఽతిరిచ్యమానపరికరో మఖః ప్రవవృతే ప్రవృతః। యత్ర మఖే। విహన్యన్త ఏభిరితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః। `ఘఞర్థే కవిధానమ్'(వా.2204)ఇతి కః। క్రియావిఘఅనా అనుష్ఠానవిఘాతకా రాక్షసా ఏవ రక్షిణో రక్షకా ఆసన్ ।। 15.62 ।।

అథ ప్రాచేతసోపజ్ఞం రామాయణమితస్తతః ।

మైథిలేయౌ కుశలవౌ జగతుర్గురుచోదితౌః ।। 15.63 ।।

అథేతి।। అథ మైథిలేయౌ మైథిలీతనయౌ। `స్త్రీభ్యో ఢక్'(పా.4।1।120) కుశలవౌ గురుణా వాల్మీకినా చోదితౌ ప్రేరితౌ సన్తౌ। ప్రాచేతసో వాల్మీకిః। ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా। `ఆతశ్చోపసర్గే'(పా.3।3।106) ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః। ప్రాచేతసస్యోపజ్ఞా। `ఆతశ్చోపసర్గే'(పా.3।3।106) ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః। ప్రాచేతసస్యోపజ్ఞా ప్రాచేతసోపజ్ఞమ్। ప్రాచేత సేనాదౌ జ్ఞాతమిత్యర్థః। `ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యాత్' ఇత్యమరః। `ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్'(పా.2।4।21) ఇతి నపుంసకత్వమ్। అయ్యతే జ్ఞాయతేఽనేనేత్యయనమ్। రామస్యాయనం చరితం రామాయణం రామాయణాఖఅయం కావ్యమ్। `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః'(పా.8।4।3) ఇతి ణత్వమ్। ఉత్తరాయణమితివత్। ఇతస్తతోజగతుః। గాయతేర్లిట్ ।। 15.63 ।।

వృత్తం రామస్య వాల్మీకేః కృతిస్తౌ కింనరస్వనౌ ।

కిం తద్యేన మనో హర్తుమలం స్యాతాం న శృణ్వతామ్ ।। 15.64 ।।

వృత్తమితి।। రామస్య వృత్తం వర్ణ్యమ్। వస్త్వితి శేషః। వాల్మీకేః కృతిః కావ్యమ్। గేయమితి శేషః। తౌ కుశలవౌ కింనరస్వనౌ కింనరకణ్ఠౌ గాయకౌ। పునరితి శేషః। అత ఏవ తత్కిం యేన నిమిత్తేన తౌ శృణ్వతాం మనో హర్తుమలం శక్తౌ న స్యాతామ్। సర్వం సరసమిత్యర్థః ।। 15.64 ।।

రూపే గీతే చ మాధుర్యం తయోస్తజ్జ్ఞైర్నివేదితమ్ ।

దదర్శ సానుజో రామః శుశ్రావ చ కుతూహలీ ।। 15.65 ।।

రూప ఇతి।। తే జానన్తీతి తజ్జ్ఞాః,త్రైస్తజ్జ్ఞైరభిజ్ఞైర్ని వేదితం తయోః కుశలవయో రూపే ఆకారే గీతే చ మాధుర్యం రామణీయకం సానుజో రామాః కుతూహలీ సానన్దః సన్,యథాసంఖ్యం దదర్శ శుశ్రావ చ ।। 15.65 ।।

తద్గీతశ్రవణైకాగ్రా సంసదశ్రుముఖీ బభౌ ।

హిమనిష్యన్దినీ ప్రాతర్నిర్వాతేవ వనస్థలీ ।। 15.66 ।।

తదితి।। తయోర్గీతశ్రవణ ఏకాగ్రాऽऽసక్తా। అశ్రుముఖీ। ఆనన్దాదితి భావః। సంసత్ సభా ప్రాతర్హిమనిష్యన్దినీ నిర్వాతా వాతరహితా వనస్థలీవ। బభౌ శుశుభే। ఆనన్దపారవశ్యాన్నిష్పన్దమాస్త ఇత్యర్థః ।। 15.66 ।।

వయోవేషవిసంవాది రామస్య చ తయోస్తదా ।

జనతా ప్రేక్ష్య సాదృశ్యం నాక్షికమ్పం వ్యతిష్ఠత ।। 15.67 ।।

వయ ఇతి।। జనతా జనానాం సమూహః। `గ్రామజనబన్ధుసహాయేభ్యస్తల్'(పా.4।3।7) ఇతి తల్ప్రత్యయః। వయోవేషాభ్యామేవ విసంవాది విలక్షణం తదా తయోః కుశలవయో రామస్య చచ సాదృశ్యం ప్రేక్ష్య। నాస్త్యక్షికమ్పో యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా,నఞర్థస్య నశబ్దస్య బహువ్రీహిః। వ్యతిష్ఠతాతిష్ఠత్। `సమవప్రవిభ్యః స్థః'(పా.1।3।22) ఇత్యాత్మనేపదమ్। విస్మయాదనిమిషమద్రాక్షీదిత్యర్థః ।। 15.67 ।।

ఉభయోర్న తథా లోకః ప్రావీణ్యేన విసిష్మిపే ।

నృపతేః ప్రీతిదానేషు వీతస్పృహతయా యథా ।। 15.68 ।।

ఉభయోరితి।। లోకో జన ఉభయోః కుమారయోః ప్రావిణ్యేన నైపుణ్యేన తథా న విసిష్మియే న విస్మితవాన్,యథా నృపతేః ప్రీతిదానేషు వీతస్పృహతయా నైఃస్పృహ్యేణ విసిష్మియే ।। 15.68 ।।

గేయే కో ను వినేతా వాం కస్య చేయం కృతిః కవేః ।

ఇతి రాజ్ఞా స్వయం పృష్టౌ తౌ వాల్మీకిమశంసతామ్ ।। 15.69 ।।

గేయ ఇతి।। గేయే గీతే కో ను వాం యువయోర్వినేతా శిక్షకః। `ను'శబ్దః ప్రశ్నే। `ను పృచ్ఛాయాం వితర్కే చ' ఇత్యమరః। ఇయం చ కస్య కవేః కృతిరితి రాజ్ఞా స్వయం పృష్టౌ తౌ కుశలవౌ వాల్మీకిమశంసతాముక్తవన్తౌ। వినేతారం కవిం చేత్యర్థః। `గేయే కేన వినీతౌ వామ్' ఇతి పాఠే `వా' ఇతి యుష్మదర్థప్రతిపాదకమవ్యయం ద్రష్టవ్యమ్। తథా చాయమర్థః।-తేన పుంసా వాం యువాం గేయే గీతవిషయే వినీతౌ శిక్షితౌ? కర్మణి నిష్ఠాప్రత్యయః ।। 15.69 ।।

అథ సావరజో రామః ప్రాచేతసముపేయివాన్ ।

ఊరీకృత్యాత్మనో దేహం రాజ్యమస్మై న్యవేదయత్ ।। 15.70 ।।

అథేతి ।। అథధ సావరజో రామః ప్రాచేతసం వాల్మీకిముపేయివాన్ ప్రాప్తః సన్। దేహమాత్మానం ఊరీకృత్య। ఆత్మానం స్థాపయిత్వేత్యర్థః। రాజ్యమస్మై ప్రాచేతసాయ న్యవేదయత్ సమర్పితవాన్ ।। 15.70 ।।

స తావాఖ్యాయ రామాయ మైథిలేయౌ తదాత్మజౌ ।

కవిః కారుణికో వవ్రే సీతాయాః సంపరిగ్రహమ్ ।। 15.71 ।।

స ఇతి ।। కరుణా ప్రయోజనమస్య కారుణికో దయాసుః। `ప్రయోజనమ్'(పా.5।1।109) ఇతి ఠఞ్ । `స్యాద్ఱయాలుః కారుణికః' ఇత్యమరః। స కవీ రామాయ తౌ మైథిలేయౌ తదాత్మజౌ రామసుతావాఖ్యాయ సీతాయాః సంపరిగ్రహం స్వీకారం వవ్రే యయాచే ।। 15.71 ।।

తాత! శుద్ధా సమక్షం నః స్నుషా తే జాతవేదసి ।

దౌరాత్మ్యాద్రక్షసస్తాం తు నాత్రత్యాః శ్రద్వ్యధుః ప్రజాః ।। 15.72 ।।

తాతేతి ।। హే తాత! తే స్నుషా సీతా నోఽస్మాకమ్। అక్ష్ణోః సమీపం సమక్షమ్। `అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః'(పా.5।4।107) ఇతి సమాసాన్తష్టచ్। జాతవేదసి వహ్నౌ శుద్ధా। నాస్మాకమవిశ్వాస ఇత్యర్థః। కింతు రక్షసో రావణస్య దౌరాత్మ్యాదత్రత్యాః ప్రజాస్తాం న శ్రద్వ్యధుర్న విశశ్వసుః ।। 15.72 ।।

తాః స్వచారిత్రముద్దిశ్య ప్రత్యాయయతు మైథిలీ ।

తతః పుత్రవతీమేనాం ప్రతిపత్స్యే త్వదాజ్ఞయా ।। 15.73 ।।

తా ఇతి ।। మైథిలీ స్వచారిత్రముద్దిశ్య తాః ప్రజాః ప్రత్యాయయతు విశ్వాసయతు। విశ్వాసస్య బుద్ధిరూపత్వాత్ `ణౌ గమిరబోధనే'(పా.2।4।46) ఇతి ఇణో గమ్యాదేశో నాస్తి। తతోఽనన్తరం పుత్రవతీమేనాం సీతాం త్వదాజ్ఞయా ప్రతిపత్స్యే స్వీకరిష్యే ।। 15.73 ।।

ఇతి ప్రతిశ్రుతే రాజ్ఞా జానకీమాశ్రమాన్మునిః ।

శిష్యైరానాయయామాస స్వసిద్ధిం నియమైరివ ।। 15.74 ।।

ఇతీతి ।। రాజ్ఞేతి ప్రతిశ్రుతే ప్రతిజ్ఞాతే సతి మునిరాశ్రమాజ్జానకీం శిష్యైః ప్రయోజ్యైః స్వసిద్ధిం స్వార్థసిద్ధిం నియమైస్తపోభిరివ। ఆనాయయామాస ।। 15.74 ।।

అన్యేద్యురథ కాకుత్స్థః సంనిపాత్య పురౌకసః ।

కవిమాహ్వాయయామాస ప్రస్తుతప్రతిపత్తయే ।। 15.75 ।।

అన్యేద్యురితి।। అథ కాకుత్స్థో రామః। అన్యేద్యురన్యస్మిన్నహని ప్రస్తుతప్రతిపత్తయే ప్రకృతకార్యానుసంధానాయ పురౌకసః పౌరాన్ సంనిపాత్య మేలయిత్వా కవిం వాల్మీకిమ్। ఆహ్వాయయామాసాకారయామాస ।। 15.75 ।।

స్వరసంస్కారవత్యాసౌ పుత్రాభ్యామథ సీతయా ।

ఋచేవోదర్చిషం సూర్యం రామం మునిరుపస్థితః ।। 15.76 ।।

స్వరేతి।। అథ స్వర ఉదాత్తాదిః। సంస్కారః శబ్దశుద్ధిః। తద్వత్యా ఋచా సావిత్ర్యోదర్చిషం సూర్యమివ। పుత్రాభ్యాముపలక్షితయా సీతయా కరణేనోదర్చిషం రామమసౌ మునిరుపస్థిత ఉపతస్థే ।। 15.76 ।।

కాషాయపరివీతేన స్వపదార్పితచక్షుషా ।

అన్వమీయత శుద్ధేతి శాన్తేన వపుషైవ సా ।। 15.77 ।।

కాషాయేతి।। కషాయేణ రక్తం కాషాయమ్। `తేన రక్తం రాగాత్'(పా.4।2।1) ఇత్యణ్। తేన పరివీతేన సంవృతేన స్వపదార్పితచక్షుషా శాన్తేన ప్రసన్నేన వపుషైవ సా సీతా శుద్ధా సాధ్వీత్యన్వమీయతానుమితా ।। 15.77 ।।

జనాస్తదాలోకపథాత్ప్రతిసంహృతచక్షుషః ।

తస్థుస్తేఽవాఙ్ముఖాః సర్వే ఫలితా ఇవ శాలయః ।। 15.78 ।।

జనా ఇతి।। తస్యాః సీతాయాః కర్మణ ఆలోకపథాద్దర్శనమార్గాత్ ప్రతిసంహృతచక్షుషో నివర్తితదృష్టయః సర్వే జనాః। ఫలితాః శాలయ ఇవ అవాఙ్ముఖా అవనతముఖాస్తస్థుః ।। 15.78 ।।

తాం దృష్టివిషయే భర్తుర్మునిరాస్థితవిష్టరః ।

కురు నిఃసంశయం వత్సే! స్వవృత్తే లోకమిత్యశాత్ ।। 15.79 ।।

తామితి।। ఆస్థితవిష్టరోఽధిష్ఠితాసనో మునిః। హే వత్సే! భర్తుర్దృష్టివిషయే సమక్షం స్వవృత్తే స్వచరితే విషయే లోకం నిఃసంశయం కురు। ఇతి తాం సీతామశాచ్ఛాస్తి స్మ ।। 15.80 ।।

అథ వాల్మీకిశిష్యేణ పుణ్యమావర్జితం పయః ।

ఆచమ్యోదీరయామాస సీతా సత్యాం సరస్వతీమ్ ।। 15.80 ।।

అథేతి।। అథ వాల్మీకిశిష్యేణావర్జితం దత్తం పుణ్యం పయ ఆచమ్యసీతా సత్యాం సరస్వతీం వాచముదీరయామాసోచ్చారయామాస ।। 15.80 ।।

వాఙ్మనకర్మభిః పత్యౌ వ్యభిచారో యథా న మే ।

తథా విశ్వంభరే దేవి! మామన్తర్ధాతుమర్హసి ।। 15.81 ।।

వాఙ్మన ఇతి।। వాఙ్మనఃకర్మభిః పత్యౌ విషయే మే వ్యభిచారః స్ఖాలిత్యం న యథా నాస్తి యది తథా తర్హి। విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరా భూమిః। `సంజ్ఞాయాం భృతృ-' (పా.3।2।46) ఇత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః। `అరుర్ద్విషత్-'(పా.6।3।67) ఇత్యాదినా ముమాగమః। హే విశఅవంభరే దేవి! మామన్తర్ధాతుం గర్భే వాసయితుమర్హసి ।। 15.81 ।।

ఏవముక్తే తయా సాధ్వ్యా రన్ధ్రాత్సద్యోభవాద్భువః ।

శాతహ్రదమివ జ్యోతిః ప్రభామణ్డలముద్యయౌ ।। 15.82 ।।

ఏవమితి।। సాధ్వ్యా పతివ్రతయా తయా సీతయైవముక్తే సతి సద్యోభవాద్భువో రన్ధ్రాచ్ఛాతహ్రదం వైద్యుతం జ్యోతిరివ ప్రభామణ్డలముద్యయౌ ।। 15.82 ।।

తత్ర నాగఫణోత్క్షిప్తసింహాసననిషేదుషీ ।

సముద్రరశనా సాక్షాత్ప్రాదురాసీద్వసుంధరా ।। 15.83 ।।

తత్రేతి।। తత్ర ప్రభామణ్డలే నాగఫణోత్క్షిప్తే సింహాసనే నిషేదుష్యాసీనా సముద్రరశనా సముద్రమేఖలా సాక్షాత్। వసూని ధారయతీతి వసుంధరా భూమిః। `ఖచి హ్రస్వః'(పా.6।4।94) ఇతి హ్రస్వః। ప్రాదురాసీత్ ।। 15.83 ।।

సా సీతామఙ్కమారోప్య భర్తృప్రణిహితేక్షణామ్ ।

మా మేతివ్యాహరత్యేవ తస్మిన్పాతాలమభ్యగాత్ ।। 15.84 ।।

సేతి।। సా వసుంధరా భర్తరి ప్రణిహితేక్షణాం దత్తదృష్టిం సీతామఙ్కమారోప్య తస్మిన్భర్తరి రామే మా మేతి మా హరేతి వ్యాహరతి వదత్యేవ। వ్యాహరన్తమనాదృత్యేత్యర్థః। `షష్ఠీ చానాదరే'(పా.2।3।38) ఇతి సప్తమీ। పాతాలమభ్యగాత్ ।। 15.84 ।।

ధరాయాం తస్య సంరమ్భం సీతాప్రత్యర్పణైషిణః ।

గురుర్విధిబలాపేక్షీ శమయామాస ధన్వినః ।। 15.85 ।।

ధరాయామితి।। సీతాప్రత్యర్పణమిచ్ఛతీతి తథోక్తస్య ధన్విన ఆత్తధనుషస్తస్య రామస్య ధరాయాం విషయే సంరమ్భం విధిబలాపేక్షీ దైవశక్తిదర్శీం గురుర్బ్రహ్మా శమయామాస। అవశ్యంభావీ విధిరితి భావః ।। 15.85 ।।

ఋషీన్విసృజ్య యజ్ఞాన్తే సుహృదశ్చ పురస్కృతాన్ ।

రామః సీతాగతం స్నేహం నిదధే తదపత్యయోః ।। 15.86 ।।

ఋషీనితి।। రామో యజ్ఞాన్తే పురస్కృతాన్పూజితాన్। ఋషీన్సుహృదశ్చ విసృజ్య సీతాగతం స్నేహం తదపత్యయోః కుశలవయోర్నిదధే ।। 15.86 ।।

యుధాజితశ్చ సందేశాత్స దేశం సిన్ధునామకమ్ ।

దదౌ దత్తప్రభావాయ భరతాయ భృతప్రజః ।। 15.87 ।।

యుధాజిత ఇతి।। కించ,భృతప్రజః స రామో యుధాజితో భరతమాతులస్య సందేశాత్సిన్ధునామకం దేశం దత్తప్రభావాయ దత్తైశ్వర్యాయ। రామేణేతి శేషః। భరతాయ దదౌ ।। 15.87 ।।

భరతస్తత్ర గన్ధర్వాన్యుధి నిర్జిత్య కేవలమ్ ।

ఆతోద్యం గ్రాహయామాస సమత్యాజయదాయుధమ్ ।। 15.88 ।।

భరత ఇతి।। తత్ర సిన్ధుదేశే భరతోఽపి యుధి గన్ధర్వాన్నిర్జిత్య కేవలమేకమాతోద్యం వీణామ్। `తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికమ్। వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్। చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమ్।' ఇత్యమరః। గ్రాహయామాస। ఆయుధం సమత్యాజయత్ త్యాజితవాన్। గ్రహిత్యజ్యోర్ణ్యన్తయోర్ద్వికర్మకత్వం నిత్యమిత్యనుసంధేయమ్ ।। 15.88 ।।

స తక్షపుష్కలౌ పుత్రౌ రాజధాన్యోస్తదాఖ్యయోః ।

అభిషిచ్యాభిషేకార్హౌ రామాన్తికమగాత్పునః ।। 15.89 ।।

స ఇతి।। స భరతః। అభిషేకార్హౌ తక్షపుష్కలౌ నామ పుత్రౌ తదాఖ్యయోః। తక్షపుష్కలాఖ్యయోరిత్యర్థః। పుష్కలం పుష్కలావత్యాం తక్షం తక్షశిలాయామితి రాజధాన్యోర్నగర్యోరభిషిచ్య పునా రామాన్తికమగాత్ ।। 15.89 ।।

అఙ్గదం చన్ద్రకేతుం చ లక్ష్మణోఽప్యాత్మసంభవౌ ।

శాసనాద్రఘునాథస్య చక్రే కారాపథేశ్వరౌ ।। 15.90 ।।

అఙ్గదమితి।। లక్ష్మణోఽపి రఘునాథస్య రామస్య శాసనాదఙ్గదం చన్ద్రకేతుం చ తదాఖ్యావాత్మసంభవౌ పుత్రౌ। కారాపథో నామ దేశః। తస్యేశ్వరౌ చక్రే ।। 15.90 ।।

ఇత్యారోపితపుత్రాస్తే జననీనాం జనేశ్వరాః ।

భర్తృలోకప్రపన్నానాం నివాపాన్విదధుః క్రమాత్ ।। 15.91 ।।

ఇతీతి।। ఇత్యారోపితపుత్రాస్తే జనేశ్వరా రామాదయో భర్తృలోకప్రపన్నానాం స్వర్యాతానాం జననీనాం క్రమాన్నివాపాన్శ్రాద్ధాదీన్విదధుశ్చక్రుః ।। 15.91 ।।

ఉపేత్య మునివేషోఽథ కాలః ప్రోవాచ రాఘవమ్ ।

రహఃసంవాదినౌ పశ్యేదావాం యస్తం త్యజేరితి ।। 15.92 ।।

ఉపత్యేతి ।। అథ కాలోఽన్తకో మునివేషః సన్నుపేత్య రాఘవం ప్రోవాచ। కిమిత్యాహ- రహస్యేకాన్తే సంవాదినౌ సంభాషిణావావాం యః పశ్యేత్। రహస్యభఙ్గం కుర్యాదిత్యర్థః। తం త్యజేరితి ।। 15.92 ।।

తథేతి ప్రతిపన్నాయ వివృతాత్మా నృపాయ సః ।

ఆచఖ్యౌ దివమధ్యాస్వ శాసనాత్పరమేష్ఠినః ।। 15.93 ।।

తథేతి ।। స కాలస్తథేతి ప్రతిపన్నాయ నృపాయ రామాయ వివృతాత్మా ప్రకాశితనిజస్వరూపః సన్। పరమేష్ఠినో బ్రహ్మణః శాసనాద్దివమధ్యాస్వేత్యాచఖ్యౌ ।। 15.93 ।।

విద్వానపి తయోర్ద్వాఃస్థః సమయం లక్ష్మణోఽభినత్ ।

భీతో దుర్వాససః శాపాద్రామసందర్శనార్థినః ।। 15.94 ।।

విద్వానితి ।। ద్వాఃస్థో ద్వారి నియుక్తో లక్ష్మణో విద్వానపి పూర్వశ్లోకోక్తం జానన్నపి రామసందర్శనార్థినో దుర్వాససో మునేః శాపాద్భీతః సన్। తయోః కాల-రామయోః సమయం సంవాదమ్। అభినద్బిభేద ।। 15.94 ।।

స గత్వా సరయూతీరం దేహత్యాగేన యోగవిత్ ।

చకారావితథాం భ్రాతుః ప్రతిజ్ఞాం పూర్వజన్మనః ।। 15.95 ।।

స ఇతి ।। యోగవిద్యోగమార్గవేదీ స లక్ష్మణః సరయూతీరం గత్వా దేహత్యాగేన పూర్వజన్మనో భ్రాతుః ప్రతిజ్ఞామవితథాం సత్యాం చకార ।। 15.95 ।।

తస్మిన్నాత్మచతుర్భాగే ప్రాఙ్గకమధితస్థుషి ।

రాఘవః శిథిలం తస్థౌ భువి ధర్మస్త్రిపాదివ ।। 15.96 ।।

తస్మిన్నితి ।। చతుర్థో భాగశ్చతుర్భాగః। సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే పూరణార్థత్వం శతాంశవత్। ఆత్మచతుర్భాగే తస్మింల్లక్ష్మణే ప్రాజ్నాకమధితస్థుషి పూర్వం స్వర్గం జగ్ముషి సతి రాఘవో రామః భువి త్రిపాద్ధర్మ ఇవ। శిథిలం తస్థౌ । పాదవికలో హి శిథిలం తిష్ఠతీతి భావః। త్రేతాయాం ధర్మస్త్రిపాదిత్యాహుః। పాదశ్చతుర్థాంశః అఙ్ఘ్రిశ్చ ధ్వన్యతే। `పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః' ఇత్యమరః। త్రయః పాదా యస్యాసౌ త్రిపాత్। `సంఖ్యాసుపూర్వస్య'(పా.5।4।140) ఇత్యకారలోపః సమాసాన్తః ।। 15.96 ।।

స నివేశ్య కుశావత్యాం రిపునాగాఙ్కుశం కుశమ్ ।

శరావత్యాం సతాం సూక్తైర్జనితాశ్రులవం లవమ్ ।। 15.97 ।।

ఉదక్ప్రతస్థే స్థిరధీః సానుజోఽగ్నిపురఃసరః ।

అన్వితః పతివాత్సల్యాద్గృహవర్జమయోధ్యయా ।। 15.98 ।।

స ఇతి ।। ఉదగితి చ । యుగ్మమ్ । స్థిరధీః స రామః । రిపవ ఏవ నాగా గజాస్తేషామఙ్కుశం నివారకం కుశం కుశావత్యాం పుర్యాం నివేశ్య స్థాపయిత్వా । సూక్తైః సమీచీనవచనైః సతాం జనితా అశ్రులవా అశ్రులేశా యేన తం లవం లవాఖ్యం పుత్రమ్ । `లవో లేశే విలాసే చ ఛేదనే రామనన్దనే' ఇతి విశ్వః । శరావత్యాం పుర్యామ్ । `శరాదీనాం చ'(పా.6।3।120)ఇతి `శర'-`కుశ' శబ్దయోర్దీర్ఘః । నివేశ్య । సానుజోఽగ్నిపురఃసరః సన్ । పత్యౌ భర్తరి వాత్సల్యాదనురాగాత్ । గృహాన్ వర్జయిత్వా గృహవర్జమ్ । `ద్వితీయాయాం చ'(పా.3।4।53) ఇతి ణముల్ । అయం క్వచిదపరీప్సాయామపీష్యతే `అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్'(పా.6।1।158) ఇత్యేకాచః శేషతయా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । పరీప్సా త్వరా । అయోధ్యయాన్వితోఽనుగత ఉదక్ప్రతస్థే ।। 15.97-98 ।।

జగృహుస్తస్య చిత్తజ్ఞాః పదవీం హరిరాక్షసాః ।

కదమ్బముకులస్థూలైరభివృష్టాం ప్రజాశ్రుభిః ।। 15.99 ।।

జగృహురితి ।। చిత్తజ్ఞా హరిరాక్షసాః కదమ్బముకులస్థూలైః ప్రజాశ్రుభిరభివృష్టాం తస్య రామస్య పదవీం మార్గం జగృహుః । తేఽప్యనుజగ్మురిత్యర్థః ।। 15.99 ।।

ఉపస్థితవిమానేన తేన భక్తానుకమ్పినా ।

చక్రే త్రిదివనిఃశ్రేణిః సరయూరనుయాయినామ్ ।। 15.100 ।।

ఉపస్థితేతి ।। ఉపస్థితం ప్రాప్తం విమానం యస్య తేన । భక్తాననుకమ్పత ఇతి భక్తానుకమ్పినా । తేన రామేణానుయాయినాం సరయూస్త్రిదివనిఃశ్రేణిః స్వర్గాధిరోహణీ చక్రే ।
`నిఃశ్రేణిస్త్వధిరోహణీ' ఇత్యమరః ।। 15.100 ।।

యద్గోప్రతరకల్పోఽభూత్సంమర్దస్తత్ర మజ్జతామ్ ।

అతస్తదాఖ్యయా తీర్థం పావనం భువి పప్రథే ।। 15.101 ।।

యదితి ।। యద్యస్మాత్తత్ర సరయ్వాం మజ్జతాం సంమర్దః । గోప్రతరో గోప్రతరణమ్ । తత్కల్పోఽభూత్ । అతస్తదాఖ్యయా గోప్రతరాఖ్యయా పావనం శోధకం తీర్థం భువి పప్రథే ।। 15.101 ।।

స విభుర్విబుధాంశేషు ప్రతిపన్నాత్మమూర్తిషు ।

త్రిదశీభూతపౌరాణాం స్వర్గాన్తరమకల్పయత్ ।। 15.102 ।।

స ఇతి।। విభుః ప్రభుః స రామో విబుధానామంశేషు సుగ్రీవాదిషు ప్రతిపన్నాత్మమూర్తిషు సత్సు త్రిదశీభూతాం దేవభువనం గతా యే పౌరాస్తేషాం నూతనసురాణాం స్వర్గాన్తరమకల్పయత్ ।। 15.102 ।।

నిర్వర్త్యైవం దశముఖశిరశ్ఛేదకార్యం సురాణాం

విష్వక్సేనః స్వతనుమవిశత్సర్వలోకప్రతిష్ఠామ్ ।

లఙ్కానాథం పవనతనయం చోభయం స్థాపయిత్వా

కీర్తిస్తమ్భద్వయమివ గిరౌ దక్షిణే చోత్తరే చ ।। 15.103 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ శ్రీరామస్వర్గారోహణో నామ పఞ్చదశః సర్గః ।

నిర్వర్త్యేతి।। విష్వక్సేనో విష్ణుః। ఏవం సురాణాం దశముఖశిరశ్ఛేదకార్యం నిర్వర్త్య నిష్పాద్య। లఙ్కానాథం బిభీషణం పవనతనయం హనూమన్తం చోభయం కీర్తిస్తమ్భద్వయమివ। దక్షిణే గిరౌ చిత్రకూటే చోత్తరే గిరౌ హిమవతి చ స్థాపయిత్వా। సర్వలోకప్రతిష్ఠాం సర్వలోకాశ్రయభూతాం స్వతనుం స్వమూర్తిమవిశత్ ।। 15.103 ।।

ఇతి మహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం పఞ్చదశః సర్గః ।

****

.

షోడశః సర్గః।

వృన్దారకా యస్య భవన్తి భృఙ్గా మన్దాకినీ యన్మకరన్దబిన్దుః ।

తవారవిన్దాక్ష! పదారవిన్దం వన్దే చతుర్వర్గచతుష్పదం తత్ ।।

అథేతరే సప్తరఘుప్రవీరా జ్యేష్ఠం పురోజన్మతయా గుణైశ్చ ।

చక్రుః కుశం రత్నవిశేషభాజం సౌభ్రాత్రమేషాం హి కులానుసారి ।। 16.1 ।।

అథేతి।। అథ రామనిర్వాణానన్తరమ్। ఇతరే లవాదయః సప్తరఘుప్రవీరాః। పురః పూర్వం జన్మ యస్య తస్య భావస్తత్తా తయా। గుణైశ్చ జ్యేష్ఠం కుశం రత్నవిశేషభాజం తత్తచ్ఛ్రేష్ఠవస్తుభాగినం చక్రుః। తదుక్తమ్-`జాతౌ జాతౌ యదుత్కృష్టం తద్రత్నమభిధీయతే' ఇతి। తథా హి-సుభ్రాతౄణాం భావః సౌభ్రాత్రమ్। `హాయనాన్త-'(పా.5।1।130) ఇత్యాదినా యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః। ఏషాం కుశలవాదీనాం కులానుసారి వంశానుగతం హి ।। 16.1 ।।

తే సేతువార్తాగజబన్ధముఖ్యైరభ్యుచ్ఛ్రితాః కర్మభిరప్యవన్ధ్యైః ।

అన్యోన్యదేశప్రవిభాగసీమాం వేలాం సముద్రా ఇవ న వ్యతీయుః ।। 16.2 ।।

త ఇతి ।। సేతుర్జలబన్ధః। వార్తా కృషిగోరక్షణాదిః। `వార్తా కృష్యాద్యుదన్తయోః' ఇతి విశ్వః। గజబన్ధ ఆకరేభ్యో గజగ్రహణమ్। తే ముఖ్యం ప్రధానం యేషాం తైరవన్ధ్యైః సఫలైః కర్మభిరభ్యుచ్ఛ్రితాః। అతిసమర్ధా అపీత్యర్థః। తే కుశాదయః। ప్రవిభజ్యన్త ఇతి ప్రవిభాగాః। అన్యోన్యదేశప్రవిభాగానాం యా సీమా తామ్। వేలాం సముద్రా ఇవ। న వ్యతీయుర్నాతిచక్రముః। అత్ర కామన్దకః-`కృషిర్వణిక్పథో దుర్గం సేతుః కుఞ్జరబన్ధనమ్। ఖన్యాకరధనాదానం శూన్యానాం చ నివేశనమ్।। అష్టవర్గమిమం సాధుః స్వయం వృద్ధోఽపి వర్ధయేత్ ।।' ఇతి ।। 16.2 ।।

చతుర్భుజాంశప్రభవః స తేషాం దానప్రవృత్తేరనుపారతానామ్ ।

సురద్విపానామివ సామయోనిర్భిన్నోఽష్టధా విప్రససార వంశః ।। 16.3 ।।

చతుర్భుజేతి।। చతుర్భుజో విష్ణుః,తస్యాంశా రామాదయః తే ప్రభవాః కారణాని యస్య స తథోక్తః। దానం త్యాగో మదశ్చ। `దానం గజమదే త్యాగే' ఇతి విశ్వః। ప్రవృత్తిర్వ్యాపారః ప్రవాహశ్చ। దానప్రవృత్తేరనుపారతానాం సురద్విపానాం దిగ్గజానాం వంశ ఇవ। అష్టధా భిన్నః సన్। విప్రససార విస్తృతోఽభూత్। `సామయోనిః' ఇత్యత్ర పాలకాప్యః- `సూర్యస్యాణ్డకపాలే ద్వే సమానీయ ప్రజాపతిః। హస్తాభ్యాం పరిగృహ్యాథ సప్త సమాన్యగాయత। గాయతో బ్రహ్మణస్తస్మాత్సముత్పేతుర్మతఙ్గజాః ।।' ఇతి ।। 16.3 ।।

అథార్ధరాత్రే స్తిమితప్రదీపే శయ్యాగృహే సుప్తజనే ప్రబుద్ధః ।

కుశః ప్రవాసస్థకలత్రవేషామదృష్టపూర్వాం వనితామపశ్యత్ ।। 16.4 ।।

అథేతి।। అథ అర్ధం రాత్రేరర్ధరాత్రః। `అర్ధం నపుంసకమ్'(పా.2।2।4) ఇత్యేకదేశసమాసః। `అహఃసర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః'(పా.5।4।87) ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః। `రాత్రాహ్నాహాః పుంసి'(పా.2।4।29) ఇతి నియమాత్పుంస్త్వమ్। అర్ధరాత్రే నిశీథే స్తిమితప్రదీపే సుప్తజనే శయ్యాగృహే ప్రబుద్ధః,న తు సుప్తః। కుశః ప్రవాసస్థకలత్రవేషాం ప్రోషితభర్తృకావేషామ్। అదృష్టా పూర్వమిత్యదృష్టపూర్వా తామ్। సుప్సుపేతి సమాసః। వనితామపశ్యత్ ।। 16.4 ।।

సా సాధుసాధారణపార్థివర్ద్ధేః స్థిత్వా పురస్తాత్పురుహూతభాసః ।

జేతుః పరేషాం జయశబ్దపూర్వం తస్యాఞ్జలిం బన్ధుమతో బబన్ధ ।। 16.5 ।।

సేతి।। సా వనితా సాధుసాధారణపార్థివర్ద్ధేః సజ్జనసాధారణరాజ్యశ్రియః పురుహూతభాస ఇన్ద్రతేజసః పరేషాం శత్రూణాం జేతుర్బన్ధుమతస్తస్య కుశస్య పురస్తాత్స్థిత్వా జయశబ్దపూర్వం యథా తథాఽఞ్జలిం బబన్ధ ।। 16.5 ।।

అథానపోఢార్గలమప్యగారం ఛాయామివాదర్శతలం ప్రవిష్టామ్ ।

సవిస్మయో దాశరథేస్తనూజః ప్రోవాచ పూర్వార్ధవిసృష్టతల్పః ।। 16.6 ।।

అథేతి।। అథ సవిస్మయః పూర్వార్ధేన శరీరపూర్వభాగేన విసృష్టతల్పస్త్యక్తశయ్యో దాశరథేస్తనూజః కుశః। అనపోఢార్గలమనుద్ఘాటితవిష్కమ్భమపి। `తద్విష్కమ్భోఽర్గలం న నా' ఇత్యమరః। అగారమ్। ఆదర్శతలం ఛాయామివ। ప్రవిష్టాం తాం వనితాం ప్రోవాచావదత్ ।। 16.6 ।।

లబ్ధాన్తరా సావరణేఽపి గేహే యోగప్రభావో న చ లక్ష్యతే తే ।

బిభర్షి చాకారమనిర్వృతానాం మృణాలినీ హైమమివోపరాగమ్ ।। 16.7 ।।

కా త్వం శుభే! కస్య పరిగ్రహో వా కిం వా మదభ్యాగమకారణం తే ।

ఆచక్ష్వ మత్వా వశినాం రఘూణాం మనః పరస్త్రీవిముఖప్రవృత్తి ।। 16.8 ।।

లబ్ధేతి। కా త్వమితి చ।। యుగ్మమ్। సావరణేఽపి గేహే లబ్ధాన్తరా లబ్ధావకాశా। త్వమితి శేషః। యోగప్రభావశ్చ తే న లక్ష్యతే। మృణాలినీ హైమం హిమకృతముపరాగముపద్రవమివ। అనిర్వృతానాం దుఃఖితానామాకారం బిభర్షి చ। న హి యోగినాం దుఃఖమస్తీతి భావః। కిం చ, హే శుభే! త్వం కా? కస్య వా పరిగ్రహః పత్నీ? తే తవ మదభ్యాగమే కారణం వా కిమ్? వశినాం జితేన్ద్రియాణాం రఘూణాం మనః పరస్త్రీషు విషయే విముఖా ప్రవృత్తిర్యస్య తత్తథాభూతం మత్వాఽఽచక్ష్వ ।। 16.7-8 ।।

తమబ్రవీత్సా గురుణానవద్యా యా నీతపౌరా స్వపదోన్ముఖేన ।

తస్యాః పురః సంప్రతి వీతనాథాం జానీహి రాజన్నధిదేవతాం మామ్ ।। 16.9 ।।

తమితి।। సా వనితా తం కుశమబ్రవీత్। అనవద్యాఽదోషా యా పూః స్వపదోన్ముఖేన విష్ణుపదోన్ముఖేన గురుణా త్వత్పిత్రా నీతపౌరా హే రాజన్! మాం సంప్రతి వీతనాథామనాథాం తస్యాః పురో నగర్యా అయోధ్యాయా అధిదేవతాం జానీహి ।। 16.9 ।।

వస్వౌకసారామభిభూయ సాహం సౌరాజ్యబద్ధోత్సవయా విభూత్యా ।

సమగ్రశక్తౌ త్వయి సూర్యవంశ్యే సతి ప్రపన్నా కరుణామవస్థామ్ ।। 16.10 ।।

వస్వౌకసారామితి।। సాఽహం సౌరాజ్యేన రాజన్వత్తయా హేతునా బద్ధోత్సవయా విభూత్యా। వస్వౌకసారాఽలకా పురీ। `అలకా పురీ వస్వౌకసారా స్యాత్' ఇతి కోశః। అథవా,- మానసోత్తరశైలశిఖరవర్తినీ శక్రనగరీ। `వస్వౌకసారా శక్రస్య' ఇతి విష్ణుపురాణాత్। తామభిభూయ తిరస్కృత్య సమగ్రశక్తౌ త్వయి సూర్యవంశ్యే సతి కరుణామవస్థాం దీనాం దశాం ప్రపన్నా ప్రాప్తా ।। 16.10 ।।

విశీర్ణతల్పాట్టశతో నివేశః పర్యస్తసాలః ప్రభుణా వినా మే ।।

విడమ్బయత్యస్తనిమగ్నసూర్యం దినాన్తముగ్రానిలభిన్నమేఘమ్ ।। 16.11 ।।

విశీర్ణేతి।। తల్పాన్యట్టాలికాః। `తల్పం శయ్యాట్టదారేషు' ఇత్యమరః। అట్టాని గృహభేదః। `అట్టం భక్తే చ శుష్కే చ క్షౌమేఽత్యర్థేగృహాన్తరే' ఇతి విశ్వః। విశీర్ణాని తల్పానామట్టానాం చ శతాని యస్య స తథోక్తః। `విశీర్ణకల్పాట్టశతో నివేశః' ఇతి వా పాఠః। అట్టాః క్షౌమాః। `స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। ఈషదసమాప్తం విశీర్ణాని విశీర్ణకల్పాన్యట్టశతాని యస్య స తథోక్తః। పర్యస్తసాలః స్రస్తప్రాకారః। `ప్రాకారో వరణః సాలః' ఇత్యమరః। ప్రభుణా స్వామినా వినైవంభూతో మే నివేశః నివేశనమ్। అస్తనిమగ్నసూర్యమస్తాద్రిలీనార్కముగ్రానిలేన భిన్నమేఘం దినాన్తం విడమ్బయత్యనుకరోతి ।। 16.11 ।।

నిశఆసు భాస్వత్కలనూపురాణాం యః సంచరోఽభూదభిసారికాణామ్ ।

నదన్ముఖోల్కావిచితామిషాభిః స వాహ్యతే రాజపథః శివాభిః ।। 16.12 ।।

నిశాస్వితి।। నిశాసు భాస్వన్తి దీప్తిమన్తి కలాన్యవ్యక్తమధురాణి నూపురాణి యాసాం తాసామభిసారికాణామ్। `కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాఽభిసారికా' ఇత్యమరః। యః రాజపథః సంచరత్యనేనేతి సంచరః సంచారసాధనమభూత్। `గోచరసంచర-' ఇత్యమరః। యః రాజపథః సంచరత్యనేనేతి సంచరః సంచారసాధనమభూత్। `గోచరసంచర-'(పా.3।3।119) ఇత్యాదినా ఘప్రత్యయాన్తో నిపాతః। నదత్సు ముఖేషు యా ఉల్కాస్తభిర్విచితామిషాభిరన్విష్టమాంసాభిః శివాభిః క్రోష్ఠీభిః స రాజపథో దాహ్యతే గమ్యతే। వహేరన్యో వహిధాతురస్తీత్యుపదేశః ।। 16.12 ।।

ఆస్ఫాలితం యత్ప్రమదాకరాగ్రైర్మృదఙ్గధీరధ్వనిమన్వగచ్ఛత్ ।

వన్యైరిదానీం మహిషైస్తదమ్భః శృఙ్గాహతం క్రోశతి దీర్ఘికాణామ్ ।। 16.13 ।।

ఆస్ఫాలితమితి।। యదమ్భః ప్రమదాకరాగ్రైరాస్ఫాలితం తాడితం సత్। జలక్రీడాస్వితి శేషః। మృదఙ్గానాం ధీరధ్వనిస్తమన్వగచ్ఛదన్వకరోత్। తద్దీర్ఘికాణామమ్భ ఇదానీం వన్యైర్మహిషైః కర్తృభిః శృఙ్గైర్విషణైరాహతం సత్ క్రోశతి। న తు మృదఙ్గధ్వనిమనుకరోతీత్యర్థః ।। 16.13 ।।

వృక్షేశయా యష్టినివాసభఙ్గాన్మృదఙ్గశబ్దాపగమాదలాస్యాః ।

ప్రాప్తా దవోల్కాహతశేషబర్హాః క్రీడామయూరా వనబర్హిణత్వమ్ ।। 16.14 ।।

వృక్షేశయా ఇతి।। యష్టిరేవ నివాసః స్థానం తస్య భఙ్గాత్। వృక్షే శేరత ఇతి వృక్షేశయాః। `అధికరణే శేతేః'(పా.3।2।15) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। `శయవాసవాసిష్వకాలాత్'(పా.6।3।18) ఇత్యలుక్సప్తమ్యాః। మృదఙ్గశబ్దానామపగమాదభావాదలాస్యా నృత్యశూన్యాః। దవోఽరణ్యవహ్నిః। `దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ' ఇత్యమరః। తస్యోల్కాభిః స్ఫులిఙ్గైర్హతేభ్యః శేషాణి బర్హాణి యేషాం తే క్రీడామయూరా వనబర్హిణత్వం వనమయూరత్వం ప్రాప్తాః ।। 16.14 ।।

సోపానమార్గేషు చ యేషు రామా నిక్షిప్తవత్యశ్చరణాన్సరాగాన్ ।

సద్యోహతన్యఙ్కుభిరస్రదిగ్ధం వ్యాఘ్రైః పదం తేషు నిధీయతే మే ॥ 16.15 ॥

సోపానేతి ॥ కించ,యేషు సోపానమార్గేషు రామా రమణ్యః సరాగాఽల్లాక్షారసార్ద్రాశ్చరణాన్నిక్షిప్తవత్యః। తేషు మే మమ మార్గేషు సద్యోహతన్యఙ్కుభిర్మారితమృగైర్వ్యాఘ్రైరస్రదిగ్ధం రుధిరలిప్తం పదం నిధీయతే ॥ 16.15 ॥

చిత్రద్విపాః పద్మవనావతీర్ణాః కరేణుభిర్దత్తమృణాలభఙ్గాః ।

నఖాఙ్కుశాఘాతవిభిన్నకుమ్భాః సంరబ్ధసింహప్రహృతం వహన్తి ॥ 16.16 ॥

చిత్రేతి ॥ పద్మవనమవతీర్ణాః ప్రవిష్టాః। తథా లిఖితా ఇత్యర్థః। కరేణుభిః కరిణీభిః। చిత్రగతాభిరేవ। `కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేమే' ఇత్యమరః। దత్తమృణాలభఙ్గాశ్చిత్రద్విపా ఆలేఖ్యమాతఙ్గాః। నఖా ఏవాఙ్కుశాస్తేషామాఘాతైర్విభిన్నకుమ్భాః సన్తః సంరబ్ధసింహప్రహృతం కుపితసింహప్రహారం వహన్తి ॥ 16.16 ॥

స్తమ్భేషు యోషిత్ప్రతియాతనానాముత్క్రాన్తవర్ణక్రమధూసరాణామ్ ।

స్తనోత్తరీయాణి భవన్తి సఙ్గాన్నిర్మోకపట్టాః ఫణిభిర్విముక్తాః ॥ 16.17 ॥

స్తమ్భేష్వితి ॥ ఉత్క్రాన్తవర్ణక్రమా విశీర్ణవర్ణవిన్యాసాస్తాశ్చ ధూసరాశ్చ యాస్తాసాం స్తమ్భేషు యోషిత్ప్రతియాతనానాం స్త్రీప్రతికృతీనాం దారుమయీణాం ఫణిభిర్విముక్తా నిర్మోకాః కఞ్చుకా ఏవ పట్టాః। `సమౌ కఞ్చుకనిర్మోకౌ' ఇత్యమరః। సఙ్గాత్సక్తత్వాత్ స్తనోత్తరీయాణి స్తనాచ్ఛాదనవస్త్రాణి భవన్తి ॥ 16.17 ॥

కాలాన్తరశ్యామసుధేషు నక్తమితస్తతో రూఢతృణాఙ్కురేషు ।

త ఏవ ముక్తాగుణశుద్ధయోఽపి హర్మ్యేషు మూర్చ్ఛన్తి న చన్ద్రపాదాః ॥ 16.18 ॥

కాలేతి ॥ కాలాన్తరేణ కాలభేదవశేన శ్యామసుధేషు మలినచూర్ణేష్వితస్తతో రూఢతృణాఙ్కురేషు హర్మ్యేషు గృహేషు నక్తం రాత్రౌ ముక్తాగుణానాం శుద్ధిరివ శుద్ధిః స్వాచ్ఛ్యం యేషాం తాదృశా అపి। తతః పూర్వం యే మూర్చ్ఛన్తి స్మ త ఏవ చన్ద్రపాదాశ్చన్ద్రరశ్మయః। `పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః' ఇత్యమరః। న మూర్చ్ఛన్తి। న ప్రతి ఫలన్తీత్యర్థః ॥ 16.18 ॥

ఆవర్జ్య శాఖాః సదయం చ యాసాం పుష్పాణ్యుపాత్తాని విలాసినీభిః ।

వన్యైః పులిన్దైరివ వానరైస్తాః క్లిశ్యన్త ఉద్యానలతా మదీయాః ॥ 16.19 ॥

ఆవర్జ్యేతి।। కించ,విలాసినీభిః సదయం శాఖా లతావయవానావర్జ్యానమయ్య యాసాం లతానాం పుష్పాణ్యుపాత్తాని గృహీతాని తా మదీయా ఉద్యానలతాః। వన్యైః పులిన్దైర్మ్లేచ్ఛవిశేషైరివ వానరైః। ఉభయైరపీత్యర్థః। క్లిశ్యన్తే పీడ్యన్తే। క్లిశ్నాతేః కర్మణి లట్। `భేదాః కిరాతశబరపులిన్దా మ్లేచ్ఛజాతయః' ఇత్యమరః ।। 16.19 ।।

రాత్రావనావిష్కృతదీపభాసః కాన్తాముఖశ్రీవియుతా దివాపి ।

తిరస్క్రియన్తే కృమితన్తుజాలైర్విచ్ఛిన్నధూమప్రసరా గవాక్షాః ।। 16.20 ।।

రాత్రావితి।। రాత్రావనావిష్కృతదీపభాసః। దీపప్రభాశూన్యా ఇత్యర్థః। దివాపి దివసేఽపి కాన్తాముఖానాం శ్రియా కాన్త్యా వియుతా రహితా విచ్ఛిన్నో నష్టో ధూమప్రసరో యేషాం తే గవాక్షాః కృమితన్తుజాలైర్లూతాతన్తువితానైః। తిరస్క్రియన్తే ఛాద్యన్తే ।। 16.20 ।।

బలిక్రియావర్జితసైకతాని స్నానీయసంసర్గమనాప్నువన్తి ।

ఉపాన్తవానీరగృహాణి దృష్ట్వా శూన్యాని దూయే సరయూజలాని ।। 16.21 ।।

బలిక్రియేతి।। `బలిః పూజోపహారః స్యాత్' ఇతి శాశ్వతః। బలిక్రియావర్జితాని సైకతాని యేషాం తాని స్నానీయాని స్నానసాధనాని చూర్ణాదీని। `కృత్యల్యుటో బహులమ్' (పా.3।3।113) ఇతి కరణేఽనీయర్ప్రత్యయః। స్నానీయసంసర్గమనాప్నుదృష్ట్వా దూయే పరితప్యే ।। 16.21 ।।

తదర్హసీమాం వసతిం విసృజ్య మామభ్యుపేతుం కులరాజధానీమ్ ।

హిత్వా తనుం కారణమానుషీం తాం యథా గురుస్తే పరమాత్మమూర్తిమ్ ।। 16.22 ।।

తదితి।। తత్తస్మాదిమాం వసతిం కుశావతీం విసృజ్య కులరాజధానీమయోధ్యాం మామభ్యుపేతుమర్హసి। కథమివ? తే గురుః పితా రామస్తాం ప్రసిద్ధాం కారణవశాన్మానుషీం తనుం మానుషమూర్తిం హిత్వా పరమాత్మమూర్తిం యథా విష్ణుమూర్తిమివ ।। 16.22 ।।

తథేతి తస్యాః ప్రణయం ప్రతీతః ప్రత్యగ్రహీత్ప్రాగ్రహరో రఘూణామ్ ।

పూరప్యభివ్యక్తముఖప్రసాదా శరీరబన్ధేన తిరోబభూవ ।। 16.23 ।।

తథేతి।। రఘూణాం ప్రాగ్రహరః శ్రేష్ఠః కుశస్తస్యాః పురః ప్రణయం యాఞ్చాం ప్రతీతో హృష్టః సన్,తథేతి ప్రత్యగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్। పూః పురాధిదేవతాప్యభివ్యక్తముఖప్రసాదా సతీ। ఇష్టలాభాదితి భావః। శరీరబన్ధేన శరీరయోగేన కరణేన తిరోబభూవాన్తర్దధే। మానవం రూపం విహాయ దైవం రూపమగ్రహీదిత్యర్థః ।। 16.23 ।।

తదద్భుతం సంసది రాత్రివృత్తం ప్రాతర్ద్విజేభ్యో నృపతిః శశంస ।

శ్రుత్వా త ఏనం కులరాజధాన్యా సాక్షాత్పతిత్వే వృతమభ్యనన్దన్ ।। 16.24 ।।

తదితి।। నృపతిః కుశస్తదద్భుతం రాత్రివృత్తాన్తం ప్రాతః సంసది సభాయాం ద్విజేభ్యః శశంస। తే ద్విజాః శ్రుత్వైనం కులరాజధాన్యా సాక్షాత్ స్వయమేవ పతిత్వే విషయే వృతమభ్యనన్దన్। పతిత్వేన వృతోఽసీత్యపూజయన్। ఆశీర్భిరితి శేషః। అత్ర గార్గ్యః-`దృష్ట్వా స్వప్నం శోభనం నైవ సుప్యాత్పశ్చాద్దృష్టో యః స పాకం విధత్తే। శంసేదిష్టం తత్ర సాధుర్ద్విజేభ్యస్తే చాశీర్భిః ప్రీణయేయుర్నరేన్ద్రమ్'। ఇదమపి స్వప్నతుల్యమితి భావః ।। 16.24 ।।

కుశావతీం శ్రోత్రియసాత్స కృత్వా యాత్రానుకూలేఽహని సావరోధః ।

అనుద్రుతో వాయురివాభ్రవృన్దైః సైన్యైరయోధ్యాభిముఖః ప్రతస్థే ।। 16.25 ।।

కుశావతీమితి।। స కుశః కుశావతీం శ్రోత్రియేషు ఛాన్దసేష్వధీనాం శ్రోత్రియసాత్। `తదధీనవచనే'(పా.5।4।54) ఇతి సాతిప్రత్యయః। `శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోఽధీతే'(పా.5।2।84) ఇతి నిపాతః। `శ్రోత్రియచ్ఛాన్దసౌ సమౌ' ఇత్యమరః। కృత్వా యాత్రానుకూలేఽహని సావరోధః సాన్తఃపురః సన్। వాయురభ్రవృన్దైరివ। సైన్యైరనుద్రుతోఽనుగతః సన్,అయోధ్యాభిముఖం ప్రతస్థే ।। 16.25 ।।

సా కేతుమాలోపవనా బృహద్భిర్విహారశైలానుగతేవ నాగైః ।

సేనా రథోదారగృహా ప్రయాణే తస్యాభవజ్జంగమరాజధానీ ।। 16.26 ।।

సేతి।। కేతుమాలా ఏవ ఉపవనాని యస్యాః సా బృహద్భిర్నాగైర్గజైర్విహారశైలైః క్రీడాశైలైరనుగతేవ స్థితా। రథా ఏవోదారగృహా యస్యాః సా। సా సేనా తస్య కుశస్య ప్రయాణే జంగమరాజధానీ సంచారిణీ నగరీవ। అభవద్బభూవ ।। 16.26 ।।

తేనాతపత్రామలమణ్డలేన ప్రస్థాపితః పూర్వనివాసభూమిమ్ ।

బభౌ బలౌఘః శశినోదితేన వేలాముదన్వానివ నీయమానః ।। 16.27 ।।

తేనేతి।। ఆతపత్రమేవామలం మణ్డలం బిమ్బం యస్య తేన। తేన కుశేన పూర్వనివాసభూమిమయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థాపితో బలౌఘః। ఆతపత్రవదమలమణ్డలేనోదితేన శశినా వేలాం నీయమానః ప్రాప్యమాణః। ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వాన్ ఉదధిరివ। బభౌ। `ఉదన్వానుదధౌ చ'(పా.8।2।13) ఇతి నిపాతనాత్సాధుః ।। 16.27 ।।

తస్య ప్రయాతస్య వరూథినీనాం పీడామపర్యాప్తవతీవ సోఢుమ్ ।

వసుంధరా విష్ణుపదం ద్వితీయమధ్యారురోహేవ రజశ్ఛలేన ।। 16.28 ।।

తస్యేతి।। ప్రయాతస్య ప్రథితస్య తస్య కుశస్య వరూథినీనాం సేనానాం కర్త్రీణాం `కర్తృకర్మణోః కృతి'(పా.2।3।65) ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। పీడాం సోఢుమపర్యాప్తవతీవాశక్తేవ వసుంధరా రజశ్ఛలేన ద్వితీయం విష్ణుపదమాకాశమధ్యారురోహేవ। ఇత్యుత్ప్రేక్షా ।। 16.28 ।।

ఉద్యచ్ఛమానా గమనాయ పశ్చాత్పురో నివేశే పథి చ వ్రజన్తీ ।

సా యత్ర సేనా దదృశే నృపస్య తత్రైవ సామగ్ర్యమతిం చకార ।। 16.29 ।।

ఉద్యచ్ఛమానేతి।। పశ్చాత్కుశావత్యాః సకాశాద్గమనాయ ప్రయాణాయ తథా పురోఽగ్రే నివేశే నిమిత్తే। నివేష్టుం చేత్యర్థః। ఉద్యచ్ఛమానోద్యోగం కుర్వతీ। `సముదాఙ్భ్యో యమోఽగ్రన్థే'(పా.1।3।75) ఇత్యస్య సకర్మకాధికారత్వాదాత్మనేపదమ్। పథి చ వ్రజన్తీ నృపస్య సా సేనా యత్ర పశ్చాత్పురో మధ్యే వా దదృశే తత్రైవ సామగ్ర్యమతిం కృత్స్నతాబుద్ధిం చకార। అపరిమితా తస్య సేనేత్యర్థః ।। 16.29 ।।

తస్య ద్విపానాం మదవారిసేకాత్ఖురాభిఘాతాచ్చ తురంగమాణామ్ ।

రేణుః ప్రపేదే పథి పఙ్కభావం పఙ్కోఽపి రేణుత్వమియాయ నేతుః ।। 16.30 ।।

తస్యేతి।। నేతుస్తస్య కుశస్య ద్విపానాం మదవారిభిః సేకాత్తురంగమాణాం ఖురాభిఘాతాచ్చ యథాసంఖ్యం పథి రేణూ రజః పఙ్కభావం పఙ్కతాం ప్రపేదే। పఙ్కోఽపి రేణుత్వమియాయ। తస్య తావదస్తీత్యర్థః ।। 16.30 ।।

మార్గైషిణీ సా కటకాన్తరేషు వైన్ధ్యేషు సేనా బహుధా విభిన్నా ।

చకార రేవేవ మహావిరావా బద్ధప్రతిశ్రున్తి గుహాముఖాని ।। 16.31 ।।

మార్గేతి।। వైన్ధ్యేషు విన్ధ్యసంబన్ధిషు కటకాన్తరేషు నితమ్బావకాశేషు। `కటకోఽస్త్రీ నితమ్బోఽద్రేః' ఇత్యమరః। మార్గైషిణీ మార్గావలోకినీ। అత ఏవ బహుధా విభిన్నా। మహావిరావా దీర్ఘశబ్దా సా సేనా। రేవేవ నర్మదేవ। `రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకా' ఇత్యమరః। గుహాముఖాని బద్ధప్రతిశ్రున్తి ప్రతిధ్వానవన్తి చకారాకరోత్ ।। 16.31 ।।

స ధాతుభేదారుణయాననేమిః ప్రభుః ప్రయాణధ్వనిమిశ్రతూర్యః ।

వ్యలఙ్ఘయద్విన్ధ్యముపాయనాని పశ్యన్పులిన్దైరుపపాదితాని ।। 16.32 ।।

స ఇతి।। ధాతూనాం గైరికాదీనాం భేదేనారుణా యాననేమీ రథచక్రధారా యస్య। ప్రయాణే యే ధ్వనయః క్ష్వేడహేషాదయః తన్మిశ్రాణి తూర్యాణి యస్యైవంవిధః స ప్రభుః కుశః। పులిన్దైః కిరాతైరుపపాదితాని సమర్పితాన్యుపాయనాని పశ్యన్। విన్ధ్యం వ్యలఙ్ఘయత్ ।। 16.32 ।।

తీర్థే తదీయే గజసేతుబన్ధాత్ప్రతీపగాముత్తరతోఽస్య గఙ్గామ్ ।

అయత్నబాలవ్యజనీబభూవుర్హంసా నభోలఙ్ఘనలోలపక్షాః ।। 16.33 ।।

తీర్థ ఇతి।। తదీయే వైన్ధ్యే తీర్థేఽవతారే గజా ఏవ సేతుస్తస్య బన్ధాద్ధేతోః ప్రతీపగాం పశ్చిమవాహినీం గఙ్గాముత్తరతోఽస్య కుశస్య నభోలఙ్ఘనేన లోలపక్షా హంసా అయత్నేన బాలవ్యజనీబభూవుశ్చామరాణ్యభూవన్। అభూతతద్భావే చ్విః ।। 16.33 ।।

స పూర్వజానాం కపిలేన రోషాద్భాస్మావశేషీకృతవిగ్రహాణామ్ ।

సురాలయప్రాప్తినిమిత్తమమ్బు స్త్రైస్రోతసం నౌలులితం వవన్దే ।। 16.34 ।।

స ఇతి ।। స కుశః కపిలేన మునినా రోషాద్భస్మావశేషీకృతా విగ్రహా దేహా యేషాం తేషాం పూర్వజానాం వృద్ధానాం సాగరాణాం సురాలయస్య స్వర్గస్య ప్రాప్తౌ నిమిత్తం నౌభిర్లులితం క్షుభితమ్ । త్రిస్రోతస ఇదం త్రైస్రోతసమ్ । గాఙ్గమమ్బో వవన్దే ।। 16.34 ।।

ఇత్యధ్వనః కైశ్చిదహోభిరన్తే కూలం సమాసాద్య కుశః సరయ్వాః ।

వేదిప్రతిష్ఠాన్వితతాధ్వరాణాం యూపానపశ్యచ్ఛతశో రఘూణామ్ ।। 16.35 ।।

ఇతీతి ।। ఇతి కైశ్చిదహోభిరధ్వనోఽవసానే కుశః సరయ్వాః కూలం సమాసాద్య వితతాధ్వరాణాం విస్తృతమఖానాం రఘూణామ్ । వేదిః ప్రతిష్ఠాస్పదం యేషాం తాన్ । యూపాఞ్ఛతశోఽపశ్యత్ ।। 16.35 ।।

ఆధూయ శాఖాః కుసుమద్రుమాణాం స్పృష్ట్వా చ శీతాన్సరయూతరంగాన్ ।

తం క్లాన్తసైన్యం కులరాజధాన్యాః ప్రత్యుజ్జగామోపవనాన్తవాయుః ।। 16.36 ।।

ఆధూయేతి ।। కులరాజధాన్యా ఉపవనాన్తవాయుః కుసుమద్రామాణాం శాఖా ఆధూయేషద్ధత్వా । సురభిర్మన్దశ్చేత్యర్థః । శీతాన్సరయూతరంగాంశ్చ స్పృష్ట్వా । అనేన శైత్యోక్తిః । క్లాన్తసైన్యం తం కుశం ప్రత్యుజ్జగామ ।। 16.36 ।।

అథోపశల్యే రిపుమగ్నశల్యస్తస్యాః పురః పౌరసఖః స రాజా ।

కులధ్వజస్తాని చలధ్వజాని నివేశయామాస బలీ బలాని ।। 16.37 ।।

అథేతి ।। అథ రిపుషు మగ్నం శల్యం శఙ్కు శరో వా యస్య సః । `శల్యం శఙ్కౌ శరే వంశే' ఇతి విశ్వః । పౌరాణాం సఖా పౌరసఖః । కులస్య ధ్వజశ్చిహ్నభూతో బలీ స రాజా చలాశఅచలన్తో వా ధ్వజా యేషాం తాని । తాని బలాని సైన్యాని తస్యాః పురః పుర్యా ఉపశల్యే గ్రామాన్తే । `గ్రామాన్త ఉపశల్యం స్యాత్' ఇత్యమరః । నివేశయామాస ।। 16.37 ।।

తాం శిల్పిసంఘాః ప్రభుణా నియుక్తాస్తథాగతాం సంభృతసాధనత్వాత్ ।

పురం నవీచక్రురపాం విసర్గాన్మేఘా నిదాఘగ్లపితామివోర్వీమ్ ।। 16.38 ।।

తామితి ।। ప్రభుణా నియుక్తాః శిల్పినాం తక్షాదీనాం సంఘాః సంభృతసాధనత్వాన్మిలితోపకరణత్వాత్తాం తథాగతామ్ । శూన్యామిత్యర్థః । పురమయోధ్యామ్ । మేఘా అపాం విసర్గాజ్జలసేకాన్నిదాఘగ్లపితాం గ్రీష్మతప్తాముర్వీమివ । నవీచక్రుః పరిపూరయాంచక్రుః ।। 16.38 ।।

తతః సపర్యాం సపశూపహారాం పురః పరార్ధ్యప్రతిమాగృహాయాః ।

ఉపోషితైర్వాస్తువిధానవిద్భిర్నిర్వర్తయామాస రఘుప్రవీరః ।। 16.39 ।।

తత ఇతి ।। తతో రఘుప్రవీరః కుశః ప్రతిమా దేవతాప్రతికృతయః। అర్చా ఇత్యర్థః। పరార్ధ్యయప్రతిమాగృహాయాః ప్రశస్తదేవతాయతనాయాః పర ఉపోషితైర్వాస్తువిధానవిద్భిః ప్రయోజ్యైః పశూపహారైః సహితాం సపశూపహారాం సపర్యాం నిర్వర్తయామాస కారయామాస। అత్ర ణ్యన్తాణ్ణిచ్ఛ్వనరిత్యనుసంధేయమ్। అన్యథా వృతేరకర్మకస్య కరోత్యర్థత్వే కారయత్యర్థాభావప్రసఙ్గాత్। భవితవ్యం వృతేరణ్యన్తకర్త్రా ప్రయోజ్యత్వేన తన్నిర్దేశాత్ప్రయోగాన్తరస్యాపేక్షితత్వాత్ ।। 16.39 ।।

తస్యాః స రాజోపపదం నిశాన్తం కామీవ కాన్తాహృదయం ప్రవిశ్య ।

యథార్హమన్యైరనుజీవిలోకం సంభావయామాస యథాప్రధానమ్ ।। 16.40 ।।

తస్యా ఇతి ।। స కుశస్తస్యాః పురః సంబన్ధి రాజోపపదం `రాజశబ్ద' పూర్వం నిశాన్తమ్। రాజభవనమిత్యర్థః। `నిశాన్తం భవనోషసోః' ఇతి విశ్వః। కామీ కాన్తహృదయమివ ప్రవిశ్య। అన్యైర్నిశాన్తైరనుజీవిలోకమమాత్యాదికం యథాప్రధానం మానానుసారేణ। యథార్హం యథోచితమ్। తత్తదుచితగృహైరిత్యర్థః। సంభావయామాస ।। 16.40 ।।

సా మన్దురాసంశ్రయిభిస్తురంగైః శాలావిధిస్తమ్భగతైశ్చ నాగైః ।

పూరాబభాసే విపణిస్థపణ్యా సర్వాఙ్గనద్ధాభరణేవ నారీ ।। 16.41 ।।

సేతి ।। విపణిస్థాని పణ్యాని క్రయవిక్రయార్హవస్తూని యస్యాః సా। `విపణిః పణ్యవీథికా' ఇత్యమరః। సా పూః అయోధ్యా। మన్దురాసంశ్రయిభిరశ్వశాలాసంశ్రయణశీలైః। `వాజిశాలా తు మన్దురాం' ఇత్యమరః। `జిదృక్షి-'(పా.3।2।157) ఇత్యాదినేనిప్రత్యయః। తురంగైరశ్వైః। శాలాసు గృహేషు యే విధినా స్థాపితాః స్తమ్భాస్తాన్గతైః ప్రాప్తైర్నాగైశ్చ। సర్వాఙ్గేషు నద్ధాన్యాభరణాని యస్యాః సా నారీవ। ఆబభాసే ।। 16.41 ।।

వసన్స తస్యాం వసతౌ రఘూణాం పురాణశోభామధిరోపితాయామ్ ।

న మైథిలేయః స్పృహయాంబభూవ భర్త్రే దివో నాప్యలకేశ్వరాయ ।। 16.42 ।।

వసన్నితి ।। స మైథిలేయః కుశః పురాణశోభాం పూర్వశోభామధిరోపితాయాం తస్యాం రఘూణాం వసతావయోధ్యాయాం వసన్। దివో భర్త్రే దేవేన్ద్రాయ తథాఽలకేశ్వరాయ కుబేరాయాపి న స్పృహయాంబభూవ। తావపి న గణయామాసేత్యర్థః। `స్పృహేరీప్సితః'(పా.1।4।37) ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ। ఏతేనాయోధ్యాయా అన్యనగరాతిశాయిత్వం గమ్యతే ।। 16.42 ।।

కుశస్య కుముదూతీసంగమం ప్రస్తౌతి-

అథాస్య రత్నగ్రథితోత్తరీయమేకాన్తపాణ్డుస్తనలమ్బిహారమ్ ।

నిఃశ్వాసహార్యాంశుకమాజగామ ఘర్మః ప్రియావేశమివోపదేష్టుమ్ ॥ 16.43 ॥

అథేతి ॥ అథాస్య కుశస్య । రత్నైర్ముక్తామణిభిర్గ్రథితాన్యుత్తరీయాణి యస్మింస్తమ్। ఏకాన్తమత్యన్తం పాణ్డ్వోః స్తనయోర్లమ్బినో హారా యస్మింస్తమ్। నిఃశ్వాసహార్యాణ్యతిసూక్ష్మాణ్యంశుకాని యత్ర తమ్। ఏవం శీతలప్రాయం ప్రియాయా వేశం నేపథ్యముపదేష్టుమివ। ఘర్మో గ్రీష్మ ఆజగామ ॥ 16.43 ॥

అగస్త్యచిహ్నాదయనాత్సమీపం దిగుత్తరా భాస్వతి సంనివృత్తే ।

ఆనన్దశీతామివ బాష్పవృష్టిం హిమస్రుతిం హైమవతీం ససర్జ ॥ 16.44 ॥

అగస్త్యేతి ॥ అగస్త్యశ్చిహ్నం యస్య తస్మాదయనాన్మార్గాద్దక్షిణాయనాద్భాస్వతి సమీపం సంనివృత్తే సతి। ఉత్తరా దిక్। ఆనన్దశీతాం బాష్పవృష్టిమివ। హైమవతీం హిమవత్సంబన్ధినీం హిమస్రుతిం హిమనిష్యన్దం హిమనిష్యన్దం ససర్జ। అత్ర ప్రోషితప్రియాసమాగమసమాధిర్గమ్యతే ॥ 16.44 ॥

ప్రవృద్ధతాపో దివసోఽతిమాత్రమత్యర్థమేవ క్షణదా చ తన్వీ ।

ఉభౌ విరోధక్రియయా విభిన్నౌ జాయాపతీ సానుశయావివాస్తామ్ ॥ 16.45 ॥

ప్రవృద్ధేతి ॥ అతిమాత్రం ప్రవృద్ధతాపో దివసః। అత్యర్థమేవానల్పం తన్వీ కృశా క్షణదా చ ఇత్యేతావుభౌ విరోధక్రియయా ప్రణయకలహాదినా విరోధాచరణేన విభిన్నౌ సానుశయౌ సానుతాపౌ జాయాపతీ దంపతీ ఇవ। ఆస్తామ్। తయోరపి తాపకార్శ్యసంభవాత్తత్సదృశాబభూతామిత్యర్థః ॥ 16.45 ॥

దినే దినే శైవలవన్త్యధస్తాత్సోపానపర్వాణి విముఞ్చదమ్బుః ।

ఉద్దణ్డపద్మం గృహదీర్ఘికాణాం నారీనితమ్బద్వయసం బభూవ ॥ 16.46 ॥

దినే దిన ఇతి ॥ దినే దినే ప్రతిదినం శైవలవన్త్యధస్తాద్యాని సోపానానాం పర్వాణి భఙ్గ్యస్తాని విముఞ్చత్। అత ఏవ ఉద్దణ్డపద్మం గృహదీర్ఘికాణామమ్బుః। నారీనితమ్బః ప్రమాణమస్య నారీనితమ్బద్వయసం బభూవ। విహారయోగ్యమభూదిత్యర్థః। `ప్రయాణే ద్వయసచ్-'(పా.5।2।37) ఇతి ద్వయసచ్ప్రత్యయః ॥ 16.46 ॥

వనేషు సాయంతనమల్లికానాం విజృమ్భణోద్గన్ధిషు కుడ్మలేషు ।

ప్రత్యేకనిక్షిప్తపదః సశబ్దం సంఖ్యామివైషాం భ్రమరశ్చకార ॥ 16.47 ॥

వనేష్వితి ॥ వనేషు విజృమ్భణేన వికాసేనోద్గన్ధిషూత్కటసౌరభేషు । `గన్ధస్య -'(పా.5।4।135) ఇత్యాదినా సమాసాన్త ఇకారాదేశః। సాయంతనమల్లికానాం కుడ్మలేషు సశబ్దం యథా తథా ప్రత్యేకమేకైకస్మిన్నిక్షిప్తపదః। మకరన్దలోభాదిత్యర్థః। భ్రమర ఏషాం కుడ్మలానాం సంఖ్యాం గణనాం చకారేవ ॥ 16.47 ॥

స్వేదానువిద్ధార్ద్రనఖక్షతాఙ్కే భూయిష్ఠసందష్టశిఖం కపోలే ।

చ్యుతం న కర్ణాదపి కామినీనాం శిరీషపుష్పం సహసా పపాత ।। 16.48 ।।

స్వేదేతి।। స్వేదానువిద్ధమార్ద్రం నూతనం నఖక్షతమఙ్కో యస్య తస్మిన్కామినీనాం కపోలే భూయిష్ఠమత్యర్థం సందష్టశిఖం విశ్లిష్టకేసరమ్,అత ఏవ కర్ణాఞ్చ్యుతమపి। శిరీషపుష్పం సహసా న పపాత ।। 16.48 ।।

యన్త్రప్రవాహైః శిశిరైః పరీతాన్రసేన ధౌతాన్మలయోద్భవస్య ।

శిలావిశేషానధిశయ్య నిన్యుర్ధారాగృహేష్వాతపమృద్ధిమన్తః ।। 16.49 ।।

యన్త్రేతి।। ఋద్ధిమన్తో ధనికా ధారాగృహేషు యన్త్రధారాగృహేషు శిశిరైర్యన్త్రప్రవాహైర్యన్త్రసంచారితసలిలపూరైః పరీతాన్ వ్యాప్తాన్। మలయోద్భవస్య రసేన చన్దనోదకేన ధౌతాన్క్షాలితాఞ్ఛిలావిశేషాన్మణిమయాసనాన్యధిశయ్య తేషు శయిత్వాఽఽతపం నిన్యురాతపపరిహారం చక్రుః ।। 16.49 ।।

స్నానార్ద్రముక్తేష్వనుధూపవాసం విన్యస్తసాయంతనమల్లికేషు ।।

కామో వసన్తాత్యయమన్దవీర్యః కేశేషు లేభే బలమఙ్గనానామ్ ।। 16.50 ।।

స్నానేతి।। వసన్తస్యాత్మసహకారిణోఽత్యయేనాతిక్రమేణ మన్దవీర్యోఽతిదుర్బలః కామః స్నానార్ద్రాశ్చ తే ముక్తాశ్చ। ధూపసంచారణార్థమిత్యర్థః,తేషు। అనుధూపవాసం ధూపవాసానన్తరం విన్యస్తాః సాయంతనమల్లికా యేషు తేషు। అఙ్గనానాం కేశేషు బలం లేభే। తైరుద్దీపిత ఇత్యర్థః ।। 16.50 ।।

ఆపిఞ్జరా బద్ధరజః కణత్వాన్మఞ్జర్యుదార శుశుభేఽర్జునస్య ।

దగ్ధ్వాపి దేహం గిరిశేన రోషాత్ఖణ్డీకృతా జ్యేవ మనోభవస్య ।। 16.51 ।।

ఆపిఞ్జరేతి।। బద్ధరజఃకణత్వాద్వ్యాప్తరజః కణత్వాదాపిఞ్జరోదారా ద్రాఘీయసీ అర్జునస్య కకుభవృక్షస్య। `ఇన్ద్రద్రుః కకుభోఽర్జునః' ఇత్యమరః। మఞ్జరీ। దేహం దగ్ధ్వాపి రోషాద్గిరిశేన గిరిరస్త్యస్య నివాసత్వేన గిరిశస్తేన। లోమాదిత్వాచ్ఛప్రత్యయః। గిరౌ శేత ఇతి విగ్రహే తు `గిరౌ శేతేర్డః'(వా.1999) ఇత్యస్య ఛన్దసి విధానాల్లోకే ప్రయోగానుపపత్తిః స్యాత్। తస్మాత్పూర్వోక్తమేవ విగ్రహవాక్యం న్యాయ్యమ్। ఖణ్డీకృతా మనోభవస్య జ్యా మౌర్వీవ। శుశుభే ।। 16.51 ।।

మనోజ్ఞగన్ధం సహకారభఙ్గం పురాణశీధుం నవపాటలం చ ।।

సంబధ్నతా కామిజనేషు దోషాః సర్వే నిదాఘావధినా ప్రమృష్టాః ।। 16.52 ।।

మనోజ్ఞేతి।। మనోజ్ఞగన్ధమితి సర్వత్ర సంబధ్యతే। సహకారభఙ్గం చూతపల్లవఖణ్డమ్। పురాణం వాసితం శేరతేఽనేనేతి శీధుః పక్వేక్షురసప్రకృతికః సురావిశేషస్తమ్।

`శీజోధుక్'(ఉ.సూ.478) ఇత్యణాదిసూత్రేణ `శీఙ్ స్వప్నే' ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ధుక్ప్రత్యయః। `పక్వైరిక్షురసైరశ్శీ శీధుః పక్వరసః శివః' ఇతి యాదవః। నవం పాటలాయాః పుష్పం పాటలం చ సంబధ్నతా సంఘట్టయతా నిదాఘావధినా గ్రీష్మకాలేన। `అవధిస్త్వవధానే స్యాత్సీమ్ని కాలే బిలేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। కామిజనేషు విషయే సర్వే దోషాస్తాపాదయః ప్రమృష్టాః పరిహృతాః ।। 16.52 ।।

జనస్య తస్మిన్సమయే విగాఢే బభూవతుర్ద్వౌ సవిశేషకాన్తౌ ।

తాపాపనోదక్షమపాదసేవౌ స చోదయస్థౌ నృపతిః శశీ చ ।। 16.53 ।।

జనస్యేతి।। థస్మిన్సమయే గ్రీష్మే విగాఢే కఠినే సతి జనస్య ద్వౌ సవిశేషే సాతిశయం యథా తథా కాన్తౌ బభూవతుః। కౌ ద్వౌ? తాపాపనోదే క్షమా యోగ్యా,పాదయోరఙ్ఘ్రయోః పాదానాం రశ్మీనాం చ సేవా యయోస్తౌ। ఉదయస్థావభ్యుదయస్థౌ స చ నృపతిః శశీ చ ।। 16.53 ।।

అథోర్మిలోలోన్మదరాజహంసే రోధోలతాపుష్పవహే సరయ్వాః ।

విహర్తుమిచ్ఛా వనితాసఖస్య తస్యామ్భసి గ్రీష్మసుఖే బభూవ ।। 16.54 ।।

అథేతి।। అథోర్మిషు లోలాః సతృష్ణా ఉన్మదా రాజహంసా యస్మింస్తస్మిన్। `లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః। రోధోలతాపుష్పాణాం వహే ప్రాపకే। పచాద్యచ్। గ్రీష్మేషు సుఖే సుఖకరే సరయ్వా అమ్భసి పయసి తస్య కుశస్య వనితాసఖస్య। వనితాభిః సహేత్యర్థః। విహర్తుమిచ్ఛా బభూవ ।। 16.54 ।।

స తీరభూమౌ విహితోపకార్యామానాయిభిస్తామపకృష్టనక్రామ్ ।

విగాహితుం శ్రీమహిమానురూపం ప్రచక్రమే చక్రధరప్రభావః ।। 16.55 ।।

స ఇతి।। చక్రధరప్రభావో విష్ణుతేజాః స కుశస్తీరభూమౌ విహితోపకార్యా యస్యాస్తామ్। ఆనాయో జాలమేషామస్తీత్యానాయినో జాలికాః। `జాలమానాయః' (పా.3।3।124) ఇతి నిపాతః। `ానాయః పుంసి జాలం స్యాత్' ఇత్యమరః। త్తైః,అపకృష్టనక్రామపనీతగ్రాహాం తాం సరయూం శ్రీమహిమ్నోః సంపత్ప్రభావయోరనురూపం యోగ్యం యథా తథా విగాహితుం ప్రచక్రేమే। అత్ర కామన్దకః-`పరితాపిషు వాసరేషు పశ్యంస్తటలేఖాస్థితమాప్తసైన్యచక్రమ్। సువిశోధితనక్రమీనజాలం వ్యవగాహేత జలం సుహృత్సమేతః।।' ఇతి ।। 16.55 ।।

సా తీరసోపానపథావతారాదన్యోన్యకేయూరవిఘట్టినీభిః ।

సనూపురక్షోభపదాభిరాసీదుద్విగ్నహంసా సరిదఙ్గనాభిః ।। 16.56 ।।

సేతి।। సా సరిత్ సరయూః। తీరసోపానపథేనావతారాదవతరణాదన్యోన్యం కేయూరవిఘట్టినీభిః సంనద్ధాఙ్గదసంఘర్షిణీభిః సనూపురక్షోభాణి సనూపురస్ఖలనాని పదాని యాసాం తాభిరఙ్గనాభిర్హేతుభిరుద్విగ్నహంసా భీతహంసాఽఽసీత్ ।। 16.56 ।।

పరస్పరాభ్యుక్షణతత్పరాణాం తాసాం నృపో మజ్జనరాగదర్శీ ।

నౌసంశ్రయః పార్శ్వగతాం కిరాతీముపాత్తబాలవ్యజనాం బభాషే ।। 16.57 ।।

పరస్పరేతి।। నౌసంశ్రయః పరస్పరమభ్యుక్షణే సేచనే తత్పరాణామాసక్తానాం తాసాం స్త్రీణాం మజ్జనే రాగోఽభిలాషస్తద్దర్శీ నృపః పార్శ్వగతాముపాత్తబాలవ్యజనాం గృహీతచామరాం కిరాతీం చామరగ్రాహిణీం బభాషే। `కిరాతస్తు ద్రుమాన్తరే। స్త్రియాం చామరవాహిన్యాం మత్స్యజాత్యన్తరే ద్వయోః' ఇతి కేశవః ।। 16.57 ।।

పశ్యావరోధైః శతశో మదీయైర్విగాహ్యమానో గలితాఙ్గరాగైః ।

సంధ్యోదయః సాభ్ర ఇవైష వర్ణం పుష్యత్యనేకం సరయూప్రవాహః ।। 16.58 ।।

పశ్యేతి।। గలితాఙ్గరాగైర్మదీయైః శతశోఽవరోధైర్విగాహ్యమానో విలోడ్యమాన ఏష సరయూప్రవాహః। సాభ్రః సమేఘః సంధ్యోదయః సంధ్యావిర్భావ ఇవ। అనేకం నానావిధం వర్ణం రక్తపీతాదికం పుష్యతి పశ్య। వాక్యార్థః కర్మ ।। 16.58 ।।

విలుప్తమన్తః పురసున్దరీణాం యదఞ్జనం నౌలిలితాభిరద్భిః ।

తద్బధ్నతీభిర్మదరాగశోభాం విలోచనేషు ప్రతిముక్తమాసామ్ ।। 16.59 ।।

విలుప్తమితి।। నౌలులితాభిర్నౌక్షుభితాభిరద్భిః। అన్తఃపురసున్దరీణాం యదఞ్జనం కజ్జలం విలుప్తం హృతం తదఞ్జనం విలోచనేషు నయనేషు మదేన యా రాగశోభా తాం బధ్నతీభిర్ఘటయన్తీభిరద్భిరాసాం ప్రతిముక్తం ప్రత్యర్పితమ్। ప్రతినిధిదానమపి తత్కార్యకారిత్వాత్ప్రత్యర్పణమేవేతి భావః ।। 16.59 ।।

ఏతా గురుశ్రోణిపయోధరత్వాదాత్మానముద్వోఢుమశక్నువత్యః ।

గాఢాఙ్గదైర్బాహుభిరప్సు బాలాః క్లేశోత్తరం రాగవశాత్ప్లవన్తే ।। 16.60 ।।

ఏతా ఇతి।। గురు దుర్వహం శ్రోణిపయోధరం యస్యాత్మన ఇతి విగ్రః। గురుశ్రోమిపయోధరత్వాదాత్మానం శరీరముద్వోఢుమశక్నువత్య ఏతా బాలా గాఢాఙ్గదైః శ్లిష్టాఙ్గదైర్బాహుభిః క్లేశోత్తరం దుఃఖప్రాయం యద్యా తథా రాగవశాత్ క్రీడాభినివేశపారతన్త్ర్యాత్। ప్లవన్తే తరన్తి ।। 16.60 ।।

అమీ శిరీషప్రసవావతంసాః ప్రభ్రంశినో వారివిహారిణీనామ్ ।

పారిప్లవాః స్రోతసి నిమ్నగాయాః శైవాలలోలాంశ్ఛలయన్తిమీనాన్ ।। 16.61 ।।

అమీ ఇతి।। వారివిహారిణీనామాసాం ప్రభ్రంశినో భ్రష్టా నిమ్నగాయాః స్రోతసి పారిప్వవాశ్చఞ్చలాః। `చఞ్చలం తరలం చైవ పారిప్లవపరిప్లవే' ఇత్యమరః। అమీ శిరీషప్రసవా ఏవావతంసాః కర్ణభూషా శైవాలలోలాఞ్జలనీలిప్రియాన్। `జలనీలీ తు శైవాలమ్'

ఇత్యమరః। మీనాంశ్చలయన్తి ప్రాదుర్భావయన్తి। శైవాలప్రియత్వాచ్చిరీషేషు శైవాలభ్రమాత్ప్రాదుర్భవన్తీత్యర్థః ॥ 16.61 ॥

ఆసాం జలాస్ఫాలనతత్పరాణాం ముక్తాఫలస్పర్ధిషు శీకరేషు ।

పయోధరోత్సర్పిషు శీర్యమాణః సంలక్ష్యతే న ఇచ్ఛిదురోఽపి హారః ॥ 16.62 ॥

ఆసామితి॥ జలస్యాస్ఫాలనే తత్పరాణామాసక్తానామాసాం స్త్రీణాం ముక్తాఫసస్పర్ధిషు మౌక్తికానుకారిషు పయోధరేషు స్తనేషూత్సర్పన్త్యుత్పతన్తి యే తేషు శీకరేషు శీకరాణాం మధ్యే శీర్యమాణో గలన్ హారోఽత ఏవ ఛిదురః స్వయం ఛిన్నోఽపి న సంలక్ష్యతే। `విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ్'(పా.3।2।162) ఇతి కురచ్ప్రత్యయః। శీకరసంసర్గాచ్ఛిన్న ఇతి న జ్ఞాయత ఇతి భావః ॥ 16.62 ॥

ఆవర్తశోభా నతనాభికాన్తేర్భఙ్గో భ్రువాం ద్వన్ద్వచరాః స్తనానామ్ ।

జాతాని రూపావయవోపమానాన్యదూరవర్తీని విలాసినీనామ్ ॥ 16.63 ॥

ఆవర్తేతి॥ విలాసినీనాం విలసనశీలానాం స్త్రీణామ్। `వౌ కషలసకత్థస్రమ్భః'(పా.3।2।143) ఇతి ఘినుణ్ప్రత్యయః। రూపావయవానాముపమేయానాం యాన్యుపమానాని లోకప్రసిద్ధాని తాన్యదూరవర్తీన్యన్తికగతాని జాతాని। కస్య కిముపమానమిత్యత్రాహ-నతనాభికాన్తేర్నిమ్ననాభిశోభాయా ఆవర్తశోభా। `స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః' ఇత్యమరః। భ్రువాం భఙ్గస్తరంగః। స్తనానాం ద్వన్ద్వచరాశ్చక్రవాకాః। `ఉపమానమ్' ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే ॥ 16.63 ॥

తీరస్థలీబర్హిభిరుత్కలాపైః ప్రస్నిగ్ధకేకైరభినన్ద్యమానమ్ ।

శ్రోత్రేషు సంమూర్ఛతి రక్తమాసాం గీతానుగం వారిమృదఙ్గవాద్యమ్ ॥ 16.64 ॥

తీరేతి॥ ఉత్కలాపైరుఙ్చబర్హైః ప్రస్నిగ్ధా మధురాః కేకా యేషాం తైః। తీరస్థలీషు స్థితైర్బర్హిభిర్మయూరైరభినన్ద్యమానం రక్తం శ్రావ్యం గీతానుగం గీతానుసారి। ఆసాం స్త్రీణాం సంబన్ధి। వార్యేవ మృదఙ్గస్తస్య వాద్యం వాద్యధ్వనిః శ్రోత్రేషు సంమూర్ఛతి వ్యాప్నోతి ॥ 16.64 ॥

సందష్టవస్త్రేష్వబలానితమ్బేష్విన్దుప్రకాశాన్తరితోడుతుల్యాః ।

అమీ జలాపూరితసూత్రమార్గా మౌనం భజన్తే రశనాకలాపాః ॥ 16.65 ॥

సందష్టేతి॥ సందష్టవస్త్రేషు జలసేకాత్సంశ్లిష్టవస్త్రేష్వబలానాం నితమ్బేష్వధికరణేషు। ఇన్దుప్రకాశేన జ్యోత్స్నయాఽన్తరితాన్యావృత్తాని యాన్యుడూని నక్షత్రాణి తత్తుల్యాః। ముక్తామయత్వాదితి భూషాః। `కలాపో భూషణే బర్హే' ఇత్యమరః। మౌనమ్। నిఃశబ్దతామిత్యర్థః। భజన్తే ॥ 16.65 ॥

ఏతాః కరోత్పీడితవారిధారా దర్పాత్సఖీభిర్వదనేషు సిక్తాః ।

వక్రేతరాగ్రైరలకైస్తరుణ్యశ్చూర్ణారుణాన్వారిలవాన్వమన్తి ।। 16.66 ।।

ఏతా ఇతి ।। దర్పాత్సఖీజనం ప్రతి కరైరుత్పీడితా ఉత్సారితా వారిధారా యాభిస్తాః స్వయమపి పునస్తథైవ సఖీభిర్వదనేషు సిక్తా ఏతాస్తరుణ్యో వక్రేతరాగ్రైర్జలసేకాదృజ్వగ్రైరలకైః కరణైశ్చూర్ణైః కుఙ్కుమాదిభిరరుణాన్వారిలవానుదకబిన్దూన్ వమన్తి వర్షన్తి ।। 16.66 ।।

ఉద్బన్ధకేశశ్చ్యుతపత్రలేఖో విశ్లేషిముక్తాఫలపత్రవేష్టః ।

మనోజ్ఞ ఏవ ప్రమదాముఖానామమ్భోవిహారాకులితోఽపి వేషః ।। 16.67 ।।

ఉద్బన్ధేతి ।। ఉద్బన్ధా ఉద్ర్భష్టాః కేశా యస్మిన్సః । చ్యుతపత్రలేఖః క్షరితపత్రరచనః । విశ్లేషిణో విస్రంసినో ముక్తాఫలపత్రవేష్టా ముక్తామయతాడఙ్కా యస్మిన్సః । ఏవమమ్భోవిహారాకులితోఽపి ప్రమదాముఖానాం వేషో నేపథ్యం మనోజ్ఞ ఏవ । రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతీతి భావః ।। 16.67 ।।

స నౌవిమానాదవతీర్య రేమే విలోలహారః సహ తాభిరప్సు ।

స్కన్ధావలగ్నోద్ధృతపద్మినీకః కరేణుభిర్వన్య ఇవ ద్విపేన్ద్రః ।। 16.68 ।।

స ఇతి ।। స కుశో నౌర్విమానమివ నౌవిమానమ్ । ఉపమితసమాసః । తస్మాదవతీర్య విలోలహారః సన్,తాభిః స్త్రీభిః సహకరేణుభిః సహ స్కన్ధావలగ్నోద్ధృతపద్మిన్యుత్పాటితనలినీ యస్య స తథోక్తః సన్ । `నద్యృతశ్చ'(5।4।153) ఇతి కప్రత్యయః । వన్యో ద్విపేన్ద్ర ఇవ । అప్సు రేమే ।। 16.68 ।।

తతో నృపేణానుగతాః స్త్రియస్తా భ్రాజిష్ణునా సాతిశయం విరేజుః ।

ప్రాగేవ ముక్తా నయనాభిరామాః ప్రాప్యేన్ద్రనీలం కిముతోన్మయూఖమ్ ।। 16.69 ।।

తత ఇతి ।। తతో భ్రాజిష్ణునా ప్రకాశనశీలేన । `భువశ్చ' (పా.4।1।47) ఇతి చకారాదిష్ణుచ్ । నృపేణానుగతాః సంగతాస్తాః స్త్రియః సాతిశయం యథా తథా విరేజుః । ప్రాగేవ ఇన్ద్రనీలయోగాత్పూర్వమేవ । కేవలా అపీత్యర్థః । ముక్తా మణయో నయనాభిరామాః । ఉన్మయూఖమిన్ద్రనీలం ప్రాప్య కిముత> అభిరామా ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః ।। 16.69 ।।

వర్ణోదకైః కాఞ్చనశృఙ్గముక్తైస్తమాయతాక్ష్యః ప్రణయాదసిఞ్చన్ ।

తథాగతః సోఽతితరాం బభాసే సధాతునిష్యన్ద ఇవాద్రిరాజః ।। 16.70 ।।

వర్ణోదకైరితి । తం కుశమ్ । ఆయతాక్ష్యః కాఞ్చనస్య శృఙ్గైర్ముక్తాని తైర్వర్ణోదకైః కుఙ్కుమాదివర్ణద్రవ్యసహితోదకైః ప్రణయాత్స్నేహాదసిఞ్చన్ । తథాగతస్తథాస్థితః । వర్ణోదకసిక్త

ఇత్యర్థః। స కుశః సధాతునిష్యన్దో గైరికద్రవ్యయుక్తోఽద్రిరాజ ఇవ। అతితరాం బభాసేఽత్యర్థం చకాసే ।। 16.70 ।।

తేనావరోధప్రమదాసఖేన విగాహమానేన సరిద్వరాం తామ్ ।

ఆకాశగఙ్గారతిరప్సరోభిర్వృతో మరుత్వాననుయాతలీలః ।। 16.71 ।।

తేనేతి।। అవరోధప్రమదాసఖేనాన్తః పురసున్దరీసహచరేణ తాం సరిద్వరాం సరయూం విగాహమానేన తేన కుశేన। ఆకాశగఙ్గాయాం రతిః క్రీడా యస్య సోఽప్సరోభిర్వృత ఆవృతో మరుత్వానిన్ద్రోఽనుయాతలీలోఽనుకృతశ్రీః। అభూదితి శేషః। ఇన్ద్రమనుతవానిత్యర్థః ।। 16.71 ।।

యత్కుమ్భయోనేరధిగమ్య రామః కుశాయ రాజ్యేన సమం దిదేశ ।

తదస్య జైత్రాభరణం విహర్తురజ్ఞాతపాతం సలిలే మమజ్జ ।। 16.72 ।।

యదితి।। యదాభరణం రామః కుమ్భయోనేరగస్త్యాదధిగమ్య ప్రాప్య కుశాయ రాజ్యేన సమం దిదేశ దదౌ। రాజ్యసమమూల్యమిత్యర్థః। సలిలే విహర్తుః క్రీడితురస్య కుశస్య తజ్జైత్రాభరణం జయశీలమాభరణమజ్ఞాతపాతం సత్। మమజ్జ బుబ్రోడ ।। 16.72 ।।

స్నాత్వా యథాకామమసౌ సదారస్తీరోపకార్యాం గతమాత్ర ఏవ ।

దివ్యేన శూన్యం వలయేన బాహుమపోఢనేపథ్యవిధిర్దదర్శ ।। 16.73 ।।

స్నాత్వేతి।। అసౌ కుశః సదారః సన్ యథాకామం యథేచ్ఛం స్నాత్వా విగాహ్య। `తీరే యా ఉపకార్యా పూర్వోక్తా తాం గతమాత్రో గగత ఏవాపోఢనేపథ్యవిధిరకృతప్రసాధన ఏవ దివ్యేన వలయేన శూన్యం బాహుం దదర్శ ।। 16.73 ।।

జయశ్రియః సంవననం యతస్తదాముక్తపూర్వం గురుణా చ యస్మాత్ ।

సేహేఽస్య న భ్రంశమతో న లోభాత్స తుల్యపుష్పాభరణో హి ధీరః ।। 16.74 ।।

జయేతి।। యతః కారణాత్। తదాభరణంజ యశ్రియః సంవననం వశీకరణమ్। `వశక్రియా సంవననమ్' ఇత్యమరః। యస్మాఇచ్చ గురుణా పిత్రా। ఆముక్తపూర్వం పూర్వమాముక్తమ్। ధృతమిత్యర్థః। సుప్సుపేతి సమాసః। అతో హేతోరస్యాభరణస్య భ్రంశం నాశం న సేహే। లోభాన్న। కుతః? హి యస్మాద్ధీరో విద్వాన్। స కుశస్తుల్యాని పుష్పాణ్యాభరణాని చ యస్య సః। పుష్పేష్వివాభరణేషు ధృతేషు నిర్మల్యబుద్ధిం కరోతీత్యర్థః ।। 16.74 ।।

తతః సమాజ్ఞాపయదాశు సర్వానానాయినస్తద్విచయే నదీష్ణాన్ ।

వన్ధ్యశ్రమాస్తే సరయూం విగాహ్య తమూచురమ్లానముఖప్రసాదాః ।। 16.75 ।।

తత ఇతి।। తతః। నద్యాం స్నాన్తి కౌశలేనేతి నదీష్ణాః। తాన్। `సుపి-'(పా.3।2।4) ఇతి యోగవిభాగాత్కప్రత్యయః। `నినదీభ్యాం స్నాతేః కౌశలే'(పా.8।3।89) ఇతి షత్వమ్। సర్వానానాయినో జాలికాంస్తస్యాభరణస్య విచయేఽన్వేషణే నిమిత్త ఆశు సమాజ్ఞాపయదాదిదేశ। త ఆనాయినః సరయూం విగాహ్య విలోడ్య చన్ద్యశ్రమా విఫలప్రయాసాస్తథాపి తద్గతిం జ్ఞాత్వాఽమ్లానముఖప్రసాదాః సశ్రీకముఖాః సన్తస్తం కుశమూచుః ।। 16.75 ।।

కృతః ప్రయత్నో న చ దేవ! లబ్ధం మగ్నం పయస్యాభరణోత్తమం తే ।

నాగేన లౌల్యాత్కుముదేన నూనముపాత్తమన్తర్హ్రదవాసినా తత్ ।। 16.76 ।।

కృత ఇతి।। హే దేవ! ప్రయత్నః కృతః। పయసి మగ్నం త ఆభరణోత్తమం న చ లబ్ధమ్। కింతు తదాభరణమన్తర్హ్రదవాసినా కుముదాఖ్యేన నాగేన పన్నగేన లౌల్యాల్లోభాదుపాత్తం గృహీతమ్। `నూనమ్' ఇతి వితర్కే ।। 16.76 ।।

తతః స కృత్వా ధనురాతతజ్యం ధనుర్ధరః కోపవిలోహితాక్షః ।

గారుత్మతం తీరగతస్తరస్వీ భుజంగనాశాయ సమాదదేఽస్త్రమ్ ।। 16.77 ।।

తత ఇతి।। తతో ధనుర్ధరః కోపవిలోహితాక్షస్తరస్వీ బలవాన్ స కుశస్తీరగతః సన్ ధనురాతతజ్యమధిజ్యం కృత్వా భుజంగస్య కుముదస్య నాశాయ గారుత్మతం గరుత్మద్దేవతాకమస్త్రం సమాదదే ।। 16.77 ।।

తస్మిన్హ్రదః సంహితమాత్ర ఏవ క్షోభాత్సమావిద్ధతరంగహస్తః ।

రోధాంసి నిఘ్నన్నవపాతమగ్నః కరీవ వన్యః పరుషం రరాస ।। 16.78 ।।

తస్మిన్నితి।। తస్మిన్నస్త్రే సంహితమాత్రే సత్యేవ హ్రదః క్షోభాద్ధేతోః సమావిద్ధాః సంఘట్టితాస్తరంగా ఏవ హస్తా యస్య స రోధాంసి నిఘ్నన్పాతయన్। అవపాతే గజగ్రహణగర్తే మగ్నః పతితః। `అవపాతస్తు హస్త్యర్థే గర్తశ్ఛన్నస్తృణాదినా' ఇతి యాదవః। వన్యః కరీవ పరుషం ఘోరం రరాస దధ్వాన ।। 16.78 ।।

తస్మాత్సముద్రాదివ మథ్యమానాదుద్వృత్తనక్రాత్సహసోన్మమజ్జ ।

లక్ష్మ్యేవ సార్ధం సురరాజవృక్షః కన్యాం పురస్కృత్య భుజంగరాజః ।। 16.79 ।।

తస్మాదితి।। మథ్యమానాత్సముద్రాదివ। ఉద్వృత్తనక్రాత్క్షుభితగ్రాహాత్తస్మాద్ధ్రదాత్। లక్ష్మ్యా సార్ధం సురరాజస్యేన్ద్రస్య వృక్షః పారిజాత ఇవ। కన్యాం పురస్కృత్య భుజంగరాజః కుముదః సహసోన్మమజ్జ ।। 16.79 ।।

విభూషణప్రత్యుపహారహస్తముపస్థితం వీక్ష్య విశాంపతిస్తమ్ ।

సౌపర్ణమస్త్రం ప్రతిసంజహార ప్రహ్వేష్వనిర్బన్ధరుషో హి సన్తః ।। 16.80 ।।

విభూషణేతి ।। విశాంపతిర్మనుజపతిః కుశః। `ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజౌ' ఇత్యమరః। విభూషణం ప్రత్యుపహరతి ప్రత్యర్పయతీతి విభూషణప్రత్యుపహారః। `కర్మణ్యణ్' (పా.3।2।1) । విభూషణప్రత్యుపహారో హస్తో యస్య తమ్। ఉపస్థితం ప్రాప్తం తం కుముదం వీక్ష్య సౌపర్ణం గారుత్మతమస్త్రం ప్రతిసంజహార। తథా హి-సన్తః ప్రహ్వేషు నమ్రేష్వనిర్బన్ధరుషోఽనియతకోపా హి ।। 16.80 ।।

త్రైలోక్యనాథప్రభవం ప్రభావాత్కుశం ద్విషామఙ్కుశమస్త్రవిద్వాన్ ।

మానోన్నతేనాప్యభివన్ద్య మూర్ధ్నా మూర్ధాభిషిక్తం కుముదో బభాషే ।। 16.81 ।।

త్రైలోక్యేతి ।। అస్త్రం విద్వానస్త్రవిద్వాన్। `న లోక-'(పా.2।3।69) ఇత్యాదినా షష్ఠీసమాసనిషేధః। `ద్వితీయా శ్రితా-'(పా.2।1।24) ఇత్యత్ర `గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానాద్ద్వితీయా'(వా.1247) ఇతి యోగవిభాగాద్వా సమాసః। గారుడాస్త్రమహిమాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః। కుముదః। త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యమ్। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః। త్రైలోక్యనాథో రామః ప్రభవో జనకో యస్య తమ్। అత ఏవ ప్రభావాద్ద్విషామఙ్కుశం నివారకం మూర్ధాభిషిక్తం రాజానం కుశం మానోన్నతేనాపి మూర్ధ్నాఽభివన్ద్య ప్రణమ్య బభాషే ।। 16.81 ।।

అవైమి కార్యాన్తరమానుషస్య విష్ణోః సుతాఖ్యామపరాం తనుం త్వామ్ ।

సోఽహం కథం నామ తవాచరేయమారాధనీయస్య ధృతేర్విఘాతమ్? ।। 16.82 ।।

అవైమీతి ।। త్వామ్। `ఓఏదనాన్తరస్తణ్డుల' ఇతివత్ కార్యాన్తరః కార్యార్థః। `స్థానాత్మీయాన్యతాదర్థ్యరన్ధ్రాన్తర్యేషు చాన్తరమ్' ఇతి శాశ్వతః। స చాసౌ మానుషశ్చేతి తస్య విష్ణో రామస్య సుతాఖ్యాం పుత్రసంజ్ఞామపరాం తనుం మూర్తిమవైమి। `ఆత్మా వై పుత్రనామాసి'(ఆశ్వ.గ-.1।15) ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః। స జానన్నహమారాధనీయస్యోపాస్యస్య తవ ధృతేః ప్రీతేః। `ధృ ప్రీతౌ' ఇతి ధాతోః స్త్రియాం క్తిన్। విఘాతం కథం నామాచరేయమ్? అసంభావితమిత్యర్థః ।। 16.82 ।।

కరాభిఘాతోత్థితకన్దుకేయమాలోక్య బాలాతికుతూహలేన ।

హ్రదాత్పతజ్జ్యోతిరివాన్తరిక్షాదాదత్త జైత్రాభరణం త్వదీయమ్ ।। 16.83 ।।

కరేతి ।। కరాభిఘాతేనోత్థిత ఊర్ధ్వం గతః కన్దుకో యస్యాః సా। కన్దుకార్థమూర్ధ్వం పశ్యన్తీత్యర్థః। ఇయం బాలా అన్తరిక్షాజ్జ్యోతిర్నక్షత్రమివ। `జ్యోతిర్భద్యోతదృష్టిషు' ఇత్యమరః। హ్రదాత్పతత్త్వదీయం జైత్రాభరణమాలోక్య। అతికుతూహలేనాత్యన్తకౌతుకేన। ఆదత్తాగృహ్ణాత్ ।। 16.83 ।।

తదేతదాజానువిలమ్బినా తే జ్యాఘాతరేఖాకిణలాఞ్ఛనేన ।

భుజేన రక్షాపరిఘేణ భూమేరుపైతు యోగం పునరంసలేన ।। 16.84 ।।

తదితి।। తదేతదాభరణమాజానువిలమ్బినా దీర్ఘేణ। జ్యాఘాతేన యా రేఖా రేఖాకారా గ్రన్థయస్తాసాం కిణం చిహ్నం తదేవ లాఞ్ఛనం యస్య తేన। భూమే రక్షాయాః పరిఘేణ రక్షార్గలేన। `పరిఘో యోగభేదాస్త్రముద్గరేఽర్గలఘాతయోః' ఇత్యమరః। అంసలేన బలవతా తే భుజేన పునర్యోగం సంగతిముపైతు।
ఏతైర్విశషణైర్మహాభాగ్యశౌర్యధురంధరత్వబలవత్త్వాది గమ్యతే ।। 16.84 ।।

ఇమాం స్వసారం చ యవీయసీం మే కుముద్వతీం నార్హసి నానుమన్తుమ్ ।

ఆత్మాపరాధం నుదతీం చిరాయ శుశ్రూషయా పార్థివ! పాదయోస్తే ।। 16.85 ।।

ఇమామితి।। కించ, హే పార్థివ! తే తవ పాదయోశ్చిరాయ శుశ్రూషయా పరిచర్యయా। `శుశ్రూషా శ్రోతుమిచ్ఛాయాం పరిచర్యాప్రదానయోః' ఇతి విశ్వః। ఆత్మాపరాధమాభరణగ్రహణరూపం నుదతీమ్। పరిజిహీర్షన్తీమిత్యర్థః। `ఆశంసాయాం భూతవఞ్చ'(పా.3।3।132) ఇతి చకారాద్వర్తమానార్థే శతృప్రత్యయః। `ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్'(పా.7।1।80) ఇత్యస్య వైకల్పికత్వాన్నుమభావః। ఇమాం మే యవీయసీం కనిష్ఠాం స్వసారం భగినీం కుముద్వతీమనుమన్తుం నార్హసీతి న। అర్హస్యేవేత్యర్థః ।। 16.85 ।।

ఇత్యూచివానుపహృతాభరణః క్షితీశం

శ్లాఘ్యో భవాన్స్వజన ఇత్యనుభాషితారమ్ ।

సంయోజయాం విధివదాస సమేతబన్ధుః

కన్యామయేన కుముదః కులభూషణేన ।। 16.86 ।।

ఇతీతి।। ఇతి పూర్వశ్లోకోక్తమ్। ఊచివానుక్తవాన్। బ్రువః క్వసుః। ఉపహృతాభరణః ప్రత్యర్పితాభరణః కుముదః। హే కుముద! భవాఞ్శ్లాఘ్యః స్వజనో బన్ధుః। ఇత్యనుభాషితారమనువక్తారం క్షితీశం కుశం సమేతబన్ధుర్యుక్తబన్ధుః సన్ కన్యామయేన కన్యారూపేణ కులయోర్భూషణేన విధివత్సంయోజయామాస। న కేవలం తదీయమేవ కింతు స్వకీయమపి భూషణం తస్మై దత్తవానితి ధ్వనిః। ఆమ్ప్రత్యయానుప్రయోగయోర్వ్యవధానం తు ప్రాగేవ సమాహితమ్ ।। 16.86 ।।

తస్యాః స్పృష్టే మనుజపతినా సాహచర్యాయ హస్తే

మాఙ్గల్యోర్ణావలయిని పురః పావకస్యోచ్ఛిఖస్య ।

దివ్యస్తూర్యధ్వనిరుదచరద్వ్యశ్నువానో దిగన్తా-

న్గన్ధోదగ్రం తదను వవృషుః పుష్పమాశ్చర్యమేఘాః ।। 16.87 ।।

తస్యా ఇతి || మనుజపతినా కుశేన సాహచర్యాయ | సహధర్మాచరణాయేత్యర్థః | మాఙ్గల్యా మఙ్గలే సాధుర్యా ఊర్ణా మేషాదిలోమ | `ఊర్ణా మేషాదిలోమ్ని స్యాత్' ఇత్యమరః | అత్ర లక్షణయా తన్నిర్మితం సూత్రముచ్యతే | తయా వలయిని వలయవతి తస్యాః కుముద్వత్యా హస్తే పాణావుచ్ఛిఖస్యోదర్చిషః పావకస్య పురోఽగ్రే స్పృష్టే గృహీతే సతి దిగన్తాన్ వ్యశ్నువానో వ్యాప్నువన్ | దివ్యస్తూర్యధ్వనిరుదచరదుత్థితః | తదన్వాశ్చర్యా అద్భుతా మేఘా గన్ధేనోదగ్రముత్కటం పుష్పం పుష్పాణి | జాత్యభిప్రాయేణైకవచనమ్ | వవృషుః | `ఆశ్చర్య' శబ్దస్య `రౌద్రం తూగ్రమమీ త్రిషు | చతుర్దశ' ఇత్యమరవచనాత్త్రిలిఙ్గత్వమ్ || 16.87 ||

ఇత్థం నాగస్త్రిభువనగురోరౌరసం మైథిలేయం

లబ్ధ్వా బన్ధుం తమపి చ కుశః పఞ్చమం తక్షకస్య |

ఏకః శఙ్కాం పితృవధరిపోరత్యజద్వైనతేయా-

చ్ఛాన్తవ్యాలామవనిమపరః పౌరకాన్తః శశాస || 16.88 ||

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ కుముద్వతీపరిణయో నామ షోడశః సర్గః |

ఇత్థమితి || ఇత్థం నాగః కుముదః | త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనమ్ | `తద్ధితార్థ-'(పా.2|1|51) ఇత్యాదినా తత్పురుషః | అదన్తద్విగుత్వేఽపి పాత్రాద్యన్తత్వాన్నపుంసకత్వమ్ | `పాత్రాద్యన్తైరనేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యానుసారతః' ఇత్యమరః | తస్య గురూరామః | తస్యౌరసం ధర్మపత్నీజం పుత్రమ్ | `ఔరసో ధర్మపత్నీజః'(2|128) ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః | మైథిలేయం కుశం బన్ధుం లబ్ధ్వా కుశోఽపి చ తక్షకస్య పఞ్చమం పుత్రం తం కుముదం బన్ధుం లబ్ధ్వా | ఏకస్తయోరన్యతరః కుముదః పితృవధేన రిపోర్వైనతేయాద్గరుడాత్ | గురుణా వైష్ణవాంశేన కుశేన త్యాజితక్రౌర్యాదితి భావః | శఙ్కాం భయమత్యజత్ | అపరః కుశః శాన్తవ్యాలాం కుముదాజ్ఞయా వీతసర్పభయామవనిమత ఏవ పౌరకాన్తః పౌరప్రియః సన్ | శశాస || 16.88 ||

ఇతి మహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం షోడశః సర్గః |

****

.

సప్తదశః సర్గః।

నమో రామపదామ్భోజం రేణవో యత్ర సంతతమ్ ।
కుర్వన్తి కుముదప్రీతిమరణ్యగృహమేధినః ।।
అతిథిం నామ కాకుత్స్థాత్పుత్రం ప్రాప కుముద్వతీ ।
పశ్చిమాద్యామినీయామాత్ప్రసాదమివ చేతనా ।। 17.1 ।।

అతిథిమితి॥ కుముద్వతీ కాకుత్స్థాత్కుశాత్। అతిథిం నామ పుత్రమ్। చేతనా బుద్ధిః పశ్చిమాదన్తిమాద్యామిన్యా రాత్రేర్యామాత్ప్రహరాత్। `ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ' ఇత్యమరః। ప్రసాదం వైశద్యమివ। ప్రాప। బ్రాహ్మే ముహూర్తే సర్వేషాం బుద్ధివైశద్యం భవతీతి ప్రసిద్ధిః ॥ 17.1 ॥

స పితుః పితృమాన్వంశం మాతుశ్చానుపమద్యుతిః।

అపునాత్సవితేవోభౌ మార్గావుత్తరదక్షిణౌ ॥ 17.2 ॥

స ఇతి॥ పితృమాన్। ప్రశంసార్థే మతుప్। సుశిక్షిత ఇత్యర్థః। అనుపమద్యుతిః సవితుశ్చేదం విశేషణమ్। సోఽతిథిః పితుః కుశస్య మాతుః కుముద్వత్యాశ్చ వంశమ్। సవితా। ఉత్తరదక్షిణావుభౌ మార్గావివ। అపునాత్ పవిత్రీకృతవాన్ ॥ 17.2 ॥

తమాదౌ కులవిద్యానామర్థమర్థవిదాం వరః।

పశ్చాత్పార్థివకన్యానాం పాణిమగ్రాహయత్పితా ॥ 17.3 ॥

తమితి॥ అర్థాఞ్చభార్థాన్థానసంగ్రహాదిక్రియాప్రయోజనాని చ విదన్తీత్యర్థవిదః తేషాం వరః శ్రేష్ఠః పితా కుశః। తమతిథిమాదౌ ప్రథమం కులవిద్యానామాన్వీక్షికీత్రయీవార్తా-దణ్డనీతినామర్థమభిధేయమగ్రాహయదబోధయత్। పశ్చాత్పార్థివకన్యానాం పాణిమగ్రాహయత్స్వీకారితవాన్। ఉదవాహయదిత్యర్థః। గ్రహేర్ణ్యన్తస్య సర్వత్ర ద్వికర్మకత్వమ్ స్తీత్యుక్తం ప్రాక్ ॥ 17.3 ॥

జాత్యస్తేనాభిజాతేన శూరః శౌర్యవతా కుశః।

అమన్యతైకమాత్మానమనేకం వశినా వశీ ॥ 17.4 ॥

జాత్య ఇతి॥ జాతౌ భవో జాత్యః కులీనః శూరో వశీ కుశోఽభిజాతేన కులీనేన। `అభిజాతః కులీనః స్యాత్' ఇత్యమరః। శౌర్యవతా వశినా తేనాతిథినా। కరణేన ఏకమాత్మానమ్। ఏకో న భవతీత్యనేకస్తమ్। అమన్యత। సర్వగుణసామగ్ర్యాదాత్మజమాత్మన ఏవ రూపాన్తరమమంస్తేత్యర్థః ॥ 17.4 ॥

స కులోచితమిన్ద్రస్య సాహాయకముపేయివాన్।

జఘాన సమరే దైత్యం దుర్జయం తేన చావధి ॥ 17.5 ॥

స ఇతి॥ స కుశః కులోచితం కులాభ్యస్తమిన్ద్రస్య సాహాయకం సహకారిత్వమ్। `యోపధాత్-'(పా.5।1।132) ఇత్యాదినా వుఞ్। ఉపేయివాన్ ప్రాప్తః సన్ సమరే నామతోఽర్థతశ్చ దుర్జయం దైత్యం జఘానావధీత్। తేన దైత్యేన। అవధి హతశ్చ। `లుఙిచ' (పా.2।4।43) ఇతి హనో వధాదేశః ॥ 17.5 ॥

తం స్వసా నాగరాజస్య కుముదస్య కుముద్వతీ।

అన్వగాత్కుముదానన్దం శశాఙ్కమివ కౌముదీ ।। 17.6 ।।

తమితి।। కుముదస్య నామ నాగరాజస్య స్వసా కుముద్వతీ కుశపత్నీ కుముదానన్దం శశఙ్కం కౌముదీ జ్యోత్స్నేవ। తం కుశమన్వగాత్। కుశస్తు। కుః పృథ్వీ తస్యా ముత్త్రీపతిః సైవానన్దో యస్యేతి కుముదానన్దః। పరానన్దేన స్వయమానన్దతీత్యర్థః ।। 17.6 ।।

తయోర్దివస్పతేరాసీదేకః సింహాసనార్ధభాక్ ।

ద్వితీయాపి సఖీ శచ్యాః పారిజాతాంశభాగినీ ।। 17.7 ।।

తయోరితి।। థయోః కుశ-కుముద్వత్యోర్మధ్య ఏకః కుశో దివస్పతేరిన్ద్రస్య సింహాసనార్ధం సింహాసనైకదేశః,తద్భాక్। ఆసీత్। ద్వితీయా కుముద్వత్యపి శచ్యా ఇన్ద్రాణ్యాః పారిజాతాంశస్య భాగినీ గ్రాహిణీ। `సంపృచ్-' ఇత్యాదినా భజేర్ఘినుణ్ప్రత్యయః। సఖ్యాసీత్। కస్కాదిత్వాద్దివస్పతిః సాధుః ।। 17.7 ।।

తదాత్మసంభవం రాజ్యే మన్త్రివృద్ధాః సమాదధుః ।

స్మరన్తః పశ్చిమామాజ్ఞాం భర్తుః సఙ్గ్రామయాయినః ।। 17.8 ।।

తదితి।। సఙ్గ్రామయాయినః సఙ్గ్రామం యాస్యతః। ఆవశ్యకార్థే ణినిః। `అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః'(పా.2।3।70) ఇతి షష్ఠీనిషేధః। భర్తుః స్వామినః కుశస్య పశ్చిమామన్తిమామాజ్ఞాం విపర్యయే పుత్రోఽభిషేక్తవ్య ఇత్యేవంరూపాం స్మరన్తో మన్త్రివృద్ధాస్తదాత్మసంభవమతిథిం రాజ్యే సమాదధుర్నిదధుః ।। 17.8 ।।

తే తస్య కల్పయామాసురభిషేకాయ శిల్పిభిః ।

విమానం నవముద్వేది చతుఃస్తమ్భప్రతిష్ఠితమ్ ।। 17.9 ।।

త ఇతి।। తే మన్త్రిణస్తస్యాతిథేరభిషేకాయ శిల్పిభిరుద్వేది ఉన్నతవేదికం చతుఃస్తమ్భప్రతిష్ఠితం చతుర్షు స్తమ్భేషు ప్రతిష్ఠితం నవం విమానం మణ్డపం కల్పయామాసుః కారయామాసుః ।। 17.9 ।।

తత్రైనం హేమకుమ్భేషు సంభృతైస్తీర్థవారిభిః ।

ఉపతస్థుః ప్రకృతయో భద్రపీఠోపవేశితమ్ ।। 17.10 ।।

తత్రేతి।। తత్ర విమానే భద్రపీఠే పీఠవిశేష ఉపవేశితమేనమతిథిం హేమకుమ్భేషు సంభృతైః సంగృహీతైస్తీర్థవారిభిః। కరణైః ప్రకృతయో మన్త్రిణా ఉపతస్థు ।। 17.10 ।।

నదద్భిః స్నిగ్ధగమ్భీరం తూర్యైరాహతపుష్కరైః ।

అన్వమీయత కల్యాణం తస్యావిచ్ఛిన్నసంతతి ।। 17.11 ।।

నదద్భిరితి ।। ఆహతం పుష్కరం ముఖం యేషాం తౌ। `పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖేఽపి చ' ఇత్యమరః। స్నిగ్ధాం మధురం గమ్భీరం చ నదద్భిస్తూర్యైస్తస్యాతిథేరవిచ్ఛిన్నసంతత్యవిచ్ఛిన్నపారంపర్యం కల్యాణం భావి శుభమన్వమీయతానుమితమ్ ।। 17.11 ।।

దూర్వాయవాఙ్కురప్లక్షత్వగభిన్నపుటోత్తరాన్ ।

జ్ఞాతివృద్ధైః ప్రయుక్తాన్స భేజే నీరాజనావిధీన్ ।। 17.12 ।।

దూర్వేతి ।। సోఽతిథిః దూర్వాశ్చ యవాఙ్కురాశ్చ ప్లక్షత్వచశ్చ అభిన్నపుటా బాలపల్లవాశ్చోత్తరాణి ప్రధానాని యేషు తాన్। అభిన్నపుటాని మధూకపుష్పాణీతి కేచిత్। కమలానీత్యన్యే। జ్ఞాతిషు యే వృద్ధాస్తైః ప్రయుక్తాన్నీరాజనావిధీన్భేజే ।। 17.12 ।।

పురోహితపురోగాస్తం జిష్ణుం జైత్రైరథర్వభిః ।

ఉపచక్రమిరే పూర్వమభిషేక్తుం ద్విజాతయః ।। 17.13 ।।

పురోహితేతి ।। పురోహితపురోగాః పురోహితప్రముఖా ద్విజాతయో బ్రాహ్మణా జిష్ణుం జయశీలం తమతిథిం జైత్రైర్జయశీలరథర్వభిర్మన్త్రవిశేషైః కరణైః పూర్వమభిషేక్తుముపచక్రమిరే ।। 17.13 ।।

తస్యౌఘమహతీ మూర్ధ్ని నిపతన్తీ వ్యరోచత ।

సశబ్దమభిషేకశ్రీర్గఙ్గేవ త్రిపురద్విషః ।। 17.14 ।।

తస్యేతి ।। తస్యాతిథేర్మూర్ధ్ని సశబ్దం నిపతన్త్యోఘమహతీ మహాప్రవాహా। అభిషిచ్యతేఽనేనేత్యభిషేకో జలమ్। స ఏవ శ్రీః। యద్వా,-తస్య శ్రీః సమృద్ధిస్త్రిపురద్విషః శివస్య,మూర్ధ్ని నిపతన్తీ గఙ్గేవ। వ్యరోచత। త్రయాణాం పురాణాం ద్వేష్టేతి విగ్రహః ।। 17.14 ।।

స్తూయమానః క్షణే తస్మిన్నలక్ష్యత స బన్దిభిః ।

ప్రవృద్ధ ఇవ పర్జన్యః సారఙ్గైరభినన్దితః ।। 17.15 ।।

స్తూయమాన ఇతి ।। తస్మిన్క్షణేఽభిషేకకాలే బన్దిభిః స్తూయమానః సోఽతిథిః ప్రవృద్ధః ప్రవృద్ధవాన్। కర్తరి క్తః। అత ఏవ సారఙ్గైశ్చాతకైరభినన్దితః పర్జన్యో మేఘ ఇవ। అలక్ష్యత ।। 17.15 ।।

తస్య సన్మన్త్రపూతాభిః స్నానమద్భిః ప్రతీచ్ఛతః ।

వవృధే వైద్యుతస్యాగ్నేర్వృష్టిసేకాదివ ద్యుతిః ।। 17.16 ।।

తస్యేతి ।। సన్మన్త్రైః పూతాభిః శుద్ధాభిరద్భిః స్నానం ప్రతీచ్ఛతః కుర్వతస్తస్య వృష్టిసేకాత్। విద్యుతోఽయం వైద్యుతః। తస్యాబిన్ధనస్యాగ్నేరివ। ద్యుతిర్వవృధే ।। 17.16 ।।

స తావదభిషేకాన్తే స్నాతకేభ్యో దదౌ వసు ।

యావత్తైషాం సమాప్యేరన్యజ్ఞాః పర్యాప్తదక్షిణాః ।। 17.17 ।।

స ఇతి ।। సోఽతిథిఇరభిషేకాన్తే స్నాతకేభ్యో గృహస్థేభ్యస్తావత్తావత్పరిమాణం వసు ధనం దదౌ। యావతా వసునా। ఏషాం స్నాతకానాం పర్యాప్తదక్షిణాః సమగ్రదక్షిణా యజ్ఞాః సమాప్యేరన్। తావద్దదావిత్యన్వయః ।। 17.17 ।।

తే ప్రీతమనసస్తస్మై యామాశిషముదైరయన్ ।

సా తస్య కర్మనిర్వృత్తైర్దూరం పశ్చాత్కృతా ఫలైః ।। 17.18 ।।

త ఇతి ।। ప్రీతమనసస్తే స్నాతకాస్తస్మా అతిథయే యామాశిషముదైరయన్ వ్యాహరన్ సాశీస్తస్యాతిథేః కర్మనిర్వృత్తైః పూర్వపుణ్యనిష్పన్నైః ఫలైః సామ్రాజ్యాదిభిర్దూరం దూరతః పశ్చాత్కృతా। స్వఫలదానస్య తదానీమనవకాశాత్కాలాన్తరోద్వీక్షణం న చకారేత్యర్థః ।। 17.18 ।।

బన్ధచ్ఛేదం స బద్ధానాం వధార్హాణామవధ్యతామ్ ।

ధుర్యాణాం చ ధురో మోక్షమదోహం చాదిశద్గవామ్ ।। 17.19 ।।

బన్ధేతి ।। సోఽతిథిర్బద్ధానాం బన్ధచ్ఛేదం వధార్హాణామవధ్యతామ్। ధురం వహన్తీతి ధుర్యా బపలీవర్దాదయః। తేషాం ధురో భారస్య మోక్షం గవామదోహం వత్సానాం పానార్థం దోహనివృత్తిం చాదిశదాదిదేశ ।। 17.19 ।।

క్రీడాపతత్రిణోఽప్యస్య పఞ్జరస్థాః శుకాదయః ।

లబ్ధమోక్షాస్తదాదేశాద్యథేష్టగతయోఽభవన్ ।। 17.20 ।।

క్రీడేతి ।। పఞ్జరస్థాః శుకాదయః। అస్యాతిథేః క్రీడాపతత్రిణోఽపి। కిముతాన్య ఇతి `అపి'శబ్దార్థః। తదాదేశాత్తస్యాతిథేః శాసనాత్। లబ్ధమోక్షాః సన్తో యథేష్టం గతిర్యేషాం తే స్వేచ్ఛాచారిణోఽభవన్ ।। 17.20 ।।

తతః కక్ష్యాన్తరన్యస్తం గజదన్తాసనం శుచి ।

సోత్తరచ్ఛదమధ్యాస్త నేపథ్యగ్రహణాయ సః ।। 17.21 ।।

తత ఇతి ।। తతః సోఽతిథిః। నేపథ్యగ్రహణాయ ప్రసాధనస్వీకారాయ। కక్ష్యాన్తరం హర్మ్యఙ్గణవిశేషః। `కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః' ఇత్యమరః। తత్ర న్యస్తం స్థాపితం శుచి నిర్మలం సోత్తరచ్ఛదమాస్తరణసహితం గజదన్తస్యాసనం పీఠమధ్యాస్త। తత్రోపవిష్ట ఇత్యర్థః ।। 17.21 ।।

తం ధూపాశ్యానకేశాన్తం తోయనిర్ణిక్తపాణయః ।

ఆకల్పసాధనైస్తైస్తైరుపసేదుః ప్రసాధకాః ।। 17.22 ।।

తమితి।। తోయేన నిర్ణిక్తపాణయః క్షాలితహస్తాః;ప్రసాధకా అలంకర్తారో ధూపేన గన్ధద్రవ్యధూపేనాశఅయానకేశాన్తం శోషితకేశపాశాన్తం తమతిథిం త్రైస్తైరాకల్పస్య నేపథ్యస్య సాధనైర్గన్ధమాల్యాదిభిః। ఉపసేదురుపతస్థుః,అలంచక్రురిత్యర్థః ।। 17.22 ।।

తేఽస్య ముక్తాగుణోన్నద్ధం మౌలిమన్తర్గతస్రజమ్ ।

ప్రత్యూపుః పద్మరాగేణ ప్రభామణ్డలశోభినా ।। 17.23 ।।

త ఇతి।। తే ప్రసాధకా ముక్తాగుణేన మౌక్తికసరేణోన్నద్ధముద్బద్ధమన్తర్గతస్రజమస్యాతిథేర్మౌలిం ధమ్మిల్లం ప్రభామణ్డలశోభినా పద్మరాగేణ మాణిక్యేన ప్రత్యూపుః ప్రత్యుప్త చక్రుః ।। 17.23 ।।

చన్దనేనాఙ్గరాగం చ మృగనాభిసుగన్ధినా ।

సమాపయ్య తతశ్చక్రుః పత్రం విన్యస్తరోచనమ్ ।। 17.24 ।।

చన్దనేనేతి।। కించ,మృగనాభ్యా కస్తూరికయా సుగన్ధినా చన్దనేన అఙ్గరాగమఙ్గవిలేపనం సమాపయ్య సమాప్య తతోఽనన్తరం విన్యస్తా రోచనా గోరోచనా యస్మింస్తత్పత్రం పత్రరచనం చక్రుః ।। 17.24 ।।

ఆముక్తాభరణః స్రగ్వీ హంసచిహ్నదుకూలవాన్ ।

ఆసీదతిశయప్రేక్ష్యః స రాజ్యశ్రీవధూవరః ।। 17.25 ।।

ఆముక్తేతి।। ఆముక్తాభరణః ఆసఞ్జితాభరణః। స్రజోఽస్య సన్తీతి స్రగ్వీ। `అస్మాయామేధాస్రజో వినిః'(పా.5।2।121) ఇతి వినిప్రత్యయః। హంసాశ్చిహ్నమస్యేతి హంసచిహ్నం యద్దుకూలం తద్వాన్। అత్ర బహువ్రీహిణైవార్థసిద్ధేర్మతుబానర్థక్యేఽపి సర్వధనీత్యాదివత్ కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయం ప్రత్యయమిచ్ఛన్తి। ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। రాజ్యశ్రీరేవ వధూర్నవోఢా తస్యా వరో వోఢా। `వధూః స్నుషా నవోఢా స్త్రీ వరో జామాతృషిఙ్గయోః' ఇతి విశ్వః। సోఽతిథిః। అతిశయేన ప్రేక్ష్యో దర్శనీయ ఆసీత్ । వరోఽప్యేవంవిశేషణః ।। 17.25 ।।

నేపథ్యదర్శినశ్ఛాయా తస్యాదర్శే హిరణ్మయే ।

విరరాజోదితే సూర్యే మేరౌ కల్పతరోరివ ।। 17.26 ।।

నేపథ్యేతి।। హిరణ్మయే సౌవర్ణ ఆదర్శే దర్పణే నేపథ్యదర్శినో వేషం పశ్యతస్తస్యాతిథేశ్ఛాయా ప్రతిబిమ్బమ్। ఉదితే సూర్యే దర్పణకల్పే మేరౌ యః కల్పతరుస్తస్య ఛాయేవ। విరరాజ। తస్య సూర్యసంక్రాన్తబిమ్బస్య సంభవత్ `మేరౌ'ఇత్యుక్తమ్ ।। 17.26 ।।

స రాజకకుదవ్యగ్రపాణిభిః పార్శ్వవర్తిభిః ।

యయావుదీరితాలోకః సుధర్మానవమాం సభామ్ ।। 17.27 ।।

స ఇతి।। సోఽతిథీ రాజకకుదాని రాజచిహ్నాని ఛత్రచామరాదీని। `ప్రాధాన్యే రాజలిఙ్గే చ వృషాఙ్గకే కకుదోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। తేషు వ్యగ్రాః పాణయో యేషాం తైః పార్శ్వవర్తిభిర్జనైరుదీరితాలోక ఉఞ్చారితజయశబ్దః। `ఆలోకో జయశబ్దః స్యాత్' ఇతి హలాయుధః। సుధర్మాయా దేవసభాయా అనవమామన్యూనాం సభామాస్థానీం యయౌ। `స్యాత్సుధర్మా దేవసభా' ఇత్యమరః ।। 17.27 ।।

వితానసహితం తత్ర భేజే పైతృకమాసనమ్ ।

చూడామణిభిరుద్ఘృష్టపాదపీఠం మహీక్షితామ్ ।। 17.28 ।।

వితానేతి।। తత్ర సభాయాం వితానేనోల్లోచేన సహితమ్। `అస్త్రీ వితానముల్లోచః' ఇత్యమరః। మహీక్షితాం రాజ్ఞాం చూడామణిభిః శిరోరత్నైరుద్ఘృష్టముల్లిఖితం పాదపీఠం యస్య తత్। పితురిదం పైతృకమ్। `ఋుతఠఞ్'(పా.4।3।78) ఇతి ఠఞ్ప్రత్యయః। ఆసనం సింహాసనం భేజే ।। 17.28 ।।

శుశుభే తేన చాక్రాన్తం మఙ్గలాయతనం మహత్ ।

శ్రీవత్సలక్షణం వక్షః కౌస్తుభేనేవ కైశవమ్ ।। 17.29 ।।

శుశుభ ఇతి।। తేన చాక్రాన్తం। శ్రీవత్సో నామ గృహవిశేషః తల్లక్షణం శ్రీవత్సరూపమ్। `శ్రీవత్ననన్ద్యావర్తాదివిచ్ఛేదా బహవో ద్వయోః' ఇతి సజ్జనః। మహదధికం మఙ్గలాయతనం మఙ్గలగృహం సభారూపమ్। కౌస్తుభేన మణినాఽఽక్రాన్తం శ్రీవత్సలక్షణమ్। కేశవస్యేదం కైశవమ్। వక్ష ఇవ శుశుభే ।। 17.29 ।।

బభౌ భూయః కుమారత్వాదాధిరాజ్యమవాప్య సః ।

రేఖాభావాదుపారూఢః సామగ్ర్యమివ చన్ద్రమాః ।। 17.30 ।।

బభావితి।। సోఽతిథిః కుమారత్వాద్బాల్యాద్భూయో యౌవరాజ్యమవాప్యైవానన్తరమ్। అధిరాజస్య భావ ఆధిరాజ్యం మహారాజ్యమవాప్య। రేఖాభావాదర్ధేన్దుత్వమవాప్యైవ సామగ్ర్యముపారూఢః పూర్ణతాం గతశ్చన్ద్రమా ఇవ బభౌ ఇతి వ్యాఖ్యానమ్। తదపి యౌవరాజ్యాభావనిశ్చయే జ్యాయ ఏవ ।। 17.30 ।।

ప్రసన్నముఖరాగం తం స్మితపూర్వాభిభాషిణమ్ ।

మూర్తిమన్తమమన్యన్త విశ్వాసమనుజీవినః ।। 17.31 ।।

ప్రసన్నేతి।। ప్రసన్నో ముఖరాగో ముఖకాన్తిర్యస్య తం స్మితపూర్వం యథా తథాఽభిభాషిణమాభాషణశీలం తమతిథిమ్। అనుజీవినో మూర్తిమన్తం విగ్రహవన్తం విశ్వాసం విస్రమ్భమమన్యన్త। `సమౌ విస్రమ్భవిశ్వాసౌ' ఇత్యమరః ।। 17.31 ।।

స పురం పురుహూతశ్రీః కల్పద్రుమనిభధ్వజామ్ ।

క్రమమాణశ్చకార ద్యాం నాగేనైరావతౌజసా ।। 17.32 ।।

స ఇతి।। పురుహూతశ్రీః సోఽతిథిః కల్పద్రుమాణాం నిభాః సమానా ధ్వజా యస్యాస్తాం పురమయోధ్యామ్। ఐరావతస్య ఓజ ఇవౌజో బలం యస్య తేన నాగేన కుఞ్జరేణ క్రమమాణశ్చరన్। `అనుపసర్గాద్వా'(పా.1।2।43) ఇతి వైకల్పికమాత్మనేపదమ్। ద్యాం చకార। స్వర్గలోకసదృశీం చకారేత్యర్థః। `ద్యౌః స్వర్గసురవర్త్మనోః' ఇతి విశ్వః ।। 17.32 ।।

తస్యైకస్యోచ్ఛ్రితం ఛత్రం మూర్ధ్ని తేనామలత్విషా ।

పూర్వరాజవియోగౌష్మ్యం కృత్స్నస్య జగతో హృతమ్ ।। 17.33 ।।

తస్యేతి।। తస్యైకస్య మూర్ధ్ని ఛత్రముచ్ఛ్రితమున్నమితమ్। అమలత్విషా తేన ఛత్రేణ కృత్స్నస్య జగతః పూర్వరాజస్య కుశస్య వియోగేన యదౌష్మ్యం సంతాపస్తద్ధృతం నాశితమ్। అత్ర ఛత్రోన్నమన-సంతాపహరణలక్షణయోః కారణకార్యయోర్భిన్నదేశత్వాదసంగతిరలంకారః। తదుక్తమ్-`కార్యకారణయోర్భిన్నదేశత్వే సత్యసంగతిః' ఇతి ।। 17.33 ।।

ధూమాదగ్నేః శిఖాః పశ్చాదుదయాదంశవో రవేః ।

సోఽతీత్య తేజసాం వృత్తిం సమమేవోత్థితో గుణైః ।। 17.34 ।।

ధూమాదితి।। అగ్నేర్ధూమాత్పశ్చాత్। అనన్తరమిత్యర్థః। శిఖా జ్వాలాః। రవేరుదయాత్పశ్చాదనన్తరమంశవః। ఉత్తిష్ఠన్త ఇతి శేషః। సోఽతిథిస్తేజసామగ్న్యాదీనాం వృత్తిం స్వభావమతీత్య గుణైః సమం సహ ఏవ। ఉత్థిత ఉదితః। అపూర్వమిదమిత్యర్థః ।। 17.34 ।।

తం ప్రీతివిశదైర్నేత్రైరన్వయుః పౌరయోషితః ।

శరత్ప్రసన్నైర్జ్యోతిర్భిర్విభావర్య ఇవ ధ్రువమ్ ।। 17.35 ।।

తమితి।। పౌరయోషితః ప్రీత్యా విశదైః ప్రసన్నైర్నేత్రైః కరణైస్తమతిథిమ్। అన్వయురనుజగ్ముః। సదృష్టిప్రసారమద్రాక్షురిత్యర్థః। కథమివ? శరది ప్రసన్నైర్జ్యోతిర్భిర్నక్షత్రైర్విభావర్యో రాత్రయో ధ్రువమివ। ధ్రువపాశబద్ధత్వాత్తారాచక్రస్యేత్యర్థః।। 17.35 ।।

అయోధ్యాదేవతాశ్చైనం ప్రశస్తాయతనార్చితాః ।

అనుదధ్యురనుధ్యేయం సాంనిధ్యైః ప్రతిమాగతైః ।। 17.36 ।।

అయోధ్యేతి॥ ప్రశస్తేష్వాయతనేష్వాలయేష్వర్చితా అయోధ్యాదేవతాశ్చానుధ్యేయమనుగ్రాహ్యమేనమతిథిం ప్రతిమాగతైరర్చాసంక్రాన్తైః సాంనిధ్యైః సంనిధానైః। అనుదధ్యురనుజగృహుః। `అనుధ్యానమనుగ్రహః' ఇత్యచుత్పలమాలాయామ్। తదనుగ్రహబుద్ధ్యా సంనిదధురిత్యర్థః ॥ 17.36 ॥

యావన్నాశ్యాయతే వేదిరభిషేకజలాప్లుతాః।

తావదేవాస్య వేలాన్తం ప్రతాపః ప్రాప దుఃసహః ॥ 17.37 ॥

యావదితి॥ అభిషేకజలైరాప్లుతా సిక్తా వేదిరమిషేకవేదిః। యావన్నాశ్యాయతే న శుష్యతి। కర్తరి లట్। తావదేవాస్య రాజ్ఞో దుఃసహః ప్రతాపో వేలాన్తం వేలాపర్యన్తం ప్రాప ॥ 17.37 ॥

వసిష్ఠస్య గురోర్మన్త్రాః సాయకాస్తస్య ధన్వినః।

కిం తత్సాధ్యం యదుభయే సాధయేయుర్న సంగతాః ॥ 17.38 ॥

వసిష్ఠస్యేతి॥ గురోర్వసిష్ఠస్య మన్త్రాః। ధన్వినస్తస్యాతిథేః సాయకాః। ఇత్యుభయే సంగతాః సన్తో యత్సాధ్యం న సాధయేయుస్తాదృక్సాధ్యం కిమ్? న కించిదిత్యర్థః। తేషామసాధ్యం నాస్తీతి భావః ॥ 17.38 ॥

స ధర్మస్థసఖః శశ్వదర్థిప్రత్యర్థినాం స్వయమ్।

దదర్శ సంశయచ్ఛేద్యాన్వ్యవహారానతన్ద్రితః ॥ 17.39 ॥

స ఇతి॥ ధర్మే తిష్ఠన్తీతి ధర్మస్థాః సభ్యాః। `రాజ్ఞా సభాసదః కార్యా రిపౌ మిత్రే చ యే సమాః'(యాజ్ఞ.2।2) ఇత్యుక్తలక్షణాః,తేషాం సఖా ధర్మస్థసఖః। తత్సహిత ఇత్యర్థః। అతన్ద్రితోఽనలసః స నృపః శశ్వత్। అన్వహమిత్యర్థః। అర్థినాం సాధ్యార్థవతాం ప్రత్యర్థినాం తద్విరోధినాం చ సంశయచ్ఛేద్యాన్ సంశయాద్ధేతోశ్ఛేద్యాన్పరిచ్ఛేద్యాన్। సందిగ్ధత్వాదవశ్యనిర్ణేయానిత్యర్థః। వ్యవహారానృణాదానాదివివాదాన్। స్వయం దదర్శానుసందధౌ। న తు ప్రాడ్వివాకమేవ నియుక్తవానిత్యర్థః। అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః (వ్యవ.1)- `వ్యవహారాన్నృపః పశ్యేద్విద్వద్భిర్బ్రాహ్మణైః సహ' । ఇతి ॥ 17.39 ॥

తతః పరమభివ్యక్తసౌమనస్యనివేదితైః।

యుయోజ పాకాభిముఖైర్భృత్యాన్విజ్ఞాపనాఫలైః ॥ 17.40 ॥

తత ఇతి॥ తతః పరం వ్యవహారదర్శనానన్తరం భృత్యాననుజీవినః। అభివ్యక్తం ముఖప్రసాదాదిలిఙ్గైః స్ఫుటీభూతం యత్సౌమనస్యం స్వామినః ప్రసన్నత్వం తేన నివేదితైః సూచితైః పాకాభిముఖైః సిద్ధ్యున్ముఖైర్విజ్ఞాపనానాం విజ్ఞప్తీనాం ఫలైః ప్రేప్సితార్థైర్యుయోజ యోజయామాస। అత్ర బృహస్పతిః-`నియుక్తః కర్మనిష్పత్తౌ విజ్ఞప్తౌ చ యదృచ్ఛయా। మృత్యాన్థనైర్మానయంస్తు నవోఽప్యక్షోభ్యతాం వ్రజేత్' ఇతి॥ కవిశ్చ వక్ష్యతి-`అక్షోభ్యః-'(17।44)

ఇతి అత్ర సౌమనస్యఫలయోజనాదిభిర్నృపస్య వృక్షసమాధిర్వ్యన్యత ఇత్యనుసంధేయమ్ ।। 17.40 ।।

ప్రజాస్తద్గురుణా నద్యో నభసేవ వివర్ధితాః ।

తస్మింస్తు భూయసీం వృధ్ధిం నభస్యే తా ఇవాయయుః ।। 17.41 ।।

ప్రజా ఇతి।। ప్రజాస్తస్యాతిథేర్గురుణా పిత్రా కుశేన। నభసా శ్రావణమాసేన నద్య ఇవ। వివర్ధితాః తస్మిన్నతిథౌ తు నభస్యే భాద్రపదే మాసే తా ఇవ నద్య ఇవ భూయసీం వృద్ధిమభ్యుదయమాయయుః। ప్రజాపోషణేన పితరమతిశయితవానిత్యర్థః ।। 17.41 ।।

యదువాచ న తన్మిథ్యా యద్వదౌ న జహార తత్ ।

సోఽభూద్భగ్నవ్రతః శత్రూనుద్ధృత్య ప్రతిరోపయన్ ।। 17.42 ।।

యదితి।। సోఽతిథిః। యద్వాక్యం దానత్రాణాదివిషయమువాచ తన్న మిథ్యాఽనృతం నాభూత్। యద్వస్తు దదౌ తన్న జహార న పునరాదదే। కింతు శత్రూనుద్ధృత్యోత్పాట్య ప్రతిరోపయన్ పునః స్థాపయన్। భగ్నవ్రతో భగ్ననియమోఽభూత్ ।। 17.42 ।।

వయోరూపవిభూతీనామేకైకం మదకారణమ్ ।

తాని తస్మిన్సమస్తాని న తస్యోత్సిషిచే మనః ।। 17.43 ।।

వయ ఇతి।। వయోరూపవిభూతీనాం యౌవనసౌన్దర్యైశ్వర్యాణాం మధ్య ఏకైకం మదకారణం మదహేతుః। తాని మదకారణాని తస్మిన్రాజ్ఞి సమస్తాని। మిలితానీతి శేషః। తథాపి తస్యాతిథేర్మనో నోత్సిషిచే న జగర్వ। సిఞ్చతేః స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్। అత్ర వయోరూపాదీనాం గర్వహేతుత్వాన్మదస్య చ మదిరాకార్యత్వేనాతత్కారకత్వాత్ `మద'శబ్దేన గర్వో లక్ష్యత ఇత్యాహుః। ఉక్తం చ-`ఐశ్వర్యరూపతారుణ్యకులవిద్యాబలైరపి। ఇష్టలాభాదినా ప్యేషామవజ్ఞా గర్వ ఈరితః। మదస్త్వానన్దసంమోహః సంభేదో మదిరాకృతః ।।' ఇతి।। అత ఏవ కవినాపి `ఉత్సిషిచే' ఇత్యుక్తమ్,నతు `ఉన్మమాద' ఇతి ।। 17.43 ।।

ఇత్థం జనితరాగాసు ప్రకృతిష్వనువాసరమ్ ।

అక్షోభ్యః స నవోఽప్యాసీద్ధృఢమూల ఇవ ద్రుమః ।। 17.44 ।।

ఇత్థమితి।। ఇత్థమనువాసరమన్వహం ప్రకృతిషు ప్రజాసు జనితరాగాసుసతీషు స రాజా నవోఽపి। దృఢమూలో ద్రుమ ఇవ। అక్షోభ్యోఽప్రధృష్య ఆసీత్ ।। 17.44 ।।

అనిత్యాః శత్రవో బాహ్యా విప్రకృష్టాశ్చ తే యతః ।

అతః సోఽభ్యన్తరాన్నిత్యాన్షట్పూర్వమజయద్రిపూన్ ।। 17.45 ।।

అనిత్యా ఇతి।। యతో బాహ్యాః శత్రవః ప్రతినృపా అనిత్యాః। ద్విషన్తి స్నిహ్యన్తి చేత్యర్థః। కించ,తే బాహ్యా విప్రకృష్టా దూరస్థాశ్చ। అతః సోఽభ్యన్తరానన్తర్వర్తినో నిత్యాఞ్శ్రడిపూన్కామక్రోధాదీన్। పూర్వమజయత్। అన్తఃశత్రుజయే బాహ్యా అపి న దుర్జయా ఇతి భావః ।। 17.45 ।।

ప్రసాదాభిముఖే తస్మింశ్చపలాపి స్వభావతః ।

నికషే హేమరేఖేవ శ్రీరాసీదనపాయినీ ।। 17.46 ।।

ప్రసాదేతి।। స్వభావతశ్చపలా చఞ్చలాపి శ్రీః ప్రసాదాభిముఖే తస్మిన్నృపే। నికషే నికషోపలే హేమరేఖేవ అనపాయినీ స్థిరాఽఽసీత్ ।। 17.46 ।।

కాతర్యం కేవలా నీతిః శౌర్యం శ్వాపదచేష్టితమ్ ।

అతః సిద్ధిం సమేతాభ్యాముభాభ్యామన్వియేష సః ।। 17.47 ।।

కాతర్యమితి।। కేవలా శౌర్యవర్జితా నీతిః కాతర్యం భీరుత్వమ్। శౌర్యం `కేవలమ్' ఇత్యనుషఞ్జనీయమ్। కేవలం నీతిరహితం శౌర్యం శ్వాపదచేష్టితమ్। వ్యాఘ్రాదిచేష్టాప్రాయమిత్యర్థః। `వ్యాఘ్రాదయో వనచరాః పశవః శ్వాపదా మతాః' ఇతి హలాయుధః। అతో హేతోః సోఽతిథిః సమేతాభ్యాం సంగతాభ్యాముభాభ్యాం నీతి-శౌర్యాభ్యాం సిద్ధిం జయప్రాప్తిమ్। అన్వియేష గవేషితవాన్ ।। 17.47 ।।

న తస్య మణ్డలే రాజ్ఞో న్యస్తప్రణిధిదీధితేః ।

అదృష్టమభవత్కించిద్వ్యభ్రస్యేవ వివస్వతః ।। 17.48 ।।

న తస్యేతి।। న్యస్తాః సర్వతః ప్రహితాః ప్రణిధయశ్చరా ఏవ దీధితయో రశ్మయో యస్య తస్య। `ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే' ఇతి శాశ్వతః। తస్య రాజ్ఞః। వ్యభ్రస్య నిర్మేధస్య వివస్వతః సూర్యస్యేవ। మణ్డలే స్వవిషయే కించిదల్పమప్యదృష్టమజ్ఞాతం నాభవన్నాసీత్। స చారచక్షుషా సర్వమపశ్యదిత్యర్థః ।। 17.48 ।।

రాత్రిందివవిభాగేషు యదాదిష్టం మహీక్షితామ్ ష।

తత్సిషేవే నియోగేన స వికల్పపరాఙ్ముఖః ।। 17.49 ।।

రాత్రిందివేతి।। రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిందివమ్। `అచతుర-'(పా.5।4।77) ఇత్యాదినాధికరణార్థే ద్వన్ద్వేఽచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతః। అవ్యయాన్తత్వాదవ్యయత్వమ్। అత్ర షష్ఠ్యర్థలక్షణయా రాత్రిందివమితి। అహోరాత్రయోరిత్యర్థః। తయోర్విభాగా అంశాః। ప్రహరాదయస్తేషు। మహీక్షితాం రాజ్ఞాం యదాదిష్టమ్ `ఇదమస్మిన్కాలే కర్తవ్యమ్' ఇతి మన్వాదిభిరుపదిష్టం తత్స రాజా వికల్పపరాఙ్ముఖః సంశయరహితః సన్। నియోగేన నిశ్చయేన సిషేవే। అనుషఅఠితవానిత్యర్థః। అత్ర కౌటిల్యః-`కార్యాణాం

నియోగవికల్పసముఇచ్చయా భవన్తి,-అనేనైవోపాయేన నాన్యేనేతి నియోగః। అనేన వాన్యేన వేతి వికల్పః। అనేన చేతి సముఇచ్చయః' ఇతి ॥ 17.49 ॥

మన్త్రః ప్రతిదినం తస్య బభూవ సహ మన్త్రిభిః ।

స జాతు సేవ్యమానోఽపి గుప్తద్వారో న సూచ్యతే ॥ 17.50 ॥

మన్త్ర ఇతి॥ తస్య రాజ్ఞః ప్రతిదినం మన్త్రిభిః సహ మన్త్రో విచారో బభూవ। స మన్త్రః సేవ్యమానోఽప్యన్వహమావర్త్యమానోఽపి జాతు కదాచిదపి న సూచ్యతే న ప్రకాశ్యతే। తత్ర హేతుః-గుప్తద్వార ఇతి। సంవృతేఙ్గితాకారాదిజ్ఞానమార్గ ఇత్యర్థః ॥ 17.50 ॥

పరేషు స్వేషు చ క్షిప్తైరవిజ్ఞాతపరస్పరైః ।

సోఽపసర్పైర్జజాగార యథాకాలం స్వపన్నపి ॥ 17.51 ॥

పరేష్వితి॥ యథాకాలముక్తకాలానతిక్రమేణ స్వపన్నపి సోఽతిథిః పరేషు శత్రుషు స్వేషు స్వకీయేషు చ। మన్త్ర్యాదితీర్థేష్వితి శేషః। క్షిప్తైః ప్రహితైరవిజ్ఞాతాః పరస్పరే యేషాం తైః। అన్యోన్యావిజ్ఞాతైరిత్యర్థః। అపసర్పైశ్చరైః। `అపసర్పశ్చరః స్పశః' ఇత్యమరః। జజాగార బుద్ధవాన్। చారముఖేన సర్వదా సర్వమజ్ఞాసీదిత్యర్థః। అత్ర కామన్దకః-
`చారన్విచారయేత్తీర్థేష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ। పాషణ్డ్యాదీనవిజ్ఞాతానన్యోన్యమితరైరపి ॥' ఇతి ॥ 17.51 ॥

దుర్గాణి దుర్గ్రాహాణ్యాసంస్తస్య రోద్ధురపి ద్విషామ్ ।

న హి సింహో గజాస్కన్దీ భయాద్గిరిగుహాశయః ॥ 17.52 ॥

దుర్గాణీతి॥ ద్విషాం రోద్ధూ రోధకస్యాపి,న తు స్వయం రోధ్యస్యేత్యర్థః। తస్య రాజ్ఞో దుర్గహాణి పరైర్దుర్ధర్షాణి దుర్గాణి మహీదుర్గదీన్యాసన్। న చ నిర్భీకస్య కిం దుర్గైరితి వాచ్యమిత్యర్థాన్తరన్యాసముఖేనాహ-న హీతి॥ గజానాస్కన్దతి హినస్తీతి గజాస్కన్ది సింహో భయాద్ధేతోః। గిరిగుహాసు శేత ఇతి గిరిగుహాశయో న హి,కింతు స్వభావ ఏవేతి శేషః `అధికరణే శేతేః'(పా.3।2।15) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। అత్ర మనుః (7।70)-`ధన్వదుర్గం మహీదుర్గమబ్దుర్గం వార్క్షమేవ వా । నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేత్పురమ్ ॥' ఇతి ॥ 17.52 ॥

భవ్యముఖ్యాః సమారమ్భాః ప్రత్యవేక్ష్యానిరత్యయాః ।

గర్భశాలిసధర్మాణస్తస్య గూఢం విపేచిరే ॥ 17.53 ॥

భవ్యేతి॥ భవ్యముఖ్యాః కల్యాణప్రధానాః,న తు విపరీతాః। ప్రత్యవేక్షాం `ఏతావత్కృతమేతావత్కర్తవ్యమ్' ఇత్యనుసంధానేన విచారణీయాః। అత ఏవ నిరత్యయా నిర్బాధా గర్భేఽభ్యన్తరే పచ్యతే యే శాలయస్తేషాం సధర్మాణః। అతినిగూఢా ఇత్యర్థః। `ధర్మాదనిచ్కేవలాత్'(పా.5।4।124) ఇత్యనిచ్ప్రత్యయః సమాసాన్తః। తస్య రాజ్ఞః సమారభ్యన్త

ఇతి సమారమ్భాః కర్మాణి గూఢమప్రకాశం వి పేచిరే । ఫలితా ఇత్యర్థః। `ఫలానుమేయాః ప్రారమ్భాః' ఇతి భావః ।। 17.53 ।।

అపథేన ప్రవవృతే న జాతూపచితోఽపి సః ।

వృద్ధౌ నదీముఖేనైవ ప్రస్థానం లవణామ్భసః ।। 17.54 ।।

అపథేనేతి ।। సోఽతిథిరుపచితోఽపి వృద్ధిం గతోఽపి సన్। జాతు కదాచిదప్యపథేన కుమార్గేణ న ప్రవవృతే న ప్రవృత్తః। మర్యాదాం న జహావిత్యర్థః। తథా హి-లవణామ్భసో లవణసాగరస్య వృద్ధౌ పూరోత్పీడే సత్యాం నదీముఖేనైవ నదీప్రవేశమార్గేణైవ ప్రస్థానం నిఃసరణమ్,న త్వన్యథేత్యర్థః ।। 17.54 ।।

కామం ప్రకృతివైరాగ్యం సద్యః శమయితుం క్షమః ।

యస్య కార్యః ప్రతీకారః స తన్నైవోదపాదయత్ ।। 17.55 ।।

కామమితి ।। ప్రకృతివైరాగ్యం ప్రజావిరాగమ్। దైవాదుత్పన్నమితి శేషః। సద్యః కామం సమ్యక్ శమయితుం ప్రతికర్తుం క్షమః శక్తః స రాజా యస్య ప్రకృతివైరాగ్యస్య ప్రతీకారః కార్యః కర్తవ్యః। అనర్థహేతుత్వాదిత్యర్థః। తద్వైరాగ్యం నోదపాదయత్ । ఉత్పన్నప్రతీకారాదనుత్పాదనం వరమితి భావః। అత్ర కౌటిల్యః-` క్షీణాః ప్రకృతయో లోభం లుబ్ధా యాన్తి విరాగతామ్। విరక్తా యాన్త్యమిత్రం వా భర్తారం ఘ్నన్తి వా స్వయమ్।।' తస్మాత్ప్రకృతీనాం విరాగకారణాని నోత్పాదయేదిత్యర్థః ।। 17.55 ।।

శక్యేష్వేవాభవద్యాత్రా తస్య శక్తిమతః సతః ।

సమీరణసహాయోఽపి నామ్భఃప్రార్థీ దవానలః ।। 17.56 ।।

శక్యేష్వితి ।। శక్తిమతః శక్తిసంపన్నస్యాపి సతస్తస్య రాజ్ఞః శక్యేషు శక్తివిషయేషు స్వస్మాద్ధీనబలేష్వేవ విషయే యాత్రా దణ్డయాత్రాఽభవత్। న తు సమధికేష్విత్యర్థః। తథా హి-సమీరణసహాయోఽపి దవానలోఽమ్భః ప్రార్థీ జలాన్వేషీ న। దగ్ధుమితి శేషః। కింతు తృణకాష్ఠాదికమేవాన్విష్యతీత్యర్థః । అత్ర కౌటిల్యః- ` సమజ్యాయోభ్యాం సందధీత,హీనేన విగృహ్ణీయత్' ఇతి ।। 17.56 ।।

న ధర్మమర్థకామాభ్యాం బబాధే న చ తేన తౌ ।

నార్థం కామేన కామం వా సోఽర్థేన సదృశస్త్రిషు ।। 17.57 ।।

న ధర్మమితి ।। స రాజా। అర్థకామాభ్యాం ధర్మం న బబాధే న నాశితవాన్। తేన ధర్మేణ! చ తావర్థ-కామౌ న। అర్థం కామేన కామం వాఽర్థేన న బబాధే। ఏకత్రైవాసక్తో నాభూదిత్యర్థః। కింతు త్రిషు ధర్మార్థకామేషు సదృశస్తుల్యవృత్తిః। అభూదిత్యర్థః ।। 17.57 ।।

హీనాన్యనుపకర్తౄణి ప్రవృద్ధాని వికుర్వతే ।

తేన మధ్యమశక్తీని మిత్రాణి స్థాపితాన్యతః ।। 17.58 ।।

హీనానితి।। మిత్రాణి హీనాన్యతిక్షీణాని చేత్,అనుపకర్తౄణ్యనుపకారీణి। ప్రవృద్ధాన్యతిసమృద్ధాని చేద్వికుర్వతే విరుద్ధం చేష్టతే। అపకుర్వత ఇత్యర్థః। `అకర్మకాఞ్చ' (పా.1।3।45) ఇత్యాత్మనేపదమ్। అతః కారణాత్తేన రాజ్ఞా మిత్రాణి సుహృదః। `మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కే' ఇతి విశ్వః।। మధ్యమశక్తీని నాతిక్షీణోచ్ఛ్రితాని యథా- స్యాత్తథా స్థాపితాని ।। 17.58 ।।

`శక్యేష్వేవాభవద్యాత్రా'(1716) ఇత్యాదినోక్తమర్థం సోపస్కారమాహ-

పరాత్మనోః పరిచ్ఛిద్య శక్త్యాదీనాం బలాబలమ్ ।

యయావేభిర్బలిష్ఠశ్చేత్పరస్మాదాస్త సోఽన్యథా ।। 17.59 ।।

పరేతి।। సోఽతిథిః పరాత్మనోః శత్రోరాత్మనశ్చ శక్త్యాదీనాం శక్తిదేశకాలాదీనాం బలాబలం న్యూనాధికభావం పరిచ్ఛిద్య నిశ్చిత్య। ఏభిః శక్త్యాదిభిః పరస్మాచ్ఛత్రోర్బలిష్ఠః స్వయమతిశయేన వలవాంశ్చేత్। `బల'శబ్దాన్మతుబన్తాదిష్ఠన్ప్రత్యయః। `విన్మతోర్లుక్'(పా.5।3।65) ఇతి మతుపో లుక్। యయౌ యాత్రాం చక్రే। అన్యథా న బలిష్ఠశ్చేత్। ఆస్తాతిష్ఠత్। న యయావిత్యర్థః। అత్ర మనుః(7।171)-`యదా మన్యేత భావేన హృష్టం పుష్టం బలం స్వకమ్। పరస్య విపరీతం చ తదా యాయాద్రిపూన్ప్రతి।। యదా తు స్యాత్పరిక్షీణో వాహనేన బలేన చ। తదాసీత ప్రయత్నేన శనకైః సాన్త్వయన్నరీన్' ఇతి ।। 17.59 ।।

కోశేనాశ్రయణీయత్వమితి తస్యార్థసంగ్రహః ।

అమ్బుగర్భో హి జీమూతశఅచాతకైరభినన్ద్యతే ।। 17.60 ।।

కోశేనేతి।। కోశేనార్థచయేన। ఆశ్రణీయత్వం భజనీయత్వమ్। భవతీతి శేషః। ఇతి హేతోస్తస్య రాజ్ఞః కర్తుః అర్థసంగ్రహః। న తు లోభాదిత్యర్థః। తథా హి-అమ్బు గర్భే యస్య సోఽమ్బుగర్భః,జీవనస్య జలస్య మూతః పుటబన్ధో జీమూతో మేఘః। `మూఙ్ బన్ధనే'। పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః। చాతకైరభినన్ద్యతే సేవ్యతే। న తు కర్తరి క్తః। అత్ర కామన్దకః- `ధర్మహేతోస్తథాఽర్థాయ భృత్యానాం రక్షణాయ చ। ఆపదర్థం చ సంరక్ష్యః కోశో ధర్మవతా సదా ।।' ఇతి ।। 17.60 ।।

పరకర్మాపహః సోఽభూదుద్యతః స్వేషు కర్మసు ।

ఆవృణోదాత్మనో రన్ధ్రం రన్ధ్రేషు ప్రహరన్రిపూన్ ।। 17.61 ।।

పరకర్మేతి।। స రాజా పరేషాం కర్మాణి సేతువార్తాదీన్యపహన్తీతి పరకర్మాపహః సన్। `అన్యేష్వపి దృశ్యతే'(పా.3।3।101) ఇత్యపిశబ్దసామర్థ్యాద్ధన్తేర్డప్రత్యయః। స్వేషు కర్మసూద్యత

ఉద్యుక్తోఽభూత్। కించ,రిపూన్ రన్ధ్రేషు ప్రహరన్నాత్మనో రన్ధ్రం వ్యసనాతికమావృణోత్ సంవృతవాన్। అత్ర మనుః(7।105)-`నాస్య చ్ఛిద్రం పరో విద్యాద్విద్యాచ్ఛిద్రం పరస్య తు। గూహేత్కర్మం ఇవాఙ్గాని రక్షేద్వివరమాత్మనః ।।' ఇతి ।। 17.61 ।।

పిత్రా సంవర్ధితో నిత్యం కృతాస్త్రః సాంపరాయికః ।

తస్య దణ్డవతో దణ్డః స్వదేహాన్న వ్యశిష్యత ।। 17.62 ।।

పిత్రేతి।। దణ్డో దమః సైన్యం వా,తద్వతో దణ్డవతో దణ్డసంపన్నస్య తస్య రాజ్ఞః పిత్రాకుశేన నిత్యం సంవర్ధితః పుష్టః కృతాస్త్రః శిక్షితాస్త్రః। సంపరాయో యుద్ధమ్। `యుద్ధాయత్యోః సంపరాయః' ఇత్యమరః। తమర్హతీతి సాంపరాధికః। `తదర్హతి'(పా.5।1।63) ఇతి ఠక్ప్రత్యయః। దణ్డః సైన్యమ్। `దణ్డో యమే మానమేదే లగుడే దమసైన్యయోః' ఇతి విశ్వః। స్వదేహాన్న వ్యశిష్యత నాభిద్యత। స్వదేహేఽపి విశేషణాని యోజ్యాని। మూనబలం స్వదేహమివారక్షదిత్యర్థః ।। 17.62 ।।

సర్పస్యేవ శిరోరత్నం నాస్య శక్తిత్రయం పరః ।

స చకర్ష పరస్మాత్తదయస్కాన్త ఇవాయసమ్ ।। 17.63 ।।

సర్పస్యేతి।। సర్పస్య శిరోరత్నమివ। అస్య రాజ్ఞః శక్తిత్రయం పరః శత్రుర్న చకర్ష। స తు పరస్మాత్ శత్రోః। తత్ శక్తిత్రయమ్। అయస్కాన్తో మణివిశేష ఆయసం లోహవికారమివ చకర్ష ।। 17.63 ।।

వాపీష్వివ స్రవన్తీషు వనేషూపవనేష్వివ ।

సార్థాః స్వైరం స్వకీయేషు చేరుర్వేశ్మస్వివాద్రిషు ।। 17.64 ।।

వాపీష్వితి।। స్రవన్తీషు నదీషు వాపీషు దీర్ఘికాస్వివ। `వాపీ తు దీర్ఘికా' ఇత్యమరః। వనేష్వరణ్యేషు। ఉపవనేష్వారమేష్వివ। `ఆరామః స్యాదుపవనమ్' ఇత్యమరః। అద్రిషు స్వకీయేషు వేశ్మస్వివ। సార్థా వణిక్ప్రభృతయః స్వైరం స్వేచ్ఛయా చేరుశ్చరన్తి స్మ ।। 17.64 ।।

తపో రక్షన్స విఘ్నేభ్యస్తస్కరేభ్యశ్చ సంపదః ।

యథాస్వమాశ్రమైశ్చక్రే వర్ణైరపి షడంశభాక్ ।। 17.65 ।।

తప ఇతి।। విఘ్నేభ్యస్తపో రక్షన్। తస్కరేభ్యః సంపదశ్చ రక్షన్। స రాజా। ఆశ్రమైర్బ్రహ్మచర్యాదిభిర్వర్ణైరపి బ్రాహ్మణాదిభిశ్చ యథాస్వం స్వమనతిక్రమ్య షడంశభాక్ చక్రే। యథాక్రమమాశ్రమైస్తపసో వర్ణైః సంపదాం చ షష్ఠాంశభాక్కృత ఇత్యర్థః । షష్ఠోంఽశః షడంశః। `సంఖ్యా' శబ్దస్య వృత్తివిషయే పూరణార్థత్వముక్తం ప్రాక్ ।। 17.65 ।।

ఖనిభిః సుషువే రత్నం క్షేత్రైః సస్యం వనైర్గజాన్ ।

దిదేశ వేతనం తస్మై రక్షాసదృశమేవ భూః ।। 17.66 ।।

ఖనిభిరితి।। భూర్భూమిస్తస్మై రాజ్ఞే రక్షాసదృశం రక్షణానురూపమేవ వేతనం మృతిం దిదేశ దదౌ। కథమ్? ఖనిభిరాకరైః। `ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాత్' ఇత్యమరః। రత్నం మాణిక్యాదికం సుషువేఽజీజనత్। క్షేత్రైః సస్యమ్। వనైర్గజాన్ హస్తినః సుషువే ।। 17.66 ।।

స గుణానాం బలానాం చ షణ్ణాం షణ్ముఖవిక్రమః ।

బభూవ వినియోగజ్ఞః సాధనీయేషు వస్తుషు ।। 17.67 ।।

స ఇతి।। షణ్ముఖవిక్రమః స రాజా షణ్ణాం గుణానాం సంధివిగ్రహాదీనాం బలానాం మూలమృత్యాదీనాం చ సాధనీయేషు వస్తుషు సాధ్యేష్వర్థేషు వినియోగం జానాతీతి వినియోగస్య జ్ఞ ఇతి వా వినియోగజ్ఞః। కర్మవివక్షాయాముపపదసమాసః। `ఆతోఽనుపసర్గే కః'(పా.3।2।3) ఇతి కప్రత్యయః। శేషవివక్షాయాం షష్ఠీసమాసః। `ఇగుపధ'-(పా.3।1।135) ఇత్యాదినా కప్రత్యయః। బభూవ। `ఇదమత్ర ప్రయోక్తవ్యమ్' ఇత్యాద్యజ్ఞాసీదిత్యర్థః ।। 17.67 ।।

ఇతి క్రమాత్ప్రయుఞ్జానో రాజనీతిం చతుర్విధామ్ ।

ఆ తీర్థాదప్రతీఘాతం స తస్యాః ఫలమానశే ।। 17.68 ।।

ఇతీతి।। ఇతి చతుర్విధామ్। సామాద్యుపాయైరితి శేషః। రాజనీతిం దణ్డనీతిం క్రమాత్ సామాదిక్రమాదేవ ప్రయుఞ్జానః స రాజా। ఆ తీర్థాన్మన్త్ర్యాద్యష్టాదశాత్మకతీర్థపర్యన్తమ్। `యోనౌ జలావతారే చ మన్త్ర్యాద్యష్టాదశస్వపి। పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాత్' ఇతి హలాయుధః। తస్యా నీతేః ఫలమప్రతీఘాతమప్రతిబన్ధం యథా తథా ఆనశే ప్రాప్తవాన్। మన్త్రాదిషఉ యముద్దిశ్య య ఉపాయః ప్రయుజ్యతే,స తస్య ఫలతీత్యర్థః।। 17.68 ।।

కూటయుద్ధవిధిజ్ఞేఽపి తస్మిన్సన్మార్గయోధిని ।

మేజేఽభిసారికావృత్తిం జయశ్రీర్వీరగామినీ ।। 17.69 ।।

కూటేతి।। కూటయుద్ధవిధేర్జ్ఞేఽపి కపటయుద్ధప్రకారాభిజ్ఞేఽపి సన్మార్గేణ యోధిని ధర్మయోద్ధరి తస్మిన్నతిథౌ వీరగామినీ జయశ్రీరభిసారికావృత్తిం మేజే। `కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాఽభిసారికా' ఇత్యమరః। జయశ్రీస్తమన్విష్యాగచ్ఛదిత్యర్థః ।। 17.69 ।।

ప్రాయః ప్రతాపభగ్నత్వాదరీణాం తస్య దుర్లభః ।

రణో గన్ధద్విపస్యేవ గన్ధభిన్నాన్యదన్తినః ।। 17.70 ।।

ప్రాయ ఇతి।। అరీణాం సర్వేషామపి ప్రతాపేనాతితేజసైవ భగ్నత్వాత్తస్య రాజ్ఞః। గన్ధేన మదగన్ధేనైవ భిన్నా భగ్నా అన్యే దన్తినో యేన తస్య గన్ధద్విపస్యేవ। ప్రాయః ప్రాయేణ రణో దుర్లభః। ఖలర్థయోగేఽపి శేషవివక్షాయాం షష్ఠీమిచ్ఛన్తీత్యుక్తమ్ ।। 17.70 ।।

ప్రవృద్ధౌ హీయతే చన్ద్రః సముద్రోఽపి తథావిధః ।

స తు తత్సమవృద్ధిశ్చ న చాభూత్తావివ క్షయీ ।। 17.71 ।।

ప్రవృద్ధావితి।। ప్రవృద్ధౌ సత్యాం చన్ద్రో హీయతే। సముద్రోఽపి తథావిధశ్చన్ద్రవదేవ ప్రవృద్ధౌ హీయతే। `ప్రవృద్ధ' ఇతి వా పాఠః। స రాజా తు తాభ్యాం చన్ద్ర-సముద్రాభ్యాం సమా వృద్ధిర్యస్య స తత్సమవృద్ధిశ్చాభూత్। తౌ చన్ద్రసముద్రావివ క్షయీ। `జిదృక్షి-' (పా.3।2।157) ఇత్యాదినేనిప్రత్యయః। నాభూత్ ।। 17.71 ।।

సన్తస్తస్యాభిగమనాదత్యర్థం మహతః కృశాః ।

ఉదధేరివ జీమూతాః ప్రాపుర్దాతృత్వమర్థినః ।। 17.72 ।।

సన్త ఇతి।। అత్యర్థం కృశా దరిద్రా అత ఏవార్థినో యాచనశీలాః సన్తో విద్వాంసో మహతస్తస్య రాజ్ఞోఽభిగమనాత్ ఉదధేరభిగమనాజ్జీమూతా ఇవ। దాతృత్వం ప్రాపుః,అర్థిషు దానభోగపర్యాప్తం ధనం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః ।। 17.72 ।।

స్తూయమానః స జిహ్రాయ స్తుత్యమేవ సమాచరన్ ।

తథాపి వవృధే తస్య తత్కారిద్వేషిణో యశః ।। 17.73 ।।

స్తూయమాన ఇతి।। స రాజా స్తుత్యం స్తోత్రార్హమేవ యత్తదేవ సమాచరన్నత ఏవ స్తూయమానః సన్ జిహ్రాయ లలజ్జ। తథాపి హీనత్వేఽపి తత్కారిణః స్తోత్రకారిణో ద్వేష్టీతి తత్కారిద్వేషిణస్తస్య రాజ్ఞో యశో వవృధే। `గుణాఢ్యస్య సతః పుంసః స్తుతౌ లజ్జైవ భూషణమ్' ఇతి భావః ।। 17.73 ।।

దురితం దర్శనేన ఘ్నంస్తత్త్వార్థేన నుదంస్తమః ।

ప్రజాః స్వతన్త్రయాంచక్రే శశ్వత్సూర్య ఇవోదితః ।। 17.74 ।।

దిరితమితి।। స రాజా। ఉదితః సూర్య ఇవ। దర్శనేన దురితం ఘ్నన్నివర్తయన్। తథా చ స్మర్యతే-`అగ్నిచిత్కపిలా సత్రీ రాజా భిక్షుర్మహోదధిః। దృష్టమాత్రాః పునన్త్యేతే తస్మాత్పశ్యేత నిత్యశః ।।' ఇతి। తత్త్వస్య వస్తుతత్త్వస్యార్థేన సమర్థనేన చ తమోఽజ్ఞానం ధ్వాన్తం చ నుదన్ శశ్వత్ప్రజాః స్వతన్త్రయాంచక్రే స్వాధీనాశ్చకార ।। 17.74 ।।

ఇన్దోరగతయః పద్మే సూర్యస్య కుముదేంశవః ।

గుణాస్తస్య విపక్షేఽపి గుణినో లేభిరేఽన్తరమ్ ।। 17.75 ।।

ఇన్దోరితి।। ఇన్దోరంశవః పద్మేఽగతయః। ప్రవేశరహితా ఇత్యర్థః। సూర్యస్యాంశవః కుముదేఽగతయః। గుణినస్తస్య గుణాస్తు విపక్షే శత్రావప్యన్తరమవకాశం లేభిరే ప్రాపుః ।। 17.75 ।।

పరాభిసంధానపరం యద్యప్యస్య విచేష్టితమ్ ।

జిగీషోరశ్వమేధాయ ధర్మ్యమేవ బభూవ తత్ ।। 17.76 ।।

పరేతి।। అశ్వమేధాయ జిగీషోరస్య విచేష్టితం దిగ్విజయరూపం యద్యపి పరాభిసంధానపరం శత్రువఞ్చనప్రధానం తథాపి తద్ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతమేవ। `ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే'(పా.4।4।92) ఇతి యత్ప్రత్యయః। బభూవ। `మన్త్రప్రభావోత్సాహశక్తిభిః పరాన్సందధ్యాత్' ఇతి కౌటిల్యః ।। 17.76 ।।

ఏవముద్యన్ప్రభావేణ శాస్త్రనిర్దిష్టవర్త్మనా ।

వృషేవ దేవో దేవానాం రాజ్ఞాం రాజా బభూవ సః ।। 17.77 ।।

ఏవమితి।। ఏవం శాస్త్రనిర్దిష్టవర్త్మనా శాస్త్రోపదిష్టమార్గేణ ప్రభావేణ కోశదణ్డజేన తేజసా। `స ప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కోశదణ్డజమ్' ఇత్యమరః ఉద్యన్నుద్యుఞ్జానః సః। వృషా వాసవో దేవానాం దేవో దేవదేవ ఇవ। రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజో బభూవ ।। 17.77 ।।

పఞ్చమం లోకపాలానాం తమూచుః సామ్యయోగతః ।

భూతానాం మహతాం షష్ఠమష్టమం కులభూతామ్ ।। 17.78 ।।

పఞ్చమమితి।। తమ్। రాజానమితి శేషః। సామ్యయోగతో యథాక్రమం లోకసంరక్షణపరోపకారభూధారణరూపసమానధర్మత్వబలాల్లోకపాలానామిన్ద్రాదీనాం చతుర్ణాం పఞ్చమమూచుః। మహతాం భూతానాం పృథివ్యాదీనాం షష్ఠమూచుః। కులభూభృతాం కులాచలానాం మహేన్ద్రమలయాదీనాం సప్తానామష్టమమూచుః ।। 17.78 ।।

దూరాపవర్జితచ్ఛత్త్రైస్తస్యాజ్ఞాం శాసనార్పితామ్ ।

దధుః శిరోభిర్భూపాలా దేవాః పౌరందరీమివ ।। 17.79 ।।

దూరేతి।। భూపాలాః శాసనేషు పత్త్రేష్వర్పితాముపన్యస్తాం తస్య రాజ్ఞ ఆజ్ఞామ్। దేవాః పౌరందరీమైన్ద్రీమాజ్ఞామివ। దూరాపవర్జితచ్ఛత్త్రైర్దూరాత్పరిహృతాతపత్త్రైః శిరోభిర్దధుః ।। 17.79 ।।

ఋత్విజః స తథానర్చ దక్షిణాభిర్మహాక్రతౌ ।

యథా సాధారణీభూతం నామాస్య ధనదస్య చ ।। 17.80 ।।

ఋత్విజ ఇతి।। స రాజా మహాక్రతావశ్వమేధే। ఋత్విజో యాజకాన్ దక్షిణాభిస్తథానర్చార్చయామాస। అర్చతేర్భ్వాదికాల్లిట్। యథాఽస్య రాజ్ఞో ధనదస్య చ నామ సాధారణీభూతమేకీభూతమ్। ఉభయోరపి ధనదసంజ్ఞా యథా స్యాత్తథేత్యర్థః ।। 17.80 ।।

ఇన్ద్రాద్వృష్టిర్నియమితగదోద్రేకవృత్తిర్యమోఽభూ-

ద్యాదోనాథః శివజలపథః కర్మణే నౌచరాణామ్ ।

పూర్వాపేక్షీ తదను విదధే కోషవృద్ధిం కుబేర-

స్తస్మిన్దణ్డోపనతచరితం భేజిరే లోకపాలాః ।। 17.81 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతావతిథివర్ణనం నామ సప్తదశః సర్గః ।

ఇన్ద్రాదితి।। ఇన్ద్రాద్వృష్టిరభూత్। యమో నియమితా నివారితా గదస్య రోగస్యోద్రేక ఏవ వృత్తిర్యేన సోఽభూత్। యాదోనాథో వరుణో నౌచరాణాం నావికానాం కర్మణే సంచారాయ శివజలపథః। సుచరజలమార్గోఽభూత్। తదను పూర్వాపేక్షీ రఘురామాదిమహిమాభిజ్ఞః కుబేరః కోషవృద్ధిం విదధే। ఇత్థం లోకపాలాస్తస్మిన్రాజ్ఞి విషయే దణ్డోపనతస్య శరణాగతస్య చరితం వృత్తిం భేజిరే। `దుర్బలో బలవత్సేవీ విరుద్ధాచ్ఛఙ్కితాదిభిః। వర్తేత దణ్డోపనతో భర్తర్యేవమవస్థితః' ఇతి కౌటిల్యః ।। 17.81 ।।

ఇతి మహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం సప్తదశః సర్గః ।

****

.

అష్టాదశః సర్గః ।

యత్పాదపాంసుసంపర్కాదహల్యాసీదపాంసులా ।

కారుణ్యసిన్ధవే తస్మై నమో వైదేహిబన్ధవే ॥

స నైషధస్యార్ధపతేః సుతాయాముత్పాదయామాస నిషిద్ధశత్రుః ।

అనూనసారం నిషధాన్నగేన్ద్రాత్పుత్రం యమాహుర్నిషధాఖ్యమేవ ॥ 18.1 ॥

స ఇతి ॥ నిషిద్ధశత్రుర్నివారితరిపుః సోఽతిథిర్నైషధస్య నిషధదేశాధీశ్వరస్యార్ధపతే రాజ్ఞః సుతాయాం నిషధాన్నిషధాఖ్యాన్నగేన్ద్రాత్పర్వతాత్। అనూనసారమన్యూనబలం పుత్రముత్పాదయామాస। యం పుత్రం నిషధాఖ్యం నిషధనామకమేవాహుః ॥ 18.1 ॥

తేనోరువీర్యేణ పితా ప్రజాయై కల్పిష్యమాణేన ననన్ద యూనా ।

సువృష్టియోగాదివ జీవలోకః సస్యేన సంపత్తిఫలోన్ముఖేన ॥ 18.2 ॥

తేనేతి ॥ ఉరువీర్యేణాతిపరాక్రమేణ। అత ఏవ ప్రజాయై లోకరక్షణార్థం కల్పిష్యమాణేన తేన యూనా నిషధేన పితాఽతిథిః। సువృష్టియోగాత్సంపత్తిఫలోన్ముఖేన పాకోన్ముఖేన సస్యేన జీవలోక ఇవ। ననన్ద జహర్ష ॥ 18.2 ॥

శబ్దాది నిర్విశ్య సుఖం చిరాయ తస్మిన్ప్రతిష్ఠాపితరాజశబ్దః ।

కౌముద్వతేయః కుముదావదాతైర్ద్యామర్జితాం కర్మభిరారురోహ ॥ 18.3 ॥

శబ్దాదీతి ।। కుముద్వత్యా అపత్యం పుమాన్ కౌముద్వతేయోఽతిథిః శబ్దాది శబ్దస్పర్శాది సుఖం సుఖసాధనం విషయవర్గం నిర్విశ్యోపభుజ్య చిరాయ తస్మిన్నిషధాఖ్యే పుత్రే ప్రతిష్ఠాపితరాజశబ్దో దత్తరాజ్యః సన్। కుముదావదాతైర్నిర్మలైః కర్మభిరశ్వమేధాదిభిరర్జితాం సంపాదితాం ద్యాం స్వర్గమ్। ఆరురోహ ।। 18.3 ।।

పౌత్రః కుశస్యాపి కుశేశయాక్షః ససాగరాం సాగరధీరచేతాః ।

ఏకాతపత్రాం భువమేకవీరః పురార్గలాదీర్ఘభుజో బుభోజ ।। 18.4 ।।

పౌత్ర ఇతి ।। కుశేశయాక్షః శతపత్రలోచనః। `శతపత్రం కుశేశయమ్' ఇత్యమరః। సాగరధీరచేతాః సముద్రగమ్భీరచిత్త ఏకవీరోఽసహాయశూరః। పురస్యార్గలా కపాటవిష్కమ్భః। `తద్విష్కమ్భోఽర్గలం న నా' ఇత్యమరః। తద్వద్దీర్ఘభుజః కుశస్య పౌత్రో నిషధోఽపి ససాగరామేకాతపత్రాం భువం బుభోజ పాలయామాస। `భుజోఽనవనే' (పా.1।3।66) ఇతి నియమాత్ పరస్మైపదమ్ ।। 18.4 ।।

తస్యానలౌజాస్తనయస్తదన్తే వంశశ్రియం ప్రాప నలాభిధానః ।

యో నడ్వలానీవ గజః పరేషాం బలాన్యమృద్గాన్నలినాభవక్త్రః ।। 18.5 ।।

తస్యేతి ।। అనలౌజా నలాభిధానో నలాఖ్యస్తస్య నిషధస్య తనయస్తస్య నిషధస్యాన్తేఽవసానే వంశశ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం ప్రాప। నలినాభవక్త్రో యో నలః। గజో నడ్వలాని నడప్రాయస్థలానీవ। `నడశాదాద్ డ్వలచ్'(పా.4।2।88) ఇతి డ్వలచ్ప్రత్యయః। పరేషాం బలాన్యమృద్గాన్మమర్ద ।। 18.5 ।।

నభశ్చరైర్గీతయశాః స లేభే నభస్తలశ్యామతనుం తనూజమ్ ।

ఖ్యాతం నభఃశబ్దమయేన నామ్నా కాన్తం నభోమాసమివ ప్రజానామ్ ।। 18.6 ।।

నభ ఇతి ।। నభశ్చరైర్గన్ధర్వాదిభిర్గీతయశాః స నలో నభస్తలశ్యామతనుం నభఃశబ్దమయేన నామ్నా ఖ్యాతమ్। నభఃశబ్దసంజ్ఞకమిత్యర్థః। నభోమాసమివ శ్రావణమాసమివ। ప్రజానాం కాన్తం ప్రియం తనూజం పుత్రం లేభే ।। 18.6 ।।

తస్మై విసృజ్యోత్తరకోసలానాం ధర్మోత్తరస్తత్ప్రభవే ప్రభుత్వమ్ ।

మృగైరజయం జరసోపదిష్టమదేహబన్ధాయ పునర్బబన్ధ ।। 18.7 ।।

తస్మా ఇతి ।। ధర్మోత్తరో ధర్మప్రధానః స లనః ప్రభవే సమర్థాయ తస్మై నభసే తదుత్తరకోసలానాం ప్రభుత్వమాధిపత్యం విసృజ్య దత్త్వా జరసా జరయోపదిష్టమ్। వార్ధకే చికీర్షితమిత్యర్థః। మృగైరజర్యం తైః సహ సంగతమ్। `అజర్యం సంగతమ్' (పా.3।1।105) ఇతి నిపాతః। పునరదేహబన్ధాయ పునర్దేహసంబన్ధనివృత్తయే బబన్ధ। మోక్షార్థం వనం గత ఇత్యర్థః। `అదేహబన్ధాయ' ఇత్యత్ర ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాసం ఇష్యతే ।। 18.7 ।।

తేన ద్విపానామివ పుణ్డరీకో రాజ్ఞామజయ్యోఽజని పుణ్డరీకః ।

శాన్తే పితర్యాహృతపుణ్డరీకా యం పుణ్డరీకాక్షమివ శ్రితా శ్రీః ।। 18.8 ।।

తేనేతి ।। తేన నభసా। ద్విపానాం పుణ్డరీకో దిగ్గజవిశేష ఇవ। రాజ్ఞాః మజయ్యో జేతుమశక్యః। `క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే'(పా.6।1।81) ఇతి నిపాతనాత్సాధుః। పుణ్డరీకః పుణ్డకాఖ్యః పుత్రోఽజని జనితః। పితరి శాన్తే స్వర్గం గతే సతి। ఆహృతపుణ్డరీకా గృహీతశ్వేతపద్మా శ్రీర్యం పుణ్డరీకం పుణ్డరీకాక్షం విష్ణుమివ శ్రితా ।। 18.8 ।।

స క్షేమధన్వానమమోఘధన్వా పుత్రం ప్రజాక్షేమవిధానదక్షమ్ ।

క్ష్మాం లమ్భయిత్వా క్షమయోపపన్నం వనే తపః క్షాన్తతరశ్చచార ।। 18.9 ।।

స ఇతి ।। అమోఘం ధనుర్యస్య సోఽమోఘధన్వా। `ధనుషశ్చ'(పా.5।4।132) ఇత్యనజాదేశః సమాసాన్తః। స పుణ్డరీకః ప్రజానాం క్షేమవిధానే దక్షం క్షమయోపపన్నం క్షాన్తియుక్తం క్షేమం ధనుర్యస్య తం క్షేమధన్వానం నామ పుత్రమ్। `వా సంజ్ఞాయామ్' (పా.5।4।133) ఇత్యనజాదేశః। క్ష్మాం లమ్భయిత్వా ప్రాపయ్య। లభేర్గత్యర్థత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్। క్షాన్తతరోఽత్యన్తసహిష్ణుః సన్। వనే తపశ్చచార ।। 18.9 ।।

అనీకినీనాం సమరేఽగ్రయాయీ తస్యాపి దేవప్రతిమః సుతోఽభూత్ ।

వ్యశ్రూయతానీకపదావసానం దేవాది నామ త్రిదివేఽపి యస్య ।। 18.10 ।।

అనీకినీనామితి ।। తస్య క్షేమధన్వనోఽపి సమరేఽనీకినీనాం చమూనామగ్రయాయీ దేవప్రతిమ ఇన్ద్రాదికల్పః సుతోఽభూత్। అనీకపదావసానమనీకశబ్దాన్తం దేవాది దేవశబ్దపూర్వం యస్య నామ `దేవానీక' ఇతి నామధేయం త్రిదివే స్వర్గేఽపి వ్యశ్రూయత విశ్రుతమ్ ।। 18.10 ।।

పితా సమారాధనతత్పరేణ పుత్రేణ పుత్రీ స యథైవ తేన ।

పుత్రస్తథవాత్మజవత్సలేన స తేన పిత్రా పితృమాన్బభూవ ।। 18.11 ।।

పితేతి ।। స పితా క్షేమధన్వా సమారాధనతత్పరేణ శుశ్రూషాపరేణ తేన పుత్రేణ యథైవ పుత్రీ బభూవ తథైవ స పుత్రో దేవానీక ఆత్మజవత్సలేన తేన పిత్రా పితృమాన్బభూవ। లోకే పితృత్వ-పుత్రత్వయోః ఫలమనయోరేవాసీదిత్యర్థః ।। 18.11 ।।

పూర్వస్తయోరాత్మసమే చిరోఢామాత్మోద్భవే వర్ణచతుష్టయస్య ।

ధురం నిధాయైకనిధిర్గుణానాం జగామ యజ్వా యజమానలోకమ్ ।। 18.12 ।।

పూర్వ ఇతి ।। గుణానామేకనిధిర్యజ్వా విధివదిష్టవాంస్తయోః పితృ-పుత్రయోర్మధ్యే పూర్వః పితా క్షేమధన్వాఽఽత్మసమే స్వతుల్య ఆత్మోద్భవే పుత్రే దేవానీకే చిరోఢాం చిరం ధృతాం

వర్ణచతుష్టడయస్య ధురం రక్షాభారం నిధాయ యజమానలోకం యష్టృలోకం నాకం జగామ ।। 18.12 ।।

వశీ సుతస్తస్య వశంవదత్వాత్స్వపామివాసీద్ద్విషతామపీష్టః ।

సకృద్వివిగ్నానపి హి ప్రయుక్తం మాధుర్యమీష్టే హరిణాన్గ్రహీతుమ్ ।। 18.13 ।।

వశీతి ।। తస్య దేవానీకస్య వశీ సమర్థః సుతోఽహీనగుర్నామేతి వక్ష్యమాణనామకః। వశం వశకరం మధురం వదతీతి వశంవదః। `ప్రియవశే వదః స్వచ్'(పా.3।2।38) ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। తస్య భావస్తత్త్వమ్। తస్మాదిష్టవాదిత్వాత్స్వపామివ ద్విషతామపీష్టః ప్రియ ఆసీత్। అర్థాదేవానీకనిర్ధారణం లభ్యతే। తథా హి-ప్రయుక్తముఞ్చారితం మాధుర్యం సకృదేకవారం వివిగ్నాన్ భీతానపి హరిణాన్గ్రహీతుం వశీకర్తుమీష్టే శక్నోతి ।। 18.13 ।।

అహీనగుర్నామ స గాం సమగ్రామహీనబాహుద్రవిణః శశాస ।

యో హీనసంసర్గపరాఙ్ముఖత్వాద్యువాప్యనర్థైర్వ్యసనైర్విహీనః ।। 18.14 ।।

అహీనగురితి ।। అహీనబాహుద్రవిణః సమగ్రభుజపరాక్రమః। `ద్రవిణం కాఞ్చనం విత్తం ద్రవిణం చ పరాక్రమః' ఇతి విశ్వః। హీనసంసర్గపరాఙ్ముఖన్వాన్నీచసంసర్గవిముఖత్వాద్ధేతోర్యువాఽప్యనర్థైరనర్థకరైర్వ్యసనైః పానద్యూతాదిభిర్విహీనో రహితో యోఽహీనగుర్నామ స పూర్వోక్తో దేవానీకసుతః సమగ్రాం సర్వాం గాం భువం శశాస ।। 18.14 ।।

గురోః స చానన్తరమన్తరజ్ఞః పుంసాం పుమానాద్య ఇవావతీర్ణః ।

ఉపక్రమైరస్ఖలితైశ్చతుర్భిశ్చతుర్దిగీశశ్చతురో బభూవ ।। 18.15 ।।

గురోరితి ।। పుంసామన్తరజ్ఞో విశేషజ్ఞశ్చతురో నిపుణః సోఽహీనగుశ్య గురోః పితురనన్తరమ్। అవతీర్ణో భువం ప్రాప్త ఆద్యః పుమాన్ విష్ణురివ। అస్ఖలితైరప్రతిహతైశ్చతుర్భిరుపక్రమైః సామాద్యుపాయైః। `సామాదిభిరుపక్రమైః'(7।107) ఇతి మనుః। చతుర్దిగీశశ్చతసృణాం దిశామీశో బభూవ ।। 18.15 ।।

తస్మిన్ప్రయాతే పరలోకయాత్రాం జేతర్యరీణాం తనయం తదీయమ్ ।

ఉఞ్చైః శిరస్త్వాజ్జితపారియాత్రం లక్ష్మీః సిషేవే కిల పారియాత్రమ్ ।। 18.16 ।।

తస్మిన్నితి ।। అరీణాం జేతరి తస్మిన్నహీనగౌ పరలోకయాత్రాం ప్రయాతే ప్రాప్తే సతి। ఉచ్చైః శిరస్త్వాదున్నతశిరస్కత్వాజ్జితః పారియాత్రః కులశైలవిశేషో యేన తం పారియాత్రం పారేయాత్రాఖ్యం తదీయం తనయం లక్ష్మీ రాజ్యలక్ష్మీః సిషేవే కిల ।। 18.16 ।।

తస్యాభవత్సూనురుదారశీలః శిలః శిలాపట్టవిశాలవక్షాః ।

జితారిపక్షోఽపి శిలీముఖైర్యః శాలీనతామవ్రజదీడ్యమానః ॥ 18.17 ॥

తస్యేతి॥ థస్య పారియాత్రస్య। ఉదారశీలో మహావృత్తః। `శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః। శిలాపట్టవిశాలవక్షాః శిలః శిలాఖ్యః సూనురభవత్। యః సూనుః శిలీముఖైర్బాణైః। `అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః। జితారిపక్షోఽపీడ్యమానః స్తూయమానః సన్। శాలీనతామధృష్టతాం లజ్జామవ్రజదగచ్ఛత్। `స్యాదధృష్టే తు శాలీనః' ఇత్యమరః। `శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయోః'(పా.5।2।20) ఇతి నిపాతః ॥ 18.17 ॥

తమాత్మసంపన్నమనిన్దితాత్మా కృత్వా యువానం యువరాజమేవ ।

సుఖాని సోఽభుఙ్క్త సుఖోపరోధి వృత్తం హి రాజ్ఞాముపరుద్ధవృత్తమ్ ॥ 18.18 ॥

తమితి॥ అనిన్దితాత్మాఽగర్హితస్వభావః స పారియాత్రః। ఆత్మసంపన్నం బుద్ధిసంపన్నమ్। `ఆత్మా యత్నో ధృతిర్బుద్ధిః స్వభావో బ్రహ్మ వర్ష్మ చ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః। యువానం తం శిలం యువరాజం కృత్వైవ సుఖాన్యభుఙ్క్త। న త్వకృత్వేత్యేవకారార్థః। కిమర్థం `యువరాజ'శబ్దకరణమిత్యాశఙ్క్యాన్యథా సుఖోపభోగో దుర్లభ ఇత్యాహ-సుఖోపరోధీతి। హి యస్మాద్రాజ్ఞాం వృత్తం ప్రజాపాలనాదిరూపం సుఖోపరోధి బహులత్వాత్సుఖప్రతిబన్ధకమ్। అత ఏవ,ఉపరుద్ధవృత్తమ్। ఉపరుద్ధసదృశమిత్యర్థః। ఉపరుద్ధః కారాదిబద్ధః। ఉపరుద్ధస్య స్వయమూఢభారస్య చ సుఖం నాస్తీతి భావః ॥ 18.18 ॥

తం రాగబన్ధిష్వవితృప్తమేవ భోగేషు సౌభాగ్యవిశేషభాగ్యమ్ ।

విలాసినీనామరతిక్షమాపి జరా వృథా మత్సరిణీ జహార ॥ 18.19 ॥

తమితి॥ రాగం బధ్నన్తీతి రాగబన్ధినః। రాగప్రవర్తకా ఇత్యర్థః। తేషు భోగేషు విషయేష్వవితృప్తమేవ సన్తం కించ విలాసినీనాం భోక్త్రీణాం సౌభాగ్యవిశేషేణ సౌన్దర్యాతిశయేన హేతునా భోగ్యం భోగార్హమ్। `చజోః కు ఘిణ్యతోః'(పా.7।3।52) ఇతి కుత్వమ్। తం పారియాత్రం రతిక్షమా న భవతీత్యరతిక్షమాపి। అత ఏవ వృథా మత్సరిణీ రతిక్షమాసు। విలాసినీష్విత్యర్థః। జరా జహార వశీచకార ॥ 18.19 ॥

ఉన్నాభ ఇత్యుద్గతనామధేయస్తస్యాయథార్థోన్నతనాభిరన్ధ్రః ।

సుతోఽభవత్పఙ్కజనాభకల్పః కృత్స్నస్య నాభిర్నృపమణ్డలస్య ॥ 18.20 ॥

ఉన్నాభ ఇతి॥ తస్య శిలాఖ్యస్య । ఉన్నాభ ఇత్యుద్గతనామధేయః ప్రసిద్ధనామాఽయథార్థం యథా తథోన్నతం నాభిరన్ధ్రం యస్య సః। గమ్భీరనాభిరిత్యర్థః। తదుక్తమ్-`స్వరః సత్త్వం చ నాభిశ్చ గమ్భీర్యం త్రిషు శస్యతే'। పఙ్కజనాభకల్పో విష్ణుసదృశః కృత్స్నస్య నృపమణ్డలస్య నాభిః ప్రధానమ్। `నాభిః ప్రధానే కస్తూరీమదేఽపి క్వచిదీరితః' ఇతి విశ్వః। సుతోఽభవత్। `అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః' (పా.5।4।75) ఇత్యత్రాజితి యోగవిభాగాదువన్నాభ-వజ్రనాభాదయః సిద్ధాః ॥ 18.20 ॥

తతః పరం వజ్రధరప్రభావస్తదాత్మజః సంయతి వజ్రఘోషః ।

బభూవ వజ్రాకరభూషణాయాః పతిః పృథివ్యాః కిల వజ్రణాభః ।। 18.21 ।।

తత ఇతి।। తతః పరం వజ్రధరప్రభావ ఇన్ద్రతేజాః సంయతి సఙ్గ్రామే వజ్రఘోషోఽశనితుల్యధ్వనిర్వజ్రణాభో నామ తస్యోన్నాభస్యాత్మజో వజ్రాణాం హీరకాణామాకరాః ఖనయ ఏవ భూషణాని యస్యాస్తస్యాః పృథివ్యాః పతిర్బభూవ కిల ఖలు। `వజ్రం త్వస్త్రీ కులిశశస్త్రయోః । మణివేధే రత్నభేదేఽప్యశనావాసనాన్తరే ।।' ఇతి కేశవః ।। 18.21 ।।

తస్మిన్గతే ద్యాం సుకృతోపలబ్ధాం తత్సంభవం శఙ్ఖణమర్ణవాన్తా ।

ఉత్ఖాతశత్రుం వసుధోపతస్థే రత్నోపహారైరుదితైః ఖనిభ్యః ।। 18.22 ।।

తస్మిన్నితి।। తస్మిన్వజ్రణాభే సుకృతోపలబ్ధాం సుధర్మార్జితాం ద్యాం స్వర్గం గతే సతి। ఉత్ఖాతశత్రుముద్ధృతశత్రుం శఙ్ఖణం నామ తత్సంభవం తదాత్మజమర్ణవాన్తా వసుధా ఖనిభ్య ఆకరేభ్య ఉదితరుత్పన్నై రత్నోపహారైరుత్కృష్టవస్తుసమర్పణైః। ఉపతస్థే సిషేవే। `జాతౌ జాతౌ యదుత్కృష్టం తద్రత్నమభిధీయతే' ఇతి భరత-విశ్వౌ ।। 18.22 ।।

తస్యావసానే హరిదశ్వధామా పిత్ర్యం ప్రపేదే పదమశ్విరూపః ।

వేలాతటేషూషిత సైనికాశ్వం పురావిదో యం వ్యుషితాశ్వమాహుః ।। 18.23 ।।

తస్యేతి।। తస్య శఙ్ఖణస్యావసానేఽన్తే హరిదశ్వధామా సూర్యతేజాః। అశ్వినోరివ రూపస్యేత్యశ్విరూపోఽతిసున్దరః। తత్పుత్ర ఇతి శేషః। `పిత్ర్యమ్' ఇతి సంబన్ధిపదసామర్థ్యాత్। పిత్ర్యం పదం ప్రపేదే। వాలాతటేషూషితా నివిష్టాః సైనికా అశ్వాశ్చ యస్య తమ్। అన్వర్థనామానమిత్యర్థః। యం పుత్రం పురావిదో వృద్ధా వ్యుషితాశ్వమాహుః ।। 18.23 ।।

ఆరాధ్య విశ్వేశ్వరమీశ్వరేణ తేన క్షితేర్విశ్వసహో విజజ్ఞే ।

పాతుం సహో విశఅవసఖః సమగ్రాం విశఅవంభరామాత్మజమూర్తిరాత్మా ।। 18.24 ।।

ఆగధ్యేతి।। తేన క్షితేరీశ్వరేణ వ్యుషితాశ్వేన విశ్వేశ్వరం కాశీపతిమారాధ్యోపాస్య విశ్వసహో నామ విశ్వసఖః సమగ్రాం సర్వాం విశ్వంభరాం భువం పాతుం రక్షితుం సహత ఇతి సహః క్షమః। పచాద్యచ్। ఆత్మజమూర్తిః పుత్రరూప్యాత్మా స్వయమేవ। `ఆత్మా వై పుత్రనామాసి'(ఆశ్వ.సూ.1।15) ఇతి శ్రుతేః। విజజ్ఞే సుషువే। విపూర్వో జనిర్గర్భవిమోచనే వర్తతే। యథాహ భగవాన్పాణినిః-`సమాం సమాం విజాయతే' ఇతి ।। 18.24 ।।

అంశే హిరణ్యాక్షరిపోః స జాతే హిరణ్యనాభే తనయే నయజ్ఞః ।

ద్విషామసహ్యః సుతరాం తరూణాం హిరణ్యరేతా ఇవ సానిలోఽభూత్ ।। 18.25 ।।

అంశ ఇతి।। నయజ్ఞో నీతిజ్ఞః స విశ్వసహః। హిరణ్యాక్షరిపీర్విష్ణోరంశే। హిరణ్యనాభే తన్నామ్ని తనయే జాతే సతి। తరూణాం సానిలో హిరణ్యరేతా హుతభుగివ। ద్విషాం సుతరామసహ్యోఽభూత్ ।। 18.25 ।।

పితా పితౄణామనృణస్తమన్తే వయస్యనన్తాని సుఖాని లిప్సుః ।

రాజానమాజానువిలమ్బిబాహుం కృత్వా కృతీ వల్కలవాన్బభూవ ।। 18.26 ।।

పితేతి।। పితౄణామనృణః। నివృత్తపితౄణ ఇత్యర్థః। `ప్రజయా పితృభ్యః' ఇతి శ్రుతేః। అత ఏవ కృతీ। కృతకృత్య ఇత్యర్థః। పితా విశ్వసహోఽన్తే వయసి బాధకేఽనన్తాన్యవినాశాని సుఖాని లిప్సుః। ముముక్షురిత్యర్థః। ఆజానువిలమ్బిబాహుం దీర్ఘబాహుమ్। భాగ్యసంపన్నమితి భావః। తం హిరణ్యనాభం రాజానం కృత్వా బల్కలవాన్బభూవ। వనం గత ఇత్యర్థః ।। 18.26 ।।

కౌసల్య ఇత్యుత్తరకోసలానాం పత్యుః పతఙ్గాన్వయభూషణస్య ।

తస్యౌరసః సోమసుతః సుతోఽభూన్నేత్రోత్సవః సోమ ఇవ ద్వితీయః ।। 18.27 ।।

కౌసల్య ఇతి।। ఉత్తరకోసలానాం పత్యుః పతఙ్గన్వయభూషణస్య సూర్యశాభరణస్య సోమసుతః సోమం సుతవతః। యజ్వన ఇత్యర్థఃథ। `సోమే సుఞః'(పా.3।2।90) ఇతి క్విప్। తస్య హిరణ్యనాభస్య ద్వితీయః సోమశ్చన్ద్ర ఇవ। నేత్రోత్సవో నయనానన్దకరః కౌసల్య ఇతి ప్రసిద్ధ ఔరసో ధర్మపత్నీజః సుతోఽభూత్ ।। 18.27 ।।

యశోభిరాబ్రహ్మసభం ప్రకాశః స బ్రహ్మభూయం గతిమాజగామ ।

బ్రహ్మిష్ఠమాధాయ నిజేఽధికారే బ్రహ్మిష్ఠమేవ స్వతనుప్రసూతమ్ ।। 18.28 ।।

యశోభిరితి।। ఆ బ్రహ్మసభాయా ఆబ్రహ్మసభం బ్రహ్మసదనపర్యన్తమ్। అభివిధావవ్యయీభావః। యశోభిః। ప్రకాశః ప్రసిద్ధః,స కౌసల్యోఽతిశయేన బ్రహ్మవన్తం బ్రహ్మిష్ఠమ్। బ్రహ్మవిదమిత్యర్థః। `బ్రహ్మ'శబ్దాన్మతుబన్తాదిష్ఠన్ప్రత్యయే `విన్మతోర్లుక్'(పా.5।3।65) ఇతి మతుపో లుక్। `నస్తద్ధితే'(పా.6।4।144) ఇతి టిలోపః। బ్రహ్మిష్ఠం బ్రహ్మిష్ఠాఖ్యం స్వతనుప్రసూతం స్వాత్మజమేవ నిజే స్వకీయేఽధికారే ప్రజాపాలనకృత్యే। ఆధాయ నిధాయ। బ్రహ్మణో భావో బ్రహ్మభూయం బ్రహ్మత్వం తదేవ గతిస్తామాజగామ। ముక్తోఽభూదిత్యర్థః। `స్యాద్బ్రహ్మభూయం బ్రహ్మత్వమ్'ఇత్యమరః। భువో భావే క్యప్ ।। 18.28 ।।

తస్మిన్కులాపీడనిభే విపీడం సమ్యఙ్మహీం శాసతి శాసనాఙ్కామ్ ।

ప్రజాశ్చిరం సుప్రజసి ప్రజేశే ననన్దురానన్దజలావిలాక్ష్యః ।। 18.29 ।।

తస్మిన్నితి।। కులాపీడనిభే కులశేఖరతుల్యే। `వైకక్షకం తు తత్। యత్తిర్యక్షిప్తమురసి శిఖాస్వాపీడశేఖరౌ' ఇత్యమరః। సుప్రజసి సత్సంతానవతి। `నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయోః'(5।4।122) ఇత్యసిచ్ప్రత్యయః। తస్మిన్ ప్రజేశే ప్రజేశ్వరే బ్రహ్మిష్ఠే శాసనాఙ్కం శాసనచిహ్నం మహీం విపీడం నిర్బాధం యథా తథా సమ్యక్శాసతి సతి। ఆనన్దజలావిలాక్ష్య ఆనన్దబాష్పాకులనేత్రాః ప్రజాశ్చిరం ననన్దుః ।। 18.29 ।।

పాత్రీకృతాత్మా గురుసేవనేన స్పష్టాకృతిః పత్రరథేన్ద్రకేతోః ।

తం పుత్రిణాం పుష్కరపత్రనేత్రః పుత్రః సమారోపయదగ్రసంఖ్యామ్ ।। 18.30 ।।

పాత్రీకృతేతి।। గురుసేవనేన పిత్రాదిశుశ్రూషయా పాత్రీకృతాత్మా యోగ్యీకృతాత్మా। `యోగ్యభాజనయోః పాత్రమ్' ఇత్యమరః। పత్రరథేన్ద్రకేతోర్గరుడధ్వజస్య స్పష్టాకృతిః స్పష్టవపుః। తత్సరూప ఇత్యర్థః। `ఆకృతిః తథితా రూపే సామాన్యవపుషోరపి' ఇతి విశ్వః। పుష్కరపత్రనేత్రః పద్మదలాక్షః పుత్రః పుత్రాఖ్యో రాజా। యద్వా,-`పుత్ర' శబ్ద ఆవర్తనీయః। పుత్రః పుత్రాఖ్యః పుత్రః సుతః। తం బ్రహ్మిష్ఠం పుత్రిణామగ్రసంఖ్యాం సమారోపయత్। అగ్రగణ్యం చకారేత్యర్థః ।। 18.30 ।।

వంశస్థితిం వంశకరేణ తేన సంభావ్య భావీ స సఖా మఘోనః ।

ఉపస్పృశన్స్పర్శనివృత్తలౌల్యస్త్రిపుష్కరేషు త్రిదశత్వమాప ।। 18.31 ।।

వంశేతి।। స్పృశ్యన్త ఇతి స్పర్శా విషయాః। తేభ్యో నివృత్తలౌల్యో నివృత్తతృష్ణః। అత ఏవ మఘోన ఇన్ద్రస్య సఖా మిత్రం భావీ భవిష్యన్। స్వర్గం జిగమిషురిత్యర్థః। స బ్రహ్మిష్ఠో వంశకరేణ వంశప్రవర్తకేన తేన పుత్రేణ వంశస్థితిం కులప్రతిష్ఠాం సంభావ్య సంపాద్య। త్రిషు పుష్కరేషు తీర్థవిశేషేషు। `దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్'(పా.2।1।57) ఇతి సమాసః। ఉపస్పృశన్ స్నానం కుర్వన్। త్రిదశత్వం దేవభూయమాప ।। 18.31 ।।

తస్య ప్రభానిర్జితపుష్పరాగం పౌష్యాం తిథౌ పుష్యమసూత పత్నీ ।

తస్మిన్నపుష్యన్నుదితే సమగ్రాం పుష్టిం జనాః పుష్య ఇవ ద్వితీయే ।। 18.32 ।।

తస్యేతి।। తస్య పుత్రాఖ్యస్య పత్నీ పౌష్యాం పుష్యనక్షత్రయుక్తాయాం పౌర్ణమాస్యాం తిథౌ। `పుష్యయుక్తా పౌర్ణమాసీ పౌషీ' ఇత్యమరః। `నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః'(పా.4।2।3) ఇత్యణ్ప్రత్యయః। `టిడ్ఢాణఞ్-'(పా.4।1।15) ఇత్యాదినా ఙీప్। ప్రభయా నిర్జితః పుష్పరాగో మణివిశేషో యేన తం పుష్యం పుష్యాఖ్యమసూత। ద్వితీయే పుష్యే పుష్యనక్షత్ర ఇవ తస్మిన్నుదితే సతి జనః సమగ్రాం పుష్టిం వృద్ధిమపుష్యన్ ।। 18.32 ।।

మహీం మహేచ్ఛః పరికీర్య సూనౌ మనీషిణే జైమినయేఽర్పితాత్మా ।

తస్మాత్సయోగాదధిగమ్య యోగమజన్మనేఽకల్పత జన్మభీరుః ।। 18.33 ।।

మహీమితి।। మహేచ్ఛో మహాశయః। `మహేచ్ఛస్తు మహాశయః' ఇత్యమరః। జన్మభీరుః సంసారభీరుః స పుత్రః సూనౌ మహీం పరికీర్య విసృజ్య మనీషిణే బ్రహ్మవిద్యావిదుషే జైమినయే మునయేఽర్పితాత్మా। శిష్యభూతః సన్నిత్యర్థః। సయోగాద్యోగినస్తస్మాజ్జైమినేర్యోగం యోగవిద్యామధిగమ్యాజన్మనే జన్మనివృత్తయే మోక్షాయాకల్పత సమపద్యత। క్లృపేః సంపద్యమానే చతుర్థీ వక్తవ్యా। ముక్తోఽభూదిత్యర్థః ।। 18.33 ।।

తతః పరం తత్ప్రభవః ప్రపేదే ధ్రువోపమేయో ధ్రువసంధిరుర్వీమ్ ।

యస్మిన్నభూజ్జ్యాయసి సత్యసంధే సంధిర్ధ్రువః సంనమతామరీణామ్ ।। 18.34 ।।

తత ఇతి।। తతః పరం స పుష్యః ప్రభవః కారణం యస్య స తత్ప్రభవః। తదాత్మజ ఇత్యర్థః। ధ్రువేణౌత్తానపాదినోపమేయః। `ధ్రువ ఔత్తానపాదిః స్యాత్' ఇత్యమరః। ధ్రువసంధిరుర్వీం ప్రపేదే। జ్యాయసి శ్రేష్ఠే సత్యసంధే సత్యప్రతిజ్ఞే యస్మిన్ ధ్రువసంధౌ సంనమతామ్,అనుద్ధతానామిత్యర్థః। అరీణాం సంధిర్ధ్రువః స్థిరోఽభూత్। తతః సార్థకనామేత్యర్థః ।। 18.34 ।।

సుతే శిశావేవ సుదర్శనాఖ్యే దర్శాత్యయేన్దుప్రియదర్శనే సః ।

మృగాయతాక్షో మృగయావిహారీ సింహాదవాపద్విపదం నృసింహః ।। 18.35 ।।

సుత ఇతి।। మృగాయతాక్షో నృసింహః పురుషశ్రేష్ఠః స ధ్రువసంధిర్దర్శాత్యయేన్దుప్రియదర్శనే ప్రతిపచ్చన్ద్రనిభే సుదర్శనాఖ్యే సుతే శిశౌ సత్యేవ మృగయావిహారీ సన్,సింహాద్విపదం మరణమవాపత్। వ్యసనాసక్తిరనర్థావహేతి భావః ।। 18.35 ।।

స్వర్గామినస్తస్య తమైకమత్యాదమాత్యవర్గః కులతన్తుమేకమ్ ।

అనాథదీనాః ప్రకృతీరవేక్ష్య సాకేతనాథం విధివచ్చకార ।। 18.36 ।।

స్వరితి।। స్వర్గామినః స్వర్యాతస్య తస్య ధ్రువసంధేరమాత్యవర్గః। అనాథా నాథహీనా అత ఏవ దీనాః శోచ్యాః ప్రకృతీః ప్రజా అవేక్ష్య। కులతన్తుం కులావలమ్బనమేకమద్వితీయం తం సుదర్శనమ్। ఐకమత్యాద్విధివత్ సాకేతనాథమయోధ్యాధీశ్వరం చకార ।। 18.36 ।।

నవేన్దునా తన్నభసోపమేయం శావైకసింహేన చ కాననేన ।

రఘోః కులం కుడ్మలపుష్కరేణ తోయేన చాప్రౌఢనరేన్ద్రమాసీత్ ।। 18.37 ।।

నవేతి।। అప్రౌఢనరేన్ద్రం తద్రఘోః కులం నవేన్దునా బాలచన్ద్రేణ నభసా వ్యోమ్నా। శావః శిశురేకః సింహో యస్మిన్। `పృథుకః శావకః శిశుః' ఇత్యమరః। తేన కాననేన చ। కుడ్మలం కుడ్మలావస్థం పుష్కరం పఙ్కజం యస్మింస్తేన తోయేన చోపమేయముపమాతుమర్హమ్। ఆసీత్। నవేన్ద్వాద్యుపమానేన తస్య వర్ధిష్ణుతాశౌర్యశ్రీమత్త్వాని సూచితాని ।। 18.37 ।।

లోకేన భావీ పితురేవ తుల్యః సంభావితో మౌలిపరిగ్రహాత్సః ।

దృష్టో హి వృణ్వన్కలభప్రమాణోఽప్యాశాః పురోవాతమవాప్య మేఘః ।। 18.38 ।।

లోకేనేతి।। స బాలో మౌలిపరిగ్రహాత్కిరీటస్వీకారాద్ధేతోః పితుస్తుల్యః పితృసరూప ఏవ భావీ భవిష్యతి ఇతి లోకేన జనేన సంభావితస్తర్కితః। తథా హి-కలభప్రమాణః కలభమాత్రోఽపి మేఘః పురోవాతమవాప్య। ఆశా దిశో వృణ్వన్గచ్ఛన్ దృష్టో హి ।। 18.38 ।।

తం రాజవీథ్యామధిహస్తి యాన్తమాధోరణాలమ్బితమగ్ర్యవేశమ్ ।

షడ్వర్షదేశీయమపి ప్రభుత్వాత్ప్రైక్షన్త పౌరాః పితృగౌరవేణ ।। 18.39 ।।

తమితి।। రాజవీథ్యాం రాజమార్గేఽధిహస్తి హస్తిని। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। యాన్తం గచ్ఛన్తమ్,హస్తినమారుహ్య గచ్ఛన్తమిత్యర్థః। ఆధోరణాలమ్బితం శిశుత్వాత్సాదినా గృహీతమగ్ర్యవేశముదారనేపథ్యం షడ్వర్షాణి భూతః షడ్వర్షః। `తద్ధితార్థ-'(పా.2।1।51) ఇత్యాదినా సమాసః। `తమధీషఅటో భృతో భూతో భావీ' ఇత్యధికారే `చిత్తవతి నిత్యమ్' ఇతి తద్ధితస్య లుక్। ఈషదసమాప్తః షడ్వర్షః షడ్వర్షదేశీయః। `ఈషదసమాప్తౌ-'(పా.5।3।67) ఇత్యాదినా దేశీయర్ప్రత్యయః। తం షడ్వర్షదేశీయమపి బాలమపి తం సుదర్శనం పౌరాః ప్రభుత్వాత్పితృగౌరవేణ ప్రైక్షన్త। పితరి యాదృగ్గౌరవం తాదృశే నైవ దదృశిరిత్యర్థః ।। 18.39 ।।

కామం న సోఽకల్పత పైతృకస్య సింహాసనస్య ప్రతిపూరణాయ ।

తేజోమహిమ్నా పునరావృతాత్మా తద్వ్యాప చామీకరపిఞ్జరేణ ।। 18.40 ।।

కామమితి।। స సుదర్శనః పైతృకస్య సింహాసనస్య కామం సమ్యక్ప్రతిపూరణాయ నాకల్పత। బాసత్వాద్వ్యాప్తుం న పర్యాప్త ఇత్యర్థః। చామీకరపిఞ్జరేణ కనకగౌరేణ తేజోమహిమ్నా పునస్తేజః సంపదా త్వావృతాత్మా విస్తారితదేహః సన్,తత్ సింహాసనం వ్యాప వ్యాప్తవాన్ ।। 18.40 ।।

తస్మాదధధః కించిదివావతీర్ణావసంస్పృశన్తౌ తపనీయపీఠమ్ ।

సాలక్తకౌ భూపతయః ప్రసిద్ధైర్వవన్దిరే మౌలిభిరస్య పాదౌ ।। 18.41 ।।

తస్మాదితి।। తస్మాత్సింహాసనాదపాదానాత్ అధోఽధోదేశం ప్రతి కించిదివావతీర్ణావీషల్లమ్బౌ తపనీయపీఠం కాఞ్చనపీఠమసంస్పృశన్తౌ అల్పకత్వాదవ్యాప్తౌ సాలక్తకౌ లాక్షారసావసిక్తావస్య సుదర్శనస్య పాదౌ భూపతయః ప్రసిద్ధైరున్నతైర్మౌలిభిర్ముకుటైర్వవన్దిరే ప్రణేముః ।। 18.41 ।।

మణౌ మహానీల ఇతి ప్రభావాదల్పప్రమాణేఽపి యథా న మిథ్యా ।

శబ్దో మహారాజ ఇతి ప్రతీతస్తథైవ తస్మిన్యుయుజేఽర్భకేఽపి ।। 18.42 ।।

మణావితి।। అల్పప్రమాణేఽపి మణావిన్ద్రనీలే ప్రభావాత్తేజిష్ఠత్వాద్ధేతోర్మహానీల ఇతి శబ్దో యథా మిథ్యా నిరర్థకో న తథైవార్భకేఽపి శిశావపి తస్మిన్ సుదర్శనే ప్రతీతః ప్రసిద్ధో మహారాజ ఇతి శబ్దో న మిథ్యా యుయుజే ।। 18.42 ।।

పర్యన్తసంచారితచామరస్య కపోలలోలోభయకాకపక్షాత్ ।

తస్యాననాదుఞ్చరితో వివాదశ్చస్ఖాల వేలాస్వపి నార్ణవానామ్ ।। 18.43 ।।

పర్యన్తేతి।। పర్యన్తయోః పార్శ్వయోః సంచారితే యస్య తస్య బాలస్య సంబన్ధినః కపోలయోర్లోలావుభౌ కాకపక్షౌ యస్య తస్మాదాననాదుఞ్చరితో వివాదో వచనమర్ణవానాం వేలాస్వపి న చస్ఖాల। శిశోరపి తస్యాజ్ఞాభఙ్గో నాసీదిత్యర్థః। చపలసంసర్గేఽపి మహాన్తో న చలన్తీతి ధ్వనిః। ఉభయకాకపక్షాదిత్యత్ర `వృత్తివిషయే ఉభయపుత్ర' ఇతివత్ `ఉభ'శబ్దస్థానే `ఉభయ'శబ్దప్రయోగః' ఇత్యుక్తం ప్రాక్ ।। 18.43 ।।

నిర్వృత్తజామ్బూనదపట్టశోభే న్యస్తం లలాటే తిలకం దధానః ।

తేనైవ శూన్యాన్యరిసున్దరీణాం ముఖాని స స్మేరముఖశ్చకార ।। 18.44 ।।

నిర్వృత్తేతి।। నిర్వృత్తా జామ్బూనదపట్టశోభా యస్య తస్మిన్కృతకనకపట్టశోభే లలాటే న్యస్తం తిలకం దధానః స్మేరముఖః స్మితముఖః స రాజా। అరిసున్దరీణాం ముఖాని తేనైవ తిలకేనైవ శూన్యాని చకార। అఖిలమపి శత్రువర్గమవధీదితి భావః ।। 18.44 ।।

శిరీషపుష్పాధికసౌకుమార్యః ఖేదం స యాయాదపి భూషణేన ।

నితాన్తగుర్వీమపి సోఽనుభావాద్ధురం ధరిత్ర్యా బిభరాంబభూవ ।। 18.45 ।।

శిరీషేతి।। శిరీషపుష్పాధికసౌకుమార్యః। కోమలాఙ్గ ఇత్యర్థః। అత ఏవ స రాజా భూషణేనాపి ఖేదం శ్రమం యాయాద్గచ్ఛేత్। ఏవంభూతః స నితాన్తగుర్వీమపి ధరిత్ర్యా ధురం భువో భారమనుభావాత్ సామర్థ్యాత్। బిభరాంబభూవ బభార। `భీహ్రీభృహువాం శ్లువచ్చ' (పా.3।1।39) ఇతి వికల్పాదామ్ప్రత్యయః ।। 18.45 ।।

న్యస్తాక్షరామక్షరభూమికాయాం కార్త్స్న్యేన గృహ్ణాతి లిపిం న యావత్ ।

సర్వాణి తావచ్ఛ్రుతవృద్ధయోగాత్ఫలాన్యుపాయుఙ్క్త స దణ్డనీతేః ।। 18.46 ।।

న్యస్తేతి।। అక్షరభూమికాయామక్షరలేఖనస్థలే న్యస్తాక్షరాం రచితాక్షరపఙ్క్తిరేఖాన్యాసాం లిపిం పఞ్చాశద్వర్ణాత్మికాం కార్త్స్న్యేన యావన్న గృహ్ణాతి స సుదర్శనస్తావచ్ఛ్రుతవృద్ధయోగాద్విద్యావృద్ధసంసర్గాత్సర్వాణి దణ్డనీతేర్దణ్డశాస్త్రస్య ఫలాన్యుపాయుఙ్క్తాన్వభూత్।। ప్రాగేవ బద్ధఫలస్య తస్య పశ్చాదభ్యస్యామానం శాస్త్రం సంవాదార్థమివాభవదిత్యర్థః ।। 18.46 ।।

ఉపస్యపర్యాప్తనివేశభాగా ప్రౌఢీభవిష్యన్తముదీక్షమాణా ।

సంజాతలజ్జేవ తమాతపత్రచ్చాయాఛలేనోపజుగూహ లక్ష్మీః ।। 18.47 ।।

ఉరసీతి ।। ఉరస్యపర్యాప్తో నివేశభాగో నివాసావకాశో యస్యాః సా। అత ఏవ ప్రౌఢీభవిష్యన్తం వర్ధిషథ్యమాణముదీక్షమాణా ప్రౌఢవపుష్మాన్భవిష్యతీతి ప్రతీక్షమాణా లక్ష్మీః సంజాతలజ్జేవ సాక్షాదాలిఙ్గితుం లజ్జితేవ తం సుదర్శనమ్। ఆతపత్రచ్చాయాఛలేనోపజుగూహాలిలిఙ్గ। ఛత్రచ్చాయా లక్ష్మీరూపేతి ప్రసిద్ధిః। ప్రౌఢాఙ్గనాయాః ప్రౌఢపురుషాలాభే లజ్జా భవతీతి ధ్వనిః ।। 18.47 ।।

అనశ్నువానేన యుగోపమానమబద్ధమౌర్వీకిణలాఞ్ఛనేన ।

అస్పృష్టఖఙ్గత్సరుణాపి చాసీద్రక్షావతీ తస్య భుజేన భూమిః ।। 18.48 ।।

అనశ్నువానేనేతి ।। యుగోపమానం యుగసాదృశ్యమనశ్నువానేనాప్రాప్నువతా। అబద్ధం మౌర్వీకిణో జ్యాఘాతగ్రన్థిరేవ లాఞ్ఛనం యస్య తేన। అస్పృష్టః ఖఙ్గత్సరుః ఖఙ్గముష్టిర్యేన తేన। `త్సరుః ఖఙ్గాదిముష్టౌ స్యాత్' ఇత్యమరః। ఏవంవిధేనాపి చ తస్య సుదర్శనస్య భుజేన భూమి రక్షావత్యాసీత్। శిశోరపి తస్య తేజస్తాదృగిత్యర్థః ।। 18.48 ।।

న కేవలం గచ్ఛతి తస్య కాలే యయుః శరీరావయవా వివృద్ధిమ్ ।

వంశ్యా గుణాః ఖల్వపి లోకకాన్తాః ప్రారమ్భసూక్ష్మాః ప్రథిమానమాపుః ।। 18.49 ।।

నేతి ।। కాలే గచ్ఛతి సతి తస్య కేవలం శరీరావయవా ఏవ వివృద్ధిం ప్రసారం న యయుః। కింతు వంశే భవా వంశ్యా లోకకాన్తా జనప్రియాః ప్రారమ్భ ఆదౌ సూక్ష్మాస్తస్య గుణాః శౌర్యౌదార్యాదయోఽపి ప్రథిమానం పృథుత్వమాపుః ఖలు ।। 18.49 ।।

స పూర్వజన్మాన్తరదృష్టపారాః స్మరన్నివాక్లేశకరో గురూణామ్ ।

తిస్రస్త్రివర్గాధిగమస్య మూలం జగ్రాహ విద్యాః ప్రకృతీశ్చ పిత్ర్యాః ।। 18.50 ।।

స ఇతి ।। స సుదర్శనః పూర్వస్మిఞ్జన్మాన్తరే జన్మవిశేషే దృష్టపారాః స్మరన్నివ గురూణామక్లేశకరః సన్। త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం వర్గస్త్రివర్గః। తస్యాధిగమస్య ప్రాప్తేర్మూలం తిస్రో విద్యాస్త్రయీ-వార్తా-దణ్డనీతిః పిత్ర్యాః పితృసంబన్ధినీః ప్రకృతీః ప్రజాశ్చ జగ్రాహ స్వాయత్తీచకార। అత్ర కౌటిల్యః-`ధర్మాధర్మౌ త్రయ్యామర్థానర్థౌ వార్తాయాం నయానయౌ దణ్డనీత్యామ్' ఇతి। అత్ర దణ్డనీతిర్నయద్వారా కామమూలమితి ద్రష్టవ్యమ్। ఆన్వీక్షిక్యా అనుపాదానం త్రయ్యన్తర్భావపక్షమాశ్రిత్య। యథాహ కామన్దకః- `త్రయీ వార్తా దణ్డనీతిస్తిస్రో విద్యా మనోర్మతాః। త్రయ్యా ఏవ విభాగోఽయం యేన సాన్వీక్షికీ మతా ।।' ఇతి ।। 18.50 ।।

వ్యూహ్య స్థితః కించిదివోత్తరార్ధమున్నద్ధచూడోఽఞ్చితసవ్యజానుః ।

ఆకర్ణమాకృష్టసబాణధన్వా వ్యరోచతాస్త్రే స వినీయమానః ।। 18.51 ।।

వ్యాహ్యేతి।। సః। అస్త్రే ధనుర్విద్యాయాం వినీయమానః శిక్ష్యమాణోఽత ఏవ,ఉత్తరార్ధం పూర్వకాయ కించిదివ వ్యాహ్య విస్తార్య స్థితః। ఉన్నద్ధచూడ ఊర్ధ్వముత్కృష్య బద్ధకేశః। అఞ్చితమాకుఞ్చితం సవ్యం జాను యస్య స ఆకర్ణమాకృష్టం సబాణం ధనుర్ధన్వ వా యేన స తథోక్తః సన్। వ్యరోచతాశోభత ।। 18.51 ।।

అథ మధు వనితానాం నేత్రనిర్వేశనీయ-

మనసిజతరుపుష్పం రాగబన్ధప్రవాలమ్ ।

అకృతకవిధి సర్వాఙ్గీణమాకల్పజాతం

విలసితపదమాద్యం యౌవనం స ప్రపేదే ।। 18.52 ।।

అథేతి।। అథ స సుదర్శనో వనితానాం నేత్రైర్నిర్వేశనీయం భోగ్యమ్। నేత్ర పేయమిత్యర్థః। `నివశో భృతిభోగయోః' ఇత్యమరః। మధు క్షౌద్రమ్। రాగబన్ధోఽనురాగసంతాన ఏవ ప్రవాలః పల్లవో యస్య తత్। మనసిజ ఏవ తరుస్తస్య పుష్పం పుష్పభూతమ్। అకృతక్తవిధ్యకృత్రిమసంపాదనమ్। సర్వాఙ్గం వ్యాప్నోతీతి సర్వాఙ్గీణమ్। `తత్సర్వాదేః-'(పా.5।9।7) ఇత్యాదినా ఖప్రత్యయః। ఆకల్పజాతమాభరణసమూహభూతమ్। ఆద్యం విలసితపదం విలాసస్థానం యౌవనం ప్రపేదే। విశిష్టమధుపుష్పాకల్పజాతవిలాసపదత్వేన యౌవనస్య చతుర్ధాకరణాత్సవిశేషణమాలారూపకమేతత్ ।। 18.52 ।।

ప్రతికృతిరచనాభ్యో దూతిసందర్శితాభ్యః

సమధికతరరూపాః శుద్ధసంతానకామైః ।

అధివివిదురమాత్యైరాహృతాస్తస్య యూనః

ప్రథమపరిగృహీతే శ్రీభువౌ రాజకన్యాః ।। 18.53 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతౌ వంశానుక్రమో నామాష్టాదశః సర్గః ।

ప్రతికృతీతి।। దూతిభిః కన్యాపరీక్షణార్థం ప్రేషితాభిః సందర్శితాభ్యో దూతిసందర్శితాభ్యః ప్రతికృతీనాం తూలికాదిలిఖితకన్యాప్రతిమానాం రచనాభ్యో విన్యాసేభ్యః। `పఞ్చమీ విభక్తే'(పా.2।3।42) ఇతి పఞ్చమీ। సమధికతరరూపాః। చిత్రనిర్మాణాదపి రమణీయనిర్మాణా ఇత్యర్థః। శుద్ధసంతానకామైరమాత్యైరాహృతా ఆనీతా రాజకన్యా యూనస్తస్య సుదర్శనస్య సంబన్ధిన్యౌ ప్రథమపరిగృహీతే శ్రీభువౌ శ్రీశ్చ భూశ్చ తే అధివివిదురధివిన్నే చక్రుః। ఆత్మనా సపత్నీభావం చక్రురిత్యర్థః। `కృతసాపత్నికాధ్యూఢాధివిన్నా' ఇత్యమరః ।। 18.53 ।।

ఇతి మహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయామష్టాదశః సర్గః ।

****

.

ఏకోనవింశః సర్గః ।

మనసో మమ సంసారబన్ధముచ్చేత్తుమిచ్ఛతః ।

రామచన్ద్రపదామ్భోజయుగలం నిబిడాయతామ్ ।।

అగ్నివర్ణమభిషిచ్య రాఘవః స్వే పదే తనయమగ్నితేజసమ్ ।

శిశ్రియే శ్రుతవతామపశ్చిమః పశ్చిమే వయసి నైమిషం వశీ ।। 19.1 ।।

అగ్నివర్ణమితి।। శ్రుతవతాం శ్రుతసంపన్నానామపశ్చిమః ప్రథమో వశీ జితేన్ద్రియో రాఘవః సుదర్శనః పశ్చిమే వయసి వార్ధ్దకే స్వే పదే స్థానేఽగ్నితేజసం తనయమగ్నివర్ణమభిషిచ్య నైమిషం నైమిషారణ్యం శిశ్రియే శ్రితవాన్ ।। 19.1 ।।

తత్ర తీర్థసలిలేన దీర్ఘికాస్తల్పమన్తరితభూమిభిః కుశైః ।

సౌధవాసముటజేన విస్మృతః సంచికాయ ఫలనిఃస్పృహస్తపః ।। 19.2 ।।

తత్రేతి।। తత్ర నైమిషే తిర్థసలిలేన దీర్ఘికా విహారవాపీరన్తరితభూమిభిః కుశైస్తల్పం శయ్యాముటజేన పర్ణశాలయా సౌధవాసం విస్మృతో విస్మృతవాన్సః। కర్తరి క్తః। ఫలే స్వర్గాదిఫలే నిఃస్పృహస్తపః సంచికాయ సంచితవాన్ ।। 19.2 ।।

లబ్ధపాలనవిధౌ న తత్సుతః ఖేదమాప గురుణా హి మేదినీ ।

భోక్తుమేవ భుజనిర్జితద్విషా న ప్రసాధయితుమస్య కల్పితా ।। 19.3 ।।

లబ్ధేతి।। తతత్సుతః సుదర్శనపుత్రోఽగ్నివర్ణో లబ్ధపాలనవిధౌ లబ్ధస్య రాజ్యస్య పాలనకర్మణి ఖేదం నాప। అక్లేశేనాపాలయదిత్యర్థః। కుతః? హి యస్మాత్। భుజనిర్జితద్విషా గురుణా పిత్రా మేదిన్యస్యాగ్నివర్ణస్య భోక్తుమేవ కల్పితా,ప్రసాధయితుం న। ప్రసాధనం కణ్టకశోధనమ్। అలంకృతిర్ధ్వన్యతే। తథా చ యథాలంకృత్య నీతా యువతిః కేవలముపభుజ్యతే తద్వదితి భావః ।। 19.3 ।।

సోఽధికారమభికః కులోచితం కాశ్చన స్వయమవర్తయత్సమాః ।

సంనివేశ్య సచివేష్వతః పరం స్త్రీవిధేయనవయౌవనోఽభవత్ ।। 19.4 ।।

స ఇతి।। అభికః కాముకః। `అనుకాభికాభీకః కమితా'(పా.5।2।74) ఇతి నిపాతః। `క్రమః కామయితాఽభీకః కమనః కామనోఽభికః' ఇత్యమరః। సోఽగ్నివర్ణః కులోచితమధికారం ప్రజాపాలనం కాశ్చన సమాః కతిచిద్వత్సరాన్ స్వయమవర్తయదకరోత్। అతఃపరం సచివేషు సంనివేశ్య నిధాయ స్త్రీవిధేయం స్త్ర్యధీనం నవం యౌవనం యస్య సోఽభవత్। స్త్ర్యాసక్తోఽభూదిత్యర్థః ।। 19.4 ।।

కామినీసహచరస్య కామినస్తస్య వేశ్మసు మృదఙ్గనాదిషు ।

బుద్ధిమన్తమధికర్ద్ధిరుత్తరః పూర్వముత్సవమపోహదుత్సవః ।। 19.5 ।।

కామినీతి ।। కామినీసహచరస్య కామినస్తస్య మృదఙ్గనాదిషు మృదఙ్గనాదవత్సు వేశ్మస్వధికర్ద్ధిః పూర్వస్మాదధికసంభారః ఉత్తర ఉత్సవః। బుద్ధిమన్తం సాధనసంపన్నం పూర్వముత్సవమపోహదపానుదత్। ఉత్తరోత్తరాధికా తస్యోత్సవపరమ్పరా వృత్తేత్యర్థః ।। 19.5 ।।

ఇన్ద్రియార్థపరిశూన్యమక్షమః సోఢుమేకమపి స క్షణాన్తరమ్ ।

అన్తరేవ విహరన్దివానిశం న వ్యపైక్షత సముత్సుకాః ప్రజాః ।। 19.6 ।।

ఇన్ద్రియేతి ।। ఇన్ద్రియార్థపరిశూన్యం శబ్దాదివిషయరహితమేకమపి క్షణాన్తరం క్షణభేదం సోఢుమక్షమోఽశక్తః సోఽగ్నివర్ణో దివానిశమన్తరేవ విహరన్ సముత్సుకా దర్శనాకాఙ్క్షిణీః ప్రజా న వ్యపైక్షత నాపేక్షితవాన్ ।। 19.6 ।।

గౌరవాద్యదపి జాతు మన్త్రిణాం దర్శనం ప్రకృతికాఙ్క్షితం దదౌ ।

తద్గవాక్షవివరావలమ్బినా కేవలేన చరణేన కల్పితమ్ ।। 19.7 ।।

గోరవాదితి ।। జాతు కదాచిన్మన్త్రిణాం గౌరవాద్గురుత్వాద్ధేతోః। మన్త్రివచనానురోధాదిత్యర్థః। ప్రకృతిభిః ప్రజాభిః కాఙ్క్షితం యదపి దర్శనం దదౌ తదపి గవాక్షవివరావలమ్బినా కేవలేన చరణేన చరణమాత్రేణ కల్పితం సంపాదితమ్,న తు ముఖావలోకనప్రదానేనేత్యర్థః ।। 19.7 ।।

తం కృతప్రణతయోఽనుజీవినః కోమలాత్మనఖరాగరూషితమ్ ।

భేజిరే నవదివాకరాతపస్పృష్టపఙ్కజతులాధిరోహణమ్ ।। 19.8 ।।

తమితి ।। కోమలేన మృదులేనాత్మనఖానాం రాగేణారుణ్యేన రూషితం ఛురితమ్। అత ఏవ నవదివాకరాతపేన స్పృష్టం వ్యాప్తం యత్పఙ్కజం తస్య తులాం సామ్యతామధిరోహతి ప్రాప్నోతీతి తులాధిరోహణమ్। తం చరణమనుజీవినః కృతప్రణతయః కృతనమస్కారాః సన్తో భేజిరే సిషేవిరే ।। 19.8 ।।

యౌవనోన్నతవిలాసినీస్తనక్షోభలోలకమలాశ్చ దీర్ఘికాః ।

గూఢమోహనగృహాస్తదమ్బుభిః స వ్యగాహత విగాఢమన్మథః ।। 19.9 ।।

యౌవనేతి ।। విగాఢమన్మథః ప్రౌఢమదనః సోఽగ్నివర్ణో యౌవనేన హేతునోన్నతానాం విలాసినీస్తనానాం క్షోభేణాఘాతేన లోలాని చఞ్చలాని కమలాని వాసాం తాః। తదమ్బుభిస్తాసాం దీర్ఘికాణామమ్బుభిర్గూఢాన్యన్తర్హితాని మోహనగృహాణి సురతభవనాని యాసు తాశ్చ దీర్ఘికా వ్యగాహత। స్త్రీభిః సహ దీర్ఘికాసు విజహారేత్యర్థః ।। 19.9 ।।

తత్ర సేకహృతలోచనాఞ్జనైర్ధౌతరాగపరిపాటలాధరైః ।

అఙ్గనాస్తప్తధికం వ్యలోభయన్నార్పితప్రకృతకాన్తిభిర్ముఖైః ।। 19.10 ।।

తత్రేతి ।। తత్ర దీర్ఘికాస్వఙ్గనాః సేకేన హృతం లోచనాఞ్జనం నేత్రకజ్జలం యేషాం తైః। రజ్యతేఽనేనేతి రాగో రాగద్రవ్యం లాక్షాది। రాగస్య పరిపాటలోఽఙ్గగుణః। `గుణే శుక్లాదయః పుంసి' ఇత్యమరః। ధౌతో రాగపరిపాటలో యేషాం తే తథోక్తా అధరాయేషాం తైః। నివృత్తసాంక్రమికరాగైరిత్యర్థః। అత ఏవార్పితప్రకృతకాన్తిభిః। అభివ్యఞ్జితస్వాభావికరాగైరిత్యర్థః। ఏవంభూతైర్ముఖై త్తనగ్నివర్ణమధికం వ్యలోభయన్ ప్రలోభితవత్యః ।। 19.10 ।।

ఘ్రాణకాన్తమధుగన్ధకార్షిణీః పానభూమిరవనాః ప్రియాసఖః ।

అభ్యపద్యత స వాసితాసఖః పుష్పితాః కమలినీరివ ద్విపః ।। 19.11 ।।

వ్రాణేతి ।। ప్రియాసఖః సోఽగ్నివర్ణో ఘ్రాణకాన్తేన ఘ్రాణతర్పణేన మధుగన్ధేన కర్షిణీర్మనోహారిణీః। రచ్యన్త ఇతి రచనాః,పానభూపయ ఏవ రచనాః,రచితాః పానభూమయ ఇత్యర్థః। వాసితాసఖః కరిణీసహచరః। `వాసితా స్త్రీకరిణ్యోశ్చ' ఇత్యమరః। ద్విపః పుష్పితాః కమలినీరివ। అభ్యపద్యతాభిగతః ।। 19.11 ।।

సాతిరేకమదకారణం రహస్తేన దత్తమభిలేషురఙ్గనాః ।

తాభిరప్యుపహృతం ముఖాసవం సోఽపిబద్బకులతుల్యదోహదః ।। 19.12 ।।

సాతిరేకేతి ।। అఙ్గనా రహో రహసి సాతిరేకస్య సాతిశయస్య మదస్య కారణం తేనాగ్నివర్ణేన దత్తం ముఖాసవమభిలేషుః। బకులేన తుల్యదోహదస్తుల్యాభిలాషః। `అథ దోహదమ్। ఇచ్ఛాకాఙ్క్షా స్పృహేహా తృట్' ఇత్యమరః। బకులద్రుమస్యాఙ్గనామద్యార్థిత్వాత్తుల్యాభిలాషత్వమ్। సోఽపి తాభిరఙ్గనాభిరుపహృతం దత్తం ముఖాసవమపిబత్ ।। 19.12 ।।

అఙ్కమఙ్కపరివర్తనోచితే తస్య నిన్యతురశూన్యతాముమే ।

వల్లకీ చ హృదయంగమస్వనా వల్గువాగపి చ వామలోచనా ।। 19.13 ।।

అఙ్కమితి ।। అఙ్కపరివర్తనోచితే ఉత్సఙ్గవిహారార్హే ఉమే తస్యాగ్నివర్ణస్యాఙ్కమశూన్యతాం పూర్ణతాం నిన్యతుః। కే ఉభే? హృదయంగమస్వనా మనోహరధ్వనిర్వల్లకీ వీణా చ। వల్గువాఙ్మధురభాషిణీ వామలోచనా కామిన్యపి చ హృదయం గచ్ఛతీతి హృదయంగమః। ఖచ్ప్రకరణే గమేః సుప్యుపసంఖ్యానాత్ఖచ్ప్రత్యయః। అఙ్కాధిరోపితయోర్వీణా-వామాక్ష్యోర్వాద్య-గీతాభ్యామరంస్తేత్యర్థః ।। 19.13 ।।

స స్వయం ప్రహతపుష్కరః కృతీ లోలమాల్యవలయో హరన్మనః ।

నర్కకీరభినయాతిలజ్ఘినీః పార్శ్వవర్తిషు గురుష్వలజ్జయత్ ।। 19.14 ।।

స ఇతి ।। కృతీ కుశలః స్వయం ప్రహతపుష్కరో వాదితవాద్యముఖో లోలాని మాల్యాని వలయాని చ యస్య స తథోక్తం మనో హరన్। నర్తకీనామితి శేషః। సోఽగ్నివర్ణోఽభినయాతిలజ్ఘినీః। అభినయేషు స్ఖలన్తీరిత్యర్థః। నర్తకీర్విలాసినీః। `శిల్పిని ష్వున్'(పా.3।1।145) ఇతి ష్వున్ప్రత్యయః। `షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' (పా.4।1।41) జీష్। `నర్తకీలాసికే సమే' ఇత్యమరః। గురుషు నాట్యాచార్యేషు పార్శ్వవర్తిషు సమీపస్థేషు సత్స్వేవ। అలజ్జయత్ లజ్జామగమయత్ ।। 19.14 ।।

చారు నృత్యవిగమే చ తన్ముఖం స్వేదభిన్నతిలకం పరిశ్రమాత్ ।

ప్రేమదత్తవదనానిలః పిబన్నత్యజీవదమరాలకేశ్వరౌ ।। 19.15 ।।

చావితి ।। కించ,చారు సున్దరం నృత్యవిగమే లాస్యావసానే పరిశ్రమాన్నర్తనఽవాసాత్స్వేదేన భిన్నతిలకం విశీర్ణతిలకం తన్ముఖం నర్తకీముఖం ప్రేమ్ణా దత్తవదనానిలః ప్రవర్తితముఖమారుతః పిబన్। అమరాణామలకాయాశ్చేశ్వరావిన్ద్రకుబేరౌ। అత్యజీవదతిక్రమ్యాజీవత్। తతోఽప్యుత్కృష్టజీవిత ఆసీదిత్యర్థః। ఇన్ద్రాదేరపి దుర్లభమీదృశం సౌభాగ్యమితి భావః ।। 19.15 ।।

తస్య సావరణదృష్టసంధయః కామ్యవస్తుషు నవేషు సఙ్గినః ।

వల్లభాభిరుపసృత్య చక్రిరే సామిభుక్తవిషయాః సమాగమాః ।। 19.16 ।।

తస్యేతి ।। ఉపసృత్యాన్యత్ర గత్వా న వేషు నూతనేషు కామ్యవస్తుషు శబ్దాదిష్విన్ద్రియార్థేషు సజఅగిన ఆసక్తిమతః సతస్తస్య సావరణాః ప్రచ్ఛన్నా దృష్టాః ప్రకాశాశ్చ సంధయః సాధనాని యేషు తే సమాగమాః సంగమా వల్లభాభిః ప్రేయసీభిః సామిభుక్తవిషయా అర్ధోపభుక్తేన్ద్రియార్థాశ్చక్రిరే। యథేష్టం భుక్తశ్చేత్తర్హ్యయం నిఃస్పృహః సన్నస్మత్సమీపం నాయాస్యతీతి భావః। అత్ర గోనర్దీయః-`సంధిద్వివిధః-సావరణః,ప్రకాశశ్చ। ఛావరణో భిక్షుక్యాదినా ప్రకాశః స్వయముపేత్య కేనాపి' ఇతి। `ఇతః స్వయముపసృత్య విశేషార్థీం తత్ర స్థితోఽనుపజాపం స్వయం సంధేయః' ఇతి వాత్స్యాయనః। అన్యత్ర గతం కథంచిత్సంధాయ పునరుపగమాయార్ధోపభోగేనానివృత్తతృష్ణం చక్రురిత్యర్థః ।। 19.16 ।।

అఙ్గులీకిసలయాగ్రతర్జనం భ్రూవిభఙ్గకుటిలం చ వీక్షితమ్ ।

మేఖలాభిరసకృఞ్చ బన్ధనం వఞ్చయన్ప్రణయినీరవాప సః ।। 19.17 ।।

అఙ్గులీతి ।। సోఽగ్నివర్ణః ప్రణయినీః ప్రేయసీర్వఞ్చయనన్యత్ర గచ్ఛన్। అఙ్గుల్యః కిసలయాని తేషామగ్రాణి తైస్తర్జనం భర్త్సనం భ్రువిభఙ్గేన భ్రూమేదేన కుటిలం వక్రం వీక్షితం వీక్షణం చాసకృన్మేఖలాభిర్బన్ధనం చావాప। అపరాధినో దణ్డ్యా ఇతి భావః ।। 19.17 ।।

తేన దూతివిదితం నిషేదుషా పృష్ఠతః సురతవారరాత్రిషు ।

శుశ్రువే ప్రియజనస్య కాతరం విప్రలమ్భపరిశఙ్కినో వచః ।। 19.18 ।।

తేనేతి ।। సురతస్య వారో వాసరః,తస్య రాత్రిషు దూతీనాం విదితం యథా తథఆ పృష్ఠతః ప్రియజనస్య పశ్చాద్భాగే నిషేదుషా తేనాగ్నివర్ణేన విప్రలమ్భపరిశఙ్కినో విరహాశఙ్కినః। ప్రియశ్చాసౌ జనశ్చ ప్రియజనః। తస్య కాతరం వచః `ప్రియానయనేన మాం పాహి' ఇత్యేవమాది దీనవచనం శుశ్రువే ।। 19.18 ।।

లౌల్యమేత్య గృహిణీపరిగ్రహాన్నర్తకీషఅవసులభాసు తద్వపుః ।

వర్తతే స్మ స కథంచిదాలిఖన్నఙ్గులీక్షరణసన్నవర్తికః ।। 19.19 ।।

లౌల్యమితి ।। గృహిణీపరిగ్రహాద్రాజ్ఞీభిః సమాగమాద్ధేతోర్నర్తకీషు వేశ్యాస్వసులభాసు దుర్లభాసు సతీషు లౌల్యమౌత్సుక్యమేత్య ప్రాప్య। అఙ్గుల్యోః క్షరణేన స్వేదనేన సన్నవార్తికో విగలితశలాకః సోఽగ్నివర్ణస్తాసాం నర్తకీనాం వపుస్తద్వపురాలిఖన్ కథంచిద్వర్తతే స్మావర్త ।। 19.19 ।।

ప్రేమగర్వితవిపక్షమత్సరాదాయతాఞ్చ మదనాన్మహీక్షితమ్ ।

నిన్యురుత్సవవిధిఞ్ఛలేన తం దేవ్య ఉజ్ఝితరుషః కృతార్థతామ్ ।। 19.20 ।।

ప్రేమేతి ।। ప్రేమ్ణా స్వవిషయేణ ప్రియస్యానురాగేణ హేతునా గర్వితే విపక్షే సపత్నిజనే మత్సరాద్వైరాదాయతాత్ప్రవృద్ధాన్మదనాఞ్చ హేతోర్దేవ్యో రాజ్ఞ్య ఉజ్ఝితరుషస్త్యక్తరోషాః అత్యన్తం మహీక్షితమ్। ఉత్సవవిధిచ్ఛలేన మహోత్సవకర్మవ్యాజేన। కృతోఽర్థః ప్రయోజనం యేన స కృతార్థః,తస్య భావం కృతార్థతాం నిన్యుః। మదనమహోత్సవవ్యాజానీతేన తేన అమనోరథం కారయామాసురిత్యర్థః ।। 19.20 ।।

ప్రాతరేత్య పరిభోగశోభినా దర్శనేన కృతఖణ్డనవ్యథాః ।

ప్రాఞ్జలిః ప్రణయినీః ప్రసాదయన్సోఽదునోత్ప్రణయమన్థరః పునః ।। 19.21 ।।

ప్రాతరితి ।। సోఽగ్నివర్ణః ప్రాతరేత్యాగత్య పరిభోగశోభినా దర్శనేన హేతునా। దృశేర్ణ్యన్తాల్ల్యుట్। కృతా ఖణ్డనవ్యథా యాసాం తాస్తథోక్తాః ఖణ్డితా ఇత్యర్థః। తదుక్తమ్- `జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా' ఇతి। ప్రణయినీః ప్రాఞ్జలిః ప్రసాదయంస్తథాపి ప్రణయమన్థరః ప్రణయేన నర్తకీగతేన మన్థరోఽలసః। తత్ర శిథిలప్రయత్నః సన్నిత్యర్థః। పునరదునోత్ పర్యతాపయత్ ।। 19.21 ।।

స్వప్నకీర్తితవిపక్షమఙ్గనాః ప్రత్యభైత్సురవదన్త్య ఏవ తమ్ ।

ప్రచ్ఛదాన్తగలితాశ్రుబిన్దుభిః క్రోధభిన్నవలయైర్వివర్తనైః ।। 19.22 ।।

స్వప్నేతి ।। స్వప్నే కీర్తితో విపక్షః సపత్నిజనో యేన తం। తమగ్నివర్ణమ్। అవదన్త్య ఏవ। త్వయా గోత్రస్ఖలనం కృతమిత్యనుపాలమ్భమానా ఏవ। ప్రచ్ఛదస్యాస్తరణపటస్యాన్తే అద్యే

గలితా అశ్రుబిన్దవో యేషు తైః క్రోధేన భిన్నాని భగ్నాని వలయాని యేషు తైర్వివర్తనైః పరాగ్విలుణ్ఠనైః ప్రత్యభైత్సుః ప్రతిచక్రుః। తిరశ్చక్రురిత్యర్థః ।। 19.22 ।।

క్లృప్తపుష్పశయనాఽల్లతాగృహానేత్య దూతికృతమార్గదర్శనః ।

అన్వభూత్పరిజనాఙ్గనారతం సోఽవరోధభయవేపథూత్తరమ్ ।। 19.23 ।।

క్లృప్తేతి।। సోఽగ్నివర్ణో దూతిభిః కృతమార్గదర్శనః సన్। క్లృప్తపుష్పశయనాఽల్లతాగృహానేత్య। అవరోధాదన్తఃపురజనాద్భయేన యో వేపథుః కమ్పస్తదుత్తరం తత్ప్రధానం యథా తథా పరిజనాఙ్గనారతం దాసీరతమన్వభూత్। పరిజనశ్చాసావఙ్గనా చేతి విగ్రహః। అత్ర ఛీబన్తస్యాపి `దూతీ' శబ్దస్య ఛన్దోభఙ్గభయాద్ధ్రస్వత్వం కృతమ్। `అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛన్దోభఙ్గం త్యజేద్గిరామ్' ఇత్యుపదేశాత్ ।। 19.23 ।।

నామ వల్లభజనస్య తే మయా ప్రాప్య భాగ్యమపి తస్య కాఙ్క్ష్యతే ।

లోలుపం నను మనో మమేతి తం గోత్రవిస్ఖలితమూచురఙ్గనాః ।। 19.24 ।।

నామేతి।। మయా తే వల్లభజనస్య ప్రియజనస్య నామ ప్రాప్య తన్నామ్నాహ్వానం లబ్ధ్వా తస్య త్వద్వల్లభజనస్య యద్భాగ్యమ్। తత్పరిహాసకారణమితి శేషః। తదపి కాఙ్క్ష్యతే। నను బత మమ మనో లోలుపం గృధ్రు। ఇత్యనేన ప్రకారేణ గోత్రే నామ్ని విస్ఖలితం స్ఖలితవన్తం తమగ్నివర్ణమూచుః। `గోత్రం నామ్ని కులేఽచలే' ఇతి యాదవః। తన్నామలాభే సతి తద్భాగ్యమపి కాఙ్క్ష్యతే మనః। అహో తృష్ణేతి సోల్లుణ్ఠముపాలమ్భన్తేత్యర్థః ।। 19.24 ।।

చూర్ణబభ్రు లులితస్రగాకులం ఛిన్నమేఖలమలక్తకాఙ్కితమ్ ।

ఉత్థితస్య శయనం విలాసినస్తస్య విభ్రమరతాన్యపావృణోత్ ।। 19.25 ।।

చూర్ణేతి।। చూర్ణైర్బభ్రు చూర్ణైర్వ్యానతకరణైరధోముఖవిన్యస్తాయాః స్త్రియాశఅచికురగలితైః కుఙ్కుమాదిభిర్బభ్రు పిఙ్గలమ్। `బభ్రు స్యాత్పిఙ్గలే త్రిషు' ఇత్యమరః। లులితస్రగాకులం వరిపదాఖ్యబన్ధే స్త్రియా భూమిగతమస్తకతయా పతితాభిర్లులితస్రగ్భిరాకులమ్। ఛిన్నమేఖలం హరివిక్రమకరణైః స్త్రియా ఉచ్ఛ్రితైకచరణత్వాచ్ఛిన్నమేఖలమ్,గలితమేఖలమిత్యర్థః। అలక్తకాఙ్కితం ధేనుకబన్ధే భూతలనిహితకాన్తాచరణత్వాల్లక్షారాగఖచితం శయనం కర్తృ। ఉత్థితస్య । శయనాదితి భావః। విలాసినస్తస్యాగ్నివర్ణస్య విభ్రమరతాని లీలారతాని। సురతబన్ధవిశేషానిత్యర్థః। అపావృణోత్ స్ఫుటీచకార। వ్యానతాదీనాం లక్షణం రతిరహస్యే-`వ్యానతం రతమిదం ప్రియా యది స్యాదధోముఖచతుష్పదాకృతిః। తత్కటిం సమధిరుహ్య వల్లభః స్యాద్వృషాదిపశుసంస్థితస్థితిః। భూగతస్తనభుజాస్యమస్తకామున్నతస్ఫిఙ్చమధోముఖీం స్త్రియమ్। క్రామతి స్వకరకృష్టమేహనే వల్లభే వరిపదం తదుచ్యతే। యోషిదేకచరణే సముత్థితే జాయతే హి హరివిక్రమాహ్వయః। న్యస్తహస్తయుగలా నిజే పదే యోషిదేతి

కటిరూఢవల్లభా। అగ్రతో యది శనైరధోముఖీ ధైనుకం వృషవదున్నతే ప్రియే ।।' ఇతి ।। 19.25 ।।

స స్వయం చరణరాగమాదధే యోషితాం న చ తథా సమాహితః ।

లోభ్యమాననయనః శ్లథాంశుకైర్మేఖలాగుణపదైర్నితమ్బిభిః ।। 19.26 ।।

స ఇతి ।। సోఽగ్నివర్ణః స్వయమేవ యోషితాం చరణయో రాగం లాక్షారసమాదధేఽర్పయామాస। కిం చ,శ్లథాంశుకైః। ప్రియాఙ్గస్పర్శాదితి భావః। నితమ్బిభిర్నితమ్బవద్భిర్మేఖలాగుణపదైర్జఘనైః। `పశ్చాన్నితమ్బః స్త్రీకట్యాః క్లీబే తు జఘనం పురః' ఇత్యమరః। లోభ్యమాననయన ఆకృష్యమాణదృష్టిః సన్। తథా సమాహితోఽవహితో నాదధే యథాసమ్యగ్రాగరచనా స్యదితి భావః ।। 19.26 ।।

చుమ్బనే విపరివర్తితాధరం హస్తరోధి రశనావిఘట్టనే ।

విఘ్నితేచ్ఛమపి తస్య సర్వతో మన్మథేన్ధనమభూద్వధూరతమ్ ।। 19.27 ।।

చుమ్బన ఇతి ।। చుమ్బనే ప్రవృత్తే సతి విపరివర్తితాధరం పరిహృతోష్ఠమ్। రశనాయా విఘట్టనే గ్రన్థివిస్రంసనే ప్రసక్తే సతి హస్తం రుణద్ధివారయతీతి హస్తరోధి। ఇత్థం సర్వతః సర్వత్ర విఘ్నితేచ్ఛం ప్రతిహతమనోరథమపి వధూనాం రతం సురతం తస్యాగ్నివర్ణస్య మన్మథేన్ధనం కామోద్దీపనమభూత్ ।। 19.27 ।।

దర్పణేషు పరిభోగదర్శినీర్నర్మపూర్వమనుపృష్ఠసంస్థితః ।

ఛాయయా స్మితమనోజ్ఞయా వధూర్హ్నీనిమీలితముఖీశ్చకార సః ।। 19.28 ।।

దర్పణేష్వితి ।। సోఽగ్నివర్ణో దర్పణేషు పరిభోగదర్శినీః సంభోగచిహ్నాని పశ్యన్తీర్వధూర్నర్మపూర్వ పరిహాసపూర్వమ్। అనుపృష్ఠం తాసాం పృష్ఠభాగే సంస్థితః సన్। స్మితేన మనోజ్ఞయా ఛాయయా దర్పణగతేన స్వప్రతిబిమ్బేన హ్నీనిమీలితముఖీర్లజ్జావనతముఖీశ్చకార। తమాగతం దృష్ట్వా లజ్జితా ఇత్యర్థః ।। 19.28 ।।

కణ్ఠసక్తమృదుబాహుబన్ధనం న్యస్తపాదతలమగ్రపాదయోః ।

ప్రార్థయన్త శయనోత్థితం ప్రియాస్తం నిశాత్యయవిసర్గచుమ్బనమ్ ।। 19.29 ।।

కణ్ఠేతి ।। ప్రియాః శయనాదుత్థితం తమగ్నివర్ణం కణ్ఠసక్తం కణ్ఠార్పితం మృదుబాహుబన్ధనం యస్మింస్తత్। అగ్రపాదయోః స్వకీయయోర్న్యస్తే పాదతలే యస్మింస్తత్। నిశాత్యయే విసర్గో విసృజ్య గమనం తత్ర యఞ్చుమ్బనం తత్ప్రార్థయన్త। `దుహ్యాచ్-' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్। అత్ర గోనర్దీయః-`రతావసానే యది చుమ్బనాది ప్రయుజ్య యాయాన్మదనోఽస్య వాసః' ఇతి ।। 19.29 ।।

ప్రేక్ష్య దర్పణతలస్థమాత్మనో రాజవేషమతిశక్రశోభినమ్ ।

పిప్రియే న స తథా యథా యువా వ్యక్తలక్ష్మ పరిభోగమణ్డనమ్ ।। 19.30 ।।

ప్రేక్ష్యేతి।। యువా సోగ్నివర్ణోఽతిశక్రం యథా తథా శోభమానమతిశక్రశోభినం తర్పణతలస్థం దర్పణసంక్రాన్తమ్। ఆత్మనో రాజవేషం ప్రేక్ష్య తథా న పిప్రియే న తుతోష యథా వ్యక్తలక్ష్మ ప్రకటచిహ్నం పరిభోగమణ్డనం ప్రేక్ష్య పిప్రియే ।। 19.30 ।।

మిత్రకృత్యమపదిశ్య పార్శ్వతః ప్రస్థితం తమనవస్థితం ప్రియాః ।

విద్మ హే శఠ! పలాయనచ్ఛలాన్యఞ్జసేతి రురుధుః కచగ్రహైః ।। 19.31 ।।

మిత్రేతి।। మిత్రకృత్యం సుహృత్కార్యమపిదిశ్య వ్యాజీకృత్య పార్శ్వతః ప్రస్థితమన్యతో గన్తుముద్యుక్తమనవస్థితమవస్థాతుమక్షమం తమగ్నివర్ణం ప్రియాః, హే శఠ హే గూఢవిప్రియకారిన్। `గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠః'(2।7) ఇతి దశరూపకే। తవ పలాయనస్య ఛలాన్యఞ్జసా తత్త్వతః। `తత్త్వే త్వద్ధాఞ్జసా ద్వయమ్'ఇత్యమరః। విద్మ జానీమః। `విదో లటో వా'(పా.3।4।83) ఇతి వైకల్పికో మాదేశః। ఇతి ఉక్త్వేతి శేషః। కచగ్రహైః కేశకర్షణై రురుధుః। అత్ర గోనర్దీయః-`ఋతుస్నాతాభిగమనే మిత్రకార్యే తథాపది। త్రిష్వేతేషు ప్రియతమః క్షన్తవ్యో వారగమ్యయా।' ఇతి। విరక్తలక్షణప్రస్తావే వాత్స్యాయనః-`మిత్రకృత్యం చాపదిశ్యాన్యత్ర శఏతే' ఇతి ।। 19.31 ।।

తస్య నిదయరతిశ్రమాలసాః కణ్ఠసూత్రమపదిశ్య యోషితః ।

అధ్యశేరత బృహద్భుజాన్తరం పీవరస్తనవిలుప్తచన్దనమ్ ।। 19.32 ।।

తస్యేతి।। నిర్దయరతిశ్రమేణాలసా నిశ్చేష్టా యోషితః కణ్ఠసూత్రమాలిఙ్గనవిశేషమపదిశ్య వ్యాజీకృత్య పీవరస్తనాభ్యాం విలుప్తచన్దనం ప్రమృష్టాఙ్గరాగం తస్యాగ్నివర్ణస్య బృహద్భుజాన్తరమధ్యశేరత వక్షఃస్థలే శేరతే స్మ। కణ్ఠసూత్రలక్షణం తు -`యత్కుర్వతే వక్షసి వల్లభస్య స్తనాభిఘాతం నిబిడోపగూఢమ్। పరిశ్రమార్థం శనకైర్విదగ్ధాస్తత్కణ్ఠసూత్రం ప్రవదన్తి సన్తః'। ఇదమేవ రతిరహస్యే స్తనాలిఙ్గనమిత్యుక్తమ్। తథా హి-`ఉరసి కమితురుచ్చైరాదిశన్తీ వరాఙ్గీ స్తన్యుగముపధత్తే యత్స్తనాలిఙ్గనం తత్' ఇతి ।। 19.32 ।।

సంగమాయ నిశి గూఢచారిణం చారదూతికథితం పురోగతాః ।

వఞ్చయిష్యసి కుతస్తమోవృతః కాముకేతి చకృషుస్తమఙ్గనాః ।। 19.33 ।।

సంగమాయేతి।। సంగమాస్య సురతార్థం నిశఇ గూఢమజ్ఞాతం చరతీష్టగృహం ప్రతి గచ్ఛతీతి గూఢచారీ। తం చారదూతికథితమ్। చరన్తీతి చారా గూఢచారిణ్యః। `జ్వలితికసన్తేభ్యో ణః'(పా.3।1।140) ఇతి ణప్రత్యయః। చారాశ్చ తా దూత్యశ్చ చారదూతయః। తాభిః కథితం నివేదితం తమగ్నివర్ణమ్। అఙ్గనాః పురోఽగ్రే గతాః। అవరుద్ధమార్గాః సత్య

ఇత్యర్థః। హే కాముక!తమసా వృతో గూఢః సన్ కుతో వఞ్చయిష్యసీతి। ఉపాలభ్యేతి శేషః। చకృషుః। స్వవాసం నిన్యురిత్యర్థః ।। 19.33 ।।

యోషితాముడుపతేరివార్చిషాం స్పర్శనిర్వృత్తిమసావవాప్నువన్ ।

ఆరురోహ కుముదాకరోపమాం రాత్రిజాగరపరో దివాశయః ।। 19.34 ।।

యోషితామితి।। ఉడుపతేరిన్ద్రోరర్చిషాం భాసామివ। `జ్వాలా భాసో న పుంస్యర్చిః' ఇత్యమరః। యోషితాం స్పర్శనిర్వృత్తిం స్పర్శసుఖమవాప్నువన్। కించ,రాత్రిషు జాగరపరః। దివా దివసేషు శేతే స్వపితీతి దివాశయః। `అధికరణే శ్లేతేః'(పా.3।2।15) ఇత్యచ్ప్రత్యయః। అసావగ్నివర్ణః కుముదాకరస్యోపమాం సామ్యమ్। ఆరురోహ ప్రాప ।। 19.34 ।।

వేణునా దశనపీడితాధరా వీణయా నఖపదాఙ్కితోరవః ।

శిల్పకార్య ఉభయేన వేజితాస్తం విజిహ్మనయనా వ్యలోభయన్ ।। 19.35 ।।

వేణునేతి।। దశనైః పీడితాధరాదష్టోష్ఠాః। నఖపదైర్నఖక్షతైరఙ్కితోరవశ్చిహ్నితోత్సఙ్గాః। వ్రణితాధరోరుత్వాదక్షమా ఇత్యర్థః। తథాపి వేణునా వీణయా చేత్యుభయేన। అధరోరుపీడాకరేణేత్యర్థః। వేజితాః పీడితాః శిల్పం వేణువీణావాద్యాదికం కుర్వన్తీతి శిల్పకార్యో గాయికాః। `కర్మణ్యణ్'(పా.3।2।1) ఇత్యణ్। `టిడ్ఢాణఞ్-' (పా.4।1।15) ఇత్యాదినా జీప్। తం విజిహ్మనయనాః కుటిలదృష్టయః సత్యః। స్వం చేష్టితం జానన్నపి వృథా నః పీడయతీతి సాభిప్రాయం పశ్యన్త్య ఇత్యర్థః । వ్యలోభయన్। తథావిధాలోకనమపి తస్యాకర్షకమేవాభూదితి భావః ।। 19.35 ।।

అఙ్గసత్త్వవచజనాశ్రయం మిథః స్త్రీషు నృత్యముపధాయ దర్శయన్ ।

స ప్రయోగనిపుణైః ప్రయోక్తృభిః సంజఘర్ష సహ మిత్రసంనిధౌ ।। 19.36 ।।

అఙ్గేతి।। అఙ్గం హస్తాది। సత్త్వమన్తఃకరణమ్। వచనం గేయం చ శ్రయః కారణం యస్య తదఙ్గసత్త్వవచనాశ్రయమ్। ఆఙ్గికసాత్త్వికవాచికరూపేణ త్రివిధమిత్యర్థః। యథాహ భరతః- `సామాన్యాభినయో నామ జ్ఞేయో వాగఙ్గసత్త్వజః' ఇతి। నృత్యమభినయ మిథో రహసి స్త్రీషు నర్తకీషూపధాయ నిధాయ దర్శయన్। స మిత్రసంనిధౌ సహచరసమక్షం ప్రయోగేఽభినయే నిపుణైః కృతిభిః ప్రయోక్తృభిరభినయార్థప్రకాశకైర్నాట్యాచార్యైః సహ సంజఘర్షం సంఘర్షం కృతవాన్। సంఘర్షః పరాభిభవేచ్ఛా ।। 19.36 ।।

ఇతః ప్రభృతి తస్య కతృత్రిమాద్రిషు తత్తదృతూచితవిహారప్రకారమాహ-

అంసలమ్బికుటజార్జునస్రజస్తస్య నీపరజసాఙ్గరాగిణః ।

ప్రావృషి ప్రమదబర్హిణేష్వభూత్కృత్రిమాద్రిషు విహారవిభ్రమః ।। 19.37 ।।

అంసేతి।। ప్రావృష్యంసలమ్బిన్యః కుటజానామర్జునానాం కకుభానాం చ స్రజో యస్య తస్య। నీపానాం కదమ్బకుసుమానాం రజసాఙ్గరాగిణోఽఙ్గరాగవతస్తస్యాగ్నివర్ణస్య ప్రమదబర్హిణేషూన్మత్తమయూరేషు కృత్రిమాద్రిషు విహార ఏవ విభ్రమో విలాసోఽభూదభవత్ ।। 19.37 ।।

విగ్రహాఞ్చ శయనే పరాఙ్ముఖీర్నానునేతుమబలాః స తత్వరే ।

ఆచకాఙ్క ఘనశబ్దవిక్లవాస్తా వివృత్య విశతీర్భుజాన్తరమ్ ।। 19.38 ।।

విగ్రహాదితి।। `ప్రావృషి' ఇత్యనుషజ్యతే। సోఽగ్నివర్ణో విగ్రహాత్ప్రణయకలహాచ్ఛయేన పరాఙ్ముఖీరబలా అనునేతుం న తత్వరే న త్వరితవాన్। కింతు ఘనశబ్దేన ఘనగర్జితేన విక్లవాశ్చకితాః,అత ఏవ వివృత్య స్వయమేవాభిముఖీభూయ భుజాన్తరం విశతీః ప్రవిశన్తీః। `ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' (పా.7।1।80) ఇతి నుమ్వికల్పః। తా అబలా ఆచకాఙ్క। స్వయంగ్రహాదేవ సాంముఖ్యమైచ్ఛదిత్యర్థః ।। 19.38 ।।

కార్తికీషు సవితానహర్మ్యభాగ్యామినీషు లలితాఙ్గనాసఖః ।

అన్వభుఙ్క్త సురతశ్రమాపహాం మేఘముక్తవిశదాం స చన్ద్రికామ్ ।। 19.39 ।।

కార్తికీష్వితి।। కార్తికస్యేమాః కార్తిక్యః। `తస్యేదమ్'(పా.4।3।120) ఇత్యణ్। తాసు యామినీషు నిశాసు। శరద్రాత్రిష్విత్యర్థః। సవితానాన్యుపరివస్త్రావృతాని హర్మ్యాణి భజతీతి సవితానహర్మ్యభాక్। భజేర్ణ్విప్రత్యయః। హిమవారణార్థం సవితానముక్తమ్। లలితాఙ్గనాసఖః సోఽగ్నివర్ణః సురతశ్రమాపహాం మేఘముక్తా చ సా విశదా చ తామ్। బహులగ్రహణాత్సవిశేషణసమాసః। చన్ద్రికామన్వభుఙ్క్త ।। 19.39 ।।

సైకతం చ సరయూం వివృణ్వతీం శ్రోణిబిమ్బమివ హంసమేఖలమ్ ।

స్వప్రియావిలసితానుకారిణీం సౌధజాలవివరైర్వ్యలోకయత్ ।। 19.40 ।।

సైకతమితి।। కించ,హంసా ఏవ మేఖలా యస్య తత్సైకతం పులినం శ్రోణిబిమ్బమివ వివృణ్వతీమ్। అత ఏవ స్వప్రియావిలసితాన్యనుకరోతీతి తద్విధాం సరయూమ్। సౌధస్య జాలాని గవాక్షాః। త ఏవ వివరాణి। తైర్వ్యలోకయత్ ।। 19.40 ।।

మర్మరైరగురుధూపగన్ధిభిర్వ్యక్తహేమరశనైస్తమేకతః ।

జహ్నురాగ్రథనమోక్షలోలుపం హైమనైర్నివసనైః సుమధ్యమాః ।। 19.41 ।।

మర్మరైరితి।। మర్మరైః సంస్కారవిశేషాచ్ఛబ్దాయమానైః। `అథ మర్మరః। స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్' ఇత్యమరః।
అగురుధూపగన్ధిభిర్వ్యక్తహేమరశనైర్లోల్యాల్లక్ష్యమాణకనకమేఖలాగుణైర్హైమనైర్హేమన్తే భవైః। `సర్వత్రాణ్చ తలోపశ్చ' (పా.4।3।22) ఇతి `హిమన్త' శబ్దాదణ్ప్రత్యయస్తలోపశ్చ।

నివసనైరంశుకైః సుమధ్యమాః స్త్రియః ఏకతో నితమ్బైకదేశ ఆగ్రథనమోక్షయోర్నీవీబన్ధ-విస్రంసనయోర్లోలుపమాసక్తం తం జహ్నురాచకృషుః ।। 19.41 ।।

అర్పితస్తిమితదీపదృష్టయో గర్భవేశ్మసు నివాతకుక్షిషు ।

తస్య సర్వసురతాన్తరక్షమాః సాక్షితాం శిశిరరాత్రయో యయుః ।। 19.42 ।।

అర్పితేతి ।। నిపాతా వాతరహితాః కుక్షయోఽభ్యన్తరాణి యేషాం తేషు గర్భవేశ్మసు గృహాన్తర్గృహేష్వర్పితా దత్తాః స్మిమితా నివాతత్వాన్నిశ్చలా దీపా ఏవ దృష్టయో యాభిస్తాః। అత్రానిమిషదృష్టిత్వం చ గమ్యతే।
సర్వసురతాన్తరక్షమాస్తాపస్వేదాపనోదనత్వాద్దీర్ఘకాలత్వాఽఞ్చ సర్వేషాం సురతాన్తరాణాం సురతభేదానాం క్షమాః క్రియార్హాః శిశిరరాత్రయస్తస్యాగ్నివర్ణస్య సాక్షితాం యయుః।
వివిక్తకాలదేశత్వాద్యథేచ్ఛం విజహారేత్యర్థః ।। 19.42 ।।

దక్షిణేన పవనేన సంభృతం ప్రేక్ష్య చూతకుసుమం సపల్లవమ్ ష।

అన్వనైషురవధూతవిగ్రహాస్తం దురుత్సహవియోగమఙ్గనాః ।। 19.43 ।।

దక్షిణేనేతి ।। అఙ్గనా దక్షిణేన పవనేన మలయానిలేన సంభృతం జనితం సపల్లవం చూతకుసుమం ప్రేక్ష్య। అవధూతవిగ్రహాస్త్యక్తవిరోధాః సత్యో దురుత్సహవియోగం దుఃసహవిరహం తమన్వనైషుః। తద్విరహమసహమానాః స్వయమేవానునీతవత్య ఇత్యర్థః ।। 19.43 ।।

తాః స్వమఙ్కమధిరోప్య దోలయా ప్రేఙ్ఖయన్పరిజనాపవిద్ధయా ।

ముక్తరజ్జు నిబిడం భయచ్ఛలాత్కణ్ఠబన్ధనమవాప బాహుభిః ।। 19.44 ।।

తా ఇతి ।। తా అఙ్గనాః స్వమఙ్కం స్వకీయముత్సఙ్గమధిరోప్య పరిజనేనాపవిద్ధయా సంప్రేషితయా దోలయా ముక్తరజ్జు త్యక్తదోలాసూత్రం యథా తథా ప్రేఙ్ఖయంశ్చాలయన్ భయాచ్ఛలాత్పతనభయమిషాద్బాహుభిరఙ్గనాభుజైర్నిబిడం కణ్ఠబన్ధనమవాప ప్రాప। స్వయంగ్రహాశ్లేషశుఖమన్వభూదిత్యర్థః ।। 19.44 ।।

తం పయోధరనిషిక్తచన్దనైర్మౌక్తికగ్రథితచారుభూషణైః ।

గ్రీష్మవేషవిధిభిః సిషేవిరే శ్రోణిలమ్బిమణిమేఖలైః ప్రియాః ।। 19.45 ।।

తమితి ।। ప్రియాః పయోధణేషు స్తనేషు నిషిక్తముక్షితం చన్దనం యేషు తైః। మౌక్తికైర్గ్రథితాని ప్రోతాని చారుభూషణాని యేషు తైః। ముక్తాప్రాయాభరణైరిత్యర్థః। శ్రోణిలమ్బిన్యో మణిమేఖలా మరకతాదిమణియుక్తకటిసూత్రాణి యేషు
తాదృశైర్గ్రీష్మవేషవిధఇనిరుష్ణకాలోచితనేపథ్యవిధానైః। శీతలోపాయైరిత్యర్థః । తమగ్నివర్ణం సిషేవిరే ।। 19.45 ।।

యత్స లగ్న సహకారమాసవం రక్తపాటలసమాగమం పపౌ ।

తేన తస్య మధునిర్గమాత్కృశశ్చిత్తయోనిరభవత్పునర్నవః ।। 19.46 ।।

యదితి ।। సోఽగ్నివర్ణో లగ్నః సహకారశ్చూతపల్లవో యోస్మింస్తం రక్తపాటలస్య పాటలకుసుమస్య సమాగమో యస్య తమాసవం మద్యం పపౌ। ఇతి యత్తేనాసవపానేన మధునిర్గమాద్వసన్తాపగమాత్ కృశో మన్దవీర్యస్తస్య చిత్తయోనిః కామః పునర్నవః ప్రబలోఽభవత్ ।। 19.46 ।।

ఏవమిన్ద్రియసుఖాని నిర్విశన్నన్యకార్యవిముఖః స పార్థివః ।

ఆత్మలక్షణనివేదితానృతూనత్యవాహయదనఙ్గవాహితః ।। 19.47 ।।

ఏవమితి ।। ఏవమనఙ్గవాహితః కామప్రేరితోఽన్యకార్యవిముఖః స పార్థివ ఇన్ద్రియాణాం సుఖాని సుఖకరాణి శబ్దాదీని నిర్విశన్ననుభవన్నాత్మనో లక్షణైః కుటజస్రగ్ధారణాదిచిహ్నైర్నివేదితాన్। అయమృతురిదానీం వర్తత ఇతి జ్ఞాపితాన్। ఋతూన్వర్షాదీన్। అత్యవాహయదగమయత్ ।। 19.47 ।।

తం ప్రమత్తమపి న ప్రభావతః శేకురాక్రమితుమన్యపార్థివాః ।

ఆమయస్తు రతిరాగసంభవో దక్షశాప ఇవ చన్ద్రమక్షిణోత్ ।। 19.48 ।।

తమితి ।। ప్రమత్తం వ్యసనాసక్తమపి తం నృపం ప్రభావతోఽన్యపార్థివా ఆక్రమితుమభిభవితుం న శేకుర్న శక్తాః। రతిరాగసంభవ ఆమయో వ్యాధిస్తు। క్షయరోగ ఇత్యర్థః। దక్షస్య దక్షప్రజాపతేః శాత్పశ్చన్ద్రమివ। అక్షిణోదకర్శయత్। శాపోఽపి రతిరాగసంభవ ఇతి। అత్ర దక్షః కిలాన్యాః స్వకన్యా ఉపేక్ష్య రోహిణ్యామేవ రమమాణం రాజానం సోమం శశాప। స శాపశ్చాద్యాపి క్షయరూపేణ తం క్షిణోతీత్యుపాఖ్యాయతే ।। 19.48 ।।

దృష్టదోషమపి తన్న సోఽత్యజత్సఙ్గవస్తు భిషజామనాశ్రవః ।

స్వాదుభిస్తు విషయైర్హృతస్తతో దుఃఖమిన్ద్రియగణో నివార్యతే ।। 19.49 ।।

దృష్టేతి ।। భిషజాం వైద్యానామనాశ్రవో వచసి న స్థితః। `వచనే స్థిత ఆశ్రవః' ఇత్యమరః। అవిధేయ ఇత్యర్థః। స దృష్టదోషమపి। రోగజననాదితి శేషః। తతత్సఙ్గస్య వస్తు సఙ్గవస్తు స్త్రీమద్యాదికం సఙ్గజనకం వస్తు నాత్యజత్। తథా హి-ఇన్ద్రియగణః స్వాదుభిర్విషయైర్హృతస్తు హృతశ్చేత్తత స్తేభ్యో విషయేభ్యో దుఃఖం కృచ్ఛ్రేణ నివార్యతే। యది వార్యేతేతి శేషః। దుస్త్యజాః ఖలు విషయా ఇత్యర్థః ।। 19.49 ।।

తస్య పాణ్డువదనాల్పభూషణా సావలమ్బగమనా మృదుస్వనా ।

రాజయక్ష్మపరిహానిరాయయౌ కామయానసమవస్థయా తులామ్ ।। 19.50 ।।

తస్యేతి।। తస్య రాజ్ఞః పాణ్డువదనా। అల్పభూషణా పరిమితాభరణా। సావలమ్బం దాసాదిహస్తావలమ్బసహితం గమనం యస్యాం సా సావలమ్బగమనా। మృదుస్వనా హీనస్వరా। రాజ్ఞః సోమస్య యక్ష్మా రాజయక్ష్మా క్షయరోగః । తేన యా పరిహానిః క్షీణావస్థా సా। కామయతే విషయానిచ్ఛతి కామయానః కామయమానః। కమేర్ణిజన్తాచ్చానచ్। `అనిత్యమాగమశాసనమ్' ఇతి ముమాగమాభావః। ఏతదేవాభిప్రేత్యోక్తం వామనేనాపి (కా.సూ.5।2।83) `కామయానశబ్దః సిద్ధోఽనాదిశ్చ' ఇతి। తస్య సమవస్థయా కాముకావస్థయా తులాం సామ్యమాయయౌ ప్రాప। కాలకృతో విశేషోఽవస్థా। `విశేషః కాలికోఽవస్థా' ఇత్యమరః ।। 19.50 ।।

వ్యోమ పశ్చిమకలాస్థితేన్దు వా పఙ్కశేషమివ ఘర్మపల్వలమ్ ।

రాజ్ఞి తత్కులమభూత్క్షయాతురే వామనార్చిరివ దీపభాజనమ్ ।। 19.51 ।।

వ్యోమితి।। రాజ్ఞి క్షయాతురే సతి తత్కులం రఘుకులం పశ్చిమకలాయాం స్థ ఇత ఇన్దుర్యస్మింస్తత్కలావశిష్టేన్దు వ్యోమ వా వ్యోమేవ। `వా'శబ్ద ఇవార్థే। యథాహ దణ్డీ- `ఇవవద్వాయథాశబ్దౌ' ఇతి। పఙ్కశేషం ఘర్మపల్వలమివ వామనార్చిరల్పశిస్త్రం దీపభాజనం దీపపాత్రమివాభూత్ ।। 19.51 ।।

బాఢమేష దివసేషు పార్థివః కర్మ సాధయతి పుత్రజన్మనే ।

ఇత్యదర్శితరుజోఽస్య మన్త్రిణః శశ్వదూచురఘశఙ్కినీః ప్రజాః ।। 19.52 ।।

బాఢమితి।। బాఢం సత్యమేవ పార్థివో దివసేషు పుత్రజన్మనే పుత్రోదయార్థం కర్మ జపాదికం సాధయతి। ఇత్యేవమదర్శితరుజో నిగూహితరోగాః సన్తోఽస్య రాజ్ఞో మన్త్రిణోఽఘశఙ్కినీర్వ్యసనశఙ్కినీః ప్రజాః శశ్వదూచుః ।। 19.52 ।।

స త్వనేకవనితాసఖోఽపి సన్పావనీమనవలోక్య సంతతిమ్ ।

వైద్యయత్నపరిభావినం గదం న ప్రదీప ఇవ వాయుమత్యగాత్ ।। 19.53 ।।

స ఇతి।। స త్వగ్నివర్ణోఽనేకవనితాసఖః సన్నపి। పావనీం పితౄణమోచనీం సంతతిమనవలోక్య। పుత్రమనవాప్యేత్యర్థః। వైద్యయత్నపరిభావినం గదం రోగమ్। ప్రదీపో వాయువివ। నాత్యగాన్నాతిచక్రామ। మమారేత్యర్థః ।। 19.53 ।।

తం గృహోపవన ఏవ సంగతాః పశ్చిమక్రతువిదా పురోధసా ।

రోగశాన్తిమపదిశ్య మన్త్రిణః సంభృతే శఇఖిని గూఢమాదధుః ।। 19.54 ।।

తమితి।। పశ్చిమక్రతువిదాఽన్త్యేష్టివిధిజ్ఞేన పురోధసా సంగతాః సమేతా మన్త్రిణో గృహోపవన ఏవ గృహారామ ఏవ। `ఆరామః స్యాదుపవనమ్' ఇత్యమరః। దోగశాన్తిమపదిశ్య

శాన్తికర్మ వ్యపదిశ్య తమగ్నివర్ణం సంభృతే సమిద్ధే శిఖిన్యగ్నౌ గూఢమప్రకాశమాదధుర్నిదధుః ।। 19.54 ।।

త్రైః కృతప్రకృతిముఖ్యసంగ్రహైరాశు తస్య సహధర్మచారిణీ ।

సాధు దృష్టశుభగర్భలభక్షణా ప్రత్యపద్యత నరాధిపశ్రియమ్ ।। 19.55 ।।

త్రైరితి ।। ఆశు శీఘ్రం కృతః ప్రకృతిముఖ్యానాం పౌరజనప్రధానానాం సంగ్రహః సంనిపాతనం యైస్తాదృశైస్త్రైర్మన్త్రిభిః సాధు నిపుణం దృష్టశుభగర్భలక్షణా పరీక్షితశుభగర్భచిహ్నా తస్యాగ్నివర్ణస్య సహచారిణీ నరాధిపశ్రియం ప్రత్యపద్యత రాజ్యలక్ష్మీం ప్రాప ।। 19.55 ।।

తస్యాస్తథావిధనరేన్ద్రవిపత్తిశోకా-

దుష్ణైర్విలోచనజలైః ప్రథమాభితప్తః ।

నిర్వాపితః కనకకుమ్భముఖోజ్ఝితేన

వంశాభిషేకవిధినా శిశిరేణ గర్భః ।। 19.56 ।।

తస్యా ఇతి ।। తథావిధయా నరేన్ద్రవిపత్త్యా యః శోకస్తస్మాదుష్ణైర్విలోచనజలైః ప్రథమాభితప్తస్తస్యా గర్భః కనకకుమ్భానాం ముఖైర్ద్వారైరుజ్ఝితేన శిశిరేణ శీతలేన వంశాభిషేకవిధినా లక్షణయాఽభిషేకజలేన నిర్వాపిత ఆప్యాయితః ।। 19.56 ।।

తం భావార్థం ప్రసవసమయాకాఙ్క్షిణీనాం ప్రజానా-

మన్తర్గూఢం క్షితిరివ నభోబీజముష్టిం దధానా ।

మౌలైః సార్ధం స్థవిరసచివైర్హేమసింహాసనస్థా

రాజ్ఞీ రాజ్యం విధివదశిషద్భర్తురవ్యాహతాజ్ఞా ।। 19.57 ।।

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కవిశ్రీకాలిదాసకృతావగ్నివర్ణశృఙ్గారో నామైకోనవింశః సర్గః ।

తమితి ।। ప్రసవో గర్భమోచనమ్ । ఫలం చ వివక్షితమ్ । `స్యాదుత్పాదే ఫలే పుష్పే ప్రసవో గర్భమోచనే' ఇత్యమరః । తస్య యః సమయస్తదాకాఙ్క్షిణీనాం ప్రజానాం భావార్థం భావాయ । భూతయ ఇత్యర్థః । `భావో లీలాక్రియాచేష్టాభూత్యభిప్రాయజన్తుషు' ఇతి యాదవః । క్షితిరన్తర్గూఢం నభోబీజముష్టిమివ । శ్రవణమాస్యుప్తం బీజముష్టిం యథా-ధత్తే తద్వదిత్యర్థః । `ముష్టి' శబ్దో ద్విలిఙ్గః । `అక్లీబౌ ముష్టిముస్తకౌ' ఇతి యాదవః । అన్తర్గూఢమన్తర్గతం గర్భం దధానా హేమసింహాసనస్థాఽవ్యాహతాజ్ఞా రాజ్ఞీ మౌలైర్మూలే భవైర్మూలాదాగతైర్వా । ఆప్తైరిత్యర్థః । స్థవిరసచివైర్వృద్ధామాత్యైః । సార్ధం భర్తూ రాజ్యం విధివద్విష్యర్థమ్ ।

యథాశాస్త్రమిత్యర్థః। అర్థార్థే వతిప్రత్యయః। అశిషచ్చాస్తి స్మ। `సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చ (పా.3।1।76) ఇతి చ్లేరఙ్। `శాసఇదఙ్హలోః' (పా.6।4।34) ఇతీకారః ।। 19.57 ।।

ఇతి మహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయామేకోనవింశః సర్గః।

।। సమాప్తోఽయం గ్రన్థః ।।